

अनेकान्तजयपताका

भाग-४
अधिकार-५

रचयिता

याकिनीमहत्तरासूनुः

आचार्यश्रीहरिभद्रसूरिः

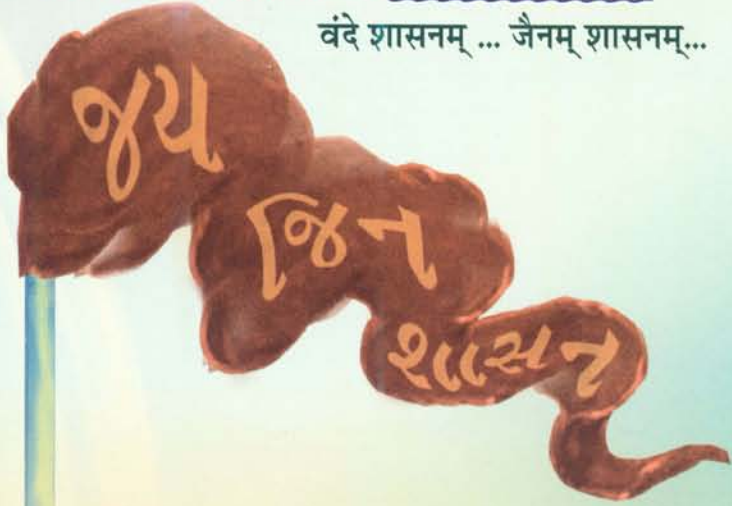
विवेचनप्रेरकः

आचार्यविजयगुणरत्नसूरिः

आचार्यविजयरश्मिरत्नसूरिः

हिमालय सा उत्तुंग है वो जिनशासन हमारा है
गंगा सा निर्मल और पावन जिनशासन हमारा है
पतितो को भी पावन करतां जिनशासन हमारा है
तारणहारा तारणहारा जिनशासन हमारा है

जैनम् जयति शासनम् की अलख जगाना जारी है
हे जिनशासन ! तुजको वंदन तेरा ध्वज जयकारी है
वंदे शासनम् ... जैनम् शासनम्...

પ્રસ્તુતગ્રંથની

વિશેષતાઓ :

- ➡ અનેકાંતવાદના અદ્ભુત પદાર્થોનું તલસ્પર્શી નિરૂપણ...
- ➡ કર્મ, ક્ષયોપશમ, જ્ઞાનાદિ સૂક્ષ્મપદાર્થોની તર્કશઃ સિદ્ધિ...
- ➡ સદસદ્વાદાદિ અનેકાંતના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોની અર્થગંભીર યુક્તિઓથી અબાધિત સ્થાપના...
- ➡ એકાંતવાદીઓની માન્યતાથી જ એકાંતવાદીનું આમૂલચૂલ ખંડન...
- ➡ બૌદ્ધ-વૈશેષિકાદિ દર્શનોની સચોટ સમીક્ષા...
- ➡ જ્ઞાનાદ્વૈત, શબ્દાદ્વૈત, એકાંત નિર્વિકલ્પ આદિ મિથ્યામૂઢ કુમાન્યતાઓનું તર્કબદ્ધ ઉન્મૂલન...
- ➡ તપ કેવો હોવો જોઈએ ? કેવું ધ્યાન કલ્યાણકારી બને ? મોક્ષ, અનેકાંતવાદમાં જ થાય... એવા અનેક રહસ્યપૂર્ણ નિરૂપણોનું સુંદર સંકલન...
- ➡ પ્રમાણ અને દ્રવ્યાર્થિક-પર્યાયાર્થિક નયની શૈલીને હૃદયસ્થ બનાવતો ગ્રંથ ...
- ➡ દષ્ટિને અનેકાંતમય બનાવી સામ્ય અને સમાધિનું અર્પણ કરતી એક અવ્વલ કૃતિ...

અવશ્ય વાંચો,

અનેકાંતના સિદ્ધાંતો પર ફિલ થયા વિના નહીં રહો.

મન, વીતરાગપરમાત્માની સ્વાદ્વાદશૈલી પર ઓવારી જશે !

॥ श्रीशङ्खेश्वरपार्श्वनाथाय नमः ॥

॥ तस्स भुवनेकगुरुणो णमो अणेगंतवायस्स ॥

॥ तपागच्छाचार्य-श्रीप्रेम-भुवनभानु-जयघोष-जितेन्द्र-गुणरत्न-रश्मिरत्नसूरिसद्गुरुभ्यो नमः ॥

१४४४-ग्रंथनिर्मातृ-सूरिपुरंदरश्रीहरिभद्रसूरिविजृम्भिता
श्रीमुनिचन्द्रसूरिविरचितविवरणसंवलित-श्रीपूर्वमहर्षिविहितव्याख्याविभूषिता
नवनिर्मित-'अनेकान्तरश्मि'-आख्यया सुरम्यगुर्जरविवृत्या समलङ्कृता

अनेकान्तरश्मि

भाग-४

अधिकार-५

✽ प्रेरक ✽

दीक्षादानेश्वरी, ભવોદધિતારક, આ.ભ. પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી
ગુણરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજા...
પ્રવચનપ્રભાવક, ષડ્દર્શનનિષ્ણાત, આ.ભ. પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી
રશ્મિરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજા...

✽ સંશોધક ✽

શાસનપ્રભાવક આ.ભ.વિ. રત્નસુંદરસૂરીશ્વરજી મહારાજાના શિષ્ય
વિદ્વદ્ગેણ્ય મુનિરાજશ્રી ભાવ્યસુંદરવિજયજી મ.સા.

✽ પ્રકાશક ✽

જિનગુણ આરાધક ટ્રસ્ટ

* પરિમિત પરિચય *

- ★ કૃતિ : અનેકાંતજયપતાકા (દાર્શનિક ગ્રંથોમાં શિરમોર ગણાતી કૃતિ)
- ★ કર્તા : યાકિનીમહત્તરસૂનુ-સૂરિપુરંદરશ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ...
- ★ વ્યાખ્યા : પૂર્વમહર્ષિ ★ અપરનામ : ભાવાર્થમાત્રવેદની (અવચૂર્ણિરૂપ)
- ★ વિવરણ : પૂજ્યમુનિચન્દ્રસૂરિવિરચિત
- ★ નામ : અનેકાંતજયપતાકા-ઉદ્યોતદીપિકા (વૃત્તિટિપ્પણરૂપ)
- ★ વિષય : (૧) સદસદ્વાદ, (૨) નિત્યાનિત્યવાદ, (૩) સામાન્ય-વિશેષવાદ, (૪) અભિલાષ્ય-અનભિલાષ્યવાદ (૫) બાહ્યાર્થસિદ્ધિ, અને (૬) અનેકાંતવાદમાં જ મોક્ષ - આ પાંચ વિષયો પર તલસ્પર્શી નિરૂપણ અને અનેક યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓ દ્વારા અનેકાંતવાદનું અબાધિત સ્વરૂપનિર્દેશ...
- ★ સંપાદન : ૧૮/૨૦ હસ્તપ્રતોના આધારે અનેક ત્રુટિઓનું પરિમાર્જન...
- ★ અનેકાંતરશ્મિ : મૂલગ્રંથ, વ્યાખ્યા અને વિવરણના ગહનતમ પદાર્થોને સુવિશદ શૈલીમાં રજુ કરતું (અનેક સુરમ્ય ટીપ્પણીઓથી સુશોભિત) ગુજરાતી વિવેચન...
- ★ દિવ્યાશીર્વાદ : સિદ્ધાંતમહોદધિ પ.પૂ.આ.ભ. શ્રીમદ્વિજય પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજ, ન્યાયવિશારદ પ.પૂ.આ.ભ. શ્રીમદ્વિજય ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજ, મેવાડદેશોદ્ધારક પ.પૂ.આ.ભ. શ્રીમદ્વિજય જિતેન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ.
- ★ શુભાશીર્વાદ : સુવિશાલગચ્છાધિપતિ પ.પૂ.આ.ભ. શ્રીમદ્વિજય જયધોષસૂરીશ્વરજી મહારાજ...
- ★ વિવેચનપ્રેરક : દીક્ષાદાનેશ્વરી, પરમોપકારી, પ. પૂ. આ. ભ. શ્રીમદ્વિજય ગુણરત્નસૂરીશ્વરજી (માર્ગદર્શક :) મહારાજ તથા પ્રવચનપ્રભાવક, પરમોપકારી પ. પૂ. આ. ભ. શ્રીમદ્વિજય રશ્મિરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજ.
- ★ સંશોધક : વિદ્વદ્વર્ય પરમપૂજ્ય મુનિરાજશ્રી ભવ્યસુંદરવિજયજી મહારાજ...
- ★ સહાયક : વિદ્યાગુરુવર્ય પૂજ્ય મુનિરાજશ્રી સૌમ્યાંગરત્નવિજયજી મહારાજ... તથા મુનિરાજશ્રી તીર્થરત્નવિજયજી મહારાજ...
- ★ વિવેચક-સંપાદક : મુનિરાજશ્રી યશરત્નવિજયજી મ.સા.
- ★ વિવેચનનિમિત્ત : વર્ધમાનતપોનિધિ પૂ.આ.ભ. શ્રી ભુવનભાનુસૂરિ મહારાજનું જન્મશતાબ્દી વર્ષ.
- ★ પ્રકાશનનિમિત્ત : દીક્ષાદાનેશ્વરી પૂ.આ.ભ. શ્રી ગુણરત્નસૂરિ મહારાજનું સૂરિપદ રજત વર્ષ.
- ★ પ્રકાશક : જિનગુણ આરાધક ટ્રસ્ટ... (મુંબઈ)
- ★ પ્રકાશનવર્ષ : વીર સં. ૨૫૩૯, વિ.સં. ૨૦૬૯, ઈ.સન્ ૨૦૧૩...
- ★ લાભાર્થી : શ્રી અઠવાલાઈન્સ જૈન સંઘ તથા ફૂલચંદ કલ્યાણચંદ ઝવેરી પૌષ્પશાળા ટ્રસ્ટ - સુરત.

- ★ આવૃત્તિ : પ્રથમા
- ★ પ્રતિ : ૫૦૦
- ★ મૂલ્ય : રૂ. ૪૦૦/-
- ★ પ્રિન્ટીંગ+ડીઝાઈનીંગ : નવરંગ પ્રિન્ટર્સ, અપૂર્વ શાહ, મો. ૯૪૨૮ ૫૦૦ ૪૦૧
- ★ કમ્પોઝીંગ+સેટીંગ : મૃગેન્દ્ર એસ. શાહ, મો. ૯૮૨૪૯ ૫૨૩૦૧ - અમદાવાદ.

મારા પરમ પાવરહાઉસ સમાન
નિખાલસતાનીરધિ, પરમશ્રદ્ધેય
પ્રવચનપ્રભાવક, ષડ્દર્શનનિષ્ઠાત
પ. પૂ. આ. ભ. શ્રી વિ.

રશ્મિરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજની

સુરમ્ય હસ્તાંજલીમાં
તેઓશ્રીની જ કૃપાથી સર્જન પામેલું
સટીક - સવિવરણ અનેકાંતજયપતાકા ગ્રંથ પરનું
ગુજરાતી વિવેચન
સહર્ષ સમર્પિત કરું છું..

કૃપાકાંક્ષી

મુનિ યશસ્તનવિજય

❁ સંક્ષિપ્ત વિષય-નિર્દેશ ❁

(૧)	અનેકાંત : યથાર્થવાદ (પ્રાસ્તાવિક)	૧
(૩)	અનેકાંતજયપાતાકા પંચમ અધિકાર - બાહ્યાર્થસિદ્ધિ
સુંદરપદાર્થ-રસાસ્વાદ	૪
(૪)	વિષયાનુક્રમણિકા	૬
(૫)	બાહ્યાર્થસિદ્ધિ અધિકાર	૮૫૫-૧૧૪૭
(૬)	પ્રમાણવાર્તિકના ઉપયોગી શ્લોકો	૧-૪
(૭)	ધર્મસંગ્રહણીના ઉપયોગી પદાર્થો	૫-૪૬

અહો સુફતમ્

પ્રસ્તુત ગ્રંથના પ્રકાશનનો સંપૂર્ણ લાભ

અઠવાલાઘન્સ જૈન સંઘ

લથા

ફૂલચંદ્ર કલ્યાણચંદ્ર ભવેશી દ્રશ્ય

લાલબંગલા અઠવાલાઘન્સ સુરતવાળાએ

પોતાની જ્ઞાનનિધિનો સુંદર ઉપયોગ કરીને લીધો છે...

સુફત-સત્કાર્યની શતશઃ અનુમોદના...

★ સૂચના : આ ગ્રંથનું પ્રકાશન, જ્ઞાનનિધિના સદ્દ્રવ્યથી થયું હોવાથી, ગૃહસ્થોએ માલિકી કરવી નહીં. (પૂ. સાધુ-સાધ્વી ભગવંતો તથા જ્ઞાનભંડારોને ભેટ)

❁ પ્રાપ્તિસ્થાન ❁

(૧) શાહ બાબુલાલ સરેમલજી

C/O. સિદ્ધાચલ, સેન્ટ એન્સ સ્કુલ સામે,
હીરા જૈન સોસાયટી, સાબરમતી,
અમદાવાદ-૦૫.

ફોન- ૯૪૨૬૫ ૮૫૮૦૪

(૫) ભંવરભાઈ ચુનીલાલજી
C/O. ભેરવ કોર્પોરેશન
S/૫૫, વૈભવલક્ષ્મી કોમ્પ્લેક્સ,
ધીકાંટા રોડ, અમદાવાદ-૧.
(મો.) ૯૪૨૭૭ ૧૧૭૩૩.

(૨) મહેન્દ્રભાઈ એચ. શાહ

C/O. ૨૦૨/એ, ગ્રીનહીલ્સ એપા.,
સ્વામીનારાયણ મંદિર પાસે,
અડાજણ, સુરત-૩૮૫૦૦૮.

ફોન- (રહે.) ૦૨૬૧-૨૭૮૦૭૫૦
(મો.) ૯૬૦૧૧ ૧૩૩૪૪

(૩) જિનગુણ આરાધક ટ્રસ્ટ

C/O. શ્રી સીન્થેટીક્સ, ૧/૫
રાજદા ચાલ, અશોકનગર, જુના હનુમાન
કોસલેન, રજો માળ, રૂમ નં. ૧૧, મુંબઈ-૧.

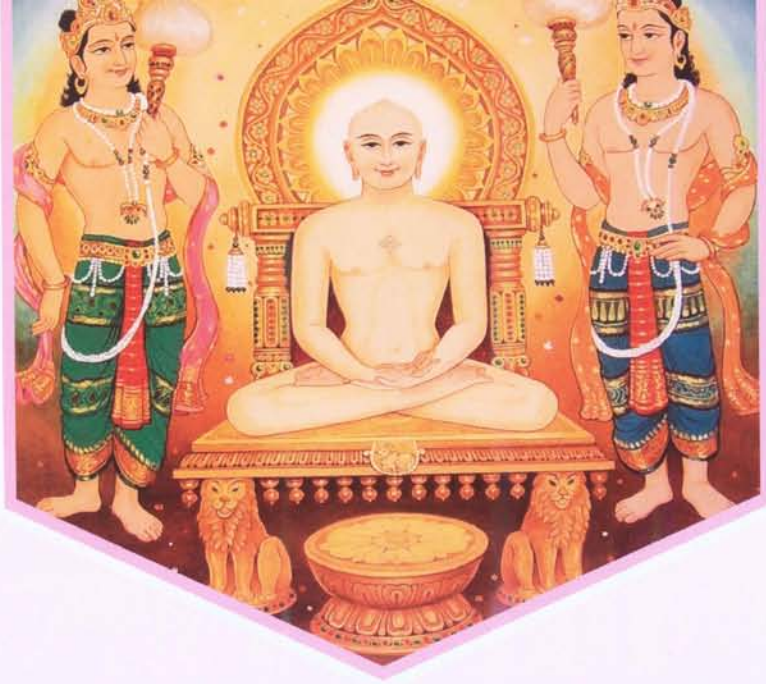
ફોન- ૯૮૨૦૪ ૫૧૦૭૩

(મો.) ૯૮૮૦૫ ૮૨૨૨૦

(૪) હેમંતભાઈ આર. ગાંધી

C/O. ૬૦૩, ૨૫/B, શિવકૃપા સો.
ભિવંડી, જિ. ઠાણા-૪૨૧૩૦૨
(મહારાષ્ટ્ર)

ફોન- (રહે.) ૦૨૫૨૨-૨૪૬૧૨૬

સુવિશુદ્ધ સ્વાદ્યાદમાર્ગપ્રરૂપક, શ્રુતસિદ્ધાંતરૂપ તીર્થસ્થાપક,
મારણાંતિક પરિષદોને પણ સમભાવથી સહન કરનાર
પરમ કૃપાળુ

પ્રભુવીર...

વીરાજ્ઞાનિર્વિકલ્પસ્વીકારક, અનંતાનંત લબ્ધિનીરધિ, આજીવન
પ્રભુવીર ચરણોપાસક, સ્વનામધન્ય પરમ પૂજ્ય ગૌતમસ્વામી મહારાજ...

પ.પૂ.આ.ભ.શ્રી
પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજ

અનેકાંતમર્મજ્ઞ, કર્મસાહિત્યનિષ્ણાત,
સચ્ચારિત્રચૂડામણિ, સિદ્ધાંતમહોદધિ,
સહસ્રાધિક શ્રમણસમુદાય ગુરુમૈયા,
પરમપૂજ્ય આચાર્યભગવંત

શ્રી વિજય પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજ

પ.પૂ.આ.ભ.શ્રી
ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજ

અનેકાંતદેશનાદક્ષ, ન્યાયવિશારદ,
વર્ધમાનતપોનિધિ, સંઘ-એકતાશિલ્પી,
જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર અપ્રતીમપ્રયાગ,
પરમપૂજ્ય આચાર્યભગવંત

શ્રી વિજય ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજ

પ.પૂ.આ.ભ.શ્રી
જયઘોષસૂરીશ્વરજી મહારાજ

અનેકાંતવ્યવહારકુશળ,
સિદ્ધાન્તદિવાકર, આગમહાર્દમર્મજ્ઞ,
સુવિશાલગચ્છાધિપતિ,
પરમપૂજ્ય આચાર્યભગવંત

શ્રી વિજય જયઘોષસૂરીશ્વરજી મહારાજ

મેવાડદેશોદ્ધારક,
૪૦૦ અક્રમના ભીષ્મતપસ્વી
અપાર સામ્યસિન્ધુ
પરમપૂજ્ય આચાર્યભગવંત

શ્રી વિજય જિતેન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ

પ.પૂ.આ.ભ.શ્રી
જિતેન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ

દીક્ષાદાનેશ્વરી, યુવકજાગૃતિપ્રેરક,
ગીતાર્થતા-સંવિગ્નતા સંપન્ન
ત્રિશતાધિક શ્રમણ-શ્રમણી સમુદાયશિલ્પી
ભવોદધિતારક પ.પૂ.આ.ભ.

શ્રી વિજય ગુણરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજ

પ.પૂ.આ.ભ.શ્રી
ગુણરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજ

પ્રવચનપ્રભાવક, ષડ્દર્શનનિષ્ણાત,
નિખાલસતાનીરધિ,
ગુરુપરિતોષૈકલક્ષી
પરમગુરુદેવ, આચાર્યભગવંત

શ્રી વિજય રશ્મિરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજ

પ.પૂ.આ.ભ.શ્રી
રશ્મિરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજ
www.jainelibrary.org

सकलमानससंशयहारिणी,
भवभवोर्जितपापनिवारिणी ।
सकलसद्गुणसन्वतिधारिणी,
हस्तु मे दुरितानि सरस्वती ॥

॥ શ્રી શક્તિધરપાર્થનાથાય નમઃ ॥

॥ શ્રી-પ્રેમ-ભુવનશાન્તુ-ઝયઘોષ-ગિતેન્દ્ર-ગુણરત્ન-રશ્મિરત્નચૂરિસદ્ગુરુશ્ચો નમઃ ॥

॥ ઠું નમઃ ॥

અનેકાંત : યથાર્થવાદ

(પ્રાસ્તાવિક)

રત્ન ઘણું કીમતી છે, પણ તેને જોનાર બાળક છે.. શું એ બાળક, રત્નનું યથાર્થ મૂલ્ય આંકી શકે ? નહીં જ.

કારણ ? એ જ કે, રત્ન શું છે ? એનાથી શું ફળ પ્રાપ્ત થાય ? એ બાબતની સમજણ જ એને નથી.. એના માટે તો રત્ન પણ એક કાચનો ટુકડો જ છે..

આને કહેવાય અજ્ઞાન ! અસમજ !

પછી એ બાળક મોટો થાય અને તેને રત્નનું યથાર્થ મૂલ્ય સમજાવાય, પછી પણ જો એ તેના વિશે કાચના ટુકડા જેવો જ વ્યવહાર રાખે, તો પછી તો તેને મૂર્ખ જ કહેવાય..

આ તેનો વિપર્યાસ છે !

અજ્ઞાન અને વિપર્યાસ - આ બેમાંથી વિપર્યાસ એ ખૂબ જ ખતરનાક દોષ છે. પહેલામાં અસમજ છે, જ્યારે બીજામાં ઊંધી સમજ છે.. ઊંધી સમજવાળાને સમજાવવું અત્યંત આકર્ષક છે અને તેની પકડ છોડાવવી અત્યંત મુશ્કેલ છે..

ઉપદેશરહસ્યની વૃત્તિમાં પણ એ જ વાત જણાવી છે કે - “સંશય અને અનધ્યવસાયની અપેક્ષાએ વિપર્યાસ બળવાન દોષ છે અને એ વિપર્યાસ - અસદ્ગ્રહ મિથ્યાત્વથી ઊભો થનાર દોષ છે..”

આ વિપર્યાસ, એકાંતનો સહભાવી છે.. તેનાથી (૧) જે નથી તેનો આરોપ, અને (૨) જે રીતે નથી તે રીતનો આરોપ થાય છે.. અને તેના કારણે મિથ્યાજ્ઞાન - મિથ્યાવ્યવહાર વગેરે પ્રવર્તે છે.

→ તરસ્યો માણસ, ઝાંઝવાના જળને ‘પાણી’ માનીને દોડે તો શું થાય ? થાકનો જ અનુભવ થાય ને ?

❖ “નિશ્ચયતઃ મિથ્યાત્વકૃતે વિપર્યાસેઽસદ્ગ્રહે ... સંશયનાધ્યવસાયપેક્ષયા વિપર્યાસદોષસ્યૈવ બલીયસ્ત્વાત્ ।” - ઉપદેશરહસ્યવૃત્તૌ શ્લોક ૬ ।

→ લાડવા વગેરે રૂપ-રસાદિને આશ્રયીને સુંદર છે, પણ પરિણામને આશ્રયીને આસક્તિ વગેરે કરાવવા દ્વારા દુર્ગતિ-સર્જક હોવાથી અસુંદર છે.. હવે વિપર્યાસગ્રસ્ત મૂઢ જીવો, વસ્તુના એક અંશને પકડી લઈને, એ એક અંશને જ સમસ્ત વસ્તુના સ્વરૂપ તરીકે માની લે છે..

એટલે જ તો કંડરિક ઋષિ હજાર વરસોના સંયમ પછી પણ ‘આ રસઝરતી વાનગીઓ સારી છે’ એવું માનીને દુર્ગતિ પામ્યા ને ? બાકી ‘અપેક્ષાએ સારી પણ આ પરિણામે અત્યંતદુઃખદાયક છે’ એવી જાણકારી હોવામાં તો અવશ્ય તેઓ બચી જાત.. પણ નહીં, અપેક્ષાએ તેનું સારાપણું સમસ્ત વસ્તુમાં સમજી લીધું અને વસ્તુ સંપૂર્ણ સારી છે - એવો વિપર્યાસ બંધાઈ ગયો ! પછીનું ફળ તો પ્રસિદ્ધ છે જ..

આ છે વિપર્યાસ ! અને તેનાથી થયેલો એકાંત !

અનેકાંત યથાર્થ સમજણ આપે છે અને જણાવે છે કે, દરેક વસ્તુઓ તે તે અપેક્ષાએ પ્રતિનિયત સ્વરૂપવાળી હોવા છતાં પણ બીજી અપેક્ષાએ તેઓ બીજા સ્વરૂપવાળી પણ હોઈ જ શકે છે..

→ ગરમીમાં અત્યંત સુખ આપનાર માટીનો ઠંડો ઘડો પણ, શિયાળામાં અત્યંત કફ કરનાર બની શકે છે, તો આ શું જુદા જુદા કાળની અપેક્ષાએ વસ્તુનું જુદું જુદું સ્વરૂપ ન થયું ?

→ વિદ્વાનોના દેશમાં આદરણીય પણ વ્યક્તિ, મૂર્ખ લોકોના દેશમાં તિરસ્કરણીય અને ઉપેક્ષાપાત્ર બને છે જ..

→ યુવાવસ્થામાં દોડતો માણસ પણ, ઘડપણમાં લાકડી પકડીને પણ ચાલી શકતો નથી.. એટલે એક જ વસ્તુ જુદી જુદી અપેક્ષાએ જુદા જુદા સ્વરૂપવાળી હોય છે - એ નિર્વિવાદ હકીકત છે..

આ અનેકાંતને જ સચોટ તર્કો અને દાખલા-દલીલોથી સમજાવવા, સૂરિપુરંદર ૧૪૪૪ ગ્રંથના રચયિતા પ. પૂ. આ. ભ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિ મહારાજાએ ‘અનેકાંતજયપતાકા’ એવું યથાર્થનામા જૈનદાર્શનિક રત્નાકરતુલ્ય ગ્રંથનું સર્જન કર્યું..

તેમાં, ભાગ ચોથો ! અધિકાર પાંચમો ! ‘જગતમાં દેખાતા પદાર્થો હકીકતમાં તો છે જ નહીં, માત્ર જ્ઞાન જ વાસ્તવિક છે’ એવી કેટલાકની એકાંતમાન્યતા છે.. ગ્રંથકારશ્રીએ અનેક અકાટ્ય તર્કોથી ‘બાહ્યાર્થ છે જ’ એ વાતની નિર્બાધ સ્થાપના કરી છે..

અને અનેક સ્થળે અનેકાંતની સ્થાપના કરીને અનેકાંત કેટલો બધો વ્યાપક છે ? તેની સતર્ક સાબિતી કરી છે.

આ અધિકારમાં રહેલા સુંદર પદાર્થોના અધ્યયન - અધ્યાપન દ્વારા માર્ગાભિમુખ ક્ષયોપશમ વિશદ બનાવીએ, જિનવચન પરની શ્રદ્ધા મજબૂત બનાવીએ, પરંપરાએ અવિચલ સુખને પામીએ, એ જ અંતરની અભિલાષા..

આ અધિકારમાં કયા પદાર્થો મહત્વપૂર્ણ છે ? તેનો ઉલ્લેખ અમે ‘રસાસ્વાદ’ નામના એક સ્વતંત્ર નિબંધમાં કર્યો છે.. જિજ્ઞાસુઓને ત્યાંથી જોવાની ભલામણ..

અનેકાંતજયપતાકામાં જે બાહ્યાર્થસિદ્ધિ અધિકાર છે, તેને જ સંલગ્ન અને પ્રાયઃ સરખા તર્કોને રજૂ કરતો ધર્મસંગ્રહણી ગ્રંથનો પણ બાહ્યાર્થસિદ્ધિ-અધિકાર છે. એટલે તેનો પણ અહીં પરિશિષ્ટ તરીકે ઉપન્યાસ કરાયો છે, તુલનાત્મક અભ્યાસુઓ તેનું પણ અવલોકન કરી શકે..

ગુરુભગવંત - સંશોધક - સહવર્તી - સહાયકોની કૃપાથી, આ અધિકાર પરનું ગુજરાતી વિવેચન તૈયાર થયું છે.. અજ્ઞાનવશાત્ મારાથી જિનાજ્ઞાવિરુદ્ધ કાંઈપણ લખાયું હોય, તો તેનું સહૃદય મિચ્છા મિ દુક્કડમ્ ..

॥ ઇતિ શમ્ ॥

✽ વિવેચક ✽

પ્રેમ-ભુવનભાનુ-જયઘોષ-જિતેન્દ્ર-
ગુણરત્ન-રશ્મિરત્નસૂરિચરણલલ
મુનિ ચશરત્નવિજય

પ્રત્યક્ષદ્વયદીપ્તનેત્રયુગલસ્તર્કસ્ફુરત્કેસરઃ,
શાબ્દવ્યાત્તકશલવક્રકુહરઃ સચ્ચેતુગુહારવઃ ।
પ્રવ્રીહન્નયક્ષ્મણે સ્મૃતિનશ્વરેણીશિશ્વાશ્રીષણઃ,
સંજ્ઞાવાલધિબન્ધુરો વિજયતે સ્યાદ્વાદપશ્ચાન્નનઃ ॥
- સ્યાદ્વાદરત્નાકરઃ ।

અનેકાંતજયપતાકા

પંચમ અધિકાર - બાહ્યાર્થસિદ્ધિ

સુંદર પદાર્થ-રસારવાહ...

- બાહ્ય કોઈ પદાર્થ જ નથી, તેની સાબિતી માટે યોગ્યારે મૂકેલા તર્કો... (પૃ. ૮૫૫)
- પરમાણુઓનું અસ્તિત્વ છે અને તેની પ્રતીતિ પણ થાય છે જ, તે વાતની સતર્ક સાબિતી... (પૃ. ૮૭૭)
- દુષ્ટ જ્ઞાન - બ્રાન્ત જ્ઞાન પણ થાય તો વસ્તુના બળે જ !... (પૃ. ૮૭૯)
- પરમાણુઓનો સ્થૂળાકાર પણ હોઈ શકે છે, સ્કંધરૂપે ને તથાવિધ સંવેદનથી ગ્રાહ્યરૂપે !... (પૃ. ૮૮૦)
- પરમાણુની સાધારણ-અસાધારણરૂપે પ્રતીતિ કોને કેવી રીતે થાય ? તેની બે ઉદાહરણોથી સમજૂતી... (પૃ. ૮૮૩)
- એક જ પરમાણુ અપેક્ષાભેદે સાવયવ-નિરવયવ... (પૃ. ૮૮૫)
- મૂર્ત હોવાને કારણે પરમાણુ સરૂપી છે, એ વાતની સાબિતી... (પૃ. ૮૮૭)
- પરમાણુઓનું એકરૂપે પરિણમવા રૂપે નિરંતર અવસ્થાન એ જ દ્રવ્ય છે, તેની સિદ્ધિ... (પૃ. ૮૯૦)
- સૂક્ષ્મ-બાદર કોને કહેવાય ? તેની સુસ્પષ્ટ વ્યાખ્યા... (પૃ. ૮૯૧)
- સૂક્ષ્મ પણ પરમાણુઓ સમુદિત-અવસ્થામાં બાદર બને છે, એ વિશેનું સુવિશદ નિરૂપણ... (પૃ. ૮૯૧)
- કોઈપણ એક પદાર્થ ઉત્પાદ-વ્યય-ઘ્રૌવ્ય એ ત્રણેરૂપ ન જ હોઈ શકે, એવો એકાંતવાદીનો પૂર્વપક્ષ... (પૃ. ૮૯૪)
- દરેક વસ્તુ ઉત્પાદાદિત્રયાત્મક છે, એ વાતની સતર્ક સાબિતી... (પૃ. ૮૯૬)
- ઉત્પાદ-વ્યય-ઘ્રૌવ્ય એ ત્રણેની સુવિશદ વ્યાખ્યાઓ અને તેઓની પરસ્પર સંવલિતતા... (પૃ. ૮૨૧)
- કથંચિદ્, ઉત્પાદ તે વ્યયસ્વભાવી અને વ્યય તે ઉત્પાદસ્વભાવી છે... (પૃ. ૮૨૧)
- ઉત્પાદાદિ ત્રણ સ્વરૂપ માન્યા વિના પદાર્થનું અસ્તિત્વ જ ન રહે... (પૃ. ૮૨૬)
- ચંદન અને તેની સુગંધ - બંને અપેક્ષાએ જુદા છે, એ વાતની સાબિતી... (પૃ. ૮૪૪)

- જૈનમતમાન્ય અવયવીનું સ્વરૂપ... (પૃ. ૯૪૫)
- દેશ-કાળ-સ્વભાવ-અદૃષ્ટ વગેરે સહકારીના યોગે સૂક્ષ્મ પણ પરમાણુઓ સ્થૂળરૂપ બને... (પૃ. ૯૪૯)
- અર્થગ્રહણપરિણામ એ જ વિજ્ઞાનનો પોતાનો આકાર છે, તેની સાબિતી... (પૃ. ૯૫૪)
- ભ્રાન્તજ્ઞાન કોને કહેવાય ? ને અભ્રાન્તજ્ઞાન કોને કહેવાય ? તેની ભેદરેખા... (પૃ. ૯૫૮)
- સ્યાદ્વાદમતે ભ્રાન્ત-અભ્રાન્ત જ્ઞાનની વ્યવસ્થા નિર્બાધ છે... (પૃ. ૯૬૧)
- સ્વસ્વરૂપસંવેદક જ્ઞાન દ્વારા જામિરૂપે બાહ્યાર્થના બોધની સંગતિ... (પૃ. ૯૬૪)
- અર્થના નિરાસમાં પ્રત્યક્ષવિરોધાદિ પુષ્કળ દોષો... (પૃ. ૯૭૭)
- જડ ઈન્દ્રિય દ્વારા પણ અર્થનું પ્રત્યક્ષ કેમ ? તેની પાછળના રહસ્યનું નિરૂપણ... (પૃ. ૯૮૭)
- કર્તા-કર્મ બંને એકબીજાને સાપેક્ષ છે અને તેથી એકનો વિકાર થયે બીજાનો પણ વિકાર થાય જ... (પૃ. ૧૦૦૨)
- કથંચિદ્ અભિન્ન વસ્તુ જ બીજા પર ઉપકાર કરવા સમર્થ બને... (પૃ. ૧૦૦૪)
- પદાર્થના પ્રત્યક્ષની સાથે જ્ઞાનનું પોતાનું પ્રત્યક્ષ પણ થાય છે જ... (પૃ. ૧૦૦૬)
- જ્ઞાનના સ્વપ્રકાશકતાની અનેક યુક્તિઓથી સિદ્ધિ... (પૃ. ૧૦૦૭)
- પદાર્થનું અસ્તિત્વ માનવામાં જ જુદા જુદા વિજ્ઞાનોની સંગતિ થઈ શકે... (પૃ. ૧૦૨૦)
- સ્વપ્નજ્ઞાન-જાગૃતજ્ઞાન વગેરે જુદા જુદા જ્ઞાનથી પણ બાહ્યાર્થ જ સિદ્ધ થાય... (પૃ. ૧૦૨૨)
- સ્વપ્નજ્ઞાન કોને કહેવાય ? તેનું સુવિશદ નિરૂપણ... (પૃ. ૧૦૨૩)
- જે લોકો જ્ઞાનાદ્વૈતને માને છે, તે લોકોના મતે ભ્રાંતિ પણ અસંગત ઠરે છે... (પૃ. ૧૦૪૭)
- અકર્મક પણ આલોક ધાતુ એકાંતે અકર્મક નથી, તે પણ કોઈક અપેક્ષાએ સકર્મક જ છે... (પૃ. ૧૦૬૦)
- શાબ્દિકમતે ધાતુઓને અકર્મક માનવાનું તાત્પર્ય શું ? તેના રહસ્યનો ખુલાસો... (પૃ. ૧૦૬૧)
- માત્ર કર્તૃસાધક પ્રયોગમાં નહીં, ભાવેપ્રયોગમાં પણ 'કર્મ' હોઈ શકે છે... (પૃ. ૧૦૬૧)
- ખોટો કદાગ્રહ, વિદ્વાનોને પણ વિચાર્યા વિનાના કથન માટે મજબૂર કરે છે... (પૃ. ૧૦૭૫)
- યોગાચાર-જ્ઞાનાદ્વૈતમતે કારક-જ્ઞાપકવ્યવસ્થા અસંગત ઠરે છે, તેની યુક્તિશઃ સાબિતી... (પૃ. ૧૦૭૫)
- અસત્ વસ્તુથી કદી લોકપ્રતીતિ ન થાય... (પૃ. ૧૦૮૦)

॥ વિષયાનુક્રમણિકા ॥

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
● બાહ્યાર્થનિરાકારક યોગાચારમતઉપન્યાસ પૂર્વપક્ષ	૮૫૫	● યોગી દ્વારા છૂટા છવાયા પરમાણુઓનું ગ્રહણ	૮૮૯
● પરમાણુરૂપ બાહ્યાર્થનો નિરાસ	૮૫૫	● પરમાણુ વિશે યુક્તિઅયોગનો નિરાસ	૮૯૦
● પરમાણુના ગ્રાહક તરીકે યોગીજ્ઞાનની અસંગતિ	૮૫૭	● પરમાણુઓની સાવચવત્વાદિસાધક સચોટ યુક્તિઓ	૮૯૨
● પરમાણુ વિશે યુક્તિની અઘટિતતા ...	૮૫૮	● પરમાણુની રૂપાદિ આત્મકતા	૮૯૭
● અવયવીરૂપ બાહ્યાર્થનો નિરાસ	૮૬૨	● બૌદ્ધકલ્પિત રૂપસ્વલક્ષણાદિનો નિરાસ	૯૦૪
● અવયવીની અવયવોમાં વૃત્તિની અસંગતિ	૮૬૪	● વૈશેષિકકલ્પિત રૂપાદિના યોગનો નિરાસ	૯૦૮
● અવયવોથી અવયવીની ભિન્નદેશતા પણ અસંગત	૮૬૫	● પરમાણુસમૂહનાં અસ્તિત્વનું સચોટ સમર્થન	૯૦૯
● અવયવીના ઉત્પાદનની પણ અસંગતિ	૮૬૬	● પરમાણુની બાદર = સ્થૂલરૂપતાસિદ્ધિ	૯૧૧
● અવયવોની જનકતા જ અસંગત	૮૬૭	● પરમાણુઓની ઇન્દ્રિયગ્રાહ્યતાસિદ્ધિ ..	૯૧૪
● અવયવભિન્ન અવયવી માનવામાં વજનવધારાની આપત્તિ	૮૬૮	● એકાંતવાદીકૃત એકાંતપ્રૌવ્યનું આપાદન	૯૧૪
● સમાહાર્ય પક્ષનો પણ નિરાસ	૮૭૨	● એકાંતવાદીકૃત પ્રલાપનો નિરાસ	૯૧૬
● અવયવીની અમૂર્તતાનો નિરાસ	૮૭૪	● ઉત્પાદાદિત્રયાત્મકતાસિદ્ધિ	૯૧૬
● અર્થગ્રહણની અસંગતતા	૮૭૫	● એકાંતઅસત્કાર્યવાદનો નિરાસ	૯૧૮
● બાહ્યાર્થસાધક + યોગાચારમતભંજક ઉત્તરપક્ષ	૮૭૭	● બૌદ્ધકલ્પિત પ્રતીત્યસમુત્પાદવાદનો નિરાસ	૯૨૦
● પરમાણુના અસ્તિત્વનું સચોટ સમર્થન	૮૭૭	● પરમાણુઓની ઘટસંસ્થાનાદિરૂપે સંગતિ	૯૨૮
● દુષ્ટજ્ઞાનને લઈને વ્યભિચાર આશંકાનો નિરાસ	૮૭૮	● સમાનબુદ્ધિતારૂપ આપાદનનો નિરાસ	૯૨૮
● દુષ્ટજ્ઞાનની પણ વસ્તુનિમિત્તતા	૮૭૮	● સૌત્રાંતિકમતે પ્રસ્તુતદોષની અનિવાર્યતા	૯૩૦
● પૂર્વપક્ષીના અન્યકથનનો નિરાસ	૮૮૦	● રૂપાદિના અનેકસ્વભાવરૂપ વૈશિષ્ટ્યની સચોટ સિદ્ધિ	૯૩૧
● અનુમાનના વિષય તરીકે પરમાણુની સંગતિ	૮૮૧	● બૌદ્ધદત્ત સિદ્ધસાધનદોષનો નિરાસ ...	૯૩૫
● યોગી દ્વારા પરમાણુઓનાં ગ્રહણની સંગતિ	૮૮૩	● બૌદ્ધકલ્પિત શક્તિવૈવિધ્ય વિશે	

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
વિકલ્પજાળ	૯૩૬	● અર્થનું અનુમાન પણ નિર્બાધ	૯૭૩
● બૌદ્ધમતે રૂપાદિઓની ઘટરૂપતાનો		● ભેદવ્યવચ્છેદરૂપ પ્રતિજ્ઞાનો નિરાસ ..	૯૭૪
અભાવ	૯૩૮	● વિભ્રમાપોહરૂપ પ્રતિજ્ઞાનો નિરાસ ...	૯૭૫
● એકાંતવાદીમતે કાર્યભેદની અસંગતિ .	૯૩૮	● અર્થનિરાસમાં પ્રત્યક્ષવિરોધાદિ પુષ્કળ	
● રૂપાદિને ઘટરૂપ માનવામાં બૌદ્ધકૃત		દોષો	૯૭૭
સમંજસતાનો નિરાસ	૯૩૯	● સહોપલંબહેતુમાં પણ દોષજાળ	૯૭૯
● ચંદન-ગંધની એકાંતઅભેદમાન્યતાનો		● પ્રથમ વિકલ્પનો નિરાસ	૯૮૧
નિરાસ	૯૪૪	● દ્વિતીય વિકલ્પનો નિરાસ	૯૮૩
● અવયવીરૂપ બાહ્યાર્થની સચોટ સિદ્ધિ .	૯૪૫	● સહ શબ્દની એકાર્થતા અસંગત	૯૮૫
● અવયવોના એકત્વપરિણામરૂપ		● હેતુમાં અનૈકાંતિકતા	૯૮૬
અવયવીની સિદ્ધિ	૯૪૬	● વ્યભિચાર વિશે બૌદ્ધપ્રલાપનો નિરાસ	૯૮૯
● અનેકાંતવાદીસ્વીકૃત અવયવી વિશે		● હેતુમાં અસિદ્ધતા	૯૯૩
પૂર્વોક્ત દોષોનો અનવકાશ	૯૫૦	● સાધક હેતુમાં વ્યાપ્ય-વ્યાપકતાનો	
● અવયવી અભિન્નદેશતા-વૃત્તિતાદિની		વિરહ	૯૯૪
સંગતિ	૯૫૧	● જ્ઞાનપરોક્ષવાદી મીમાંસકમત ઉન્મૂલન	૯૯૫
● પૂર્વપક્ષની એકેક માન્યતાઓનું સચોટ		● પ્રમાણમીમાંસાદિ ગ્રંથોમાં જ્ઞાન-	
યુક્તિઓથી ઉન્મૂલન	૯૫૨	સ્વસંવિદિતતાનો યુક્તિપૂર્ણ ઉપન્યાસ	૧૦૦૬
● બોધમાં અર્થગ્રહણપરિણામની અતિ-		● મીમાંસકમતે બ્રાન્તજ્ઞાનની અસંગતિ	૧૦૧૦
આવશ્યકતા	૯૫૫	● અર્થજ્ઞાનથી બુદ્ધિઅનુમાનમાં	
● પદાર્થરહિત જ્ઞાનવેદનનો નિરાસ	૯૫૭	અપ્રમાણતા	૧૦૧૧
● સ્યાદાદમતે બ્રાન્ત-અબ્રાન્ત વ્યવસ્થાની		● પ્રસ્તુતમાં અર્થપત્તિની અપ્રમાણતા	૧૦૧૨
નિર્બાધ સંગતિ	૯૬૧	● અનુમાન વિશે મીમાંસક આશંકાનો	
● જ્ઞાનમાં અર્થાકારતાનું વાસ્તવિક		નિરાસ	૧૦૧૨
તાત્પર્ય	૯૬૧	● મીમાંસકમતે શાસ્ત્રકરણની	
● પ્રતિનિયતવિષયવ્યવસ્થાની સંગતિ ..	૯૬૩	અયુક્તતા	૧૦૧૩
● અર્થગ્રહણ ન માનવામાં પુષ્કળ દોષો .	૯૬૪	● દ્વિચન્દ્ર દષ્ટાંતની સમીક્ષા	૧૦૧૪
● સહોપલંબથી જ્ઞાનાર્થની અભેદ-		● બૌદ્ધમંતવ્યની અનાલોચિતતા	૧૦૧૫
માન્યતાનું ઉન્મૂલન	૯૬૮	● પદાર્થનાં અસ્તિત્વમાં વિજ્ઞાનભેદની	
● સહોપલંબથી અભેદસિદ્ધિમાં વિકલ્પ-		સંગતિ	૧૦૨૦
જાળ	૯૭૦	● આંતરહેતુથી વિજ્ઞાનભેદમાં પણ	
● જ્ઞાનાદ્વૈત અનુમાનની સંગતિનો		બાહ્યાર્થસિદ્ધિ	૧૦૨૨
પ્રતિકાર	૯૭૧	● વિજ્ઞાનમાત્રતાનો અયોગ	૧૦૨૫

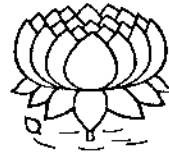
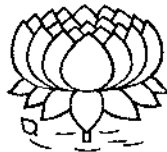
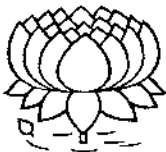
વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
● કથમપિ ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકતા અસંગત .. ૧૦૨૮		● યોગાચાર મંતવ્યનો નિરાસ ૧૦૭૫	
● ગ્રાહકતાદિ સંબંધની અનિવાર્યતા .. ૧૦૩૦		● અન્વય-વ્યતિરેકની પણ પ્રવૃત્તિ ૧૦૭૭	
● જ્ઞાનને અનુભવ માનવાનું તાત્પર્ય . ૧૦૩૫		● વિકલ્પથી પણ કાર્ય-કારણબોધ	
● તેવા અદ્વયવિજ્ઞાનનું નાસ્તિત્વ ૧૦૩૬		અસંગત ૧૦૭૯	
● અદ્વયજ્ઞાનનું સ્વરૂપ ૧૦૩૮		● લોકપ્રતીતિનું અનુસરણ પણ	
● ગ્રાહકાકારાદિના નિષેધનું તાત્પર્ય .. ૧૦૩૮		વચનમાત્રરૂપ ૧૦૭૯	
● બૌદ્ધમંતવ્યનો નિરાસ ૧૦૪૨		● વ્યવહારનિર્વાહ પણ અસંગત ૧૦૮૦	
● અદ્વયવિજ્ઞાન વિશે બૌદ્ધવક્તવ્ય ... ૧૦૪૩		● અસત્થી લોકપ્રતીતિ અયુક્ત ૧૦૮૦	
● બૌદ્ધવક્તવ્યની કલ્પનામાત્રતા ૧૦૪૪		● જ્ઞાપકવ્યવસ્થા પણ અસંગત ૧૦૮૩	
● યુક્તિથી પણ તત્ત્વવ્યવસ્થા		● ધર્મકીર્તિના મંતવ્યનો નિરાસ ૧૦૮૪	
અસમંજસ ૧૦૪૬		● જ્ઞાપકવ્યવસ્થાની અસંગતિનું બીજું	
● વ્યતિરિક્ત ગ્રાહકાકારની વિકલતા		કારણ ૧૦૮૫	
અસંગત ૧૦૪૮		● જ્ઞાપકવ્યવસ્થાસાધક યોગાચાર-	
● વસ્તુસ્થિતિએ પણ વ્યતિરિક્ત-		પૂર્વપક્ષ ૧૦૮૯	
ગ્રાહકાકારવિકલતા અસંગત ૧૦૫૦		● યોગાચારના મંતવ્યની નિઃસારતા .. ૧૦૯૪	
● કલ્પિત ગ્રાહકાકારના નિષેધમાં તો		● વલ્મીકપ્રતિભાસથી ધૂમપ્રતિભાસનું	
વાસ્તવિક ગ્રાહકાકારની આપત્તિ ... ૧૦૫૧		આપાદન ૧૦૯૫	
● તુચ્છાન્યસ્વભાવતાની અસંગતિ ... ૧૦૫૩		● બૌદ્ધમતે ચતુર્થલિંગ માનવાનો	
● પરિકલ્પિત અદ્વયમતે પણ		પ્રસંગ ૧૧૦૩	
ઉભયરૂપતા અનિવાર્ય ૧૦૫૬		● લિંગનિયમનસાધક બૌદ્ધપૂર્વપક્ષ ... ૧૧૦૪	
● ગગનાલોકવદ્ અકર્મકતા અસંગત . ૧૦૫૯		● બૌદ્ધ-અભિપ્રાયનું ઉન્મૂલન ૧૧૦૫	
● આલોકની પણ અકર્મકતા અસંગત . ૧૦૬૦		● અર્થક્રિયાર્થીની પ્રવૃત્તિમાં પણ	
● શાબ્દિકમતે અકર્મક માનવાનું		કારણલિંગક અનુમાન ૧૧૦૭	
તાત્પર્ય ૧૦૬૧		● ધૂમપ્રતિભાસથી જલાદિનિર્ભાસના	
● બોધમાત્રતામાં નીલાદિભેદનો વિરહ ૧૦૬૩		અનુમાનનું આપાદન ૧૧૦૮	
● સદાદિ-નીલાદિનો ભેદાભેદ ૧૦૬૭		● કારણથી કાર્યનું અનુમાન યુક્તિ-	
● જ્ઞાનના સ્વભાવ-અનુભવની		સંગત ૧૧૧૨	
નીલાદિરૂપતાનો નિરાસ ૧૦૭૧		● બાહ્યાર્થમતે દોષોની નિરવકાશતા .. ૧૧૧૪	
● જ્ઞાનાદ્વૈતમતે કારક-જ્ઞાપકવ્યવસ્થા		● ધૂમ-ધૂમાભાસની વ્યવસ્થા પણ	
અસંગત ૧૦૭૩		તર્કસંગત ૧૧૧૪	
● કારકવ્યવસ્થા અંગે યોગાચારનું		● ધૂમ-ધૂમાભાસના વિવેકની	
મંતવ્ય ૧૦૭૪		દુઃશક્યતાનો નિરાસ ૧૧૧૮	

વિષય	પૃષ્ઠ વિષય	પૃષ્ઠ
● સ્વભાવહેતુની જ્ઞાપકતાનો નિરાસ . ૧૧૨૧	● ક્લિષ્ટતાસાધક અન્ય મંતવ્યનો નિરાસ	૧૧૩૯
● અનુપલબ્ધિહેતુની પણ જ્ઞાપકતાનો નિરાસ	● બાહ્યાર્થનિરાકરણમાં આમવચનનો વિરોધ	૧૧૪૦
● વાર્તિકકારના કથનની વચનમાત્રતા ૧૧૨૩	● પંચમ અધિકાર સમાપ્તિ	૧૧૪૭
● અનુમાન અંગે પૂર્વપક્ષમંતવ્યનો નિરાસ	● પરિશિષ્ટ-૧ (પ્રમાણવાર્તિકના ઉપયોગી શ્લોકો સટીક)	
● જ્ઞાનાદ્વૈતમતે ભવ-અપવર્ગનો તફાવત અસંગત	● પરિશિષ્ટ (પાંચમા અધિકારમાં રહેલ બાહ્યાર્થસિદ્ધિરૂપ વિષયને સ્પર્શતા ધર્મસંગ્રહજિના કેટલાક અંશો..)	
● જ્ઞાનાદ્વૈતમતે બોધની ક્લિષ્ટતા-અક્લિષ્ટતા પણ અસંગત		૧૧૩૫
● જ્ઞાનાદ્વૈતમતે વિશેષણવિશિષ્ટ બોધની અસંગતિ		૧૧૩૭

આત્માનં ભવભોગયોગસુભગં વિસ્પષ્ટમાચષ્ટે યો,
યઃ કર્મપ્રકૃતિં જગાદ જગતાં બીજં જગચ્છર્મણે ।
નદ્યોઽબ્ધાવિવ દર્શનાનિ નિખિલાન્યાયાન્તિ ચદર્શને,
તં દેવં શરણં ભજન્તુ ભવિનઃ સ્યાદ્વાદવિદ્યાનિધિમ્ ॥

- સ્યાદ્વાદકલ્પભદ્રા ।

૧૪૪૪ ગ્રન્થરચયિત્ શ્રીહરિભદ્રસૂરિસૂત્રિતા
વ્યાખ્યા+શ્રીમુનિચન્દ્રસૂરિપ્રણીતટિપ્પનસંવલિતા
'અનેકાન્તરશ્મિ' -આખ્યા ગુર્જરવિવૃત્ત્યા સમલઙ્કૃતા

અનેકાન્તરશ્મિપતાકા

પન્ચમોઽધિકારઃ ।

(૧) અન્યસ્ત્વાહ-બાહ્યમર્થમધિકૃત્યૈતત્ સદસદાદિત્વમુક્તમ્ । એતચ્ચ વન્ધ્યાસુત-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અન્યસ્તુ-યોગાચાર આહ-બાહ્યમર્થમધિકૃત્ય-ઘટાદિરૂપં એતત્ સદસદાદિત્વમુક્તં

॥ શ્રીશંકરેશ્વરપાર્શ્વનાથાય નમઃ ॥

॥ શ્રી પ્રેમ-ભુવનભાનુ-જયઘોષ-જિતેન્દ્ર-ગુણરત્ન-રશ્મિરત્નસૂરિસદ્ગુરુભ્યો નમઃ ॥

॥ ઐ નમઃ ॥

❖ અનેકાન્તરશ્મિ ❖

દૈદ્વદ્યેયં બિબંઘ્ય, બલ્ભ્યા ગુરુક્રમાવલીમ્ ।

ગુર્જાશયાં બિબન્ધેયં, લ્યાલ્ભ્યા શ્મ્યા બિબલ્ભ્યતે ॥

✽ પંચમ અધિકાર ✽

(૧) દરેક વસ્તુ (૧) સદસદ્રૂપ, (૨) નિત્યાનિત્યરૂપ, (૩) સામાન્યવિશેષરૂપ, (૪) અભિ-
લાષ્ય-અનાભિલાષ્યરૂપ... એમ ચાર રૂપે - અનેકધર્માત્મકવિધયા અનેકાન્તરરૂપે - સિદ્ધ કરી,
હવે ગ્રંથકારશ્રી આ અધિકારમાં, બાહ્ય પદાર્થનું નિર્બાધ અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવા જઈ રહ્યા છે...

પ્રશ્ન : ઘટાદિ બાહ્ય વસ્તુઓ તો સિદ્ધ જ છે, તેને શું સિદ્ધ કરવાની ?

ઉત્તર : જુઓ ભાઈ ! તે પદાર્થો તો પ્રત્યક્ષસિદ્ધ છે, પણ જ્ઞાનાદ્વૈતવાદી આદિ કેટલાક દર્શનકારો
તે પ્રત્યક્ષસિદ્ધ વસ્તુનો પણ અપલાપ કરે છે... એટલે જ તેઓનો નિરાસ કરી બાહ્યાર્થની સિદ્ધિ કરવી
ઐવશ્યક છે.

❖ સદસદાદિ અનેક ધર્મોનું અસ્તિત્વ, જેના આધાર પર નિર્ભર છે, તે વસ્તુ સિદ્ધ કરવી અતિ આવશ્યક
ગણાય.. એટલે ગ્રંથકારશ્રી બીજા બધાં વિષયો બાજુ પર મૂકી, પ્રસ્તુત અધિકારમાં સચોટ યુક્તિઓ દ્વારા બાહ્યાર્થનું
અબાધિત અસ્તિત્વ સ્થાપિત કરશે...

સૌન્દર્યવદવિષયમેવ, તસ્યૈવાસત્ત્વાત્ । સ હિ પરમાણવો વા સ્યુસ્તત્સમૂહો વા અવયવી
વેતિ સર્વશ્રાયમસન્, ન્યાયાનુપપત્તેઃ । (૨) પરમાણવસ્તાવદધ્યક્ષેણ ન પ્રતીયન્તે, તથા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વસ્તુનઃ । એતચ્ચ કિમિત્યાહ-વન્ધ્યાસુતસૌન્દર્યવદિતિ નિર્દર્શનમ્, અવિષયમેવ-અગોચરમેવ ।
કુત ઇત્યાહ-તસ્યૈવ-બાહ્યાર્થસ્ય અસત્ત્વાત્ કારણાત્ । એતદેવાભિધાતુમાહ-સ હીત્યાદિ । સ
યસ્માદ્ બાહ્યોઽર્થઃ પરમાણવો વા સ્યુઃ-ભવેયુઃ તત્સમૂહો વા-પરમાણુસમૂહો વા ભવેત્ અવયવી
વા-एको निरंश इति सर्वश्रायमसन्-ન વિદ્યતે । કુત ઇત્યાહ-ન્યાયાનુપપત્તેઃ-ન્યાયેનાયુક્તેઃ ।
અનુપપત્તિમેવાહ-પરમાણવસ્તાવદધ્યક્ષેણ-પ્રત્યક્ષેણ ન પ્રતીયન્તે । કુત ઇત્યાહ-તથાતદનુ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(સૌ પ્રથમ ગ્રંથકારશ્રી, બાહ્યાર્થનો અપલાપ કરનાર યોગાચારમતનો વિસ્તૃત પૂર્વપક્ષ બતાવે
છે... તે આ પ્રમાણે-)

❖ બાહ્યાર્થનિરાકારક યોગાચારમત ઉપન્યાસ ❖

❖ પૂર્વપક્ષ ❖

યોગાચાર : તમે ઘટ વગેરે બાહ્ય પદાર્થને આશ્રયીને, વસ્તુનું (૧) સદસદ્, (૨) નિત્યાનિત્ય
આદિ સ્વરૂપ કહ્યું... પણ તે બધું વંધ્યાપુત્રના સૌંદર્યની જેમ નિર્વિષયક છે...

તટસ્થ : વંધ્યાપુત્ર તો અસત્ છે, એટલે તદ્વિષયક સૌંદર્ય ભલે નિર્વિષયક હોય, પણ સદાદિરૂપતા
કેમ નિર્વિષયક છે ?

યોગાચાર : કારણ કે ખરેખર તો બાહ્ય પદાર્થ પણ અસત્ જ છે, એટલે તદ્વિષયક સદાદિરૂપતા
પણ નિર્વિષયક જ થાય...

પ્રશ્ન : પણ બાહ્યાર્થ અસત્ કેમ ?

ઉત્તર : જુઓ, ઘટાદિ પદાર્થો (૧) પરમાણુરૂપ, (૨) પરમાણુસમૂહરૂપ, કે (૩) અવયવીરૂપ
હોય... પણ આ ત્રણે વિકલ્પોમાંથી, એકે રીતે બાહ્યાર્થનું અસ્તિત્વ ઘટતું નથી, કારણ કે ન્યાય પ્રમાણે
તેનું અસ્તિત્વ અસંગત ઠરે છે. તે આ રીતે -

❖ પરમાણુરૂપ બાહ્યાર્થનો નિરાસ ❖

(૨) (૧) તમે જે પરમાણુઓને બાહ્યાર્થરૂપે સ્વીકારો છો, તેની તો (ક) પ્રત્યક્ષ, કે (ખ) અનુમાન
એકેથી પ્રતીતિ થતી નથી, તે આ પ્રમાણે -

❖ આ પૂર્વપક્ષ ઘણો વિસ્તૃત ચાલશે, તેની દરેક વાતોનું નિરાકરણ કરાશે... એટલે તે પૂર્વપક્ષની દરેક યુક્તિ-
વાતોનું બરાબર અવધારણ કરવું..

❖ યોગાચાર એક બૌદ્ધનો જ ભેદ છે, તે જ્ઞાનાદ્વૈતવાદી હોવાથી બાહ્યાર્થનો અપલાપ કરે છે.

૧. 'સૌંદર્યં' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'તદનુભવાત્' ઇતિ ક-પાઠઃ ।

તદનુભવાભાવાત્ સ્થૂલાકારસંવેદનોપપત્તેઃ, તસ્ય ચ તેષ્વભાવાત્, (૩) અન્યાકારેણ ચ અન્યાગ્રહણાત્, ગ્રહણે ચાતિપ્રસંગતો વ્યવહારાયોગાદિતિ । (૪) નાપ્યનુમાનસ્ય વિષયઃ,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ભવાભાવાત્ તથા-પરમાણુત્વેન તેન-પ્રત્યક્ષેણ અનનુભવાત્ । અનનુભવશ્ચ સ્થૂલાકારસંવેદનો-પપત્તેઃ ઋધ્વાદ્યાકારત્વેન તસ્ય ચ-સ્થૂલસ્યાકારસ્ય તેષુ-પરમાણુષુ અભાવાત્ અન્યાકારેણ ચ-સ્થૂલરૂપેણ અન્યાગ્રહણાત્-પરમાણ્વગ્રહણાદ્ ગ્રહણે ચ અન્યાકારેણાન્યસ્ય અતિપ્રસંગતઃ-અતિપ્રસંગેન નીલેન પીતગ્રહણલક્ષણેન વ્યવહારાયોગાત્ । પરમાણવઃ તાવદધ્યક્ષેણ ન પ્રતીયન્તે इति स्थितम् । નાપ્યનુમાનસ્ય વિષયઃ પરમાણવ इति वर्तते । કુત્ત્વે-તદવ્યભિચારિ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(ક) પ્રત્યક્ષથી પરમાણુની પ્રતીતિ તો ન મનાય, કારણ કે પ્રત્યક્ષથી પરમાણુનો કદી અનુભવ થતો નથી...

તટસ્થ : આપણને પરમાણુનો અનુભવ થતો નથી, એવું શી રીતે જણાય ?

બૌદ્ધ : કારણ કે આપણને ‘આ પદાર્થ ઊંચો-જાડો-પહોળો છે...’ એમ સ્થૂલાકારે જ બાહ્યાર્થનું સંવેદન થાય છે. હવે આવો સ્થૂલાકાર પરમાણુઓમાં નથી, તો તે સ્થૂલાકાર સંવેદનથી પરમાણુનું ગ્રહણ શી રીતે સંગત થાય ?

આશય એ કે, સંવેદનમાં સ્થૂલાકાર ભાસે છે, એટલે તેના દ્વારા કોઈ સ્થૂલ પદાર્થનું જ ગ્રહણ હોવું જોઈએ, સૂક્ષ્મ પદાર્થનું નહીં... ફલતઃ સ્થૂલાકાર સંવેદનથી, સૂક્ષ્માકાર પરમાણુનું ગ્રહણ અસંગત છે...

(૩) તટસ્થ : તે (સ્થૂલાકાર) સંવેદન દ્વારા પરમાણુનું સ્થૂલાકારરૂપે ગ્રહણ માનીએ તો ?

બૌદ્ધ : પણ તેવું ન મનાય, કારણ કે બીજાનું બીજા આકારે ગ્રહણ થઈ શકે નહીં... (શું ઘટનું પટાકારે ગ્રહણ થાય છે ?) છતાં પણ એવું (=બીજાનું બીજા આકારે ગ્રહણ) માનો, તો પીતનું નીલરૂપે પણ ગ્રહણ થવાનો અતિપ્રસંગ આવશે ! અને એટલે તો વ્યવહારનો પણ ઉચ્છેદ થશે...

ભાવાર્થ : નીલસંવેદન, નીલાકારરૂપે જો નીલનું જ ગ્રહણ કરે, તો તેવું સંવેદન થતાં, નીલાર્થી વ્યક્તિ નીલ વિશે પ્રવર્તે... પણ જો તે સંવેદન નીલાકારરૂપે પીતનું પણ ગ્રહણ કરે, તો તે સંવેદન થવા છતાં પણ, નીલાર્થી વ્યક્તિનો પ્રવર્તવાદિરૂપ વ્યવહાર થશે નહીં... (કારણ કે તેવું સંવેદન તો પીતનું પણ ગ્રહણ કરે છે, કે જેનું નીલાર્થી વ્યક્તિને કોઈ પ્રયોજન નથી...)

એટલે સ્થૂલાકાર સંવેદનરૂપ પ્રત્યક્ષથી પરમાણુનું ગ્રહણ અઘટિત છે, માટે પ્રત્યક્ષથી તો તેની પ્રતીતિ ન માની શકાય...

(૪) (ખ) પરમાણુને અનુમાનનો વિષય પણ ન માની શકાય, કારણ કે વહ્નિના ધૂમલિંગની

❖ અહીં પૂર્વપક્ષમાં બૌદ્ધ તરીકે યોગાચાર બૌદ્ધનું જ ગ્રહણ કરવું...

૧. ‘પ્રસંગાત્’ इति क-पाठः । ૨. ‘પ્રસંગાત્’ इति ड-पाठः ।

તદવ્યભિચારિલિંગાયોગાત્ । તત્ર હિ વિજ્ઞાનાન્યથાનુપપત્તિર્લિંગં સ્યાત્ । સા ચાયુકૈવ, તસ્યાન્યથાઽપ્યુપપત્તેઃ અન્તર્વાસનાત એવ ભાવાત્ । (૫) ન ચ યોગિગ્રાહ્યા ઇતિ ન્યાય્યં વચઃ, પ્રમાણાભાવાત્ । અગ્રાહ્યા ઇત્યપિ કિં પ્રમાણમિતિ ચેત્, નનુ તદ્યુક્ત્યયોગઃ । (૬)

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

લિંગાયોગાત્-પરમાણ્વવ્યભિચારિલિંગાયોગાત્ । અયોગમેવાહ-તત્ર યસ્માદ્ વિજ્ઞાનાન્યથા-નુપપત્તિર્લિંગં સ્યાત્ । સા ચાયુકૈવ । કુત્ ઇત્યાહ-તસ્ય-વિજ્ઞાનસ્ય અન્યથાઽપિ-પરમાણુ-રૂપમર્થમન્તરેણાપિ ઉપપત્તેઃ । ઉપપત્તિશ્ચ અન્તર્વાસનાત એવ-આલયગતાયાઃ સકાશાદ્ ભાવાદ્ વિજ્ઞાનસ્ય । ન ચ યોગિગ્રાહ્યા ઇતિ-એવં ન્યાય્યં વચઃ, પરમાણવ ઇતિ પ્રક્રમઃ । કુતો નેત્યાહ-પ્રમાણાભાવાદ્ યોગિજ્ઞાનાપ્રત્યક્ષત્વેન । અગ્રાહ્યા ઇત્યપિ કિં પ્રમાણમિતિ ચેત્, યોગિવિજ્ઞાના-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

જેમ, પરમાણુનું કોઈ અવ્યભિચારી લિંગ નથી, કે જેને આશ્રયીને પરમાણુનું અનુમાન કરાય..

તટસ્થ : જો પરમાણુને સત્ માનવામાં આવે, તો જ તેને લઈને થતું વિજ્ઞાન સંગત થાય... આમ વિજ્ઞાનની અન્યથાનુપપત્તિ (=પરમાણુ વિના અસંગતિ) શું પરમાણુનું લિંગ ન બને ? અહીં અનુમાન પ્રયોગ આવો થાય →

“પરમાણુઃ, સત્, વિજ્ઞાનાન્યથાનુપપત્તેઃ ॥”

બૌદ્ધ : ના, કારણ કે તે અન્યથાનુપપત્તિ જ અયુક્ત છે, અર્થાત્ ‘પરમાણુ વિના વિજ્ઞાનનું ન હોવું’ - એ જ અયુક્ત છે, કારણ કે વિજ્ઞાન તો પરમાણુરૂપ અર્થ વિના બીજાથી પણ સંગત છે...

પ્રશ્ન : કઈ રીતે ?

ઉત્તર : આલયગત અંતર્વાસિનાથી... આશય એ કે, આલયવિજ્ઞાન-અહરૂપે ભાસતું જ્ઞાન - તે જ બધી વાસનાઓનો મૂલ આધાર છે, એટલે તે આલયજ્ઞાનથી થતી વાસનાઓ ‘આલયગત વાસના’ કહેવાય... આ વાસનાઓથી જ વિજ્ઞાનની સંગતિ થઈ જશે... એટલે અન્યથાનુપપત્તિ=પરમાણુ વિના વિજ્ઞાનની અસંગતિરૂપ લિંગ યુક્ત નથી. માટે એ લિંગથી પરમાણુનું અનુમાન ન થઈ શકે.

❖ પરમાણુના ગ્રાહક તરીકે યોગીજ્ઞાનની અસંગતિ ❖

(૫) તટસ્થ : તે પરમાણુઓ યોગીજ્ઞાનથી ગ્રાહ્ય છે, એટલે યોગીજ્ઞાનને આશ્રયીને તો તેઓનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થશે ને ?

બૌદ્ધ : આ વાત પણ ન્યાયસંગત નથી, કારણ કે આપણા માટે તો યોગીજ્ઞાન અપ્રત્યક્ષ છે, એટલે “યોગીજ્ઞાનથી પરમાણુનું ગ્રહણ થાય” - એ વાતને સિદ્ધ કરવા આપણી પાસે કોઈ જ પ્રમાણ નથી...

તટસ્થ : પણ “યોગીજ્ઞાનથી પરમાણુનું ગ્રહણ થતું નથી” - એ વાતમાં પણ ક્યાં કોઈ પ્રમાણ

૧. ‘તદ્યુક્ત્યયોગઃ’ ઇતિ ક-પાઠઃ, ગ-પાઠસ્તુ ‘તદ્યુક્તયા યોગઃ’ ઇતિ । ૨. પૂર્વમુદ્રિતે તુ ‘લિંગાત્’ ઇતિ પાઠઃ, અત્ર તુ D-પ્રતાનુસારેણ શુદ્ધિઃ કૃતા । ૩. ‘તત્ર યસ્માદ્’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૪. ‘પત્રલિંગ’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।

પરમાણવો હિ મૂર્ત્તા ઇષ્યન્તે । મૂર્ત્ત્વે ચ સત્યવશ્યંદિગ્ભાગભેદેન ભાવ્યમ્ । સતિ ચાસ્મિન્ સાવયવત્વમહત્ત્વૈકત્વાનેકત્વવિચારાક્ષમત્વાત્ કુતસ્ત ઇતિ ? (૭) ન ચ નિરવયવ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પ્રત્યક્ષત્વસ્ય તુલ્યત્વાદિત્યભિપ્રાયઃ । એતદાશઙ્ક્યાહ-નનુ તદ્યુક્ત્યયોગઃ તેષાં-પરમાણૂનાં યુક્તિભિરયોગઃ પ્રમાણમ્ । એતદ્વાવનાયૈવાહ-પરમાણવો હીત્યાદિ । પરમાણવો યસ્માત્ મૂર્ત્તા ઇષ્યન્તે । મૂર્ત્ત્વે ચ સતિ કિમિત્યાહ-અવશ્યં દિગ્ભાગભેદેન ભાવ્યમ્ । સતિ ચાસ્મિન્-દિગ્ભાગભેદે સાવયવત્વમહત્ત્વૈકત્વાનેકત્વવિચારાક્ષમત્વાત્ કારણાત્ કુતસ્ત ઇતિ-કુતઃ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

છે... એટલે પરમાણુનો નિરાસ તો તમે પણ ન જ કરી શકો ને ?

બૌદ્ધ : જુઓ ભાઈ ! ખરેખર તો પરમાણુ વિશે યુક્તિઓ જ ઘટતી નથી અને એ પ્રમાણના આધારે જ અમે કહીએ છીએ કે, યોગીજ્ઞાનથી પણ પરમાણુનું ગ્રહણ અસંભવિત છે. (તેથી પરમાણુનું અસ્તિત્વ બિલકુલ સંગત નથી...)

❖ પરમાણુ વિશે યુક્તિની અઘટિતતા ❖

(૬) તટસ્થ : પણ પરમાણુઓ વિશે યુક્તિઓ કેમ ન ઘટે ?

બૌદ્ધ : જુઓ, વૈશેષિકાદિ તમે લોકો પરમાણુને ‘મૂર્ત’ તરીકે માનો છો... પણ એ રીતે મૂર્ત માનવામાં તો, તે પરમાણુનું જુદી જુદી દિશાને આશ્રયીને જુદા જુદા અંશે અસ્તિત્વ માનવું પડે !

પ્રશ્ન : તો તેવી રીતે (=જુદી જુદી દિશાને આશ્રયીને જુદા જુદા અંશે) અસ્તિત્વ માની લઈએ તો ?

ઉત્તર : તો તો (૧) સાવયવત્વ, (૨) મહત્વ, (૩) એકાનેકત્વ... ઇત્યાદિ વિચારો વૈશેષિકમતે ઘટી શકશે નહીં, તો પછી તે પરમાણુઓનું અસ્તિત્વ શી રીતે સિદ્ધ થાય ?

ભાવાર્થ : પરમાણુ મૂર્ત હોઈ તેના દિગ્ભાગભેદ માનવા પડે, અને તેમ માનવામાં વૈશેષિકમતે (૧) સાવયવત્વ આદિ વિચાર ઘટતા નથી. તે આ પ્રમાણે -

(૧) સાવયવત્વ → જુદી જુદી દિશાને લઈને, જો પરમાણુનું જુદા જુદા અંશે અસ્તિત્વ માનો,

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

૧. અથ યોગાચારમતવાદે કિંચિદ્ વર્ણ્યતે । સાવયવત્વમહત્ત્વૈકત્વાનેકત્વવિચારાક્ષમત્વાદિતિ । સાવયવત્વં મહત્ત્વં ચ એકત્વાનેકત્વં ચ તેષાં વિચારસ્તસ્યાક્ષમત્વાત્ । દિગ્ભાગભેદે હિ પરમાણૂનામવશ્યં

❖ મૂર્ત એટલે અસર્વગત=સર્વવ્યાપી નહીં તેવા પૃથ્વી આદિ દ્રવ્યોનું પરિમાણ.. પરમાણુનું પરિમાણ પણ અસર્વગત હોઈ તેને તો તમે મૂર્ત માનો છો... (આનું સ્પષ્ટીકરણ આગળ થશે...)

૧. ‘ક્ષમત્વાત્ તથા નિરવયવં’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. ‘કિંચિદવચૂર્ણ્યતે’ ઇતિ ચ-પાઠઃ । ૩. પૂર્વમુદ્રિતે તુ ‘કિંચિદવચૂર્ણ્યતે’ ઇતિ પાઠઃ, અત્ર તુ N-પ્રતાનુસારેણ વિન્યાસઃ ।

ત્વાદમીષામયમદોષઃ, મૂર્તત્વેન નિરવયત્વાયોગાત્ ક્વચિદવસ્થાનેન નિયમતઃ પર્યન્તસિદ્ધેઃ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પરમાણવઃ ? ન ચ નિરવયવત્વાદમીષાં-પરમાણૂનામયમદોષઃ-અનન્તરોદિતઃ । કુત્તર-ઇત્યાહ-મૂર્તત્વેન હેતુના નિરવયત્વાયોગાત્ । અયોગશ્ચ ક્વચિદવસ્થાનેન હેતુના નિયમતઃ-નિયમેન

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

તો તો તેને સાવયવ માનવાનો પ્રસંગ આવશે. તે આ રીતે - એક જ પરમાણુનો, પૂર્વદિશામાં રહેલો અંશ જુદો, પશ્ચિમદિશામાં રહેલો અંશ જુદો... એમ ઉત્તર-દક્ષિણ, ઉપર-નીચે બધી દિશામાં રહેલા અંશો જુદા જુદા... આ રીતે જુદા જુદા અનેક અંશો થવાથી તેની સાવયવતા વ્યક્ત જ છે.... (જે તમારા મતે સ્વીકૃત નથી.)

(૨) મહત્ત્વ → પટાદિ પદાર્થોની જેમ જે સાવયવ હોય, તેઓનું અવશ્ય મહત્ત્વ (=મહત્પરિમાણ) માનવું પડે.... એટલે તો તે પરમાણુને મહત્પરિણામી માનવાનો અતિપ્રસંગ આવશે ! પણ વૈશેષિકાદિ પરમાણુવાદીઓને, તેનું મહત્પરિણામ ઈષ્ટ નથી... (તેઓ તેનું અણુપરિમાણ જ કહે છે...)

(૩) એકાનેકત્વ → તે પરમાણુને તમે (ક) એકરૂપ માનો છો, કે (ખ) અનેકરૂપ ? (ક) જો એકરૂપ માનો, તો તેઓનો દિગ્ભાગભેદ શી રીતે સંગત થાય ? આશય એ કે, એકાંત એકરૂપ પરમાણુનું જુદી જુદી દિશાને લઈને જુદા જુદા અંશે અસ્તિત્વ ઘટે નહીં... (ખ) જો તેને અનેકરૂપ માનો, તો તમારા અભ્યુપગમની (=માન્યતાની) હાનિ થશે, કારણ કે તમે તો પરમાણુને એકરૂપ માનો છો...

આ બધાનો (=સાવયવત્વાદિનો) વિચાર ન ઘટવાથી, મૂર્ત-દિગ્ભાગભેદરૂપે પરમાણુનું અસ્તિત્વ શી રીતે સંગત થાય ?

(૭) તટસ્થ : પણ પરમાણુ તો નિરવયવ (=નિરંશ=નિષ્પ્રદેશી) છે, તો તેને સાવયવવાદિ માનવાનો દોષ શી રીતે આવે ?

બૌદ્ધ : સાંભળો, પરમાણુને જો મૂર્ત માનો, તો તે પરમાણુની નિરવયવતા ન ઘટે, કારણ કે મૂર્ત પદાર્થનું કોઈક ઠેકાણે તો અવસ્થાન (=રહેઠાણ) માનવું જ પડે ને ક્યાંક અવસ્થાન માનવામાં તો, દિગ્ભાગભેદ (=જુદી જુદી દિશામાં જુદા જુદા અંશે સંબંધરૂપ પરમાણુનો ભેદ) અવશ્ય સિદ્ધ થશે... એટલે તેની નિરવયવતા અઘટિત છે...

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

સાવયવત્વમાયાતિ । તથાહિ-અન્ય એવાંશઃ પૂર્વદિગ્ભાગવર્તી પરમાણોઃ, અન્ય એવાંશાઃ પશ્ચિમોત્તર-દક્ષિણોર્ધ્વા-ધોદિગ્ભાગવર્તિન ઇતિ વ્યક્તમેવ સાવયવત્વમ્ । સાવયવત્વે ચાવશ્યં મહત્ત્વં પટાદિવત્ । ન ચ પરમાણો-ર્મહત્ત્વમઙ્ગીક્રિયતે તદ્વાદિભિઃ । તથા સ પરમાણુરેકો વા સ્યાદનેકો વા । એકશ્ચેદભ્યુપગમ્યતે, કથં દિગ્ભાગભેદઃ ? અથાનેક ઇતિ પક્ષઃ કક્ષીક્રિયતે, તર્હ્યભ્યુપગમહાનિઃ, એકત્વેનાભ્યુપગતત્વાત્ તસ્યેતિ ॥

૧. પૂર્વમુદ્રિતે 'મૂર્તત્વે' ઇતિ પાઠઃ, અત્ર C-પ્રતપાઠઃ । ૨. 'સાવયવત્ત્વં મહત્ત્વં' ઇતિ ચ-પાઠઃ ।

પારિમાણડલ્યાભ્યુપગમાદિતિ । (૮) એતેન તત્સમૂહઃ પ્રત્યુક્તઃ, તેષામેવ નૈરન્તર્યાવસ્થાનસ્ય તત્સમૂહત્વાત્ નિરવયવાનાં ચ તત્ત્વતો નૈરન્તર્યાવસ્થાનાયોગાત્ સર્વત એકસ્ય તદપરભાવા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
પર્યન્તસિદ્ધેઃ । તથા પારિમાણડલ્યાભ્યુપગમાદિતિ । એતેન-અનન્તરોદિતેન પરમાણુનિરાકરણેન તત્સમૂહઃ-પરમાણુસમૂહઃ પ્રત્યુક્તઃ-નિરાકૃતઃ । કુત્ત્વમ્-તેષામેવ-પરમાણુનાં નૈરન્તર્યાવસ્થાનસ્ય તત્સમૂહત્વાત્-પરમાણુસમૂહત્વાત્, તત્ત્વતો તદભાવાત્ તદભાવ ઇત્યભિપ્રાયઃ । દૂષણાન્તરમાહ-નિરવયવાનાં ચ-પરમાણુનાં તત્ત્વતઃ-પરમાર્થેન નૈરન્તર્યાવસ્થાનાયોગાત્ । અયોગશ્ચ સર્વતઃ-સર્વાસુ દિક્ષુ એકસ્ય, અણોરિતિ પ્રક્રમઃ, તદપરભાવાપત્તેઃ-અપરપરમાણુ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

બીજી વાત, પરમાણુ જો મૂર્ત હોય તો તેની નિરવયવતા ન ઘટે, એવું ઉપરોક્ત ચર્ચાથી ફલિત થયું.. અને તેથી જો તેને સાવયવ માનો, તો તો તેને પટાદિની જેમ મહત્પરિણામી માનવાની આપત્તિ આવે ! પણ એવું તો તમે માનતા નથી, કારણ કે તમે પરમાણુનું ‘પારિમાંડલ્ય’ પરિમાણ (=અણુ-પરિમાણ) માન્યું છે... ફલતઃ સાવયવત્વ-મહત્ત્વ આદિરૂપ દોષોનો પ્રસંગ તદવસ્થ જ રહેશે.

સાર : આ રીતે પરમાણુ વિશે યુક્તિઓ ન ઘટવાથી, પરમાણુરૂપ બાહ્યાર્થ તો ન જ મનાય... એટલે પ્રથમ પક્ષ તો યુક્ત નથી.

❖ પરમાણુસમૂહરૂપ બાહ્યાર્થનો નિરાસ ❖

(૮) (૨) ઉપરોક્ત કથનથી “બાહ્યાર્થ પરમાણુના સમૂહરૂપ છે”- એ વાતનો પણ નિરાસ થાય છે, કારણકે નિરવયવ પરમાણુઓનું નિરંતરપણે (=આંતરા વિના, એકબીજાની સાથે સંલગ્નપણે) અવસ્થાન તે જ ‘પરમાણુસમૂહ’ કહેવાય છે, એટલે ખરેખર તો પરમાણુઓથી જ પરમાણુનો સમૂહ બન્યો છે...

પણ જ્યારે પરમાણુઓનું જ અસ્તિત્વ નથી, ત્યારે તે પરમાણુથી બનેલા પરમાણુસમૂહનું પણ અસ્તિત્વ શી રીતે ઘટે ? એટલે ખરેખર તો પરમાણુસમૂહ પણ નથી જ...

બીજી વાત, ખરેખર તો નિરવયવ પરમાણુઓનું નિરંતરપણે અવસ્થાન પણ ઘટતું નથી, તો તે પરમાણુઓનાં નિરંતરઅવસ્થાનરૂપ પરમાણુસમૂહ પણ શી રીતે ઘટે ?

પ્રશ્ન : પણ તેઓનું નિરંતર અવસ્થાન કેમ ન ઘટે ?

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

2. પર્યન્તસિદ્ધેરિતિ । દિગ્ભાગભેદસિદ્ધેરિત્યર્થઃ ॥

3. તદભાવાત્ તદભાવ ઇતિ । પરમાણુનામભાવાત્ પરમાણુભિરાશ્યસ્ય સમૂહસ્ય અભાવ ઇત્યર્થઃ ॥

4. અપરપરમાણુભાવાપત્તેરિતિ । અપરેષાં-મધ્યભાગવર્ત્તિપરમાણુનાં વ્યતિરિક્તા યે પરમાણવ-સ્તેષાં

૧. ‘પરિમાણડલાભ્યુપગ’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।

પત્તેઃ । (૧) એવં ચ તન્નિરવયવત્ત્વવિરોધાત્, ઇન્દ્રિયાગ્રાહ્યસમૂહત્વેન તદગ્રહણતો વ્યવહારા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ભાવાપત્તેઃ । એવં ચ સર્વતઃ એકસ્ય તદપરભાવાપત્ત્યા તન્નિરવયવત્ત્વવિરોધાત્ તેષાં-પરમાણૂનાં નિરવયવત્ત્વવિરોધાદ્ દિગ્ભાગભેદેનેતિ હૃદયમ્ । તથા ઇન્દ્રિયાગ્રાહ્યસમૂહત્વેન હેતુનાઽણૂનાં તદ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ઉત્તર : કારણ કે તેમ માનવામાં એક જ પરમાણુનો સર્વદિશાઓમાં બીજા પરમાણુઓ સાથે (પ્રાપ્તિ=) સંબંધ માનવો પડશે... (એવં સતિ) અને એ રીતે બીજા પરમાણુઓ સાથે સંબંધ થવાથી તો, તે પરમાણુનો જુદી જુદી દિશામાં જુદા જુદા અંશે સંબંધ થતાં, તેઓની નિરવયવતા ઘટી શકશે નહીં...

ભાવાર્થ : જો પરમાણુનું નિરંતર અવસ્થાન માનો, તો તે સમૂહમાં વચ્ચે રહેલ પરમાણુનો (અપર=) આજુબાજુ રહેલ બીજા પરમાણુઓના ભાવ સાથે સંબંધ માનવો પડશે...

દા.ત. હાથીદાંત વગેરે રૂપે, જ્યારે કોઈક પરમાણુ મધ્યમાં રહ્યો હોય, ત્યારે બીજા પરમાણુઓ તેની (=મધ્યપરમાણુની) સર્વ દિશામાં રહ્યા હોય. હવે જો તે બધાનું નિરંતર અવસ્થાન હોય, તો સીધી વાત એ છે કે, વચ્ચે રહેલ પરમાણુનો સર્વદિશામાં રહેલા બીજા પરમાણુઓ સાથે સંબંધ થવાનો જ...

(૯) પ્રશ્ન : તો (મધ્યપરમાણુનો બીજા પરમાણુ સાથે સંબંધ થાય તો) વાંધો શું ?

ઉત્તર : તો તે મધ્યપરમાણુનો દિગ્ભાગભેદ (=જુદી જુદી દિશાને આશ્રયીને, તેના જુદા જુદા અવયવ) માનવા પડશે. તે આ રીતે → એક જ મધ્યપરમાણુ (૧) એકદેશથી પૂર્વદિશાગત પરમાણુ સાથે સંબંધ કરશે, (૨) એકદેશથી પશ્ચિમદિશાગત પરમાણુ સાથે સંબંધ કરશે, એમ (૩) એકદેશથી ઉત્તરદિશાગત પરમાણુ સાથે, (૪) એકદેશથી દક્ષિણદિશાગત પરમાણુ સાથે, (૫) એકદેશથી ઉર્ધ્વદિશાગત પરમાણુ સાથે, અને (૬) એકદેશથી અધોદિશાગત પરમાણુ સાથે ← આમ (દિગ્ભાગભેદ=) જુદી જુદી દિશામાં રહેલા પરમાણુઓ સાથે જુદા જુદા દેશે સંબંધ માનવો પડશે...

પ્રશ્ન : તો તેવું માની લઈએ તો ?

ઉત્તર : તો તો મધ્યાણુની નિરવયવતાનો વિરોધ થશે, કારણ કે એ રીતે જુદા જુદા પ્રદેશ

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

સમ્બન્ધી યો ભાવઃ-સત્તા તસ્યાપત્તિઃ-પ્રાપ્તિસ્તસ્યાઃ । યદા હિ હસ્તિદન્તાદિરુપતયા કશ્ચિત્ પરમાણુમધ્યે વર્તતે અપરે ચ સર્વાસુ દિક્ષુ તસ્ય વૃત્તિં લભન્તે, એવં ચ સર્વેષામપ્યણૂનાં નિરવયવત્ત્વહાનિઃ, દિગ્ભાગભેદ-ભાવાત્ । તથાહિ-મધ્યપરમાણુરેકેન દેશેન પ્રાચીપ્રતિબદ્ધાણુના સમ્બન્ધમનુભવતિ, એકેન ચ પશ્ચિમાશાવર્તિ-પરમાણુના । એવમન્યેનોત્તરાશ્રિતપરમાણું સ્પૃશતિ, અન્યેન ચ દક્ષિણે પ્રતિબદ્ધમ્, અન્યેનોર્ધ્વદિગ્ભાગગતમન્યેન ચાધોભાગવર્તિનમિતિ સપ્રદેશતા મધ્યાણોઃ । એવં બહિર્વર્તિનામપ્યણૂનામનેનૈવ ન્યાયેન સપ્રદેશતા ભાવ-નીયેતિ ॥

૧. 'નિરોધાદ્' इति क-पाठः । २. 'भेदाभावात्' इति ख-पाठः । ३. 'श्रित्य पर०' इति ख-च-पाठः ।

યોગાચ્ચ ॥

(૧૦) અવયવ્યપિ ન યુજ્યત એવ, સ્વાવયવવ્યતિરેકેણૈવ તસ્યાભ્યુપગતત્વાત્,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ગ્રહણતઃ-સમૂહાગ્રહણેન વ્યવહારાયોગાચ્ચ કારણાત્ સમૂહઃ પ્રત્યુક્ત ઇતિ ક્રિયા ।

અવયવિનમધિકૃત્યાહ-અવયવ્યપિ ન યુજ્યત એવ । કુત ઇત્યાહ-સ્વાવયવવ્યતિ-
રેકેણૈવ-એકાન્તતઃ તસ્ય-અવયવિનોઽભ્યુપગત્વાત્ પરૈઃ । તતઃ કિમિત્યાહ-મૂર્ત્ત્વેન હેતુના-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

માનવામાં તો તેની સપ્રદેશતા જ સિદ્ધ થશે... આ રીતે બાહ્યવર્તી પરમાણુઓની પણ સપ્રદેશતા વિચારવી...

એટલે પરમાણુઓનું નિરંતર અવસ્થાન માની શકાય નહીં. ફલતઃ પરમાણુનો સમૂહ સંગત થાય નહીં...

બીજી વાત, પરમાણુઓ તો અતીન્દ્રિય છે, ઇન્દ્રિયથી અગ્રાહ્ય છે, એટલે તેઓનો સમૂહ પણ ઇન્દ્રિયથી અગ્રાહ્ય જ બનશે... અને એ રીતે જો ઘટાદિરૂપ પરમાણુસમૂહ પણ ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય ન બને, તો તે ઘટાદિ વિશે વ્યવહાર જ નહીં થાય...

સાર : આ બધા કૌંરણોથી બાહ્ય પદાર્થ તરીકે પરમાણુસમૂહ પણ માની શકાય નહીં...

❖ અવયવીરૂપ બાહ્યાર્થનો નિરાસ ❖

(૧૦) (૩) બાહ્ય પદાર્થ તરીકે ‘અવયવી’ માનવો પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે વૈશેષિકાદિ પોતાના અવયવોથી અવયવીને એકાંતે ભિન્ન માને છે, અને એટલે તે અવયવી મૂર્ત્ત (=અસર્વગત-દ્રવ્યપરિમાણવાળો) હોવાથી, તેની પોતાના અવયવો સાથે અભિન્નદેશતા ઘટે નહીં... (અર્થાત્ જે દેશમાં અવયવોનું અસ્તિત્વ છે, તે દેશમાં અવયવીનું અસ્તિત્વ સંગત થશે નહીં...)

ભાવાર્થ : વૈશેષિકમતે (૧) તંતુરૂપ અવયવો જુદા, અને (૨) પટરૂપ અવયવી જુદો મનાય છે... આ અવયવીને તેઓ મૂર્ત્તસ્વભાવી કહે છે...

પ્રશ્ન : ‘મૂર્ત્ત’ એટલે શું ?

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

૫. મૂર્ત્ત્વેન હેતુનેતિ । વૈશેષિકાણાં હિ મતેઽન્ય એવ તન્તવોઽન્યશ્ચ મૂર્ત્તસ્વભાવઃ પટાખ્યોઽવય-વીતિ ॥

❖ પરમાણુસમૂહમાં નિરાસ માટે, યોગાચારે ત્રણ કારણો બતાવ્યા : (૧) પરમાણુની જ અસિદ્ધિ, (૨) પરમાણુનાં નિરંતરઅવસ્થામાં દોષગ્રસિતતા અને (૩) સમૂહનું ઇન્દ્રિય દ્વારા ગ્રહણ ન થતાં વ્યવહારની અસંગતિ...

૧. ‘મૂર્ત્ત્વેન હેતુરિતિ’ ઇતિ ચ-પાઠઃ ।

મૂર્તત્વેન તત્તદભિન્નદેશતાડનુપપત્તેઃ, (૧૧) દેશકાત્સર્વવિકલ્પદ્વારેણ તત્તદ્વૃત્ત્યયોગાત્

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અસર્વગતદ્રવ્યપરિમાણભાવેન તસ્ય-અવયવિનઃ તદભિન્નદેશતાડનુપપત્તેઃ-સ્વાવયવાભિન્નદેશતા-
ડનુપપત્તેઃ તથા દેશકાત્સર્વવિકલ્પદ્વારેણ તત્તદ્વૃત્ત્યયોગાત્ તસ્ય-અવયવિનસ્તેષુ-અવયવેષુ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ઉત્તર : ‘મૂર્ત’ એટલે અસર્વગત (=સર્વત્ર ન વ્યાપેલ) તેવા દ્રવ્યોનું પરિમાણ.. કહ્યું છે કે -
“અસર્વગત દ્રવ્યોનું પરિમાણ તે મૂર્ત કહેવાય છે.”

વૈશેષિકો નવ દ્રવ્ય માને છે. તેમાં (૧) પૃથ્વી, (૨) જળ, (૩) પવન, (૪) અગ્નિ, અને
(૫) મન - આ પાંચ દ્રવ્યોને ‘અસર્વગત’ કહે છે, અને (૧) આકાશ, (૨) કાળ, (૩) દિશા, અને
(૪) આત્મા - આ ચાર દ્રવ્યોને ‘સર્વગત’ કહે છે... એટલે અસર્વગત એવાં પૃથ્વી આદિ પાંચ દ્રવ્યોનું
પરિમાણ મૂર્ત કહેવાય...

પ્રસ્તુતમાં પટ નામનો અવયવી પણ, પૃથ્વીદ્રવ્યના પેટાભેદરૂપ હોવાથી મૂર્ત જ સાબિત થશે...

પ્રશ્ન : પણ તેમાં (=પટરૂપ અવયવીને મૂર્ત માનવામાં) દોષ શું ?

ઉત્તર : દોષ એ જ કે, જે આકાશપ્રદેશમાં મૂર્ત તંતુઓ રહે, તે જ આકાશપ્રદેશમાં મૂર્ત એવો
પટાવયવી શી રીતે રહે ? તે આકાશપ્રદેશ તો મૂર્ત એવા તંતુઓથી જ વ્યાપ્ત છે... (જ્યાં ઘટ હોય
ત્યાં પટ નથી જ હોતો, તેમ તંતુસ્થાને પણ પટ ન જ રહે....)

એટલે પટરૂપ અવયવીનું, તંતુરૂપ અવયવોના અભિન્નદેશમાં રહેવું સંગત થશે નહીં... (પણ
અવયવીનું અસ્તિત્વ તો અવયવોના દેશમાં જ જણાય છે...)

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

મૂર્તત્વેનેત્યસ્ય પર્યાયમાહ વૃત્તિકારઃ- 6. અસર્વગતદ્રવ્યપરિમાણભાવેનેતિ । અસર્વગતદ્રવ્યસ્ય પૃથિવી-
જલ-જ્વલના-ઢનિલરૂપસ્ય પરિમાણં અણુમહત્વાદિરૂપં તસ્ય ભાવઃ-તત્તા તેન । મૂર્તત્વેનેતિ કોઢર્થઃ ?
અસર્વગતદ્રવ્યપરિમાણભાવેન । અસર્વગતદ્રવ્યપરિમાણત્વેનેત્યર્થઃ । તથા ચોક્તમ્-અસર્વગતદ્રવ્યપરિમાણં મૂર્તિ-
રિતિ । અસ્યાર્થઃ-વૈશેષિકાણાં મતે નવ દ્રવ્યાણિ પૃથિવી-જલ-જ્વલના-ઢનિલ-નભઃ-કાલ-દિગા-ઢડત્મ-
મનઃ-સઙ્ગાનિ । તત્રાદ્યાનિ ચત્વારિ મનશ્ચાસર્વગતાનિ । અન્યાનિ તુ સર્વગતાનિ । તતોઢસર્વગતદ્રવ્યસ્ય
પૃથિવ્યાદેર્થત્ પરિમાણં તન્મૂર્તિરિતિ ડચ્ચતે । તતશ્ચ પટારખ્યમવયવિદ્વ્યં પૃથિવીદ્રવ્યોત્તરભેદસ્વભાવં મૂર્ત-
મેવ । ઇયં ચ કથં યત્રૈવાકાશખ્રણ્ડે તન્તવો મૂર્તાઃ સ્થિતાઃ તત્રૈવ પટારખ્યોઢવયવી મૂર્તઃ સ્થિતિં બધ્નીયાત્ ?
ન હિ યત્રૈવ ઘટસ્તત્રૈવ પ્રદેશે ભવતિ પટઃ ॥

૧. ‘ગતસ્ય દ્રવ્યસ્ય’ ઇતિ રૂઢ-પાઠઃ । ૨. ‘તત્રાન્યાનિ’ ઇતિ ચ-પાઠઃ । ૩. પૂર્વમુદ્રિતે તુ ‘દ્રવ્યાન્તર’ ઇતિ પાઠઃ,
અત્ર તુ N-પ્રતાનુસારેણ પાઠઃ । ૪. પૂર્વમુદ્રિતે તુ ‘ન હિ યત્રૈવ પ્રદેશે ન ભવતિ પટઃ’ ઇતિ ત્રુટિતપાઠઃ, અત્ર તુ N-પ્રતાનુસારેણ
પૂર્તિઃ શુદ્ધિશ્ચ ।

તત્સદેશતાઽનેકતાપત્તેઃ અભ્યુપગમાદિવિરોધાત્ (૧૨) પ્રકારાન્તરેણ ચ વૃત્ત્યયોગાદ્ વર્તન્ત

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વૃત્ત્યયોગાત્ । અયોગશ્ચ તત્સદેશતાઽનેકતાપત્તેઃ । યદિ દેશેનાવયવેષુ વર્તતેઽવયવી તતઃ સદેશતાઃ અથ કાત્સ્ન્યેન તતોઽનેકતેતિ । તતઃ કિમિત્યાહ-અભ્યુપગમાદિવિરોધાત્ સદેશતાયામભ્યુપગમ-વિરોધઃ । ‘આદિ’શબ્દાદર્નેકતાયાં પ્રતીતિબાધા । તથા પ્રકારાન્તરેણ-દેશકાત્સ્ન્યાતિરિક્તેન વૃત્ત્ય-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

❖ અવયવીની અવયવોમાં વૃત્તિની અસંગતિ ❖

(૧૧) બીજી વાત એ કે, (૧) દેશ, (૨) સંપૂર્ણરૂપ વિકલ્પ દ્વારા, અવયવીની અવયવોમાં વૃત્તિ પણ ઘટતી નથી, કારણ કે તે રીતે વૃત્તિ માનવામાં અવયવીની સદેશતા અને અનેકતાની આપત્તિ આવે ! (આશય એ કે, દેશથી વૃત્તિ માનવામાં સદેશતા અને સંપૂર્ણતાયા વૃત્તિ માનવામાં અનેકતા...)

પ્રશ્ન : તો અવયવીને સદેશી/અનેકરૂપ માની લઈએ તો ?

ઉત્તર : તો તો અભ્યુપગમવિરોધ અને પ્રતીતિબાધ થશે... ફલતઃ તે અવયવીની અવયવોમાં વૃત્તિ ઘટી શકે નહીં... (આ વાતને જરા વિસ્તારથી સમજીએ -)

બૌદ્ધ : અવયવી પોતાના અવયવોમાં કેવી રીતે રહે છે ? (૧) દેશથી, કે (૨) સમસ્તપણે ?

(૧) જો દેશથી કહેશે, તો અવયવીની સદેશતા માનવાનો પ્રસંગ આવશે, કારણ કે એ રીતે તો એક જ અવયવી જુદા જુદા દેશથી જુદા જુદા અવયવોમાં રહે છે... અને સદેશી માનવામાં તો અભ્યુપગમનો વિરોધ થશે, કારણ કે તમે (=વૈશેષિકો) તો અવયવીને નિરંશ=નિષ્પ્રદેશી માનો છો, તો તેની સદેશતા શી રીતે માની શકાય ?

(૨) પોતાના અવયવોમાં અવયવી સામસ્ત્યેન રહે એમ કહેશે, તો તે પણ યુક્ત નથી, કારણ કે દરેક અવયવોમાં સામસ્ત્યેન રહેવાથી તો, અવયવો જેટલા અવયવી થઈ જશે, અને તેથી તો અનેક અવયવી માનવા પડશે... (અર્થાત્ એક જ પટમાં અનેક કપડા માનવા પડશે...)

વૈશેષિક : અવયવીની અનેકતા માની લઈએ તો ?

બૌદ્ધ : તો તો પ્રતીતિબાધ થશે, કારણ કે એક જ પટમાં અનેક કપડા તો કોઈને પણ પ્રતીત નથી, છતાં પણ તમે તેની કલ્પના કરો, તો પ્રતીતિબાધ જ થાય... ઉપલક્ષણથી અભ્યુપગમવિરોધ પણ સમજી લેવો, કારણ કે એક જ પટમાં અનેક કપડાઓ તો વૈશેષિકોને પણ સ્વીકૃત નથી...

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

7. અનેકતાયાં પ્રતીતિબાધેતિ । યદિ હ્યવયવી સ્વાવયવેષુ પ્રત્યેકં સામસ્ત્યેન પ્રવર્તતે, તદા યાવન્તો-ઽવયવાસ્તાવન્ત એવૈકસ્મિન્નપ્યવયવિનિ અવયવિનઃ પ્રાપ્નુવન્તિ । તથા ચ પ્રતીતિબાધા । ન હ્યેકસ્મિન્નેવ પટે બહવઃ પટાઃ કેનચિત્ પ્રતીયન્ત ઇતિ ઉપલક્ષણત્વાચ્ચ પ્રતીતિબાધાયા અભ્યુપગમવિરોધોઽપિ દુશ્યઃ । નહિ વૈશેષિકૈરેકસ્મિન્ પટે બહવઃ પટાઃ સમભ્યુપગમ્યન્ત ઇતિ ॥

૧. ‘બોધઃ’ ઇતિ ચ-પાઠઃ । ૨. ‘બાધયા’ ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતપાઠઃ, અત્ર તુ ચ-ચ-પાઠઃ ।

इति ब्रूम इति वचनमात्रत्वात् (१३) भिन्नदेशस्य चाग्रहणात् तथाऽनुभवाभावात्, एवमपि

❖.....❖ व्याख्या ❖.....❖

योगात् अवयवेष्ववयविनः अत एव वर्तन्त इति ब्रूम इति वचनमात्रत्वात् तथा भिन्न-
देशस्य चाग्रहणात् अवयवेष्ववयविन इति પ્રક્રમઃ । અગ્રહણં ચ તથાઽનુભવાભાવાત્
તદ્ભિન્નદેશત્વેન । એવમપિ-તથાઽનુભવાભાવેઽપિ તથાકલ્પને-અવયવભિન્નદેશકલ્પને અવ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

એટલે પટરૂપ અવયવીની, પોતાના અવયવોમાં દેશ/કાત્સ્ન્ય એકે રીતે વૃત્તિ ન ઘટવાથી,
અવયવીની વૃત્તિ જ અસંગત છે...

(૧૨) વૈશેષિક : અમારે માત્ર એટલું જ કહેવું છે કે, અવયવી તે કોઈપણ રીતે પોતાના
અવયવોમાં રહે છે... દેશ કે સંપૂર્ણપણે જ રહે - એવું અમે કશું કહેતાં જ નથી... (તો અમારા મતે
દેશ-સંપૂર્ણ વિકલ્પભાવી દોષો શી રીતે અવકાશ પામે ?)

બૌદ્ધ : આ તો તમારું માત્ર બોલવા પૂરતું જ છે, કારણ કે દેશ-સંપૂર્ણ સિવાય બીજો તો કોઈ
એવો પ્રકાર જ નથી, કે જે પ્રકારે અવયવીની વૃત્તિ સંગત બને... અને તે બે પ્રકારે તો સંદેશતાદિ
દોષો આવે છે જ... એટલે ‘અવયવી રહે છે’ - એ કથન માત્ર વચનવિલાસરૂપ સાબિત થાય છે...

❖ અવયવોથી અવયવીની ભિન્નદેશતા પણ અસંગત ❖

(૧૩) પ્રશ્ન : ઉપરોક્ત રીતે અવયવીની વૃત્તિ, અવયવોના અભિન્નદેશમાં ભલે ન ઘટે, પણ
ભિન્નદેશમાં તો ઘટી શકે ને ?

ઉત્તર : ના, કારણ કે તંતુથી અલગ દેશમાં તો પટનું કોઈને ગ્રહણ થતું નથી... દરેકને તંતુથી
અભિન્નદેશે જ પટનું ગ્રહણ થાય છે... (દોરાથી જુદા દેશમાં કપડો રહ્યો હોય - એવો અનુભવ
કોઈને થતો નથી...) એટલે તેની ભિન્નદેશતા માની શકાય નહીં...

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

8. અત એવ વર્તન્ત ઇતિ બ્રૂમ ઇતિ વચનમાત્રત્વાદિતિ । વૈશેષિકો હિ દેશકાત્સ્ન્યવિકલ્પદ્વારેણા-
વયવેષ્વવયવિનો વૃત્તિપ્રતિષેધે પ્રતિપાદિતે બૌદ્ધાદિના ઇદમુત્તરમુરરીકુરુતે યદુત વર્તન્ત એવાવયવેષ્વવયવી
કથન્નનાપિ ઇતિ વચં બ્રૂમઃ । ન ત્વેતદભિદધ્મો યદુત દેશેન સામસ્ત્યેન વેતિ । એતચ્ચ વચનમાત્રમેવ
પ્રસાર્યપાદાર્પણપ્રાયમિતિ યોગાચારઃ પ્રાહ । યદ્યવયવાભિન્નદેશેઽવયવી ન ઘટતે તથાપિ ભિન્નદેશે ભવિષ્યતી-
ત્યાહ- 9. ભિન્નદેશસ્ય ચાગ્રહણાદિતિ । ન હિ તન્તુભ્યો વ્યતિરેરિચ્યમાનો મૂર્તિભિન્નદેશઃ કેનાપિ પટઃ
સમુપલભ્યત ઇતિ ॥

૧. ‘ક્રમ ઇતિ’ ઇતિ ક-પાઠો શ્રાન્તિમૂલકઃ । ૨. ‘દેશસ્યાવગ્રહણાત્’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. ‘વર્તન્ત’ ઇતિ ક-
પાઠઃ । ૪. ‘પાદિતબોધાદિના’ ઇતિ ચ-પાઠઃ । ૫. ‘તત્ત્વેતદં’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૬. ‘પ્રસાર્યપાદાર્થપ્રાયં’ ઇતિ ચ-
પાઠઃ । ૭. ‘મૂર્તિભિન્નં’ ઇતિ ચ-પાઠઃ ।

તથાકલ્પનેઽતિપ્રસંગાદિતિ ॥

(૧૪) ન ચાસ્ય સ્વારમ્ભકાવયવેભ્યો જન્માપિ યુક્ત્યુપપન્નમ્, તન્નિત્યત્વેન તજ્જનન-સ્વભાવત્વાનિવૃત્તેઃ, પ્રાગ્વત્ પશ્ચાદપિ તદ્ભાવાભાવાત્, (૧૫) તેષામપિ સ્વભાવનિયતત્વેન

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

યવિનઃ । કિમિત્યાહ-અતિપ્રસંગાત્ તદવયવ્યન્તરસ્યાપિ કલ્પનાદિત્યવયવ્યપિ ન યુજ્યત એવ ઇતિ ક્રિયા ॥

इहैव दूषणान्तरमाह न चेत्यादिना । न च अस्य-अवयविनः स्वारम्भकावयवैभ्यः सकाशात् जन्मापि युक्त्युपपन्नम्, उत्पादोऽपि घटत इत्यर्थः । कुत इत्याह-तन्नित्यत्वेन-अवयवनिर्णयत्वेन हेतुना तज्जननस्वभावत्वानिवृत्तेः-अवयवविजननस्वभावत्वानिवृत्तेः कारणात् । क्मिन्त्याह-प्राग्वत्-तज्जन्मकालात् पूर्ववदिति निदर्शनम् । पश्चादपि-उत्तरकालमपि तद्भावा-भावात्-अवयवविभावाभावात् । एतदुक्तं भवति-आकालमेकस्वभावा अवयवाः, ततश्च तेभ्यः

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

પ્રશ્ન : અનુભવ વિના પણ, અવયવોથી અવયવીનો ભિન્નદેશ માની લઈએ તો ?

ઉત્તર : તો તો અતિપ્રસંગ એ આવશે કે તંતુરૂપ અવયવોમાં જેમ ભિન્નદેશગત પટાવયવીની કલ્પના કરાય છે, તેમ ઘટાવયવીની કલ્પના પણ કેમ ન કરાય ? પછી ભલે ને તે પણ ભિન્નદેશગત હોય... એટલે અવયવીની ભિન્નદેશતા બિલકુલ સંગત નથી...

સાર : આ બધા કારણોથી બાહ્યાર્થ તરીકે અવયવીને માનવું પણ યુક્ત નથી...

❖ અવયવીના ઉત્પાદનની પણ અસંગતિ ❖

(૧૪) પટાદિ અવયવીનો, પોતાના આરંભક અવયવોથી જન્મ પણ યુક્તિસંગત નથી, કારણ કે તે અવયવો તો નિત્ય (=અવિચલિત એકસ્વભાવી) હોવાથી, તેઓના અવયવીજનનસ્વભાવની કદી નિવૃત્તિ નહીં થાય... (એટલે તો તેઓનો અવયવીજનનસ્વભાવ સદાસ્થાયી માનવો પડે...)

પ્રશ્ન : પણ તેવું માની લઈએ તો વાંધો શું ? (અર્થાત્ તેઓનો તેવો સ્વભાવ માની લેવાથી તો, અવયવીની ઉત્પત્તિ ઘટી જશે ને ?)

ઉત્તર : જુઓ ભાઈ, તેવો (=અવયવીજનન) સ્વભાવ તો કાર્યોત્પત્તિ પહેલા પણ હતો, છતાં પણ પહેલા તો અવયવીની ઉત્પત્તિ નહોતી થઈ, તો તેની જેમ, ઉત્તરકાલે પણ અવયવીની ઉત્પત્તિ શી રીતે મનાય ?

ભાવ એ કે, જો અવયવોમાં અવયવીજનન નિત્ય એકસ્વભાવ હોય, તો તો સર્વકાલ તે

❖ યોગાચારે, અવયવીના નિરાસ માટે આ યુક્તિઓ બતાવી - (૧) અભિન્નદેશતાની અસંગતિ, (૨) અવયવીની વૃત્તિતાની વિકલ્પગ્રસિતતા, (૩) ભિન્નદેશતાની અઘટિતતા...

૧. 'પશ્ચાન્નથાદપિ તદ્ભાવાં' ઇતિ ક-પાઠોઽનાદરણીયઃ ।

તત્ત્વતોઽજનકત્વાત્, (૧૬) તથા તુલાનતિવિશેષાગ્રહણાત્ તસ્યાપિ મહત્ત્વેનાનુપલક્ષણા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

¹⁰કદાચિત્ તદભાવે આકાલમભાવ ઇતિ । તથા તેષામપિ-અવયવાનામણ્વાદીનાં સ્વભાવ-
નિયતત્વેન-આત્મભાવનિયતતયા, હેતુત્વનિયતત્વેનેત્યર્થઃ તત્ત્વતઃ-પરમાર્થેન અજનકત્વાત્ ।
¹¹ત એવ ન કાર્યોભવન્તિ ભવતિ ચ કાર્યમિત્યભાવસ્ય ભાવભવને કુતસ્તજ્જનકત્વમિતિ હેતુત્વ-
¹²

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અવયવોથી અવયવીની ઉત્પત્તિ ચાલુ રહેવી જોઈએ, પણ તેવું તો દેખાતું નથી... (કારણ કે નિયત સમયે જ કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે...)

એટલે માનવું જ રહ્યું કે, અવયવોમાં અવયવીજનનસ્વભાવ જ નથી (માટે જ તો તેઓ સર્વદા કાર્ય નથી કરતા) અને એ રીતે તો તેઓનો અવયવીઅજનનસ્વભાવ માનવો પડશે... અને અવયવ પ્રતિનિયત એકસ્વભાવી હોવાથી, આ (=અવયવીઅજનન) સ્વભાવ કાયમ માટે રહેતાં, કદી અવયવીની ઉત્પત્તિ જ નહીં થાય...

(આ અર્થ વિવરણના અનુસારે લખ્યો છે. વ્યાખ્યાગત પંક્તિનો ભાવાર્થ એ લાગે છે કે, જો અવયવોમાં અવયવીજનન નિત્ય-એકસ્વભાવ હોય, તો જનનસ્વભાવ નિવૃત્ત ન થવાથી, પૂર્વવત્, પછી પણ અવયવી તો નહીં જ હોય, કારણ કે હજુ જનનસ્વભાવ તો છે જ, એટલે પૂર્વે જન્મ નહોતો થયો તેની જેમ હમણાં પણ જન્મ નથી થયો...)

❖ અવયવોની જનકતા જ અસંગત ❖

(૧૫) બીજી વાત, પરમાણુ વગેરે અવયવો સ્વભાવ=આત્મભાવ=હેતુરૂપે જ નિયત હોવાથી, પારમાર્થિક રીતે તો તેઓ જનક જ ન બની શકે...

પ્રશ્ન : હેતુભાવમાં નિયત હોય તો તેઓ જનક કેમ ન બને ?

ઉત્તર : 'અવયવો અજનક છે' - એ વાતને સાબિત કરવા, અમે બે યુક્તિઓ આપીએ છીએ, તે તમે ધ્યાનથી સાંભળો -

(૧) પરમાણુ આદિ અવયવો જ પટાદિ કાર્યરૂપે પરિણમે એવું તો તમે માનતાં નથી, કારણ કે

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

10. કદાચિત્ તદભાવે આકાલમભાવ ઇતિ । યદિ હ્રવયવિજનનનિત્યૈકસ્વભાવા એવ તેઽવયવાસ્તદા સર્વદાઽવયવિપ્રસૂતિરનિવારિતપ્રસરા યુજ્યતે । અથ કથશ્ચિદુપજનયન્તિ તર્હિ સર્વદાઽપિ મા જનયન્તુ પ્રતિનિયતૈકસ્વભાવત્વાત્ તેષામિતિ ।

11. ત એવ ન કાર્યોભવન્તિ ભવતિ ચ કાર્યમિત્યભાવસ્ય ભાવજનને કુતસ્તજ્જનકત્વમિતીતિ ।

૧. પૂર્વમુદ્રિતે તુ 'અકાલભાવઃ' ઇત્યશુદ્ધપાઠઃ, અત્ર તુ N-પ્રતાનુસારેણ શુદ્ધિઃ । ૨. 'પ્રસરોપયુજ્યતે' ઇતિ ચ-પાઠઃ । ચ-પાઠસ્તુ 'પ્રસરોનુપયુજ્યતે' ઇતિ । ૩. 'સર્વદાઽવયવિપ્રમાં જનયન્તુ' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૪. 'કાર્યમિતીત્યભાવસ્ય' ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતપાઠઃ ।

નિયતા વાઽજનયન્તો ન તદ્દેતવ્વેતિ કુતો વા તજ્જનકત્વમિતિ પરિભાવના । દૂષણાન્તરમાહ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(આ રીતે અવયવોનું જ અવયવીરૂપે પરિણમન માનવામાં તો, અવયવોથી અવયવીનો એકાંતભેદ ઘટી શકશે નહીં... પણ) તમે તો અવયવીને ભિન્નરૂપે સ્વીકારો છો... એટલે જો કારણોનું કાર્યરૂપે પરિણમન માનશો, તો તમારા અભ્યુપગમનો પ્રકોપ થશે...

પ્રશ્ન : પણ એ રીતે, કાર્યરૂપે કારણનું પરિણમન ન માનવામાં તો કાર્યની ઉત્પત્તિ જ નહીં થાય ને ?

ઉત્તર : તમારી વાત બરાબર છે, પણ બાહ્યાર્થવાદીઓ પટાદિરૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિ તો માને છે જ... એટલે તેઓના મતે માનવું જ રહ્યું કે, પટાદિરૂપ કાર્ય, કાર્યોત્પત્તિ પહેલા ખરવિષાણની જેમ અત્યંત અસત્રૂપ (કારણરૂપે અંશતઃ પણ અસ્તિત્વ ન હોવાથી, સર્વથા અસત્ રૂપ) જ છે. અને આવા અસત્ કાર્યનો જ, અણુ આદિ હેતુના સંનિધાનમાં સદ્ભાવ થાય છે... એટલે એ પરથી તો એવું જ સાબિત થયું કે, અણુ વગેરે ખરેખર તો અસત્કાર્યના જ જનક છે, સત્કાર્યના નહીં...

પ્રશ્ન : ભલે તેઓ અસત્કાર્યના જનક હોય, તો પણ તેઓ દ્વારા અવયવીની ઉત્પત્તિ તો ઘટી જશે ને ? (અને પછી તો તે અવયવો પણ જનક બનશે જ ને ?)

ઉત્તર : પણ તે અણુઓથી, જો અત્યંત અસત્ અવયવી ઉત્પન્ન થઈ શકતો હોય, તો અત્યંત અસત્ ખરવિષાણાદિ પણ ઉત્પન્ન કેમ ન થાય ? એટલે તો પરમાણુઓને ખરવિષાણાદિના પણ જનક માનવા પડશે !

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

ત એવ-પરમાણ્વાદ્યવયવા એવ ન-નૈવ કાર્યીભવન્તિ-કાર્યરૂપતયા પરિણતિં લભન્તે, પરમાણ્વાદિભ્યો ભિન્નત્વેનાભ્યુપગમાત્ તજ્જન્યાવયવિલક્ષણકાર્યસ્ય । યદિ ત એવ ન કાર્યીભવન્તિ તર્હિ કાર્યમેવ ન ભવિષ્યતીત્યાહ-ભવતિ ચ-જાયતે પુનઃ કાર્યં પટાદિ ભવતાં બાહ્યાર્થવાદિનાં મતે । એવં સતિ યત્ સમ્પન્નં તદાહ-ઇત્યેવમભાવસ્ય-તુચ્છરૂપસ્ય સતઃ કાર્યસ્ય પ્રાગવસ્થાયાં ભાવજનને-ભાવરૂપતયોત્પત્તૌ સત્યાં કુતઃ-કસ્માદ્દેતોઃ, નૈવૈત્યર્થઃ તજ્જનકત્વમ્-અવયવ્યાખ્યકાર્યહેતુત્વમણ્વાદીનામિતિ । અયમત્રાભિસન્ધિઃ-યૈર્બાહ્યાર્થવાદિભિઃ અણ્વાદિભ્યો ભિન્નમેવ તજ્જન્યં કાર્યમિતિ કક્ષીક્રિયતે, તેષાં મતે અણ્વાદય એવ કાર્યરૂપતયા ન પરિણમન્તે, સ્વાભ્યુપગમપ્રકોપાત્ । અથ ચ સમુપજાયતે કથજ્ઞનાપિ કાર્યમ્ । એવં ચ સામર્થ્યાદિદમાપન્નં યદુત્ત પૂર્વં ધ્રુવવિષાણપ્રચ્ચસ્ય સતઃ કાર્યસ્ય હેતુસમ્પર્કે સતિ તદ્વાવઃ; ન ચાસત્કાર્યં પ્રતીત્ય જનકત્વમ્ક્રીક્રિયમાણમણ્વાદીનાં ન્યાયમાર્ગમવતરતિ, અકિન્નિત્કરત્વેનામ્બરાવિન્દાદીનામપિ પ્રતીત્ય જનકત્વાપત્તેરિતિ ॥

૧. 'ભવત્યબાહ્યાં' इति क-पाठः । २. 'भावः भावने भावः' इति क-पाठश्चिन्त्यः । च-पाठस्तु 'भावभवने भावः' इति । ३. 'कक्षीयते' इति ख-पाठः । ४. 'अथवा' इति च-पाठः । ५. पूर्वमुद्रिते तु 'अथ चासः' इति पाठः । ६. पूर्वमुद्रिते तु 'न च सत्का.' इति पाठः, अत्र तु N-प्रतानुसारेण शुद्धिः ।

તથેત્યાદિના । ઇતશ્ચ નાસ્ય સ્વારમ્ભકાવયવેભ્યો જન્માપિ યુક્ત્યુપપન્નં તુલાનતિવિશેષાગ્રહ-
ણાત્ । યદિ હ્યન્ય એવાવયવેભ્યોઽવયવી જન્માસાદયેત્ તતઃ પચ્ચભ્યઃ પલેભ્યઃ સૂત્રાદેઃ પટાદિ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

જો ખરવિષાણાદિના જનક ન બને, તો તે પરમાણુઓ, પટાદિ અત્યંત અસત્ અવયવીનાં જનક પણ ન જ બને... ફલતઃ તેઓની અજનકતા જ સિદ્ધ થશે...

(૨) જો પરમાણુ આદિ અવયવો, પટાદિરૂપ અવયવીને ઉત્પન્ન કરવામાં પ્રતિનિયત હોય, તો તો તેઓ દ્વારા સર્વદા તે કાર્યોની ઉત્પત્તિ થવી જોઈએ... પણ સર્વદા તો થતી નથી, કારણ કે તે કાર્યોની તો કદીક જ ઉત્પત્તિ થતી દેખાય છે...

એટલે માનવું જ રહ્યું કે, તે પરમાણુઓ (ક) ક્યારેક કાર્યના જનક છે, અને (૨) ક્યારેક કાર્યના અજનક છે ← અને આવું (જનક-અજનક) હોવામાં, તેઓ કાર્યોત્પત્તિ વિશે પ્રતિનિયત શી રીતે ગણાય ? અર્થાત્ તેઓ અપ્રતિનિયત જ ઠરશે... અને આવા અપ્રતિનિયત કારણો કાર્યના જનક શી રીતે બને ?

સાર : આમ યુક્તિથી વિચારતાં, અવયવો તે કોઈપણ રીતે અવયવીના જનક બની શકે નહીં... ફલતઃ અવયવોની જનકતા જ અઘટિત છે... એટલે સ્વારંભક અવયવોથી અવયવીનો જન્મ બિલકુલ સંગત નથી.

❖ અવયવભિન્ન અવયવી માનવામાં વજનવધારાની આપત્તિ ❖

(૧૬) જો અવયવોથી અલગ જ અવયવીની ઉત્પત્તિ થતી હોય, તો પાંચ પલપ્રમાણ (વજનવિશેષપ્રમાણ) દોરાદિથી પટાદિ અવયવીની ઉત્પત્તિ થયે, તે દોરાઓનું વજન + નવા જન્મેલ કપડાનું વજન - તે બંનેનું વજન ભેગું મળી, પાંચ પલ કરતાં પણ વધારે વજન (=તુલાનતિવિશેષ= ત્રાજવાનું વધારે ભારથી વધારે નમન) થવું જોઈએ... કારણ કે પાંચ પલ તો માત્ર દોરાનું વજન છે,

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

અજનકત્વમેવ કિન્નિદ્વેદેનાહ - 12. હેતુત્વનિયતા વાઙ્જનયન્તો ન તદ્દેતવ ઇતિ । હેતુત્વે-વિવક્ષિત-
કાર્યજનકત્વે નિયતાઃ-પ્રતિનિયતવૃત્તયો યેઽણ્વાદ્યવયવાઃ 'વા'શબ્દો વિકલ્પાર્થઃ । અજનયન્તઃ સન્તો વિવ-
ક્ષિતકાર્ય ન-નૈવ તદ્દેતવઃ-વિવક્ષિતકાર્યહેતવો યુજ્યન્તે । યદિ હિ તે તસ્મિન્ જનયિતવ્યે પ્રતિનિયતા એવ,
તર્હિ સર્વદૈવ જનયન્તુ । ન ચ સર્વદૈવ જનયન્તિ, કદાચિદેવ પટાદિકાર્યોપલમ્ભાત્ । તતશ્ચ કદાચિજ્જનકાઃ
કદાચિદજનકા ઇત્યાયાતમ્ । એવંવિદ્યાશ્ચ સન્તઃ કથં તજ્જનને તે પ્રતિનિયતા એવ ? અપિ તુ અપ્રતિનિયતા
એવ । અપ્રતિનિયતાશ્ચ કથં તજ્જનકાઃ ? । એવં યુક્ત્યા વિચાર્યમાણં ન કથન્નપિ અવયવાનામવયવિ-
જનકત્વં ઘટાકોટિસણ્ટકુમાટીકત ઇતિ ॥

૧. 'નિયતવૃત્તયોઽ (?) એવાવયવાઃ' ઇતિ ર-પાઠઃ, ચ-પાઠસ્તુ 'નિયતવૃત્તયોઽવાદ્યવયવાઃ' ઇતિ । ૨. 'એવં તર્હિ' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. 'કદાચિત્ તજ્જનકાઃ' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૪. 'કથં અનેન તે' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૫. 'ઘટાકોટીં' ઇતિ ક-પાઠઃ ।

યોગાત્ (૧૭) જલમત્સ્યાદૌ જલાધિક્યાતુલનસ્ય વિજાતીયેષુ યોગાત્ અવયવિનેવ આ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

નિષ્પત્તૌ તત્ તોલને તુલાનતિવિશેષો ગૃહ્યેત સૂત્રાદેસ્તાદવસ્થ્ય એવ તદધિકપટાદિભાવાત્; ન ચ ગૃહ્યત્તેત્ત્વમિતિ । એતત્સમર્થનાયાહ-તસ્યાપિ-અવયવિનો મહત્ત્વેન હેતુના અનુપલક્ષણાયોગાત્ । તુલાનતિવિશેષસ્ય¹³ ગુરુત્વાનુવિદ્ધમેતદિત્યર્થઃ ।¹⁴ તત્પરિહારપરિહારાય આહ-જલમત્સ્યાદૌ ‘આદિ’-શબ્દાત્ તથાવિધકાષ્ટાદિગ્રહઃ જલાધિક્યાતુલનસ્ય સતિ । કિમિત્યાહ-વિજાતીયેષુ-મત્સ્યાદિષુ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

એ તો તદવસ્થ જ છે, તદુપરાંત અવયવીનું વજન અલગ !

એટલે તો અવયવ/અવયવીનું મળી વધારે વજન થવાથી તે ત્રાજવાનું વધારે નમન દેખાવું જોઈએ, પણ દેખાતું તો નથી... (એટલે માનવું જ રહ્યું કે, અવયવોથી ખરેખર તો જુદા કોઈ પટાદિ અવયવીની ઉત્પત્તિ થતી જ નથી...)

વૈશેષિક : અવયવી સાથે ખરેખર તો વજન વધારે જ થતું હશે, પણ આપણને તે દેખાતું નથી...

બૌદ્ધ : અરે ! અવયવીને તો તમે મહત્પરિમાણી કહો છો અને મહત્પરિમાણ ન દેખાય એવું તો ન જ બને... આ મહત્પરિમાણ ગુરુત્વ (=ભારેપણા) સાથે અનુવિદ્ધ=સંયુક્ત છે, એટલે ગુરુત્વનું પણ ગ્રહણ થાય જ... તેથી જો ખરેખર અવયવીનું વજન વધારે થતું હોય, તો તે અવયવી મહત્પરિમાણી હોવાથી, તેના દ્વારા થયેલા, ત્રાજવાના નતિવિશેષનો પણ અવશ્ય ખ્યાલ આવી જવો જોઈએ...

(પણ ખ્યાલ નથી આવતો - એથી જ સિદ્ધ થાય છે કે, ખરેખર કોઈ અવયવી જેવો અલગ પદાર્થ જ નથી...)

(૧૭) વૈશેષિક : તમારા કથનનો અમે આ રીતે પરિહાર કરીએ છીએ → જેમ (૧) જળનું વજન અને માછલી સાથેનાં જળનાં વજનમાં, તથા (૨) જળનું વજન ને માછલી - કાષ્ઠ સાથેનાં જળના વજનમાં કોઈ જ ફેર નથી હોતો - અર્થાત્ સરખું જ વજન હોય છે, તેમ અવયવોનું વજન

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

13. ગુરુત્વાનુવિદ્ધમેતદિત્યર્થઃ ઇતિ । અત્ર એતત્પટાદર્મહત્ત્વં ગુરુત્વાનુવિદ્ધં વર્તતે યતઃ, તતસ્તત્તુલાયાં નતિવિશેષાગ્રહણં ન સ્યાદેવેત્યર્થઃ ॥

14. તત્પરિહારપરિહારાયેતિ । તસ્ય-અવયવિવાદિનઃ સમ્બન્ધી યઃ પરિહારઃ સ્વપક્ષવ્યવસ્થાપનરૂપ-સ્તત્પરિહારાય-તન્નિરાકરણાયાહ-ભૂતે સૂત્રકારઃ-યોગાચરેણાવયવ્યપેક્ષયા તુલાનતિવિશેષાગ્રહણેઽવયવિવાદિનં પ્રતિ પ્રસજ્જિતે સ એવં પરિહારમાહ-યથા જલભૂતભાજનાન્તર્ગતસ્ય મત્સ્યાદર્ને જલાદાધિક્યેન તુલનં, એવમ-

૧. ‘તત્પરિહારાયાહ’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. ‘યતસ્તત્તુલાયામનતિ’ ઇતિ પૂર્વમુદ્રિત-પાઠઃ । ૩. ‘સ્થાપનકાસ્તત્પરિ’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૪. પૂર્વમુદ્રિતે તુ ‘પેક્ષતયા’ ઇતિ પાઠઃ ।

અવયવં તૈરાજલમવ્યાપ્તેઃ, (૧૮) તત્પ્રયત્નપ્રતિબન્ધયોગેન ગુરુત્વપ્રતિબન્ધભાવાત્ અપા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

યોગાત્ કારણાત્ । યોગશ્ચ અવયવિનેવ અવયવમિતિ વ્યતિરેકદૃષ્ટાન્તઃ યથાઽવયવિના આ અવયવં સ્વાવયવાપેક્ષયા વ્યાપ્તિરેવં તૈઃ-મત્સ્યાદિભિરાજલં-સકલજલમર્યાદયા અવ્યાપ્તેઃ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અને અવયવી સાથેનાં અવયવોનાં વજનમાં પણ કોઈ જ ફેર હોતો નથી... એટલે પ્રસ્તુતમાં દોરા/ પટનું ભેગું મળીને પણ, પાંચ પલપ્રમાણ જ વજન થશે, એથી વધારે નહીં... (અને માટે જ ત્રાજવાનું નમનવિશેષ થતું નથી...)

(આ પ્રમાણે વૈશેષિકે કરેલા પરિહારના પરિહાર માટે (=તત્પરિહારપરિહારાય) બૌદ્ધ હવે પોતાનું મંતવ્ય બતાવે છે -)

બૌદ્ધ : જુઓ ભાઈ ! જલમાં માછલા/કાજનું (=વિજાતીયેષુ) વધારે વજન ન થવું (=જલાધિ-ક્યાતુલનસ્ય) તો યોગ્ય જ છે, કારણ કે તે માછલાદિ જળના સકલ અવયવોમાં વ્યાપક ન હોવાથી, તેઓનું (વજન દેખાડવા માટેનું) સામર્થ્ય પ્રતિહત-છિન્નભિન્ન થઈ જાય છે અને એટલે જ તેઓનું, જળથી વધારે વજન દેખાતું નથી...

પણ જ્યાં બંને દ્રવ્યોની પરસ્પર સર્વ અવયવોમાં વ્યાપ્તિ હોય ત્યાં તો અવશ્ય વજન વધારે થાય છે... દા.ત. એક કિલો દૂધ ને એક કિલો પાણી બંનેને ભેગું કરવામાં આવે - તો તે બંનેની પરસ્પર સર્વ અવયવોમાં વ્યાપ્તિ થવાથી - તે બંનેનું ભેગું મળી બે કિલો જેટલું વજન થાય, અર્થાત્ વધારે વજન થાય ← આમ, પરસ્પર સર્વાવયવવ્યાપ્તિ જલ-મત્સ્યમાં નથી, પણ અવયવ-અવયવીમાં તો છે, કારણ કે અવયવી તો સ્વારંભક અવયવોમાં સંપૂર્ણપણે વ્યાપીને રહે છે... એટલે અવયવ-અવયવીનું ભેગું મળીને વધારે વજન દેખાવું જ જોઈએ...

વૈશેષિક : મત્સ્યાદિની, જલમાં સંપૂર્ણપણે વ્યાપ્તિ ન હોય તો શું થઈ ગયું ? (તેનું વજન તો વધારે દેખાવું જ જોઈએ ને ?) છતાં પણ નથી દેખાતું, તો તેની જેમ અવયવીનું પણ વજન વધારે ન

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

ધિકૃતાવયવિનોઽવયવવાપેક્ષયા નાધિક્ષ્યેન તુલનમિતિ । અત્રાપિ યોગાચાર એવં પરિહારં પ્રતિપાદયતિ-યુક્તં તત્રાધિક્યાતુલનં મત્સ્યાદેઃ, સકલજલાવયવાનામવ્યાપકત્વેન પ્રતિહતસામર્થ્યત્વાત્ । યત્ર હિ સર્વા-વયવવ્યાપ્તિઃ પરસ્પરં ભવતિ તત્ર ભવત્યેવ આધિક્ષ્યેન તુલનં, યથા ક્ષીરનીરયોર્મિલિતયોઃ સતોઃ । મત્સ્યસ્તુ ન સર્વનીરાવયવવ્યાપક ઇતિ યુક્તા તત્સામર્થ્યપ્રતિસ્વલના । અવયવિના તુ સર્વ એવ સ્વારંભકા અવયવા વ્યાપ્તા ઇતિ ક્ષીરનીરન્યાયાદધિકતયા તત્તુલનં સ્યાત્ । પ્રપશ્વિતશ્ચાયમર્થઃ સ્વયમેવ સૂત્રકૃતાઃ સુખાવબોધાય કિશ્કિલ્લિખિતમિતિ ॥

૧. 'તત્પ્રતિ યત્નં પ્રતિબન્ધસ્ય વા ત અપાન્તરાં' ઇતિ ક-પાઠો વિચારણીયઃ । ૨. પૂર્વમુદ્રિતે તુ 'ગુરુત્વપ્રતિબન્ધભાવાત્' इत्यशुद्धपाठः, अत्र तु D-प्रतानुसारेण शुद्धिः ।

ન્તરાલસ્થલનેનાવયવિનિ તદસિદ્ધે: । (૧૧) સમાહારગુરુત્વાનુપલબ્ધિપક્ષોઽપ્યવયવિ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કારણાત્ । યદિ નામૈવં તતઃ કિમિત્યાહ-તત્પ્રયત્નપ્રતિબન્ધયોગેન-મત્સ્યાદિપ્રયત્નપ્રતિબન્ધયોગેન હેતુના । કિમિત્યાહ-ગુરુત્વપ્રતિબન્ધભાવાત્ । ન ચાયમવયવિન્યપિ ઇત્યાહ-અપાન્તરાલ-સ્થલનેન હેતુના અવયવિનિ તદસિદ્ધે:-ગુરુત્વપ્રતિબન્ધાસિદ્ધેરિતિ । તસ્યાપિ મહત્ત્વેન અનુપ-લક્ષણાયોગાદિતિ સ્થિતમ્ । ¹⁵સમાહારગુરુત્વાનુપલબ્ધિપક્ષોઽપિ સપ્તપૂલ્યાદૌ । કિમિત્યાહ-¹⁶અવ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

થાય એમ માનવામાં શું વાંધો ?)

બૌદ્ધ : જુઓ ભાઈ, મત્સ્યાદિની જળમાં સર્વાવયવવ્યાપ્તિ ન હોવાથી, તેઓનું સામર્થ્ય (=પ્રયત્ન) સ્ખલિત (જલ દ્વારા પ્રતિબંધિત) થઈ જાય છે અને એટલે જ તેઓનું ગુરુત્વ (=ભારેપણું) પણ રહેતું નથી... તેથી મત્સ્યાદિનું વધારે વજન ન થવું યોગ્ય જ છે...

(૧૮) વૈશેષિક : તો તેની જેમ અવયવીના ગુરુત્વનો પ્રતિબંધ પણ કેમ ન કલ્યાય ?

બૌદ્ધ : કારણ કે તે પોતાના અવયવોમાં સંપૂર્ણપણે વ્યાપ્ત હોઈ, તે અવયવીનાં સામર્થ્યનું કયાંય વચ્ચે સ્ખલન (=અંતરાલસ્થલન) થતું નથી (=અપગત) એટલે તેના ગુરુત્વનો પ્રતિબંધ (=ભારેપણાનો વિનાશ) પણ સિદ્ધ નથી... ફલતઃ ક્ષીર-નીરની જેમ, અવયવી સાથે અવયવોનું વધારે વજન દેખાતું જ જોઈએ, કારણ કે તે અવયવીનું ગુરુત્વ પણ મહત્ત્વરૂપ હોઈ, તે ન દેખાય એવું ન બને...

સાર : પણ અવયવોથી વધારે વજન તો દેખાતું નથી, તેથી માનવું જ રહ્યું કે, ખરેખર કોઈ અવયવી જેવો અલગ પદાર્થ જ નથી...

❖ સામાહાર્ય પક્ષનો પણ નિરાસ ❖

(૧૯) ઉપરોક્ત કથનથી, જે લોકોનું એવું માનવું છે કે → “સાત પૂલીનો [=ધાસાદિ કોઈક પદાર્થોની પૂળી(=bundle)નો] સમાહાર=ભેગા થવું એટલે સપ્તપૂલી... અહીં સાતપૂળીનું જે વજન છે, તે જ સાતપૂળીના સમાહારનું વજન છે... એટલે સાતપૂળીથી અલગ સમાહારનું કોઈ વધારે

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

15. સમાહારગુરુત્વાનુપલબ્ધિપક્ષોઽપીતિ । યથાહિ સપ્તાનાં પૂલાનાં સમાહાર ઇતિ સપ્તપૂલીત્યત્ર સપ્તપૂલીગુરુત્વવ્યતિરિક્તં ન કિઞ્ચિત્ સમાહારગુરુત્વમુપલભ્યતે, એવમવયવિનોઽપિ ગુરુત્વમિતિ । એવંરૂપો યઃ સમાહારગુરુત્વાનુપલબ્ધિપક્ષઃ સોઽપ્યઘટમાન ઇત્યપકર્ણયિતવ્યઃ ॥

16. અવયવિભાવેન હેતુના સમાહાર્યાન્તરભાવાત્ કારણાદિતિ । અવયવિભાવેનેતિ કોઽર્થઃ સમા-

૧. ‘એવમવયવિન્યપિ ગુરુ’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. ‘હાર્યાન્તરભાવાત્’ ઇતિ ચ-પાઠઃ ।

ભાવેન સમાહાર્યાન્તરભાવાત્ તદધિકગુરુત્વોપલબ્ધિપ્રસન્નાદિદોષતોઽઘટમાન એવેત્ય-
પકર્ણયિતવ્યઃ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

યવિભાવેન હેતુના સમાહાર્યાન્તરભાવાત્ કારણાત્ તદધિકગુરુત્વોપલબ્ધિપ્રસન્નાદિદોષતઃ-
અવયવાધિકગુરુત્વોપલબ્ધિપ્રસન્નાદિદોષાત્ કારણાત્ । ‘આદિ’શબ્દાદ્ ભેદોપલબ્ધિપ્રસન્નગ્રહઃ ।
કિમિત્યાહ-અઘટમાન એવેત્યપકર્ણયિતવ્યઃ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

વજન નથી દેખાતું... તેમ અવયવોથી અલગ અવયવોના સમાહારરૂપ અવયવીનું ગુરુત્વ પણ ન જ
દેખાય... (ટૂંકમાં સમાહારગુરુત્વની જેમ, અવયવીનું ગુરુત્વ પણ અનુપલબ્ધ જ છે...) બાકી
સમાહારની જેમ, અવયવીનું અસ્તિત્વ તો છે જ...” ← તે લોકોનાં મંતવ્યનો પણ નિરાસ થાય
છે...

પ્રશ્ન : પણ આ પક્ષમાં દોષ શું છે ?

ઉત્તર : જુઓ → સાત પૂણીનો સમાહાર ← આ વચનથી તમે, ખરેખર તો સાત પૂણીથી
અતિરિક્ત, (અને એટલે જ) સમાહાર કરવા યોગ્ય સાત પૂણીથી અલગ અવયવી જેવા ‘સમાહાર’
નામના કોઈ અલગ પદાર્થનો જ સ્વીકાર કર્યો...

પ્રશ્ન : તો અવયવી જેવા, સમાહારરૂપ અલગ પદાર્થનો સ્વીકાર કરીએ તો વાંધો શું ?

ઉત્તર : તો તો અહીં પણ પૂર્વોક્ત દોષો આવશે જ... કારણ કે તે સમાહારને, સમાહાર કરવા
યોગ્ય સાત પૂણીથી તમે અલગ માનો છો, એટલે તો (૧) સાત પૂણીનું વજન + અલગ એવા સમાહારનું
વજન - બંનેનું વજન ભેગું મળી વધારે ભારેપણાનો પ્રસંગ, અને (૨) સાતપૂણીથી અતિરિક્તરૂપે
સમાહાર જેવા અવયવીદ્રવ્યની ઉપલબ્ધિ થવાનો પ્રસંગ આવશે !

એટલે આ પક્ષ પણ અઘટિત હોવાથી, સાંભળવા યોગ્ય જ નથી...

સાર : “જેમ સમાહારના ગુરુત્વની ઉપલબ્ધિ નથી થતી, તેમ અવયવીના ગુરુત્વની પણ
ઉપલબ્ધિ નથી થતી” - એવો બચાવ કરવો બિલકુલ સંગત નથી... ફલતઃ અવયવી જેવા અલગ
તત્ત્વની અસિદ્ધિ તદવસ્થ જ છે...

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

હાર્યાન્તરભાવાત્ કારણાત્ । અયમર્થઃ-સપ્તાનાં પૂલ્લાનાં સમાહાર ઇતિ વાક્યસામર્થ્યાત્ સપ્તપૂલવ્યતિરિક્તં
સમાહારાભિધાનં સમાહાર્યાન્તરં પ્રાપ્તમવયવિકલ્પમ્ । તતોઽત્રાપિ ત એવ તદધિકગુરુત્વોપલબ્ધિપ્રસન્નાદયો
દોષા ઇતિ ॥

૧. ‘હાર્યાન્તરભાવાત્’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. ‘પ્રસન્નઃ’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૩. ‘ત્યાહ-ઘટમાન’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।

(૨૦) ન ચાસાવમૂર્તઃ, અગ્રહણપ્રસજ્ઞાત્, મૂર્તાનુવેધેઽપિ સ્વંભાવાનુજ્ઞનાત્, અન્યથા કથચ્છિત્ તદ્રૂપતાપત્તેરિતિ । (૨૧) ન ચાર્થે સત્યપિ તદ્ગ્રહણોપાયઃ સમસ્તિ, યુક્ત્યયોગાત્ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ન ચાસૌ-અવયવી અમૂર્તઃ । કુત્ત્વમ્-અગ્રહણપ્રસજ્ઞાદાકાશવત્ મૂર્તાનુવેધેઽપિ સતિ અવયવાપેક્ષયા સ્વભાવાનુજ્ઞનાત્, અમૂર્તત્વાપરિત્યાગાત્ इत्यर्थः । અન્યથા-એવમન-ભ્યુપગમે કથચ્છિત્-કેનચિત્ પ્રકારેણ તદ્રૂપતાપત્તેઃ-મૂર્તાવયવરૂપતાપત્તેરિત્યવયવ્યપિ ન યુજ્યત

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

❖ અવયવીની અમૂર્તતાનો બિરાસ ❖

(૨૦) વૈશેષિક : જે પદાર્થ અમૂર્ત હોય, તેમાં ગુરુત્વ (=ભારેપણું) હોય જ નહીં... એટલે જો અવયવીને અમૂર્ત માની લઈએ, તો તો તેના ભારેપણાની અનુપલબ્ધિ સંગત થઈ જશે ને ? (અવયવોની સાથે અવયવીનું વજન ભેગું મળી, વધારે વજન કેમ દેખાતું નથી ? - એ પ્રશ્નનું પણ સમાધાન મળી જશે ને ?)

બૌદ્ધ : પણ એ રીતે અવયવીને અમૂર્ત માનવામાં તો, આકાશની જેમ, પટાદિરૂપ અમૂર્ત અવયવીનું ઈન્દ્રિયથી ગ્રહણ જ નહીં થઈ શકે.

વૈશેષિક : તે અવયવી ભલે અમૂર્ત હોય, પણ તેનો મૂર્ત એવા અવયવો સાથે અનુવેધ (=જોડાણ) હોવાથી, તે (અવયવોની) અપેક્ષાએ તેના ગ્રહણની સંગતિ ન થઈ શકે ?

બૌદ્ધ : ના, બિલકુલ નહીં, કારણ કે મૂર્ત એવા અવયવોનો અનુવેધ થવા છતાં પણ, અવયવી તે પોતાનો અમૂર્તસ્વભાવ છોડી દેતો નથી, તેનો અમૂર્તસ્વભાવ તો તદવસ્થ જ રહે છે.

વૈશેષિક : (અન્યથા=) મૂર્ત અવયવોનો અનુવેધ થતાં, તે અવયવીના અમૂર્તસ્વભાવનો ત્યાગ માની લઈએ તો ? (પછી તો તેનું ગ્રહણ સંગત થઈ જશે ને ?)

બૌદ્ધ : અરે ! તો તો તે અવયવીને કથંચિદ્ મૂર્ત એવા અવયવસ્વરૂપ માનવાનો પ્રસંગ આવશે !

વૈશેષિક : તો તે અવયવીને કથંચિદ્ મૂર્ત એવા અવયવરૂપ માની લઈએ તો ?

બૌદ્ધ : તો તો તમારા અભ્યુપગમનો પ્રકોપ થશે, કારણ કે તમે તો અવયવીને અવયવોથી એકાંતભિન્ન માનો છો...

સાર : ઉપરોક્ત યુક્તિઓથી, બાહ્યાર્થ તરીકે અવયવીને માનવો બિલકુલ યોગ્ય નથી એમ સ્થિત થાય છે.

❖ વૈશેષિકોના મતે અમૂર્ત એવા કાળ-દિશાદિ પદાર્થો પ્રત્યક્ષથી અગૃહીત મનાય છે, એટલે તેઓની જેમ પટાદિ અવયવી પણ અગૃહીત માનવાનો પ્રસંગ આવે, જે અનિષ્ટ છે...

❖ આમ, (૧) પરમાણુ, (૨) પરમાણુસમૂહ, કે (૩) અવયવી - આ ત્રણમાંથી એકેને બાહ્યાર્થ તરીકે માની શકાય નહીં... ફલતઃ ઘટાદિ કોઈ બાહ્ય પદાર્થનું અસ્તિત્વ જ નથી, એમ યોગાચારે પોતાનો બાહ્યાર્થઅભાવ પક્ષ બતાવ્યો... હજી આગળ, બાહ્યાર્થનાં નાસ્તિત્વ માટે, એક સચોટ યુક્તિ બતાવે છે...

૧. 'સ્વભાવાન્તરામ્ભવનાત્ અન્યથા' इति ग-पाठः । ૨. 'સમસ્ત્યયુક્ત્યયોગાત્' इति क-पाठः ।

સ હિ સંવેદનગ્રાહ્યઃ સ્યાત્ । તચ્ચ સાકારમનાકારં વા । સાકારત્વેઽપિ સ્વાકારં વિષયાકારં વેતિ । યદિ સ્વાકારં તમેવ તદ્ વેદયેત્ કથમનેનાર્થો ગૃહીતો નામ ? અથ અર્થાકારં જડરૂપતાઽસ્ય, અન્યથા તદાકારત્વાભાવઃ । (૨૨) અનાકારત્વે તુ પ્રતિકર્મવ્યવસ્થા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

એવ ઇતિ સ્થિતમ્ । દૂષણાન્તરમાહ ન ચેત્યાદિના । ન ચ અર્થે સત્યપિ-પરમાણ્વાદિરૂપે તદ્-ગ્રહણોપાયઃ-અર્થગ્રહણોપાયઃ સમસ્તિ-વિદ્યતે । ન ચ કુત્તરિત્યાહ-યુક્ત્યયોગાત્ કારણાત્ । એનમેવાભિધાતુમાહ-સ હીત્યાદિ । સ યસ્માદર્થઃ સંવેદનગ્રાહ્યઃ સ્યાત્-વિજ્ઞાનગ્રાહ્યો ભવેત્ । તચ્ચ-સંવેદનં સાકારમનાકારં વા, સ્યાદિતિ વર્તતે । સાકારત્વેઽપિ સતિ સ્વાકારં વિષયાકારં વેતિ । સર્વથાઽપિ દોષ ઇત્યેતદાહ-યદિ સ્વાકારં સંવેદનં તતઃ તમેવ સ્વાકારં તત્-સંવેદનં વેદયેત્; કથમનેન-સ્વાકારવેદિના સંવેદનેન અર્થો ગૃહીતો નામ ? નૈવેત્યભિપ્રાયઃ । અથાર્થાકારં, સંવેદનમિતિ પ્રક્રમઃ, જડરૂપતાઽસ્ય-સંવેદનસ્ય; અન્યથા-એવમનભ્યુપગમે તદાકારત્વાભાવઃ-અર્થાકારત્વાભાવઃ । અસ્ય સંવેદનસ્ય સ્વરૂપનિયતત્વાદિતિ ભાવઃ । અના-

❖.....❖ અનેકાન્તરશ્મિ ❖.....❖

※ અર્થગ્રહણની અસંગતતા ※

(૨૧) ‘તુષ્યતુ દુર્જનઃ’ ન્યાયથી, કદાચ અર્થની સત્તા માની પણ હો, તો પણ તે અર્થનું ગ્રહણ કરવાનો કોઈ ઉપાય જ નથી, કારણ કે અર્થગ્રહણ વિશે યુક્તિઓ ઘટતી નથી. તે આ પ્રમાણે -

જો તે પદાર્થ, સંવેદનથી ગ્રાહ્ય હોય, તો તેને ગ્રહણ કરનાર સંવેદન કેવું છે - (૧) સાકાર, કે (૨) અનાકાર ?

(૧) જો સાકાર હોય, તો તે સંવેદનમાં કોનો આકાર છે ? શું (ક) પોતાનો જ્ઞાનાકાર, કે પછી (ખ) પદાર્થનો આકાર ?

પ્રશ્ન : પણ આવા વિકલ્પો કેમ કરો છો ?

ઉત્તર : કારણ કે આ બધા વિકલ્પ પ્રમાણે તમારા મતે દોષ આવે છે. જુઓ → (ક) જો સંવેદનમાં પોતાનો (જ્ઞાનરૂપ) આકાર હોય, તો તે સંવેદન, પોતાના જ્ઞાનાકારનો જ અનુભવ કરશે (અર્થનો અનુભવ નહીં) તો પછી આવા (સ્વાકાર) સંવેદન દ્વારા અર્થનું ગ્રહણ થયું, એવું શી રીતે કહી શકાય ? એટલે તેના દ્વારા અર્થનું ગ્રહણ ન જ કહેવાય.

(ખ) હવે જો તેને અર્થાકાર માનો, અર્થાત્ તે જ્ઞાનમાં અર્થનો આકાર માનો, તો તો તે જ્ઞાનને જડરૂપ માનવાનો અતિપ્રસંગ આવશે ! (અન્યથા=) બાકી જ્ઞાનને જડ માન્યા વિના, તેમાં જડ અર્થનો આકાર આવી શકે નહીં... (પણ જ્ઞાન જડ બને એવું તો કોઈને ઈષ્ટ નથી...)

એ રીતે, જ્ઞાનને સાકાર માનવામાં પુષ્કળ દોષો છે.

૧. ‘વેદયતે’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. ‘રૂપતા સ્યાત્, અન્યથા’ ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૩. ‘વેદયતે’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।

ડનુપપત્તિઃ, નિબન્ધનાભાવાત્, તત્સત્તામાત્રસ્ય સર્વત્રાવિશેષાત્, (૨૩) પ્રત્યાસત્તેર-નિબન્ધનત્વાત્ તસ્ય સુમાદિકલ્પત્વાત્ ઇત્યસન્નેવ બાહ્યોઽર્થ ઇતિ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કારત્વે તુ, સંવેદનસ્યેતિ પ્રક્રમઃ, કિમિત્યાહ-¹⁷પ્રતિકર્મવ્યવસ્થાડનુપપત્તિઃ, સર્વવસ્તૂનાં તદના-કારત્વાવિશેષાદિત્યર્થઃ । અત એવાહ-નિબન્ધનાભાવાત્ । અભાવશ્ચ તત્સત્તામાત્રસ્ય-અનાકાર-સંવેદનસત્તામાત્રસ્ય સર્વત્રાવિશેષાત્, પ્રત્યાસત્તેઃ-દેશકૃતાયા અર્થ પ્રતિ અનિબન્ધનત્વાત્ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૨૨) (૨) એટલે જો જ્ઞાનને અનાકાર (=નિરાકાર=ઘટાદિ કોઈ પણ પદાર્થના આકારથી રહિત) માનશો, તો નિયત કર્મની (=વિષયની) વ્યવસ્થા થઈ શકશે નહીં.

ઘટજ્ઞાન માત્ર ઘટને જ વિષય કરે છે, પટને નહીં.

પટજ્ઞાન માત્ર પટને જ વિષય કરે છે, ઘટને નહીં.

આમ, દરેક જ્ઞાનનો વિષય નિયતરૂપે વ્યવસ્થિત છે... પણ આ નિયતતાની પાછળ કારણ એ જ કે, ઘટજ્ઞાનમાં માત્ર ઘટનો જ આકાર છે, એટલે તે પટાદિને છોડીને માત્ર ઘટને જ વિષય કરે છે...

પણ હવે, જો તે જ્ઞાનમાં ઘટનો આકાર પણ ન માનો, તો તે જ્ઞાન દ્વારા માત્ર ઘટને જ વિષય કરવાનું કોઈ કારણ રહેશે નહીં, કારણ કે જ્ઞાનની સત્તા તો ઘટ-પટાદિ તમામ વિષયો વિશે અવિશેષ - સમાન છે... (તો પછી તે, ઘટ સિવાય પટાદિનું પણ ગ્રહણ કરશે જ ને ?)

ભાવ એ કે, જ્ઞાનને તમે નિરાકાર માનો છો, એટલે તેમાં ઘટાકાર-પટાકાર એકે આકાર નથી ← આમ, અનાકારરૂપે તો તે ઘટ-પટાદિ તમામ પદાર્થો વિશે સરખું છે, તો પછી ઘટજ્ઞાન, આકાર ન હોવા છતાં જેમ ઘટનું ગ્રહણ કરે છે, તેમ પટનું ગ્રહણ પણ કેમ ન કરે ?

(અને એ રીતે જો પટનું પણ ગ્રહણ કરશે, તો તે જ્ઞાનના વિષય તરીકે તે નિયત પદાર્થની વ્યવસ્થા શી રીતે થઈ શકશે ?)

(૨૩) વૈશેષિકઃ અનાકારરૂપે ભલે બધા પદાર્થો સમાન હોય, પણ પ્રત્યાસત્તિ (=સંનિધાન)ના કારણે, ઘટજ્ઞાનથી માત્ર સંનિહિત એવા ઘટનું જ ગ્રહણ માનીએ તો ?

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

17. પ્રતિકર્મવ્યવસ્થાડનુપપત્તિઃ કુત્ત ઇત્યાહ-સર્વવસ્તૂનાં તદનાકારત્વાવિશેષાદિતિ । અવિચ્છિન્ન આકારો યત્ર તદનાકારં તસ્ય ભાવોડનાકારત્વં તસ્ય જ્ઞાનસ્થાનાકારત્વં તદનાકારત્વં તસ્યાવિશેષાત્ । કેષાં સમ્બન્ધી અવિચ્છિન્ન આકારસ્ત્રેત્યાહ-સર્વવસ્તૂનાં-ઘટપટાદીનામ્ । વિવક્ષિતઘટજ્ઞાનં હિ ન ઘટાકારં, નાપિ પટાદ્યાકારમ્ । અતોડનાકારત્વાવિશેષાત્ કથં ઘટસ્યૈવ તજ્ઞાનં, ન તુ પટાદેરપીતિ ? ॥

❖ ‘ઘટજ્ઞાન’નો અર્થ ઘટવિષયકજ્ઞાન છે, ઘટમાં વિષયતારૂપ કર્મતા છે. એટલે જ તે ઘટ કર્મ બને અને તેને દ્વિતીયા લાગે... એટલે ‘કર્મ’ તરીકે અહીં વિષયભૂત પદાર્થ સમજવો...

(૨૪) એતદપ્યયુક્તમ્, અનાલોચિતાભિધાનાત્ । તત્ર યદુક્તમ્-‘પરમાણવસ્તાવદ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અનિબન્ધનત્વં ચ તસ્ય-અનાકારસંવેદનસ્ય સુમાદિકલ્પત્વાત્ । ‘આદિ’શબ્દાન્મત્તાદિગ્રહઃ । સુસ્ય હિ પ્રત્યાસન્નેતરયોર્ન કશ્ચિદ્ વિશેષસ્તદવબોધં પ્રતિ ઇતિ ભાવનીયમ્ । ઇતિ-એવમસન્નેવ બાહ્યોઽર્થ ઇતિ યોગાચારમતમ્ । એતદિહ પૂર્વપક્ષઃ ॥

એતદાશઙ્ક્યાહ-એતદપિ-પૂર્વપક્ષોદિતમયુક્તમ્ । કુત ઇત્યાહ-અનાલોચિતાભિધાનાત્ । એતદેવ દર્શયતિ તત્રેત્યાદિના । તત્ર યદુક્તં પૂર્વપક્ષે-‘પરમાણવસ્તાવદધ્યક્ષેણ ન પ્રતીયન્તે’

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

બૌદ્ધ : પણ એ રીતે માનવું યોગ્ય નથી, કારણ કે નિરાકાર જ્ઞાન તો સુપ્તવ્યક્તિ - ઉન્મત્ત વ્યક્તિને થતાં જ્ઞાન જેવું છે... એટલે તે જ્ઞાનને આશ્રયીને, દૂર-નજીક પદાર્થની કોઈ વિશેષતા ઘટતી નથી...

ભાવ એ કે, સૂતેલા વ્યક્તિને નજીકનાં જ પદાર્થનું સ્વપ્ન આવે, દૂરના પદાર્થનું નહીં - એવું નથી... તેને તો અવિશેષપણે દૂર-નજીક તમામ પદાર્થનું સ્વપ્ન આવે છે... તેમ નિરાકાર જ્ઞાનથી પણ નજીકનું જ ગ્રહણ થાય એવું નિયમન કરી શકાય નહીં. (વળી, જો નિરાકાર હોવા છતાં પણ નજીકનું જ ગ્રહણ થાય એવું માનો, તો ઘટજ્ઞાનથી - ઘટનું પણ ગ્રહણ નહીં થાય, પણ એકદમ સંનિહિત એવી આંખની કીકી-પાંપણોનું જ ગ્રહણ માનવું પડશે ! જે બિલકુલ અનુભવસિદ્ધ નથી...)

એટલે પ્રત્યાસત્તિના કારણે પણ, નિયત વિષયવ્યવસ્થા ન ઘટાવી શકાય... તેથી જ્ઞાનને નિરાકાર માનવામાં પણ દોષ આવે છે... તેથી ખરેખર તો અર્થનું ગ્રહણ જ સંગત નથી...

નિષ્કર્ષ : આમ, ખરેખર તો ઘટાદિ બાહ્ય પદાર્થનું અસ્તિત્વ જ નથી. તો પછી હે જૈનો ! તમે સદસદાદિરૂપતા કોને આશ્રયીને ઘટાવો છો ? એટલે પહેલા ચાર અધિકારમાં કરેલું તમારું બધું નિરૂપણ વંધ્યાસુતને અલંકૃત કરવા જેવું થયું...

(આ પ્રમાણે બાહ્યાર્થના નિરાસ માટે યોગાચારે પોતાનો વિસ્તૃત પૂર્વપક્ષ રજૂ કર્યો... હવે ગ્રંથકારશ્રી આનો જડબાતોડ જવાબ આપશે, જે ઉત્તરપક્ષ આ અધિકારના ચરમાંશ સુધી ચાલશે... તે હૈંવે જોઈએ -)

❖ બાહ્યાર્થસાધક + યોગાચારમતભંજક ઉત્તરપક્ષ ❖

(૨૪) સ્યાદ્વાદી : તમારું બધું કથન અયુક્ત છે, કારણ કે વિચાર્યા વિનાના પ્રલાપરૂપ છે, તે આ પ્રમાણે :

❖ પરમાણુના અસ્તિત્વનું સચોટ સમર્થન ❖

પૂર્વપક્ષમાં તમે જે કહ્યું હતું કે → “પરમાણુઓ પ્રત્યક્ષથી તો પ્રતીત થતાં નથી... વગેરે” ←

❖ ઉત્તરપક્ષને બરાબર સમજવા, પૂર્વપક્ષની એકેક વાતનું એકવાર બરાબર અવલોકન કરી લેવું...

૧. ‘૮૫૫તમે પૃષ્ઠે’ । ૨. ‘પ્રતીયતિ ભાવ૦’ ઇતિ ઙ્-પાઠઃ । ૩. ૮૫૫તમે પૃષ્ઠે ।

ધ્યક્ષેણ ન પ્રતીયન્તે' इत्यादि, एतदप्ययुक्तम्, विकल्पानुपपत्तेः । तथाहि-किं सर्वथा न प्रतीयन्ते, आहोस्वित् कथञ्चित् ? यदि सर्वथा, तदसिद्धम्, कथञ्चित् प्रतीतेः, तेषां साधारणासाधारणरूपत्वात् चित्रस्वभावत्वात् प्रत्येकत्वैकत्वपरिणामभावात्, (२५) साधारणरूपप्रतीतेः तथाऽनुभवभावात्, विच्छिन्नार्थग्रहणस्वभावसंवेदनावेदनात्, तस्मि-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

इत्यादि, एतदप्ययुक्तम् । कुत इत्याह-विकल्पानुपपत्तेः । एनामेवाह तथाहीत्यादिना । तथाहीति पूर्ववत् । किं सर्वथा न प्रतीयन्ते, आहोस्वित् कथञ्चित् न प्रतीयन्ते ? यदि सर्वथा, तत्-एतदसिद्धम् । कुत इत्याह-कथञ्चित् प्रतीतेः-साधारणरूपतया । अत एवाह-तेषां-परमाणूनां साधारणासाधारणरूपत्वात् । एतच्चैवमित्याह-चित्रस्वभावत्वात् प्रत्येक-त्वैकत्वपरिणामभावात् । एकत्वं स्कन्धपरिणामः । एवं साधारणरूपप्रतीतेः । तेषां प्रतीतिश्च तथाऽनुभवभावात्-बहिर्मुखावभासतया । एनामेवाह-विच्छिन्नार्थग्रहणस्वभावसंवेदन-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

તે કથન અયુક્ત છે, કારણ કે અહીં વિકલ્પો ઘટતાં નથી. તે આ પ્રમાણે -

પરમાણુઓની પ્રતીતિ, શું ? (૧) સર્વથા નથી થતી, કે (૨) કથંચિદ્ નથી થતી ?

((૨) જો કથંચિદ્ (કોઈક પ્રકારે) નથી થતી, તો બીજા કોઈ પ્રકારે તો પરમાણુની પ્રતીતિ શક્ય જ છે... એટલે પરમાણુઓનો નિષેધ થઈ શકશે નહીં.)

(૧) હવે જો સર્વથા તેઓની પ્રતીતિ નથી થતી એવું કહેશો તો તે વાત અસિદ્ધ છે, કારણ કે કથંચિદ્ (કોઈક પ્રકારે=સાધારણરૂપે) તો પરમાણુની પ્રતીતિ થાય જ છે...

પ્રશ્ન : કઈ રીતે જરા બતાવશો ?

ઉત્તર : જુઓ → પરમાણુઓ ચિત્રસ્વભાવી (=અલગ અલગ અનેકસ્વભાવવાળા) છે, એટલે તેઓમાં જુદા જુદા અનેક પરિણામો છે : (ક) પ્રત્યેકત્વપરિણામ=પરમાણુઓનો સ્વતંત્રરૂપે અસ્તિત્વ હોવાનો સ્વભાવ, અને (ખ) એકત્વપરિણામ=પરમાણુઓનો પરસ્પર ભેગા મળીને એક સ્કંધરૂપે (સમૂહ-જથ્થારૂપે) અસ્તિત્વ હોવાનો સ્વભાવ છે...

આવું હોવાથી, જુદા જુદા પરિણામને આશ્રયીને તેઓનું જુદા જુદા રૂપે અસ્તિત્વ સાબિત થાય છે... એટલે પરમાણુઓ (ક) પ્રત્યેકત્વપરિણામને આશ્રયીને અસાધારણ (=પર પરમાણુથી વિસદૃશ)રૂપ છે, અને (૨) એકત્વપરિણામને આશ્રયીને સાધારણ (=પરપરમાણુઓ સાથે અનુગત) રૂપ છે ← આમ, પરમાણુઓ સાધારણ - અસાધારણરૂપ છે...

(૨૫) પ્રશ્ન : આ બંને રૂપમાંથી આપણને કયા રૂપે પરમાણુની પ્રતીતિ થાય છે ?

ઉત્તર : આપણને સાધારણરૂપે પરમાણુની પ્રતીતિ થાય છે, કારણ કે બહિર્મુખ અવભાસરૂપે

૧. 'પ્રત્યેકં ત્વેકત્વં' इति ग-पाठः । ૨. 'भाववेदनवेदनात्' इति ग-पाठः । ૩. 'एतदयुक्तम्' इति ड-पाठः ।
૪. पूर्वमुद्रिते तु 'संवेदनावेदनात्' इत्यशुद्धपाठः, अत्र तु D-प्रतानुसारेण शुद्धिः ।

ત્રસત્યસ્યાસિદ્ધેઃ દુષ્ટકેશાદિજ્ઞાનસ્ય તદાભાસત્વાત્, તસ્યાપિ તદ્વલેનૈવ પ્રવૃત્તેઃ ભિન્ન-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વેદનાત્ તસ્મિન્નસતિ-વિચ્છિન્નેઽર્થે અસ્યાસિદ્ધેઃ । વિચ્છિન્નાર્થગ્રહણસ્વભાવસંવેદનવેદનેઽસ્ય કથં તર્હિ દુષ્ટકેશાદિજ્ઞાનમિત્થમિત્યાશઙ્ક્યાહ-દુષ્ટકેશાદિજ્ઞાનસ્ય । ‘આદિ’શબ્દાત્ ચન્દ્રાદિ-જ્ઞાનગ્રહઃ । તદાભાસત્વાત્-વિચ્છિન્નાર્થગ્રહણસ્વભાવસંવેદનવેદનાભાસત્વાત્ । તથા તસ્યાપિ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(=બાહ્યપદાર્થગત આકારના પ્રકાશરૂપે) તેવી પ્રતીતિનો સ્પષ્ટપણે અનુભવ થાય છે. તે આ પ્રમાણે - સંવેદન તે (વિચ્છિન્ન=) જુદા એવા અર્થને (સાધારણરૂપે) ગ્રહણ કરવાના સ્વભાવવાળું છે. આવા સંવેદનનો સ્પષ્ટપણે અનુભવ થાય છે... હવે જ્ઞાનથી જુદા અર્થનું અસ્તિત્વ નહીં માનો, તો વિચ્છિન્ન અર્થને ગ્રહણ કરનાર સંવેદનનો જે અનુભવ થાય છે, તે અનુભવ સિદ્ધ થઈ શકશે નહીં... એટલે એ અનુભવની સિદ્ધિ માટે, તથાવિધસંવેદનગ્રાહ્ય જુદા જુદા પરમાણુઓનું અસ્તિત્વ માનવું જ રહ્યું...

❖ દુષ્ટજ્ઞાનને લઈને વ્યભિચાર આશંકાનો નિરાસ ❖

બૌદ્ધ : જો જ્ઞાન વિચ્છિન્ન અર્થને જ ગ્રહણ કરનારું હોય, તો આકાશમાં થતું બે ચન્દ્રનું જ્ઞાન, કેશજ્ઞાન, તે બધા જ્ઞાનો કેમ વિચ્છિન્ન અર્થને ગ્રહણ કરનાર નથી ? (તે પણ તેવા હોવા જ જોઈએ ને ?) પણ હકીકતમાં જેમ તેઓ ચન્દ્ર/કેશાદિ વિના પણ તેનું જ્ઞાન કરે છે, તેમ પ્રસ્તુત સંવેદન પણ અર્થ વિના જ તેનું ગ્રહણ કરનાર હોઈ શકે. એટલે તેને આધારે પરમાણુનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય નહીં...

સ્યાદ્વાદી : અરે બૌદ્ધ ! કેશજ્ઞાનાદિ તો વિચ્છિન્ન અર્થને ગ્રહણ કરનાર સંવેદનરૂપ નથી, પણ સંવેદનાભાસરૂપ છે. એટલે તેની ઉત્પત્તિ તો વિચ્છિન્ન અર્થ વિના પણ શક્ય છે... પણ તથાવિધ યથાર્થ સંવેદન તો, વિચ્છિન્ન અર્થ વિના બિલકુલ સંગત થાય નહીં... (એટલે તેવા જ્ઞાનનું તો અર્થને લઈને જ અસ્તિત્વ માનવું જોઈએ અને એટલે પરમાણુઓનું પણ અસ્તિત્વ છે જ...)

❖ દુષ્ટજ્ઞાનની પણ વસ્તુનિમિત્તકતા ❖

બીજી વાત, ખરેખર તો તે દુષ્ટ કેશજ્ઞાન - દ્વિચન્દ્રજ્ઞાનાદિ પણ, વિચ્છિન્ન અર્થના બળે જ પ્રવૃત્ત થાય છે... આશય એ કે, (૧) કેશજ્ઞાનમાં તેવા કિરણાદિરૂપે પરિણમેલા પરમાણુઓ જ નિમિત્ત બને, (૨) દ્વિચન્દ્રજ્ઞાનમાં એકચન્દ્રરૂપે રહેલ પરમાણુઓ જ નિમિત્ત બને છે... બાકી કિરણ/ચન્દ્રરૂપે રહેલ પરમાણુ વિના તો તેવું દુષ્ટજ્ઞાન પણ સંગત નથી... (શું સાવ જ અંધારામાં કેશજ્ઞાન થાય છે ?

❖ અહીં સાધારણરૂપે પ્રતીતિ કહેવાનો ભાવ એ લાગે છે કે, પ્રતીતિ સ્કંધ - સમૂહરૂપે થાય છે. એટલે સાધારણરૂપ=પરમાણુના સમૂહનું સ્વરૂપ; જે દરેક પરમાણુનું વિલક્ષણ નથી, પણ બધાનું ભેગું થઈને બને છે અને તે રૂપે જ પ્રતીતિ થાય છે...

૧. ‘પ્રતીતેઃ’ इति क-पाठः । ૨. पूर्वमुद्रिते तु ‘वेदनस्य’ इति पाठः, अत्र तु D-प्रतपाठः । ૩. ‘જ્ઞાનમિત્યા’ इति क-पाठः ।

દોષોપયોગાપેક્ષણાત્, અન્યથા તદનુપપત્તેરિતિ । (૨૬) અનેન સ્થૂલાકારસંવેદનાત્ તસ્ય ચ તેષ્વભાવાદિત્યાદ્યપિ યદુક્તં તત્ પ્રત્યુક્તમ્ તત્સાધારણરૂપસ્યૈવ તત્ત્વતઃ સ્થૂલાકારરૂપત્વાત્ તસ્ય તેષ્વભાવાસિદ્ધેરિતિ । (૨૭) એવં ચ 'નાપ્યનુમાનસ્ય વિષયઃ,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

દુષ્ટકેશાદિજ્ઞાનસ્ય તદ્બલેનૈવ-વિચ્છિન્નાર્થબલેનૈવ પ્રવૃત્તેઃ । પ્રવૃત્તિશ્ચૈવં ભિન્નદોષોપયોગા-પેક્ષણાત્, બોધાતિરિક્તતિમિરાદ્યુપયોગાપેક્ષણાદિત્યર્થઃ । અન્યથા-એવમનભ્યુપગમે તદનુપપત્તેઃ-દુષ્ટકેશાદિજ્ઞાનાનુપપત્તેઃ, ન કારણાભેદે કાર્યભેદ इति भावनीयमिति । एतेन-अनन्तरोदितेन સ્થૂલાકારસંવેદનાત્ તસ્ય ચ તેષ્વભાવાદિત્યાદ્યપિ યદુક્તં પૂર્વપક્ષે તત્ પ્રત્યુક્તમ્ । કથમિ-ત્યાહ-તત્સાધારણરૂપસ્યૈવ-પરમાણુસાધારણરૂપસ્યૈવ તત્ત્વતઃ સ્થૂલાકારરૂપત્વાત્ તસ્ય-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અથવા શું ચન્દ્રના અસ્તિત્વ વિના બે ચન્દ્રનું જ્ઞાન થાય છે ?) એટલે માનવું જ રહ્યું કે, તે દુષ્ટજ્ઞાન પણ ખરેખર તો વસ્તુબળે જ પ્રવૃત્ત થાય છે...

પ્રશ્ન : જો આવું હોય, તો તેઓની વિપરીત પ્રવૃત્તિ કેમ થાય છે ? આશય એ કે, જો એક ચન્દ્રને લઈને જ તે જ્ઞાન પ્રવર્તતું હોય, તો તેમાં બે ચન્દ્રનો પ્રતિભાસ કેમ થાય ?

ઉત્તર : જુઓ, તે જ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ વખતે, જ્ઞાન સિવાય બીજા તિમિરાદિ દોષની પણ અપેક્ષા રહે છે અને એટલે જ તે જ્ઞાન વિપરીતરૂપે પ્રવર્તે છે... (અન્યથા=) બાકી જો તે જ્ઞાનમાં દોષોપયોગની અપેક્ષા ન માનો, તો દુષ્ટજ્ઞાન ખરેખર તો સંગત જ ન થઈ શકે... કારણ કે એક જ ચન્દ્રરૂપ કારણથી, (૧) એકચન્દ્રવિષયક યથાર્થજ્ઞાન, અને (૨) બે ચન્દ્રવિષયક અયથાર્થજ્ઞાન... એમ બે જુદા જુદા જ્ઞાનરૂપ કાર્ય થઈ શકે નહીં.

ફલિતાર્થ : તેથી દરેક જ્ઞાનનાં નિમિત્ત તરીકે વિચ્છિન્ન અર્થને માનવા જ રહ્યા... એટલે તથાવિધ સંવેદનગ્રાહ્ય જુદા જુદા પરમાણુનું અવશ્ય અસ્તિત્વ સિદ્ધ થશે.

❖ પૂર્વપક્ષીના અન્યકથનનો નિરાસ ❖

(૨૬) આ પ્રમાણે પરમાણુઓનું સાધારણરૂપે સંવેદન થતું હોવાથી, પૂર્વે તમે જે કહ્યું હતું કે - “આપણને સ્થૂલાકારરૂપે બાહ્યાર્થનું સંવેદન થાય છે, પણ આવો સ્થૂલાકાર પરમાણુઓમાં તો છે નહીં. તો પછી તેના વિષય તરીકે પરમાણુનું અસ્તિત્વ શી રીતે સિદ્ધ થાય ? ... વગેરે” ← તે કથનનો પણ નિરાસ થાય છે, કારણ કે પરમાણુઓનો સ્કંધાદિરૂપેનો સાધારણાકાર, એ જ તો પરમાર્થથી તેઓનો સ્થૂલાકાર છે ને આવો સ્થૂલાકાર જ પરમાણુઓમાં રહેલો છે... એટલે તે પરમાણુઓમાં સ્થૂલાકારનો અભાવ બિલકુલ સિદ્ધ નથી... ફલતઃ સ્થૂલાકાર સંવેદનના વિષય તરીકે સાધારણરૂપ સ્થૂલાકાર

૧. 'યોગાત્ ક્ષેપણાત્' इति क-पाठः । ૨. द्रष्टव्यं ८५६तमं पृष्ठं यत्र भावतोऽयमुल्लेखः, न तु शब्दशः । ૩. 'कारणा-भेदात् कार्यं' इति ङ-पाठः । ૪. 'भावादित्यपि' इति ङ-पाठः । ૫. ८५६तमे पृष्ठे ।

અવ્યભિચારિલિજ્ઞાભાવાત્' ઇત્યાદ્યપિ યદુક્તં તદુક્તિમાત્રમેવ, તેષાં કથञ્ચિત્ પ્રત્યક્ષ-
સિદ્ધત્વાત્ પ્રત્યક્ષસ્ય ચાનુમેયત્વોપપત્તેઃ, તથાવિધવિજ્ઞાનસ્ય તત્તથાભાવમન્તરેણ સમ્ય-
ગ્ન્યાયતોઽયોગાત્, અન્તર્વાસનાત એવ ભાવાસિદ્ધેઃ, (૨૮) બોધમાત્રતત્ત્વવાદિનસ્તસ્યા
એવાયોગાત્, તન્માત્રસ્ય સર્વબોધેષુ ભાવાત્ તત્ત્વેન ભેદાનુપપત્તેઃ, ભિન્નજાતિયકાર્યાયોગાદ્

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સ્થૂલાકારસ્ય તેષુ-પરમાણુષુ અભાવાસિદ્ધેરિતિ । એવં ચ 'નાપ્યનુમાનસ્ય વિષયઃ,
અવ્યભિચારિલિજ્ઞાભાવાત્' ઇત્યાદ્યપિ યદુક્તં પૂર્વપક્ષે તદુક્તિમાત્રમેવ, નિરર્થકમિત્યર્થઃ ।
તેષાં-પરમાણૂનાં કથञ્ચિત્-કેનચિત્ પ્રકારેણ સાધારણરૂપતયા પ્રત્યક્ષસિદ્ધત્વાત્ પ્રત્યક્ષસ્ય
ચ-વસ્તુનઃ અનુમેયત્વોપપત્તેઃ । એતદેવાહ-તથાવિધવિજ્ઞાનસ્ય-તત્સાધારણરૂપપ્રતિભાસિનો
વિકલ્પાત્મકસ્ય તત્તથાભાવમન્તરેણ તેષાં-પરમાણૂનાં તથાભાવં-સાધારણરૂપતયા ભાવમન્તરેણ-
વિના । કિમિત્યાહ-સમ્યગ્ન્યાયતઃ-અતિગમ્ભીરનિરૂપણાન્યાયેન અયોગાત્ કારણાત્ । અયોગશ્ચ
અન્તર્વાસનાત એવ ભાવાસિદ્ધેઃ તથાવિધવિજ્ઞાનસ્ય । અસિદ્ધિશ્ચ બોધમાત્રતત્ત્વવાદિનઃ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પરમાણુઓનું અસ્તિત્વ હોવામાં કોઈ બાધ નથી...

❖ અનુમાનના વિષય તરીકે પરમાણુની સંગતિ ❖

(૨૭) ઉપરોક્ત કથનથી, બીજું તમે જે કહ્યું હતું કે → “પરમાણુ તે અનુમાનનો પણ વિષય નથી, કારણ કે તે પરમાણુને અવ્યભિચારી એવું કોઈ લિંગ નથી... વગેરે” ← તે પણ માત્ર બોલવા પૂરતું જ છે, કારણ કે પરમાણુ કથયિદ્ (=કોઈક પ્રકારે=સાધારણરૂપે) પ્રત્યક્ષસિદ્ધ છે અને જેનું પ્રત્યક્ષ થતું હોય, તે અનુમાનનો વિષય પણ બની જ શકે, એમાં કોઈ અસંગતિ નથી.

આ જ વાતને જણાવે છે -

પરમાણુઓનું સાધારણરૂપે થતું વિકલ્પ વિજ્ઞાન, પરમાણુઓનું સાધારણરૂપે અસ્તિત્વ માન્યા વિના ન જ ઘટી શકે, એવું સમ્યગ્ ન્યાયથી (=અતિગમ્ભીર નિરૂપણથી) સ્પષ્ટપણે જણાઈ આવે છે.

બૌદ્ધ : પરમાણુરૂપ બાહ્યાર્થને માન્યા વિના, શું અંદર રહેલી વાસનાથી જ, તેવા વિકલ્પ-વિજ્ઞાનની સંગતિ ન થઈ શકે ?

સ્યાદ્વાદી : ના, બિલકુલ નહીં, કારણ કે તમે તો માત્ર જ્ઞાનાદ્વૈતવાદી છો, એટલે તમારા મતે જ્ઞાન સિવાય વાસના જેવા કોઈ તત્ત્વનું અસ્તિત્વ જ ઘટતું નથી (કે જેના આધારે સાધારણાકાર વિકલ્પની સંગતિ થઈ શકે...)

(૨૮) બૌદ્ધ : પણ જ્ઞાનાદ્વૈત હોવા માત્રથી વાસના કેમ ન ઘટે ? એ વાત જરા બરાબર સમજાવશો ?

૧. ૮૫૬તમે પૃષ્ઠે । ૨. 'પ્રત્યક્ષત્વસિદ્ધ૦' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. 'જ્ઞાનસ્ય તથાભાવ૦' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૪. ૮૫૬-તમે પૃષ્ઠે ।

વસ્તુતો ભેદકાભાવાત્, (૨૧) તદ્ભેદમાત્રસ્યાપ્રયોજકત્વાત્ તદ્ભાવેઽપિ તથાકાર્ય-
ભેદાસિદ્ધેઃ, બુદ્ધબોધભેદેષુ તથાઽભ્યુપગમાદિતિ તદ્ભાવોઽપિ ન તત્ત્વતસ્તદતિરિક્તવસ્તુ-
વ્યતિરેકેણેતિ વક્ષ્યામઃ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વાદિનઃ તસ્યા એવ-અન્તર્વાસનાયા એવ અયોગાત્ । અયોગશ્ચ તન્માત્રસ્ય-બોધમાત્રસ્ય સર્વ-
બોધેષુ-ભુવનાન્તર્ગતેષુ ભાવાત્-કારણાત્ । તતઃ કિમિત્યાહ-તત્ત્વેન-પરમાર્થેન ભેદાનુપપત્તેઃ
સર્વબોધાનામ્ । તતઃ કિમિત્યાહ-ભિન્નજાતીયકાર્યાયોગાત્ । અયોગશ્ચ વસ્તુતઃ-પરમાર્થેન
ભેદકાભાવાત્, તદ્ભેદમાત્રસ્ય-બોધભેદમાત્રસ્ય । કિમિત્યાહ-અપ્રયોજકત્વાત્ । અપ્રયોજકત્વં
ચ તદ્ભાવેઽપિ-બોધમાત્રભેદભાવેઽપિ । કિમિત્યાહ તથાકાર્યભેદાસિદ્ધેઃ-વિજાતીયત્વેન કાર્ય-
ભેદાસિદ્ધેઃ । અસિદ્ધિશ્ચ બુદ્ધબોધભેદેષુ-અનેકબુદ્ધસમ્બન્ધિષુ તથાઽભ્યુપગમાત્-વિજાતીયત્વેન
કાર્યભેદાસિદ્ધ્યભ્યુપગમાત્, ન હિ તતોઽશુદ્ધલક્ષણજન્મેત્યભ્યુપગમઃ । એવં તદુક્તિમાત્રમેવ ઇતિ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સ્યાદ્વાદી : જુઓ → માત્ર બોધરૂપતા તો સંપૂર્ણ જગતમાં રહેલા તમામ બોધોમાં (જુદા જુદા
વ્યક્તિને થતાં જુદા જુદા બોધોમાં અને એકસંતાનમાં પણ જુદા જુદા બોધોમાં - આ બધા બોધોમાં)
અવિશેષ=સમાન છે... એટલે ભુવન અંતર્ગત તમામ બોધોમાં પરમાર્થથી તો કોઈ ભેદ જ નહીં રહે,
(ભેદની અસંગતિ થશે...) એટલે બોધવિશેષને વાસનારૂપ માની શકાય નહીં...

પ્રશ્ન : તે બોધોમાં પરસ્પર ભેદ ન રહે તો શું થાય ?

ઉત્તર : થાય એ જ કે, તે બોધો સમાન થઈ જવાથી, તેઓ દ્વારા ભિન્નજાતીય=જુદા જુદા
પ્રકારનાં કાર્યો થઈ શકશે નહીં... આશય એ કે, ઘટજ્ઞાન ઘટનિશ્ચયરૂપ કાર્ય કરે છે, પટજ્ઞાન
પટનિશ્ચયરૂપ કાર્ય કરે છે... આમ, જુદા જુદા જ્ઞાનો અલગ-અલગ પ્રકારના કાર્યો કરે છે. પણ હવે
તેવું નહીં રહે, કારણ કે પરમાર્થથી તો તે જ્ઞાનોનો કોઈ ભેદક જ નથી, કે જે તે જ્ઞાનોનો ભેદ કરી,
તે તે જ્ઞાન દ્વારા તે તે કાર્યોની સંગતિ કરાવે...

(૨૯) બૌદ્ધ : જુદા જુદા બોધો, જુદા જુદા વ્યક્તિમાં કે એક જ વ્યક્તિમાં જુદા જુદા કાળે
રહેલા છે... એટલે શું તે બોધો જ પોતાના ભેદક ન બને ?

સ્યાદ્વાદી : પણ બોધભેદમાત્ર તે પ્રસ્તુતમાં (=જ્ઞાનોથી ભિન્નજાતીયરૂપે કાર્યોની ઉત્પત્તિની
સિદ્ધિમાં) અપ્રયોજક છે. અર્થાત્ નિષ્ફળ છે, કારણ કે બોધભેદ હોવા માત્રથી વિજાતીયરૂપે કાર્યભેદની
સિદ્ધિ થઈ શકે નહીં. જુઓ → તમે અનેક બુદ્ધ=સર્વજ્ઞો માનો છો, ને આ બધા સર્વજ્ઞોનું જ્ઞાન
વ્યક્તિદીઠ અલગ-અલગ છે, છતાં પણ તે બધા જ્ઞાનોનું શુદ્ધ સ્વલક્ષણરૂપ સજાતીય કાર્ય જ તમે
માનો છો, ભિન્નજાતીય કાર્ય નહીં ← હવે જો બોધભેદમાત્રથી ભિન્નજાતીય કાર્ય થતું હોય, તો
અહીં પણ કો'ક સર્વજ્ઞગત બોધથી શુદ્ધસ્વલક્ષણને જન્મ થતો હોય, તો કો'ક બીજા સર્વજ્ઞગત બોધથી
અશુદ્ધ સ્વલક્ષણનો પણ જન્મ થવો જોઈએ ને ? એ રીતે વિજાતીયરૂપે કાર્ય થવું જોઈએ ને ? પણ તેવું

(૩૦) યચ્ચોક્તમ્-‘ન ચ યોગિગ્રાહ્યા ઇતિ ન્યાય્યં વચઃ, પ્રમાણાભાવાત્’ ઇત્યાદિ તદપ્યયુક્તમ્, તેષાં સાધારણાસાધારણરૂપત્વાત્ કાત્સ્ન્યેન નિરાવરણજ્ઞાનૈરેવ ગ્રહણાત્ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સ્થિતમ્ । હૈવાભ્યુચ્ચયમાહ-તદ્ભાવોઽપિ-બુદ્ધબોધભેદભાવોઽપિ ન તત્ત્વતઃ-પરમાર્થેન તદતિ-રિક્તવસ્તુવ્યતિરેકેણ-બોધાતિરિક્તવસ્તુવ્યતિરેકેણ દેશાદ્યભાવેનેતિ વક્ષ્યામ ઉપરિષ્ટાત્ ॥

યચ્ચોક્તં પૂર્વપક્ષગ્રન્થૈ એવ-‘ન ચ યોગિગ્રાહ્યા ઇતિ ન્યાય્યં વચઃ, પ્રમાણાભાવાત્’ ઇત્યાદિ તદપ્યયુક્તમ્ । કુત ઇત્યાહ-તેષાં, પ્રક્રમાત્ પરમાણૂનાં, સાધારણાસાધારણરૂપત્વાત્ । તતઃ કિમિત્યાહ-કાત્સ્ન્યેન-સમ્પૂર્ણતયા નિરાવરણજ્ઞાનૈરેવ યોગિભિર્ગ્રહણાત્ । સ્યાદેતન્ન તેષાં-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

તો તમે માનતાં નથી... ત્યાં તો તમે વિજાતીયરૂપે કાર્યભેદનો નિષેધ જ કરો છો...

એટલે માનવું જ રહ્યું કે, બોધભેદ હોવા માત્રથી તે તે જ્ઞાનોનું વિજાતીયરૂપે=જુદા જુદા રૂપે જુદા જુદા કાર્યો સંગત થશે નહીં...

સાર : તેથી સાધારણાકારે થતાં વિજ્ઞાનની સંગતિ માટે, પરમાણુઓનું સાધારણરૂપે અસ્તિત્વ માનવું જ રહ્યું... એટલે આવા સાધારણરૂપ પરમાણુઓનું પ્રત્યક્ષ/અનુમાન થવું સંગત જ છે... ફલતઃ પૂર્વપક્ષીનું કથન વચનવિલાસરૂપ સાબિત થાય છે...

(જ્ઞાનાદૈતમતે, જ્ઞાનોના કાર્યભેદની વાત તો જવા દો, પણ આગળ વધીને તે જ્ઞાનોનો ભેદ પણ ઘટતો નથી - એ વાત ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે -)

જ્ઞાનાદૈતવાદી ! ખરેખર તો તમારા મતે, તે સર્વજ્ઞોનાં જુદા જુદા બોધ પણ સંગત થતાં નથી, કારણ કે (૧) જુદા જુદા વ્યક્તિમાં જુદો જુદો બોધ છે - એવું કહી તમે દેશથી બોધભેદ સિદ્ધ કર્યો, અને (૨) એક જ વ્યક્તિમાં જુદા જુદા કાળે જુદો જુદો બોધ છે - એવું કહી તમે કાળથી બોધભેદ સિદ્ધ કર્યો... પણ તમારા મતે, જ્ઞાન સિવાય દેશ-કાળ જેવી બીજી કોઈ વસ્તુ જ નથી, તો પછી તે દેશ-કાળાદિને આશ્રયીને બોધભેદ શી રીતે સંગત બને ?... આ બધું અમે આગળ કહીશું..

❖ યોગી દ્વારા પરમાણુઓનાં ગ્રહણની સંગતિ ❖

(૩૦) પૂર્વપક્ષમાં બીજું તમે જે કહ્યું હતું કે - “પરમાણુઓ યોગીથી ગ્રાહ્ય છે - એ વાત પણ ન્યાયસંગત નથી, કારણ કે તેમાં કોઈ જ પ્રમાણ નથી... વગેરે” - તે કથન પણ અયુક્ત છે, કારણ કે પરમાણુઓ સાધારણ-અસાધારણરૂપ છે અને આવા પરમાણુઓનું, સાધારણ-અસાધારણરૂપ સર્વ અંશોથી સંપૂર્ણપણે જ્ઞાન નિરાવરણજ્ઞાનવાળા (=આવરણરહિતજ્ઞાનવાળા=સર્વજ્ઞ એવા) યોગીઓ કરે છે જ. (જો યોગીગ્રાહ્ય ન હોય તો તેના અસાધારણરૂપનું જ્ઞાન થાય જ નહીં...)

બૌદ્ધ : તે પરમાણુઓની અકાત્સ્ન્યેન=અસંપૂર્ણપણે તો સત્તા નથી જ... (અર્થાત્ તે પરમાણુઓ

૧. ૮૫૭તમે પૃષ્ઠે । ૨. ‘ભાવોઽપિ ભવત્ત્વતઃ પરં’ ઇતિ ક-પાઠઃ, ઙ-પાઠસ્તુ ‘ભાવોઽપિ તત્ત્વતઃ પરમાર્થેન ન તદં’ ઇતિ । ૩. ૮૫૭તમે પૃષ્ઠે ।

સ્યાદેતન્ન તેષામકાત્સ્ન્યેન સત્તેતિ । સત્યમેવમેતત્ । યદ્યેવં કથમર્વાગ્દૃશા ન તથૈવ ગ્રહઃ ? પ્રતિબન્ધકદોષાત્ । કથમેતદવગમ્યતેતિ વાચ્યમ્, જ્ઞાનવિશેષદર્શનાત્ । (૩૧) કીદૃશઃ પુનર્જ્ઞાનવિશેષઃ ? તદ્ગતધર્મગોચરઃ । તથાહિ-શ્લેષ્મિશ્રીકૃતસર્ષપયઘૌ દૂરાસન્ન-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પરમાણૂનામકાત્સ્ન્યેન સત્તેતિ । એતદાશઙ્ક્યાહ-સત્યમેવમેતત્, નૈવ તેષામકાત્સ્ન્યેન સત્તેતિ । પરાભિપ્રાયમાહ યદ્યેવમિત્યાદિના । યદ્યેવં-ન તેષામકાત્સ્ન્યેન સત્તા, તતઃ કથમર્વાગ્દૃશા-છદ્યસ્થેન પ્રમાત્રા ન તથૈવ, યથા તત્સત્તા કાત્સ્ન્યેનેત્યર્થઃ, ગ્રહઃ-પરિચ્છેદઃ ? એતદાશઙ્ક્યાહ-પ્રતિબન્ધકદોષાત્-કર્માપરાધેન ન તથાગ્રહઃ । કથમિત્યાદિ । કથમેતદવગમ્યતે યદુત પ્રતિ-બન્ધકદોષાન્ન તથાગ્રહ ઇતિ વાચ્યમ્ । એતદાશઙ્ક્યાહ-જ્ઞાનવિશેષદર્શનાત્, પ્રક્રમાદણુષ્વેવ જ્ઞાનભેદદર્શનાદેતદવગમ્યતે યદુત પ્રતિબન્ધકદોષાન્ન તથાગ્રહ ઇતિ । કીદૃશઃ પુનર્જ્ઞાનવિશેષ ઇતિ પૃષ્ઠઃ સન્નાહ-તદ્ગતધર્મગોચરઃ, પ્રક્રમાદણુગતધર્મવિષયઃ । એતદ્વાવનાયૈવાહ-તથાહી-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સંપૂર્ણપણે જ રહે છે ને ?)

સ્યાદ્વાદી : હા, એકદમ સાચી વાત છે, તે પરમાણુઓની અસંપૂર્ણરૂપે સત્તા નથી જ, પરંતુ સંપૂર્ણરૂપે જ છે.

બૌદ્ધ : જો એવું હોય - અર્થાત્ જો અસંપૂર્ણરૂપે નહીં, પણ સંપૂર્ણરૂપે જ પરમાણુઓની સત્તા હોય - તો આપણા જેવા છદ્મસ્થ પ્રમાતાને, તે પરમાણુઓનો (અસંપૂર્ણ=માત્ર સાધારણાકારે જ કેમ બોધ થાય છે ?) સત્તા પ્રમાણે સંપૂર્ણરૂપે બોધ કેમ થતો નથી ?

સ્યાદ્વાદી : જુઓ ભાઈ ! આપણા જ્ઞાન પર કર્મનામનું આવરણ છે અને આ આવરણરૂપ પ્રતિબંધક દોષના કારણે જ, આપણને સંપૂર્ણપણે તે પરમાણુઓનો બોધ થતો નથી...

બૌદ્ધ : પણ પ્રતિબંધકના કારણે જ આપણને સંપૂર્ણ બોધ નથી થતો, એવું શી રીતે જણાય ?

સ્યાદ્વાદી : જુઓ, પરમાણુઓ વિશે જુદા જુદા પ્રકારનાં જ્ઞાન થાય છે. અહીં વસ્તુ તો સરખી છે, તો પછી તેવા જ્ઞાનવિશેષો કેમ થાય છે ? એટલે માનવું જ રહ્યું કે, પ્રતિબંધકના કારણે જ આપણને જુદા જુદા જ્ઞાનવિશેષો થાય છે. (તેથી પરમાણુઓનો અસંપૂર્ણ બોધ પણ પ્રતિબંધકના કારણે થાય એમાં કોઈ બાધ નથી...)

(૩૧) પ્રશ્ન : પરમાણુઓ વિશે જ્ઞાનવિશેષ કેવાં હોય ? અર્થાત્ જુદા જુદા કેવા પ્રકારનાં જ્ઞાનવિશેષો થાય ? એ જરા બતાવશો ?

ઉત્તર : પરમાણુઓમાં રહેલા ધર્મોને લઈને જ તે જ્ઞાનવિશેષો થાય છે. તે આ પ્રમાણે → (ગ્રંથકારશ્રી પ્રસ્તુત વાતને સમજાવવા એક દૃષ્ટાંત બતાવવા જઈ રહ્યા છે.) છુટા છુટા સરસવના

૧. 'દૃશાં ન' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. 'રાધેન તથાગ્રહઃ' ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૩. 'કથમેવં ગમ્યતે' ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।

૪. 'નાદેતદેવ ગમ્યતે' ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।

ધ્યામલલોચનાનાં ન ન પ્રતિભાસભેદઃ । ન ચાસૌ ન તન્નિમિત્તઃ । ન ચ ન નિમિત્તાન્તરાપેક્ષઃ ।
ન ન સમ્યગ્રૂપ ઇતિ પરિભાવનીયમ્ । અતઃ પ્રતિબન્ધકાપગમાનુરૂપા તત્પ્રતિપત્તિરનવદ્યા

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ત્યાદિ । તથાહીત્યુપપ્રદર્શને । શ્લેષ્મિશ્રીકૃતસર્ષપયઘ્નૌ વિષયભૂતાયાં કિમિત્યાહ-દૂરા-
સન્નધ્યામલામલલોચનાનાં-પ્રમાતૃણાં ન ન પ્રતિભાસભેદઃ । “દ્વૌ પ્રતિષેધૌ પ્રકૃતમર્થ ગમ-
યતઃ” ઇતિ કૃત્વા, કિન્તુ પ્રતિભાસભેદ એવ । ન ચેત્યાદિ । ન ચ અસૌ-પ્રતિભાસભેદો ન
તન્નિમિત્તઃ-નાધિકૃતસર્ષપાદિનિમિત્તઃ, કિન્તુ તન્નિમિત્ત એવ । ન ચેત્યાદિ । ન ચ ન નિમિત્તા-
ન્તરાપેક્ષઃ, અધ્યામલત્વાદિનિબન્ધનમલાદિભાવાત્ નિમિત્તાન્તરસાપેક્ષ એવ । ન નેત્યાદિ । ન ન
સમ્યગ્રૂપઃ પ્રતિભાસભેદઃ, કિન્તુ સમ્યગ્રૂપ એવ ઇતિ પરિભાવનીયમ્ । નિગમયન્નાહ-અત ઇત્યાદિ ।
અતઃ પ્રતિબન્ધકાપગમાનુરૂપા ચિત્રત્વાત્ તજ્ઞાનાવરણીયાદેઃ તત્પ્રતિપત્તિઃ, પ્રક્રમાત્ પર-
માણુપ્રતિપત્તિઃ, અનવદ્યા ચ આલમ્બનભાવેનાર્વાગદૃશોઽપીતિ । સર્ષપયઘ્નૌ સર્ષપાઃ પરમાણુકલ્પાઃ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

દાણાઓને, શ્લેષ્મ જેવા કોઈ સ્નિગ્ધ પદાર્થથી પરસ્પર ચોંટાડીને, એક લાકડી બનાવવામાં આવે...

હવે આ સરસવની બનેલી લાકડી વિશે, જુદા જુદા પ્રમાતાને જુદી જુદી રીતે બોધ થાય છે. તે
આ પ્રમાણે → (૧) દૂર ઉભેલા, ધ્યામલ-રોગગ્રસિત આંખવાળાને, તેનો લાકડીરૂપે બોધ થાય છે,
અને (૨) નજીક રહેલ, નિર્મલ નેત્રવાળા વ્યક્તિને તેનો લાકડીરૂપે પણ બોધ થાય છે અને સરસવરૂપે
પણ બોધ થાય છે - આમ એક જ વસ્તુ વિશે જુદો જુદો પ્રતિભાસ થવો સંગત જ છે...

(૧) વસ્તુનિમિત્તકતા - ઉપરોક્ત પ્રતિભાસભેદ વસ્તુનિમિત્તક નથી, એવું નથી... અર્થાત્
સર્ષપયઘ્નરૂપ વસ્તુનિમિત્તક જ છે...

(૨) નિમિત્તાંતરસાપેક્ષતા - તે પ્રતિભાસભેદ વસ્તુ સિવાય બીજા કોઈ નિમિત્તની અપેક્ષા રાખતો
નથી, એવું નથી... અર્થાત્ વસ્તુ સિવાય ધ્યામલરોગ/નિર્મલતાદિ બીજા નિમિત્તોની પણ અપેક્ષા રાખે
છે જ...

(૨) સમ્યગ્રૂપતા - તે પ્રતિભાસભેદ સમ્યગ્રૂપ=યથાર્થરૂપ નથી, એવું નથી... અર્થાત્ યથાર્થ
જ છે... એમ વિચારવું...

ઉપનય : (૧) સર્ષપ=અસાધારણ પરમાણુઓ, (૨) યઘ્નિ=સાધારણરૂપ પરમાણુઓ, (૩)
ધ્યામલ=જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મ, (૪) નિર્મલનેત્રવાળા વ્યક્તિ=સર્વજ્ઞપુરુષો, (૫) ધ્યામલરોગવાળી
વ્યક્તિ=છન્નસ્થ પ્રમાતા...

આવી હકીકત છે, માટે (૧. વસ્તુનિમિત્તકતા) પરમાણુરૂપ વસ્તુને લઈને, (૨. નિમિત્તાન્તર-
સાપેક્ષતા) જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મોનું આવરણ વિચિત્ર હોવાથી, જેમ જેમ પ્રતિબંધકરૂપ આવરણ દૂર
થાય, તેમ તેમ તે પરમાણુની પ્રતીતિ થાય છે (૩. સમ્યગ્રૂપતા) અને આ પ્રતીતિ પરમાણુરૂપ વિષયને

ચ । (૩૨) યોગિનોઽપિ તત્સાધારણાકારં ગૃહ્ણન્ત્યેવેતિ ચેત્, કો વા કિમાહ ? તદ્ગ્રહણેનૈવ વિરુદ્ધસ્તદિતરગ્રહ ઇતિ ચેત્, ન, તેનૈવાસૌ કથચ્છિત્ । તદ્વેદે કથં ભિન્નેનૈવ સ ઇતિ ચેત્,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સુખપ્રતિપત્યર્થમુપન્યસ્તાઃ સાધારણાસાધારણધર્મભાક્ત્વેન । યોગિનોઽપિ-નિરાવરણાઃ તત્સાધારણાકારં-પરમાણુસાધારણાકારં ગૃહ્ણન્ત્યેવ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-કો વા કિમાહ ? ગૃહ્ણન્ત્યેવેત્યર્થઃ । તદ્ગ્રહણેનૈવ-સાધારણાકારગ્રહણેનૈવ વિરુદ્ધસ્તદિતરગ્રહઃ-અસાધારણાકારગ્રહઃ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-ન, તેનૈવ-સાધારણાકારગ્રહણેનૈવ અસૌ-અસાધારણાકારગ્રહઃ કથચ્છિત્-કેનચિત્ પ્રકારેણ । તદ્વેદે-સાધારણાસાધારણાકારભેદે કથં ભિન્નેનૈવ, ગ્રહણેનેતિ પ્રક્રમઃ, સઃ-ઇતરગ્રહઃ ? ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-ન ભિન્નેનૈવ-એકાન્તતઃ । કથં તર્હિ સ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

લઈને થતી હોવાથી અનવધ છે, અર્થાત્ યથાર્થ છે...

(ભાવ એ કે, (૧) ધ્યામલરોગવાળા વ્યક્તિને યશ્ચિરૂપે થતાં જ્ઞાનની જેમ, કર્મરોગવાળા આપણને, પરમાણુઓનું સાધારણરૂપે (=ઘટાદિ સ્કંધરૂપે) જ્ઞાન થવું સંગત જ છે, અને (૨) નિર્મલ-નેત્રવાળા વ્યક્તિને યશ્ચિ/સરસવરૂપે થતાં જ્ઞાનની જેમ, નિરાવરણ યોગીઓને, પરમાણુઓનું સાધારણ/અસાધારણ બંને રૂપે જ્ઞાન થવું સંગત જ છે...

આ રીતે સાધારણ/અસાધારણ પણ પરમાણુઓનું આપણને માત્ર સાધારણરૂપે જ કેમ ગ્રહણ થાય છે ? - એ ગ્રંથકારશ્રીએ સમજાવ્યું...

(૩૨) બૌદ્ધ : ઉપરોક્ત કથન પ્રમાણે તો એવું માનવું પડશે કે, (નિર્મલનેત્રવાળો વ્યક્તિ, જેમ વસ્તુનું સરસવ/યશ્ચિ બંને રૂપે ગ્રહણ કરે છે, તેમ) યોગી અસાધારણરૂપે પણ ગ્રહણ કરે છે અને સાથે સાથે આપણી જેમ પરમાણુઓનું સાધારણરૂપે પણ ગ્રહણ કરે જ છે...

સ્યાદ્વાદી : એ વિશે કોણ શું કહે છે ? અર્થાત્ આપણી જેમ યોગીઓ, સાધારણરૂપે પણ પરમાણુઓનું ગ્રહણ કરે છે - એ વાત તો બરાબર જ છે...

બૌદ્ધ : જો યોગી સાધારણ આકારનું ગ્રહણ કરે, તો તેનાથી અસાધારણ આકારનાં ગ્રહણનો વિરોધ થશે... (સીધી વાત છે કે, યોગી જો સાધારણરૂપે ગ્રહણ કરે તો તેમને તે જ પરમાણુનું અસાધારણરૂપે ગ્રહણ શી રીતે થઈ શકે ?)

સ્યાદ્વાદી : જુઓ ભાઈ, એક વાત સમજી રાખજો કે, પરમાણુના સાધારણ આકારનું ગ્રહણ થવાથી જ, કોઈક અપેક્ષાએ (=અભેદની અપેક્ષાએ) તેના અસાધારણ આકારનું પણ ગ્રહણ થઈ જ જાય છે...

બૌદ્ધ : પણ આવું કઈ રીતે ? સાધારણ - અસાધારણ બે આકારોનો તો ભેદ છે, તો પછી ભિન્ન એવા સાધારણ આકારનાં ગ્રહણથી, અસાધારણ આકારનું ગ્રહણ શી રીતે થઈ જાય ?

ન ભિન્નેનૈવ । કથં તર્હિ એતત્ સ્પષ્ટમભિધીયતામિતિ ચેત્, કથચ્છિદભિન્નેનેતિ । (૩૩)
એતદુક્તં ભવતિ-તૌ સાધારણેતરાકારૌ ભેદાભેદેન વ્યવસ્થિતાવિતિ નિરાવરણેન તથૈવ
ગૃહ્યેતે । આસન્નામલલોચનેનેવ યથોદિતસર્ષપયથૌ સર્ષપા રત્નાદૌ વા તદ્ગુણા ઇતિ । (૩૪)

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ઇતરગ્રહ એતત્ સ્પષ્ટમભિધીયતામ્ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-કથચ્છિદભિન્નેન તદ્ગ્રહણે-
નેતિ । ઇહૈવ ભાવનિકામાહ એતદુક્તં ભવતીત્યાદિના । તૌ સાધારણેતરાકારૌ-પરમાણુગતૌ
ભેદાભેદેન-અન્યોન્યસંવલિતૌ વ્યવસ્થિતાવિતિ કૃત્વા નિરાવરણેન-યોગિના તથૈવ ગૃહ્યેતે યથા
વ્યવસ્થિતૌ । નિર્દર્શનમાહ-આસન્નામલલોચનેનેવ-પ્રમાત્રા યથોદિતસર્ષપયથૌ અનન્તરોપ-
ન્યસ્તાયાં સર્ષપાઃ સાધારણાસાધારણરૂપા એવ । ન હ્યસૌ સર્ષપમાત્રં યદ્દિશૂન્યં યદ્દિ વા સર્ષપશૂન્યાં
ગૃહ્ણતિ । નિર્દર્શનાન્તરમાહ-રત્નાદૌ વા તદ્ગુણાઃ-રત્નગુણા ઇતિ । એતદપિ ભાવયત્રાહ-ન હ્યસૌ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સ્યાદ્વાદી : ભિન્ન એવા સાધારણ આકારનું ગ્રહણ થવાથી અસાધારણનું ગ્રહણ નથી થતું...

બૌદ્ધ : તો ?

સ્યાદ્વાદી : સાધારણ આકારનું ગ્રહણ (અસાધારણ આકારના ગ્રહણથી) કથંચિદ્ અભિન્ન એવા
ગ્રહણથી થાય છે અને એટલે જ સાધારણ આકારના ગ્રહણથી અસાધારણ આકારનું ગ્રહણ પણ થઈ
જ જાય છે...

(૩૩) ભાવ એ કે, પરમાણુમાં રહેલ (૧) સાધારણ, અને (૨) અસાધારણ - બંને આકારો
કથંચિદ્ ભેદાભેદરૂપે (=એકબીજાની સાથે સંવલિત - વ્યાપ્તરૂપે) રહેલા છે અને આ રીતે રહેલા
હોવાથી, નિરાવરણજ્ઞાની એવા યોગી વડે, તે રૂપે જ તે બે આકારોનું ગ્રહણ થાય છે (સર્વથા ભેદ કે
અભેદરૂપે નહીં, પણ ભેદાભેદવિધયા પરસ્પર સંવલિતરૂપે...)

આ વાતને દૃષ્ટાંતથી કહે છે -

જેમ નજીક રહેલો નિર્મલનેત્રવાળો વ્યક્તિ, ઉપર કહેલી સરસવતી લાકડી વિશે, તે સરસવોનું
સાધારણ - અસાધારણરૂપે ગ્રહણ કરે છે (તે વ્યક્તિ (૧) લાકડીથી રહિત માત્ર સરસવોનું ગ્રહણ
નથી કરતો, પણ તે જ સરસવોને કથંચિદ્ લાકડીરૂપે=સાધારણરૂપે ગ્રહણ કરે છે, અને (૨) સરસવોથી
રહિત માત્ર લાકડીનું પણ ગ્રહણ નથી કરતો, પરંતુ તે જ લાકડીનું કથંચિદ્ સરસવોરૂપે=અસાધારણ
રૂપે ગ્રહણ કરે છે - આમ સાધારણ-અસાધારણરૂપે સરસવોનું ગ્રહણ કરે છે...)

તેમ સર્વજ્ઞ પણ પરમાણુઓનું સાધારણ-અસાધારણ બંને આકારે ગ્રહણ કરે છે...

બીજું દૃષ્ટાંત → જેમ રત્નપરીક્ષામાં કુશળ વ્યક્તિ, રત્નને પણ જુએ છે અને તેમાં રહેલા
શિરઃશૂલશમનાદિ વિશિષ્ટ પ્રભાવને પણ જુએ છે, તેમ સર્વજ્ઞ, પરમાણુ અને પરમાણુમાં રહેલ
સાધારણ/અસાધારણ આકારને પણ જુએ છે...

૧. 'અન્યોન્યમિશ્રિતૌ વ્યવ૦' ઇતિ ડ-પાઠઃ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
 ન હ્યસૌ સર્ષપાન્ ન પશ્યતિ તથાપ્રતીતેઃ, ન ચ તદ્વષ્ટિમપિ, અત એવ હેતોઃ । ન ચાન્યતરદપિ
 અત્ર ન, તદિતરાભાવાપત્તેઃ । ન ચ પરિકલ્પિતમપિ, અત એવ હેતોરિતિ । (૩૫) એવં
 રત્નાદિગુણેષ્વપિ તજ્ઞમાશ્રિત્ય યોજનીયમ્ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
 આસન્નામલલોચનઃ-સર્ષપાન્ ન પશ્યતિ તથાપ્રતીતેઃ-સર્ષપત્તેન પ્રતીતેઃ । ન ચ તદ્વષ્ટિમપિ-
 સર્ષપયષ્ટિમપિ ન પશ્યતિ; અત એવ હેતોઃ-તથાપ્રતીતેરેવ । ન ચાન્યતરદપિ-સર્ષપાદિ અત્ર-
 યષ્ટૌ ન; તર્હિ ? ઉભયમસ્તિ । કુત ઇત્યાહ-તદિતરાભાવાપત્તેઃ, અનુભૂયમાનનિષેધેનેતિ ભાવઃ ।
 ન ચ પરિકલ્પિતમપિ અન્યતરત્ સર્ષપાદિ । કુત ઇત્યાહ-અત એવ હેતોઃ-તદિતરાભાવા-
 પત્તિલક્ષણાદિતિ । એવં રત્નાદિગુણેષ્વપિ-શિરઃશૂલશમનાદિપ્રભાવાદિષુ તજ્ઞમાશ્રિત્ય રત્ન-
 પરીક્ષાકુશલં યોજનીયમ્ । ન હ્યસૌ રત્નં ન પશ્યતિ તથાપ્રતીતેઃ । ન ચ ન તદ્ગુણાનપ્યત એવ
 હેતોરિત્યાદિ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

દૃષ્ટાંત વિશે ભાવના બતાવે છે -

(૩૪) આસન્ન + નિર્મલનેત્રવાળો વ્યક્તિ, સરસવોને નથી દેખતો એવું નથી, પણ દેખે જ
 છે, કારણ કે તેવી (સરસવો દેખાતા હોય એવી) સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થાય છે... એ જ રીતે લાકડીને નથી
 દેખતો એવું પણ નથી, કારણ કે લાકડીને દેખતો હોય એવી પણ સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થાય છે..

પ્રશ્ન : પણ સર્ષપયષ્ટિમાં, શું સરસવ + યષ્ટિ બંનેનું અસ્તિત્વ માનવું પડે ?

ઉત્તર : હા, કારણ કે બંનેનો અનુભવ થાય છે... અનુભવ થવા છતાં પણ જો બેમાંથી એકનો
 નિષેધ કરશો, તો બીજાનો પણ નિષેધ કરવો પડશે અને એટલે તો બીજાનો પણ અભાવ માનવો
 પડશે... તેથી સર્ષપયષ્ટિમાં સરસવ + યષ્ટિ (=અસાધારણ/સાધારણ) બંનેનું અસ્તિત્વ માનવું
 જોઈએ...

પ્રશ્ન : પણ સરસવ/યષ્ટિ બેમાંથી કોઈ એકને કલ્પિત ન મનાય ?

ઉત્તર : ના, કારણ કે તેની જેમ તો બીજાને પણ કલ્પિત માનવો પડવાથી, બીજાનો પણ અભાવ
 થવાની આપત્તિ આવશે. એટલે તેમાં બંનેનું વાસ્તવિક અસ્તિત્વ માનવું જોઈએ...

(૩૫) આ જ વાત બીજા દૃષ્ટાંતમાં પણ સમજવી -

રત્નપરીક્ષામાં કુશલ વ્યક્તિ, રત્નને પણ દેખે છે અને તેના શિરઃશૂલશમનાદિ વિશિષ્ટ પ્રભાવને
 પણ જુએ છે, કારણ કે આવી સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થાય છે... એટલે રત્ન/પ્રભાવ બંનેનું અકલ્પિત અસ્તિત્વ
 માનવું જોઈએ...

સાર : સરસવ=પરમાણુ, યષ્ટિ=પરમાણુસમૂહ સ્કંધ... એટલે યોગીઓને પરમાણુઓનું
 પરમાણુરૂપે (અસાધારણરૂપે) પણ ગ્રહણ થાય છે, અને સ્કંધરૂપે (સાધારણરૂપે) પણ ગ્રહણ થાય છે.
 તેથી યોગી દ્વારા પરમાણુઓનું ગ્રહણ સંગત જ છે...

(૩૬) સ્યાદેતદેવં યોગિભિર્ન તે વિવિક્તા એવ ગૃહ્યન્ત । ન, ક્વચિદ્ ગ્રહણાત્, વિવિક્તાનામપિ ભાવાત્, પુદ્ગલાસ્તિકાયવૈચિત્ર્યાત્, વચનપ્રામાણ્યાત્ । તથા ચાર્ષમ્-
“ખંધા ખંધદેસા ખંધપદેસા પરમાણુપોગ્ગલા” ઇતિ । (૩૭) અતો વિવિક્તાસ્તે ગૃહ્યન્તે તથાસ્વભાવત્વાત્ પ્રત્યેકસર્ષપવત્ । સ્થૂલાકારસ્ય છદ્ધસ્થેનાપિ ગ્રહણાનુગુણ્યતસ્તુ એવ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સ્યાદેતદિત્યાદિ । સ્યાદેતત્-અથૈવં મન્યસે એવં-સર્ષપયષ્ટિદૃષ્ટાન્તેન યોગિભિરપિ-નિરાવ-
રણૈર્ન તે, પ્રક્રમાત્ સર્ષપકલ્પાઃ પરમાણવો વિવિક્તા એવ ગૃહ્યન્તે । એતદાશઙ્ક્યાહ-ન ક્વચિદ્
ગ્રહણાદ્ વિવિક્તાનામ્ । કથમિત્યાહ-વિવિક્તાનામપિ ભાવાત્, પ્રક્રમાત્ પરમાણૂનામ્ । કથં
ભાવ ઇત્યાહ-પુદ્ગલાસ્તિકાયવૈચિત્ર્યાત્ કારણાત્ । વૈચિત્ર્યં ચ વચનપ્રામાણ્યાદ્ધેતોઃ । વચન-
માહ તથા ચાર્ષમિત્યાદિના “ખંધા ખંધદેસા ખંધપદેસા પરમાણુપોગ્ગલા” ઇતિ । અત્ર
સ્કન્ધા વિશિષ્ટૈકપરિણામપરિણતાઃ । સ્કન્ધદેશાસ્તુ દ્વ્યાદિવિભાગાઃ । સ્કન્ધપ્રદેશાસ્તસ્થા એવ
પરમાણવઃ । પરમાણુપુદ્ગલાઃ પ્રત્યેકપરમાણુપરિણતા ઇતિ । અતો યે વિવિક્તાઃ પરમાણુ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

❖ યોગી દ્વારા છૂટા છવાયા પરમાણુઓનું ગ્રહણ ❖

(૩૬) પૂર્વપક્ષ : સર્ષપયષ્ટિના દષ્ટાંતથી તો, નિરાવરણજ્ઞાની યોગીઓ દ્વારા તો સ્કંધ સાથેના
પરમાણુઓનો જ (લાકડી સાથેનાં સરસવોનો જ) બોધ થશે... છૂટા છવાયા સરસવ જેવા પરમાણુઓનો
નહીં...

સ્યાદ્વાદી : એવું નથી, કારણ કે કોઈક અપેક્ષાએ છૂટા છવાયા જુદા જુદા પરમાણુઓનું ગ્રહણ
પણ સંગત જ છે... શું નિર્મલનેત્રવાળો વ્યક્તિ, વિખરાયેલા સરસવોને નથી જોતો ?

પ્રશ્ન : પણ એ રીતે છૂટા છવાયા પરમાણુઓ હોઈ શકે ?

ઉત્તર : હા, કારણ કે પુદ્ગલાસ્તિકાય દ્રવ્ય વિચિત્રરૂપ છે, એટલે એના પુદ્ગલો સ્કંધરૂપ પણ
હોય અને છૂટા છવાયા પરમાણુરૂપ પણ હોય...

આ જ વાત પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં કહી છે -

“પુદ્ગલાસ્તિકાય ચાર પ્રકારે છે (૧) સ્કંધ - ઘટાદિરૂપે કોઈ એક વિશિષ્ટ પરિણામને પામેલા
પુદ્ગલો, (૨) સ્કંધદેશ=સ્કંધની સાથે જોડાયેલા દ્વયશુક-ત્ર્યશુકાદિ પુદ્ગલો, (૩) સ્કંધપ્રદેશ=સ્કંધની
સાથે જોડાયેલા પરમાણુરૂપ પુદ્ગલો, અને (૪) પરમાણુ- છૂટા છવાયા પ્રત્યેકરૂપે (સ્વતંત્ર - એકરૂપે)
રહેલા પુદ્ગલો...” (પ્રજ્ઞા ૦ પદ ૧, સૂ. ૪)

(૩૭) આ પ્રમાણે લાકડીથી બહાર રહેલા સરસવોની જેમ, પરમાણુપુદ્ગલો પણ તથા-

૧. છાયા-સ્કન્ધાઃ સ્કન્ધદેશાઃ સ્કન્ધપ્રદેશાઃ પરમાણુપુદ્ગલાઃ । ૨. ‘ગ્રહણાનુગુણ્યતસ્તુ’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।
૩. ‘ખંધપદેસા’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૪. છાયા-સ્કન્ધાઃ સ્કન્ધદેશાઃ સ્કન્ધપ્રદેશાઃ પરમાણુપુદ્ગલાઃ । ૫. ‘પરિમાણુ’ ઇતિ
ક-પાઠઃ ।

મુપન્યાસ ઇતિ । एवं च 'अग्राह्या इत्यपि किं प्रमाणमिति चेत्', इत्येतदाशङ्क्य यदुक्तम्-
ननु तद्युक्त्ययोगः इत्येतदपि तुच्छमेव द्रष्टव्यम्, तद्युक्त्ययोगासिद्धेः । (३८) आह-
'परमाणवो हि मूर्त्ता इष्यन्ते । मूर्त्तत्वे च सत्यवश्यं दिग्भागभेदेन भाव्यम् । सति चास्मिन्

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પુદ્ગલાસ્તે ગૃહ્યન્તે, અધિકૃતક્વચિદ્ગ્રહણે । કુત્ત ઇત્યાહ-તથાસ્વભાવત્વાત્ તેષાં-પરમાણુ-
પુદ્ગલાનાં પ્રત્યેકસર્ષપવત્ યષ્ટિબાંહ્યા ઇતિ નિર્દર્શનમ્ । સ્થૂલાકારસ્ય સ્કન્ધપરિણામરૂપસ્ય
છદ્મસ્થેનાપિ-પ્રમાત્રા ગ્રહણાનુગુણ્યતઃ પુનઃ કારણાત્ । એવમુપન્યાસઃ સ્કન્ધાઃ સ્કન્ધદેશા
ઇત્યાદિરૂપસૂત્ર ઇતિ । एवं चाग्राह्या इत्यपि किं प्रमाणम् ? इति चेत्, एतदाशङ्क्य यदुक्तं
पूर्वपक्षग्रन्थै- 'ननु तद्युक्त्ययोगः' इत्येतदपि तुच्छमेव-असारमेव द्रष्टव्यम् । कुत इत्याह-
तद्युक्त्ययोगासिद्धेः, તેષાં-પરમાણૂનાં યુક્ત્યયોગાસિદ્ધેરિતિ । આહ-પરમાણવો યસ્માન્મૂર્ત્તા
ઇષ્યન્તે । મૂર્ત્તત્વે ચ સતિ તેષાં કિમિત્યાહ-અવશ્યં દિગ્ભાગભેદેન ભવિતવ્યમ્ । તતઃ કિમિ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સ્વભાવથી વિવિક્તરૂપે (સ્કંધથી જુદા રૂપે) રહેલા છે... એટલે તેવા વિવિક્ત પરમાણુઓનું ગ્રહણ
યોગીઓ દ્વારા સંગત જ છે...

પ્રશ્ન : પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમાં (૧) સ્કંધ, (૨) સ્કંધદેશ... એવો ક્રમ કેમ લીધો ? શું (૧) પરમાણુ,
(૨) સ્કંધપ્રદેશ... એવો ક્રમ ન લેવાય ?

ઉત્તર : જુઓ ભાઈ ! પરમાણુઓનું ગ્રહણ તો માત્ર યોગીઓને જ થાય છે. જ્યારે સ્કંધાદિરૂપ
સ્થૂલાકારનું ગ્રહણ તો છદ્મસ્થોને પણ થાય છે. એટલે એ અનુસારે જ સૌ પ્રથમ સ્કંધરૂપ સ્થૂલાકારનો
ઉપન્યાસ કર્યો અને ત્યાર બાદ સ્કંધદેશાદિરૂપ આકારોનો ઉપન્યાસ કર્યો...

※ પરમાણુ વિશે યુક્તિઅયોગનો નિરાસ ※

ઉપરોક્ત પરમાણુઓની નિર્બંધસિદ્ધિ હોવાથી, પૂર્વપક્ષમાં તમે “પરમાણુઓ યોગીથી ગ્રાહ્ય
નથી એમાં પણ શું પ્રમાણ ?” - એવી આશંકા ઉપાડીને જે કહ્યું હતું કે → “ખરેખર તો પરમાણુઓ
વિશે યુક્તિઓ જ ઘટતી નથી” ← તે કથન પણ તુચ્છરૂપ જાણવું, કારણ કે પરમાણુઓ વિશે યુક્તિ
અયોગ સિદ્ધ જ નથી. (અર્થાત્ પરમાણુઓ યુક્તિયુક્ત જ છે...)

(૩૮) પૂર્વપક્ષી : જુઓ → “પરમાણુઓ ખરેખર તમને મૂર્ત્ત તરીકે ઈષ્ટ છે, ને મૂર્ત્ત તરીકે
માનવામાં તો જુદી જુદી દિશાને આશ્રયીને, તેનું જુદા જુદા રૂપે અસ્તિત્વ માનવું પડશે.

પ્રશ્ન : એવું (દિગ્ભાગભેદ) માની લઈએ તો ?

૧. ૮૫૭તમે પૃષ્ઠે । ૨. ૮૫૮તમે પૃષ્ઠે । ૩. ‘બાહ્યસર્ષપવત્’ ઇતિ ભાતિ । ૪. ‘રૂપસ્ત્ર’ ઇતિ ડ-પાઠઃ । ૫.
૮૫૭તમે પૃષ્ઠે । ૬. ‘યુક્ત્યાયોગા’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।

સાવયવત્વમહત્ત્વૈકત્વાનેકત્વવિચારાક્ષમત્વાત્ કુતસ્તે' ^૧ઈત્યાદિના તદ્યુક્ત્યયોગ ઉક્તઃ । સત્યમુક્તઃ, અયુક્તસ્તૂક્તઃ, મૂર્તત્વાદેવાણુનામુક્તદોષાભાવાત્, તત્ત્વતોઽભ્યુપગતત્વાત્, અન્યથા મૂર્તત્વાયોગાદભ્યુપગમાનાં ચાદોષત્વાદિતિ । ન યુક્તિબાધિતા અપ્યભ્યુપગમા ઇષ્ટસિદ્ધ્યર્થમ્, અતિપ્રસજ્ઞાત્, સર્વસિદ્ધ્યાપત્તેઃ, તન્માત્રનિબન્ધનત્વાત્, અસમજ્ઞસ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ત્યાહ-સતિ 'ચાસ્મિન્-દિ'ભાગભેદે સાવયવત્વમહત્ત્વૈકત્વાનેકત્વવિચારાક્ષમત્વાત્ કારણાત્ કુતસ્તે-પરમાણવ ઇત્યાદિના ગ્રંથેન તદ્યુક્ત્યયોગઃ-પરમાણુયુક્ત્યયોગ ઉક્તઃ । એતદાશઙ્ક્યાહ-સત્યમુક્તઃ-નાંત્રાન્યથાત્વમ્; અયુક્તસ્તૂક્તઃ, અઘટમાન ઇત્યર્થઃ । કુત ઇત્યાહ-મૂર્તત્વાદેવ કારણાદણુનામુક્તદોષાભાવાત્ । અભાવશ્ચ તત્ત્વતોઽભ્યુપગતત્વાત્ સાવયવત્વાદીનામ્ । ઇત્યં ચૈતદઙ્ગીકર્તવ્યમિત્યાહ-અન્યથા સાવયવત્વાદ્યભાવે મૂર્તત્વાયોગાદભ્યુપગમાનાં ચાદોષત્વાત્ । ન હ્યભ્યુપગમા એવ બાધાયૈ ભવન્તિ ઇતિ આહ-ન યુક્તિબાધિતા અપ્યભ્યુપગમાઃ । કિમિત્યાહ-ઇષ્ટસિદ્ધ્યર્થ ભવન્તિ । કુત ઇત્યાહ-અતિપ્રસજ્ઞાત્-અતિપ્રસજ્ઞેન સર્વસિદ્ધ્યાપત્તેઃ । આપત્તિશ્ચ તન્માત્રનિબન્ધનત્વાત્, ઇષ્ટસિદ્ધેરિત્યર્થઃ । એવમસમજ્ઞસત્વાપત્તેઃ 'ન યુક્તિબાધિતા અપિ' ઇત્યાદિ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ઉત્તર : તો સાવયવત્વ - મહત્ત્વ એકાનેકત્વરૂપ વિચારો ઘટી શકશે નહીં... એટલે પછી તે પરમાણુઓનું અસ્તિત્વ શી રીતે મનાય ?" ← એ બધા કથનથી, અમે પરમાણુઓ વિશે યુક્તિઅયોગ કહી જ ગયા છીએ ને ?

સ્વાદ્વાદી : તમે કહી ગયા એ વાત સાચી, પણ તમે બધું અયુક્ત કહ્યું છે, કારણ કે ખરેખર તો પરમાણુઓ મૂર્ત હોવાથી જ, ઉપરોક્ત એકે દોષ રહેતો નથી...

પ્રશ્ન : પણ મૂર્ત માનવામાં, શું સાવયવત્વાદિ દોષ નહીં આવે ?

ઉત્તર : ના, કારણ કે પરમાણુઓનું સાવયવત્વાદિ તો અમે માનીએ જ છીએ. બાકી સાવયવત્વાદિ ન માનવામાં તો તે પરમાણુઓની મૂર્તતા જ સંગત નહીં થાય... આમ, જ્યારે અમે સાવયવત્વાદિ માનતાં જ હોઈએ, ત્યારે તમે કરેલું સાવયવત્વાદિનું આપાદાન દોષરૂપ ન ગણાય, કારણ કે અભ્યુપગમો જ બાધા માટે ન બને...

પૂર્વપક્ષ : પણ એક વાત સમજી રાખો, કે જે અભ્યુપગમ યુક્તિબાધિત હોય, તે અભ્યુપગમો ઈષ્ટસિદ્ધિ માટે બની શકે નહીં. બાકી જો તેઓને પણ ઈષ્ટસિદ્ધિકારક મનાય, તો તો અતિપ્રસંગ એ આવશે, કે બ્રહ્માદૈત, શબ્દાદૈત, શૂન્યવાદ, ઈશ્વરકર્તૃત્વવાદ, કુટસ્થનિત્યવાદ... આ બધા અભ્યુપગમો પણ ઈષ્ટસિદ્ધિકારક બનતાં, તે બધાની સિદ્ધિ થઈ જશે ! કારણ કે તમે તો અભ્યુપગમ માત્રથી જ ઈષ્ટસિદ્ધિ માનો છો..

૧. 'ઈત્યાદિના યાવદ્યુક્ત્યં' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. દ્રષ્ટ્યે ૮૫૮તમે પૃષ્ઠે । ૩. 'નાન્યથાં' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૪. 'પ્રસજ્ઞે ચ સર્વં' ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।

ત્વાપત્તેરિતિ । (૩૯) નૈતદેવમ્, અધિકૃતાભ્યુપગમસ્ય યુક્તિબાધિતત્વાસિદ્ધેઃ । તથાહિ-
પરમાણવો મૂર્ત્તાઃ, અત એવ દ્રવ્યસન્તસ્તથાસતાં ચ નિયમાત્ ક્વચિદવસ્થાનમ્, અવસ્થાને
ચાવશ્યં દિગ્ભાગભેદઃ, દ્રવ્યસતઃ સર્વત્ર વિચ્છેદાત્, અન્યથાઽવસ્થાનાભાવાત્ । (૪૦)

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

યોજનીયમિતિ । એતદાશઙ્ક્યાહ-નૈતદેવં યદુક્તં પેરેણ । કુત્ત ઇત્યાહ-અધિકૃતાભ્યુપગમસ્ય-
પ્રસ્તુતપરમાણુગોચરસ્ય યુક્તિબાધિતત્વાસિદ્ધેઃ । અસિદ્ધિમેવાહ તથાહીત્યાદિના । તથાહિ-
પરમાણવો મૂર્ત્તાઃ-રૂપાદિમન્તઃ; અત એવ-મૂર્ત્તવાદેવ દ્રવ્યસન્તઃ-પરમાર્થસન્તો વર્તન્તે । તથા-
સતાં ચ દ્રવ્યસત્ત્વેન નિયમાત્ ક્વચિદવસ્થાનમ્; અવસ્થાને ચાવશ્યં દિગ્ભાગભેદઃ । કિમત્ર
યુક્તિબાધિતત્વમ્ ? કુત્ત ઇત્યાહ-¹⁸દ્રવ્યસતઃ સર્વત્ર વિચ્છેદાત્ કારણાત્ । ઇત્થં ચૈતદઙ્ગી-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અને એ રીતે તો, શૂન્યવાદાદિની પણ સિદ્ધિ થઈ જતાં બધી જ વ્યવસ્થાઓ અસમંજસ થશે !
એટલે યુક્તિબાધિત અભ્યુપગમો ઈષ્ટસિદ્ધિકારક માની શકાય નહીં...

(૩૯) સ્યાદ્વાદી : તમારી વાત એકદમ સાચી છે, પણ એ વાત અમારા વિશે અયુક્ત ઠરે છે,
કારણ કે અમારો (મૂર્ત્ત પરમાણુઓને સાવયવત્વાદિ માનવારૂપ) અભ્યુપગમ યુક્તિબાધિતરૂપે સિદ્ધ
નથી.

❖ પરમાણુઓની સાવયવત્વાદિસાધક સચોટ યુક્તિઓ ❖

પ્રશ્ન : તો શું તમારી બધી વાતો યુક્તિયુક્ત છે ?

ઉત્તર : હા, જુઓ → રૂપ-રસાદિવાળા પરમાણુઓ મૂર્ત્ત છે, રૂપાદિયુક્ત છે અને મૂર્ત્ત હોવાથી
જ, તેઓ પારમાર્થિકરૂપે સત્ છે... હવે આવા સત્ પરમાણુઓનું નિયમા કોઈક ઠેકાણે તો અવસ્થાન
(=રહેઠાણ) માનવું જ પડશે (કારણ કે સીધી વાત છે કે, તે સત્ વસ્તુ ક્યાંક તો હોવાની જ.)

એ રીતે જો તેનું ક્યાંક અવસ્થાન માનશો, તો તો અવશ્ય દિગ્ભાગભેદ (=જુદી જુદી દિશાને
આશ્રયીને તે પરમાણુઓનાં જુદા જુદા અંશો) માનવો જ પડશે, એમાં યુક્તિબાધિત શું છે ? કાંઈ
નથી, કારણ કે પરમાર્થસત્ એવા અસર્વગત પદાર્થનો બધી જ દિશાઓમાં વિચ્છેદ (=પર્યંત=છેડાનો
સ્પર્શ) હોય જ છે.

ભાવ એ કે, તે પરમાણુ જ્યાં રહેશે, ત્યાં તો તેનું અસ્તિત્વ છે જ, પણ તે સિવાય તેની આજુ-
બાજુ, ઉપર-નીચે આદિ બધી જ દિશાઓમાં તેના પર્યંતભાગનો સ્પર્શ પણ માનવો જ જોઈએ ← જો
આવું ન માનવામાં આવે, તો તે પરમાણુનું અવસ્થાન (=રહેઠાણ) જ નહીં ઘટે, કારણ કે પરમાર્થસત્

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

18. દ્રવ્યસતઃ સર્વત્ર વિચ્છેદાત્ કારણાદિતિ । પરમાર્થસતોઽસર્વગતસ્ય પદાર્થસ્ય સર્વાસુ દિશુ
વિચ્છેદેન પર્યન્તલક્ષણેન ભાવ્યમિત્યર્થઃ ॥

સ્વાત્મન્યેવસ્થાનમિતિ ચેત્, ન તત્રાપિ ન સર્વત્ર વિચ્છેદઃ । યદિ નામૈવં તતઃ કિમિતિ ચેત્, હન્ત તંતદિગ્ભાગભેદસિદ્ધિઃ । કા પુનરત્ર ભાવનેતિ ચેત્, પૂર્વાદિપ્રદેશેષુ તદભાવઃ, નૈતદ-પ્રદેશેષુ ભાવ્યત્ત્વમિતિ ચેત્, તદ્ભાવે સમાધીયતાં ચેતઃ, નૈવં સતિ સ નિરવયવ એવ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કર્તવ્યમ્, અન્યથા અવસ્થાનાભાવાત્ સતોઽસર્વગતસ્ય સર્વત્ર વિચ્છેદમન્તરેણ કથમવસ્થાન-મિતિ પરિભાવનીયમ્ । સ્વાત્મન્યેવાવસ્થાનમિતિ ચેત્, એકાન્તનિરંશપરમાણુવાદિમતમેતત્ । એતદાશઙ્ક્યાહ-ન તત્રાપિ-સ્વાત્મન્યવસ્થાને ન સર્વત્ર વિચ્છેદઃ, કિન્તુ વિચ્છેદ એવ । યદિ નામૈવં-સર્વત્ર વિચ્છેદઃ, તતઃ કિમ્ ? ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-હન્ત દિગ્ભાગભેદસિદ્ધિઃ । કા પુનરત્ર-દિગ્ભાગભેદસિદ્ધૌ ભાવના ? ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-પૂર્વાદિપ્રદેશેષુ વાસ્તવેષુ તદભાવઃ, ^{૨૦} પ્રક્રમાદણ્વભાવઃ । નૈતદિત્યનન્તરોક્તં અપ્રદેશેષુ અણુષુ ભાવ્યતે । ઇતિ ચેત્,

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અસર્વગત પદાર્થનું, બીજી બધી દિશાઓમાં પોતાના પર્યંતભાગના સ્પર્શ વિના શી રીતે અવસ્થાન થઈ શકે ? ... એ બધી બાબતો વિચારવી...

(૪૦) વૈશેષિક : અરે જૈન ! પરમાણુઓ તો એકાંતે નિરવયવ છે, તો તેને તમે સાવયવ માનવાનો પ્રયાસ કેમ કરો છો ? તેનો દિગ્ભાગભેદ છે જ નહીં, તેનું તો માત્ર પોતાના સ્વરૂપમાં જ અવસ્થાન છે, એ સિવાય બીજે ક્યાંય નહીં...

સ્યાદ્વાદી : જુઓ ભાઈ, સ્વરૂપમાં જ ભલે તેનું અવસ્થાન હોય, તો પણ તેનો બધી દિશામાં વિચ્છેદ નથી, એવું નથી... અર્થાત્ તે બધી દિશાઓમાં પોતાના છેડાના (પર્યંત અવયવના) સ્પર્શથી રહ્યો જ છે...

પ્રશ્ન : જો આ રીતે તેનો સર્વત્ર (=બધી જ દિશામાં) વિચ્છેદ (=પોતાના છેડાથી સ્પર્શ) હોય તો શું થયું ?

ઉત્તર : તો તો દિગ્ભાગભેદ જ સિદ્ધિ થયો...

પ્રશ્ન : કઈ રીતે તેની સિદ્ધિ થાય - એ ભાવના અમને બતાવશો ?

ઉત્તર : જુઓ → મધ્યપ્રદેશમાં પરમાણુ પરિપૂર્ણરૂપે રહે છે અને તે જ પરમાણુ, બહાર રહેલી

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

19. સતોઽસર્વગતસ્યેતિ । સતઃ-પરમાર્થતો વિદ્યમાનસ્યાસર્વગતસ્ય-પ્રતિનિયતદેશવ્યાપિનઃ, ન ત્વાકાશવત્ સર્વગતસ્ય ॥

20. પ્રક્રમાદણ્વભાવ ઇતિ । અયમત્રાભિપ્રાયઃ-મધ્યપ્રદેશે વર્તતે પરિપૂર્ણઃ પરમાણુઃ; તદ્વહિર્વર્તિષુ

૧. 'તદિગ્ભાગ' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'નૈતત્ પૂર્વાદિપ્રદેશેષુ તદભાવ(?)ત્યન્યતરોક્તં અત્ર પ્રદેશેષ્વણુષુ ભાવઃ ઇતિ' ઇતિ ક-પાઠઃ ।

❖❖❖ (૪૧) ભવતુ નામૈવં તતઃ કિમ્ ? કથં નુ તત્ પરમાણુત્વમ્ ? નનુ તદલ્પતરાભાવેન, કથં તતો નાસ્ત્યપરઃ ? સર્વાલ્પસ્ય વિવક્ષિતત્વાત્, (૪૨) કથં તથાદિગ્ભાગભેદેન તત્ ?

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

એતદાશઙ્ક્યાહ-તદ્ભાવે-ભાવનાભાવે-સમાધીયતાં ચેતઃ, નૈવં સતિ સઃ-અણુનિરવયવ એવ । એતદાશઙ્ક્યાહ-ભવતુ નામૈવં ન નિરવયવ એવ । તતઃ કિમ્ ? અત્રાહ-કથં નુ તત્ પરમાણુત્વં અનિરવયવત્વેન ? એતદાશઙ્ક્યાહ-નનુ તદલ્પતરાભાવેન તત્ પરમાણુત્વમ્ । આહ-કથં તતઃ-અધિકૃતાદણોર્નાસ્ત્યપરઃ ? એતદાશઙ્ક્યાહ-સર્વાલ્પસ્ય વિવક્ષિતત્વાન્નાસ્ત્યપર ઇતિ । આહ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પૂર્વ-પશ્ચિમાદિ દિશાઓમાં (તદભાવ=) પરિપૂર્ણરૂપે નથી રહેતો, પણ સ્પર્શમાત્રથી તો રહે જ છે ← અને આ રીતે જો જુદી જુદી દિશાને જુદા જુદા અવયવથી સ્પર્શશે, તો તો તેનો અવશ્ય દિગ્ભાગભેદ સિદ્ધ થશે...

આશય એ કે, પરમાણુ જે આકાશપ્રદેશમાં અવગાહીને રહ્યો છે, તે આકાશપ્રદેશને પરિપૂર્ણરૂપે વ્યાપ્ત કરે છે અને તે સિવાયના પૂર્વ-પશ્ચિમાદિ પ્રદેશોને જુદા જુદા અવયવોથી સ્પર્શીને રહે છે... એ રીતે તો પરમાણુની સાવયવતા વ્યક્ત જ છે...

વૈશેષિકઃ : પણ પરમાણુઓ તો નિષ્પ્રદેશી=નિરવયવ છે, તો તેનું જુદા જુદા અવયવોથી પૂર્વાદિ દિશામાં સ્પર્શ... એ બધું કથન શી રીતે મનાય ?

સ્યાદ્વાદી : અરે ! પરમાણુને સાવયવ માની, અમે કહેલી ભાવનામાં તમારા મનનું સમાધાન કરી લો - એ જ સર્વશ્રેષ્ઠ ઉપાય છે..

વૈશેષિકઃ : પણ તેમ માનવામાં, પરમાણુ નિરવયવ જ નહીં રહે..

(૪૧) સ્યાદ્વાદી : નિરવયવ જ ન રહે તો વાંધો શું ?

વૈશેષિકઃ : વાંધો એ જ કે, નિરવયવ ન હોવામાં તેને 'પરમાણુ' શી રીતે માની શકાય ?

સ્યાદ્વાદી : જુઓ, તેનાથી બીજું કોઈ નાનું દ્રવ્ય છે જ નહીં, એટલે જ તેનો 'પરમાણુ' તરીકે ઉલ્લેખ કરાય છે...

વૈશેષિકઃ : પણ તેનાથી બીજું કોઈ નાનું દ્રવ્ય નથી, એવું શી રીતે જણાય ?

સ્યાદ્વાદી : કારણ કે બધાથી નાનામાં નાના દ્રવ્યની જ અમે પરમાણુ તરીકે વિવક્ષા કરી છે... એટલે સ્પષ્ટ વાત છે કે, તેનાથી કોઈ નાનું દ્રવ્ય હોવાનું જ નથી...

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

પ્રાચ્યાદિપ્રદેશોષુ પુનર્ન વર્તતે પરિપૂર્ણઃ । કિં તર્હિ ? સ્પર્શમાત્રેણૈવ । તતો દિગ્ભાગભેદસિદ્ધિરિતિ । કોઽર્થઃ ? યત્રાકાશપ્રદેશે સ્વયમવગાહસ્તં પરિપૂર્ણમાક્રામતિ પૂર્વાદિપ્રદેશાસ્તત્ર પરિપૂર્ણાન્ સ્પૃશતીતિ વ્યક્તૈવ સાવયવતાઽણોઃ ॥

દ્રવ્યતોઽશક્યભેદતયા સત્ત્વાવસ્થાનાભ્યાં ચ તત્રાપિ દિગ્ભાગભેદાત્, તસ્યાપિ તદ્ધર્મત્વાત્,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કથં તથાદિગ્ભાગભેદેન-પૂર્વાદિભેદેન તત્-સર્વાલ્પત્વમ્ ? એતદાશઙ્ક્યાહ-²¹દ્રવ્યતોઽશક્ય-
ભેદતયા કારણેન તત્ સર્વાલ્પત્વં ²²સત્ત્વાવસ્થાનાભ્યાં ચ કારણાભ્યાં તત્રાપિ-દ્રવ્યતોઽશક્યભેદે
દિગ્ભાગભેદાત્ કારણાત્ કથञ્ચિદમીષાં સાવયવત્વાદિસિદ્ધિરિતિ સમ્બન્ધઃ । કુત્તેત્યાહ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

વૈશેષિક : પણ જો તેનો દિગ્ભાગભેદ માનશો, તો તે સર્વાલ્પ તરીકે શી રીતે સંગત થશે ?
ભાવ એ કે, તે પરમાણુના જુદી જુદી દિશાને સ્પર્શીને રહેલા જુદા જુદા ટુકડાઓ તો તેના કરતાં પણ
નાના જ સાબિત થવાના... તો પછી તે પરમાણુ જ બધાથી નાના તરીકે શી રીતે સિદ્ધ થાય ?

સ્યાદ્વાદી : દ્રવ્યથી તે પરમાણુનો ભેદ કરવો બિલકુલ શક્ય નથી, અર્થાત્ તે પરમાણુના ટુકડા
કરી તેના બીજા નાના નાના ટુકડાઓ થવા બિલકુલ સંભવિત નથી. એટલે જ અમે પરમાણુને ‘સર્વાલ્પ’
તરીકે કહીએ છીએ. (હા, જુદી જુદી દિશાને સ્પર્શીને રહેલા ટુકડાઓ છે, પણ તે તો તે પરમાણુના
જ અવયવરૂપ છે, તેનાથી જુદા કોઈ નાના દ્રવ્યો રૂપ નહીં... એટલે સર્વાલ્પ તરીકે તો પરમાણુ જ
સિદ્ધ થશે...)

(૪૨) વૈશેષિક : જો એ રીતે તે પરમાણુનો ભેદ શક્ય જ ન હોય, તો તેનો દિગ્ભાગભેદ
(જુદી જુદી દિશાને આશ્રયીને ભેદ) શી રીતે સંગત બને ?

સ્યાદ્વાદી : તેનો દિગ્ભાગભેદ સિદ્ધ કરવા, અમારી પાસે બે સચોટ હેતુ છે : (૧) સત્ત્વ, અને
(૨) અવસ્થાન... આ બે હેતુથી અમે દિગ્ભાગભેદની સિદ્ધિ કરીએ છીએ. તે આ પ્રમાણે → જે
પદાર્થ (૧) સત્=વિદ્યમાન, અને (૨) અવસ્થિત હોય, તે પદાર્થ કોઈ પણ ઠેકાણે દિગ્ભાગભેદથી જ
(જુદી જુદી દિશામાં જુદા જુદા ભાગથી જ) રહેવાનો... જેમ કે ઘડો... પરમાણુ પણ વિદ્યમાન અને
અવસ્થિત છે, એટલે તે પણ દિગ્ભાગભેદથી જ હોવાનો ← આ રીતે તેનો દિગ્ભાગભેદ સિદ્ધ થાય
છે... અહીં અનુમાનપ્રયોગ આવો થશે -

પરમાણુઃ, દિગ્ભાગભેદવાન્, સત્ત્વાત્ અવસ્થિતત્વાચ્ચ, ઘટવત્ ।

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

21. દ્રવ્યતોઽશક્યભેદતયા કારણેન તત્ સર્વાલ્પત્વમિતિ । પરમાણુદ્રવ્યં યતો દ્વિધા કર્તુ ન પાર્યતે,
તતઃ સર્વાલ્પમુચ્યતેત્ત્વમ્ ।

22. સત્ત્વાવસ્થાનાભ્યાં ચ કારણાભ્યામિતિ । દિગ્ભાગભેદે સાધ્યે એતદ્દ્વેતુદ્વયમુપન્યસ્તં સત્ત્વમવસ્થાનં
ચ । તતોઽયમર્થઃ-યત્ સત્-વિદ્યમાનમવસ્થિતં ચ તત્ ક્વાપિ તત્ર દિગ્ભાગભેદેન ભવિતવ્યં, યથા ઘટાદેઃ ।
સન્તોઽવસ્થિતાશ્ચ પરમાણુવસ્તસ્માદમીષામપ્યસ્તિ દિગ્ભાગભેદઃ । તત્સદ્ભાવે ચ સાવયવત્વસિદ્ધિરનિવારણી-
યેતિ ॥

૧. ‘દિગ્ભાગભાવભેદઃ’ ઇતિ ક-પાઠઃ, ચ-પાઠસ્તુ ‘દિગ્ભાવભેદઃ’ ઇતિ ।

અતદ્ધર્મત્વે તત્તદભાવપ્રસજ્ઞાત્ (૪૩) તદભાવે ચ સત્ત્વાદ્યયોગાત્ કથञ્ચિદમીષાં સાવ-
યવત્વાદિસિદ્ધિઃ, દ્રવ્યતો નિરંશાદિત્વેઽપિ પર્યાયતઃ સાંશાદિત્વાત્ । ન ચૈતદનાર્ષમ્-
“ઁગપ્દેસોગાઢં સત્તપ્દેસા ય સે ફુસણ” ત્તિ મુનીન્દ્રવચનશ્રવણાત્ । (૪૪) ઇતશ્ચૈતદેવં

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તસ્યાપિ-દિગ્ભાગભેદસ્ય તદ્ધર્મત્વાત્, પ્રક્રમાદણુધર્મત્વાત્ । અતદ્ધર્મત્વે સતિ તસ્મિન્-અણી
તદભાવપ્રસજ્ઞાત્-દિગ્ભાગભેદાભાવપ્રસજ્ઞાત્ તદભાવે ચ-યથોદિતદિગ્ભાગભેદાભાવે ચ સત્ત્વાદ્ય-
યોગાત્ કારણાત્ કથञ્ચિત્-કેનચિત્ પર્યાયપ્રકારેણ અમીષામ્-અણૂનાં સાવયવત્વાદિસિદ્ધિઃ,
સાવયવત્ત્વૈકત્વાદિસિદ્ધિરિત્યર્થઃ । કુત્ત્વ ઇત્યાહ-દ્રવ્યતો નિરંશાદિત્વેઽપિ સતિ અશક્યભેદતયા
પર્યાયતઃ સાંશાદિત્વાત્ કારણાત્ । ન ચૈતત્-સાંશત્વમનાર્ષમ્-અનાગમિકમ્-“ઁગપ્દેસોગાઢં

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અને આ રીતે, દિગ્ભાગભેદ હોવામાં તો તેની સાવયવતા પણ અવશ્ય સિદ્ધ થશે...

પ્રશ્ન : દિગ્ભાગભેદથી પરમાણુની સાવયવતા સિદ્ધ થાય - એ વાત જરા બરાબર સમજાવો.

ઉત્તર : જુઓ → પરમાણુનો જુદી જુદી દિશાને આશ્રયીને ભેદ થાય છે, અર્થાત્ જુદા જુદા
ભાગો પડે છે... આ દિગ્ભાગભેદ પણ બરેબર તો પરમાણુનો જ ધર્મ છે... જો તેને પરમાણુનો ધર્મ
ન માનો, તો તે પરમાણુમાં દિગ્ભાગભેદના અભાવનો પ્રસંગ આવશે ! (સ્પષ્ટ વાત છે કે, ઘટમાં
પટત્વધર્મ ન હોય તો તેમાં પટત્વનો અભાવ જ માનવો પડે...)

(૪૩) પ્રશ્ન : પરમાણુમાં દિગ્ભાગભેદનો અભાવ થાય તો વાંધો શું ?

ઉત્તર : અરે ! તો તો તે પરમાણુનું પૂર્વોક્ત રીતે સત્ત્વ કે અવસ્થાન કશું ઘટી શકશે નહીં...
એટલે સત્ત્વ/અવસ્થાન ઘટાડવા, તેનો દિગ્ભાગભેદ માનવો જ રહ્યો... અને દિગ્ભાગભેદ થવાથી
તો તેઓની કથંચિદ્ સાવયવતાદિ પણ અવશ્ય સિદ્ધ થશે...

તેની સાવયવતા સિદ્ધ કરવાનું સચોટ કારણ એ જ કે, પરમાણુ (૧) દ્રવ્યથી નિરંશ=નિરવયવ
રૂપ છે, કારણ કે તેના ટુકડા થવા બિલકુલ શક્ય નથી, અને (૨) પર્યાયથી સાંશ=સાવયવ રૂપ છે,
કારણ કે દિગ્ભાગભેદરૂપ ધર્મથી=પર્યાયથી તેના જુદા જુદા ભાગો પડે છે ← આમ, પર્યાયની દૃષ્ટિએ,
પરમાણુની સાવયવતા અવશ્ય સિદ્ધ થશે...

પ્રશ્ન : પણ આ રીતે, પરમાણુને સાંશ=સાવયવ માનવું શું આગમથી વિરુદ્ધ નથી ?

ઉત્તર : ના, બિલકુલ નહીં, કારણ કે તેવું સર્વજનું વચન પણ છે જ... જુઓ આ રહ્યા
સાંશતાસાધક સર્વજના શબ્દો -

“પરમાણુ દ્રવ્ય એકપ્રદેશમાં અવગાહીને (=વ્યાપીને) રહેલો છે અને તેની સ્પર્શના સાત

૧. ‘નિરંશત્વેઽપિ’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. છાયા-એકપ્રદેશાવગાઢં સપ્રદેશા ચ તસ્ય સ્પર્શન્તિ । ૩. ‘નિરંશત્વાદિત્વે’
ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૪. છાયાર્થ દ્રવ્યં દ્વિતીયં ટિપ્પણકમ્ ।

તેષામેવ રૂપાદ્યાત્મકત્વાત્, અતદાત્મકત્વેઽરૂપાદિત્વેનાસત્ત્વપ્રસજ્ઞાત્ । કિં હિ તત્ મૂર્ત્ત્ સદ્ યદ્ રૂપાદિ ન ભવતિ ? તદાધાર ઇતિ ચેત્, કોઽસાવતદાત્મકઃ ? કિં વાઽપતન-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સત્તપદેસા ય સે ફુસણ'' ત્તિ મુનીન્દ્રવચનશ્રવણાત્ । એકપ્રદેશાવગાઢં પરમાણુદ્રવ્યં સત્પ્રદેશા ચ તસ્ય સ્પર્શના સહાવગાઢપ્રદેશેન, ષટ્દિક્સ્થપ્રદેશસ્પર્શનાત્ । એવમ્ભૂતમુનીન્દ્રવચનશ્રવણાદિતિ । ઇતશ્ચૈતદેવમિત્યભ્યુચ્ચયમાહ-તેષામેવ-પરમાણૂનાં રૂપાદ્યાત્મકત્વાત્, અતદાત્મકત્વે-અરૂપાદ્યાત્મકત્વે અરૂપાદિત્વેન હેતુના અસત્ત્વપ્રસજ્ઞાત્ તેષામ્ । એતદ્વાવનાયાહ-કિં હિ તત્ મૂર્ત્ત્ સદ્ યદ્ રૂપાદિ ન ભવતિ ? તદાધાર ઇતિ ચેત્, રૂપાદ્યાધારસ્તદિતિ । એતદાશઙ્ક્યાહ-કોઽસૌ-આધારઃ અતદાત્મકઃ-અરૂપાદ્યાત્મકઃ ? કિં²³ વાઽપતનધર્માણામ્-અમૂર્ત્તતયા

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પ્રદેશવાળી છે, કારણ કે તે સાંત પ્રદેશોને સ્પર્શીને રહેલો છે."

આમ, સર્વજ્ઞવચનથી પણ, તેની દિગ્ભાગભેદવિધયા સાવયવતાદિની સિદ્ધિ થાય છે... એટલે તેને સાવયવવાદિરૂપ માનવામાં કોઈ વિરોધ નથી..

હવે ગ્રંથકારશ્રી પરમાણુની સાવયવતા સિદ્ધ કરવા, બીજી એક સચોટ યુક્તિ બતાવી રહ્યા છે -

❖ પરમાણુની રૂપાદિ આત્મકતા ❖

(૪૪) પરમાણુઓ સાવયવ હોવાનું બીજું કારણ એ કે, તે પરમાણુઓ રૂપ-રસાદિ અનેકરૂપ છે. જો તે પરમાણુઓને રૂપાદિ આત્મક ન માનો, તો તેઓ અરૂપાદિ સ્વરૂપ બનવાથી - તેઓને અસત્ માનવાનો પ્રસંગ આવશે ! એટલે પરમાણુઓને રૂપાદિ આત્મક માનવા જ રહ્યા...

અહીં ભાવના આ પ્રમાણે -

એવો કયો મૂર્ત્ત પદાર્થ છે, કે જે રૂપાદિ આત્મક ન હોય ? એટલે દરેક મૂર્ત્ત પદાર્થોને રૂપાદિ આત્મક માનવા જ જોઈએ..

વૈશેષિક : મૂર્ત્ત પદાર્થને રૂપાદિ આત્મક ન માનીએ, પણ રૂપાદિનો આધાર માંની લઈએ તો ?

સ્યાદ્વાદી : અરે ! પણ એવો કયો આધારભૂત પદાર્થ છે ? કે જે રૂપાદિઆત્મક ન હોય...

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

23. કિં વાઽપતનધર્માણામમૂર્ત્તતયા રૂપાદિનાં તેનાધારેણેતિ । અત્રૈવં વૈશેષિકમતમવબુદ્ધ્યતે-

❖ જે પ્રદેશમાં પોતે રહ્યો છે, તે પ્રદેશ + પૂર્વ-પશ્ચિમ, ઉત્તર-દક્ષિણ, ઉપર-નીચેના પ્રદેશો - એમ કુલ સાત પ્રદેશોમાં પરમાણુની સ્પર્શના સમજવી...

❖ વૈશેષિકો, રૂપાદિને ગુણ નામના એક અલગ પદાર્થ તરીકે માને છે અને સમવાયસંબંધથી તેના આધાર તરીકે મૂર્ત્ત પદાર્થની કલ્પના કરે છે.... (તેઓના મતે મૂર્ત્ત પદાર્થ ગુણવાન્ છે, ગુણમય નહીં.)

૧. 'કિઞ્ચાપતન૦' ઇતિ ક્ક-પાઠઃ ।

ધર્માણાં તેન ? (૪૫) તદ્દ્રવ્યમેવેતિ चेत् , किं तद्रूपाद्यात्मकं यदतदाभया धिया गम्यते ? द्रव्यधीगम्यमिति चेत्, काऽसावरूपाद्याभा ? कथं वा मूर्त्त स्वतोऽरूपादि ?

❖.....❖ व्याख्या ❖.....❖

રૂપાદીનાં તેન-આધારેણ ? તદ્દ્રવ્યમેવ ઇતિ चेत्-રૂપાદિસમ્બન્ધિ દ્રવ્યમેવેતિ चेदाधारः ।
एतदाशङ्क्याह-किं तत्-द्रव्यमरूपाद्यात्मकं यदतदाभया अरूपाद्याकारया धिया-बुद्ध्या

❖.....❖ अनेकांतरिणि ❖.....❖

(ભાવ એ કે, રૂપાદિ અનાત્મક એવા કોઈ આધારભૂત દ્રવ્યનું અસ્તિત્વ જ અસંગત છે.)

બીજી વાત, તમારા મતે તો રૂપાદિ બધા ગુણો અમૂર્ત મનાય છે, કારણ કે “અસર્વગત એવા દ્રવ્યનું પરિમાણ તે મૂર્ત કહેવાય” - એ વચન પ્રમાણે તો, પરિમાણરૂપ ગુણવાનું દ્રવ્ય જ મૂર્ત તરીકે ગણાય છે... હવે ગુણોને તો તમે નિર્ગુણ=ગુણરહિત માનો છો, તો પછી પરિમાણરૂપ ગુણ રૂપાદિ ગુણોમાં શી રીતે રહી શકે ? ફલતઃ પરિમાણરૂપ મૂર્તત્વ તેઓમાં ન ઘટવાથી, તેઓને અમૂર્ત માનવા પડશે...

એ રીતે જો તેઓ અમૂર્ત હશે, તો તો તેઓ અપતનધર્મી જ હોવાના... (કારણ કે મૂર્ત જ પતનશીલ છે) તો આવા રૂપાદિઓનો આધાર માનવાની જરૂર શી ? (આશય એ કે, જો કોઈ વસ્તુ પતનસ્વભાવી હોય, તો તેના પતનને અટકાવવા આધારની જરૂર પડે. પણ રૂપાદિ તો અપતનસ્વભાવી છે, તો તેને આધારની જરૂર શું ?) આ વિશે કહ્યું છે -

“જળાદિ દ્રવ્યોના યથાતથા ગમનને અટકાવનાર ઘટાદિરૂપ આધાર હોઈ શકે, પણ જે ગુણ - સામાન્ય-કર્મ અગતિવાળા છે - અર્થાત્ કશે ગમન જ નથી કરતાં - તેઓના આધારો માનવાથી શું ?” (પ્રમાણવાર્તિક - ૧/૭૦)

(૪૫) વૈશેષિક : રૂપાદિ સાથે સંબંધ પામનારા દ્રવ્યને જ, રૂપાદિના આધાર તરીકે માની લઈએ તો ?

સ્યાદ્વાદી : જુઓ, પહેલા તો આધારદ્રવ્યની સ્પષ્ટતા કરો. તમે આધારદ્રવ્યને રૂપાદિ સાથે સંબંધ પામનારો કહો છો, રૂપાદિ આત્મક નહીં (એટલે કે દ્રવ્યને તો તમે અરૂપાદિ આત્મક જ માનો છો...)

પણ શું એવું કોઈ અરૂપાદિ આત્મક દ્રવ્ય છે ? કે જે અરૂપાદિ આકારવાળી બુદ્ધિથી જણાતું

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

યેઽમી રૂપાદયો ગુણાસ્તે સર્વેઽપ્યમૂર્તા એવ, યતઃ ‘અસર્વગતદ્રવ્યપરિમાણં મૂર્તિઃ’ ઇતિ વચનાન્મૂર્તિઃ પરિમાણ-લક્ષણો ગુણ એવ, અતઃ કથં રૂપાદિષુ ગુણેષુ વર્તતે, નિર્ગુણત્વાદ્ ગુણાનામ્ ? તતોઽમૂર્તતયાપતનધર્માણાં સતાં રૂપાદીનાં કિમાધારકલ્પનયા ? યદુક્તમ્-

“^{PP}સ્યાદાધારો જલાદીનાં ગમનપ્રતિબન્ધકઃ ।

અગતીનાં કિમાધારૈર્ગુણસામાન્યકર્મણામ્ ? ॥” ઇતિ ॥

(૪૬) મૂર્ત્ત્વયોગાદિતિ ચેત્, કથં મૂર્ત્તમૂર્ત્તયોર્યોગઃ ? (૪૭) તત્સ્વરૂપાનાપત્તૌ વા

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ગમ્યતે ? ન કિંચિદિત્યર્થઃ । દ્રવ્યધીગમ્યમિતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-કાઽસૌ-દ્રવ્યધીઃ અરૂપાદ્યાકારા ? ન કાચિદિતિ ભાવઃ । ²⁴કથં વા મૂર્ત્તં તત્ સ્વતઃ-આત્મના અરૂપાદિ સત્ ? મૂર્ત્ત્વયોગાદિતિ ચેન્મૂર્ત્તમ્ । એતદાશઙ્ક્યાહ-કથં મૂર્ત્તમૂર્ત્તયોઃ-દ્રવ્ય-મૂર્ત્ત્વયોર્યોગઃ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

હોય... અર્થાત્ ખરેખર તો તેવું અરૂપાદિ આત્મક દ્રવ્ય જ નથી...

વૈશેષિકઃ : તે અરૂપાદિ આત્મક દ્રવ્ય, દ્રવ્યાકાર બુદ્ધિથી જણાય છે... અર્થાત્ ‘ઇદં દ્રવ્યં’ એવી બુદ્ધિથી જ તેવાં દ્રવ્યનું અસ્તિત્વ જણાઈ જશે...

સ્યાદ્વાદીઃ : અરે ! પણ રૂપાદિ આકારથી રહિત, શું કોઈ દ્રવ્યાકાર બુદ્ધિ હોય છે ? ન જ હોય, ‘ઇદં દ્રવ્યં’ એવી બુદ્ધિમાં પણ રૂપાદિ આકાર તો હોવાનો જ... સાર એ કે, એવી કોઈ રૂપાદિ આકારવાળી બુદ્ધિ જ નથી, કે જેનાથી અરૂપાદિઆત્મક પદાર્થનો બોધ થઈ શકે...

ત્રીજી વાત, જે પદાર્થ પોતે જ રૂપાદિઆત્મક ન હોય, તે પદાર્થ ‘મૂર્ત્ત’ શી રીતે બને ? ભાવ એ કે, લોકમાં તો રૂપાદિ ગુણોના સ્વભાવવાળા ઘટાદિ પદાર્થો જ મૂર્ત્ત તરીકે જોવાય છે, તે સિવાયના આકાશાદિ પદાર્થો નહીં... તો પછી અરૂપાદિ આત્મક દ્રવ્યો શી રીતે મૂર્ત્ત બનશે ?

(૪૬) વૈશેષિકઃ : જેમ દ્રવ્ય ગોત્વસામાન્યના યોગથી ગોરૂપ બને છે, તેમ દ્રવ્ય મૂર્ત્ત્વના યોગથી મૂર્ત્તરૂપ પણ બનશે જ... (એટલે તેની મૂર્ત્તતામાં કોઈ સંદિગ્ધતાનો અવકાશ નથી...)

સ્યાદ્વાદીઃ : તમારી આ વાત પણ બરાબર નથી, કારણ કે મૂર્ત્ત અને અમૂર્ત્તનો પરસ્પર સંબંધ થઈ શકે નહીં, તે આ પ્રમાણે → રૂપાદિનો આધારભૂત દ્રવ્ય સ્વરૂપથી તો અમૂર્ત્ત જ છે અને મૂર્ત્ત્વ તે પરિમાણરૂપ હોઈ મૂર્ત્ત છે ← તો આવી મૂર્ત્ત - અમૂર્ત્ત વસ્તુનો, પરસ્પર સંબંધ શી રીતે થઈ શકે ?

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

24. કથં વા મૂર્ત્તં તત્ સ્વતઃ-આત્મના અરૂપાદિ સદિતિ ? અસ્યાયમભિપ્રાયઃ-યદાધારભૂતં દ્રવ્યં પરિકલ્પ્યતે પરેઃ કથં તન્મૂર્ત્તં ભવતિ, આત્મભૂતરૂપાદિગુણાભાવાત્ । લોકે હિ રૂપાદિગુણગ્રામસ્વભાવા એવ ઘટાદયો મૂર્ત્તા દૃશ્યન્તે, ન તુ તદ્વ્યતિરિક્તા આકાશાદયઃ । અથેત્થમાચક્ષીથાઃ-મૂર્ત્ત્વયોગાન્મૂર્ત્તમિષ્યતે અસ્માભિર્દ્રવ્યં ગોત્વયોગાદિવ ગૌરિતિ । એતદપિ ન, મૂર્ત્તામૂર્ત્તયોઃ પરસ્પરં સમ્બન્ધાભાવાત્ તથાહિ-રૂપાદ્યાધારદ્રવ્યં સ્વરૂપેણામૂર્ત્તં મૂર્ત્તત્વં તુ મૂર્ત્તમ્, અતઃ કથમનયોર્દ્વયોરપિ સમ્બન્ધઃ ? ॥

અત્ર ચાન્યદપિ દૂષણં સમસ્તિ । યથા-મૂર્ત્તત્વં હિ નામ સામાન્યં । તચ્ચાહમૂર્ત્તમેવ, તથૈવાભ્યુપગમ-ત્વાત્ । અતઃ કથં તદ્યોગાદ્ દ્રવ્યં મૂર્ત્તં ભવેદિતિ । એતચ્ચાતિસૂક્ષ્મેક્ષિકાયા અકારણાન્ન વિવક્ષિતમેવ સૂત્રવૃત્તિકારાભ્યામિતિ ॥

▲ એતચ્ચિહ્વાનર્ગતપાઠસ્તુ પૂર્વમુદ્રિતે લુપ્તઃ, કિન્તુ J-K-N-પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્તોઽસૌ પાઠઃ ।

તત્ત્વમ્, અતિપ્રસજ્ઞાત્, નભસોઽપિ મૂર્તતાપત્તેઃ, ભિન્નતદ્ધર્મયોગાત્ સર્વગતત્વાદિતિ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સમ્બન્ધઃ ? । તત્ત્વરૂપાનાપતૌ વા-મૂર્તત્વસ્વરૂપાનાપતૌ વા દ્રવ્યસ્યામૂર્તસ્ય તત્ત્વં-મૂર્તત્વં ? કથં ચ ન સ્યાદિત્યાહ-અતિપ્રસજ્ઞાત્ । એનમેવાહ-નભસોઽપિ-આકાશસ્યાપિ મૂર્તતાપત્તેઃ । આપત્તિશ્ચ ભિન્નતદ્ધર્મયોગાદ્ ભિન્નેન-સ્વરૂપતસ્તદ્ધર્મેણ મૂર્તત્ત્વાખ્યેન યોગાત્ । યોગશ્ચ સર્વ-ગતત્વાત્ નભસ ઇતિ । ‘²⁵અસર્વગતદ્રવ્યપરિમાણં મૂર્તિઃ’ ઇતિ યદ્યપ્યેતન્ન તદ્ગુણ ઇષ્યતે તથાપિ ગુણ-ગુણિનોર્ભેદાવિશેષાદુક્તાપત્તિરનિવાર્યેતિ ભાવનીયમ્ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(અને પછી તો મૂર્તત્વના સંબંધ વિના, તે આધારદ્રવ્ય મૂર્તરૂપ શી રીતે સાબિત થશે ?)

(૪૭) વૈશેષિક : તે આધાર દ્રવ્યને મૂર્તસ્વરૂપ ન માનવામાં, શું તેની - મૂર્તત્વના યોગથી - મૂર્તતા ન ઘટી શકે ?

સ્વાદ્વાદી : ના, બિલકુલ નહીં, કારણ કે તેમ માનવામાં અતિપ્રસંગ એ આવશે કે, આકાશને પણ મૂર્ત માનવો પડશે, કારણ કે આકાશ તો સર્વગત હોવાથી, બધે જ તેનો સંબંધ છે... એટલે સ્વરૂપથી ભિન્ન એવા મૂર્તત્વ ધર્મ સાથે પણ તેનો સંબંધ હોવાનો જ... ફલતઃ મૂર્તત્વના યોગથી આકાશને પણ મૂર્ત માનવાનો પ્રસંગ આવશે જ...

પ્રશ્ન : પણ આકાશમાં મૂર્તત્વનો સંબંધ જ નથી.

ઉત્તર : કેમ ન હોય ? આકાશ સર્વગત હોવાથી, તેનો સર્વ વસ્તુ સાથે સંબંધ છે જ.

પ્રશ્ન : પણ અમે અસર્વગતમાં જ મૂર્તત્વ માનીએ છીએ.

ઉત્તર : તેવું માની શકાય નહીં, કારણ કે જેમ અસર્વગતથી મૂર્તત્વ ભિન્ન છે, તેમ સર્વગતથી પણ... તેમાં કોઈ તફાવત નથી... એટલે બંનેમાં માનવું પડે.

એ રીતે તો તે એકાંતભિન્ન આકાશનો પણ ગુણ બનવાથી, આકાશને પણ મૂર્ત માનવાની આપત્તિ આવશે... સાર એ કે, દ્રવ્યને રૂપાદિ આત્મક ન માનવામાં, તેની મૂર્તતા પણ સંગત નથી...

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

25. અસર્વગતદ્રવ્યપરિમાણં મૂર્તિરિતિ યદ્યપ્યેતન્ન તદ્ગુણ ઇષ્યતે તથાપિ ગુણ-ગુણિનોર્ભેદાવિશેષા-દુક્તાપત્તિરનિવાર્યેતિ ભાવનીયમિતિ । અસર્વગતદ્રવ્યપરિમાણં મૂર્તિરિતિ કૃત્વા યદ્યપ્યેતત્-મૂર્તત્વં ન તદ્ગુણઃ-નૈવાકાશગુણ ઇષ્યતે, તથાપિ ગુણ-ગુણિનો-મૂર્તત્વદ્રવ્યાખ્યયોર્ભેદસ્યાવિશેષાત્ કારણાદુક્તસ્ય-આકાશસ્યાપિ મૂર્તતાપત્તિરિતિ । एवं लक्षणस्यार्थस्यापत्तिरनिवार्या स्यात् । अयमत्र परमार्थः-यद्यप्याकाशस्य सम्बन्धी गुणो नेष्यते मूर्तत्वं ‘असर्वगतद्रव्यपरिमाणं मूर्तिः’ इति वचनात्, तथापि यथाविवक्षितद्रव्यादेकान्तेन भिन्नमपि मूर्तत्वं तद्गुण इष्यते, एवं किमिति नाकाशस्यापि, भेदाविशेषादिति ? ॥

૧. ‘મૂર્તત્વાપત્તેઃ’ ઇતિ હ-પાઠઃ । ૨. ‘ભાવનીય અસર્વં’ ઇતિ ચ-પાઠઃ । ૩. ‘ભેદવિશેષાત્’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૪. ‘પત્તેરિતિ’ ઇતિ ચ-પાઠઃ । ૫. ‘ગુણોઽપેષ્યતે’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।

(૪૮) કિઞ્ચાસ્યાનેકગુણસમ્બન્ધસ્વભાવત્વે સતિ તદુપપત્તિઃ, અન્યથા અયોગાત્ ।
ન ચાયમેક એવ, ઉપાધિભેદાદ્ રૂપાદીનામનેકત્વાત્, રૂપસમ્બન્ધસ્વભાવસ્યૈવ રસાદિ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

દૂષણાન્તરમાહ કિઞ્ચેત્યાદિના । અસ્યેતિ પ્રક્રમાદણોરનેકગુણસમ્બન્ધસ્વભાવત્વે સતિ
રૂપાદ્યપેક્ષયા તદુપપત્તિઃ, પ્રક્રમાદ્ રૂપાદ્યાત્મકત્વોપપત્તિઃ । કુત્તરિત્યાહ-અન્યથા-અતત્સ્વ-
ભાવત્વે સતિ અયોગાત્ । ન ચાયમ્-અનેકગુણસમ્બન્ધસ્વભાવઃ પ્રક્રમાત્ તસ્યાણોરેક એવ ।
કુત્તરિત્યાહ-ઉપાધિભેદાત્ । એનમેવાહ-રૂપાદીનામુપાધીનામનેકત્વાત્ રૂપસમ્બન્ધસ્વભાવ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(અહીં બીજું પણ એક દૂષણ છે કે, મૂર્તત્વ તો સામાન્ય છે અને સામાન્યને વૈશેષિકો અમૂર્ત
માને છે. તો આવા અમૂર્ત (મૂર્તત્વરૂપ) સામાન્યના યોગથી, દ્રવ્ય મૂર્ત શી રીતે બની જાય ? પણ આ
દૂષણ અતિસૂક્ષ્મેક્ષિકાનું કારણ ન હોવાથી, સૂત્રકાર-વૃત્તિકારે જણાવ્યું નથી. સીધી જણાઈ જતી વાત
તો વિદ્વાનો સમજી જ જવાના...)

(૪૮) ચોથી વાત, જો પરમાણુમાં (૧) રૂપસંબંધસ્વભાવ, (૨) રસસંબંધસ્વભાવ... એમ
અનેક ગુણો સાથે સંબંધ થવાનો સ્વભાવ માનશો, તો જ તેની રૂપાદિ આત્મકતા સંગત થઈ શકે,
બાકી જો આવો સ્વભાવ ન માનો, તો તેની રૂપાદિ આત્મકતા ઘટી શકે જ નહીં...

હવે પરમાણુમાં રહેલ આ “અનેકગુણસંબંધસ્વભાવ” માત્ર એકરૂપ નથી, કારણ કે જુદી જુદી
ઉપાધિના ભેદે તે અનેકરૂપ છે. તે આ રીતે -

(૧) રૂપ, (૨) રસાદિ ઉપાધિઓ અનેક છે, એટલે તે ઉપાધિઓના કારણે પરમાણુમાં પણ (૧)
રૂપગુણસંબંધસ્વભાવ, (૨) રસગુણસંબંધસ્વભાવ... એમ જુદા જુદા અનેકસ્વભાવો માનવા પડે...

❖ પ્રશ્ન : વૈશેષિકો તો અણુને રૂપાદિરૂપ માનતાં જ નથી, તો પછી અનેકગુણ સાથે સંબંધ માનો તો જ
તમારી રૂપાદિરૂપતા ઘટી શકશે - એવું કહેવાનું તાત્પર્ય શું ?

ઉત્તર : આ વાત અભ્યુપગમવાદથી સમજવી, અર્થાત્ જો અણુને રસાદિરૂપ અને એકરૂપ માનો અથવા રૂપ-
રસાદિનો દ્રવ્યની સાથે સમવાયાદિ સંબંધ માનો, તો તે ઘટતો નથી, આખરે તો તાદાત્મ્ય-તાદ્રૂપ્ય (દ્રવ્યનું રૂપાદિરૂપત્વ)
માનવું જ પડશે - એ વાત અધ્યાહારથી લેવી... એટલે હવે તેની રૂપાદિરૂપતા સંગત કરવા તેનો અનેકગુણ સાથે
સંબંધ થવાનો સ્વભાવ અનિવાર્ય છે... એ જ વાત આગળ કહે છે.

(અથવા અમને લાગે છે કે, વ્યાખ્યામાં ‘તદુપપત્તિઃ, પ્રક્રમાદરૂપાદ્યાત્મકત્વોપપત્તિઃ’ એવો પાઠ હોવો જોઈએ...
અથવા તો પાઠ ન હોવા છતાં તેનો અર્થ એવો હોવો જોઈએ. તેનો અર્થ આ પ્રમાણે કરાય → વૈશેષિકો રૂપાદિગુણોને
દ્રવ્યથી જુદા માને છે, અર્થાત્ દ્રવ્ય (રૂપાદિસંબંધવાળો છે) રૂપાદિરૂપ નહીં, એવું માને છે, તો દ્રવ્યની અરૂપાદિરૂપતા
સંગત કરવા, તમારે તેમાં રૂપાદિ અનેકગુણનો સંબંધ માનવો જ રહ્યો... (સંબંધ બે જુદી વસ્તુનો હોય, એટલે અનેક
ગુણ સાથે સંબંધ માનો તો જ રૂપાદિ ગુણો અને દ્રવ્ય જુદા ફલિત થાય અને તો જ દ્રવ્યની અરૂપાદિરૂપતા ઉપપન્ન
થાય, અન્યથા નહીં...) હવે વૈશેષિકો અનેકગુણ સાથે સંબંધ માને, તો દ્રવ્યની અનેકસ્વભાવતા જ સિદ્ધ થાય - એ
વાત આગળ જણાવે છે...)

૧. પૂર્વમુદ્રિતે તુ ‘પપત્તેઃ’ इति पाठः, अत्र तु D-पाठः ।

સમ્બન્ધસ્વભાવત્વે તદતત્ત્વપ્રસજ્ઞાત્, (૪૧) અન્યથા રૂપસમ્બન્ધસ્વભાવત્વવિરોધાત્
 એકાનૈકત્વેન અસ્યાચિત્રત્વાત્, ચિત્રત્વે ચૈકત્વાયોગાદિતિ, સ્વભાવવૈચિત્ર્યાદ્ રૂપાદિ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સ્યૈવાણુગતસ્ય રસાદિસમ્બન્ધસ્વભાવત્વે સતિ કિમિત્યાહ-તદતત્ત્વપ્રસજ્ઞાત્, તસ્ય-રસાદે-
 રરસાદિત્વપ્રસજ્ઞાદિત્યર્થઃ । इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमिત્યાહ-અન્યથેત્યાદિ । અન્યથા-એવમનમ્ન્યુ-
 પગમ્યમાને રૂપસમ્બન્ધસ્વભાવત્વવિરોધાદણોઃ રસાદિસમ્બન્ધે સતિ તત્સ્વભાવાપત્તેરિતિ હૃદયમ્
 । કિમિત્યેતદેવમિત્યાહ-એકાન્તેત્યાદિ । એકાનૈકત્વેન હેતુનાઽસ્ય-અધિકૃતસ્યાણુસ્વભાવસ્ય

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

એકાંતવાદી : પરમાણુમાં રહેલ રૂપસંબંધસ્વભાવને જ રસાદિસંબંધસ્વભાવરૂપ માની લઈએ
 તો ? (પછી તો તેમાં અનેક સ્વભાવો નહીં કલ્પવા પડે ને ?)

સ્યાદ્વાદી : અરે ! પણ તેમ માનવામાં તો, રસાદિને રૂપસ્વરૂપ માનવાનો પ્રસંગ આવશે ! (તો
 જ તો રસાદિ સંબંધસ્વભાવ રૂપસંબંધસ્વભાવરૂપ બની શકે ને ?)

(૪૯) એકાંતવાદી : (અન્યથા=) જો રસાદિને રૂપસ્વરૂપ ન માનીએ તો ?

સ્યાદ્વાદી : તો તો તે પરમાણુમાં રૂપસંબંધસ્વભાવનો વિરોધ થશે...

ભાવ એ કે, પરમાણુને તમારે એકસ્વભાવી માનવો છે. જો તેને રૂપસંબંધસ્વભાવી માનશો,
 તો તેમાં રસાદિનો સંબંધ થતાં, તે રૂપસંબંધસ્વભાવ પણ રસસંબંધસ્વભાવરૂપ માનવાની આપત્તિ
 આવશે. જુઓ; અણુમાં રહેલ રૂપસંબંધસ્વભાવને જ તમે રસસંબંધસ્વભાવરૂપ માનો તો રસાદિનો
 રૂપમાં જ અંતઃપ્રવેશ થઈ જતાં, રસાદિનો અભાવ જ થઈ જવાનો ને જો એનાથી ઊંધું માનો, તો
 રસાદિમાં રૂપનો અંતર્ભાવ થઈ જતાં રૂપસંબંધસ્વભાવનો વિરોધ થવાનો જ, કારણ કે રૂપ તે રસાદિ
 અંતર્ગત થતાં, તેનું કોઈ જુદું અસ્તિત્વ જ નહીં રહે.

તટસ્થ : તો એકાંતવાદી, પરમાણુના રૂપસંબંધસ્વભાવ, રસસંબંધસ્વભાવ... એમ જુદા જુદા
 સ્વભાવો કેમ નથી માની લેતો ?

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

26. રસાદિસમ્બન્ધે સતિ તત્ત્વભાવાપત્તેરિતિ । રસાદિના સમ્બન્ધો રસાદિસમ્બન્ધસ્તસ્મિન્ સતિ
 તત્ત્વભાવતાપત્તેઃ-રસાદિસમ્બન્ધસ્વભાવતાપત્તેઃ રૂપસમ્બન્ધસ્વભાવત્વસ્ય । यदि हि रूपसम्बन्धस्वभावस्यै-
 वाणुगतस्य रसादिसम्बन्धस्वभावत्व(मिति तर्हि रूपसम्बन्धस्वभावत्व)मभ्युपगम्यते तदा रसादेः रूपान्तः-
 प्रविष्टत्वादभाव एव स्यात् । अथ व्यत्ययोऽभ्युपगम्यते यदुत रसादिसम्बन्धस्वभावत्वमेव रूपसम्बन्ध-
 स्वभावत्वमिति, तर्हि रूपसम्बन्धस्वभावत्वस्य विरोधः, रूपरसाद्यन्तर्गतत्वेनाभावात् ॥

૧. 'વૈકત્વા' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. 'તત્ત્વભાવતાપત્તેઃ' ઇતિ ઢ-પાઠઃ । ૩. પૂર્વમુદ્રિતે ત્વત્ર 'રૂપાદિ' ઇતિ
 પાઠઃ, અત્ર તુ N-પ્રતાનુસારેણ પાઠઃ । ૪. ક-પ્રતૌ નાસ્ત્યયં પાઠઃ । ૫. 'વિશેષઃ' ઇતિ ય-પાઠઃ ।

વૈચિત્ર્યમેવાસ્તુ । (૫૦) યથાઽઽહુર્ન્યાયવૃદ્ધાઃ -

“કારણમેવ તદન્ત્યં નિત્યઃ સૂક્ષ્મસ્તુ ભવતિ પરમાણુઃ ।

એકરસગન્ધવર્ણો દ્વિસ્પર્શઃ કાર્યલિઙ્ગશ્ચ ॥”

એવં ચ રૂપાદીનામેવૈકત્વપરિણામોઽયમિતિ સાવયવત્વાદિસિદ્ધિઃ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અચિત્રસ્વભાવત્વાત્ ચિત્રત્વે ચ અસ્ય એકત્વાયોગાત્ સર્વથા ઇતિ-એવં સ્વભાવવૈચિત્ર્યાદણોઃ રૂપાદિવૈચિત્ર્યમેવાસ્તુ । ન ચ સ્વભાવવૈચિત્ર્યમન્તરેણ તદ્યોગસિદ્ધિરિતિ ભાવનીયમ્ । અતો રૂપાદિવૈચિત્ર્યમેવાસ્તુ યથાઽઽહુર્ન્યાયવૃદ્ધાઃ-કારણમિત્યાદિ । કારણમેવ તદન્ત્યં-પર્યન્તર્વર્ત્તિ દ્વ્યણુકાદીનાં નિત્યઃ-સદા સ્વસત્તાઽપરિત્યાગેન સૂક્ષ્મઃ ચ ભવતિ પરમાણુર્દ્રવ્યતઃ અશક્યભેદઃ એકરસસ્તિત્તાદ્યપેક્ષયા, એકગન્ધઃ સુરભ્યાદ્યપેક્ષયા, એકવર્ણઃ કૃષ્ણાદ્યપેક્ષયા, દ્વિસ્પર્શઃ શીત-મૃદુત્વાદ્યવિરુદ્ધભાવેન કાર્યલિઙ્ગશ્ચ-ઘટાદિકાર્યેણ લિઙ્ગ્યતે । ઉપસંહરન્નાહ-એવં ચેત્યાદિ । એવં

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સ્યાદ્વાદી : કારણ કે, તેઓના મતે પરમાણુ એકાંત એકરૂપ છે, એટલે તે તો અચિત્રરૂપ હોવાથી, તેમાં ચિત્ર=જુદા જુદા સ્વભાવો ઘટી શકે નહીં...

જો તેને જુદા જુદા સ્વભાવે ચિત્રરૂપ માને, તો - તે અનેકસ્વભાવી સિદ્ધ થતાં - તેમાં એકાંત એકરૂપનું ન રહે...

સાર : આ રીતે જુદા જુદા સ્વભાવ માનવા અને તેનાથી સંબંધ માનવો, તેના બદલે પરમાણુને જ રૂપાદિરૂપ વિચિત્ર માની લેવો સારો છે..

(૫૦) આ વિશે ન્યાયવૃદ્ધોએ કહ્યું છે -

“(૧) ત્ર્યણુક-દ્વ્યણુકાદિના પર્યંતમાં રહેનારો હોવાથી ‘અંત્ય’ એવાં કારણરૂપ જૈં, (૨) કદી પોતાની સત્તા ન છોડવાથી નિત્યરૂપ, (૩) સૂક્ષ્મ એવો તે પરમાણુ હોય છે, કારણ કે દ્રવ્યથી આનો ભેદ શક્ય ન હોવાથી આ નાનામાં નાનો અણુરૂપ છે...

આ પરમાણુ (૧) તિક્ત-કટુ-કષાય-આમ્લ અને મધુર એ પાંચ રસમાંથી કોઈપણ એક રસવાળો છે, (૨) સુરભિ અને દુરભિમાંથી કોઈ એક ગંધવાળો છે, (૨) કૃષ્ણ-નીલ-પીત-હરિત-રક્ત-શુક્લમાંથી કોઈ પણ એક વર્ણવાળો છે, અને (૩) શીત-મૃદુ એવા બીજા અવિરુદ્ધ બે સ્પર્શવાળો છે...

આ પરમાણુ કાર્યલિંગવાળો છે, અર્થાત્ કાર્યરૂપ લિંગ દ્વારા તેનું અસ્તિત્વ જણાય છે... તે આ રીતે → પરમાણુઃ, સત્, ઘટાદિજનકત્વાત્, મૃદ્ધત્ ।”

❖ પરમાણુ તે કોઈના કાર્યરૂપ નથી, પણ માત્ર કારણરૂપ જ છે - એમ જકારનો અર્થ સમજવો...

૧. ‘વર્તિત્વાત્ દ્વ્યણુઃ’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।

(૫૧) અન્યે તુ પ્રત્યેકં રૂપાદિરૂપા એવ પરમાણવ ઇતિ મન્યન્તે તદપ્યયુક્તમ્, અસમ્ભવાત્, તેષાં હિ મૂર્તત્વેન સ્પર્શાદિભાવઃ, અન્યથા મૂર્તત્વાભાવાત્, (૫૨) અમૂર્તત્વે

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ચ-ઉક્તનીતેઃ રૂપાદીનામેવૈકત્વપરિણામઃ અયમ્-અણુરિતિ સાવયવત્વાદિસિદ્ધિઃ અસ્ય ॥

અન્યે ત્વિત્યાદિ । અન્યે તુ-સૌગતવિશેષાઃ પ્રત્યેકં રૂપાદિરૂપા એવ પરમાણવ ઇતિ-
 એવં મન્યન્તે । એતદપ્યયુક્તમ્ । કુત્વ ઇત્યાહ-અસમ્ભવાત્ પ્રત્યેકં રૂપાદિરૂપપરમાણૂનામ્ ।
 અસમ્ભવમાહ-તેષાં યસ્માન્મૂર્તત્વેન²⁸ હેતુના મૂર્તાઃ પરમાણવ ઇતિ કૃત્વા । કિમિત્યાહ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

નિષ્કર્ષઃ રૂપ-રસાદિ અનેક વસ્તુઓના એકત્વપરિણામરૂપ આ પરમાણુ છે... એટલે રૂપાદિ
 અનેક અવયવોને આશ્રયીને તેની સાવયવતાદિ સિદ્ધ જ છે.

❖ બૌદ્ધકલ્પિત રૂપસ્વલક્ષણાદિનો નિરાસ ❖

(૫૧) સૌત્રાંતિક બૌદ્ધો, રૂપપરમાણુ-રસપરમાણુ-સ્પર્શપરમાણુ એમ જુદા જુદા રૂપાદિસ્વરૂપ
 જ પરમાણુઓ માને છે. (તે રૂપ-રસાદિવાળો કોઈ એક પરમાણુ નહીં...)

પણ તેઓનું કથન અયુક્ત છે, કારણ કે ખરેખર તો રૂપાદિ સ્વરૂપ પરમાણુઓ (=રૂપપરમાણુ,
 રસપરમાણુ આદિઓ) સંભવિત જ નથી. તે આ પ્રમાણે -

જે પદાર્થો મૂર્ત હોય, તે પદાર્થો રૂપ-રસ-સ્પર્શાદિ તમામરૂપ હોવા જોઈએ... પરમાણુઓ પણ
 મૂર્ત છે, એટલે તેમાં માત્ર રૂપ નહીં, પણ રસ-સ્પર્શાદિ તમામનું અસ્તિત્વ માનવું જોઈએ. (તેથી
 રૂપપરમાણુ-રસપરમાણુ એવા જુદા જુદા પરમાણુઓ સિદ્ધ નહીં થાય, પણ એક જ પરમાણુ રૂપ-
 રસાદિરૂપ સિદ્ધ થશે...)

બૌદ્ધઃ ઘટમાં પણ રૂપપરમાણુ, રસપરમાણુ, સ્પર્શપરમાણુ એમ જુદા જુદા જ પરમાણુઓ
 છે...

સ્યાદ્ઘટીઃ આ કથન બરાબર નથી, કારણ કે ઘટમાં તેવા જુદા જુદા પરમાણુઓની કદી પ્રતીતિ
 થતી નથી. ઉપરથી ખરી પ્રતીતિ તો એવી થાય છે કે, જે પરમાણુઓ સ્પર્શાય છે, તે જ પરમાણુઓ

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

27. પ્રત્યેકં રૂપાદિરૂપા એવ પરમાણવ ઇતિ । સૌત્રાન્તિકા હિ અન્યે રૂપાણવોઽન્યે રસાણવો-
 ઽન્યે ગન્ધાણવો વ્યતિરિક્તાશ્ચ સ્પર્શપરમાણવ ઇતિ પ્રતિપન્નાઃ, ન ત્વેકૈક એવાણૂ રૂપરસગન્ધસ્પર્શસ્વભાવા
 ઇતિ ॥

28. મૂર્તત્વેન હેતુનેતિ । યદ્ યન્મૂર્ત્તં તસ્ય તસ્ય સ્પર્શાદિભિર્ભાવ્યમ્, યથા ઘટસ્ય । મૂર્તાશ્ચ પરમાણવો

૧. 'પ્રત્યેકં રૂપા એવ પરમાણવ એવં ઇત્યેવં' ઇતિ ડ-પાઠઃ । ૨. 'રસાણવો ધિન્ના ગન્ધાઽ' ઇતિ ચ-પાઠઃ । ૩.
 'સ્પર્શભાવ' ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતપાઠઃ, અત્ર તુ ચ-પાઠઃ ।

ચૈષાં સદૈવાગ્રહણમ્, ભૂયસામપ્યમૂર્ત્ત્વાનતિક્રમાત્, તથાભૂતેભ્યોઽતથાભૂતોત્પત્તૌ યુક્ત્ય-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સ્પર્શાદિભાવઃ, અન્યથા-એવમનભ્યુપગમે મૂર્ત્ત્વાભાવાત્, અમૂર્ત્ત્વે ચૈષાં-પરમાણૂનાં સદૈવા-ગ્રહણં^{૨૯} સંજ્ઞયાવસ્થાયામપિ । કુત્ત્વેત્યાહ-ભૂયસામપ્યમીષામ્ અમૂર્ત્ત્વાનતિક્રમાદિતિ । તથા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

દેખાય છે, ચખાય છે, સુંઘાય છે... એટલે ઘટમાં રહેલા પરમાણુઓ પણ રૂપ-રસાદિ તમામ ગુણરૂપ માનવા જોઈએ, માત્ર રૂપ કે રસાદિરૂપ નહીં...

અહીં અનુમાનપ્રયોગ આવો થાય → પરમાણવઃ, રૂપ-રસાદિમન્તઃ, મૂર્ત્ત્વાત્, ઘટવત્ ← આમ, મૂર્ત્ત્વહેતુથી તે પરમાણુઓનું રૂપ-રસ-સ્પર્શાદિ તમામરૂપે અસ્તિત્વ સિદ્ધ થશે... જો એવું (=પરમાણુમાં રૂપ-સ્પર્શાદિ તમામનું અસ્તિત્વ) નહીં માનો, તો તો તેઓની મૂર્ત્તતા જ નહીં રહે, અર્થાત્ તેઓ અમૂર્ત બની જશે !

(૫૨) બૌદ્ધ : તો તે રૂપપરમાણુ આદિને અમૂર્ત માની લઈએ તો ?

સ્યાદ્વાદી : તો તો તેઓનું ઘટાદિ સમુદિત અવસ્થામાં પણ કદી ગ્રહણ નહીં થાય, કારણ કે ઘણા ભેગા મળવા છતાં પણ તેઓ તો પોતે અમૂર્ત જ રહેવાના... અર્થાત્ તેઓ પોતાની અમૂર્તતાને છોડી કદી મૂર્ત ન બની જાય.. (એટલે સમુદિત અવસ્થામાં પણ અમૂર્ત એવા તેઓનું ગ્રહણ સંભવિત જ નથી...)

ભાવાર્થ : જો બૌદ્ધો એક જ પરમાણુને સ્પર્શાદિ ચારે સ્વભાવરૂપ નહીં માને, તો પરમાર્થથી તો તે પરમાણુઓ તેઓને અમૂર્ત જ માનવા પડશે ને આવા અમૂર્ત પરમાણુઓનું તો કદી ગ્રહણ જ નહીં થઈ શકે... શું કેવળ રૂપાણુ-રસાણુ આદિ (૧) કોઈના પણ વડે, (૨) કોઈપણ ઠેકાણે, (૩) કદી પણ દેખાય છે ? નહીં જ... એટલે તે પરમાણુઓનું, જેમ પ્રત્યેક અવસ્થામાં ગ્રહણ અસંભવિત છે, તેમ સમુદિત અવસ્થામાં પણ ગ્રહણ અસંભવિત જ રહેશે, કારણ કે સમુદાયમાં પણ તે બધાઓ રૂપ કે રસાદિ - એકેક સ્વભાવી હોવાથી અમૂર્ત જ રહે છે, અર્થાત્ પોતાની અમૂર્તતાનું ઉલ્લંઘન કરી

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

इति तेषामपि स्पर्शादिभिः समुदितैर्भाव्यम् । न च वाच्यं घटेऽपि व्यतिरिक्ता एव स्पर्शादिपरमाणव इति, प्रतीतिबाधितत्वात् । तथाहि-य एव स्पृश्यन्ते त एव दृश्यन्ते रस्यन्ते घ्रायन्ते चेति प्रतीतिरविसंवादिनी समुपलभ्यत इति ॥

29. સંજ્ઞયાવસ્થાયામપીતિ । યદિ પરૈર્હૌકૈકોઽણુઃ સ્પર્શાદિચતુષ્ટયસ્વભાવો નાશ્રીયતે, તદાનીમમૂર્ત્તા એવ તે પરમાર્થતોઽભ્યુપગતા ઇતિ પ્રાપ્તમ્ । તાદૃશાનાં ન કેદાચિદ્ ગ્રહણમ્ । નહિ કેવલઃ સ્પર્શાણુઃ કેનાપિ ક્વાપિ ચ કદાચિદપિ દૃશ્યતે । એવં રુપાદ્યણુષ્વપિ યોજ્યમ્ । તતો યથા પ્રત્યેકાવસ્થાયાં ન ગ્રહણમણૂનામેવં સંજ્ઞયાવસ્થાયામપિ ન સ્યાત્, ભૂયસામપ્યેકૈકસ્વભાવત્વેનામૂર્ત્ત્વાનતિક્રમાદિતિ ॥

૧. પૂર્વમુદ્રિતે તુ 'ત એવ' ઇતિ પાઠો નાસ્તિ ।

ભાવઃ, હેત્વન્તરાભાવાત્ । (૫૩) ન ચૈકસ્તદન્યયોગાદ્ રૂપાદિમાન્, સજ્ઞાતાત્મકત્વેન તદણુત્વવિરોધાત્ । (૫૪) દેશકાત્સ્ન્યવિકલ્પદ્વારેણ તત્તદ્યોગાનુપપત્તેઃ દેશયોગપક્ષે

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ભૂતેભ્યઃ-અદૃશ્યસ્વભાવેભ્યોઽતથાભૂતોત્પત્તૌ-દૃશ્યોત્પત્તૌ ઇધ્યમાણાયાં યુક્ત્યભાવઃ । કથ-
મિત્યાહ-હેત્વન્તરાભાવાત્ કારણાત્ । ન ચ હેતુભેદમન્તરેણ કાર્યભેદો ન્યાય્ય ઇતિ ભાવનીયમ્ ।
ન ચૈકઃ-અણુઃ તદન્યયોગાત્-રૂપાણ્વાદિયોગાદ્ રૂપાદિમાન્ । કુત્ત ઇત્યાહ-સજ્ઞાતાત્મકત્વેન
हेतुना तदणुत्वविरोधात् । दोषान्तरमाह-देशकाम्स्न्यविकल्पद्वारेण च । किमितिआह-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

મૂર્ત નથી બની જતાં...

બૌદ્ધ : પણ રૂપાણુ-રસાણુ જેવા અદૃશ્યસ્વભાવી અણુઓથી, ઘટાદિરૂપ દૃશ્યસ્વભાવીની ઉત્પત્તિ માની લઈએ તો ? (પછી તો સમુદિત અવસ્થામાં તેઓનું ગ્રહણ થઈ શકશે ને ?)

સ્યાદ્વાદી : પણ તેવું માનવામાં કોઈ સચોટ યુક્તિઓ નથી, કારણ કે તેવા દૃશ્યસ્વભાવી કાર્યને ઉત્પન્ન કરવા બીજો કોઈ હેતુ નથી અને એક વાત નક્કી છે કે, હેતુભેદ વિના કાર્યભેદ થવો બિલકુલ શક્ય નથી... એટલે તેવા અણુઓથી બીજા કારણની સાપેક્ષતા વિના, પોતાથી ભિન્નજાતીય એવા દૃશ્યસ્વભાવી વસ્તુની ઉત્પત્તિ થઈ શકે નહીં...

(૫૩) બૌદ્ધ : પણ એક જ પરમાણુ, બીજા-બીજા પરમાણુઓના યોગથી શું રૂપાદિમાન્ ન બની શકે ? ભાવ એ કે, એક જ સ્પર્શાણુ (૧) રૂપાણુના સંબંધથી રૂપવાણો, (૨) રસાણુના સંબંધથી રસવાણો, (૩) ગન્ધાણુના સંબંધથી ગંધવાણો... એ જ રીતે રૂપાણુ આદિમાં પણ સમજવું - આમ, જુદા જુદા અણુઓના સંબંધથી એક જ પરમાણુ રૂપાદિવાણો કહેવાય છે અને એટલે જ, તે પરમાણુ જ સ્પર્શાય, દેખાય, ચખાય, સુંઘાય છે... (બાકી ખરેખર રૂપાદિવાણો કોઈ એક પરમાણુ નથી, પણ માત્ર જુદા જુદા અણુઓના સંબંધથી જ તેવો વ્યવહાર થાય છે...)

સ્યાદ્વાદી : તમારી આ વાત પણ અસંબદ્ધ છે, કારણ કે આવું માનવામાં તો તેની પરમાણુતાનો જ વિરોધ થશે ! જુઓ - તે એક જ સ્પર્શાણુ, જો રૂપાણુ આદિ સાથે સંબંધ કરશે, તો તો - તે અણુઓનો સંબંધ થવાથી - તે બધા અણુઓ ભેગા મળી સંઘાતરૂપ=સમુદાયરૂપ જ સિદ્ધ થશે... ફલતઃ તેમની પરમાણુતાનો વિરોધ થશે જ...

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

30 રૂપાદિમાનિતિ । અયમભિપ્રાયો ભવિષ્યતિ કવાચિત્ પરસ્ય યદુત્તૈક એવ પરમાણુઃ રૂપાણ્વા-
દિયોગાદ્ ભવતિ રૂપાદિમાન્ । તથાહિ-સ્પર્શાણુઃ રૂપાણુયોગાદ્ રૂપવાન્, રસાણુસમ્બન્ધનાદ્ રસયુક્તઃ,
ગન્ધપરમાણુસમ્પર્કાચ્ચ ગન્ધવાન્ । एवं च स एव स्पर्श्यते दृश्यते रस्यते घ्रायते चेति । एतच्चासम्बद्ध-
मेव, अणुत्वविरोधात् । एवं ह्येकोऽपि स्पर्शाद्यणू रूपाण्वादिसङ्घातस्वभाव प्राप्त इति कृत्वा ॥

સદેશત્વાદનંણુત્વમ્, વ્યાપ્તિતો રૂપાદિમત્ત્વાભાવશ્ચ, કાત્સ્ન્યયોગપક્ષે ત્વિતરેતરરૂપાપત્તેઃ, અન્યથા કાત્સ્ન્યયોગાભાવાદ્ રૂપાદિમત્ત્વાનુપપત્તિઃ । (૫૫) એતેનામૂર્ત્તરૂપાદિયોગઃ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તત્તદ્યોગાનુપપત્તેઃ તસ્ય-અણોસ્તૈઃ-રૂપાણ્વાદિભિર્યોગાનુપપત્તેઃ । એતદ્ભાવનાયૈવ આહ-દેશ-યોગપક્ષે રૂપાણ્વાદીનાં મૂલાણુના । કિમિત્યાહ-સદેશત્વાત્ કારણાત્ અનંણુત્વં મૂલાણોઃ, તથા વ્યાપ્તિતો રૂપાદિમત્ત્વાભાવશ્ચ મૂલાણોઃ । કાત્સ્ન્યયોગપક્ષે તુ રૂપાદિમૂલાણૂના-મિતરે-તરરૂપાપત્તેઃ કારણાત્ । इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमिત્યાહ-અન્યથા કાત્સ્ન્યયોગાભાવાત્ ન્યાયતઃ । કિમિત્યાહ-રૂપાદિમત્ત્વાનુપપત્તિઃ કાત્સ્ન્યેન । એતેનેત્યાદિ । એતેન-રૂપાણ્વાદિયોગનિરાકરણેન

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૫૪) બીજી વાત, એક પરમાણુ સાથે બીજા પરમાણુનો યોગ વિકલ્પોથી પણ ઘટતો નથી. તે આ રીતે → તે પરમાણુનો રૂપાણુ આદિ સાથે (૧) દેશથી સંબંધ થાય, કે (૨) સંપૂર્ણપણે સંબંધ થાય ? ← આ બંને વિકલ્પ પ્રમાણે દોષ આવે છે...

(૧) જો મૂળ પરમાણુ સાથે રૂપાદિ-અણુનો દેશથી યોગ માનશો, તો - તે પરમાણુઓના જુદા જુદા દેશો માનવા પડવાથી - તેઓની સદેશતા=સાવયવતા જ સિદ્ધ થશે અને એટલે તો, તે મૂલાણુની પરમાણુતા જ નહીં ઘટે... (સીધી વાત છે કે, સદેશીની પરમાણુતા શી રીતે સંગત બને ?)

વળી, જો મૂલાણુ, રૂપાણુ સાથે એકદેશથી સંબંધ કરશે, તો જે દેશથી સંબંધ કરશે તે જ દેશ માત્ર રૂપાદિવાળો ગણાશે, પરિપૂર્ણ મૂલાણુ નહીં... એટલે તે મૂલાણુમાં વ્યાપ્તિથી (=સંપૂર્ણપણે) રૂપાદિપણું તો નહીં જ ઘટે... એમ સંપૂર્ણતયા રસાણુ સાથે સંબંધ ન થવાથી, તેમાં સંપૂર્ણપણે રસાદિપણું પણ ન ઘટે... તેથી પહેલો વિકલ્પ તો ન મનાય...

(૨) જો મૂલાણુ + રૂપાદિ અણુનો સંપૂર્ણપણે યોગ માનશો, તો - તેઓનું એકબીજા સાથે સર્વાંશે જોડાણ થવાથી - તે બધા પરમાણુઓ એકબીજારૂપ બનવાની આપત્તિ આવશે, અર્થાત્ સ્પર્શાણુ રસાણુરૂપ, રસાણુ ગંધાણુરૂપ બનવાની આપત્તિ આવશે...

(અન્યથા=) બાકી જો તેઓને એકબીજારૂપ નહીં માનો, તો તેઓનો સંપૂર્ણપણે યોગ નહીં ગણાય... (ઘટ અને ઘટસ્વરૂપ બંને એકબીજા રૂપ હોવાથી જ, તેઓનો સંપૂર્ણપણે યોગ ઘટે છે, પણ પ્રસ્તુતમાં એવું નથી...) એટલે તે પરમાણુઓની સંપૂર્ણપણે રૂપાદિમત્તા અઘટિત છે...

સાર : તેથી બૌદ્ધકલ્પના પ્રમાણે, રૂપાણુ-રસાણુ એવા જુદા જુદા અણુઓ માનવા બિલકુલ

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

31. વ્યાપ્તિતો રૂપાદિમત્ત્વાભાવશ્ચેતિ । यदि होकेन देशेन मूलाणू रूपाणूना सह सम्बन्धमनुभवति तदा तस्मिन्नेव देशे असौ रूपवान्, न तु परिपूर्ण इति व्याप्त्या रूपवत्त्वाभावः । एवं रसाद्यणुभिरपि सह द्रष्टव्यमिति ॥

પ્રત્યુક્તઃ । અમૂર્તત્વેઽપિ તદ્વસ્તુત્વેનોક્તવદ્ વિકલ્પદોષાનતિક્રમાત્, અન્યથા તદ્વસ્તુત્વા-
ભાવઃ, અતઃ સ્વર્ગતરૂપાદિપરિણામાપેક્ષયા રૂપાદ્યાત્મકાસ્તે ઇતિ સ્થિતમ્ । (૫૬) એવં

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કિમિત્યાહ-અમૂર્ત^{૩૨}તરૂપાદિયોગઃ પ્રત્યુક્તઃ । કથમિત્યાહ-અમૂર્તત્વેઽપિ સતિ તદ્વસ્તુત્વેન તેષાં-
રૂપાદીનાં વસ્તુત્વેન હેતુના । કિમિત્યાહ-ઉક્તવદ્ વિકલ્પદોષાનતિક્રમાત્ । તથાહિ-દેશયોગપક્ષે
સદેશત્વાદનણુત્વમિત્યાદિ સમાનમત્ર । ઇત્થં ચૈતદઙ્ગીકર્તવ્યમિત્યાહ-અન્યથા તદ્વસ્તુત્વાભાવઃ
તેષામ્-અમૂર્તત્વરૂપાદીનાં વસ્તુત્વાભાવઃ । ન ચૈતદેવમિતિ, અતઃ સ્વર્ગતરૂપાદિપરિણામા-
પેક્ષયા રૂપાદ્યાત્મકાસ્તે-પરમાણવ ઇતિ સ્થિતમ્ । એવં ચ 'ન ચ નિરવયવત્વાદમીષા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ન્યાયસંગત નથી... એટલે એક જ પરમાણુને રૂપ-રસાદિવાળો માનવો જોઈએ.

❖ વૈશેષિકકવિત રૂપાદિના યોગનો નિરાસ ❖

(૫૫) વૈશેષિકો, અમૂર્ત એવા રૂપાદિ ગુણો સાથે પરમાણુનો યોગ માને છે... (અર્થાત્ પરમાણુને જ રૂપાદિરૂપ નથી માનતા, પરંતુ જુદા એવા રૂપાદિ ગુણો સાથે પરમાણુનો સંબંધ માને છે...)

પણ ઉપરોક્ત રીતે (જેમ પરમાણુનો રૂપાણુ આદિની સાથે સંબંધ નથી ઘટતો - તે રીતે) વૈશેષિકોની આ માન્યતાનો પણ નિરાસ થાય છે. તે આ રીતે -

રૂપાદિ ગુણો અમૂર્ત હોવા છતાં પણ વસ્તુરૂપ તો છે જ... એટલે તેમાં પૂર્વોક્ત વિકલ્પ તો લાગશે જ કે, તે ગુણોનો (૧) દેશથી સંબંધ થાય, કે (૨) સંપૂર્ણતાથી ? જો દેશથી થાય, તો પરમાણુની સદેશતા થતાં, પરમાણુપણાની જ અસંગતિ અને વળી દેશથી યોગ થતાં, અમુક ભાગમાં જ રૂપાદિમત્તા થશે, સંપૂર્ણપણે નહીં... અને (૨) જો સંપૂર્ણયોગ માનશો, તો પરમાણુ-ગુણ બંને એકબીજારૂપ બનવાની આપત્તિ ! એટલે એ બધા વિકલ્પોથી થનારા દોષો આવશે જ... (તે દોષોનું ઉલ્લંઘન થઈ શકશે નહીં...)

પ્રશ્ન : (અન્યથા=) પણ તે ગુણોનાં યોગ માટે, દેશ કે સંપૂર્ણ એવા કોઈ વિકલ્પો પાડીએ જ નહીં તો ?

ઉત્તર : તો તો તે અમૂર્ત રૂપાદિ ગુણોની વસ્તુરૂપતા જ નહીં ઘટે ! (કારણ કે વસ્તુનો યોગ, દેશ કે કાત્સ્ન્ય એ બેમાંથી એક વિકલ્પ દ્વારા તો થવાનો જ...) પણ તે રૂપાદિ ગુણો અવસ્તુરૂપ તો નથી જ...

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

32. અમૂર્તરૂપાદિયોગ ઇતિ । વૈશેષિકા હિ અમૂર્તૈઃ રૂપાદિભિર્ગુણૈર્યાગઃ પરમાણોરિતિ પ્રતિજ્ઞાનતે ॥

૧. 'ગતપરિણામાઃ' ઇતિ ગ-પાઠઃ ।

ચ 'ન ચ નિરવયવત્વાદમીષામયમદોષઃ, મૂર્ત્ત્વેન નિરવયવત્વાયોગાત્' इत्यादि यदुक्तं तदप्यबाधकमेव, तत्त्वतस्तथेष्टे: ॥

(૫૭) યચ્ચોક્તમ્-^૧'એતેન તત્સમૂહઃ પ્રત્યુક્તસ્તેષામેવ નૈરન્તર્યાવસ્થાનસ્ય તત્સમૂહ-ત્વાત્ નિરવયવાનાં ચ તત્ત્વતો નૈરન્તર્યાવસ્થાનાયોગાત્ સર્વત એકસ્ય તદપરભાવાપત્તેઃ, એવં ચ નિરવયવત્ત્વવિરોધાત્' इत्यादि एतदपि यथोदितपरमाणुसमाश्रयणे निरवकाश-

❖.....❖ व्याख्या ❖.....❖

મયમદોષઃ, મૂર્ત્ત્વેન નિરવયવત્વાયોગાત્' इत्यादि यदुक्तं पूर्वपक्षग्रन्थे तदप्यबाधकमेव । कथमित्याह-तत्त्वतः-परमार्थेन तथैवेष्टे: कारणात् ॥

યચ્ચોક્તં પૂર્વપક્ષગ્રન્થે એવ-એતેન તત્સમૂહઃ પ્રત્યુક્તસ્તેષામેવ-અણૂનાં નૈરન્તર્યાવસ્થાનસ્ય કિમિત્યાહ-તત્સમૂહત્વાન્નિરવયવાનાં ચ તત્ત્વતો નૈરન્તર્યાવસ્થાનાયોગાત્ । અયોગશ્ચ સર્વત એકસ્ય-અણોઃ તદપરભાવાપત્તેઃ । એવં ચ નિરવયવત્ત્વવિરોધાદિત્યાદિ । એતદપ્યયુક્તં યથો-

❖.....❖ अनेकांतरश्चि ❖.....❖

નિષ્કર્ષઃ : એટલે માનવું જ રહ્યું કે, પરમાણુમાં પોતામાં રહેલા રૂપાદિ પરિણામોની અપેક્ષાએ જ, તે પરમાણુઓ રૂપ-રસાદિ આત્મક છે... (પોતાથી સાવ જુદા એવા રૂપાદિ અણુઓ કે ગુણોની અપેક્ષાએ નહીં...)

(૫૬) એટલે તે પરમાણુની રૂપાદિ અનેક પરિણામોને આશ્રયીને સાવયવતાદિ સિદ્ધ જ છે... તેથી પૂર્વપક્ષગ્રંથમાં તમે જે કહ્યું હતું કે → “પરમાણુઓ નિરવયવ હોવાથી, તેઓ વિશે આ બધા દોષો (સાવયવમહત્વાદિ દોષો) ન લાગે, એવું નથી... કારણ કે પરમાણુ તો મૂર્ત્ત હોઈ તેની નિરવયવતા ઘટી શકે જ નહીં. (તેને સાવયવ જ માનવો પડશે)...” ← તે બધું કથન પણ અમને બાધાકારક નથી, કારણ કે પરમાર્થથી તો પરમાણુની સાવયવતાદિ અમને ઈષ્ટ જ છે...

ફલિતાર્થઃ : આમ, યોગાચારકલ્પિત દરેક વિચારોનો નિરાસ થવાથી, પરમાણુરૂપ બાહ્યાર્થનું નિર્બાધ અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે...

(હવે ગ્રંથકારશ્રી, પરમાણુસમૂહનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવા, સચોટ યુક્તિઓ આપે છે -)

❖ પરમાણુસમૂહનાં અસ્તિત્વનું સચોટ સમર્થન ❖

(૫૭) (૨) યોગાચાર ! પૂર્વપક્ષમાં તમે જે કહ્યું હતું કે → “પરમાણુના નિરાકરણથી પરમાણુના સમૂહનો પણ નિરાસ થાય છે, કારણ કે પરમાણુઓનું નિરંતરપણે અવસ્થાન જ પરમાણુ-સમૂહ કહેવાય છે... પણ, ખરેખર તો નિરવયવ એવા પરમાણુઓનું નિરંતર અવસ્થાન જ ઘટતું નથી, કારણ કે તેવું માનવામાં તો તે એક પરમાણુનો ચારે બાજુના પરમાણુઓ સાથે સંબંધ માનવો પડે - અને એ રીતે જુદી જુદી દિશાગત અણુઓ સાથે જુદા જુદા અંશોથી સંબંધ થતાં તો - તે

૧. ૮૫૮-૮૫૯તમયોઃ પૃષ્ઠયોઃ । ૨. ૮૬૦-૮૬૧તમયોઃ પૃષ્ઠયોઃ । ૩. 'वस्थ तस्य' इति क-पाठः । ૪. ૮૫૮-૮૫૯તમયોઃ પૃષ્ઠયોઃ । ૫. ૮૬૦-૮૬૧તમયોઃ પૃષ્ઠયોઃ ।

મેવ । તથાહિ-તત્રૈરન્તર્યાવસ્થાનમેવ તેષાં તથાસ્વભાવતયા કથચ્છિદ્ધૃથગ્ભૂતતથાવિદ્યૈક-
પરિણામવત્ તત્સમૂહઃ । તદેવ ચ દ્રવ્યમ્, તેષામેવ તત્ત્વાત્ તત્સમાનધર્મત્વાત્ તથા તથા
તદ્દ્રવણાત્ તદ્દાવાવ્યયત્વાત્ । (૫૮) સ્યાદેતત્ તેષાં તથાસ્વભાવતયેતિ કોઽર્થઃ ? ઉચ્યતે-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

દિતપરમાણુસમાશ્રયણે સતિ । કિમિત્યાહ-નિરવકાશમેવ । તદ્દાવનાયૈવાહ-તથાહીત્યાદિ ।
તથાહીત્યુપપ્રદર્શને । તત્રૈરન્તર્યાવસ્થાનમેવ તસ્ય-અધિકૃતાણોનૈરન્તર્યેણ-સર્વતોઽવસ્થાનં
નૈરન્તર્યાવસ્થાનમેતદેવ । તેષામ્-અણૂનાં તથાસ્વભાવતયા કારણેન કથચ્છિત્-કેનચિત્ પ્રકારેણ
અપૃથગ્ભૂતશ્ચાસૌ તથાવિદ્યૈકપરિણામશ્ચેતિ સમાસઃ ભૂતઃ-અપરિકલ્પિતઃ સોઽસ્યાસ્તીતિ તદ્વત્
નૈરન્તર્યમેવ તત્સમૂહઃ-અણુસમૂહઃ । તદેવ ચ-તત્રૈરન્તર્યમેવ દ્રવ્યમ્ । કુત્ત્વમ્-તેષામેવ-
અણૂનાં તત્ત્વાત્-તદ્દાવત્વાત્, તત્ત્વં ચ તત્સમાનધર્મત્વાત્-પરમાણુસમાનધર્મત્વાદ્ દ્રવ્યસ્ય તથા
તથા-તેન તેન ચિત્રસંસ્થાનરૂપેણ તદ્દ્રવણાત્ તેષામેવ-પરમાણૂનાં દ્રવણાત્-ગમનાત્, દ્રવણં
ચ તદ્દાવાવ્યયત્વાત્-વિશિષ્ટપરમાણુભાવાવ્યયત્વેન । તદેવ ચ દ્રવ્યમિતિ વર્તતે । સ્યાદેતદિ-
ત્યાદિ । સ્યાદેતત્ તેષામ્-અણૂનાં તથાસ્વભાવતયેતિ કોઽર્થઃ ? એતદાશઙ્ક્યાહ-ઉચ્યતે-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પરમાણુઓની નિરવયવતાનો વિરોધ થશે...” ← ઈત્યાદિ તે બધું કથન અયુક્ત છે, કારણ કે અમે
ઉપર બતાવેલ પરમાણુને સ્વીકારવામાં તો પૂર્વોક્ત એકે દોષોનો અવકાશ નથી...

બૌદ્ધ : શી રીતે જરા બતાવશો ?

સ્વાદ્વાદી : જુઓ → તે પરમાણુઓનું તથાસ્વભાવે, પરમાણુથી કથંચિદ્ અપૃથગ્ભૂત એવા
એકત્વપરિણામવાળું નૈરન્તર્યાવસ્થાન એ જ સમૂહ છે... અને એ નિરંતર અવસ્થાનને જ “દ્રવ્ય”
કહેવાય છે...

પ્રશ્ન : તે નૈરંતર્યને દ્રવ્ય કહેવાનું કારણ શું ?

ઉત્તર : કારણ એ કે તે સમૂહનો ધર્મ પરમાણુ જેવો જ હોય છે, પરમાણુ પાર્થિવ તો સમૂહ પણ
પાર્થિવ... એટલે તે નૈરન્તર્ય અવસ્થાનરૂપ પરમાણુના સમૂહને ‘દ્રવ્ય’ કહેવું વ્યાજબી છે...

વળી, અહીં વ્યુત્પત્તિ અર્થ પણ ઘટે છે - દ્રવતિ ગચ્છતિ તાન્ તાન્ પર્યાયાન્ ઇતિ દ્રવ્યમ્ - પોતાની
સત્તા અવિચ્યુત રાખી, તે તે પર્યાયોને પામવું તે દ્રવ્ય કહેવાય - આ વ્યુત્પત્તિ પ્રસ્તુતમાં જોઈએ -

તે પરમાણુઓનું ઘટાદિ અલગ અલગ સંસ્થાનરૂપે દ્રવણ=ગમન થાય છે અને તે ઘટાદિ
પર્યાયોમાં ગમન થવા છતાં પણ, પરમાણુઓનું પોતાનું અસ્તિત્વ તો અવ્યય=અખંડ જ રહે છે...
એટલે દ્રવ્યનો વ્યુત્પત્તિઅર્થ પણ પ્રસ્તુતમાં યથાર્થપણે ઘટતો હોવાથી, તે નૈરંતર્યને દ્રવ્ય કહેવામાં કોઈ
ક્ષતિ નથી...

(૫૮) બૌદ્ધ : તમે કહ્યું કે, પરમાણુઓનો તથાસ્વભાવે એકત્વપરિણામ થાય... તો અહીં

૧. ‘પૃથગ્ભૂતં તથા’ ઇતિ ગ-પાઠોઽશુદ્ધઃ । ૨. ‘તત્ત્વરિભાવના’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।

પરમાણૂનામેવાયં સ્વભાવો યેન તેં તત્તત્કાલાદ્યપેક્ષયા તત્ર તત્ર તૈસ્તૈર્મિથો નૈરન્તર્યેણ વિશિષ્ટસંસ્થાનવતા અવતિષ્ઠન્તે બાદરીભવન્તિ ચ । આહ-કિમિદં બાદરત્વમ્ ? ઉચ્યતે- તથાસમુદિતાનામિન્દ્રિયગ્રાહ્યસ્વભાવતા, સ્થૂરત્વમિત્યર્થઃ । (૫૯) કથં સૂક્ષ્માણાં સત્તા- ઽનુપચયે તત્ ? તત્તત્સ્વભાવતયા । ઇયમેવ તદનુપચયે અન્યાય્યા, ન, તત્સ્વભાવવૈચિત્ર્ય-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પરમાણૂનામેવાયં સ્વભાવો યેન તે-પરમાણવસ્તત્તત્કાલાદ્યપેક્ષયા તત્ર તત્ર-ક્ષેત્રે તૈસ્તૈઃ- પરમાણુર્ભિર્મિથઃ-પરસ્પરં નૈરન્તર્યેણ । કિં વિશિષ્ટેનેત્યાહ-વિશિષ્ટસંસ્થાન-વતાઘટાદિસંસ્થાન- વતા અવતિષ્ઠન્તે । ન કેવલમેતદ્ બાદરીભવન્તિ ચ તે પરમાણવઃ । આહ-કિમિદં બાદરત્વં નામ ? ઉચ્યતે-તથા-સૌક્યપરિત્યાગાદિના પ્રકારેણ સમુદિતાનાં સત્તા-મિન્દ્રિયગ્રાહ્યસ્વભા- વતા । કિમુક્તં ભવતિ ? સ્થૂરત્વમિત્યર્થઃ । આહ-કથં સૂક્ષ્માણાં સત્તાં સત્તાઽનુપચયે સતિ તત્-સ્થૂરત્વમ્ ? એતદાશઙ્ક્યાહ-તત્તત્સ્વભાવતયા તેષામેવ-અણૂનાં તત્સ્વભાવતયા કારણેન । આહ-ઇયમેવ-તત્તત્સ્વભાવતા તદનુપચયે તેષામ્-અણૂનામનુપચયે સતિ અન્યાય્યા । એતદા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

‘તથાસ્વભાવ’ એટલે શું ?

સ્યાદ્વાદી : તે પરમાણુઓનું (કુંભારશાળાદિ) તે તે ક્ષેત્રોમાં, પરસ્પર પરમાણુઓ સાથે નિરંતરપણે જોડાણ થઈને, ઘટાદિ વિશિષ્ટ સંસ્થાનરૂપે (=આકારરૂપે) અવસ્થાન... આવું અવસ્થાન જેના કારણે થાય, તેવો પરમાણુઓમાં રહેલ સ્વભાવ જ અહીં તથાસ્વભાવ તરીકે વિવક્ષિત છે...

આ તથાસ્વભાવથી તે પરમાણુઓનું નિરંતરપણે અવસ્થાન થાય છે, એટલું જ નહીં, પણ આગળ વધીને તો તે પરમાણુઓ ‘બાદર’ બની જાય છે...

પ્રશ્ન : બાદર એટલે શું ?

ઉત્તર : બાદર એટલે તે પ્રકારે (સૂક્ષ્મપણાને છોડવાદિ રૂપે) સમુદિત (સમુદાયરૂપે રહેલ) એવા તે પરમાણુઓનો ઇન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય બનવાનો સ્વભાવ... અર્થાત્ તે પરમાણુઓની સ્થૂલરૂપતા... સાર એ કે, સમુદિત એવા તે પરમાણુઓ સૂક્ષ્મપણાને છોડીને સ્થૂલ બને છે અને એ સ્થૂલતાને લીધે જ તેઓ ઘટાદિરૂપે ઇન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય બને છે...

✽ પરમાણુની બાદર=સ્થૂલરૂપતાસિદ્ધિ ✽

(૫૯) પ્રશ્ન : ઘટાદિ અવસ્થામાં પણ તે પરમાણુઓની સત્તામાં કોઈ ઉપચય=પુષ્ટિ તો થતી નથી... (તેઓ એકબીજા સાથે માત્ર જોડાઈને રહે છે, બાકી તેઓની સત્તા તો પૂર્વ જેટલી જ હોય છે...) તો પછી તે પરમાણુઓની સ્થૂલતા શી રીતે થાય છે ?

ઉત્તર : જુઓ ભાઈ ! આમાં તેઓનો તથાસ્વભાવ જ કારણ છે...

૧. ‘તે તત્કાલાં’ इति ग-पाठः । २. ‘नैरन्तर्येणापि किं’ इति ङ-पाठः ।

સિદ્ધે: । અનિદર્શનમભિધાનમાત્રમેતદિતિ ચેત્, ન, નિદર્શનભાવાત્ । (૬૦) કિં તદેવં-
વિધં લૌકિકમિતિ વાચ્યમ્ । નનુ વજ્રભાણ્ડાદિભાવ: । તત્ર હિ તુલ્યે તૌલ્યે પ્રકટોડ્વ-
મહત્ત્વાદિભેદ: । ન ચ તદણવો ન તુલ્યા:, તૌલ્યાભેદાત્ । ન ચ હીનાધિકા તત્સત્તા, અત

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

શઙ્ક્યાહ-ન-નૈતદેવમ્ । કુત્તર ઇત્યાહ-તત્સ્વભાવવૈચિત્ર્યસિદ્ધે:-અણુસ્વભાવવૈચિત્ર્યોપલબ્ધે: ।
આહ-અનિદર્શનમ્-અનુદાહરણમભિધાનમાત્રં-વચનમાત્રમેતદ્ યદુત તત્સ્વભાવવૈચિત્ર્યસિદ્ધે-
રિતિ । એતદાશઙ્ક્યાહ-ન, નિદર્શનભાવાત્ । કિં તત્-નિદર્શનં એવંવિધમ્-અભિપ્રેતાર્થસાધકં
લૌકિકં લોકે ભવમિતિ એતદ્ વાચ્યમિતિ પર: । નનુ વજ્રભાણ્ડાદિભાવ એવંવિધં લૌકિકં
નિદર્શનમિત્યાચાર્ય: । તદેવ ભાવયન્નાહ-તત્ર હીત્યાદિ । તત્ર-વજ્રભાણ્ડાદૌ યસ્માત્ તુલ્યે તૌલ્યે
કર્ષાદ્યપેક્ષ્યા પ્રકટ:-સર્વલોકસિદ્ધ: । કોડસાવિત્યાહ-અલ્પમહત્ત્વાદિભેદ: । ‘આદિ’શબ્દાત્

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પ્રશ્ન : અરે ! પણ જ્યારે તેની સત્તામાં જ કોઈ ઉપચય થતો નથી, ત્યારે પરમાણુઓનો તેવો
(=સમુદિત અવસ્થામાં સ્થૂલ બનવાનો) સ્વભાવ પણ શી રીતે ન્યાયસંગત ગણાય ?

ઉત્તર : તમારી વાત બરાબર નથી, કારણ કે તે પરમાણુઓની સ્વભાવવિચિત્રતા સિદ્ધ જ છે
(અને એ સ્વભાવવિચિત્રતાના કારણે જ પ્રત્યેક અવસ્થામાં સૂક્ષ્મસ્વભાવી પણ પરમાણુઓ, સમુદિત
અવસ્થામાં સ્થૂલસ્વભાવી બને છે...)

પ્રશ્ન : પણ તમારી વાત તો દાખલા વિનાની હોવાથી “પરમાણુની સ્વભાવવિચિત્રતા સિદ્ધ
છે” - એ માત્ર બોલવારૂપ સાબિત થાય છે, તેના માટે તમારે તર્ક આપવો જોઈએ...

ઉત્તર : તમારું કથન અયુક્ત છે, કારણ કે અમે કહેલ વાતમાં દાખલો છે જ... (એટલે અમારી
વાત માત્ર બોલવારૂપ નથી...)

(૬૦) પ્રશ્ન : તો તમારે અભિપ્રેત અર્થને સિદ્ધ કરનાર, લૌકિક દાખલો બતાવવો જ જોઈએ...

ઉત્તર : તો જુઓ, આ રહ્યો દાખલો - ધારો કે બે વસ્તુ છે : (૧) વજ્ર=હીરો, અને (૨)
ભાંડ=વાસણ - આ બંને વસ્તુનું વજન કર્ષપ્રમાણ (=સોળ માસા પ્રમાણ) છે...

એટલે કર્ષપ્રમાણ વજનની અપેક્ષાએ બંને વસ્તુ તુલ્ય છે, અર્થાત્ વજનમાં કોઈ વધઘટ નથી...
(એ પરથી માનવું જ જોઈએ કે, બંને વસ્તુના અણુઓ તુલ્ય જ છે, નહીંતર તો તુલ્યમાપ શી રીતે
નીકળે ?) છતાં પણ (૧) હીરાનું પરિમાણ અલ્પ અને વાસણનું પરિમાણ મહત્, (૨) હીરો સારભૂત
અને વાસણ અસારભૂત - એમ અલ્પ-મહત્વાદિની અપેક્ષાએ તેઓનો સ્પષ્ટપણે ભેદ દેખાય છે...

❖ કર્ષ એક જાતનું પ્રમાણ છે, તેની પ્રક્રિયા આવી છે - (૧) ૧૦ ધાન્ય માસા=૧ સુવર્ણ માસા, (૨) ૧૬
સુવર્ણ માસા=૧ કર્ષ, (૩) ૪ કર્ષ=૧ પલ...

૧. ‘તદેવંવિધૌ લૌકિકં’ ઇતિ ક-પાઠ: । ૨. ‘ભેણ્ડાદિ’ ઇતિ ઙ-પાઠ: । ૩. ‘ભેણ્ડાદૌ’ ઇતિ ઙ-પાઠ: ।

એવ હેતો : । ન ચાભિન્નપરિણામાઽસૌ, દર્શનાદિભેદાત્, ન ચાતત્સ્વભાવત્વેઽયમ્, અતિપ્રસ-
જ્ઞાત્ । ઇતિ બાદરભાવસિદ્ધિઃ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સારત્વાદિગ્રહઃ । ન ચ તદણવઃ-વજ્રભાણ્ડાણવો ન તુલ્યા એવ । કુત ઇત્યાહ-તૌલ્યાભેદાત્
કારણાત્ । ન ચ હીનાધિકા તત્સત્તા-વજ્રભાણ્ડાણુ-સત્તા । કુત ઇત્યાહ-અત એવ હેતોઃ-
તૌલ્યાભેદાદેવ । ન ચાભિન્નપરિણામાઽસૌ, તત્સત્તેતિ પ્રક્રમઃ । કુત ઇત્યાહ-દર્શનાદિભેદાત્ ।
અનુભવસિદ્ધોઽયમશક્યાપલાપઃ । ન ચાતત્સ્વભાવત્વે સતિ અણૂનામયં-ભિન્નઃ પરિણામઃ । કુત
ઇત્યાહ-અતિપ્રસજ્ઞાત્, ચેતનાદિપરિણામાપત્તેરિત્યર્થઃ । ઇતિ-એવં બાદરભાવસિદ્ધિરણૂનામ્ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(જેમ અહીં સરખા પણ પરમાણુઓ વજ્ર અવસ્થામાં અલ્પપરિમાણી અને વાસણ અવસ્થામાં
મહત્પરિમાણી દેખાય છે, તેમ સરખા પણ પરમાણુઓ, પ્રત્યેક અવસ્થામાં સૂક્ષ્મ અને સમુદાય
અવસ્થામાં સ્થૂલ બને એમાં કોઈ અસમંજસતા નથી...)

પ્રશ્ન : ભાંડમાં અણુ વધુ હોવાથી તે મોટો છે.

ઉત્તર : ના, વજન સરખું હોવાથી અણુ સરખા છે...

પ્રશ્ન : વજ્ર કરતાં ભાંડના અણુનું દળ વધુ હોવાથી મોટો છે...

ઉત્તર : તો તો વજન વધી જાય, પણ વજન સરખું છે, તેથી દળ પણ સરખું છે...

પ્રશ્ન : તો શું વજ્ર/ભાંડના અણુઓ અભિન્નપરિણામી (એકપરિણામી) છે ?

ઉત્તર : ના, બિલકુલ નહીં, કારણ કે બંને વસ્તુનું દર્શન અને તદ્વિષયક વ્યવહારાદિ ભિન્ન
ભિન્ન થાય છે, એવું દરેકને અનુભવસિદ્ધ છે. તેથી બંનેના ભેદપરિણામનો અપલાપ કરવો બિલકુલ
શક્ય નથી...

પ્રશ્ન : જો બંને ભિન્નપરિણામી હોય, તો શું તે અણુઓમાં ભેદપરિણામરૂપ સ્વભાવ માનવો
પડે ?

ઉત્તર : હા, નહીંતર તો તેવા સ્વભાવ ન માનવામાં, તે અણુઓનો ભેદપરિણામ જ નહીં
ઘટે... છતાં પણ જો ભેદપરિણામ માનશો, તો અતિપ્રસંગ એ આવશે કે, તે અણુઓમાં
ચેતનપરિણામસ્વભાવ ન હોવા છતાં પણ, તેઓને ચેતનાદિપરિણામરૂપ માનવા પડશે ! તેથી તે બંનેના
અણુઓમાં ભેદપરિણામ રૂપ સ્વભાવ માનવો જ જોઈએ...

સારાંશ : જેમ સરખા પણ અણુઓ વજ્રમાં સૂક્ષ્મ અને ભાંડમાં સ્થૂલ દેખાય છે, તેમ પ્રત્યેક
અવસ્થામાં સૂક્ષ્મ પણ પરમાણુઓ સમુદિત અવસ્થામાં સ્થૂલ બને એમાં કોઈ ક્ષતિ નથી... એટલે
પરમાણુઓની સ્થૂલ=બાદરરૂપતા નિર્બાધિ સિદ્ધ થાય છે...

(૬૧) एवं च 'इन्द्रियाग्राह्यसमूहत्वेन तदग्रहणतो व्यवहारायोगात्' इति प्रत्युक्तम्, उक्तवत् तेषां तथास्वभावतया सर्वथेन्द्रियाग्राह्यत्वासिद्धेः, तेषामेव तथाभवनादिति ।
(६२) आह-एवमन्यूनानतिरिक्ततत्सत्ताभावे न "उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत्" इति न्याय्यं

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

एवं चेत्यादि । एवं च कृत्वा इन्द्रियाग्राह्यसमूहत्वेन हेतुना तदग्रहणतः, प्रक्रमाद-
ण्वग्रहणेन, व्यवहारायोगादिति-एवं तत् पूर्वपक्षोक्तं प्रत्युक्तमिति । कथमित्याह-उक्तवत् तेषां-
परमाणूनां तथास्वभावतया कारणेन । किमित्याह-सर्वथा-एकान्तेन इन्द्रियाग्राह्यत्वासिद्धेः
कारणात् । असिद्धिश्च तेषामेव-अणूनां तथाभवनात्-इन्द्रियग्राह्यतया भवनादिति । आह परः-
एवम्-उक्तनीत्या अन्यूनानतिरिक्ततत्सत्ताभावे-अधिकृताणुसत्ताभावे सति । किमित्याह-न
"उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत्" इति एतन्न्याय्यं वच इति । कथमन्याय्यमित्याह-तत्र-अन्यूना-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

* પરમાણુઓની ઇન્દ્રિયગ્રાહ્યતાસિદ્ધિ *

(૬૧) પરમાણુઓની બાદરતા સિદ્ધ હોવાથી, પૂર્વપક્ષમાં તમે જે કહ્યું હતું કે - “પરમાણુસમૂહ તે ઇન્દ્રિયઅગ્રાહ્ય એવા પરમાણુઓના સમૂહરૂપ હોવાથી, પરમાણુનું ગ્રહણ ન થતાં, તે વિશે વ્યવહાર જ થઈ શકશે નહીં” - તે પણ નિરાકૃત થાય છે, કારણ કે ઉપરોક્ત રીતે તે પરમાણુઓનો તેવો સ્વભાવ હોવાથી, તેઓ સર્વથા ઇન્દ્રિયથી અગ્રાહ્ય જ છે - એવું સિદ્ધ નથી...

પ્રશ્ન : તો શું તેઓ ઇન્દ્રિયથી પણ ગ્રાહ્ય છે ?

ઉત્તર : હા, જરૂર, કારણ કે તે જ પરમાણુઓ સમુદિત અવસ્થામાં ઇન્દ્રિયગ્રાહ્યરૂપ બને છે... આ રીતે ઇન્દ્રિયગ્રાહ્યતા સિદ્ધ હોવાથી તદ્વિષયક વ્યવહાર અસંગત નથી...

* એકાંતવાદીકૃત એકાંત ધ્રૌવ્યનું આપાદન *

(૬૨) એકાંતવાદી : ઉપરોક્ત રીતે પ્રત્યેક/સમુદિત અવસ્થામાં જો પરમાણુઓ તદવસ્થ જ રહેતાં હોય, અર્થાત્ તેઓની સત્તામાં કોઈ ન્યૂનાધિકભાવ ન થતો હોય, તો તમારું જે વચન છે કે - “(૧) ઉત્પાદ, (૨) વ્યય, અને (૩) ધ્રૌવ્ય - આ ત્રણથી યુક્ત પદાર્થ જ સત્ છે” - તે વચન ન્યાયસંગત

❖ “येनोत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं यत् सत्, तदिष्यते ।

अनन्तधर्मकं वस्तु तेनोक्तं मानगोचरः ॥” - षड्दर्शन० श्लो० ५७

“ततः सिद्धं द्रव्यपर्यायात्मकं, उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं वस्तुतत्त्वमन्तर्बहिश्च प्रमेयम् ।” - लघीयस्त्र० સ્વો. ૧ ।

“उपप्ले वा विगए वा ध्रुवे वा ।” - स्थानांगसूत्र स्थान ૧૦ ।

“उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत् ।” - तत्त्वार्थसूत्र ૫/૩૦ ।

“यदुत्पादव्ययધ્રૌવ્યયોગિતાં ન બિભર્તિ વૈ ।

તાદૃશં શશશૃંગારૂપમેવ પરં यदि ॥” - ઉત્પાદાદિસિદ્ધિ શ્લો० ૨ ।

૧. દ્રષ્ટવ્યં ૮૬૧તમં પૃષ્ઠમ્ । ૨. ‘દિત્યત્પૂર્વ૦’ इति इ-पाठः ।

વચઃ, તત્ર તત્ત્વત ઉત્પાદવ્યયાભાવાત્, સત્તાલેશસ્યાપિ વ્યયાયોગાત્, અસતશ્ચોત્પાદા-
નુપપત્તેઃ, અન્યથા યો વ્યેતિ^૧ તસ્ય નિરન્વયો વ્યયઃ, યશ્ચોત્પદ્યતે તસ્યાપ્યસત એવોત્પાદઃ,
યા ચ તત્રાપરા સત્તા તસ્યાઃ કૂટસ્થનિત્યતૈવેતિ કથમુત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યયુક્તં સદિતિ ?

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તિરિક્તતત્સત્તાભાવે તત્ત્વતઃ-પરમાર્થેન । કિમિત્યાહ-ઉત્પાદવ્યયાભાવાત્ । અભાવશ્ચ સત્તા-
લેશસ્યાપિ કસ્યચિદ્ વ્યયાયોગાદ્ ભાવાભાવાભવનેન । તથા અસતશ્ચ-સત્તાલેશસ્ય કસ્ય-
ચિદુત્પાદાનુપપત્તેઃ અભાવભાવાભવેન । इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह-अन्यथेत्यादि । अन्यथा-
एवमनभ्युपगमे यो व्येति-विनश्यति भावः तस्य निरन्वयो व्ययः-विनाशः, यश्चोत्पद्यते
तस्याप्यसत् एवोत्पादः, या च तत्रापरा सत्ता-या नोत्पद्यते न विनश्यति तस्या अमुना प्रकारेण
कूटस्थनित्यतैव-एकान्तेन इति एवं कथं “उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत्” इति ? एतदा-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

નહીં ગણાય, કારણ કે તેઓની સત્તામાં ન્યૂનાધિકતા ન થવામાં તો એમ જ સાબિત થશે કે, ખરેખર
તો તેમાં ઉત્પાદ-વ્યય કંઈ જ નથી (છતાં પણ તમે તેને સત્ માનો છો, તો પછી ‘ત્રણયુક્ત જ સત્
હોય’ એવું વચન શી રીતે ન્યાયસંગત બને ?)

પ્રશ્ન : પણ પરમાણુમાં ઉત્પાદ/વ્યય કેમ નથી - એ જરા બતાવશો ?

ઉત્તર : જુઓ → (૧) ભાવનો કદી અભાવ થતો નથી, એટલે પરમાણુની લેશ પણ સત્તાનો
‘વ્યય’ થવો બિલકુલ સંભવિત નથી, અને (૨) શશશુંગ જેવા અભાવનો કદી ભાવ થતો નથી, એટલે
તે પરમાણુમાં અસત્ એવા કોઈનો ‘ઉત્પાદ’ પણ બિલકુલ સંભવિત નથી...

અમારું આવું કથન માનવું જ જોઈએ, નહીંતર તો (૧) જે પદાર્થ નષ્ટ થાય છે, તે પદાર્થનો
તો માત્ર નિરન્વય નાશ=વ્યય જ, (૨) જે અસત્ પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે, તે પદાર્થનો માત્ર ઉત્પાદ
જ, અને (૩) જે પદાર્થ ઉત્પન્ન/વિનષ્ટ નથી થતો - માત્ર સત્તારૂપે સ્થાયી રહે છે - તે પદાર્થને એકાંતે
કૂટસ્થ નિત્ય જ માનવો પડશે...

અને એ રીતે તો, દરેક પદાર્થ ઉત્પાદાદિમાંથી કોઈ એકરૂપે જ સિદ્ધ થવાથી - કોઈ એક પદાર્થ
ત્રણે રૂપ સિદ્ધ ન થતાં - તમારું “ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યયુક્ત પદાર્થ જ સત્ છે” - એ વચન શી રીતે
મનાય ?

ટૂંકમાં, ઉત્પાદાદિ ત્રણ યુક્ત પદાર્થ જ સત્ છે - એ વાત બિલકુલ ન્યાયસંગત નથી.

૧. ‘વિનश्यति’ इत्यधिकः क-पाठः । २. ‘कूटस्थितिनिनित्यतैवैति’ इति ग-पाठः । ३. ‘अभावसावाभावेन’
इति ङ-पाठः । ४. पूर्वमुद्रिते तु ‘अभावभावभावेन’ इति पाठः, अत्र तु D-प्रतपाठः ।

(૬૩) અત્રોચ્યતે-અન્યાય્યમિદં વચઃ, તત્સમ્પૂર્ણસત્તાયા એવ પરિણામિત્વાત્ પરિણામિત્વે ચ તત્તત્કાલાદ્યવસ્થાનલક્ષણસ્ય તત્સત્ત્વસ્વભાવસ્ય કથञ્ચિત્ વ્યયયોગાત્, અન્યથા તત્તાદવસ્થ્યાપત્ત્યા સદા તદ્ભાવેન વર્તમાનતાદિપ્રસન્નઃ । યુક્તિબાધિતશ્ચાયં તત્કાર્યાસિદ્ધેરિતિ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

શઙ્ક્યાહ-અત્રોચ્યતે-અન્યાય્યમિદં વચો યદુક્તં ભવતા । કુત્ત ઇત્યાહ-તત્સમ્પૂર્ણસત્તાયા એવ તેષાં-પરમાણૂનાં સમ્પૂર્ણસત્તાયા એવ । કિમિત્યાહ-પરિણામિત્વાત્ સૈવ તેન તેનાકારેણ પરિણ-મતિ । પરિણામિત્વે ચ સતિ કિમિત્યાહ-તત્તત્કાલાદ્યવસ્થાનલક્ષણસ્ય તત્સત્ત્વસ્વભાવસ્ય-પ્રસ્તુતાણુસત્ત્વસ્વભાવસ્ય કથञ્ચિત્-કેનચિત્ પ્રકારેણ વ્યયયોગાત્ । ઇત્થં ચૈતદઙ્ગીકર્ત્તવ્ય-મિત્યાહ-અન્યથા-એવમનભ્યુપગમે તત્તાદવસ્થ્યાપત્ત્યા તસ્ય-તત્સત્ત્વસ્વભાવસ્ય તાદવસ્થ્યં તત્તાદવસ્થ્યં તસ્યાપત્તિસ્તયા હેતુભૂતયા । કિમિત્યાહ-સદા તદ્ભાવેન-તત્સત્ત્વસ્વભાવભાવેન । કિમિત્યાહ-વર્તમાનતાદિપ્રસન્નઃ । આકાલં તદેકકાલાદિસમ્બન્ધિસ્વભાવાપ્રચ્યુત્થેતિ ભાવની-યમ્ । યુક્તિબાધિતશ્ચાયં-વર્તમાનતાદિપ્રસન્નઃ, તત્કાર્યાસિદ્ધેઃ-વર્તમાનતાદિકાર્યાસિદ્ધેઃ । ઇતિ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

※ એકાંતવાદીકૃત પ્રલાપનો નિરાસ ※

※ ઉત્પાદાદિ ત્રયાત્મકતાસિદ્ધિ ※

(૬૩) સ્યાદ્વાદી : તમારું સંપૂર્ણ કથન અયુક્ત છે, કારણ કે ખરેખર તો તે પરમાણુઓની સત્તા જ તે તે (સ્થૂળ) આકારરૂપે પરિણમનારી છે... એટલે તેમાં ઉત્પાદ/વ્યય પણ માનવો જ રહ્યો... તે આ રીતે -

(૧) વ્યયરૂપતા : પરમાણુનો સત્ત્વસ્વભાવ તે તે કાળ-ક્ષેત્રાદિમાં અવસ્થાનરૂપ છે... હવે તેના આ સ્વભાવનો કથંચિદ્ (=કોઈક પ્રકારે) તો વ્યય થાય જ છે.

પ્રશ્ન : (અન્યથા=) જો વ્યય ન માનીએ તો ?

ઉત્તર : તો તો તે પરમાણુનો તત્કાલાદિ-અવસ્થાનરૂપ સત્ત્વસ્વભાવ હંમેશા તદવસ્થ જ માનવો પડશે, ને તો પછી સદા તે જ કાળ રહેવાથી તે કાળની વર્તમાનતાદિ માનવાનો પ્રસંગ આવશે !

આશય એ કે, તત્કાલાવસ્થાનરૂપ તત્સત્ત્વસ્વભાવનો જો વ્યય ન થાય, તો તત્સત્ત્વસ્વભાવ હંમેશાં રહે, જે તત્કાલાવસ્થાનરૂપ હોવાથી (પરમાણુ હંમેશાં માટે એક જ કાળ સાથે સંબંધિત રહેતાં) તત્કાલ હંમેશાં વર્તમાન બનવાનો પ્રસંગ આવે. અને તે યુક્તિબાધિત છે, તત્કાળ તે વર્તમાન નથી, કારણ કે વર્તમાનતાનું કાર્ય તત્કાળમાં અસિદ્ધ છે...

૧. 'તત્તત્કાલાદ્યવસ્થાનવ્યયોત્પાદયોઃ યોગાદિતિ, ભાવાધારૌ ચૈતૌ' ઇતિ ક-પાઠે સતિ પાઠપ્રપાતઃ । ૨. 'સેવતે નાતના(?)કારણેન' ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૩. 'પરિણમતિ' ઇતિ પાઠઃ પૂર્વમુદ્રિતે નાસ્તિ, અત્ર તુ D-પ્રતાનુસારેણ સ્થાપિતઃ । ૪. 'તત્તત્સત્ત્વં' ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૫. 'માનાદિપ્રસન્નઃ' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૬. 'ભાવ-પ્રચ્યુત્થેતિ' ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।

વ્યયયોગઃ । સમયાન્તરાદ્યવસ્થાનલક્ષણસ્ય ચ તત્સત્ત્વસ્વભાવસ્ય કથञ्चित્સત एवो-
ત્પાદઃ । (૬૪) સર્વથા સત્ત્વે પ્રાગપિ તદ્વાવાત્ તદા તદ્વાવવિરોધઃ । અસ્તિ ચાંયમ્,
સમયાન્તરાદ્યવસ્થાનયોગાદિતિ (૬૫) ભાવાધારૈ ચૈતૌ, વાન્ધ્યેયાદાવસમ્ભવાદનયોઃ ।
તત્ત્વભાવવૈકલ્યે ચ તત્સત્ત્વસ્યાસમ્ભવ એવેતિ ભાવનીયમ્ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

एवं व्यययोगस्तत्सत्त्वस्वभावस्य समयान्तराद्यवस्थानलक्षणस्य च 'आदि'शब्दात् क्षेत्रा-
न्तरादिग्रहः, तत्सत्त्वस्वभावस्य-अधिकृताणुसत्त्वस्वभावस्य । किमित्याह-कथञ्चित्-केनचित्
प्रकारेण असत एवोत्पादः । सर्वथा-एकान्तेन सत्त्वे । किमित्याह-प्रागपि तद्वावात्-
समयान्तरावस्थानलक्षणतत्त्वभावभावात् । किमित्याह-तदा-समयान्तरादौ तद्वावविरोधः-
समयान्तराद्यवस्थानादिलक्षणतत्त्वभावविरोधः । अस्ति चायं-भावः । कुत इत्याह-समया-
न्तराद्यवस्थानयोगादिति । भावाधारै चैतौ-व्ययोत्पादौ । कुत इत्याह-वान्ध्येयादाव-
समम्भवादनयोः-व्ययोत्पादयोः । तत्त्वभाववैकल्ये च-यथोदितव्ययोत्पादस्वभाववैकल्ये च

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

એટલે માનવું જ રહ્યું કે, તે પરમાણુનો વર્તમાનકાલસંબંધિતા રૂપ સ્વભાવ કાયમ ટકતો નથી,
પણ કથંચિદ્ તો તેનો વ્યય થાય જ છે... તેથી પરમાણુના સત્ત્વસ્વભાવનો કથંચિદ્ વ્યય છે જ...

(૨) ઉત્પાદરૂપતા : પરમાણુમાં બીજા કાળમાં - બીજા ક્ષેત્રાદિમાં રહેવારૂપ સ્વભાવ જે પહેલા
કથંચિદ્ અસદ્ હતો, તેનો ઉત્પાદ થાય છે.

(૬૪) પ્રશ્ન : (સર્વથા સત્ત્વે=) પરમાણુના કાળાંતર - ક્ષેત્રાંતરાદિમાં રહેવારૂપ સ્વભાવ પણ
પહેલા હતો, તેવું માનીએ તો ?

ઉત્તર : તો તો તે સ્વભાવ પહેલા પણ રહ્યો હોવાથી, કાળાંતરાદિમાં જ તેનો (સમયાંતરાદિમાં
રહેવારૂપ) સ્વભાવ હોવાનું વિરુદ્ધ ઠરશે...

ભાવ એ કે, પરમાણુમાં કશો ફેરફાર માનવાનો નથી. એમ જ ચોથી ક્ષણ પસાર થઈ, પમી
આવી. તો પરમાણુમાં પમી ક્ષણમાં રહેવારૂપ સ્વભાવ ઉત્પન્ન થયો... તે પહેલા નહોતો એટલે
અસત્ની ઉત્પત્તિ થઈ... પૂર્વે પણ તે સ્વભાવ માનો તો ત્યારે પણ તેમાં પાંચમી ક્ષણે રહેવાનો સ્વભાવ
થવાથી ચોથી ક્ષણે રહેવારૂપ સ્વભાવ ઘટી ન શકે... એટલે પૂર્વે તેવો સ્વભાવ માની શકાય નહીં...
ને તેવો (=સમયાંતરમાં અવસ્થાનરૂપ) સ્વભાવ તેનો છે તો ખરો જ, એટલે જ તો સમયાંતરમાં તેનું
અવસ્થાન થાય છે... એટલે માનવું જ રહ્યું કે કથંચિદ્ પૂર્વે અસત્નો જ ઉત્પાદ થાય છે...

(૬૫) બીજી વાત, ઉત્પાદ અને વ્યય બંને ભાવપદાર્થરૂપ આધારમાં જ રહે છે, કારણ કે
ભાવપદાર્થના જ ઉત્પાદ - વ્યય થાય છે, વંધ્યાપુત્ર જેવા અસત્ પદાર્થના નહીં...

આહ-એવમપિ કિઞ્ચિત્ તત્રાસદેવોત્પદ્યત્ત્વં ઇતીષ્ટં તદ્વત્ । તત્ પ્રતીત્ય તદપરભાવે કો દોષઃ ? (૬૬) ઉચ્યતે-દૃષ્ટહાન્યદૃષ્ટપરિકલ્પનાઘ્યઃ । તથાહિ-ભાવાશ્રિતમસદ્ ભવદ્

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સતિ । કસ્યેત્યાહ-તત્સત્ત્વસ્ય-અધિકૃતાણુસત્ત્વસ્ય તત્સત્ત્વસ્વભાવસત્ત્વસ્ય વા અસમ્ભવ એવોક્તનીત્યા ઇતિ ભાવનીયમ્ । આહ પરઃ-એવમપિ-યથા ભવતોક્તં તથાપિ કિઞ્ચિત્-સમયાન્તરાદ્યવસ્થાનાદિ તત્ર-અધિકૃતાણુસત્ત્વે અસદેવોત્પદ્યત્ત્વં ઇતિ-એવમિષ્ટં તદ્વદિતિ નિદર્શનમ્ । તત્ પ્રતીત્ય-અધિકૃતાણુસત્ત્વં તદપરભાવે-તદન્યોત્પાદે યત્રોત્પદ્યત્ત્વં ઇતીષ્યતે તત્ર કો દોષઃ? પર્યાયવદ્ દ્રવ્યમપિ સ્વહેતું પ્રતીત્યોત્પદ્યતામિતિ । એતદાશક્લ્પ્યાહ-દૃષ્ટહાન્ય-દૃષ્ટપરિકલ્પનાઘ્યઃ, દોષ ઇતિ વર્તતે । અક્ષરગમનિકા સુજ્ઞેયા । ભાવાર્થ ત્વાહ તથાહીત્યાદિના ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

હવે જો અધિકૃત પરમાણુને કે (તત્સત્ત્વસ્વભાવસત્ત્વસ્ય=) ઉત્પાદ-વ્યયસ્વરૂપ સ્વભાવવાળા ધ્રૌવ્યને, ઉપરોક્ત ઉત્પાદ-વ્યયરૂપસ્વભાવથી રહિત માનશો, તો તો તે બે નિરાધાર થઈ જવાથી, ઉત્પાદ-વ્યયનું અસ્તિત્વ જ સંભવિત નહીં બને...

સાર : તેથી પરમાણુના ધ્રૌવ્યને=સ્થિરતારૂપ સ્વભાવને ઉત્પાદ-વ્યયસ્વભાવી માનવો ઉચિત જ છે... એટલે દરેક વસ્તુની ત્રયાત્મકતા માનવી જ રહી...

❖ એકાંત અસત્કાર્યવાદનો નિરાસ ❖

એકાંતવાદી : અધિકૃત અણુસત્ત્વમાં, જેમ સમયાંતરાદિ અવસ્થાનરૂપ પર્યાયો સર્વથા અસદ્ જ ઉત્પન્ન થાય એવું તમને ઈષ્ટ છે, તો તેની જેમ, અધિકૃત અણુસત્ત્વને આશ્રયીને મૃદાદિરૂપ દ્રવ્ય પણ સર્વથા અસદ્ જ ઉત્પન્ન થાય એવું કેમ ન મનાય ? તેમાં દોષ શું ? (ભાવ એ કે, અધિકૃત અણુસત્ત્વને આશ્રયીને, જો પર્યાય સર્વથા અસત્ ઉત્પન્ન થઈ શકતો હોય, તો તેની જેમ દ્રવ્ય પણ સર્વથા અસત્ કેમ ન ઉત્પન્ન થાય ?)

(૬૬) સ્થાદ્વાદી : જુઓ, તેવું માનવામાં (૧) દૃષ્ટાંતો, અને (૨) અદૃષ્ટપરિકલ્પના નામનો દોષ આવે છે. તે આ પ્રમાણે -

(૧) દરેક અસત્ પદાર્થ ભાવને આશ્રયીને ઉત્પન્ન થતાં દેખાય છે... જેમ માટીરૂપ ભાવને

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

33. તત્સત્ત્વસ્વભાવસત્ત્વસ્યેતિ । તયોઃ-ઉત્પાદ-વ્યયોઃ સત્ત્વં-સ્વરૂપં તત્સત્ત્વમ્, તત્સત્ત્વં સ્વભાવો यस્ય તત્ તત્સત્ત્વસ્વભાવમ્, તચ્ચ તત્ સત્ત્વં ચ-ધ્રૌવ્યલક્ષણોઽંશઃ તત્સત્ત્વસ્વભાવસત્ત્વં તસ્ય । ઉત્પાદ-વ્યયસમ્બન્ધિ સત્ત્વસ્વભાવં હિ ધ્રૌવ્યમ્ । તતો યદિ યથોદિતતદ્વ્યયોત્પાદસ્વભાવવૈકલ્યમભ્યુપગમ્યતે ધ્રૌવ્યસ્ય, તદા ન સમ્ભવત્ એવોત્પાદ-વ્યયૌ, નિરાધારત્વાત્ । તસ્માદુત્પાદવ્યયસ્વભાવં ધ્રૌવ્યમઙ્ગીકર્તુમુચિત-મિતિ ॥

દૃષ્ટં મૃદ્ઘટાદિસંસ્થાનાદિવત્, તત્સમયાન્તરાઽવસ્થાનાદિતત્ત્યાગે દૃષ્ટહાનિઃ । ન દૃષ્ટં ચા-
તદાશ્રયં વાન્ધ્યેયબાલાદ્યાકારવત્ મૃદભાવઘટાકારવદ્વા । તદઙ્ગીકરણેઽદૃષ્ટપરિકલ્પના ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તથાહીત્યુપપ્રદર્શને । ભાવાશ્રિતં સત્ અસત્-અવિદ્યમાનં ભવદ્ દૃષ્ટમ્ । નિદર્શનમાહ-
મૃદ્ઘટાદિસંસ્થાનાદિવત્ મૃદિ ઘટાદિસંસ્થાનાદિ તદ્વત્ । કિં દૃષ્ટમિત્યાહ-તત્સમયાન્તરા-
ઽવસ્થાનાદિતત્ત્યાગે-ભાવાશ્રિતાસત્સદ્ધવનત્યાગે । કિમિત્યાહ-દૃષ્ટહાનિઃ । તથા ન દૃષ્ટં ચે-
ત્યાદિ । ન દૃષ્ટં ચ અતદાશ્રયં ન તદાશ્રયમતદાશ્રયમ્, અભાવાશ્રયમિત્યર્થઃ । નિદર્શનમાહ-
વાન્ધ્યેયબાલાદ્યાકારવદિતિ નિદર્શનં સુજ્ઞાનં સુખપ્રતિપત્યર્થમ્ । એવમયસદ્વાદ ઇતિ ચ સ્થાપનાર્થ
નિદર્શનાન્તરમાહ-મૃદ્વાવઘટાકારવદ્ વા મૃદભાવે ઘટાકાર ઇતિ સમાસસ્તદ્વત્ । ‘વા’શબ્દો
વિકલ્પાન્તરપ્રદર્શનાર્થઃ । તદઙ્ગીકરણે ચ-અભાવાશ્રયાસત્સદ્ધવનાઙ્ગીકરણે ચ । કિમિત્યાહ-
અદૃષ્ટપરિકલ્પનં યન્ન દૃષ્ટં પ્રત્યક્ષાનુમાનાભ્યામસદ્ધવનં તત્ પરિકલ્પનમ્ । ઇત્યારેકાશેષનિરાસા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

આશ્રયીને પૂર્વે અવિદ્યમાન એવાં ઘટસંસ્થાનાદિની ઉત્પત્તિ... આમ ભાવને આશ્રયીને જ અસત્= અવિદ્યમાન પદાર્થની ઉત્પત્તિ દેષ્ટ છે...

પણ જો મૃદરૂપ દ્રવ્ય પણ પૂર્વે અસત્=અવિદ્યમાન માનો, તો ઘટસંસ્થાન - સમયાંતરાદિ અવસ્થાનની ઉત્પત્તિ ભાવને આશ્રયીને નહીં ગણાય... ફલતઃ પ્રત્યક્ષદેષ્ટ એવી ભાવાશ્રિત અસત્ પદાર્થની ઉત્પત્તિની હાનિ થશે, એમ દેષ્ટહાનિનો પ્રસંગ આવશે...

(૨) અભાવને આશ્રયીને કદી કોઈની ઉત્પત્તિ દેખાતી નથી. જેમ વંધ્યાપુત્રને આશ્રયીને બાલાદિ આકારની ઉત્પત્તિ કદી દેષ્ટ નથી...

(અસત્કાર્યવાદમાં આવતાં દોષોને સુખેથી સમજી શકાય એ માટે જ આ વંધ્યાપુત્રનું દેષ્ટાંત આપેલ છે. આ જ વાતને હજી પુષ્ટ કરવા એક બીજું દેષ્ટાંત આપે છે -)

જેમ માટીના ન હોવામાં ઘટાકાર ઉત્પન્ન થતો નથી, તેમ પૂર્વે દ્રવ્ય ન હોવામાં પર્યાયની ઉત્પત્તિ પણ કદી દેષ્ટ નથી, ટૂંકમાં અભાવને આશ્રયીને અસત્ પદાર્થની ઉત્પત્તિ પ્રત્યક્ષ કે અનુમાન એકે પ્રમાણથી દેષ્ટ નથી, છતાં પણ તમે તેવી કલ્પના કરો, તો પ્રત્યક્ષ-અનુમાનથી અદેષ્ટની કલ્પનાનો દોષ આવશે જ... (અસદ્વાદી બૌદ્ધો, દ્રવ્યનો પણ પૂર્વે અભાવ માને છે, એટલે તેઓ અભાવને આશ્રયીને ઘટસંસ્થાનાદિની ઉત્પત્તિ કહે છે, જે કદી દેષ્ટ નથી. તેથી તેઓને અદેષ્ટકલ્પના નામક દોષ આવે છે...)

સાર : તેથી દ્રવ્યને તો પૂર્વે સત્ જ માનવો જોઈએ અને પછી તેને આશ્રયીને ઘટસંસ્થાનાદિરૂપ પર્યાયની ઉત્પત્તિ માનવી જોઈએ..

૧. ‘રાદિવસ્વતત્યાગે દૃષ્ટં’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. ‘ભાવાસૃતં’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૩. ‘ભાવાસૃતા’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।
૪. ‘શ્રયેઽસત્સદ્ધવનાં’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।

(૬૭) ન ચ તત્તથાભાવાભાવે અસત્ સદ્ ભવતીતિ ન્યાયવાદિનઃ તત્ પ્રતીત્ય તદ્ભાવ
ઇત્યપિ કલ્પનાડ્યુક્તા, પુષ્કલબીજાભાવાત્ । ઇતિ તદુપાદાનમન્તરેણૈવ સ્યાત્ તદભાવઃ,
યદ્યસદેવ સદ્ ભવેત્ । (૬૮) ન ચાસાવતો યદપિ કિञ્ચિત્ તત્ર અસદુત્પદ્યતે તદપિ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

યાહ-ન ચ તત્તથાભાવાભાવે તસ્યૈવ-હેતોઃ પ્રક્રમાદ્ વિશિષ્ટસ્ય ભાવસ્ય, તથા-કાર્યરૂપેણ
વિવક્ષિતપર્યાયાત્મના ભાવાભાવે સતિ અસત્ સદ્ ભવતીતિ ન્યાયવાદિનઃ-એવં ન્યાયવાદિનઃ ।
કિમિત્યાહ-તત્ પ્રતીત્ય-કારણં તદ્ભાવઃ-કાર્યભાવ ઇત્યપિ કલ્પના યુક્તા ન ચ । કુત્ ઇત્યાહ-
પુષ્કલબીજાભાવાત્ । એકાન્તેનૈવાસતઃ સદ્ભાવેન સર્વથા તદનુપયોગાદિતિ ગર્ભઃ । ઇતિ-એવં
સર્વથાડસદ્ભાવેન કિમિત્યાહ-તદુપાદાનમન્તરેણૈવ, પ્રક્રમાત્ કાર્યોપાદાનમન્તરેણૈવ, સ્યાત્
તદ્ભાવઃ-કાર્યભાવઃ । કથમિત્યાહ-યદ્યસદેવ સદ્ ભવેત્ ન તસ્યાસતઃ કારણસત્તયા કશ્ચિત્

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

(હવે ગ્રંથકારશ્રી, બૌદ્ધની શેષ આશંકાના નિરાસ માટે કહે છે -)

❖ બૌદ્ધકલ્પિત પ્રતીત્યસમુત્પાદવાદનો નિરાસ ❖

(૬૭) બૌદ્ધો કહે છે કે, કાર્ય તે ઉત્પત્તિ પહેલા સર્વથા અસત્ હોય છે અને આ અસત્ કાર્ય જ
કારણને આશ્રયીને સત્ બને છે, અર્થાત્ પૂર્વક્ષણીય મૃદુક્ષણને આશ્રયીને ઉત્તરક્ષણે ઘટરૂપ અસત્
(પૂર્વે સર્વથા અવિદ્યમાન) પદાર્થ સત્ બને છે... ← આવી ન્યાયવાદીની (ધર્મકીર્તિની) કલ્પના છે...

પણ, જ્યારે વિશિષ્ટ કારણ કાર્યરૂપે ન જ પરિણમતું હોય, અર્થાત્ જ્યારે માટીરૂપ કારણ
ઘટરૂપે ન જ પરિણમતું હોય, ત્યારે ઉપરોક્ત કલ્પના સંગત થઈ શકે નહીં... (બૌદ્ધમતે પૂર્વક્ષણીય
કારણક્ષણ ક્ષણિક હોઈ ઉત્તરક્ષણે નષ્ટ થઈ જાય છે. એટલે કારણનું કાર્યરૂપે પરિણમન ઘટતું નથી
અને માટે જ કારણને આશ્રયીને કાર્યોત્પાદની કલ્પના અયુક્ત ઠરે છે...)

બૌદ્ધ : પણ તેવી કલ્પના કરવામાં અયુક્ત શું ?

સ્યાદ્વાદી : કારણ કે તેવું માનવામાં પુષ્કળ બીજ (=સમર્થ ઉપાદાનકારણ) ઘટતું નથી. ભાવ
એ કે, એકાંતે અસત્ જ સત્ થતું હોવાથી, (કારણક્ષણે) તેવા અસત્ પદાર્થ વિશે ઉપાદાન કારણનો
ઉપયોગ રહેવો બિલકુલ સંભવિત નથી અને ઉપયોગ વિના તો ઉપાદાન તે કાર્યનું કારણ બની શકે
જ નહીં.

બીજી વાત, સર્વથા અસત્તનું જ ભવન માનવામાં તો, ઉપાદાન વિના જ તે કાર્યનું અસ્તિત્વ
માનવાનો પ્રસંગ આવશે ! કારણ કે જો સર્વથા અસદ્ જ સદ્ બને, તો (કારણક્ષણે) તેવા અસત્
પદાર્થનો કારણની સત્તા સાથે કોઈ પ્રતિબંધ=વ્યાપ્તિ જ નથી... (શું શશશુંગ જેવા અસત્ પદાર્થનો
કોઈની સાથે પ્રતિબંધ હોવાનો ?) અને પ્રતિબંધ વિના તો કારણની ગેરહાજરીમાં પણ કાર્યોત્પાદનો
પ્રસંગ આવશે જ...

૧. 'સર્વથા અસંત્સ(?)દ્ભાવેન' ઇતિ ઙ્-પાઠઃ ।

ભાવાશ્રયત્વાત્, તત્તથાશક્તિયોગાત્ તસ્યૈવ તથાભવનાત્, અન્યથોક્તવદયોગાન્નાસદેવ ।
કિં તર્હિ ? કથञ्चित્, પૂર્વભવનભૂતાન્યથાભૂતભવનાત્મકત્વાદુત્પાદસ્ય । એતેનૈતત્સ્વભાવ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પ્રતિબન્ધઃ । ન ચાસૌ-કાર્યભાવો ભવતિ, અતો યદપિ કિञ્चित્ તત્ર-અધિકૃતાણુભાવે
અસદુત્પદ્યતે તદપિ ભાવાશ્રયત્વાત્ કારણાત્, નાસદેવેતિ સમ્બન્ધઃ । ભાવાશ્રયત્વં ચ તત્તથા-
શક્તિયોગાત્ તસ્ય-ભાવસ્ય તથા-પ્રતિનિયતકાર્યકર્તૃત્વશક્તિયોગાત્ । તથા શક્તિયોગશ્ચ તસ્યૈવ
તથાભવનાત્ તસ્યૈવ-કારણભાવસ્ય તથા-કાર્યભાવરૂપેણ ભાવભવનાત્ । इत्थं चैतदङ्गी-
કર્તવ્યમિત્યાહ-અન્યથા-એવમનમ્બુપગમે ઉક્તવત્ અયોગાત્ કારણાત્ નાસદેવ ઉત્પદ્યતે । કિં
તર્હિ ? કથञ्चिदસદિતિ । કુત્ इत्याह-પૂર્વભવનભૂતાન્યથાભૂતભવનાત્મકત્વાત્ કારણાત્ ।
કસ્યેત્યાહ-ઉત્પાદસ્ય । એતેન-ઉત્પાદલક્ષણેન એતત્સ્વભાવ એવ-ભાવસ્વભાવ એવ યદ્વોત્પાદધર્મ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પણ શું ઉપાદાન વિના કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે ? શું માટી વિના ઘડો બને છે ? બિલકુલ નહીં...

(૬૮) એટલે માનવું જ રહ્યું કે, અધિકૃત પરમાણુમાં જે કંઈ અસત્ ઉત્પન્ન થતું દેખાય છે, તે
સર્વથા અસત્ નથી, કથંચિદ્ અસત્ છે, કારણ કે તે કાર્ય ભાવાશ્રિત છે (ઉપાદાન કારણને આશ્રયીને
ઉત્પન્ન થાય છે.) અને તેનું કારણ એ કે, કારણમાં નિયત કાર્યકર્તૃત્વશક્તિ છે (એટલે જ તેને આશ્રયીને
પ્રતિનિયત કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે) અને તેનું પણ કારણ એ કે, કારણ જ કાર્યરૂપે પરિણમે છે (એટલે
જ તે કારણમાં નિયત કાર્યકર્તૃત્વશક્તિ છે !) જો કારણનું કાર્યરૂપે પરિણમન ન માનો (=અન્યથા)
તો કાર્યોત્પત્તિ જ ન થાય...

સાર એ કે, સર્વથા અસત્ જ ઉત્પન્ન થાય એવું નહીં, પણ કથંચિદ્ અસત્ ઉત્પન્ન થાય એવું
જ માનવું જોઈએ...

જુઓ → પૂર્વે રહેલા પદાર્થનું અન્યરૂપે થવું એને જ ‘ઉત્પાદ’ કહેવાય છે. (માટીરૂપે રહેલા
પદાર્થનું ઘટસંસ્થાનરૂપે ઉત્પન્ન થવું એને જ ઘટનો ઉત્પાદ કહેવાય) હવે જો કાર્યનું પૂર્વે દ્રવ્યરૂપે અસ્તિત્વ
માનો, તો જ તેનો આવો ઉત્પાદ ઘટી શકે... એટલે સર્વથા અસત્ નહીં, પણ કથંચિદ્ અસત્ની જ
ઉત્પત્તિ માનવી જોઈએ.

આ રીતે ઉત્પાદનું લક્ષણ કહેવાથી, તદંતર્ગતરૂપે અર્થતઃ વ્યયનું લક્ષણ પણ સ્પષ્ટપણે જણાઈ
આવે છે. તે આ રીતે -

ઉત્પાદની જેમ વ્યય પણ ભાવનો સ્વભાવ છે, અથવા તો વ્યય પણ ઉત્પાદસ્વભાવવાળો હોવાથી

❖ “યતો નાનુત્પન્નં વસ્તુ લક્ષ્યતે અત ઉત્પાદોઽપિ વસ્તુલક્ષણં, ‘વિગમો ય’ તિ વિગમશ્ચ વિનાશશ્ચ વસ્તુલક્ષણમ્,
તમન્તરેણોત્પાદાભાવાત્, ન હિ વક્તૃતયાઽવિનષ્ટમઙ્ગુલિદ્રવ્યં ઋજુતયોત્પદ્યતે...” ।” આવશ્યકહારિઃ નિઃ ૭૫૧ ટીઃ ।

૧. ‘એતેનૈવ સ્વભાવ’ इति क-पाठः । ૨. ‘કારણભાવસ્ય’ इति ड-पाठः ।

एव तत्त्वतो व्यय इत्यर्थत उक्त एव, (६९) यतोऽस्यायमर्थः पूर्वभवेन भूतत्वमुत्पादतया अन्यथाभूतं तु भवनं व्ययतया तदेतदुभयमात्मा यस्येत्यन्यपदार्थेनोत्पादः सम्बध्यते

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

एव तत्त्वतः-परमार्थेन व्यय इत्यर्थतः-सामर्थ्येन उक्त एव व्ययः । इहैव भावार्थमाह यतोऽस्यायमित्यादिना । यतोऽस्यायमर्थः । उत्पादलक्षणवाक्यस्य ³⁴ पूर्वभवनभूतमन्यथाभूतं भवनम्-आत्मा यस्य स तथाविधस्तद्भावस्तस्मात् तत्र पूर्वभवनेन-कारणसम्बन्धिना भूतत्वम्-अतीतत्वं ³⁵ उत्पादतया ³⁶ तत्प्रागभावानिवृत्तौ प्राग्वत् ³⁷ तद्भावानुपपत्तेः । अन्यथाभूतं तु भवनं

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ઉત્પાદ કહેવાથી અર્થથી વ્યય પણ કહેવાઈ ગયો... (ઉત્પાદધર્મ એટલે ઉત્પાદસ્વભાવ... અર્થાત્ ઉત્પાદ છે સ્વભાવ જેનો તેવો વ્યય... વ્યય પણ ઉત્પન્ન તો થાય જ છે... એટલે જ વ્યયને ઉત્પાદધર્મ કહ્યો...)

(૬૯) તેનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે -

पूर्वभवनेन भूतत्वम् (=अतीतत्वम्) घटइष वस्तु, पूर्वक्षणगत मृत्पिंडादि कारण अतीत थाय - नष्ट थाय तो ज उत्पन्न थाय... आभ, उत्पाद व्ययने अविनाभावी છે, कारण કે (તત્પ્રાગભાવાનિવૃત્તૌ પ્રાગ્વત્ તદ્ભાવાનુપપત્તેરિતિ=) કાર્યનાં પ્રાગભાવની નિવૃત્તિ ન થાય તો પહેલાંની જેમ તે કાર્યનો ઉત્પાદ સંગત ન થઈ શકે...

આશય : સ્પષ્ટ નિયમ છે કે, જ્યાં સુધી કાર્યનો પ્રાગભાવ નિવૃત્ત ન થાય, ત્યાં સુધી કાર્ય ન જ ઉત્પન્ન થાય. (જ્યાં સુધી ઘટપ્રાગભાવ ન નિવર્તે, ત્યાં સુધી ઘટ ન જ બને) શું મૃત્પિંડ અવસ્થામાં ઘટની ઉપલબ્ધિ થાય છે ? એટલે માનવું જ રહ્યું કે, મૃત્પિંડનો કથંચિદ્ અભાવ થાય તો જ તે ઘટની ઉત્પત્તિ થાય છે.

આમ, ઘટનો ઉત્પાદ તે મૃત્પિંડના કથંચિદ્ નાશને અવિનાભાવી છે, તેથી ઉત્પાદ સાથે વ્યય પણ માનવો જ રહ્યો...

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

34. पूर्वभवनभूतमन्यथाभूतं भवनम्-आत्मा यस्य स तथाविधस्तद्भावस्तस्मादिति । अयं सुखाव-बोधाय वृत्तिकृता समासः कृतः पूर्वभवनभूतान्यथाभूतभवनात्मकत्वादिति वाक्यस्येति ॥

35. उत्पादतयेति । उत्पादरूपतया वस्तुन उत्पद्यमानत्वेनेत्यर्थः । घटरूपं हि वस्तु पिण्डादिकारण-रूपे अतीत एवोत्पद्यते, उत्पादस्य व्ययाविनाभूतत्वात् । कुत इत्याह- 36. तत्प्रागभावानिवृत्तौ प्राग्वत्-तद्भावानुपपत्तेरिति । तत्प्रागभावस्य-कार्यप्रागभावस्य कारणस्वरूपलक्षणस्यानिवृत्तौ-अविनाशे सति प्राग्वत्-कारणावस्थायामिव तद्भावानुपपत्तेः-कार्योत्पादस्याघटनात् । कार्यस्य हि कारणकालः प्रागभावः “क्षीरे

૧. 'इत्यर्थः सामर्थ्येनोक्त एव' इति ड-पाठः । २. 'तदभावा०' इति क-पाठः । ३. 'रूपो अतीत' इति च-पाठः ।

વ્યયાવિનાભૂતઃ, (૭૦) વ્યપદેશસ્ત્વસ્ય પૂર્વભવનાભૂતાન્યથાભૂતભવનાત્મક ઇતિ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કારણગતમેવ ^{૩૮}વ્યયતયા ^{૩૯}તદભાવેઽન્યથાભૂતત્વાભાવઃ, તદેતદુભયમ્-અનન્તરોદિતં આત્મા યસ્યે-
ત્યન્યપદાર્થેન ઉત્પાદઃ સમ્બધ્યતે । કિંવિશિષ્ટ ઇત્યાહ-વ્યયાવિનાભૂત ઇતિ નિર્દર્શિતમેતત્ ।
વ્યપેદેશસ્ત્વસ્ય-વ્યયસ્ય પૂર્વભવનાભૂતાન્યથાભૂતભવનાત્મક ઇતિ । ^{૪૦}પૂર્વભવનેનાભૂતં ^{૪૧}અન્યથા-
ભૂતં ભવનં-આત્મા યસ્ય સ તથાવિધ ઇતિ । ઇહૈવ ભાવનામાહ તચ્ચૈવમિત્યાદિના । તચ્ચ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સાર એ કે, (પૂર્વભવનેન ભૂતત્વં ઉત્પાદતયા=) મૃત્પિંડાદિ કારણનું અતીત થવું તે ઉત્પાદ, અને
(૨) કારણગત તે જ મૃત્પિંડાદિ સ્વરૂપનું ઘટાદિ અન્યસ્વરૂપે થવું વ્યય કહેવાય. (=અન્યથાભૂતં તુ
ભવનં વ્યયતયા)... બાકી જો તે મૃત્પિંડાદિનો વ્યય ન માનો, તો તેનું અન્યસ્વરૂપે ઉત્પન્ન થવું સંગત
થશે નહીં. (કારણ કે વ્યય વિના અન્યસ્વરૂપતા બિલકુલ સંભવિત નથી.)

આ જ વાતને જણાવે છે -

(૧) પૂર્વભવનેન ભૂતત્વમ્, અને (૨) અન્યથાભૂતં તુ ભવનમ્ - આ બંને સ્વરૂપ જેનું છે, તેવો
ઉત્પાદ છે અને આ ઉત્પાદ તે વ્યયને અવિનાભાવી છે... (એતદુભયમાત્મા યસ્યેતિ અન્યપદાર્થેન ઉત્પાદઃ
સમ્બધ્યતે તે પંક્તિનો અર્થ → આ બહુગ્રીહિ સમાસ છે... તે અન્યપદ પ્રધાન હોય, એટલે અહીં
અન્યપદ તરીકે ઉત્પાદ લેવાનો છે અને તેમાં બે સ્વરૂપ જોડવાનું છે...)

(૭૦) પ્રશ્ન : ઉત્પાદ સાથે સમાયેલા તે વ્યયનો વ્યપદેશ કેવારૂપે થાય ?

ઉત્તર : પૂર્વભવનાભૂત - અન્યથાભૂતભવનાત્મક રૂપે... તાત્પર્ય એ કે, પૂર્વભવનરૂપે અભૂત-અસંપન્ન
થવું, અર્થાત્ મૃત્પિંડરૂપે ન રહેવું અને તે મૃત્પિંડનું અન્યથારૂપે થઈ જવું - આવા સ્વરૂપે વ્યયનો
વ્યપદેશ થાય...

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

દધ્યાદિ યન્નાસ્તિ પ્રાગભાવઃ સ કથ્યતે” ઇતિ વચનાત્ । પ્રાગભાવે ચાનિવૃત્તૌ નોત્પદ્યત એવ કાર્યમ્ । નહિ
મૃત્પિંડાવસ્થાયાં સમુત્પદ્યમાનઃ સમુપલભ્યતે ઘટઃ, કિન્તુ તદભાવ એવેતિ ॥

૩૭. અન્યથાભૂતં તુ ભવનમિતિ । અન્યથાસ્વરૂપમ્ ॥

૩૮. વ્યયતયેતિ વ્યયરૂપતયા, વસ્તુનો વ્યયમાનત્વેનેત્યર્થઃ । વ્યયો હ્યુત્પાદાવિનાભાવી, યતઃ ॥

૩૯. તદભાવેઽન્યથાભૂતત્વાભાવ ઇતિ । તસ્ય-વ્યયસ્યાભાવેઽન્યથાભૂતત્વસ્ય-અન્યેન રૂપેણોત્પાદ-
લક્ષણસ્યાભાવો વર્તતે, યતઃ ॥

૪૦. પૂર્વભવનેનાભૂતમિતિ । પૂર્વરૂપતયા અસમ્પન્નમ્ ॥

૪૧. અન્યથાભૂતમિતિ । અન્યથા રૂપતયા સંજ્ઞાતમ્ ॥

૧. ‘વર્તતે પૂર્વં’ ઇતિ ચ-પાઠઃ ।

તત્ત્વૈવમ્, તત્ત્વતસ્તથાસ્વભાવત્વાત્, યથાક્ષયોપશમં તત્રૈવ વ્યયપ્રતીતેઃ । તત્તુચ્છ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ભવનમેવં પૂર્વભવનાભૂતાન્યથાભૂતભવનાત્મકમ્ । કુત્ત્વ-ઇત્યાહ-તત્ત્વતઃ-પરમાર્થેન તથાસ્વભાવ-
ત્વાત્-પૂર્વભવનાભૂતાન્યથાભૂતભવનાત્મકસ્વભાવત્વાત્ । તથાસ્વભાવત્વં ચ યથાક્ષયોપશમં યસ્ય
યથા ક્ષયોપશમઃ, ક્ષયોપશમાનુરૂપેણેત્યર્થઃ । તત્રૈવ-અધિકૃતભવને કિમિત્યાહ-વ્યય-પ્રતીતેઃ
। તથાહિ-કપાલાદિષ્વેવ ઘટાદિવ્યયપ્રતીતિઃ । ઇત્થં ચૈતદઙ્ગીકર્તવ્યમિત્યાહ-તત્તુચ્છેત્યાદિ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(પરમાર્થઃ : ઘડો ઉત્પન્ન થાય ત્યારે ઉત્પાદ-વ્યય બંને સમાવિષ્ટ હોય છે. બંનેનો વ્યપદેશ આ
રીતે થાય : (૧) ઉત્પાદવ્યપદેશ - પૂર્વભવનભૂતાન્યથાભૂતભવન અર્થાત્ મૃત્પિંડનું અતીત થવું અને તે
મૃત્પિંડનું ઘડારૂપે થવું... અને (૨) વ્યયવ્યપદેશ - પૂર્વભવનાભૂતાન્યથાભૂતભવન અર્થાત્ મૃત્પિંડરૂપે
પોતાનું અસ્તિત્વ ન રહેવું અને તે રૂપે વિલુપ્ત થઈ, તે મૃત્પિંડનું અન્યથારૂપે થઈ જવું...)

પ્રશ્ન : બંને વ્યપદેશ અર્થથી તો એકસરખા જ દેખાય છે, તો ઉત્પાદ-વ્યયમાં સંજ્ઞાભેદ (એકમાં
પૂર્વભવનભૂત અને બીજામાં પૂર્વભવનાભૂત એવો ભેદ કરવાની શી જરૂર ?

ઉત્તર : અહીં અમને એવું લાગે છે કે -

(૧) જેમ ઉત્પાદમાં (ક) પૂર્વભવનભૂત → મૃત્પિંડનું અતીત થવું; તે ઉત્પાદ કહ્યો અને

(ખ) અન્યથાભૂતભવન → મૃત્પિંડનું અન્યરૂપે થવું; તે વ્યય કહ્યો...

(૨) તેમ વ્યયમાં (ક) પૂર્વભવનભૂત → મૃત્પિંડનું મૃત્પિંડરૂપે ન રહેવું; તે વ્યય કહ્યો અને

(ખ) અન્યથાભૂતભવન → તે મૃત્પિંડનું અન્યરૂપે થવું; તે ઉત્પાદ કહ્યો...

અર્થાત્ બંનેમાં અન્યથાભૂતભવન તો છે જ... હવે કોઈપણ ઘટનામાં ઉત્પાદ-વ્યય બંને
સમાયેલા છે... ત્યારે જો પૂર્વભવનભૂતને (મૃત્પિંડનું અતીત થવું; એ વાતને) પ્રધાન કરો, તો તે
ઉત્પાદ (અર્થાત્ ત્યારે ઉત્પાદનો વ્યપદેશ થાય) અને જો પૂર્વભવનાભૂતને (મૃત્પિંડનું મૃત્પિંડરૂપે ન
રહેવું; એ વાતને) પ્રધાન કરો, તો તે વ્યય (અર્થાત્ ત્યારે વ્યયનો વ્યપદેશ થાય)...

આવું અમને જણાય છે, વિદ્વાનો બીજી રીતે પણ યથાયોગ્ય સંગતિ કરે. હવે પ્રસ્તુત વાત પર
આવીએ -

પ્રશ્ન : પણ વ્યયનો તેવો સ્વભાવ માનવાનું કારણ શું ?

ઉત્તર : કારણ એ જ કે, ક્ષયોપશમને અનુસારે તેવાં સ્વરૂપ (પૂર્વભવનાભૂત-અન્યથાભૂતભવન)
વિશે જ વ્યયની પ્રતીતિ થાય છે. જુઓ, ઘટવ્યયની પ્રતીતિ ઠીકરામાં જ થાય છે. તેનું કારણ એ જ
કે, તે ઠીકરું (પૂર્વભવનાભૂત) ઘટરૂપે અતીત થયું છે અને (અન્યથાભૂતભવન) તે ઘટ ઠીકરારૂપે થયો
છે, અર્થાત્ વ્યયનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ (=પૂર્વભવનાભૂત-અન્યથાભૂતભવન) હોવાથી જ ત્યાં વ્યયની પ્રતીતિ
થાય છે.

ભવનસ્ય તુ વ્યયત્વે સર્વત્રાવિશેષાત્ સ્યાત્ તદ્વ્યયબુદ્ધિઃ । ન ચ ભવતિ, તથાઽપ્રતીતેઃ ॥

(૭૧) એવમનયોસ્તત્ત્વે સર્વથા ભાવાવિચ્છેદાત્ ધ્રૌવ્યમપિ સિદ્ધમેવ, ભાવવિચ્છેદે સત્યેતદનુપપત્તેઃ તદ્ધર્મત્વાત્, અતદ્ધર્મત્વે તત્તત્ત્વાયોગાત્ સર્વથા તુચ્છત્વાદિતિ, અતઃ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તતુચ્છાભવનસ્ય તુ, પ્રક્રમાદ્ ભાવતુચ્છાભવનસ્યૈવ વ્યયત્વે । કિમિત્યાહ-સર્વત્રા-વિશેષાત્ કારણાત્ તતુચ્છાભવનસ્ય । કિમિત્યાહ-સ્યાત્ તદ્વ્યયબુદ્ધિઃ-વિશિષ્ટભાવ-વ્યયબુદ્ધિઃ, નિમિત્તાવિશેષાદિત્યભિપ્રાયઃ । ન ચ ભવતિ । કુત્વેત્યાહ-તથાઽપ્રતીતેઃ કારણાત્ ॥

એવમ્-ઉક્તનીત્યા અનયોઃ-ઉત્પાદ-વ્યયયોસ્તત્ત્વે-તદ્ભાવે સતિ । કિમિત્યાહ-સર્વથા ભાવાવિચ્છેદાત્ કારણાત્ ધ્રૌવ્યમપિ સિદ્ધમેવ । કુત્વેત્યાહ-ભાવવિચ્છેદે સતિ । કિમિત્યાહ-એતદનુપપત્તેઃ-ઉત્પાદવ્યયાનુપપત્તેઃ । અનુપપત્તિશ્ચ તદ્ધર્મત્વાત્-ભાવધર્મત્વાત્ તયોઃ । इत्थं ચૈતદક્ષીકર્તવ્યમિત્યાહ-અતદ્ધર્મત્વે, અભાવધર્મત્વે इत्यर्थઃ । કિમિત્યાહ-તત્તત્ત્વાયોગાત્ તયોઃ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(इत्थं चैतदक्षीकर्तव्यम्...) એટલે વ્યયને તેવા સ્વરૂપે માનવો જ જોઈએ.

પ્રશ્ન : વ્યયને તેવા સ્વરૂપે ન માની, તેને તુચ્છ (=અવાસ્તવિક) એવાં અભાવન=ભવનાભાવ= પદાર્થાભાવરૂપ માની લઈએ તો ?

ઉત્તર : અરે ! તો તો તેવો તુચ્છ અભાવ તો સર્વત્ર અવિશેષ હોવાથી, (સ્યાદ્ તદ્વ્યયબુદ્ધિઃ સર્વત્ર इति શેષઃ) ઘટવ્યયબુદ્ધિ માત્ર કપાલમાં જ નહીં, પણ પટાદિ બધે જ થવાની આપત્તિ આવશે, કારણ કે તુચ્છ એવો ઘટાભાવરૂપ નિમિત્ત તો ત્યાં બધે પણ રહેલું જ છે...

પણ, ‘ઘડો ફૂટી ગયો’ એવી ઘટવ્યયબુદ્ધિ તો માત્ર કપાલમાં જ થાય છે, પટાદિ સર્વત્ર નહીં, કારણ કે સર્વત્ર તેના વ્યયનો બોધ તો કોઈને પ્રતીત નથી... તેથી વ્યયને તુચ્છરૂપ નહીં, પણ તેવા (પૂર્વભવનાભૂત - અન્યથાભૂતભવનાત્મક) પદાર્થરૂપ જ માનવો જોઈએ, એમ ફલિત થાય છે...

(૭૧) (૩) ધ્રૌવ્યરૂપતા : ઉપરોક્ત રીતે ઉત્પાદ અને વ્યય બંને ભાવાશ્રિત હોવાનું સિદ્ધ થયે, ઉત્પાદ-વ્યય વખતે પણ માટીરૂપ ભાવનો સર્વથા વિચ્છેદ ન થવાથી ધ્રૌવ્ય (=સ્થૈર્ય) પણ કથંચિદ્ સિદ્ધ જ છે, કારણ કે જો ભાવનો પણ વિચ્છેદ માનો, તો તો ઉત્પાદ-વ્યય જ અસંગત ઠરશે...

પ્રશ્ન : ભાવનો વિચ્છેદ માનવામાં ઉત્પાદ-વ્યયની અસંગતિ કેમ ?

ઉત્તર : કારણ કે ઉત્પાદ-વ્યય ભાવના ધર્મ છે. હવે જો ભાવનો વિચ્છેદ માનો, તો તે બે નિરાધાર થઈ જતાં તેમનો વિલોપ જ થવાનો.

પ્રશ્ન : પણ શું ઉત્પાદ-વ્યય ભાવના ધર્મ છે ?

ઉત્તર : હા, એવું માનવું જ જોઈએ, બાકી ભાવના ધર્મ તરીકે ન માનવામાં તો તેઓ સર્વથા

તત્ત્વિત્ત્વસ્વભાવત્વાત્, (૭૨) અન્યથા તદનુપપત્તેઃ તદુત્પાદાદિબુદ્ધિભેદવેદનાત્, નિમિત્ત-
ભેદમન્તરેણ તદયોગાત્, અન્યથાઽતિપ્રસજ્ઞાત્, અન્યતરભ્રાન્તત્વકલ્પનાયાં પ્રમાણાભાવાત્ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ઉત્પાદ-વ્યયયોઃ તત્ત્વાયોગાત્ । અયોગશ્ચ સર્વથા તુચ્છત્વાદિતિ । અતઃ ઇત્યાદિ । અતઃ
સ્થિતમેતત્-યદ્વાઽતઃ-અસ્માદ્દેતોઃ તત્ત્વિત્ત્વસ્વભાવત્વાત્, પ્રક્રમાત્ તસ્ય-ભાવસ્ય ચિત્રસ્વ-
ભાવત્વાત્, ઉત્પાદાદ્યપેક્ષયા “ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યયુક્તં સત્” ઇતિ કથમન્યાય્યં વચ ઇતિ યોગઃ ।
તત્ત્વિત્ત્વસ્વભાવત્ત્વં ચ અન્યથા-ઉત્પાદાદ્યપેક્ષયા તત્ત્વિત્ત્વસ્વભાવત્ત્વમન્તરેણ તદનુપપત્તેસ્તસ્ય-
અધિકૃતભાવસ્યાનુપપત્તિસ્તદનુપપત્તિસ્તતઃ । ઇત્થં ચૈતદક્ષીકર્તવ્યમિત્યાહ-તદુત્પાદાદિબુદ્ધિ-
ભેદવેદનાત્ તસ્મિન્-ભાવે ઉત્પાદાદિબુદ્ધિભેદવેદનમિત્યનુભવસ્તસ્માત્ નિમિત્તભેદમન્તરેણ,
પ્રક્રમાદધિકૃતભાવે તદયોગાત્-ઉત્પાદાદિબુદ્ધિભેદવેદનાયોગાત્ । અયોગશ્ચ અન્યથાઽતિપ્રસજ્ઞાત્
અન્યથા-નિમિત્તભેદમન્તરેણ તદુત્પાદાદિબુદ્ધિભેદવેદનેઽતિપ્રસજ્ઞાત્-તદ્વદનુત્પાદાદિબુદ્ધિભેદા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

તુચ્છરૂપ થવાથી, તે બેનું સ્વરૂપ જ અસંગત ઠરશે... એટલે તેઓને ભાવના ધર્મ માનવા જ જોઈએ
અને તેથી તેઓના આધારરૂપે સ્થિર પદાર્થ પણ સિદ્ધ થશે જ...

નિષ્કર્ષ : તેથી પદાર્થને (૧) ઉત્પાદ, (૨) વ્યય, અને (૩) ધ્રૌવ્યની અપેક્ષાએ ચિત્ર-અનેક-
સ્વભાવી માનવો જ જોઈએ...

(૭૨) પ્રશ્ન : (અન્યથા=) જો ઉત્પાદાદિની અપેક્ષાએ તેને ચિત્ર અનેકસ્વભાવી ન માનીએ,
તો ?

ઉત્તર : તો તો તે પદાર્થનું અસ્તિત્વ જ નહીં રહે... (કારણ કે ચિત્રસ્વભાવ વિના ઉત્પાદાદિ
જ ન ઘટે અને તે વિનાની વસ્તુ તો શશશુંગ જેવી જ સિદ્ધ થાય..) એટલે તેનો ચિત્ર સ્વભાવ માનવો
જ જોઈએ...

આ જ વાતને જણાવે છે -

એક જ પદાર્થ વિશે (૧) ઉત્પાદબુદ્ધિ, (૨) વ્યયબુદ્ધિ, (૩) ધ્રૌવ્યબુદ્ધિ... એમ જુદી જુદી
બુદ્ધિનું સંવેદન થાય છે... હવે આવી જુદી જુદી બુદ્ધિઓ, તે વસ્તુમાં નિમિત્તભેદ (જુદા જુદા સ્વભાવો)
માન્યા વિના ન જ ઘટે... એટલે તે બુદ્ધિઓના નિમિત્ત તરીકે વસ્તુમાં જુદા જુદા અનેક સ્વભાવો
માનવા જ પડે...

પ્રશ્ન : (અન્યથા=) જો તેમાં જુદા જુદા સ્વભાવરૂપ નિમિત્તભેદ ન માનીએ તો ?

ઉત્તર : તો તો અતિપ્રસંગ એ આવશે કે, જુદા જુદા સ્વભાવરૂપ નિમિત્ત વિના પણ, જેમ
ઉત્પાદાદિરૂપ જુદી જુદી બુદ્ધિઓ થાય છે, તેમ અનુત્પાદાદિવિષયક પણ જુદી જુદી બુદ્ધિઓ થવા

(૭૩) એવમપિ તત્કલ્પને સર્વત્રાનાશ્વાસપ્રસજ્ઞાત્ “ઉત્પાદવ્યયધૌવ્યયુક્તં સત્” ઇતિ કથ-
મન્યાય્યં વચઃ ? પ્રતિવિહિતં ચાત્ર પૂર્વાચાર્યૈરિતિ ન પ્રયાસઃ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પત્તેરિતિ । અન્યતરેત્યાદિ । અન્યતરભ્રાન્તત્વકલ્પનાયાં, પ્રક્રમાદન્યતરોત્પાદાદિબુદ્ધિભેદભ્રાન્તત્વ-
કલ્પનાયાં પ્રમાણાભાવાત્ । ઉત્પાદવ્યયબુદ્ધિભ્રાન્તા યદ્વા ધૌવ્યબુદ્ધિરિત્યત્ર ન વસ્તુસ્થિત્યા
પ્રમાણમસ્તીત્યર્થઃ । એવમપિ-પ્રમાણાભાવેઽપિ તત્કલ્પને-ભ્રાન્તત્વકલ્પને । કિમિત્યાહ-
સર્વત્રાનાશ્વાસપ્રસજ્ઞાત્ ભ્રાન્તબુદ્ધિભેદવદભ્રાન્તત્વાભિમતેઽપ્યનાશ્વાસઃ, પ્રમાણાભાવાવિશેષાદિતિ
ભાવનીયમ્, અત એવમ્ “ઉત્પાદવ્યયધૌવ્યયુક્તં સત્” ઇતિ કથમન્યાય્યં વચઃ ? નનુ ન્યાય્યમેવ
પ્રતિવિહિતં ચાત્ર પૂર્વાચાર્યૈઃ-અજિતયશઃપ્રભૃતિભિરિતિ ન પ્રયાસઃ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

લાગશે ! એટલે વસ્તુમાં સ્વભાવભેદરૂપ નિમિત્તભેદ તો માનવો જ જોઈએ...

(૭૩) પ્રશ્ન : તમે જે જુદી જુદી બુદ્ધિ કહો છો, તેમાંની કોઈક બુદ્ધિને ભ્રાન્ત માની લઈએ
તો ? અર્થાત્ ઉત્પાદ-વ્યયબુદ્ધિ કે સ્થૈર્યબુદ્ધિને ભ્રાન્ત માની લઈએ તો ?

ઉત્તર : અરે ! તે બધી બુદ્ધિઓનું યથાર્થરૂપે સંવેદન થાય છે, એટલે તેઓમાંની કોઈપણ બુદ્ધિને
ભ્રાન્ત માનવામાં કોઈ જ પ્રમાણ નથી... અને પ્રમાણ ન હોવા છતાં પણ, જો તેને ભ્રાન્ત માનશો,
તો તો અતિપ્રસંગ એ આવશે કે, તેની જેમ અભ્રાન્ત તરીકે અભિમત એવી બાકીની બુદ્ધિઓને પણ
ભ્રાન્ત માનવી પડશે ! (કારણ કે જો પ્રમાણ વિના જ કલ્પના કરવાની હોય, તો તેવી યથાર્થ બુદ્ધિને
પણ ભ્રાન્ત કેમ ન મનાય ? પછી ભલે ને તેમાં પણ કોઈ જ પ્રમાણ ન હોય...) અને એ રીતે તો
યથાર્થ બુદ્ધિ પણ ભ્રાન્ત થવાથી, સર્વત્ર કોઈને કદી વિશ્વાસ જ નહીં રહે !

ફલિતાર્થ : ઉત્પાદાદિ દરેક બુદ્ધિને યથાર્થ જ માનવી જોઈએ અને પછી તેના નિમિત્ત તરીકે
સ્વભાવભેદ પણ માનવો જ પડશે - આમ વસ્તુ જ્યારે ચિત્રસ્વભાવી હોવાથી, ઉત્પાદાદિરૂપ સાબિત
થાય, ત્યારે તમે “ઉત્પાદ, વ્યય અને ધૌવ્યથી યુક્ત પદાર્થ સત્ છે” - એવું અમારું વચન ન્યાયસંગત
નથી, એવું શી રીતે કહી શકો ? તે વચન ન્યાયસંગત જ છે...

આ વિશે અજિતયશ વગેરે પૂર્વાચાર્યો વડે પુષ્કળ ચર્ચા કરાઈ છે... એટલે હવે અમે અહીં
પ્રયાસ કરતાં નથી...

હવે પ્રસ્તુત વાત પર આવીએ -

❖ તેને ભ્રાન્ત માનવા પાછળ પ્રશ્નકારનો આશય એ કે, વસ્તુ વિશે કોઈ એકાદ બુદ્ધિ જ યથાર્થ સાબિત થશે
અને પછી તેના નિમિત્ત તરીકે કોઈ એકાદ સ્વભાવની કલ્પનાથી પણ કામ પતી જશે... ફલતઃ તેમાં ચિત્ર અનેકસ્વભાવ
માનવાની કોઈ જરૂર નહીં રહે... (સાંખ્ય ઉત્પાદ-વ્યયબુદ્ધિ ભ્રાન્ત માને છે ને બૌદ્ધ સ્થૈર્યબુદ્ધિ ભ્રાન્ત માને છે..)

✽ ઉત્પાદાદિની આમૂલચૂલ જાણકારી માટે ઉત્પાદાદિસિદ્ધિ વગેરે ગ્રંથોનું અવલોકન કરવું.

(૭૪) एवं च विशिष्टबादरभावसिद्धौ तत्तत्स्वभावतयैव विशिष्टसंस्थान-
भावोपपत्तेः याऽपि घटशरावादिबुद्धितुल्यतापत्तिचोदना साऽप्यनवकाशैव, विशिष्ट-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પ્રકૃતમધિકૃત્યાહ-एवं चेत्यादि । एवं च विशिष्टबादरभावसिद्धौ सत्यां किमित्याह-
तत्तत्स्वभावतयैव तेषाम्-अधिकृताणूनां तत्स्वभावतयैव-विशिष्टसंस्थानभवनस्वभावतयैव ।
किमित्याह-विशिष्टसंस्थानभावोपपत्तेर्घटशरावाद्यपेक्षया याऽपि घटशरावादिबुद्धितुल्य-
त्वापत्तिचोदना पूर्वपक्षे ग्रन्थान्तरे च साऽप्यनवकाशैव वेदितव्या । कुत इत्याह-विशिष्ट-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(વાત એ ચાલતી હતી કે, સરખા પણ પરમાણુઓ પ્રત્યેક અવસ્થામાં સૂક્ષ્મરૂપ હોવા છતાં,
સમુદિત અવસ્થામાં બાદર=સ્થૂલરૂપ બને... વચ્ચે એકાંતવાદીએ ઉત્પાદાદિ ત્રયાત્મકતાની અસંગતિ
બતાવી... તેથી પ્રસંગતઃ તેનો નિરાસ કરી, હવે ગ્રંથકારશ્રી ફરી મૂળ વાત પર આગળ વધે છે -)

❖ પરમાણુઓની ઘટસંસ્થાનાદિરૂપે સંગતિ ❖

(૭૪) આ પ્રમાણે, તે પરમાણુઓનો ઘટાદિરૂપે વિશિષ્ટ બાદરભાવ=સ્થૂલરૂપતા સિદ્ધ થવાથી,
તેઓનું ઘટ-શરાવાદિરૂપે (=કોડીયાદિરૂપે) વિશિષ્ટ સંસ્થાન (=આકાર) પણ સંગત જ છે, કારણ કે
તે પરમાણુઓનો વિશિષ્ટ સંસ્થાનરૂપે પરિણમવાનો સ્વભાવ જ છે...

❖ સામાનબુદ્ધિતા રૂપ આપાદનનો નિરાસ ❖

આ રીતે સરખા પણ પરમાણુઓનો ઘટ-શરાવાદિરૂપે વિશિષ્ટ આકાર સિદ્ધ થવાથી, આ જ
ગ્રંથના પૂર્વપક્ષમાં અને બીજા ગ્રંથમાં ઈતર દર્શનકારોએ જે આપત્તિ આપી કે → ઘટ-શરાવાદિ જુદી
જુદી વસ્તુઓ, એક આકારવાળા પરમાણુઓથી બનાવાયેલી છે - તેથી તો તેઓ એક આકારવાળી
હોઈ - એક આકારવાળી જ બુદ્ધિઓને ઉત્પન્ન કરશે, અર્થાત્ ઘટબુદ્ધિ-શરાવબુદ્ધિ વગેરે બધી જ બુદ્ધિઓ
એકાકારવાળી માનવી પડશે ! ફલતઃ જુદા જુદા આકારે ભાસતી ઘટ-શરાવાદિ બુદ્ધિનો વિલોપ થશે !

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

42. घटशरावादिबुद्धितुल्यत्वापत्तिचोदना पूर्वपक्षे ग्रन्थान्तरे चेति । घटशरावादयो हि वस्तु-
भेदा एकाकारैः परमाणुभिरारब्धत्वादेकाकारामेव बुद्धिं जनयन्त्वित्यभिप्रायेणापि परैः प्रेरणा कृता पूर्वपक्षे-
उत्रैव ग्रन्थे उपलक्षणद्वारेण, न तु साक्षात् । ग्रन्थान्तरे च क्वापि साक्षादेवोक्ता साऽपि निरवकाशैव ॥

❖ પ્રશ્ન : આ ગ્રંથમાં તો આવી કોઈ વાત કહી નથી.

ઉત્તર : હા, સાક્ષાત્ નથી કહી, પણ પૂર્વપક્ષમાં ઉપલક્ષણથી આ વાત પણ આવી જાય છે ને બીજા કોઈ ગ્રંથમાં
તો આ વાત સાક્ષાત્ કહી છે...

૧. 'ત્વાપત્તિબોધનાત્ પૂર્વં' इति च-पाठः । ૨. 'द्वारेण तु साक्षाद्' इति च-पाठः । ૩. 'साक्षादेवोक्त्वा
साऽपि' इति क-पाठः ।

સંસ્થાનવત્ત્વાત્ તદેકત્વપરિણામસ્ય, (૭૫) તચ્ચિત્રસ્વભાવતયા તદ્વાસ્તવત્વોપપત્તેઃ, અવિગાનતસ્તથોપલમ્બાત્ નિમિત્તાન્તરાભાવાત્ । બોધમાત્રતત્ત્વવાદે તુ વાસનાદ્યયોગાત્ અસ્ય ચોક્તત્વાદભિધીયમાનત્વાચ્ચ । (૭૬) અવિશિષ્ટરૂપાદિનિબન્ધનવાદિનસ્ત્વેષ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સંસ્થાનવત્ત્વાત્ કારણાત્ તદેકત્વપરિણામસ્ય, પ્રક્રમાદેવૈકત્વપરિણામસ્ય, તચ્ચિત્રસ્વ-ભાવતયા-અળ્લેકત્વપરિણામચિત્રસ્વભાવતયા કારણેન તદ્વાસ્તવત્વોપપત્તેઃ-વિશિષ્ટસંસ્થાન-ભાવવાસ્તવત્વોપપત્તેઃ । તથા અવિગાનતઃ-અવિગાનેન તથોપલમ્બાત્-વિશિષ્ટસંસ્થાન-વત્ત્વેનોપલમ્બાત્ નિમિત્તાન્તરાભાવાત્ । એકત્વપરિણામમાત્રાધિકસંસ્થાનભાવેન વાસનાઽસ્ય નિમિત્તમિતિ નિરાકરણાયાહ-બોધમાત્રતત્ત્વવાદે તુ-પુનરેકાન્તેન વાસનાદ્યયોગાત્, અસ્ય ચ-વાસનાદ્યયોગસ્ય ઉક્તત્વાત્ અભિધીયમાનત્વાચ્ચ ઊર્ધ્વં 'યાઽપિ ઘટશરાવાદિબુદ્ધિતુલ્યત્વા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

← એ આપત્તિનો પણ અમારા મતે કોઈ અવકાશ નથી.

પ્રશ્ન : પણ એમાં કારણ ?

ઉત્તર : કારણ એ જ કે, તે પરમાણુઓનો એકત્વપરિણામ વિશિષ્ટ સંસ્થાનવાળો છે, માત્ર કોઈ એક આકારવાળો નહીં... એટલે તે પરમાણુઓનો એકત્વપરિણામ ઘટાદિરૂપે જુદા જુદા આકારવાળો હોવો સંગત જ છે...

(૭૫) પ્રશ્ન : પણ શું તે એકત્વપરિણામ જુદા જુદા આકારે હોઈ શકે ?

ઉત્તર : હા, જરૂર ! કારણ કે તે પરિણામ ચિત્ર-અનેકસ્વભાવી હોવાથી, તેનું જુદા જુદા વિશિષ્ટ સંસ્થાનરૂપે હોવું સંગત જ છે..

પ્રશ્ન : જુદા જુદા વિશિષ્ટ સંસ્થાનોને ઘટાવવા, શું તે પરિણામને ચિત્રસ્વભાવી માનવો જરૂરી છે ?

ઉત્તર : હા, કારણ કે જુદા જુદા વિશિષ્ટ સંસ્થાનની તો અવિરોધપણે ઉપલબ્ધિ થાય છે... હવે આ વિશિષ્ટ સંસ્થાનનું બીજું તો કોઈ જ નિમિત્ત ન હોવાથી, તેના નિમિત્ત તરીકે તેનો ચિત્રસ્વભાવ જ માનવો પડે...

જ્ઞાનાદ્વૈતવાદી : પરમાણુઓના એકત્વપરિણામના વિશિષ્ટસંસ્થાનનાં નિમિત્ત તરીકે 'વાસના' તત્ત્વને માની લઈએ તો ? (ઉપલક્ષણથી બીજા પણ એવાં કોઈ તત્ત્વ માની લઈએ તો ?)

સ્યાદ્વાદી : અરે ! તમારા મતે તો બોધથી અલગ વાસનાદિ જેવા કોઈ તત્ત્વનું અસ્તિત્વ જ ઘટિત નથી, એવું અમે પૂર્વે જ કહી ગયા અને હવે ફરી કહેવાના છીએ... એટલે તેવાં વાસનાદિ તત્ત્વના આધારે વિશિષ્ટ સંસ્થાનની સંગતિ થઈ શકે નહીં...

દોષોઽનિવારિત એવ, અવૈશિષ્ટ્યેન તેષામેકસ્વભાવત્વાત્ ઘટશરાવાદિસંસ્થાનાનુપપત્તેઃ, તદવ્યતિરિક્તત્વેન તન્માત્રરૂપત્વાત્, તત્તત્સ્વભાવત્વે તદ્દર્મભેદોપપત્તેઃ, રૂપાદિત્વાવિશેષે

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
પત્તિંચોદના સાઽપ્યનવકાશૈવ' ^૨ઈતિ ક્રિયાયોગોઽનુવર્તતે । ^{૪૩}અવિશિષ્ટરૂપાદિનિબન્ધનવાદિનસ્તુ-
ઘટાદિબુદ્ધેઃ સૌત્રાન્તિકસ્ય । કિમિત્યાહ-એષ દોષોઽનિવારિત એવ ઘટશરાવાદિબુદ્ધિતુલ્ય-
ત્વાપત્તિલક્ષણઃ । કુત્ત ઇત્યાહ-^૩અવૈશિષ્ટ્યેન હેતુના તેષામેકસ્વભાવત્વાત્ પરપરિકલ્પિત-
રૂપાદીનામ્ । કિમિત્યાહ-ઘટશરાવાદિસંસ્થાનાનુપપત્તેઃ તત્તત્સ્વભાવત્વેન-રૂપાદ્ય-
વ્યતિરિક્તત્વેન હેતુના । કિમિત્યાહ-તન્માત્રરૂપત્વાત્-રૂપાદિમાત્રરૂપત્વાત્ તત્તત્સ્વભાવત્વે તેષાં-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સાર : આ રીતે તે પરમાણુઓના એકત્વપરિણામનો જુદો જુદો વિશિષ્ટ આકાર હોવાથી, તેઓ દ્વારા ઘટ-શરાવાદિ વિષયક જુદી જુદી બુદ્ધિઓ થવી સંગત છે... એટલે પૂર્વપક્ષપ્રેરિત ઘટ-શરાવાદિની સમાનબુદ્ધિ થવાનું આપાદન નિરવકાશ છે...

❖ સૌત્રાન્તિકમતે પ્રસ્તુતદોષની અનિવાર્યતા ❖

(૭૬) સૌત્રાન્તિકો (બૌદ્ધવિશેષો) રૂપાણુ-રસાણુ આદિને અવિશિષ્ટ (=જુદા જુદા અનેક આકારોથી રહિત) માને છે અને આવા અવિશિષ્ટ રૂપાદિને જ ઘટ-શરાવાદિની જુદી જુદી બુદ્ધિના કારણ તરીકે કહે છે...

એટલે સૌત્રાન્તિકમતે ઉપરોક્ત (ઘટ-શરાવાદિની બુદ્ધિને સમાન માનવાનો) દોષ અનિવારિત-પણે આવશે...

બૌદ્ધ : પણ કઈ રીતે જરા બતાવશો ?

સ્યાદ્વાદી : જુઓ → તમે કલ્પેલ રૂપાદિ અવિશિષ્ટ હોવાથી, તેઓ માત્ર એકસ્વભાવી છે... અને એકસ્વભાવી હોવાથી, તેઓના જુદા જુદા આકારો ન હોય એ હકીકત છે...

હવે ઘટસંસ્થાન - શરાવસંસ્થાનાદિ પણ રૂપાદિથી અલગ નથી, પણ રૂપાદિથી અવ્યતિરિક્ત-અભિન્ન જ છે... એટલે તો તેઓ પણ માત્ર રૂપાદિ સ્વરૂપ જ થયા... ફલતઃ એકસ્વભાવી રૂપાદિમાં

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

43. અવિશિષ્ટરૂપાદિનિબન્ધનવાદિનસ્તુ ઘટાદિબુદ્ધેઃ સૌત્રાન્તિકસ્યેતિ । અવિશિષ્ટાન્ રૂપાદીન્ નિબન્ધન-કારણં વદતીત્યેવંશીલો યઃ સૌત્રાન્તિકઃ તસ્ય । અવિશિષ્ટાન્ રૂપાદીન્ નિબન્ધનં વદતીત્યાહ-ઘટાદિબુદ્ધેઃ-ઘટપટ ઇત્યાદિકાયા મતેઃ ।

૧. 'વેદના' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. દ્રષ્ટવ્યં ૧૨૮તમં પૃષ્ઠમ્ । ૩. 'ઇત્યાહ-અવિશિષ્ટ્યો ન હેતુના' ઇતિ ક-પાઠઃ, ડ-પાઠસ્તુ 'ઇત્યાહાવૈશિષ્ટ્યેન હેતુના' ઇતિ । ૪. 'સૌત્રાન્તિકકસ્યા અપિ વિશિષ્ટાન્' ઇતિ ર-પાઠઃ ।

તદ્વિશેષાભાવાત્, ભાવે ત્વસ્મદભ્યુપગમસિદ્ધિઃ^૧, અન્યથા તથા તત્સન્નિવેશિત્વાયોગાત્ ॥
(૭૭) ન ચેયમવિકલ્પિકાડતુલ્યૈવ, રૂપાદિસ્વલક્ષણાલમ્બનત્વાત્, વિકલ્પિકાયા

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

રૂપાદીનાં તત્સ્વભાવત્વે, પ્રક્રમાદ્ ઘટશરાવાદિસંસ્થાનભવનૈકસ્વભાવત્વે તદ્ધર્મભેદોપપત્તેઃ-
રૂપાદિધર્મભેદોપપત્તેઃ । તથા રૂપાદિત્વાવિશેષે સતિ તદ્વિશેષાભાવાત્ પ્રક્રમાદેવ ઘટ-
શરાવાદિસંસ્થાનભવનવિશેષાભાવાત્ । ભાવે પુનસ્તદ્વિશેષભાવસ્ય અસ્મદભ્યુપગમસિદ્ધિઃ ।
અન્યથા-અસ્મદભ્યુપગમસિદ્ધિમન્તરેણ કિમિત્યાહ-તથા-ઘટશરાવાદિસંસ્થાનભવનેન તત્સન્નિ-
વેશિત્વાયોગાત્ તેષાં-રૂપાદીનાં સન્નિવેશિત્વાયોગાત્ । ‘અવિશિષ્ટરૂપાદિનિબન્ધનવાદિનસ્ત્વેષ
દોષોડનિવારિત એવ^૨’ इति क्रियायोगोऽनुवर्तते ॥

ન ચેયમિત્યાદિ । ન ચેયમિતિ દોષતરપ્રક્રમાદ્ ઘટશરાવાદિબુદ્ધિર્મુહ્યતે અવિકલ્પિકા-
ડતુલ્યૈવ, રૂપાદિસ્વલક્ષણાલમ્બનત્વાત્ કારણાત્ । કુત્ત ઇત્યાહ-વિકલ્પિકાયા અપિ તથા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

જુદા જુદા આકારો ન હોવાથી, ઘટ-શરાવાદિરૂપે જુદા જુદા સંસ્થાનો પણ સંગત થઈ શકે નહીં...

આ જ વાતને જણાવવા બે યુક્તિઓ આપે છે -

(૧) જો તે રૂપાદિનો ઘટ-શરાવાદિ અનેક જુદા જુદા સંસ્થાનરૂપે થવાનો એકસ્વભાવ માનશો,
તો તે રૂપાદિ ધર્મનો ભેદ સિદ્ધ થશે, અર્થાત્ ઘટરૂપ જુદું, શરાવરૂપ જુદું વગેરે...

(૨) જો રૂપાદિને અવિશેષ માનશો, તો - તે રૂપાદિથી અવ્યતિરિક્ત એવાં - ઘટ-શરાવાદિનાં
સંસ્થાનોમાં પણ કોઈ જ વિશેષ=તફાવત નહીં રહે... (જે બીના દષ્ટ-ઈષ્ટવિરુદ્ધ છે...)

જો ઘટ-શરાવાદિનો વિશેષ માનશો, તો તો અમારા અભ્યુપગમની (=બાદર અવસ્થામાં
રૂપાદિના જુદા જુદા અનેક આકારો માનવારૂપ સિદ્ધાંતની) સિદ્ધિ થશે... બાકી અમારા અભ્યુપગમની
સિદ્ધિ વિના - રૂપાદિના જુદા જુદા અનેક આકારો માન્યા વિના - તે રૂપાદિનું ઘટ-શરાવાદિ જુદા
જુદા અનેક સંસ્થાનરૂપે હોવું સંગત થઈ શકે નહીં...

ફલિતાર્થ : પણ રૂપાદિ ધર્મનો ભેદ તો તમે માનતાં નથી... તેથી અવિશિષ્ટ રૂપાદિ સ્વરૂપ
ઘટ-શરાવાદિમાં વિશેષતા ઘટી શકે નહીં અને એટલે જ, તેઓને વિષય કરનાર બુદ્ધિઓને સમાન
માનવાનો દોષ અનિવારિતપણે આવશે...

※ રૂપાદિના અનેકસ્વભાવરૂપ વૈશિષ્ટ્યની સચોટ સિદ્ધિ ※

(૭૭) બૌદ્ધ : રૂપાદિ સ્વલક્ષણો અવિશિષ્ટ (=અનેક આકારોથી રહિત) છે, અને આવા
અવિશિષ્ટ રૂપાદિને આલંબન કરતી હોવાથી, ઘટઅવિકલ્પબુદ્ધિ-શરાવઅવિકલ્પબુદ્ધિ... એ બધી

૧. પૂર્વમુદ્રિતે તુ ‘સિદ્ધિઃ’ इति पाठः । ૨. ‘અસ્માદભ્યુપગમસિદ્ધિઃ’ इति ड-पाठः । ૩. દ્રષ્ટવ્યં ૧૨૧તમં પૃષ્ઠમ્ ।
૪. ‘દોષતરવપ્રક્રમોદ્ ઘટ૦’ इति ड-पाठः ।

અપિ તથાભેદાનુપપત્તેઃ, અસ્યા અપિ તત્ત્વતોઽવિકલ્પિકાલમ્બનત્વાત્, પ્રત્યક્ષપૃષ્ઠભાવિત્વે-
નાધ્યવસિતતદ્ભાવતો ગૃહીતગ્રાહિત્વેન વિકલ્પિકાયા અપ્રામાણ્યાભ્યુપગમાત્, અન્યથા
ગૃહીતગ્રાહિત્વાનુપપત્તેઃ, (૭૮) અવિશિષ્ટતદ્બોધમાત્રાત્ તદ્વેદાયોગાત્, વિષયભેદમન્તરેણ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ઘટશરાવાદિપ્રતિભાસભેદેન ભેદાનુપપત્તેઃ । અનુપપત્તિશ્ચાપિ અસ્યા અપિ વિકલ્પિકાયા ઘટ-
શરાવાદિબુદ્ધેઃ તત્ત્વતઃ-પરમાર્થેન । કિમિત્યાહ-અવિકલ્પિકાલમ્બનત્વાત્ અવિકલ્પિકા-
લમ્બનં રૂપાદિસ્વલક્ષણં આલમ્બનં યસ્યાઃ સા અવિકલ્પિકાલમ્બના એકાલમ્બનશબ્દલોપેન
તદ્ભાવસ્તસ્માત્ । એતદેવાહ પ્રત્યક્ષેત્યાદિના । પ્રત્યક્ષપૃષ્ઠભાવિત્વેન હેતુનાઽધ્યવસિતતદ્ભાવતઃ
પરિચ્છિન્નપ્રત્યક્ષાલમ્બનતયા ગૃહીતગ્રાહિત્વેન એવ વિકલ્પિકાયા બુદ્ધેઃ અપ્રામાણ્યાભ્યુપ-
ગમાત્ । ઇત્થં ચૈતદક્ષીકર્ત્તવ્યમિત્યાહ-અન્યથા ગૃહીતગ્રાહિત્વાનુપપત્તેઃ । તથા અવિશિષ્ટ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અવિકલ્પબુદ્ધિઓને પણ તુલ્ય જ માની લઈએ તો ? (હા, પ્રતિભાસભેદ અનુભવાય છે, તે
વિકલ્પબુદ્ધિનો સમજવો, બાકી અવિકલ્પબુદ્ધિ તો તુલ્ય જ ને ?)

સ્યાદ્વાદી : તેવું (અવિકલ્પબુદ્ધિનું સામ્ય) માનવું ઉચિત નથી, કારણ કે તેવી રીતે તો
વિકલ્પબુદ્ધિમાં પણ ઘટ-શરાવાદિ જુદા જુદા પ્રતિભાસભેદથી ભેદ સંગત થશે નહીં...

પ્રશ્ન : તો શું ઘટ-શરાવાદિ વિકલ્પબુદ્ધિઓ પણ સમાન થશે ?

ઉત્તર : હા, કારણ કે અવિકલ્પબુદ્ધિના આલંબનભૂત અવિશિષ્ટ રૂપાદિ જ, વિકલ્પબુદ્ધિના
આલંબનભૂત છે... એટલે વિકલ્પબુદ્ધિઓ પણ, અવિકલ્પના આલંબનભૂત રૂપાદિને જ વિષય કરતી
હોવાથી, અવિકલ્પની જેમ તેઓ પણ અવિશિષ્ટ જ માનવી રહી !

પ્રશ્ન : અવિકલ્પબુદ્ધિના આલંબનભૂત અવિશિષ્ટ રૂપાદિને જ વિકલ્પબુદ્ધિઓ વિષય કરે છે,
એવું તમે શી રીતે કહી શકો ?

ઉત્તર : અરે ! તમે તમારી પોતાની વાત ભૂલી ગયા ?! જુઓ → તમે જ કહો છો કે, વિકલ્પ
તે પ્રત્યક્ષની (=નિર્વિકલ્પની) પૃષ્ઠભાવી હોવાથી, પ્રત્યક્ષપરિચ્છિન્ન અર્થનો ગ્રાહી હોવાથી - સ્મૃતિની
જેમ ગૃહીતગ્રાહી બનતાં - અપ્રમાણ બને છે ← આ કથનથી તો વિકલ્પબુદ્ધિને પણ રૂપાદિવિષયક
માનવી જ રહી... નહીંતર તો તેની ગૃહીતગ્રાહીતા જ નહીં રહે... (પ્રત્યક્ષગૃહીત અર્થને ગ્રહણ
કર્તા વિના તેમાં ગૃહીતગ્રાહીતા શી રીતે ઘટે ?)

સાર એ કે, અવિશિષ્ટ રૂપાદિનાં આલંબનથી તો અવિકલ્પની જેમ, વિકલ્પબુદ્ધિને પણ સમાન
માનવાનો પ્રસંગ આવશે... જે બિલકુલ ઈષ્ટ નથી. (તેથી વિકલ્પની જેમ અવિકલ્પને પણ તુલ્ય ન
જ માની શકાય...)

ચ તદ્વૈશિષ્ઠ્યાનુપપત્તેઃ, તદ્વેદાભ્યુપગમે चास्मदभ्युपगतद्रव्यसंस्थानाभ्युपगमः, અન્યથા તથા તદ્વેદાયોગાત્, (૭૧) ભેદકાભાવાત્, વ્યક્તિભેદમાત્રસ્યાપ્રયોજકત્વાત્ તદ્વાવેઽપિ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તદ્બોધમાત્રાત્-રૂપાદિસ્વલક્ષણબોધમાત્રાત્ તદ્વેદાયોગાત્ વિકલ્પિકાયા બુદ્ધેર્ભેદાયોગાદ્ ઘટ-શરાવાદિબુદ્ધિત્વેન તથા વિષયભેદમન્તરેણ ચ તાત્ત્વિકં તદ્વૈશિષ્ઠ્યાનુપપત્તેઃ, પ્રક્રમાત્ તન્નિ-બન્ધનભૂતાયા અવિકલ્પિકાયા વૈશિષ્ઠ્યાનુપપત્તેઃ । તદ્વેદાભ્યુપગમે ચ-વિષયભેદાભ્યુપગમે ચ કિમિત્યાહ-અસ્મદભ્યુપગતદ્રવ્યસંસ્થાનાભ્યુપગમઃ । અન્યથા-એવં તદભ્યુપગમાભાવે તથા-ઘટશરાવાદિવિકલ્પબુદ્ધિજનકત્વેન તદ્વેદાયોગાત્, પ્રક્રમાત્ અવિકલ્પિકબુદ્ધિભેદાયોગાત્ । અયોગશ્ચ ભેદકાભાવાત્ અવિશિષ્ટરૂપાદિસ્વલક્ષણાલમ્બનત્વેન, વ્યક્તિભેદમાત્રસ્ય અધિકૃતા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૭૮) બીજી વાત, અવિશિષ્ટ એવાં રૂપાદિસ્વલક્ષણના બોધમાંથી તે વિકલ્પબુદ્ધિનો, ઘટ-શરાવાદિવિષયક જુદી જુદી બુદ્ધિરૂપે ભેદ ઘટી શકે નહીં...

(તાત્પર્ય : જેમાં ભેદ નથી એવાં બે સ્વલક્ષણોથી, ઘટબુદ્ધિ-શરાવબુદ્ધિ એમ જુદી જુદી બુદ્ધિ ન થાય, સમાન જ બુદ્ધિ થાય..)

બૌદ્ધ : વિકલ્પબુદ્ધિનું કારણ અવિકલ્પબુદ્ધિ છે... તો શું અવિકલ્પબુદ્ધિના વૈશિષ્ટ્યથી (=જુદા જુદા અનેક આકારરૂપ વિશિષ્ટતાથી) તત્કાર્યભૂત વિકલ્પબુદ્ધિમાં પણ અનેક જુદા જુદા આકારો ન ઘટે ?

સ્યાદ્વાદી : અરે ! પણ વિષયભેદ વિના તો, તે અવિકલ્પબુદ્ધિમાં પણ વિશિષ્ટતા (=જુદા જુદા આકારો) ઘટી શકે નહીં...(તો પછી તેના આધારે વિકલ્પમાં વૈશિષ્ટ્ય શી રીતે ઘટાવાય ?)

બૌદ્ધ : તો વિકલ્પનું વૈશિષ્ટ્ય ઘટાવવા વિષયભેદ માની લઈએ તો ? (અર્થાત્ વિકલ્પમાં ભાસતાં જુદા જુદા આકારો ઘટાવવા, વસ્તુમાં પણ જુદા જુદા આકારો માની લઈએ તો ?)

સ્યાદ્વાદી : તો તો અમારા મતનો જ સ્વીકાર થશે, કારણ કે અમે એ જ તો કહીએ છીએ કે, બાદર=સ્થૂલરૂપે પરિણત એવાં પરમાણુદ્રવ્યનાં જુદા જુદા અનેક સંસ્થાનો હોય છે...

(અન્યથા=) જો અમારો અભ્યુપગમ ન માનો, અર્થાત્ દ્રવ્યનાં જુદા જુદા અનેક સંસ્થાનો ન માનો, તો તે દ્રવ્યને વિષય કરતી અવિકલ્પબુદ્ધિઓનો, ઘટ-શરાવાદિની જુદી જુદી વિકલ્પબુદ્ધિઓને ઉત્પન્ન કરવારૂપે ભેદ ઘટી શકશે નહીં... (આશય એ કે, વિષયભેદથી અવિકલ્પનો ભેદ પડે અને પછી તે વિસદૃશ અવિકલ્પો ઘટ-શરાવાદિ વિષયક ભિન્ન-ભિન્ન વિકલ્પો ઉત્પન્ન કરે... પણ તમે વિષયભેદ ન માન્યો હોવાથી, તેવું કશું તમારા મતે ઘટિત નથી...)

(૭૯) બૌદ્ધ : દરેક અવિકલ્પજ્ઞાનો જુદા જુદા છે... એટલે ઘટઅવિકલ્પ-શરાવઅવિકલ્પ

૧. 'તાત્ત્વિક તદ્વૈ' ઇતિ ઙ્ગ-પાઠઃ । ૨. 'પ્રમત્ અવિં' ઇતિ ઙ્ગ-પાઠઃ ।

તથાબોધભેદાસિદ્ધેઃ, સમાનજાતીયેભ્યોઽતુલ્યેતરબુદ્ધ્યભાવાદિતિ રૂપાદીનામનેકસ્વભાવ-
ત્વસિદ્ધિઃ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વિકલ્પકબુદ્ધિનાં કિમિત્યાહ-અપ્રયોજકત્વાત્ । એતદેવાહ-તદ્ભાવેઽપિ-વ્યક્તિમાત્રભેદભાવેઽપિ
તથા-ભિન્નવિકલ્પબુદ્ધિજનકત્વેન બોધભેદાસિદ્ધેઃ । અસિદ્ધિમેવાહ-સમાનજાતીયેભ્યઃ રૂપાદ્ય-
વિકલ્પબોધભેદેભ્યઃ । કિમિત્યાહ-અતુલ્યેતરબુદ્ધ્યભાવાત્ । અતુલ્યાશ્ચ તા ઇતરબુદ્ધ્યશ્ચ
અવિકલ્પબોધભેદાનામિતરબુદ્ધ્યો વિકલ્પિકા ગૃહ્યન્તે, તાસામભાવસ્તસ્માત્ । ન હિ નીલસ્વ-
લક્ષણબોધભેદેભ્યો નીલાનીલવિકલ્પબુદ્ધિભાવ ઇતિ ભાવનીયમ્ । ઇતિ-એવં રૂપાદીનામ-
નેકસ્વભાવત્વસિદ્ધિઃ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ઈત્યાદિ વ્યક્તિભેદ જ શું અવિકલ્પબુદ્ધિઓનો ભેદક ન બને ?

સ્યાદ્વાદી : ના, કારણ કે તે દરેક અવિકલ્પવ્યક્તિઓ અવિશિષ્ટ એવાં રૂપાદિ સ્વલક્ષણોને વિષય
કરે છે... આમ, અવિશિષ્ટ એકવિષયક જ્ઞાનો વિસદ્દશ શી રીતે કહેવાય ? (એટલે વ્યક્તિભેદ હોવા
માત્રથી અવિકલ્પોનો ભેદ અસિદ્ધ છે..)

આ જ વાતને જણાવે છે -

વ્યક્તિભેદ હોવા છતાં પણ, તે અવિકલ્પજ્ઞાનોનો ભેદ સિદ્ધ નથી, કે જેથી તેઓ જુદા જુદા
ઘટ-શરાવાદિ વિકલ્પોને ઉત્પન્ન કરી શકે...

પ્રશ્ન : વ્યક્તિભેદ હોવા છતાં, ભેદ સિદ્ધ ન થવાનું કારણ શું ?

ઉત્તર : કારણ એ જ કે, અવિશિષ્ટ એવાં રૂપાદિ સ્વલક્ષણોને વિષય કરતાં હોવાથી સમાનજાતીય
એવા અવિકલ્પોથી, પરસ્પર વિજાતીય એવાં ઘટ-શરાવાદિ વિકલ્પો થઈ શકે નહીં... શું બે નીલબુદ્ધિથી
પરસ્પર વિજાતીય એવી નીલ-અનીલવિષયક વિકલ્પબુદ્ધિઓ થાય છે ?

(આશય : રૂપાદિનિર્વિકલ્પમાં વ્યક્તિભેદ હોય તો પણ સમાનજાતીયતા હોવાથી ભિન્નજાતીય-
વિકલ્પજનકત્વ ન આવે...)

એટલે અવિકલ્પોની વિસદ્દશતા સિદ્ધ થયે જ ઘટ-શરાવાદિ વિકલ્પબુદ્ધિઓનો ભેદ સંગત બને
અને તેઓની વિસદ્દશતા સિદ્ધ કરવા વિષયભેદ માનવો જ રહ્યો...

તેથી રૂપાદિનો જુદા જુદા અનેક સંસ્થાનરૂપે અનેકસ્વભાવ નિર્બાધિ સિદ્ધ થશે... (સાર એ કે,
સૂક્ષ્મ અવસ્થામાં અદૃષ્ટ પણ પરમાણુઓ, સ્થૂલ અવસ્થામાં જુદા જુદા અનેક સંસ્થાનરૂપે દૃષ્ટ બને
એમાં કોઈ અસમંજસતા નથી...)

(૮૦) સ્યાદેતત્ સિદ્ધસાધનમેતદુક્તમેવ નઃ પૂર્વાચાર્યૈઃ-“દ્વિવિધા હિ રૂપાદીનાં શક્તિઃ સામાન્યા પ્રતિનિયતા ચ । તત્ર સામાન્યા યથા ઘટસન્નિવેશિનામુદકાદ્યાહરણાદિ-કાર્યકરણશક્તિઃ, પ્રતિનિયતા યથા ચક્ષુર્વિજ્ઞાનાદિકાર્યકરણશક્તિરિતિ” । (૮૧) અત્રો-ચ્યતે-ઉક્તમિદમયુક્તં તૂક્તં, પૂર્વાભ્યુપગમવિરોધાત્, એકાન્તૈકસ્વભાવવસ્તુવાદિનો ભવન્તઃ,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સ્યાદેતત્ સિદ્ધસાધનમેતદ્ યદુક્તં ભવતા । કુત્ત્વેત્યાહ-ઉક્તમેવ નઃ-અસ્માકં પૂર્વા-ચાર્યૈઃ-ધર્મપાલ-ધર્મકીર્ત્યાદિભિઃ દ્વિવિધા યસ્માદ્ રૂપાદીનાં શક્તિઃ સામાન્યા એકા પ્રતિનિયતા ચ અપરા । તત્ર સામાન્યા શક્તિઃ યથા ઘટસન્નિવેશિનાં-રૂપાદીનાં ઉદકાદ્યા-હરણાદિકાર્યકરણશક્તિઃ, યતઃ સર્વૈરેવ ઘટૈરેતત્ ક્રિયતે । પ્રતિનિયતા તુ રૂપાદીનાં શક્તિ-ર્યથા ચક્ષુર્વિજ્ઞાનાદિકાર્યકરણશક્તિરિતિ । રૂપં હિં ચક્ષુર્વિજ્ઞાનમેવ જનયતિ, ન રસાદિ-વિજ્ઞાનમ્; એવં રસાદયોઽપિ રસાદિવિજ્ઞાનાન્યેવેતિ । એતદાશઙ્ક્યાહ-અત્રોચ્યતે-ઉક્તમિદં વઃ પૂર્વા-ચાર્યૈઃ અયુક્તં તૂક્તમ્ । કુત્ત્વેત્યાહ-પૂર્વાભ્યુપગમવિરોધાત્ । વિરોધશ્ચ એકાન્તૈકસ્વભાવ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

※ બૌદ્ધદત્ત સિદ્ધસાધન દોષનો નિરાસ ※

(૮૦) બૌદ્ધ : તમે જે (રૂપાદિનો અનેક સ્વભાવ) કહ્યો, તે તો સિદ્ધસાધન છે, અર્થાત્ અમે સિદ્ધ કરેલ પદાર્થને જ સિદ્ધ કરનાર છે... જુઓ, અમારા પૂર્વાચાર્ય ધર્મપાલ-ધર્મકીર્તિ આદિએ પણ આ જ વાત જણાવી છે -

“રૂપ-રસાદિમાં બે પ્રકારની શક્તિ છે - (૧) સામાન્ય, અને (૨) પ્રતિનિયત... તેમાં (૧) ઘટસંસ્થાનરૂપે રહેલા રૂપાદિની, પાણી વગેરે લાવવાદિરૂપ કાર્ય કરવાની શક્તિ તે ‘સામાન્યશક્તિ’ કહેવાય, કારણ કે બધા ઘટો ઉદકાદિ લાવવારૂપ કાર્ય કરે છે, એટલે પ્રસ્તુત શક્તિ તમામ ઘટોમાં અનુગત-સામાન્ય છે, અને (૨) રૂપમાં રહેલ ચક્ષુવિજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ, રસમાં રહેલ રસવિજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ... એ બધી શક્તિઓ ‘પ્રતિનિયતશક્તિ’ કહેવાય, કારણ કે માત્ર રૂપાદિ જ ચક્ષુવિજ્ઞાનાદિરૂપ તે તે કાર્ય કરે છે, તે સિવાયના રસાદિ નહીં... એટલે તે તે કાર્ય કરવાની શક્તિ રૂપાદિમાં પ્રતિનિયત જ માનવી જોઈએ...”

આ રીતે અમારા પૂર્વાચાર્યોએ સિદ્ધ કરેલ રૂપાદિની અનેક શક્તિઓને જ, તમે સિદ્ધ કરવા પ્રયાસ કરી રહ્યા છો...

(૮૧) સ્યાદ્વાદી : સાંભળો → તમારા પૂર્વાચાર્યોએ કહ્યું એ વાત બરાબર છે, પણ તેઓએ બધું અયુક્ત કહ્યું છે, કારણ કે તેવું કહેવામાં બૌદ્ધસંબંધી પૂર્વ અભ્યુપગમનો (=સિદ્ધાંત સ્વીકારનો) વિરોધ આવે છે...

બૌદ્ધ : કઈ રીતે ?

સ્યાદ્વાદી : જુઓ, તમે તો વસ્તુને એકાંત એકસ્વભાવી કહેનારા છો, એટલે તમારા મતે તો

સ્વલક્ષણાનાં નિરંશત્વપ્રતિજ્ઞાનાત્, તત્ કથમિદમિત્યમભિધાતું યુજ્યત ઇતિ ?

(૮૨) કિઞ્ચ કિમિદં સામાન્યપ્રતિનિયતશક્તિમદ્ભ્યો રૂપાદિભ્યોઽન્યદુતા-
નન્યદિતિ ? અન્યત્વે સજ્ઞાયોગઃ, અનન્યત્વે રૂપાદિભ્યસ્તદેકત્વાદિ । ત એવ તદિતિ ચેત્,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વસ્તુવાદિનો ભવન્તઃ-બૌદ્ધાઃ । કુત્તરિત્યાહ-સ્વલક્ષણાનાં નિરંશત્વપ્રતિજ્ઞાનાત્ કારણાત્
તત્ કથમિદં-દ્વિવિધા હિ રૂપાદીનાં શક્તિરિત્યાદિ ઇત્યમભિધાતું યુજ્યત ઇતિ, શક્તિદ્વૈવિધ્યે
એકસ્વભાવત્વાનુપપત્તેરિત્યર્થઃ ॥

અભ્યુચ્ચયમાહ કિઞ્ચેત્યાદિના । કિઞ્ચ કિમિદં-સામાન્યપ્રતિનિયતશક્તિદ્વયં શક્તિ-
મદ્ભ્યઃ રૂપાદિભ્યઃ અન્યદુતાનન્યદિતિ વિકલ્પદ્વયમ્ । કિઞ્ચાતઃ ? ઉભયથાઽપિ દોષ ઇત્યાહ-
અન્યત્વે સજ્ઞાયોગઃ, સમ્બન્ધાભાવ ઇત્યર્થઃ । અનન્યત્વે શક્તિદ્વયસ્ય રૂપાદિભ્યસ્તદેકત્વાદિ
તયોઃ-શક્ત્યોરેકત્વમ્ । એકસ્માદ્ રૂપાદેરનન્યત્વાત્ તત્સ્વરૂપવદ્ રૂપાદિભેદો વેત્યાદિશબ્દાર્થઃ
। ત એવેત્યાદિ । ત એવ-રૂપાદય એવ તત્-શક્તિદ્વયમ્ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

રૂપાદિ સ્વલક્ષણો નિરંશ (=એકાંત એકસ્વભાવી) તરીકે પ્રતિજ્ઞાત છે... તો પછી આવા એકાંત
એકસ્વભાવી રૂપાદિની બે શક્તિ આદિનું કથન કરવું શી રીતે યોગ્ય ગણાય ? કારણ કે જુદી જુદી બે
શક્તિ માનવામાં તો તેઓનો એકાંત એકસ્વભાવ સંગત થશે નહીં... (જુદા જુદા બે શક્તિવાળો
પદાર્થ એકસ્વભાવી ન હોય, અનેકસ્વભાવી જ હોય.)

એટલે બે શક્તિનું કથન કરવામાં તો, તમારા એકાંત એકસ્વભાવીના અભ્યુપગમનો વિરોધ
આવે જ... એટલે તેવું કથન વ્યાજબી નથી..

❖ બૌદ્ધકલ્પિત શક્તિવૈવિધ્ય વિશે વિકલ્પબાળ ❖

(૮૨) બીજી વાત, તે સામાન્ય અને પ્રતિનિયત શક્તિઓ, શક્તિવાળા એવાં રૂપાદિથી (૧)
ભિન્ન છે, કે (૨) અભિન્ન ? આ બંને વિકલ્પ પ્રમાણે તમારા મતે દોષ આવે છે -

(૧) જો તે શક્તિઓને શક્તિવાળા - રૂપાદિથી ભિન્ન માનશો, તો વિધ્ય-હિમાલયની જેમ,
શક્તિ અને શક્તિવાળા પદાર્થનો સંબંધ ઘટી શકશે નહીં...

(૨) જો તે શક્તિઓને શક્તિવાળા રૂપાદિથી અભિન્ન માનશો, તો બે દોષ આવશે : (ક)
રૂપાદિ એક પદાર્થથી અભિન્ન હોઈ રૂપસ્વરૂપની જેમ તે બંને શક્તિઓ એકરૂપ માનવી પડશે, અર્થાત્
તે બેના સ્વતંત્ર અસ્તિત્વનો વિલોપ થશે, અથવા તો (ખ) બે શક્તિઓથી અભિન્ન હોઈ રૂપાદિને
પણ બેરૂપ=અનેકરૂપ=અનેકસ્વભાવી માનવા પડશે. જેમ કે તે બે શક્તિઓનું જુદું જુદું સ્વતંત્ર
અસ્તિત્વસ્વરૂપ...

આમ, તમારો મત, આ બધા વિકલ્પોથી ગ્રસિત થાય છે...

૧. 'તદૈતિ' ઇતિ ભ્રાન્તિમૂલકઃ ક-પાઠઃ । ૨. 'તયેવેત્યાદિ' ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।

કથમેકસ્વભાવાસ્તદુભયભાજઃ ? (૮૩) પરિકલ્પિતં તદિતિ ચેત્ નિર્હેતુકં તર્હિ તત્કાર્યમ્ ।
રૂપાદિભ્ય એવ તદિતિ ચેત્, કથમેકસ્વભાવેભ્યોઽનેકમ્ ? તત્તસ્વભાવ-ત્વાદિતિ ચેત્,
ન તદચિત્રતાયામેતદિત્યુક્તપ્રાયમ્ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કથમેકસ્વભાવાઃ-રૂપાદયઃ તદુભયભાજઃ, તચ્છક્તિદ્વયભાજ इत्यर्थः । પરિકલ્પિતં તત્-
શક્યુભયમ્ । इति चेत्, एतदाशङ्क्याह-निर्हेतुकं तर्हि तत्कार्यं-शक्तिद्वयकार्यमुदकाद्याहरणादि ।
રૂપાદિભ્ય એવ તત્-કાર્યમ્ । इति चेत्, एतदाशङ्क्याह-कथमेकस्वभावेभ्यो रूपादिभ्यः
अनेकं कार्यमुदकाद्याहरणादि चक्षुर्विज्ञानादि च ? तत्तत्स्वभावत्वात् तेषां-रूपादीनां
अनेककार्यजननस्वभावत्वात् इति चेत् अनेकं कार्यम् । एतदाशङ्क्याह-न तदचित्रतायाम्-
अधिकृतस्वभावचित्रतायामेतत्-तत्स्वभावत्वमित्युक्तप्रायं-प्रायेणोक्तम् ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

બૌદ્ધ : તે રૂપાદિઓ જ બે શક્તિરૂપ છે... તે સિવાય અલગ કોઈ શક્તિ જ નથી, કે જેને
લઈને તમે ભેદાભેદનો વિકલ્પ કરી શકો...

સ્યાદ્વાદી : અરે ! પણ તે રૂપાદિઓ તો એકસ્વભાવી છે, તો આવા એકસ્વભાવી પદાર્થો
ઉભયરૂપ (=બે શક્તિરૂપ) શી રીતે બની શકે ?

(૮૩) બૌદ્ધ : તે બે શક્તિઓ તો કલ્પિત=અવાસ્તવિક છે.. એટલે એકસ્વભાવી પદાર્થની
ઉભયરૂપતાનો પ્રસંગ નહીં આવે.

સ્યાદ્વાદી : જો તે શક્તિઓને કાલ્પનિક કહેશો, તો તે શક્તિઓ દ્વારા થતાં પાણી લાવવાદિરૂપ
કાર્યને નિર્હેતુક=હેતુરહિત માનવું પડશે.. (કારણ કે શક્તિરૂપ જે હેતુ છે, તેને તો તમે કાલ્પનિક
કહો છો.)

બૌદ્ધ : ખરેખર તો તે બધું કાર્ય રૂપાદિથી જ થાય છે. (એટલે તેઓને નિર્હેતુક નહીં માનવા
પડે, તેઓના કારણ તરીકે રૂપાદિ હયાત જ છે...)

સ્યાદ્વાદી : પણ એકાંત એકસ્વભાવી એવાં રૂપાદિથી, પાણી લાવવાદિરૂપ-ચક્ષુવિજ્ઞાનાદિને
ઉત્પન્ન કરવારૂપ અનેક કાર્યો શી રીતે થઈ શકે ?

બૌદ્ધ : તે રૂપાદિનો અનેક કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાનો સ્વભાવ જ છે. એટલે કોઈ અસમંજસતા
નથી...

સ્યાદ્વાદી : અરે ! પણ તેનો અનેક કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાનો સ્વભાવ પણ, તેના સ્વભાવને
અચિત્ર=એકાંત એકરૂપ માનવામાં ઘટી શકે નહીં... એ બધું અમે પૂર્વે જ કહી ગયા છીએ...

નિષ્કર્ષ : તેથી રૂપાદિના અનેકસ્વભાવો માનવા જ જોઈએ અને તેથી તેઓનું જુદા જુદા
સંસ્થાનરૂપે અસ્તિત્વ હોવું પણ અવિરુદ્ધ છે...

(૮૪) एवं सर्वथैकस्वभाववस्तुवादिनो रूपादय एव घट इत्ययुक्तम् । रूपादय एव रूपादय इति वाक्यार्थापत्तेः भिन्नशब्दप्रयोगायोगात्, प्रवृत्तिनिमित्ताभावात्, (८५)

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

एवं च कृत्वा सर्वथैकस्वभाववस्तुवादिनः-बौद्धस्य रूपादय एव घट इत्येतदप्ययुक्तम् । कथमित्याह-रूपादय एव रूपादय इति-एवं वाक्यार्थापत्तेः कारणात् । आपत्तिश्च भिन्नशब्दप्रयोगायोगात् भिन्नौ चैतौ रूपादय एव घट इति च । अयोगश्च प्रवृत्तिनिमित्ताभावात् । न हि यदेव रूपादिशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं तदेव घटशब्दस्यापि भवितुमर्हत्यति-प्रसङ्गादिति भावनीयम् । इतश्चायुक्तं रूपादय एव घट इत्येतत् कार्यभेदानुपपत्तेः कारणात्,

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

※ બૌદ્ધમતે રૂપાદિઓની ઘટરૂપતાનો અભાવ ※

(૮૪) બૌદ્ધો, વસ્તુને સર્વથા એકસ્વભાવી કહે છે, એટલે તેઓના મતમાં “રૂપાદિ જ ઘટ છે”- એવું કથન પણ સંગત થતું નથી, કારણ કે એકાંત એકસ્વભાવી વસ્તુ વિશે (૧) રૂપ, અને (૨) ઘટ એવો બે જુદા જુદા શબ્દપ્રયોગ પણ ન જ થઈ શકે, એટલે તો કોઈ એક શબ્દનો જ પ્રયોગ થતાં “રૂપાદિ જ રૂપાદિ છે” - એવો વાક્યાર્થ માનવાની આપત્તિ આવશે... (પણ શું એવો વાક્યાર્થ કદી થાય છે ?)

બૌદ્ધ : પણ એકસ્વભાવી વસ્તુ વિશે, બે શબ્દપ્રયોગ ન થવાનું કારણ શું ?

સ્યાદ્વાદી : કારણ એ જ કે, તે એકસ્વભાવી વસ્તુમાં જુદું જુદું પ્રવૃત્તિનિમિત્ત નથી... (અર્થાત્ જુદા જુદા શબ્દોને પ્રવર્તવાનાર જુદા જુદા અનેકસ્વભાવરૂપ નિમિત્ત નથી...)

બૌદ્ધ : જે સ્વભાવ રૂપશબ્દની પ્રવૃત્તિનું કારણ છે, તે જ સ્વભાવ જો ઘટશબ્દની પણ પ્રવૃત્તિનું કારણ માની લઈએ તો ?

સ્યાદ્વાદી : અરે ! તો તો અતિપ્રસંગ એ આવશે કે, તે એકસ્વભાવથી દુનિયાના તમામ શબ્દોની પ્રવૃત્તિ થઈ જશે ! એટલે તે એકસ્વભાવથી અનેક શબ્દોની પ્રવૃત્તિ માની શકાય નહીં... તેથી તમારા મતે “રૂપાદિ જ ઘટ છે” - એવું કથન સંગત થતું નથી...

※ એકાંતવાદીમતે કાર્યભેદની અસંગતિ ※

એકાંત એકસ્વભાવવાળા રૂપાદિથી, (૧) પાણી લાવવાદિરૂપ સામાન્ય કાર્ય, અને (૨) રૂપાદિ જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરવારૂપ પ્રતિનિયત કાર્ય... એમ જુદા જુદા અનેક કાર્યો થઈ શકે નહીં, કારણ કે જુદા કાર્યો કરવા તેમાં જુદો જુદો સ્વભાવ હોવો જોઈએ, જે એકાંતવાદીમતે અઘટિત છે...

બૌદ્ધ : જો ન ઘટે, તો તે કાર્યભેદનો પ્રતિક્ષેપ કરી દઈએ ?

સ્યાદ્વાદી : તેવું ન કરાય, કારણ કે કાર્યભેદ તો સર્વલોકપ્રસિદ્ધ છે... અને એટલે જ તો, સામાન્યશક્તિથી ઉદકાહરણાદિરૂપ કાર્ય અને પ્રતિનિયતશક્તિથી રૂપાદિજ્ઞાનરૂપ કાર્ય - એમ જુદા જુદા કાર્યો થાય છે...

કાર્યભેદાનુપપત્તેઃ, તસ્ય ચ પ્રતિક્ષેપાયોગાત્ સકલલોકસિદ્ધત્વાત્ ઉદકાદ્યાહરણ-જ્ઞાનાદિભાવાત્ । એવં ચ તદગ્રહે તદ્બુદ્ધ્યભાવાદિતિ યુક્તિરપ્યયુક્તિરેવ, તદ્ગ્રહણસ્યૈવ તદ્બુદ્ધિત્વેન તદ્વેદાભિધાનાયોગાત્, (૮૬) તદ્વેદાભિધાને ચ રૂપાદિબુદ્ધ્યવિનાભૂતા ઘટબુદ્ધિરિતિ બલાદાપદ્યતે । એવં ચ ભવન્તી નિયમત એવેયં તત્પ્રતિબંધં નિમિત્તાન્તર-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

નૈકાન્તેન એકસ્વભાવેભ્યઃ કાર્યભેદો ન્યાય્યઃ, તસ્ય ચ-કાર્યભેદસ્ય પ્રતિક્ષેપાયોગાત્ । અયોગશ્ચ સકલલોકસિદ્ધત્વાત્ કાર્યભેદસ્ય । અત એવાહ-ઉદકાદ્યાહરણજ્ઞાનાદિભાવાત્ ઉદકાદ્યાહરણાદિ સામાન્યશક્તિકાર્ય જ્ઞાનાદિ ચ પ્રતિનિયતશક્તિકાર્યમિતિ । એવં ચેત્યાદ્યભ્યુચ્ચયાર્થમ્ । એવં ચ કૃત્વા તદગ્રહે-રૂપાદ્યગ્રહે તદ્બુદ્ધ્યભાવાત્-ઘટબુદ્ધ્યભાવાદિતિ યુક્તિરપિ રૂપાદીનાં ઘટત્વે સાધ્યે । કિમિત્યાહ-અયુક્તિરેવ । કુત્વેત્યાહ-તદ્ગ્રહણસ્યૈવ-રૂપાદિગ્રહસ્યૈવ તદ્બુદ્ધિત્વેન-ઘટબુદ્ધિત્વેન હેતુના તદ્વેદાભિધાનાયોગાત્ તયોઃ-રૂપાદિઘટગ્રહબુદ્ધ્યોર્ભેદના-ભિધાનં તસ્યાયોગાત્ । તદ્વેદાભિધાને ચ સતિ કિમિત્યાહ-રૂપાદિબુદ્ધ્યવિનાભૂતા । કેત્યાહ-ઘટબુદ્ધિરિતિ એતદ્ બલાદાપદ્યતે । એવં ચ ભવન્તી રૂપાદિબુદ્ધ્યવિનાભાવેન નિયમત એવેયં-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

❖ રૂપાદિને ઘટરૂપ માનવામાં બૌદ્ધકૃત સમંજસતાનો નિરાસ ❖

(૮૫) બૌદ્ધ : “રૂપાદિઓ ઘટરૂપ છે” - એવું સિદ્ધ કરવા, અમારી પાસે એક સચોટ યુક્તિ છે : રૂપાદિનું ગ્રહણ ન થાય તો ઘટબુદ્ધિ પણ નથી જ થતી, તેથી માનવું જ રહ્યું કે, રૂપાદિ ઘટ જ છે (એટલે જ તો તેમના ગ્રહણ વિના ઘટબોધ થતો નથી...) અહીં અનુમાનપ્રયોગ આવો કરવો -

“રૂપાદયઃ, ઘટસ્વરૂપાઃ, તદગ્રહે તદ્બુદ્ધ્યભાવાત્, ઘટસ્વરૂપાગ્રહે ઘટબુદ્ધ્યભાવવત્ ।”

સ્યાદ્વાદી : તમારી આ યુક્તિ પણ યુક્તિરહિત છે, કારણ કે તમારા મતે તો રૂપ-ઘટ બંને સર્વથા એક છે ને તેથી તો રૂપબુદ્ધિ અને ઘટબુદ્ધિ પણ સર્વથા એકરૂપ જ સાબિત થશે... એ રીતે જો બંને બુદ્ધિઓ સર્વથા એકરૂપ જ હોય, તો તે બેનું જુદા જુદા રૂપે કથન થઈ શકે નહીં...

(ભાવ એ કે, એકાંતવાદીમતે “રૂપાદિના ગ્રહણ વિના ઘટબુદ્ધિ ન થાય” - એમ રૂપબુદ્ધિ/ઘટબુદ્ધિનું જુદા જુદા રૂપે કથન પણ સંગત થઈ શકે નહીં...)

(૮૬) બૌદ્ધ : તો પણ તે બંને બુદ્ધિનું ભેદથી કથન કરીએ તો ?

સ્યાદ્વાદી : તો બલાત્ માનવું પડશે કે, (રૂપબુદ્ધિ એ જ ઘટબુદ્ધિ નથી, પણ) રૂપબુદ્ધિને અવિનાભાવી (=નિયત સંબંધવાળી) ઘટબુદ્ધિ છે..

૧. ‘બન્ધનિમિત્તા’ ઇતિ ક-પાટોડનાદરણીયઃ । ૨. ‘રૂપાદિગ્રહઘટો બુદ્ધ્યો’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૩. ‘તસ્ય યોગાત્’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।

મુપદર્શયતીતિ યથોદિતતત્પરિણામસિદ્ધિઃ । (૮૭) અવશ્યં ચૈતદિત્યમઙ્ગીકર્તવ્યમ્-યદિ તુ રૂપાદય એવ ઘટસ્તતસ્તદતિરિક્તતત્ત્વાન્તરાભાવાદ્ ઘટસ્ય રૂપાદય ઇતિ વ્યતિરેકા-ભિધાયી વ્યપદેશો ન સ્યાત્ । (૮૮) સ્યાદેતત્-તથાકૃતસંકેતત્વાદ્ યે યથા શબ્દા નિયુ-જ્યન્તે તથા વાચકા इत्यव्यतिरेकेऽप्येवंવ્યपदेशो युक्त एव, કેવલં પ્રયોજનાનપેક્ષો ન

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ઘટબુદ્ધિઃ તત્પ્રતિબદ્ધં-રૂપાદિપ્રતિબદ્ધં નિમિત્તાન્તરમુપદર્શયતીતિ કૃત્વા । કિમિત્યાહ-યથોદિતતત્પરિણામસિદ્ધિઃ યથોદિતશ્ચાસૌ, પ્રક્રમાત્ તત્પરિણામશ્ચ-અણ્વાદિપરિણામશ્ચેતિ સમાસઃ, તસ્ય સિદ્ધિરિતિ । અભ્યુચ્ચયમાહ-અવશ્યં ચૈતદિત્યમઙ્ગીકર્તવ્યમનન્તરોદિતમ્ । વિપક્ષે બાધામાહ યદિ ત્વિત્યાદિના । યદિ તુ રૂપાદય એવ ઘટઃ તતસ્તદતિરિક્તતત્ત્વા-ન્તરાભાવાત્-રૂપાદ્યતિરિક્તતત્ત્વાન્તરાભાવાત્ કારણાત્ ઘટસ્ય રૂપાદય ઇતિ-એવં વ્યતિરેકા-ભિધાયી-ભેદાભિધાયી વ્યપદેશો ન સ્યાત્, અસ્તિ ચાયં ઘટસ્ય રૂપાદય ઇતિ । સ્યાદેતદિત્યાદિ । તથા-તેન પ્રકારેણ કૃતઃ સંકેતો યેષાં, પ્રક્રમાચ્છબ્દાનાં, તે તથાવિધાસ્તદ્ભાવસ્તસ્માત્ યે યથા શબ્દા નિયુજ્યન્તે વાચકત્વેન તે તથા વાચકા ઇતિ કૃત્વા અવ્યતિરેકેઽપિ-અભેદેઽપિ એવં

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

તો આવી રૂપબુદ્ધિ અવિનાભાવી ઘટબુદ્ધિ, રૂપ સાથે જોડાયેલ બીજા કોઈ નિમિત્તને અવશ્ય બતાવે છે અને એથી તો પરમાણુના યથોક્ત પરિણામની જ સિદ્ધિ થશે...

આશય એ કે, રૂપાદિથી (૧) રૂપબુદ્ધિ, (૨) ઘટબુદ્ધિ - એમ જુદી જુદી બુદ્ધિ થાય છે, એટલે તે તે બુદ્ધિનાં નિમિત્ત તરીકે રૂપાદિમાં અનેક સ્વભાવો માનવા પડે (તો જ તે જુદા જુદા સ્વભાવોને લઈને જુદી જુદી બુદ્ધિઓ સંગત બને.) અને એ રીતે પરમાણુનો પરિણામ અનેક સ્વભાવરૂપ સિદ્ધ થશે... (જે એકાંતવાદીને બિલકુલ ઈષ્ટ નથી...)

(૮૭) તેથી અમે કહેલ રૂપાદિનો અનેકસ્વભાવ અવશ્ય માનવો જોઈએ, નહીંતર તો તમારા મતે દોષ આવશે. તે આ પ્રમાણે → જો રૂપાદિ જ ઘટ હોય (રૂપાદિથી ઘટનો કથંચિદ્ પણ ભેદ ન હોય) તો તે રૂપાદિથી અતિરિક્ત ઘટ જેવું કોઈ તત્ત્વ જ નહીં રહે અને તેથી તો “આ ઘડાના રૂપાદિ” - એમ ઘટ-રૂપના ભેદને કહેનારો વ્યપદેશ જ નહીં થાય..

પણ તેવો વ્યપદેશ થાય તો છે જ... તો તેની સંગતિ શી રીતે કરશો ? (એટલે તે રૂપાદિના અનેકસ્વભાવો માની તેનો સૂક્ષ્મ/સ્થૂળરૂપે કથંચિદ્ ભેદ તો માનવો જ જોઈએ...)

❖ રૂપ/ઘટની એકાંત એકરૂપતાનો નિરાસ ❖

(૮૮) બૌદ્ધ : જુઓ ભાઈ ! તેવો સંકેત કરાયેલ હોવાથી, જે શબ્દો જે પ્રમાણે વાચક તરીકે જોડાય છે, તે શબ્દો તે પ્રમાણે જ વાચક બને છે. (દા.ત. કપડાને ‘પટ’ તરીકે સંકેત કર્યો હોવાથી, તેના વાચક તરીકે પટશબ્દ નિયોજાય છે અને તેથી તે તેનો વાચક બને છે...)

भवति तदप्यस्त्येव यथाऽऽह न्यायवादी-“रूपादयो घटस्येति तत्सामान्योपसर्जना-
स्तद्व्यक्तिभेदाः ख्याप्यन्ते” इति । अयमत्रार्थः-रूपादयो घटस्येति व्यपदेशे घट-
सामान्यविशेषणा रूपादिशक्तिभेदाः प्रतिनियता उच्यन्ते, प्रतिनियतशक्तिस्वभावाः
सन्तः सामान्यशक्तिस्वभावाः ख्याप्यन्त इति यावत् । (८९) एतदप्ययुक्तम्, वचनमात्र-

❖.....❖ व्याख्या ❖.....❖

घटस्य रूपादय इति व्यपदेशो युक्त एव, केवलमन्यत्र प्रयोजनानपेक्षो न भवति तदप्य-
स्त्येव इह प्रयोजनं व्यपदेशे यथाऽऽह न्यायवादी धर्मकीर्त्तिः-रूपादयो घटस्येति-एवं
तत्सामान्योपसर्जनाः-रूपादिसामान्योपसर्जनास्तद्व्यक्तिभेदाः-रूपादिव्यक्तिभेदाः ख्याप्यन्त
इति । अयमत्र-ग्रन्थे भावार्थः-रूपादयो घटस्येति व्यपदेशेऽस्मिन् घटसामान्यविशेषणा-
स्तदुपसर्जनभावेन रूपादिशक्तिभेदाः प्रतिनियता उच्यन्ते । प्रतिनियतशक्तिस्वभावाः सन्तो

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

એટલે જો તેવો (રૂપને રૂપ/ઘટ કહેવાનો) સંકેત કર્યો હોય, તો અવ્યતિરેક=અભિન્ન પદાર્થમાં
“ઘટના રૂપાદિ” એવો વ્યપદેશ થવો યોગ્ય જ છે...

પ્રશ્ન : જો અભેદમાં પણ તેવો વ્યપદેશ થાય, તો “ઘટના ઘડા” - એવો વ્યપદેશ કેમ થતો
નથી ?

ઉત્તર : કારણ કે તેવો વ્યપદેશ કરવાનું તો કોઈ પ્રયોજન જ નથી... (પ્રયોજન હોય તો જ
ત્યાં, તેનો સંકેત થઈ વ્યપદેશ થાય, પણ પ્રસ્તુતમાં તેવું કોઈ પ્રયોજન જ નથી) જ્યારે “ઘટના રૂપાદિ”
- અહીં તો તેવો વ્યપદેશ કરવાનું પ્રયોજન રહેલું છે, તેથી તેવો સંકેત કરી શબ્દપ્રયોગ કરવામાં કોઈ
ક્ષતિ નથી.

સાર એ કે, અભેદમાં પણ તેવો વ્યપદેશ શક્ય જ છે, એટલે રૂપાદિને ઘટરૂપ માનવામાં કોઈ
બાધ નથી..

આ વિશે ન્યાયવાદીએ (ધર્મકીર્તિએ) કહ્યું છે કે -

“‘ઘટના રૂપાદિ’ - અહીં રૂપાદિસામાન્યના ઉપસર્જનવાળા (જેમાં રૂપાદિસામાન્ય ગૌણ થયેલ
છે,તેવા) રૂપાદિ વિશેષ વ્યક્તિઓ કહેવાય છે...” (પ્રમાણવાર્તિક ૧/૧૦૪)

ભાવાર્થ :- “ઘટના રૂપાદિ” આ વ્યપદેશમાં રૂપાદિ વિશેષ છે અને તેના વિશેષણ તરીકે ગૌણરૂપે
ઘટસામાન્યનો ઉલ્લેખ કરાય છે... (રૂપાદિ તો વૃક્ષરૂપ પણ હોય, પણ તેનો વ્યવસ્થેદ કરવા
ઘટસામાન્યરૂપ વિશેષણ મૂકાય છે... અને દરેક કથનમાં વિશેષ જ મુખ્ય હોય...) એટલે ગૌણરૂપે
ઘટસામાન્યરૂપ વિશેષણવાળા, પ્રતિનિયત એવા રૂપાદિ શક્તિભેદો અહીં કહેવાય છે...

❖ રૂપાદય ઘટસ્યેતિ તત્સામાન્યોપસર્જનાઃ । તત્ત્વશક્તિભેદઃ ખ્યાપ્યન્તે વાચ્યોઽન્યોપ્યનયા દિશા ॥ (પ્રમાણવા૦)

૧. ‘દેશો યથાઽઽહ’ ઇતિ હ-પાઠઃ ।

ત્વાત્ । एवं हि प्रतिनियतचक्षुर्विज्ञानादिकार्यकरणस्वभावाः सन्त उदकाद्याहरणकार्य-
करणस्वभावाः ख्याप्यन्त इत्येतदापन्नम् । एतच्चैवमभिधीयमानं असति वास्तवे तत्त्व-
भाववैचित्र्ये नीलादिविज्ञानकार्यकरणस्वभावा नीलादयः पीतादिविज्ञानकार्यकरण-
स्वभावाः ख्याप्यन्त इत्यसन्दिग्धं तुल्यमनेन, अन्यतरशब्दादेः प्रवृत्तिनिमित्ताभावाविशे-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વસ્તુસ્થિત્યા સામાન્યશક્તિસ્વભાવાઃ ય્યાપ્યન્ત ઇતિ યાવત્ । એતદાશક્ક્યાહ-એતદપ્યયુક્તમ્ ।
કુત ઇત્યાહ-વચનમાત્રત્વાત્ । એતદેવાહ એવં હીત્યાદિના । એવં યસ્માત્ પ્રતિનિયતચક્ષુ-
ર્વિજ્ઞાનાદિકાર્યકરણસ્વભાવાઃ સન્તો રૂપાદય ઉદકાદ્યાહરણકાર્યકરણસ્વભાવાઃ ય્યાપ્યન્ત
ઇત્યેતદાપન્નં નીત્યા । એતદ્વૈવમભિધીયમાનં સત્ અસતિ વાસ્તવે-તાત્ત્વિકે તત્ત્વભાવવૈચિત્ર્યે
તેષાં-રૂપાદીનાં સ્વભાવવૈચિત્ર્યે । કિમિત્યાહ-નીલાદિવિજ્ઞાનકાર્યકરણસ્વભાવા નીલાદયઃ
પીતાદિવિજ્ઞાનકાર્યકરણસ્વભાવાઃ ય્યાપ્યન્ત ઇતિ-એવં અસન્દિગ્ધં તુલ્યમનેન । કથમિ-
ત્યાહ-અન્યતરશબ્દાદેર્નીલપીતાદ્યપેક્ષયા પ્રવૃત્તિનિમિત્તાભાવાવિશેષાત્ । અવિશેષશ્ચ એકાન્તૈ-
કસ્વભાવત્વાત્ રૂપાદીનામ્ । એવં ચૈકકાર્યપરિકલ્પનાબીજમપ્યસ્તુ કાર્યાન્તરપરિકલ્પના-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

તેથી જે રૂપાદિ ખરેખર તો પ્રતિનિયત શક્તિસ્વભાવવાળા છે, તેઓને જ અહીં ઘટાદિરૂપે
સામાન્યશક્તિસ્વભાવવાળા કહેવાય છે... એ રીતે તેવા વ્યપદેશની સંગતિ નિર્બાધ છે (તેથી તેવા
વ્યપદેશને ઘટાવવા રૂપ/ઘટનો કથંચિદ્ ભેદ માનવો જરૂરી નથી...)

(૮૯) સ્યાદ્વાદી : આ બધું કથન પણ અયુક્ત છે, કારણ કે માત્ર બોલવા પૂરતું છે. જુઓ →
તમારા ઉપરોક્તકથનથી ખરેખર તો એવું જ સાબિત થાય છે કે, પ્રતિનિયત ચક્ષુવિજ્ઞાનાદિરૂપ કાર્ય
કરવાના સ્વભાવવાળા (પ્રતિનિયતશક્તિસ્વભાવી) રૂપાદિઓ, જ, જલ લાવવાદિરૂપ સામાન્ય કાર્ય
કરવાના સ્વભાવવાળા (સામાન્યશક્તિસ્વભાવી) છે..

બૌદ્ધ : વાહ ! તમે તો અમારા મનની વાત કહી...

સ્યાદ્વાદી : અરે ! પણ જો તે રૂપાદિની સ્વભાવવિચિત્રતા નહીં માનો, તો તમારું કથન
“નીલાદિવિજ્ઞાનરૂપ કાર્ય કરવાના સ્વભાવવાળા નીલાદિઓ, પીતાદિવિજ્ઞાનરૂપ કાર્ય કરવાના
સ્વભાવવાળા છે” - આ કથનની સાથે અસંદિગ્ધપણે તુલ્ય ગણાશે, કારણ કે રૂપાદિ તો એકસ્વભાવી
હોવાથી, અન્યતર શબ્દાદિરૂપ કાર્યનું પ્રવૃત્તિનિમિત્ત ન હોવાની વાત તો બંને સ્થળે સમાન છે...

તાત્પર્ય એ કે, રૂપાદિ એકાંત એકસ્વભાવી છે... એટલે (૧) ચક્ષુવિજ્ઞાનજનનસ્વભાવ, (૨)
ઉદકાહરણાદિજનનસ્વભાવ... એ બધા સ્વભાવોમાંથી કોઈ એક જ સ્વભાવ માનવાનો રહેશે...

❖ અહીં પ્રતિનિયતશક્તિ એટલે રૂપજ્ઞાનાદિ પ્રતિનિયત કાર્ય કરવાનું સામર્થ્ય અને સામાન્યશક્તિ એટલે
જલાહરણાદિરૂપ સામાન્ય કાર્ય કરવાનું સામર્થ્ય...

ષાત્ એકાન્તૈકસ્વભાવત્વાત્ । (૧૦) તત્સ્વભાવવૈચિત્ર્યાભ્યુપગમે તુ ન વિપ્રતિપત્તિરાવયોઃ, સર્વત્ર નિરુપચરિતપ્રવૃત્તિનિમિત્તોપપત્તેઃ તત્તત્પરિણામાપેક્ષયા તથા તથોપસર્જનાદિભાવેન વિચિત્રક્ષયોપશમયોગતસ્તત્તત્તચ્છબ્દાદિસિદ્ધેરિતિ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

બીજમપ્યસ્તુ । કાર્યાન્તરપરિકલ્પનાબીજં તુ ન તત્ર યુજ્યતે इत्यभिप्रायः । તત્સ્વભાવ-વૈચિત્ર્યા-ભ્યુપગમે પુનઃ કિમિત્યાહ-ન વિપ્રતિપત્તિરાવયોઃ । કુત इत्याह-સર્વત્ર-ચક્ષુર્વિજ્ઞાનાદિકાર્યાદૌ નિરુપચરિતપ્રવૃત્તિનિમિત્તોપપત્તેઃ મુખ્યશક્તિદ્વયભાવેન । એતદેવાહ તત્તદિત્યાદિના । તત્તત્પરિ-ણામાપેક્ષયા-ચક્ષુર્વિજ્ઞાનાદિકાર્યકરણપરિણામાપેક્ષયા તથા તથા-તેન તેન પ્રકારેણ ઉપસર્જના-દિભાવેન-અવિવક્ષિતાદિરૂપેણ વિચિત્રક્ષયોપશમયોગતઃ કારણાત્ તત્તત્તચ્છબ્દાદિસિદ્ધેઃ-રૂપાદિઘટાદિશબ્દવિજ્ઞાનાદિસિદ્ધેરિતિ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

હવે ધારો કે આપણે પહેલો સ્વભાવ માનીશું, તો સ્પષ્ટ વાત છે કે, તેમાં જલાહરણસ્વભાવ ન હોવાનો... એ રીતે જલાહરણસ્વભાવ રૂપ પ્રવૃત્તિનિમિત્ત ન હોવા છતાં પણ, જો તેનાથી જલાહરણાદિરૂપ કાર્ય માનશો, તો નીલમાં, પીતવિજ્ઞાનજનનસ્વભાવરૂપ પ્રવૃત્તિનિમિત્ત ન હોવા છતાં પણ, પૂર્વની જેમ, તેનાથી પણ પીતવિજ્ઞાનરૂપ કાર્ય કેમ ન માની શકાય ? એટલે તમારી વાત તો નીલથી પીતવિજ્ઞાનરૂપ કાર્યને માનવા જેવી છે... (જે માન્યતા દષ્ટ-ઈષ્ટવિરુદ્ધ છે)

અભિપ્રાય એ કે, ખરેખર તો રૂપાદિમાં ચક્ષુવિજ્ઞાનરૂપ કાર્ય કરવાનો પણ સ્વભાવ છે જ, અને જલાહરણાદિરૂપ સામાન્ય કાર્ય કરવાનો સ્વભાવ પણ છે જ... પણ તમે એકસ્વભાવવાદી હોવાથી, તમારા મતે જલાહરણાદિરૂપ બીજા કાર્ય કરવાનો સ્વભાવ ઘટતો નથી, તો તમે જલાહરણાદિરૂપ કાર્યો શી રીતે ઘટાવશો ?

(૮૦) હવે જો આ બધું સાંભળી, સ્વભાવવિચિત્રતાનો સ્વીકાર કરશો, અર્થાત્ રૂપાદિમાં અનેક કાર્યો કરવાના જુદા જુદા અનેકસ્વભાવ માનશો, તો તો આપણા બંનેના મતમાં કોઈ વિપ્રતિપત્તિ (=વિપરીતમાન્યતા) નથી, કારણ કે આવું માનવામાં ચક્ષુવિજ્ઞાન - જલાહરણરૂપ જુદા જુદા કાર્યોનું નિરૂપચરિત (=વાસ્તવિક) પ્રવૃત્તિનિમિત્ત (=જુદા કાર્યો પ્રવર્તાવવા સામાન્યશક્તિ/પ્રતિનિયતશક્તિ રૂપ જુદું જુદું નિમિત્ત) અવિરોધપણે સંગત થાય છે...

આ જ વાતને કહે છે -

જો રૂપાદિના અનેક સ્વભાવ માનો, તો તેમાં (૧) ચક્ષુવિજ્ઞાનજનનસ્વભાવ, (૨) જલાહરણ-જનનસ્વભાવ, (૩) રૂપશબ્દવાચ્યત્વસ્વભાવ, (૪) ઘટશબ્દવાચ્યત્વસ્વભાવ... એમ જુદા જુદા અનેક પરિણામો ઘટી શકે... એટલે તેમાં તે તે પરિણામોની અપેક્ષાએ, કોઈ એક પરિણામને મુખ્ય કરી અને તે સિવાયના પરિણામોને ગૌણ કરી, પ્રમાતાઓના વિચિત્ર ક્ષયોપશમને અનુસારે, રૂપ-ઘટાદિવિષયક જ્ઞાન-શબ્દની પ્રવૃત્તિ નિર્બાધ સિદ્ધ થશે...

(૧૧) એતેન ચન્દનસ્ય ગન્ધ ઇત્યત્રાપિ ન ચન્દનં નામ ગન્ધવ્યતિરિક્તં કિઞ્ચિદ્ દ્રવ્યમસ્તિ । કિં તર્હિ ? અનેકાત્મકસ્ય ગન્ધસ્ય ચન્દનસ્વભાવો યો ગન્ધઃ સ તથા નિર્દિ-
શ્યતે ઇતિ યદુચ્યતે પરૈસ્તદપિ પ્રત્યુક્તમેવ, સર્વથૈકસ્વભાવત્વે સતિ તસ્યાપ્યનુપપત્તેઃ ।
તથાહિ-ચન્દનસ્વભાવો યો ગન્ધ ઇત્યનેન ગન્ધવિશેષણાભિધાનાત્, અન્યથા ગન્ધસ્વભાવો

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

એતેનેત્યાદિ । એતેન-અનન્તરોદિતેન વસ્તુના ચન્દનસ્ય ગન્ધ ઇત્યત્રાપિ-ભેદાધિકારે ન
ચન્દનં નામ ગન્ધવ્યતિરિક્તં કિઞ્ચિદ્ દ્રવ્યમસ્તિ । કિં તર્હિ ? અનેકાત્મકસ્ય ગન્ધસ્ય
કુઙ્કુમાદ્યપેક્ષયા ચન્દનસ્વભાવો યો ગન્ધઃ સ તથા-તેન ચન્દનોપલક્ષણપ્રકારેણ નિર્દિશ્યતે
ચન્દનસ્ય ગન્ધ ઇતિ-એવં યદુચ્યતે પરૈઃ-એકસ્વભાવવસ્તુવાદિભિઃ તદપિ પ્રત્યુક્તમેવ-પરિહૃત-
મેવ । કથમિત્યાહ-સર્વથૈકસ્વભાવત્વે સતિ વસ્તુનઃ તસ્યાપ્યનુપપત્તેઃ યદુચ્યતે પરૈરિતિ ।
એનામેવ ભાવનિકયાઽઽહ તથાહીત્યાદિના । ચન્દનસ્વભાવો યો ગન્ધ ઇત્યનેન-ગન્ધેન
ગન્ધવિશેષણાભિધાનાત્ ચન્દનસ્વભાવતયા, અન્યથા ગન્ધસ્વભાવો યો ગન્ધ ઇતિ પ્રાપ્નોતિ,

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ટૂંકમાં, રૂપાદિ અનેકસ્વભાવી માનો તો તો કોઈ અસંગતિ નથી, બાકી તો અનેક દોષપરંપરા
તદવસ્થ જ રહે...

❖ ચંદન-ગંધની એકાંત અભેદ માન્યતાનો નિરાસ ❖

(૯૧) કેટલાક એકસ્વભાવવસ્તુવાદી દર્શનકારોનું એવું માનવું છે કે → “ચન્દનસ્ય ગન્ધઃ -
‘ચંદનની ગંધ’ - અહીં ચંદન તે ગંધથી કોઈ અલગ દ્રવ્ય નથી, પણ એકપ્રકારની ગંધ જ છે. તે આ
રીતે - ગંધ તે અનેકાત્મક - અનેક પ્રકારની છે : (૧) કુંકુમની ગંધ, (૨) કમળની ગંધ, (૩) ચંદનની
ગંધ... વગેરે. તે બધામાંથી જે ગંધ ચંદનસ્વભાવવાળી હોય, તે ગંધનો ચંદનના ઉપલક્ષણથી “ચંદનની
ગંધ” - એ પ્રમાણે નિર્દેશ કરાય છે... બાકી ચંદન જેવું કોઈ અલગ દ્રવ્ય નથી, ચંદનસ્વભાવવાળી
ગંધનો જ તેવો નિર્દેશ કરાય છે...” ← પણ ઉપરોક્ત કથનથી, તેઓની આ માન્યતાનો પણ પરિહાર
થાય છે, કારણ કે વસ્તુને જો સર્વથા એકસ્વભાવી માનો, તો આ વાત પણ સંગત થતી નથી...

પ્રશ્ન : કઈ રીતે જરા બતાવશો ?

ઉત્તર : જુઓ - “ચંદનસ્વભાવવાળી જે ગંધ...” - એ ગ્રંથથી, ખરેખર તો તમે ચંદનસ્વભાવરૂપે
ગંધનાં વિશેષણનું કથન કર્યું છે. (એટલે ચંદનસ્વભાવરૂપ વિશેષણ કથંચિદ્ ગંધથી જુદું હોય, એવું
માનવું જ રહ્યું...)

(અન્યથા=) જો એ વિશેષણને ગંધરૂપ જ માનશો, તો તે વિશેષણ ગંધરૂપ જ બનતાં,
“ચંદનસ્વભાવવાળી ગંધ છે” - એવું નહીં કહેવાય, પણ “ગંધસ્વભાવવાળી ગંધ છે” - એવું જ

૧. ‘ઇત્યત્રાપિ ચન્દનં નામ ન ગન્ધઃ’ ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. ‘અચન્દનઃ’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।

યો ગન્ધ ઇતિ પ્રાપ્નોતિ, તન્માત્રસ્ય વૈશિષ્ટ્યાયોગેન વિશેષણાનુપપત્તેરિત્યલં પ્રસજ્ઞેન ॥

(૧૨) અવયવિપક્ષોક્તદૂષણાનિ તુ તથાતદનભ્યુપગમાત્ર નો બાધાયૈ । ન હ્યવયવેભ્યોઽન્ય એવાવયવીત્યભિદધતિ જૈનાઃ । કિં તર્હિ ? કથञ્ચિદનન્યઃ, તદેકત્વપરિણામ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ન ચન્દનસ્વભાવ ઇતિ । કુત ઇત્યાહ-તન્માત્રસ્ય-ગન્ધમાત્રસ્ય વૈશિષ્ટ્યાયોગેન હેતુના વિશેષણા-નુપપત્તેઃ । ચન્દનસ્વભાવો ય ઇત્યેવમિત્યલં પ્રસજ્ઞેન-ઈતિ પ્રકૃતોપસંહારઃ ॥

અવયવિપક્ષોક્તદૂષણાનિ તુ પૂર્વપક્ષગ્રન્થે તથા-તેનાવયવભિન્નત્વાદિના પ્રકારેણ તદન-ભ્યુપગમાત્-અવયવ્યનભ્યુપગમાત્ કારણાત્ ન નો બાધાયૈ-નાસ્માકં બાધાયૈ । એતદેવાહ ન હીત્યાદિના । ન યસ્માદ્ અવયવેભ્યઃ સકાશાત્ અન્ય એવ-એકાન્તેન અવયવવીત્યભિદધતિ-ભળન્તિ જૈનાઃ । કિં તર્હિ ? કથञ્ચિદનન્યઃ । કુત ઇત્યાહ-તદેકત્વપરિણામ એવ-અવયવૈ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

કહેવું પડશે...

પ્રશ્ન : પણ શું એકસ્વભાવી વસ્તુમાં ચંદનસ્વભાવ જેવું વિશેષણ ન ઘટે ?

ઉત્તર : ન ઘટે, કારણ કે એકાંત એકસ્વભાવી હોવાથી, ગંધ તે માત્ર ગંધરૂપ જ છે, તેમાં જુદા જુદા સ્વભાવરૂપ કોઈ વિશિષ્ટતા નથી... એટલે તેમાં ચંદનસ્વભાવ જેવાં વિશેષણો ન જ ઘટે...

તેથી, રૂપાદિ દરેકને અનેકસ્વભાવી માનવા જોઈએ અને તેવું માનવાથી કોઈ અસંગતિ રહેતી નથી...

નિષ્કર્ષ : તેથી અનેકસ્વભાવી પરમાણુઓમાં (૧) સૂક્ષ્મ અવસ્થામાં ઈન્દ્રિયઅગ્રાહ્યતા, (૨) બાદર અવસ્થામાં ઈન્દ્રિયગ્રાહ્યતા, (૩) અનેક જુદા જુદા સંસ્થાનોરૂપે પરિણમન... ઈત્યાદિ બધું સંગત જ છે... તેથી, પરમાણુસમૂહ રૂપ બાહ્યાર્થ માનવામાં પણ કોઈ ક્ષતિ નથી...

હવે આ (પરમાણુસમૂહને સિદ્ધ કરતી વખતે આવેલી બધી ચર્ચાઓના) પ્રસંગથી સર્યું... હવે ગ્રંથકારશ્રી, અવયવીરૂપ બાહ્યાર્થની સિદ્ધિ કરવા, સચોટ યુક્તિ આપે છે -

❖ અવયવીરૂપ બાહ્યાર્થની સચોટ સિદ્ધિ ❖

(૯૨) (૩) હે યોગાચાર ! પૂર્વપક્ષમાં તમે “અવયવી તે અવયવોથી ભિન્ન છે, કે અભિન્ન... વગેરે” વિકલ્પો પાડીને જે દોષો અવયવીપક્ષમાં આપ્યા હતા, તે દોષો અમને બાધાકારક નથી, કારણ કે અમે તેવા સદોષ અવયવીનો સ્વીકાર જ કરતાં નથી...

પ્રશ્ન : શું ખરેખર સ્વીકાર નથી કરતાં ?

ઉત્તર : હા, કારણ કે અમે જૈનો, અવયવોથી એકાંતે ભિન્ન જ અવયવીનું કથન નથી કરતાં. કથંચિદ્ અભિન્ન અવયવી કહીએ છીએ. જુઓ -

૧. ‘ઈતિ કૃતોપ૦’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।

एवासाविति । इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यं तथाप्रतीतेः, तद्ग्रह एव सर्वथाऽग्रहणात्, समन्धकारे तदनुपलब्धेः । नेयमवयवाग्रहणत इति चेत्, कुतस्तर्हीति वाच्यम् । (१३) समन्धकारेण तद्ग्रहणावरणादिति चेत्, स्यात् तदभावे तद्भेदग्रहः । अस्त्येवायमिति चेत्, न, प्रतीति-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

कत्वपरिणाम एवासौ-अवयवी इति । इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह-तथाप्रतीतेः-अवयवैक-त्वपरिणामत्वेन प्रतीतेः । प्रतीतिश्च तद्ग्रह एव-अवयवाग्रह एव सर्वथाऽग्रहणादवयविनः । एतदेव भावयति समन्धकारेऽवयवाग्रहणेन एतदनुपलब्धेः-अवयव्यनुपलब्धेः । नेयमवयव्य-नुपलब्धिः, अवयवाग्रहणतः । इति चेत्, एतदाशङ्क्याह-कुतस्तर्हीति वाच्यम् । इयमवयव्यनु-पलब्धिः समन्धकारेण हेतुना तद्ग्रहणावरणात्-अवयविग्रहणावरणात् । इति चेत्, एतदा-शङ्क्याह-स्यात् तदभावे-समन्धकाराभावे तद्भेदग्रहः-अवयवभेदेन ग्रहोऽवयविनः । अस्त्येवा-यमिति चेत् तद्भेदग्रहः । एतदाशङ्क्याह-न, प्रतीतिविरोधात् । न ह्येवंभूता प्रतीतिः ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

❖ અવયવોના એકત્વપરિણામરૂપ અવયવીની સિદ્ધિ ❖

અવયવોનો એકત્વપરિણામ, છૂટા છૂટા અવયવોનું એક સમૂહરૂપે પરિણમન એને જ અમે ‘અવયવી’ કહીએ છીએ... આવા અવયવોના એકત્વપરિણામને જ અવયવી માનવો જોઈએ, કારણ કે તે રૂપે જ (અવયવોના એકત્વપરિણામરૂપે જ) અવયવીની પ્રતીતિ થાય છે...

પ્રશ્ન : અવયવોના એકત્વપરિણામરૂપે જ અવયવીની પ્રતીતિ થાય છે, એવું તમે શી રીતે કહી શકો ?

ઉત્તર : એવું કહેવાનું કારણ એ જ કે, અવયવોનાં ગ્રહણ વિના તો અવયવીનું બિલકુલ ગ્રહણ થતું નથી... તે આ રીતે → અંધારામાં ઘડાના અવયવો ન દેખાવાથી તે ઘટનું ગ્રહણ પણ નથી જ થતું... (હવે જો અવયવોથી કોઈ અલગ જ અવયવી હોત, તો અવયવોના ગ્રહણ વિના પણ તેનું ગ્રહણ કેમ ન થાય ? એટલે માનવું જ રહ્યું કે, અવયવોના એકત્વપરિણામરૂપ જ અવયવી છે...)

(૯૩) વૈશેષિક : અવયવોનું ગ્રહણ ન થવાથી, અવયવીની અનુપલબ્ધિ છે, એવું નથી...

સ્યાદ્વાદી : તો કેવું છે ?

વૈશેષિક : અંધકારનાં કારણે અવયવીનાં ગ્રહણનું આવરણ થાય છે અને એટલે જ અંધકારમાં તે અવયવીની ઉપલબ્ધિ થતી નથી... (બાકી ખરેખર તો અવયવોથી અવયવી જુદો જ છે...)

સ્યાદ્વાદી : જો અંધકારને કારણે તેનું ગ્રહણ ન થતું હોય, તો જ્યારે અંધકાર ન હોય, ત્યારે તો તે અવયવીનું અવયવોથી જુદારૂપે ગ્રહણ થવું જોઈએ ને ?

વૈશેષિક : તો થાય જ છે ને ? (અર્થાત્ અવયવોથી જુદારૂપે અવયવીનું ગ્રહણ થાય જ છે ને ?)

વિરોધાત્ । અસિદ્ધોઽયમિતિ ચેત્, કયોપપત્ત્યેતિ વાચ્યમ્, ન હ્યનેકેષુ ક્વચિદેકબુદ્ધિઃ ।
કો વા કિમાહેત્યવિપ્રતિપત્તિરત્ર । અસ્તિ ચેયમનેકાવયવેઽવયવિનિ । સત્યમ્, ન ત્વતદ્-
ગર્ભેતિ ભાવ્યતામ્ । (૧૪) તદ્ગર્ભેતિ કોઽર્થઃ ? કથञ્ચિત્ તદ્ગ્રહણાત્મિકા । યદિ નામૈવં

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અસિદ્ધોઽયમિતિ ચેત્ પ્રતીતિવિરોધઃ । એતદાશઙ્ક્યાહ-કયોપપત્ત્યા અસિદ્ધ ઇતિ વાચ્યમ્ ।
ન યસ્માદનેકેષુ-ભાવેષુ ક્વચિદેકબુદ્ધિરિતીયમેવોપપત્તિઃ । એતદાશઙ્ક્ય સામાન્યેનાહ-કો વા
કિમાહેત્યવિપ્રતિપત્તિરત્ર-વસ્તુનિ યદુત નાનેકેષુ ક્વચિદેકબુદ્ધિરિતિ । અત્રાહ-અસ્તિ ચેયમ-
નેકાવયવેઽવયવિનિ એકબુદ્ધિર્ઘટોઽયમિત્યાદિરૂપા । એતદાશઙ્ક્યાહ-સત્યમસ્તિ, ન ત્વતદ્-
ગર્ભેતિ ભાવ્યતામ્, પ્રક્રમાત્ ન પુનરનવયવગર્ભેતિ । અત્રાહ-તદ્ગર્ભેતિ કોઽર્થઃ ? ઇહો-
ત્તરમ્-કથञ્ચિત્ તદ્ગ્રહણાત્મિકા, પ્રક્રમાદનેકાવયવગ્રહણાત્મિકેતિ યદિ નામૈવં તતઃ કિમિતિ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સ્યાદ્વાદી : ના, બિલકુલ નહીં, કારણ કે તેમાં પ્રતીતિનો વિરોધ જણાય છે. (આશય એ કે,
અવયવોથી જુદા અવયવોની કદી કોઈને પ્રતીતિ જ થતી નથી...)

વૈશેષિક : પ્રતીતિવિરોધ અસિદ્ધ છે, અર્થાત્ અવયવોથી જુદા અવયવોની પ્રતીતિ નથી થતી -
એ વાત સિદ્ધ નથી.

સ્યાદ્વાદી : પણ તેમાં યુક્તિ શું ? એ તમારે કહેવું જોઈએ...

વૈશેષિક : યુક્તિ એ જ કે, અવયવોની એકરૂપે બુદ્ધિ થાય છે... હવે જો અવયવોને અવયવરૂપ
માનો, તો અવયવો અનેક હોઈ તે પણ અનેકરૂપ બની જતાં, તેમાં એકત્વબુદ્ધિ અસંગત ઠરશે... શું
કદી અનેક પદાર્થો વિશે એકત્વબુદ્ધિ થઈ શકે ? (એટલે તે એકત્વબુદ્ધિ સિદ્ધ કરવા, અવયવોથી અલગ
જ એક અવયવો માનવો જોઈએ...)

સ્યાદ્વાદી : અરે ! “અનેક પદાર્થમાં એકત્વબુદ્ધિ ન થાય” - એ વાતમાં તો ક્યાં કોઈ વિપ્રતિપત્તિ
છે ?

વૈશેષિક : પણ તમારા મતે અનેક અવયવોરૂપ અવયવો વિશે “અયં ઘટઃ” - એમ એકત્વબુદ્ધિ
તો થાય જ છે ને ?

સ્યાદ્વાદી : હા, થાય છે - એ વાત હકીકત છે (પણ એટલા માત્રથી અવયવોને જુદો માનવો
જરૂરી નથી...) પરંતુ અહીં મહત્ત્વની વાત એ કે, તે અવયવોની પ્રતીતિ તદ્ગર્ભા=અવયવગર્ભા=
અવયવોથી ગર્ભિત નથી તેવું નથી...

(૯૪) વૈશેષિક : “તદ્ગર્ભા” - એનો તમે અર્થ શું કરો છો ?

સ્યાદ્વાદી : અર્થ એ જ કે, અવયવોની થતી એકત્વબુદ્ધિ તે અનેક અવયવોનાં ગ્રહણાત્મક જ

૧. ‘નવતદ્ગર્ભેતિ’ ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. પૂર્વમુદ્રિતે તુ ‘ન તુ તદ્ગર્ભ’ ઇતિ પાઠઃ, અત્ર તુ D-પ્રતાનુસારેણ શુદ્ધપાઠસ્થાપના ।

૩. ‘ન તદ્ગર્ભેતિ વાચ્યતાં’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।

તતઃ કિમ્ ? તત્તદેકત્વપરિણામતા । યદિ હ્યસૌ તદન્ય એવ સ્યાત્ તતસ્તદન્યાન્ય-
બુદ્ધિવદત્તાત્મિકૈવ ભવેત્ । ન ચેયમિત્થમ્, તથાનનુભવાત્ । ન હ્યમૃદાદિગ્રહણરૂપા
ઘટાદિબુદ્ધિઃ અનુભૂયતે । ન ચાનુભવવિરુદ્ધા કલ્પના ન્યાય્યા । ન હ્યસ્યાં પ્રભવન્ત્યાં

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પરઃ । તત્તદેકત્વપરિણામતેત્યુત્તરમ્ । તસ્ય-અવયવિનઃ તદેકત્વપરિણામતા, અંણ્વાદ્યવયવૈકત્વ-
પરિણામતેતિ । એતદેવ ભાવયતિ યદીત્યાદિના । યદિ હિ અસૌ-અવયવી તદન્ય એવ તેભ્યઃ-
અવયવેભ્યોન્યઃ સ્યાત્ તતઃ કિં સ્યાદિત્યાહ-તતસ્તદન્યાન્યબુદ્ધિવત્ તેભ્યઃ-ઘટાવયવે-
ભ્યોન્યો ઘટાવયવીતિ તદન્યસ્તસ્માદન્યઃ પટાદ્યવયવીતિ તદ્બુદ્ધિવદિતિ નિદર્શનમ્ । અતદા-
ત્મિકૈવ-મૃદનાત્મિકૈવ ભવેદ્ ઘટાવયવ્યેકત્વબુદ્ધિઃ । ન ચેયમિત્થમધિકૃતૈકત્વબુદ્ધિઃ । કુત
ઇત્યાહ-તથાનનુભવાત્ । એતદેવાહ-ન યસ્માદમૃદાદિગ્રહણરૂપા ઘટાદિબુદ્ધિરનુભૂયતે । કિં
તર્હિ ? મૃદાદિગ્રહણરૂપૈવ । ન ચાનુભવવિરુદ્ધા કલ્પના ન્યાય્યા । કિમિત્યત આહ-ન

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

છે. ભાવ એ કે, એકાંત એક અલગ અવયવીની એકત્વબુદ્ધિ નથી થતી, પણ અનેક અવયવો સાથે
કથંચિદ્ અભિન્નરૂપે તે અવયવીની એકત્વબુદ્ધિ થાય છે..

વૈશેષિક : અવયવોથી ગર્ભિતરૂપે અવયવીનું ગ્રહણ કરનારી એકત્વબુદ્ધિ થાય, તો તેમાં તમારું
શું સિદ્ધ થયું ?

સ્યાદ્ઘટી : તેવું થવાથી તો, તે અવયવોનો એકત્વપરિણામ એ જ અવયવી છે એવું સિદ્ધ થયું...
(અવયવી તે અવયવોનાં એકત્વપરિણામરૂપ હોવાથી જ તે અવયવીની અવયવોથી ગર્ભિતપણે પ્રતીતિ
થાય છે... એટલે અવયવીને જુદો નહીં, પણ અવયવોનાં જ એકત્વપરિણામરૂપ માનવો જોઈએ...)

આ જ વાતને જણાવે છે -

જો તે અવયવી અવયવોથી સર્વથા અલગ હોય, તો ઘટાવયવોથી અલગ, ઘટ સિવાયનાં પટાદિ
અવયવીની એકત્વબુદ્ધિ, જેમ મૃદ્ (અવયવ)રહિતરૂપે થાય છે, તેમ ઘટની એકત્વબુદ્ધિ પણ
મૃદ્રહિતરૂપે જ થવાની આપત્તિ આવશે !

(આશય એ કે, પટ અને ઘટ બંને ઘટવયવોથી ભિન્ન છે. એટલે અવયવોથી (=માટીરૂપ
અવયવોથી) ભિન્ન હોવાથી, જેમ પટની એકત્વબુદ્ધિ મૃદ્રહિતરૂપે થાય છે, તેમ ઘટની એકત્વબુદ્ધિ
પણ મૃદ્રહિતરૂપે કેમ ન થાય ? યુક્તિ તો બંને સ્થળે સમાન છે.)

વૈશેષિક : તો ઘટાવયવીની એકત્વબુદ્ધિ મૃદ્રહિતરૂપે જ માની લઈએ તો ?

સ્યાદ્ઘટી : પણ તેવું ન માની શકાય, કારણ કે તેવો અનુભવ કદી થતો નથી. જુઓ → મૃદાદિના
ગ્રહણરૂપે જ ઘટબુદ્ધિ અનુભવાય છે, મૃદાદિથી રહિતરૂપે નહીં. (એટલે ઘટબુદ્ધિ મૃદ્રહિતરૂપે માની

૧. 'કિં તત્, તદેકં' इति ग-पाठः । २. पूर्वमुद्रिते तु 'अत एवाद्यवयवै' इति पाठः, अत्र तु D-प्रतानुसारेण ।
३. पूर्वमुद्रिते तु 'मृदात्मिकं' इत्यशुद्धपाठः, अत्र तु D-प्रतानुसारेण शुद्धिः कृता ।

કસ્યચિદસિદ્ધિર્નામ । (૧૫) ન ચ મૃદાદ્યાત્મકત્વ એવામીષાં તદ્ભેદ એવ, દેશાદ્યભેદા-
નુપપત્તેઃ । ઇત યથોદિત એવાયં પ્રતીતિન્યાયાવિરુદ્ધઃ । તથાહિ-અસ્તિ તાવદિયં વિચ્છિન્ના-
ર્થગ્રહણસ્વભાવપ્રતિભાસા સ્થૂલાકારા પ્રતીતિઃ । ન ચાયં સ્થૂલઃ તત્તત્સ્વભાવતયા

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

યસ્માદસ્યાં પ્રભવન્ત્યામનુભવવિરુદ્ધકલ્પનાયાં કસ્યચિદસિદ્ધિર્નામ, તત્પ્રસાદતઃ સર્વસિદ્ધ્યા-
પત્તેઃ । ન ચ ⁴⁴ મૃદાદ્યાત્મકત્વ એવ સતિ અમીષાં-ઘટાદ્યવયવિનાં તદ્ભેદ એવ-મૃદાદ્યાત્મકા-
વયવેભ્યો ભેદ એવ । કુત્વ ઇત્યાહ-દેશાદ્યભેદાનુપપત્તેઃ-સામાન્યતો દેશકાલસ્વભાવાભેદાનુ-
પપત્તેઃ । ઇતિ-એવં યથોદિત એવાયમ્-અવયવી પ્રતીતિન્યાયાવિરુદ્ધઃ । ઇહૈવ ભાવાર્થમાહ
તથાહીત્યાદિના । તથાહિ અસ્તિ તાવદિયં વિચ્છિન્નાર્થગ્રહણસ્વભાવપ્રતિભાસા, બહિર્મુખાવ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

શકાય નહીં) ← આવો સ્પષ્ટ અનુભવ હોવા છતાં, “ઘટ તે મૃદવયવોથી જુદો હોવાથી, તેની
એકત્વબુદ્ધિ મૂઢરહિતરૂપે થાય” - એવી અનુભવવિરુદ્ધ કલ્પના કરવી ન્યાયસંગત નથી..

બાકી જો અનુભવવિરુદ્ધની પણ કલ્પના થઈ શકતી હોય, તો તો કોઈ પણ વાતની અસિદ્ધિ
નહીં રહે, અર્થાત્ અનુભવવિરુદ્ધ કલ્પનાની મહેરબાનીથી તો શૂન્યવાદાદિ બધાની સિદ્ધિ થઈ જશે...

(૯૫) વૈશેષિકઃ ઘટ તે માટીના પરમાણુઓથી બનેલો હોવાથી મૃદાત્મક જ કહેવાય.... અહીં
અનુમાનપ્રયોગ આવો કરવો → ‘ઘટઃ મૃદાત્મકઃ, મૃત્પરમાણુભિરારબ્ધત્વાત્’ - આ રીતે ઘટ મૃદાત્મક
હોવા છતાં પણ, માટીરૂપ અવયવોથી જુદો છે... (એટલે અવયવીને અવયવોથી ભિન્ન માનવામાં
કોઈ અસંગતિ નથી...)

સ્યાદ્વાદીઃ અરે એકાંતવાદી ! જો ઘટાદિને મૃદાદિરૂપ માનો, તો તે ઘટાદિ અવયવીને, મૃદાદિ
અવયવોથી સર્વથા ભિન્ન માનવો બિલકુલ યોગ્ય નથી...

પ્રશ્નઃ પણ તેમાં દોષ શું ?

ઉત્તરઃ દોષ એ જ કે, સામાન્યથી દેશ-કાળ-સ્વભાવાદિનો અભેદ અસંગત ઠરે છે... (આશય
એ કે, અવયવ - અવયવીનો એક જ દેશ, એક જ કાળ, મૂઢરૂપ એક જ સ્વભાવ જણાય છે... પણ
જો અવયવોથી અવયવીને એકાંતે જુદો માનો, તો દેશાદિનો અભેદ અસંગત થાય...) એટલે તેવો
અવયવી માનવો યોગ્ય નથી...

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

44. મૃદાદ્યાત્મકત્વ એવ સત્યમીષામિતિ । ઘટાદ્યો હવયવી મૃદાત્મક એવ, મૃત્પરમાણુભિરારબ્ધ-
ત્વાત્ । તતો મૃદાત્મક એવ સન્ અસૌ મૃદાત્મકેભ્યોઽવયવેભ્યઃ પૃથગ્રૂપ ઇતિ વૈશેષિકાઃ પ્રતિપન્ના ઇતિ ।
એવં પટાદિષ્વપિ યોજ્યમ્ ॥

૧. ‘દેશાદિભેદાં’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. ‘તથોદિત એવાયં’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. ‘ન્યાયવિરુદ્ધઃ’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।
૪. પૂર્વમુદ્રિતે મૂલે ટીકાગ્રન્થે ચ ‘ન ચામ્(ચ મૃ?)દાં’ ઇતિ પાઠઃ, અત્ર A-I-પ્રતપાઠઃ ।

સમાનજાતીયાવયવૈકત્વપરિણામરૂપઃ તત્તત્સહકારિયોગાત્ તથાભવન્ વિરુદ્ધત્ત્વમ્ ઇતિ ।
(૧૬) ન ચાત્રાવયવિપક્ષોક્તદૂષણાવકાશઃ, તત્તોઽસ્ય જાત્યન્તરત્વાત્, કથચ્છિત્ત્વમ્ સ્વાવ-
યવાત્મકત્વેન સર્વથા તદ્વ્યતિરેકાસિદ્ધેઃ । (૧૭) એતેન મૂર્તત્વેન તદભિન્નદેશતાઽનુપપત્તિઃ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ભાસેત્યર્થઃ, સ્થૂલાકારા પ્રતીતિઃ પ્રતિપ્રાણ્યનુભવાત્મિકા । ન ચાયમ્-આકારઃ સ્થૂલઃ તત્ત-
ત્વભાવતયા, પ્રક્રમાદણૂનાં સ્થૂલરૂપભવનસ્વભાવતયા, સમાનજાતીયાવયવૈકત્વપરિ-
ણામરૂપઃ સન્ તત્તત્સહકારિયોગાત્-કાલાદૃષ્ટાદિસહકારિયોગાત્ તથા-તેન પ્રકારેણ ભવન્
વિરુદ્ધત્ત્વમ્ ઇતિ । ન ચાત્ર-યથોદિતૈકત્વપરિણામેઽવયવિપક્ષોક્તદૂષણાવકાશઃ । કુત્ત્વમ્ ઇત્યાહ-
તત્તોઽસ્ય જાત્યન્તરત્વાત્-અવયવિનો જાત્યન્તરત્વાત્ । અવયવિનો જાત્યન્તરમયમેકત્વપરિ-
ણામઃ । જાત્યન્તરત્વં ચ કથચ્છિત્ત્વમ્ સ્વાવયવાત્મકત્વેન હેતુના સર્વથા-एकात्તેન તદ્વ્યતિરેકા-
સિદ્ધેઃ કારણાત્ । એતેનેત્યાદિ । એતેન-કથચ્છિત્ત્વમ્ સ્વાવયવાત્મકત્વેન યથોદિતૈકત્વપરિણામસ્ય

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

આવી હકીકત છે, માટે અમે કહેલ અવયવોના એકત્વપરિણામરૂપ અવયવી માનવો જ પ્રતીતિ-
ન્યાયને અવિરુદ્ધ છે. આ જ વાતને જણાવે છે -

દરેક પ્રાણીઓને, વિચ્છિન્ન (જ્ઞાનથી ભિન્ન) અર્થને ગ્રહણ કરનારી, અર્થાત્ બાહ્ય પદાર્થનો
બોધ કરનારી - સ્થૂલાકારવાળી પ્રતીતિ સ્પષ્ટપણે અનુભવાય છે, એટલે તે પ્રતીતિના વિષયભૂત
પરમાણુઓમાં સ્થૂલાકાર માનવો જ પડે અને આ સ્થૂલાકાર એ જ તો પરમાણુઓના એકત્વપરિણામરૂપ
અવયવી છે...

પ્રશ્ન : પણ સૂક્ષ્મ પરમાણુઓમાં સ્થૂલાકારનો વિરોધ ન આવે ?

ઉત્તર : ના, કારણ કે પરમાણુઓનો સ્થૂલરૂપે પરિણમવાનો સ્વભાવ જ છે, એટલે તેઓ (૧)
વિશિષ્ટકાળ, (૨) કુંભારશાળાદિ વિશિષ્ટદેશ, (૩) તે તે વ્યક્તિનું અદષ્ટ... આ બધા સહકારીના
યોગથી, પોતાના સમાનજાતીય એવા અવયવોના એકત્વપરિણામરૂપે સ્થૂળ બને એમાં કોઈ વિરોધ
નથી..

તેથી પરમાણુઓના એકત્વપરિણામરૂપ સ્થૂલાકાર અવયવીને માનવો યુક્તિયુક્ત જ છે.

❖ અનેકાંતવાદીસ્વીકૃત અવયવી વિશે પૂર્વોક્તદોષોનો અનવકાશ ❖

(૯૬) પરમાણુના એકત્વપરિણામરૂપ અવયવી માનવામાં, પૂર્વોક્ત એકે દોષોનો અવકાશ
નથી, કારણકે તે બધા દોષો તો અવયવોથી એકાંતભિન્ન-અભિન્ન અવયવીને માનવામાં આવે છે....
જ્યારે અમે તો એક અલગ જ જાતિરૂપ (પરમાણુઓના એકત્વપરિણામરૂપ) અવયવી માનીએ છીએ..

પ્રશ્ન : વૈશેષિકકલ્પિત અવયવીથી, તમારો અવયવી અલગ જ જાતિરૂપ શી રીતે મનાય ?

ઉત્તર : કારણ કે અમે તે અવયવીને કથંચિદ્ પોતાના અવયવરૂપ જ માનીએ છીએ, એટલે
અમારા મતે અવયવોથી અવયવીનો એકાંત ભેદ સિદ્ધ નથી... (એમ અલગ જ જાતિરૂપ હોઈ
એકત્વપરિણામરૂપ અવયવી વિશે પૂર્વોક્ત કોઈ દોષોનો અવકાશ ન જ રહે...)

પ્રત્યુક્તા, તત્સ્વભાવતયા તેષામેવ તથા ભવનાત્, અત એવ વૃત્ત્યયોગદૂષણાસમ્ભવાત્ અર્થા-
ન્તરભૂતસ્યૈવાવૃત્તેઃ । (૧૮) 'ભિન્નદેશસ્ય ચાગ્રહણાત્' इत्यप्यनङ्गीकरणादबाधकम् । न
हि तत्स्वभावतया तेषामेव तथाभावस्तद्विन्नदेश उपादानशून्यो वा, कथञ्चित् तदव्यति-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

મૂર્તત્વેન તદભિન્નદેશતાઽનુપપત્તિઃ-અવયવાભિન્નદેશતાઽનુપપત્તિરવયવિનઃ પૂર્વપક્ષોદિતા
પ્રત્યુક્તા । કથમિત્યાહ-તત્સ્વભાવતયા-તથૈકત્વભવનસ્વભાવતયા તેષામેવ-અળ્વાદ્યવયવાનાં
તથાભવનાત્-કથञ्चित્તદભિન્નૈકત્વપરિણામેન ભવનાત્, અત એવ અનન્તરોદિતાદેકત્વપરિણામાદ્
વૃત્ત્યયોગદૂષણાસમ્ભવાત્ કારણાત્ । અસમ્ભવશ્ચ અર્થાન્તરભૂતસ્યૈવ, અવયવેભ્ય इति प्रक्रमः,
अवृत्तेरधिकृतैकत्वपरिणामस्य । नायमवयवी अवयवेभ्यो भिन्न एवेति कथं तद्दोषसम्भव इति
भावना । तथा भिन्नदेशस्य चाग्रहणादित्यपि पूर्वपक्षोदितमनङ्गीकरणाद् हेतोः । किमित्याह-
अबाधकम् । एतद्भावनायाह न हीत्यादिना । न यस्मात् तत्स्वभावतया तेषामेव तथाभावः-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

❖ અવયવી અભિન્નદેશતા-વૃત્તિતાદિની સંગતિ ❖

(૯૭) આમ, અમે કથંચિદ્ પોતાના અવયવોરૂપ, પરમાણુઓના એકત્વપરિણામવાળો અવયવી
માન્યો હોવાથી, પૂર્વપક્ષમાં તમે જે કહ્યું હતું કે → “અવયવી તે મૂર્ત હોવાથી, અવયવો સાથે તેની
અભિન્નદેશતા સંગત નથી, અર્થાત્ અવયવોથી તેનું રહેઠાણ જુદું હોવું જોઈએ” ← તે વાતનો પણ
નિરાસ થાય છે, કારણ કે એકત્વરૂપે પરિણમવાનો સ્વભાવ હોવાથી, ખરેખર તો તે પરમાણુઓ જ,
કથંચિદ્ પોતાથી અભિન્ન એવા એકત્વરૂપે પરિણમે છે...

ભાવ એ કે, અવયવી કોઈ જુદો નથી, કે જેથી તેનો જુદો દેશ માનવો પડે... પણ તે પરમાણુઓ
જ એકત્વપરિણામવાળા બને છે ને એને જ અમે અવયવી કહ્યો હોવાથી, પરમાણુનો દેશ જ અવયવીનો
દેશ છે..

આમ, અવયવોના એકત્વપરિણામરૂપ અવયવી હોવાથી જ, પૂર્વે તમે જે દોષ આપ્યો હતો કે
→ “અવયવોમાં અવયવીની દેશ કે સર્વથા એકે રીતે વૃત્તિ ઘટતી નથી” ← તે દોષનો પણ સંભવ
નથી, કારણ કે અવયવોથી એકાંતે જુદો અવયવી માનીએ, તો જ અવયવોમાં તેની વૃત્તિતા અસંગત
ઠરે છે... પણ એકત્વપરિણામરૂપ અવયવી અવયવોથી સર્વથા જુદો નથી (પણ કથંચિદ્ અવયવરૂપ
જ છે) તો તેમાં પૂર્વોક્ત દોષો શી રીતે રહે ?

(૯૮) તથા, પૂર્વપક્ષમાં તમે જે કહ્યું હતું કે, → “અવયવોથી અવયવીના જુદા દેશનું તો કદી
ગ્રહણ જ થતું નથી” ← તે કથન પણ અમને બાધાકારક નથી, કારણ કે અમે તેવો જુદો અવયવી
માનતાં નથી, કે જેથી તદ્વિષયક દોષો આવે...

૧. 'તેષામેવ' इति पाठो ग-प्रतौ न विद्यते । २. द्रष्टव्यं ८६५तमं पृष्ठम् । ३. 'वा ग्रहणां' इति ग-पाठः ।
४. 'तदव्यति०' इति ग-पाठः । ५. द्रष्टव्यं ८६३तमं पृष्ठम् । ६. द्रष्टव्यं ८६५तमं पृष्ठम् ।

રેકાત્, હેતૂનાં ચ પરનીત્યા સ્વભાવનિયતત્વેન તત્ત્વતોઽહેતુત્વોપપત્તેઃ । (૧૧) एवं तुलानतिविशेषाग्रहणमपि न दोषकृत्, तत्त्वतो विशेषाभावात्, तेषामेव तथापरिणतेः धर्मोत्पादव्ययभावेऽपि वस्तुनस्तुल्यत्वात् । (૧૦૦) एवं च 'न' चासावमूर्त्तोऽग्रहण-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અનન્તરોદિતસ્વરૂપ એકત્વપરિણામ इत्यर्थः, तद्विन्नदेशः-अण्वाद्यवयवभिन्नदेश उपादानशून्यो वा । कुत इत्याह-कथञ्चित्-केनचित् प्रकारेण तदव्यतिरेकात्, तथाभाविनामण्वादीनामभेदादिति भावः । दूषणान्तरमाह-हेतूनां च अण्वादीनां परनीत्या-वैशेषिकन्यायतः स्वभावनियततत्वेन-नियततया तत्त्वतः-परमार्थेन अहेतुत्वोपपत्तेश्च । न ह्यधिकृतस्वभावान्तरस्य हेतव इति भावनीयम् । एवम्-उक्तनीत्या तुलानतिविशेषाग्रहणमपि पूर्वपक्षोक्तं न दोषकृत्-न दोषकरणशीलम् । कथमित्याह-तत्त्वतो विशेषाभावाद् यथोदितैकत्वपरिणामे । कुत इत्याह-

❖.....❖ અનેકાંતરણિ ❖.....❖

આ જ વાતને જણાવે છે -

એકત્વરૂપે પરિણમવાનો સ્વભાવ હોવાથી, તે પરમાણુઓનું જ એકત્વરૂપે પરિણમન થાય છે, એટલે તે એકત્વપરિણામરૂપ અવયવી (૧) પરમાણુરૂપ અવયવોથી જુદા દેશવાળો, અને (૨) પરમાણુરૂપ ઉપાદાનથી શૂન્ય હોય, એવું સંભવિત નથી... (અર્થાત્ તે એકત્વપરિણામ કથંચિદ્ અવયવરૂપ જ હોવાથી, (૧) અવયવો સાથેનો અભિન્નદેશ, અને (૨) અવયવરૂપ ઉપાદાનસહિતતા તેમાં સંગત જ છે...)

જે લોકો અવયવોથી અવયવીને એકાંતભિન્ન માને છે, તે વૈશેષિકમતે તો, પરમાણુઓ માત્ર પોતાના સ્વભાવમાં જ નિયત હોવાથી, ખરેખર તો તેઓ કારણ જ બની શકતાં નથી, કારણ કે સ્વસ્વભાવનિયત પરમાણુઓ તો માત્ર પોતાના સ્વભાવમાં જ અતિશયનું આધાન કરવા સમર્થ છે, એટલે તેઓ પોતાથી અલગ સ્વભાવવાળા અવયવીને ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ બની શકે નહીં...

(આશય એ કે, પટની જેમ જો ઘટરૂપ અવયવી પણ સર્વથા જુદો હોય, તો તે અવયવો જેમ પટના કારણ નથી, તેમ ઘટના કારણ પણ ન જ બને... એટલે અવયવીને જુદો નહીં, પણ અવયવોનાં જ એકત્વપરિણામરૂપ માનવો જોઈએ..)

❖ પૂર્વપક્ષની એકેક માન્યતાઓનું સચોટ ચુક્તિઓથી ઉન્મૂલન ❖

(૯૯) બીજું પૂર્વપક્ષમાં તમે જે કહ્યું હતું કે → “જો અવયવોથી અવયવી જુદો હોય, તો ત્રાજવામાં માપતાં, અવયવોના માપ કરતાં અવયવ + અવયવીનું ભેગું મળીને વધારે માપ થવું જોઈએ, અર્થાત્ તે બાજુના ભાગનો વધારે રુકાવ થવો જોઈએ, પણ તેવું તો દેખાતું નથી...” ← તો તે કથન પણ અમને દોષકારક નથી, કારણ કે અમારા મતે તો તે પરમાણુઓ જ એકરૂપે પરિણમે છે,

૧. દ્રષ્ટવ્યં ૮૭૪તમં પૃષ્ઠમ્ । ૨. 'નિત્યતયા' इति ड-पाठः । ૩. 'ह्यविकृतं' इति क-पाठः । ૪. દ્રષ્ટવ્યં ૮૬૭તમં

પ્રસજ્ઞાત્' इत्यपि यथोक्तावयविविवादिनो न बाधायै तत्तथाभावस्य तदेकत्वपरिणामतया तथाविकल्पनायोगादिति ॥

(૧૦૧) યચ્ચોક્તમ્-^૧ 'ન ચાર્થે સત્યપિ તદ્ગ્રહણોપાયઃ સમસ્તિ, યુક્ત્યયોગાત્ । સ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તેષામેવ-અળ્લાદીનાં તથા-એકત્વેન પરિણતેઃ । તથાપિ ધર્મોત્પાદવ્યયૌ સ્ત એવ તત્ર ઇત્યા-
રેકાનિરાસાયાહ-ધર્મોત્પાદવ્યયભાવેઽપિ સત્યળ્લાદીનાં વસ્તુનસ્તુલ્યત્વાત્ તત્સ્વભાવતયૈવ ।
એવં ચ ન ચાસાવમૂર્તોઽવયવી અગ્રહણપ્રસજ્ઞાદિત્યપિ પૂર્વપક્ષોક્તં^૩ યથોક્તાવયવિવાદિનઃ,
અનન્તરોક્તૈકત્વપરિણામાવયવિવાદિન ઇત્યર્થઃ । કિમિત્યાહ-ન બાધાયૈ તત્તથાભાવસ્ય તેષામ્-
અળ્લાદ્યવયવાનામેકત્વેન ભવનસ્ય તદેકત્વપરિણામતયા કારણેન તથા-પૂર્વપક્ષોદિતપ્રકારેણ
વિકલ્પનાયોગાદિતિ ॥

યચ્ચોક્તમિત્યાદિ । યચ્ચોક્તં પૂર્વપક્ષગ્રન્થ^૩ એવ । કિમિત્યાહ-ન ચાર્થે સત્યપિ તદ્-
ગ્રહણોપાયઃ-અર્થગ્રહણોપાયઃ સમસ્તિ-વિદ્યતે । કુત ઇત્યાહ-યુક્ત્યયોગાત્ । અયોગમાહ સ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

એટલે ખરેખર તો તે અવયવીમાં કોઈ વિશેષ નથી, કે જેથી તેનું વધારે વજન દેખાય... (ભાવ એ કે, તે એકત્વપરિણામરૂપ અવયવી અવયવરૂપ જ હોવાથી, અવયવો જેટલું જ તેનું વજન થશે.)

પ્રશ્ન : અવયવોથી એકત્વપરિણામરૂપ અવયવીમાં કોઈ વિશેષ નથી, એવું તમે શી રીતે કહો છો ? તે પરમાણુઓ જ્યારે એકત્વરૂપે પરિણમે, ત્યારે તેમાં પૂર્વપર્યાયિના નાશરૂપ અને ઉત્તરપર્યાયિના ઉત્પાદરૂપ વિશેષ તો તમે માનો જ છો ને ?

ઉત્તર : જુઓ ભાઈ, પર્યાયરૂપ ધર્મનો ઉત્પાદ-વ્યય થવા છતાં પણ, પરમાણુરૂપ વસ્તુઓ પોતાના સ્વભાવે તુલ્ય જ છે, એટલે એ અપેક્ષાએ એકત્વપરિણામમાં કોઈ વિશેષ નથી... (ફલતઃ અવયવીનું વજનવિશેષ ન દેખાવું સંગત જ છે..)

(૧૦૦) તથા, બીજું તમે જે કહ્યું હતું કે → “આ અવયવી અમૂર્ત તો નથી જ, નહીંતર તો આકાશની જેમ તેના અગ્રહણનો પ્રસંગ આવશે” ← તે કથન પણ પરમાણુઓનાં એકત્વપરિણામરૂપ અવયવીને માનનારાના મતે બાધાકારક નથી, કારણ કે પરમાણુઓનો એકત્વપરિણામરૂપ અવયવી, પરમાણુઓના જ એકત્વપરિણામરૂપ હોઈ તે પરમાણુઓથી જુદો કોઈ અમૂર્ત પદાર્થ નથી, પણ પરમાણુરૂપ=મૂર્તરૂપ જ છે... એટલે અમારા મતે અવયવીને અમૂર્ત કહી તેના અગ્રહણનું આપાદન આપી શકાય નહીં.

(૧૦૧) પૂર્વપક્ષગ્રંથમાં જ બીજું તમે જે કહ્યું હતું કે → “અર્થ હોવા છતાં પણ, તે અર્થને ગ્રહણ કરવાનો કોઈ જ ઉપાય નથી, કારણ કે તેમાં યુક્તિનો અયોગ છે. તે આ રીતે - અર્થ તે

હિ સંવેદનગ્રાહ્યઃ સ્યાત્ । તચ્ચ સાકારમનાકારં વા । સાકારત્વેઽપિ સ્વાકારં વિષયાકારં
ચેતિ । યદિ સ્વાકારં તમેવ તદ્ વેદયતે । કથમનેનાર્થો ગૃહીતો નામ ?' ઇતિ । એતદપ્યયુક્તમ્,
તદર્થગ્રહણપરિણામસ્યૈવ સ્વાકારત્વાદર્થગ્રહણપરિણામતા ચાસ્ય તથાપ્રતીતેર્બોધમાત્રા-
વેદનાત્ । સતિ ચાસ્મિન્ કથમનેનાર્થો ન ગૃહીતો નામ ? તદ્વેદનસ્યૈવ તદ્રૂપત્વાત્ । તત્સ્વાકાર-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

હીત્યાદિના । સ યસ્માદર્થઃ । સંવેદનગ્રાહ્યો ભવેત્ । તચ્ચ-સંવેદનં સાકારમનાકારં વેતિ
વિકલ્પદ્વયમ્ । સાકારત્વેઽપિ સતિ સ્વાકારં વિષયાકારં ચેતિ વિકલ્પદ્વયમેવ । ઇહ દોષમાહ
યદીત્યાદિના । યદિ સ્વાકારં વિજ્ઞાનં તતઃ કિમિત્યાહ-તમેવ-સ્વાકારં તત્-વિજ્ઞાનં વેદયતે ।
કથમનેન-વિજ્ઞાનેનાત્મવેદિનાઽર્થો ગૃહીતો નામેતિ ? એતદપિ-પૂર્વપક્ષોદિતમયુક્તમ્ । કથ-
મિત્યાહ-તદર્થેત્યાદિ । તસ્ય-વિજ્ઞાનસ્યાર્થગ્રહણપરિણામઃ તદર્થગ્રહણપરિણામઃ તસ્યૈવ
સ્વાકારત્વાત્ કારણાત્ અર્થગ્રહણપરિણામતા ચાસ્ય તથાપ્રતીતેઃ-બહિર્મુખાવભાસિતયા-
ઽનુભવાત્ । ઇત્યં ચૈતદક્ષીકર્તવ્યમિત્યાહ-બોધમાત્રાવેદનાત્ । નાર્થગ્રહણગર્ભવિકલં બોધમાત્રં
વેદ્યત ઇત્યનુભવઃ । સતિ ચેત્યાદિ । સતિ ચ અસ્મિન્ તદર્થગ્રહણપરિણામે કથમનેન-વિજ્ઞાનેન
અર્થો ન ગૃહીતો નામ ? કિન્તુ ગૃહીત એવ । કુત ઇત્યાહ-તદ્વેદનસ્યૈવ, પ્રક્રમાત્ સ્વાકાર-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સંવેદનથી ગ્રાહ્ય છે, તો તે સંવેદન (૧) સાકાર છે, કે (૨) અનાકાર ? (૧) જો સાકાર હોય, તો તે
(ક) સ્વાકાર=જ્ઞાનાકાર છે, કે (ખ) વિષયાકાર=અર્થાકાર ? (ક) જો સ્વાકાર હોય, તો તો તે માત્ર
પોતાના જ્ઞાનસ્વરૂપનું જ વેદન કરશે... તો તે સંવેદન દ્વારા અર્થનું ગ્રહણ શી રીતે કહી શકાય ?
(બાકી બધા પક્ષોનું આગળ કમશઃ અંડનમંડન જણાશે...)” ← તે બધું કથન પણ અયુક્ત છે, કારણ
કે અર્થને ગ્રહણ કરવાનો પરિણામ એ જ વિજ્ઞાનનો પોતાનો આકાર છે... (એટલે આવા પરિણામવાળા
વિજ્ઞાનથી અર્થનું ગ્રહણ થવું સંગત જ છે...)

પ્રશ્ન : પણ વિજ્ઞાનની શું આવી અર્થગ્રહણપરિણામતા માની શકાય ?

ઉત્તર : હા જરૂર, કારણ કે બહિર્મુખ અવભાસરૂપે (બાહ્યપદાર્થનો બોધ કરવારૂપે) તે વિજ્ઞાનનો
સ્પષ્ટપણે અનુભવ થાય છે... (આવી બહિર્મુખાવભાસતા તેના દ્વારા અર્થગ્રહણ વિના અસંગત છે,
એટલે વિજ્ઞાનમાં અર્થગ્રહણપરિણામ માનવો જ રહ્યો - આ જ વાતને જણાવે છે -)

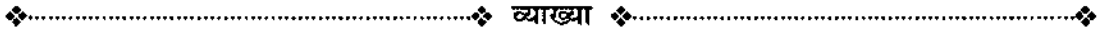
અર્થગ્રહણ વિના માત્ર શુદ્ધ બોધસ્વરૂપનું જ સંવેદન થાય, એવો અનુભવ તો કદી થતો નથી,
અર્થાત્ પદાર્થને ગ્રહણ કરવારૂપે જ જ્ઞાનનો અનુભવ થાય છે... એટલે જ્ઞાનમાં અર્થગ્રહણપરિણામતા
માનવી જ રહી...

એ રીતે જો જ્ઞાનમાં અર્થગ્રહણપરિણામ હોય, તો તેના દ્વારા અર્થનું ગ્રહણ કેમ ન થાય ? થશે
જ, કારણ કે પોતાના આકારનું વેદન એ જ તો અર્થગ્રહણરૂપ છે...

વેદનમેવ હ્યર્થગ્રહણરૂપં તથાપ્રતીતેરિતિ ॥

(૧૦૨) આહ-વચનમાત્રમેતત્, બોધમાત્રતત્ત્વસ્ય સ્વભાવનિયતાત્મનોઽર્થાનુપરક્તસ્ય તદ્ગ્રહણરૂપત્વાયોગાત્, નિયમહેત્વનુપપત્તેઃ, અતિપ્રસજ્ઞાદિતિ, (૧૦૩) ન, બોધમાત્ર-

વેદનસ્યૈવ, તદ્ગ્રહણરૂપત્વાત્-અર્થગ્રહણરૂપત્વાત્ । એતદેવ ભાવયતિ-તત્સ્વાકારવેદનમેવ-વિજ્ઞાન-સ્વાકારવેદનમેવ તસ્માદર્થગ્રહણરૂપં તથાપ્રતીતેરિતિ ।

આહ-વચનમાત્રમેતત્-અનન્તરોદિતમ્ । કુત્તરિત્યાહ-બોધમાત્રતત્ત્વસ્ય-બોધમાત્ર-સ્વરૂપસ્ય સ્વભાવનિયતાત્મનઃ તદતિરિક્તાયોગેન અર્થાનુપરક્તસ્ય અર્થેનાનુપરક્તમર્થાનુપરક્તં તસ્યૈવમ્ભૂતસ્ય સતો વિજ્ઞાનસ્ય તદ્ગ્રહણરૂપત્વાયોગાત્-અર્થગ્રહણરૂપત્વાયોગાત્ અયોગશ્ચ નિયમહેત્વનુપપત્તેર્નીલાદ્યર્થગ્રહણરૂપતયા સર્વથાઽસંસ્પર્શિતયેતિ ભાવઃ । અનુપપત્તિમેવાહ-અતિપ્રસજ્ઞાદિતિ । અર્થાનુપરક્તમપિ નીલાર્થગ્રહણરૂપં ન પીતાર્થગ્રહણરૂપમિત્યતિપ્રસજ્ઞઃ ।

આ જ વાત કહે છે -

વિજ્ઞાન દ્વારા સ્વાકાર=પોતાના આકારનું વેદન એ જ પદાર્થને ગ્રહણ કરવારૂપ છે, કારણ કે બહિર્ભાવભાસરૂપે જ તેના સ્વાકારની પ્રતીતિ થાય છે...

(પરમાર્થઃ જ્ઞાનનાં આકારનું વેદન, ઘટાદિગ્રહણરૂપે જ થાય છે, માત્ર જ્ઞાનરૂપે નહીં. એટલે ઘટાદિનું ગ્રહણ તેમાં છે જ... સારઃ એટલે સ્વાકારના સંવેદન દ્વારા તે વિજ્ઞાનમાં અર્થગ્રહણતા પણ સંગત જ છે...)

✽ બોધમાં અર્થગ્રહણપરિણામની અતિ-આવશ્યકતા ✽

(૧૦૨) પૂર્વપક્ષઃ : તમારું ઉપરોક્ત કથન માત્ર બોલવા પૂરતું છે, કારણ કે માત્ર શુદ્ધ બોધનું સ્વરૂપ તો પોતાનાં સ્વભાવમાં જ નિયત છે, તે સિવાય તેમાં અર્થોપરાગ જેવું કંઈ જ નથી...

હવે જ્યારે તેમાં અર્થોપરાગ જ ન હોય, ત્યારે તે વિજ્ઞાનમાં અર્થગ્રહણતા પણ ન જ ઘટી શકે, કારણ કે તેમાં કોઈ નિયમિત હેતુ સંગત નથી...

ભાવ એ કે, વિજ્ઞાન તે અર્થાનુપરક્ત હોઈ ખરેખર તો નીલ-પીતાદિ કોઈપણ પદાર્થને ગ્રહણ કરવારૂપે સ્પર્શિતો નથી... છતાં પણ તેના દ્વારા નીલનું ગ્રહણ માનો, તો કોઈ નિયમિતતા નહીં રહે, કારણ કે તેમાં અતિપ્રસંગ એ આવશે કે, અર્થનો ઉપરાગ ન હોવા છતાં પણ, જેમ તે જ્ઞાન નીલનું ગ્રહણ કરે છે, તેમ પીતનું ગ્રહણ પણ કેમ ન કરે ? કરશે જ...

(પણ એવું તો દેખાતું નથી, એટલે માનવું જ રહ્યું કે, અર્થોપરાગ ન હોવાથી, તે વિજ્ઞાન કોઈ જ પદાર્થનું ગ્રહણ કરતું નથી... તેથી વિજ્ઞાનમાં અર્થગ્રહણતા બિલકુલ સંગત નથી...)

૧. 'યસ્માદર્થઃ' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'અયોગો નિયમઃ' ઇતિ ક-પાઠઃ ।

તત્ત્વસ્યૈવ તથાસ્વભાવત્વાત્, અર્થક્ષયોપશમસન્નિધાનતઃ તથા તથા ચૈતન્યવિક્રિયોપપત્તેઃ, સ્વસ્વભાવનિયતાત્મકત્વેઽપ્યસ્યોક્તાર્થાવિરોધાત્, તચ્છક્તિવૈચિત્ર્યાત્ તથાવિધતચ્છક્તેરેવ ચ તત્ત્વતોઽર્થોપરાગત્વાત્, (૧૦૪) અધિકયોગાભાવેનાન્યથા તદસિદ્ધેઃ । इत्यर्थक्षयो-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

एतदाशङ्क्याह-न, बोधमात्रतत्त्वस्यैव । किमित्याह-तथास्वभावत्वात्-अर्थग्रहणस्वभाव-
त्वात् । तथास्वभावत्वं च अर्थक्षयोपशमसन्निधानतः । अर्थश्च क्षयोपशमश्च तयोः सन्निधानं
ततः । तथा तथा-चित्ररूपतया चैतन्यविक्रिયोपपत्तैः स्वस्वभावनियतात्मकत्वेऽप्यस्य-
विज्ञानस्य उक्तार्थाविरोधात्, तद्वेदनस्यैव तद्रूपत्वाविरોधादित्यर्थः । अविरोधश्च तच्छक्ति-
वैचित्र्यात्, प्रक्रमाद् बोधमात्रतत्त्वस्यैव शक्तिवैचित्र्यात् तथाविधतच्छक्तेरेव च-विशिष्टया
बोधमात्रतत्त्वशक्तेरेव च तत्त्वतः-परमार्थेन अर्थोपरागत्वात् । अधिकयोगाभावेन-उप-
रञ्जकसम्बन्धाभावेन अन्यथा तदसिद्धेः-अर्थोपरागत्वासिद्धेः । नेति सर्वत्र क्रियायोगोऽनुवर्तते,

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૧૦૩) સ્યાદ્વાદી : આ કથન પણ અયુક્ત છે, કારણ કે બોધમાત્ર તત્ત્વનો જ અર્થને ગ્રહણ કરવાનો સ્વભાવ છે. (એટલે તેના દ્વારા અર્થગ્રહણ થવામાં કોઈ ક્ષતિ નથી...)

પ્રશ્ન : બોધનો તેવો સ્વભાવ તમે શી રીતે કહો છો ?

ઉત્તર : કારણ કે (૧) પદાર્થ, અને (૨) કર્મક્ષયોપશમ - આ બેનું સંનિધાન થવાથી, જુદા-જુદારૂપે (=નીલ-પીતાદિ જુદા જુદા અર્થગ્રહણરૂપે) ચૈતન્યની વિક્રિયા (=અલગ અલગરૂપે પરિણતિ) થાય છે... (હવે શુદ્ધબોધમાત્રમાં આવી વિક્રિયા, જુદા જુદા અર્થનું ગ્રહણ માન્યા વિના સંગત નથી...)

બીજી વાત, તે વિજ્ઞાન સ્વસ્વભાવમાં નિયત હોવા છતાં પણ, તેના દ્વારા અર્થનું ગ્રહણ અવિરુદ્ધ જ છે, કારણ કે સ્વરૂપસંવેદન જ અર્થગ્રહણરૂપ છે (એટલે સ્વરૂપસંવેદન કરે; એનો મતલબ જ એ થાય કે, તે અર્થગ્રહણ કરે છે...)

પ્રશ્ન : પણ સ્વરૂપસંવેદનને શું અર્થગ્રહણરૂપ માની શકાય ?

ઉત્તર : હા, તેમાં કોઈ વિરોધ નથી, કારણ કે બોધમાં તેવી વિચિત્ર શક્તિ હોવાનાં કારણે બોધનું વેદન અર્થગ્રહણરૂપે જ થાય છે ને તે શક્તિ અર્થોપરાગરૂપ છે...

(એટલે વિજ્ઞાન જ્યારે સ્વરૂપસંવેદન કરશે, ત્યારે સ્વરૂપગત આ અર્થોપરજિત=અર્થાકાર વિશિષ્ટશક્તિનું પણ સંવેદન કરશે. તેથી તો તેમાં અર્થગ્રહણતા આવશે જ...)

(૧૦૪) પ્રશ્ન : (અન્યથા=) જો તે વિશિષ્ટશક્તિમાં અર્થોપરાગ ન માનીએ તો ?

ઉત્તર : તો તો બીજો કોઈ અર્થનો ઉપરંજકસંબંધ ન હોવાથી, તે વિજ્ઞાનમાં અર્થોપરાગ જ સિદ્ધ નહીં થાય (અને તેથી તો તે વિજ્ઞાન દ્વારા થતું નીલ-પીતાદિનું સંવેદન અસંગત ઠરશે.)

સાર એ કે, જ્ઞાનનો જ અર્થગ્રહણ કરવાનો સ્વભાવ હોવાથી, તેમાં અર્થગ્રહણતા માનવી અસંભવજનક નથી...

પશમસન્નિધાનસ્યૈવ નિયમહેતુત્વોપપત્તેઃ અતિપ્રસન્નદોષોઽપ્યનવકાશ એવ, તથાવિશિષ્ટ-
વિચ્છિન્નાર્થગ્રહણરૂપવિજ્ઞાનવેદનાચ્ચ । ઇતિ વિશિષ્ટચૈતન્યવિક્રિયાજ્ઞાનપક્ષે ન કશ્ચિદ્ દોષઃ
પરિભાવ્યતામેતત્ ॥

(૧૦૫) સ્યાદેતદસત્યપ્યર્થે સ્વપ્નાદિષુ તથાવિશિષ્ટવિચ્છિન્નાર્થગ્રહણરૂપવિજ્ઞાન-
વેદનોપપત્તેર્યત્કિન્નિદેતદિતિ પરિભાવિતમેવ । ન પરિભાવિતમ્, તત્તદાભાસવિવેકાનવગતેઃ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ન, બોધમાત્રતત્ત્વસ્યૈવ તથાસ્વભાવત્વાદિત્યતઃ । ઇતિ-એવં અર્થક્ષયોપશમસન્નિધાનસ્યૈવ
નિયમહેતુત્વોપપત્તેઃ કારણાત્ અતિપ્રસન્નદોષોઽપ્યનવકાશ એવ ય ઉક્તઃ પૂર્વમ્, તથાવિશિષ્ટ-
વિચ્છિન્નાર્થગ્રહણરૂપવિજ્ઞાનવેદનાચ્ચ કારણાત્ । ઇતિ-એવં વિશિષ્ટચૈતન્યવિક્રિયાજ્ઞાનપક્ષે ।
કિમિત્યાહ-ન કશ્ચિદ્ દોષ ઇતિ પરિભાવ્યતામેતત્-અનન્તરોદિતમિતિ ॥

સ્યાદેતદિત્યાદિ । સ્યાદેતત્-અર્થેવં મન્યસે-અસત્યપ્યર્થે સ્વપ્નાદિષુ, ‘આદિ’શબ્દાત્
તૈમિરિકકેશગ્રહઃ, તથા-બહિર્મુખાવભાસિતયા વિશિષ્ટવિચ્છિન્નાર્થગ્રહણરૂપવિજ્ઞાનવેદનોપપત્તેઃ
યત્કિન્નિદેતત્-અનન્તરોદિતમિતિ પરિભાવિતમેવ । એતદાશઙ્ક્યાહ-ન પરિભાવિતમ્ । કુત

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

તમે જે દોષ આપ્યો હતો કે → “અર્થથી અનુપરક્ત સંવેદનનું કોઈ જ નિયમિત કારણ નથી,
છતાં પણ, તેના દ્વારા નીલાર્થનું ગ્રહણ માનશો, તો પીતાર્થનું ગ્રહણ માનવાનો પણ અતિપ્રસંગ આવશે”
← તે દોષનો પણ અવકાશ નથી, કારણ કે અર્થ અને ક્ષયોપશમનું સંનિધાન જ નિયમિત અર્થગ્રહણમાં
કારણ બનશે. (ભાવ એ કે, તે વિજ્ઞાન દ્વારા, યથાસંનિહિત પદાર્થ અને ક્ષયોપશમને અનુસારે જ તે
તે અર્થનું ગ્રહણ થશે એટલે નિયમિત અર્થગ્રહણ થવામાં કોઈ અસંગતિ નથી...) અને તેવા વિશિષ્ટ
બાહ્ય અર્થના ગ્રહણરૂપ વિજ્ઞાનનો સ્પષ્ટપણે અનુભવ થાય છે...

નિષ્કર્ષ : તેથી જુદા જુદા રૂપે વિશિષ્ટ ચૈતન્યની વિક્રિયારૂપ જ્ઞાન માનવાના પક્ષે કોઈ દોષ
નથી... એટલે એકવાર શાંતિથી બેસીને વિચારો...

આ રીતે વિજ્ઞાનમાં અર્થગ્રહણરૂપતા હોવામાં કોઈ ક્ષતિ નથી...

❖ પદાર્થરહિત જ્ઞાનવેદનનો નિરાસ ❖

(૧૦૫) પૂર્વપક્ષ : (૧) સ્વપ્નવિજ્ઞાન, (૨) તિમિરરોગવાળાને થતું વિજ્ઞાન... આ બધા
વિજ્ઞાનો, પદાર્થ ન હોવા છતાં પણ, બહિર્મુખ અવભાસરૂપે વિશિષ્ટ પ્રતિનિયત અર્થને ગ્રહણ કરતાં
અનુભવાય છે... (એટલે પ્રતિનિયત અર્થને ગ્રહણ કરે એટલા માત્રથી વિજ્ઞાનોમાં અર્થગ્રહણતા માનવી
જરૂરી નથી, તેવું માનવામાં સ્વપ્નાદિમાં સ્પષ્ટપણે વ્યભિચાર છે...)

તેથી તમારું કથન અસાર છે, એવું અમે બતાવ્યું છે...

ઇહ યદસત્યપ્યર્થે સ્વપ્નાદિજ્ઞાનં તત્તદાભાસમ્, અતોઽન્યદ્ યથાર્થમેવ, અન્યથા ભ્રાન્તેતર-
વ્યવસ્થાઽયોગઃ, ભેદકહેત્વભાવાત્ । (૧૦૬) સ્યાદેતત્ પૃથગ્જનજ્ઞાનમખિલં ભ્રાન્તમેવ,
ગ્રાહ્યગ્રાહકાકારોપપ્લવરૂપત્વાત્, અભ્રાન્તં તુ તદ્વિકલં યોગિનામિતિ ન ભ્રાન્તેતર-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ઇત્યાહ-તત્તદાભાસવિવેકાનવગતેઃ । તદિત્યનેનાધિકૃતયથાર્થજ્ઞાનગ્રહઃ, તદાભાસત્વં-અયથાર્થ
સ્વપ્નાદિજ્ઞાનં અનયોર્વિવેકાનવગતેઃ કારણાન્ન પરિભાવિતમિતિ । એતદ્ભાવનાયૈવાહ-ઇહેત્યાદિ ।
ઇહ-લોકે યદસત્યપ્યર્થે બાહ્યે સ્વપ્નાદૌ-સ્વપ્ને તિમિરભાવે ચ જ્ઞાનં ભવતિ, તત્તદાભાસ-
યથાર્થાભાસમ્, અયથાર્થ, ભ્રાન્તમિત્યર્થઃ । અતઃ-તદાભાસાત્ અન્યદ્ યત્ સત્યર્થે જાયતે
તિમિરાદ્યભાવે ચ તદ્ યથાર્થમ્-અભ્રાન્તમેવ નિયમતઃ । અન્યથા-એવમનશ્ચુપગમે કિમિત્યાહ-
ભ્રાન્તેતરવ્યવસ્થાઽયોગઃ-ભ્રાન્તાભ્રાન્તવ્યવસ્થાઽયોગઃ । કુત્ત ઇત્યાહ-ભેદકહેત્વભાવાત્ । પરા-
ભિપ્રાયમાહ સ્યાદેતદિત્યાદિના । સ્યાદેતત્-પૃથગ્જનજ્ઞાનં-તત્ત્વપૃથગ્ભૂતસત્ત્વજ્ઞાનં અખિલં
ભ્રાન્તમેવ-એકાન્તેન । કુત્ત ઇત્યાહ-ગ્રાહ્યગ્રાહકાકારોપપ્લવરૂપત્વાત્, અસદભિનિવેશવદિતિ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સ્યાદ્વાદી : પણ તમે બરાબર ન બતાવ્યું, અર્થાત્ તમારું કથન યુક્ત નથી, કારણ કે હજી તો
તમને યથાર્થ-બ્રાન્ત જ્ઞાનનો ભેદ જ ખ્યાલ નથી (એટલે જ તો યથાર્થજ્ઞાન વિશે સ્વપ્નજ્ઞાનનું દૃષ્ટાંત
આપો છો...)

આ જ વાતને જણાવે છે -

(૧) લોકમાં બાહ્ય પદાર્થ ન હોવા છતાં પણ, સ્વપ્ન કે તિમિરરોગ વખતે જે જ્ઞાન થાય છે, તે
જ્ઞાન યથાર્થ નથી, પણ યથાર્થાભાસ=બ્રાન્ત છે, અને (૨) યથાર્થાભાસથી જુદું - અર્થાત્ બાહ્ય પદાર્થનાં
અસ્તિત્વમાં અને તિમિરાદિ રોગના અભાવમાં - જે જ્ઞાન થાય છે, તે જ્ઞાન નિયમા યથાર્થ=અબ્રાન્ત છે.

આમ, બ્રાન્ત/અબ્રાન્ત જ્ઞાનની લોકપ્રતીત વ્યવસ્થા છે...

આવું ન માનો તો આ વ્યવસ્થા ઘટતી નથી, કારણ કે તમારા મતે બંને જ્ઞાનનો ભેદ કરનાર
કોઈ હેતુ નથી... (યોગાચાર જ્ઞાનાદ્વૈતવાદી છે, એટલે તેના મતે જ્ઞાન સિવાય બીજું કોઈ તત્ત્વ નથી,
કે જે બંનેનો ભેદક બને.)

(૧૦૬) બૌદ્ધ : અમારા મતે પણ બંનેનો ભેદ સંગત જ છે. જુઓ → (૧) આપણા જેવાં
સામાન્ય લોકોનું સઘળું જ્ઞાન એકાંતે બ્રાન્ત છે, કારણ કે તે અસત્ અભિનિવેશવાળું છે. ગ્રાહ્ય-
ગ્રાહકાકારથી કલુષિત હોઈ ઉપપ્લવરૂપ=બ્રમરૂપ છે...

❖ જ્ઞાનાદ્વૈતવાદીઓ, અનાદિકાલીન એવા વાસનાના વિકલ્પથી જન્ય, ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકાકારથી કલુષિત અને
બાહ્ય વસ્તુને જણાવનાર એવા જ્ઞાનને વિપર્યાસ (બ્રમ) રૂપ માને છે...

* પૂર્વમુદ્રિતે તુ 'યથાર્થ' इत्यशुद्धपाठः, अत्र तु D-प्रतानुसारेण शुद्धिः ।

વ્યવસ્થાઽયોગો ભેદકહેત્વભાવશ્ચ । (૧૦૭) એતદપ્યસત્, પ્રમાણાભાવાત્, યોગિજ્ઞાન-પ્રમાણત્વે તદ્યથોક્તત્વાભાવઃ, ગ્રાહકાકારાદ્યાપત્તેઃ, તદ્વિકલતત્તદવગમાયોગાત્ । (૧૦૮) અચિન્ત્યા યોગિનાં શક્તિરિત્યવગમ ઇતિ ચેત્, નાત્ર પ્રમાણમ્, અન્યત્ર પક્ષપાતાત્ । અપિ ચ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કૃત્વા । અભ્રાન્તં પુનર્જ્ઞાનં તદ્વિકલં-ગ્રાહ્યગ્રાહકાકારોપપ્લવરૂપવિકલં યોગિનાં-વીતરાગા-નામિતિ-એવં ન ભ્રાન્તેતરવ્યવસ્થાઽયોગઃ, કિન્તુ યોગ એવ, ભેદકહેત્વભાવશ્ચ ન, કિન્તુ ભેદકહેતુરપિ ગ્રાહ્યાદ્યુપપ્લવરૂપોઽસ્ત્યેવેતિ અભિપ્રાયઃ । એતદાશઙ્ક્યાહ-એતદપિ-અનન્તરોદિત-મસત્-અશોભનમ્ । કુત્વ ઇત્યાહ-પ્રમાણાભાવાત્ । નાધિકૃતાર્થવ્યવસ્થાકારિ તાત્ત્વિકં પ્રમાણ-મસ્તીત્યર્થઃ । યોગિજ્ઞાનં પ્રમાણમિત્યારેકાનિરાસાયાહ-યોગિજ્ઞાનસ્ય પ્રમાણત્વં તસ્મિન્નધ્યુપ-ગમ્યમાને । કિમિત્યાહ-તદ્યથોક્તત્વાભાવઃ તસ્ય-યોગિજ્ઞાનસ્ય યથોક્તત્વાભાવઃ । કુત્વ ઇત્યાહ-ગ્રાહકાકારાદ્યાપત્તેઃ । આપત્તિમેવાહ-તદ્વિકલસ્ય-ગ્રાહકાકારાદિવિકલસ્ય તત્તદવગમા-યોગાત્ તયોઃ-અધિકૃતજ્ઞાનયોઃ ભ્રાન્તેતરત્વાવગમાયોગાત્ । અચિન્ત્યા યોગિનાં શક્તિરિતિ કૃત્વા

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અને (૨) યોગીપુરુષોને, ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકાકારરૂપ ઉપપ્લવથી રહિત જે જ્ઞાન થાય છે, તે જ્ઞાન અભ્રાન્ત=યથાર્થ છે...

આમ, અમારા મતે ભ્રાન્ત/અભ્રાન્ત જ્ઞાનની વ્યવસ્થા પણ સંગત છે અને તે બંનેનો ભેદ કરનાર હેતુ પણ હયાત છે... (“ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકાકારરૂપ ઉપપ્લવ” - તે જ ભેદક છે, તે જેમાં હોય તે જ્ઞાન ભ્રાન્ત, અને જેમાં ન હોય તે જ્ઞાન અભ્રાન્ત...)

(૧૦૭) સ્યાદ્વાદી : તમારું આ કથન પણ મિથ્યા છે, કારણ કે “આપણું બધું જ જ્ઞાન ભ્રાન્ત અને યોગીજ્ઞાન અભ્રાન્ત” - એ અર્થની વ્યવસ્થા કરનાર કોઈ તાત્ત્વિક પ્રમાણ નથી...

બૌદ્ધ : યોગીજ્ઞાન જ તેમાં પ્રમાણ છે (ભાવ એ કે, પ્રમાણભૂત યોગીજ્ઞાન દ્વારા જ તે બે જ્ઞાનની ભ્રાન્ત-અભ્રાન્તરૂપતા જણાય છે, એટલે તેવી વ્યવસ્થા કરવામાં કોઈ ક્ષતિ નથી...)

સ્યાદ્વાદી : પણ એ રીતે જો યોગીજ્ઞાનને પ્રમાણ માનશો, તો તે યોગીજ્ઞાન ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકાકારથી વિકલ નહીં રહે, કારણ કે તેવું માનવામાં (ક) યોગીજ્ઞાનમાં ગ્રાહકાકાર, અને (૨) ભ્રાન્ત-અભ્રાન્ત રૂપ બે જ્ઞાનમાં ગ્રાહ્યાકાર માનવો પડશે ! (અને આવા ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકાકારથી કલુષિત થવાથી તો, યોગીજ્ઞાનને પણ ઉપપ્લવરૂપ=ભ્રમરૂપ માનવું પડશે...)

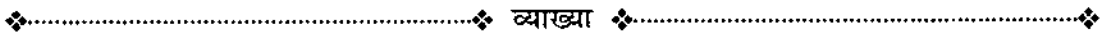
બૌદ્ધ : જો ગ્રાહકાદિ આકાર ન માનવામાં આવે તો ?

સ્યાદ્વાદી : તો તો તે યોગીજ્ઞાન દ્વારા, તે બે જ્ઞાનની ભ્રાન્ત-અભ્રાન્તતાનો અવગમ જ થઈ શકશે નહીં... (સ્પષ્ટ વાત છે કે, તે બેનું અલણ કરે તો ગ્રાહકાદિ આકાર માનવો પડે ને અલણ ન કરે તો તેઓનો અવગમ ન જ થઈ શકે...)

(૧૦૮) બૌદ્ધ : પણ યોગીઓની એવી અચિન્ત્ય શક્તિ છે, કે જેના બળે ગ્રાહ્ય-ગ્રાહક આકાર

येन तेन प्रकारेणैतदवगमेऽस्य च तथाभावगतावर्थतो ग्राहकाकारादयो नियमेन, अन्यथो-
भयायोगादिष्टासिद्धिः । बोधमात्रतत्त्ववादिनश्च सर्वत्र तद्भावे तदधिकाभावेनोपप्लवा-

अवगम इति चेत्, अधिकृतज्ञानयोर्भ्रान्तेतरभावस्येति सामर्थ्यम् । एतदाशङ्क्याह-नात्र-अन-
न्तरोदिते वस्तुनि प्रमाणम्, अन्यत्र पक्षपातात्-पक्षपातं मुक्त्वा । अभ्युच्चयमाह अपि
चेत्यादिना । अपि च येन तेन प्रकारेण-अचिन्त्यया चिन्त्यया वा शक्या एतदवगमे,
प्रक्रमादधिकृतज्ञानयोर्भ्रान्तेतरत्वावगमे योगिज्ञानेन अस्य च-योगिज्ञानस्य तथाभावगतौ-
अधिकृतज्ञानयोर्भ्रान्तेतरव्यवस्थाकारित्वावगताविति प्रक्रमः । किमित्याह-अर्थतः-सामर्थ्याद्
ग्राहकाकारादयो नियमेन-अवश्यन्त्या येन केनचित् प्रकारेण गृह्णाति तदसावस्य ग्राहकाकारः,
येन च तदेवम्भूतमिति ज्ञायते स पुनर्ग्राह्याकार इति । इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह-अन्यथा-
एवमनभ्युपगमे उभयायोगात् तेन तदवगमस्तत्तथाभावावगमश्चेत्युभयं तदयोगादिष्टासिद्धि-
र्भवत इति भावनीयम् । अभ्युच्चयमाह-बोधमात्रतत्त्ववादिनश्च-वादिनः सर्वत्र भ्रान्तेतर-

વિના પણ, તે બે જ્ઞાનની આન્ત-અઆન્તતાનો બોધ થઈ જાય...

સ્યાદ્વાદી : પણ આ વાતમાં પક્ષપાતને છોડીને બીજું કોઈ સચોટ પ્રમાણ નથી... (હા, પક્ષપાતથી આ બધી વાતો તમે માની શકો, પણ તેટલા માત્રથી યથાર્થતાની સિદ્ધિ ન થાય..)

બીજી વાત, જો ચિંત્ય/અચિંત્ય શક્તિથી કોઈપણ રીતે (તેન તદવગમે=) તે યોગીજ્ઞાન વડે, તે બેની વ્રાન્ત-અવ્રાન્તતાનો અવગમ માનો, તો અને (તથાભાવાવગમ=) ઉપરોક્ત યોગીજ્ઞાન જે પ્રમાણ - અપ્રમાણની વ્યવસ્થા કરે છે, તે યોગીજ્ઞાનનો તથાભાવ=વ્યવસ્થાકારિત્વ આપણને જણાય તે રૂપે જાણવામાં તેના ગ્રાહકાકારાદિ તો માનવા જ પડશે...

આશય એ કે, તે યોગીજ્ઞાન વડે ચિંત્ય-અચિંત્ય શક્તિથી તે બેની બ્રાન્ત-અબ્રાન્તતાનો અવગમ થતો હોય, તો અહીં યોગીજ્ઞાનનો ગ્રાહકાકાર માનવો જ પડે (એટલે જ તો તેના દ્વારા તેનું ગ્રહણ થાય છે) અને આપણને વ્યવસ્થાકારિત્વરૂપે યોગીજ્ઞાન જણાતું હોવાથી તેમાં ગ્રાહ્યાકાર પણ માનવો પડે.

પ્રશ્ન : જો આ રીતે ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકાકાર ન માનીએ તો ?

ઉત્તર : તો (૧) શ્રાહકાકાર ન હોવાથી યોગીજ્ઞાન દ્વારા બ્રાન્ત-અબ્રાન્તનો અવગમ થવાની વાત, અને (૨) શ્રાધ્વાકાર ન હોવાથી યોગીજ્ઞાન તેવી વ્યવસ્થા કરનાર છે, તેવું આપણને થતાં જ્ઞાનની વાત (આ બે વાત) સંગત થશે નહીં...

સાર એ કે, યોગીજ્ઞાનમાં પણ ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવ માનવો પડે અને તેથી તો તે પણ ઉપપ્લવરૂપ સિદ્ધ થશે... એટલે ખરેખર તો જૌદ્ધની ઈષ્ટસિદ્ધિ થઈ શકશે નહીં... (અર્થાત્ બ્રાન્ત/અબ્રાન્તની

१. 'नान्यथो' इति ग-पाठः । २. 'दिष्टसिद्धिः' इति ग-पाठः । ३. 'योगिज्ञानयोर्भ्रन्तेतरत्वागमे' इत्यधिकः

સિદ્ધેશ્ચેતિ પ્રપચ્ચયિષ્યામઃ। (૧૦૧) કથમનયોઽર્થાન્તેતરભેદાવસાયઃ ? સત્ક્ષયોપશમાદિતઃ
અનાવિલાનુભવસંવાદાદેરાવિદ્વદ્જ્ઞનાદિલોકસિદ્ધ એવેતિ । (૧૧૦) એવં ચ યદુક્તમ્-
'અથાર્થાકારં જડરૂપતાઽસ્ય, અન્યથા તદાકારત્વાભાવઃ, અનાકારત્વે તુ પ્રતિકર્મ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

જ્ઞાનયોસ્તદ્ભાવે સતિ-બોધમાત્રભાવે સતિ । કિમિત્યાહ-તદધિકાભાવેન હેતુના ઉપપ્લવાસિદ્ધેશ્ચ
ઇષ્ટાસિદ્ધિઃ ઇતિ પ્રપચ્ચયિષ્યામ ઋદ્ધ્વમ્ । પર આહ-કથમનયોઃ-યથાર્થાયથાર્થયોરધિ-
કૃતજ્ઞાનયોઽર્થાન્તેતરભેદાવસાયઃ-ધ્રાન્તાધ્રાન્તવિશેષાવગમઃ ? અત્રોત્તરમ્-સત્ક્ષયોપશમાદિતઃ
કારણાત્ । 'આદિ'શબ્દાચ્છુભોદયગ્રહઃ અનાવિલાનુભવસંવાદાદેઃ, દૃઢાનુભવસંવાદાદેરિત્યર્થઃ ।
આવિદ્વદ્જ્ઞનાદિલોકસિદ્ધ એવં તયોઽર્થાન્તેતરભેદાવસાય ઇતિ । એવં ચ સતિ યદુક્તં
પૂર્વપક્ષગ્રન્થે-અથાર્થાકારમિત્યાદિ યાવત્ તસ્ય સુમાદિકલ્પત્વાદિતિ, એતત્-પૂર્વપક્ષગ્રન્થોક્તમ્ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

વ્યવસ્થા ઘટી શકશે નહીં...)

ત્રીજી વાત, તમે તો જ્ઞાનાદ્વૈતવાદી હોવાથી, બ્રાન્ત/અબ્રાન્ત દરેક જ્ઞાનમાં માત્ર શુદ્ધ જ્ઞાન-
સ્વરૂપનું જ કથન કરનારા છો, એટલે તમારા મતે તો જ્ઞાનથી અતિરિક્ત વસ્તુ જ સિદ્ધ નથી, કે જે
બ્રાન્ત/અબ્રાન્તની ભેદક હોય...

ફલતઃ તમારી ઈષ્ટસિદ્ધિ બિલકુલ સિદ્ધ નથી... (જ્ઞાનથી અતિરિક્ત ઉપપ્લવ જેવી વસ્તુ કેમ
નથી ?) એ બધી વાતોનો વિસ્તાર અમે આગળ કરીશું...

❖ સ્થાદ્વાદમતે બ્રાન્ત-અબ્રાન્ત વ્યવસ્થાની નિર્બાધ સંગતિ ❖

(૧૦૯) બૌદ્ધ : તો યથાર્થ/અયથાર્થ બંને જ્ઞાનનાં બ્રાન્ત-અબ્રાન્ત રૂપ વિશેષનો અવગમ શી
રીતે થશે ?

સ્થાદ્વાદી : (૧) યથાર્થ ક્ષયોપશમ, (૨) શુભકર્મનો ઉદય... આ બધા કારણોથી, અબાધિત
અનુભવ-સંવાદીજ્ઞાન વગેરે થાય... અને તે દૃઢ અનુભવ-સંવાદીજ્ઞાન આદિથી બ્રાન્ત-અબ્રાન્તના
ભેદનો અવગમ સંગત જ છે, એવું વિદ્વાનથી લઈને અંગના સુધીના સર્વલોકને સંવેદનસિદ્ધ છે...

(આશય : ક્ષયોપશમ વગેરેથી જ્યાં અનુભવનો સંવાદ જણાય, ત્યાં અબ્રાન્તતાનો નિશ્ચય ને
જ્યાં ન જણાય ત્યાં બ્રાન્તતાનો નિશ્ચય...)

એટલે બ્રાન્ત-અબ્રાન્તની વ્યવસ્થા અસંગત નથી.

❖ જ્ઞાનમાં અર્થાકારતાનું વાસ્તવિક તાત્પર્ય ❖

(૧૧૦) ઉપરોક્ત હકીકત હોવાથી, પૂર્વપક્ષમાં તમે જે કહ્યું હતું કે → “જો જ્ઞાનને અર્થાકારરૂપ
માનશો, તો તેમાં અર્થનો આકાર આવી જતાં તે જડ બનશે, બાકી જડ માન્યા વિના તેમાં અર્થાકારતા

૧. દ્રષ્ટવ્યં ૮૭૫તમં પૃષ્ઠમ્ । ૨. 'રૂપતા સ્યાદન્યથા તથાકાર૦' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૩. 'એવાનયોઽર્થાન્તેતર૦' ઇતિ ડ-
પાઠઃ । ૪. ૮૭૫તમે પૃષ્ઠે ।

વ્યવસ્થાઽનુપપત્તિઃ, નિબન્ધનાભાવાત્, તત્સત્તામાત્રસ્ય સર્વત્રાવિશેષાત્, પ્રત્યાસત્તેર-
નિબન્ધનત્વાત્ તસ્ય સુમાદિકલ્પત્વાદિતિ, એતદુપન્યાસમાત્રફલમેવ, તથાઽર્થાકારતા-
ઽનભ્યુપગમાત્, યથાઽભ્યુપગમં તુ જડરૂપતાઽસિદ્ધેઃ, તદર્થગ્રહણપરિણામસ્યૈવાર્થા-
કારત્વાત્, અન્યથા તદનુપપત્તેઃ, અર્થલેશસ્ય કસ્યચિત્ તત્રાનુપ્રવેશાયોગાદિતિ નિર્લોઠિત-
મિદં સર્વજ્ઞસિદ્ધૌ । (૧૧૧) યદા ચ તસ્યૈવાર્થગ્રહણશક્તિરર્થાકારસ્તદા ન તદાકારત્વાભાવ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કિમિત્યાહ-ઉપન્યાસમાત્રફલમેવ, નિર્રથકમિત્યર્થઃ । કથમિત્યાહ-તથા-તેનોક્તદૂષણપ્રકારેણ ।
કિમિત્યાહ-અર્થાકારતાઽનભ્યુપગમાત્ જ્ઞાનસ્ય । યથાઽભ્યુપગમં તુ-યથાઽભ્યુપગમં પુનરર્થા-
કારતાયાઃ તથા જડરૂપતાઽસિદ્ધેઃ, જ્ઞાનસ્યૈવેતિ પ્રક્રમઃ । એનામેવાહ-તદર્થગ્રહણપરિણામ-
સ્યૈવ તસ્યેતિ વિજ્ઞાનસ્ય અર્થગ્રહણપરિણામસ્તસ્યૈવ અર્થાકારત્વાદ્ વિજ્ઞાનસ્ય અન્યથા-એવમન-
ભ્યુપગમે તદનુપપત્તેઃ-અર્થાકારતાઽનુપપત્તેરવિજ્ઞાનસ્ય । અનુપપત્તિશ્ચ અર્થલેશસ્ય કસ્યચિત્
તત્ર-વિજ્ઞાનેઽનુપ્રવેશાયોગાત્ । ન ચ તચ્છૂન્યસ્યાર્થગ્રહણપરિણામાદૃતે તદવસ્થસ્ય જ્ઞાનસ્યાર્થા-
કારતા નામેતિ ભાવનીયમેતદિતિ નિર્લોઠિતમિદં સર્વજ્ઞસિદ્ધૌ । યદા ચ તસ્યૈવ-વિજ્ઞાનસ્ય

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ઘટી શકે નહીં... જો તેને આકારરહિત=અનાકાર માનશો, તો તેના વિષય તરીકે પ્રતિનિયત ઘટાદિ
કર્મની વ્યવસ્થા સંગત થશે નહીં, કારણ કે તેમાં કોઈ પ્રતિનિયત નિબંધન=કારણ નથી અને જ્ઞાનની
સત્તામાત્ર તો સર્વત્ર અવિશેષ=સમાન છે, એટલે તો પ્રત્યાસત્તિ=અર્થનું સંનિધાન પણ પ્રતિનિયત
અર્થવ્યવસ્થાકારક માની શકાય નહીં, કારણ કે નિરાકાર જ્ઞાન તો સુપ્ત-ઉન્મત્ત વ્યક્તિનાં જ્ઞાન જેવું
છે..” ← તે બધું કથન પણ માત્ર ઉપન્યાસ પૂરતું જ છે, કારણ કે અમે સ્યાદ્વાદી, તેવી અર્થાકારતા
માનતાં જ નથી... જેવી માનીએ છીએ, તેમાં જડરૂપતા અસિદ્ધ છે.

પ્રશ્ન : તો કેવી અર્થાકારતા માનો છો ?

ઉત્તર : વિજ્ઞાનનો અર્થગ્રહણપરિણામ જ, વિજ્ઞાનની અર્થાકારતા છે ← આવું ન માનો તો
વિજ્ઞાનની અર્થાકારતા જ અસંગત થશે, કારણ તે તે વિજ્ઞાનમાં પદાર્થનો અંશમાત્ર પણ પ્રવેશ થતો
નથી... તો આવા અર્થશૂન્ય (પદાર્થના અનુપ્રવેશથી રહિત) વિજ્ઞાનમાં, અર્થગ્રહણપરિણામ સિવાય
બીજી તો કોઈ અર્થાકારતા ઘટતી નથી... તેથી તેનો અર્થગ્રહણપરિણામ જ અર્થાકારતારૂપ માનવો
જોઈએ..

આ વિશે કરાતી કુયુક્તિઓનું અમે “સર્વજ્ઞસિદ્ધિ” નામના ગ્રંથમાં સચોટ ઉન્મૂલન કર્યું છે...

સાર એ કે, અર્થગ્રહણપરિણામરૂપ અર્થાકારતા માનવામાં, વિજ્ઞાનને જડ માનવારૂપ દોષ રહેતો
નથી...

इति कथं प्रतिकर्मव्यवस्थाऽनुपपत्तिः ? निबन्धनोपपत्तेः, तयोरेव तत्स्वभावत्वेन तच्छक्ति-
विशेषभावादिति । (११२) यद् यद् ग्रहणशक्तिमत् तदेव तद्ग्राहकमितरदेव च तद्ग्राह्य-
मिति न तत्सत्तामात्रस्य सर्वत्राविशेषः तत्तथास्वभावत्वेन प्रत्यासत्तेः सनिबन्धनत्वात् ।

❖.....❖ व्याख्या ❖.....❖

अर्थग्रहणशक्तिः स्वगतैवाऽर्थाकारस्तदा न तदाकारत्वाभावः-अर्थाकारत्वाभाव इति-एवं
कथं प्रतिकर्मव्यवस्थाऽनुपपत्तिः ? किन्तूपपत्तिरेव । कथमित्याह-निबन्धनोपपत्तेः तदर्थ-
ग्रहणशक्तिरेव निबन्धनम् । एतदेवाह तयोरेवेत्यादिना तयोरेव, प्रक्रमात् ज्ञानार्थयोः तत्स्वभाव-
त्वेन हेतुना तच्छक्तिविशेषभावात् तयोः-ज्ञानार्थयोः शक्तिविशेषभावात् । भावार्थमाह यद्
यदित्यादिना । यज्ज्ञानं यद् ग्रहणशक्तिमत् नीलाद्यपेक्षया तदेव-ज्ञानं तद्ग्राहकं-नीलादिग्राहकं
इतरदेव च-नीलादि तद्ग्राह्यं-तस्य-ज्ञानस्य विशिष्टस्यैव ग्राह्यमिति-एवं न तत्सत्तामात्रस्य-
ज्ञानसत्तामात्रस्य । किमित्याह-सर्वत्राविशेषः, किन्तु विशेष एव । कथमित्याह-तत्तथास्वभाव-
त्वेन तयोरेव-ज्ञानार्थयोर्विशिष्टयोस्तथास्वभावत्वेन-उक्तप्रकारप्रतिनियतस्वभावत्वेन हेतुना

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

※ प्रतिनियत विषयव्यवस्थानी संगति ※

(૧૧૧) ઉપરોક્ત રીતે, જ્યારે વિજ્ઞાનની પોતામાં રહેલ અર્થગ્રહણશક્તિ અર્થાકારરૂપ હોય,
ત્યારે તે વિજ્ઞાનમાં અર્થનો આકાર અસંગત નથી... તો પછી તેના પ્રતિનિયત વિષયની વ્યવસ્થા
કેવી રીતે અસંગત કહેવાય ? ન જ કહેવાય, કારણ કે નિમિત્તની નિર્બંધિ સંગતિ છે...

ભાવ એ કે, વિજ્ઞાનમાં રહેલી અર્થગ્રહણશક્તિ જ ઘટાદિ પ્રતિનિયત પદાર્થને વિષય કરવામાં
નિમિત્તભૂત બને છે. એટલે ઘટાદિ પ્રતિનિયત અર્થગ્રહણશક્તિને અનુસારે, તે વિજ્ઞાન, ઘટાદિ
પ્રતિનિયત અર્થને જ ગ્રહણ કરે છે...

આ જ વાતને કહે છે -

જ્ઞાન અને અર્થનો તેવો સ્વભાવ જ હોવાથી, તે બેમાં પ્રતિનિયત એવી શક્તિવિશેષ રહેલી છે
(કે જેના આધારે પ્રતિનિયત વિષય-વિષયીભાવ સંગત બને...)

(૧૧૨) ભાવાર્થ : (૧) જે જ્ઞાન જે નીલાદિ પદાર્થને ગ્રહણ કરવાની શક્તિવાળું હોય, તે
જ્ઞાન જ, તે નીલાદિ પદાર્થને ગ્રહણ કરનાર છે, અને (૨) તે નીલાદિ પદાર્થ, તે વિશિષ્ટ (તદર્થગ્રહણ-
શક્તિવાળા) જ્ઞાનના જ ગ્રાહ્યરૂપ છે. તેથી પ્રતિનિયત વિષયવ્યવસ્થા અસંગત નથી.

આવી હકીકત હોય, ત્યારે જ્ઞાનની સત્તા સર્વત્ર (=બધા પદાર્થો વિશે) અવિશેષ=સમાન ન
કહેવાય, પણ પ્રતિનિયત પદાર્થ વિશે જ તેની સત્તા કહેવાય, કારણ કે વિશિષ્ટ એવા જ્ઞાન અને અર્થનો
પ્રતિનિયત સ્વભાવ હોવાથી, યથાસંનિહિત પદાર્થની પ્રત્યાસત્તિ સનિબંધન છે...

૧. 'તત્તત્સત્તા' इति क-पाठः । २. 'सर्वथा विरोधः तत्तथा०' इति क-पाठः ।

❖❖❖ ઇતિ બોધસ્યાવિશેષતઃ સુપ્તકલ્પત્વમસિદ્ધમ્, અર્થક્ષયોપશમસન્નિધાનજસ્યોક્તવદ્ વૈશિષ્ટ્યસિદ્ધેરિતિ ॥

(૧૧૩) સ્યાદેતદેવમપ્યાત્મમાત્રવેદિના વ્યતિરિક્તવેદનમયુક્તમેવ । સત્યમયુક્તં તદ્વત્ તદ્ભાવેન, ન પુનર્જપ્ત્યા, જ્ઞાનાન્તરાજ્ઞાનપ્રસજ્ઞાત્ । (૧૧૪) એવં ચ ન સન્તાનાન્તરાવગમ

❖❖❖ વ્યાખ્યા ❖❖❖

પ્રત્યાસત્તેઃ કારણાત્ સનિબન્ધનત્વાત્ । ઇતિ-એવં બોધસ્યાવિશેષતઃ સુપ્તકલ્પત્વમસિદ્ધમ્, અર્થક્ષયોપશમસન્નિધાનજસ્ય એવ ઉક્તવત્-યથોક્તં તથા વૈશિષ્ટ્યસિદ્ધેરિતિ ॥

સ્યાદેતદેવમપિ-ઉક્તનીત્યા આત્મમાત્રવેદિના, જ્ઞાનેનેતિ પ્રક્રમઃ, વ્યતિરિક્તવેદન-મયુક્તમેવ, વ્યતિરિક્તશ્ચાર્થ ઇતિ હૃદયમ્ । એતદાશક્ક્યાહ-સત્યમયુક્તમ્ । કથમિત્યાહ-તદ્વત્-જ્ઞાનવત્ તદ્ભાવેન-જ્ઞાનસત્તયૈવ, ન પુનર્જપ્ત્યા-જ્ઞાનેન । અયુક્તં વ્યતિરિક્તવેદનમ્ । કુત્ત ઇત્યાહ-

❖❖❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖❖❖

(આશય એ કે, જ્ઞાન સર્વત્ર અવિશિષ્ટ હોય તો તેમાં વિશિષ્ટ અર્થ જ વિષય ન બની શકે, પણ સ્વભાવભેદના કારણે, પ્રતિનિયત કર્મવ્યવસ્થા ઉપપન્ન થાય છે. તેથી પ્રત્યાસત્તિ (ઘટજ્ઞાનં પદમાં ઘટ અને જ્ઞાનની પ્રત્યાસત્તિ) સકારણ છે...)

તેથી તમારું જે કહેવું છે કે → “બધા પદાર્થો વિશે અવિશેષ હોવાથી, બોધમાત્ર તો સુપ્ત-ઉન્મત્ત જેવો છે” ← તે વાત પણ સિદ્ધ થતી નથી, કારણ કે બોધ કંઈ સર્વ પદાર્થ વિશે અવિશેષ નથી, પણ (૧) પદાર્થ, અને (૨) ક્ષયોપશમનાં સંનિધાનથી થયેલ બોધની, ઉપરોક્ત રીતે પ્રતિનિયત અર્થગ્રહણ કરવારૂપ વિશિષ્ટતા સિદ્ધ જ છે...

આવા પ્રતિનિયત અર્થગ્રાહી વિજ્ઞાનને સુપ્ત કહેવું ઉચિત નથી...

❖❖❖ અર્થગ્રહણ ન માનવામાં પુષ્કળ દોષો ❖❖❖

(૧૧૩) બૌદ્ધઃ જ્ઞાન તો માત્ર સ્વસ્વરૂપનું જ સંવેદન કરનાર છે, જ્યારે અર્થ તો સ્વરૂપથી જુદો છે, તો તેવા અર્થનું સંવેદન, જ્ઞાન દ્વારા થવું બિલકુલ યુક્ત નથી.

સ્યાદ્વાદીઃ હા, તમારી વાત એકદમ સાચી છે, કારણ કે જ્ઞાન જેમ જ્ઞાનસત્તારૂપે (=જ્ઞાયમાન એવો જે આકાર=જ્ઞાન, તે જ જ્ઞાનસત્તા, તે રૂપે...) પોતાના સ્વરૂપને જાણે છે, તેમ જ તે રૂપે બાહ્યાર્થને પણ જાણે એ વાત તો અયુક્ત જ છે... એટલે એ રૂપે તો બાહ્યાર્થનું ગ્રહણ અસંગત જ છે...

(આશય એ કે, જ્ઞાનનું વેદન થાય ત્યાં કર્તા, કર્મ અને કરણ ત્રણે એક બને. જ્ઞાન જ જ્ઞાનને જાણે, તે રૂપે તે અર્થને જાણતો નથી, પણ અર્થને જાણવામાં જ્ઞાન કરણ બને...)

પણ જ્ઞાન તે જ્ઞપ્તિરૂપે તો બાહ્યાર્થનું ગ્રહણ કરે જ છે, એટલે જ્ઞપ્તિરૂપે તો બાહ્યાર્થનો બોધ

❖❖❖ વિવરણમ્ ❖❖❖

45. તદ્વત્-જ્ઞાનવત્ તદ્ભાવેન-જ્ઞાનસત્તયૈવ, ન પુનર્જપ્ત્યેતિ । યથાહિ-જ્ઞાનં સ્વાત્માનં તદ્ભાવેન-

इति चिन्त्यतां देशनादेर्विषयः, (११५) यथा कथञ्चित् तदवगमे कः खलु तथैवार्थे

❖.....❖ व्याख्या ❖.....❖

ज्ञानान्तराज्ञानપ્રસજ્ઞાત્ । एवं च ज्ञानान्तराज्ञाने सति न सन्तानान्तरावगम इति-एवं चिन्त्यतां देशनादेर्विषयः, ⁴⁶देशनाज्ञानस्य प्रवृत्त्यादिज्ञानस्य चेत्यर्थः । यथा कथञ्चित्-^१तत्स्वभावत्वादिना

❖.....❖ अनेકાંતરશ્મિ ❖.....❖

હોવામાં કોઈ અસંગતિ નથી...

પ્રશ્ન : જાપ્તિ એટલે ?

ઉત્તર : ઘટાદિ પદાર્થ જ્ઞાયમાન છે, જણાય છે, એટલે તેઓમાં જ્ઞાયમાનત્વ નામનો ધર્મ રહેલો છે... આવો ઘટાદિ સાથે પ્રતિબદ્ધ જ્ઞાયમાનત્વ ધર્મ જ જાપ્તિ છે...

એટલે તે જાપ્તિરૂપે પદાર્થનું ગ્રહણ કરવામાં આવે, તો તે જ્ઞાનસ્વરૂપવેદી જ્ઞાન દ્વારા, પોતાથી અતિરિક્ત અર્થનું ગ્રહણ પણ સંગત જ છે...

(૧૧૪) બૌદ્ધ : જો તે જ્ઞાન દ્વારા, પોતાના સ્વસ્વરૂપથી અતિરિક્તનું વેદન ન માનીએ તો ?

સ્યાદ્વાદી : તો તો પોતાના જ્ઞાનસ્વરૂપથી અલગ એવાં બીજા વ્યક્તિનાં જ્ઞાનનું પણ વેદન-અવગમ નહીં થાય...

પ્રશ્ન : બીજાના જ્ઞાનનો અવગમ ન થાય તો શું વાંધો ?

ઉત્તર : વાંધો એ જ કે, ચૈત્રાદિ બીજા સંતાન-વ્યક્તિઓનાં જ્ઞાનનો બોધ નહીં થાય અને તો સામેવાળા વ્યક્તિની મનઃસ્થિતિ જાણ્યા વિના, દેશના અને પ્રવૃત્તિજ્ઞાન પણ શી રીતે ઘટશે?

આ બધું એકવાર શાંતિથી વિચારો...

તાત્પર્ય એ કે, (૧) જે વ્યક્તિને ઉપદેશ અપાય, અને (૨) જે વસ્તુનો ઉપદેશ અપાય - તે બેનું જ્ઞાન થયે જ દેશનાની પ્રવૃત્તિ થાય છે...(સ્પષ્ટ વાત છે કે, દેશના માટે વસ્તુનો બોધ અને સામેવાળાની મનઃસ્થિતિનું જ્ઞાન હોવું જરૂરી છે...) પણ હવે જો તમારા મતે જ્ઞાનથી અતિરિક્ત

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

જ્ઞાનસત્તયૈવ જ્ઞાયમાનાકારૈકત્વપરિણત્યેત્યર્થઃ, પરિચ્છિન્નન્તિ, તથૈવ યદિ બાહ્યમર્થ પરિચ્છિન્ન્યાત્, સ્યાત્ તદાઙ્યં ભવદુક્તો દોષઃ । યદા તુ જ્ઞપ્ત્યા ઘટાદિપદાર્થપ્રતિબદ્ધજ્ઞાયમાનત્વધર્મતલક્ષણયા અર્થપરિચ્છેદં કરોતિ જ્ઞાનં, તદોપપદ્યત એવ સ્યાત્મવેદિનોઽપિ તસ્ય બાહ્યાર્થવેદનમિતિ ॥

46. देशनाज्ञानस्य प्रवृत्त्यादिज्ञानस्य चेति । देशनायां ज्ञानं देशनाज्ञानं कथं कस्य यद् भवति तद्धि यस्यै च दिश्यते यच्च दिश्यते तयोर्ज्ञाने सति सम्भवति । यदा तु ज्ञानं सन्तानान्तरावगमं प्रति

૧. 'तथा' इति क-पाठः । २. 'तत्तत्स्वभावः' इति छ-पाठः । ३. 'णतेत्यर्थः' इति ख-च-पाठः । ४. 'यदि वा स्वमर्थ' इति ख-पाठः । ५. 'परिच्छिन्ना स्यात्' इति च-पाठः । ६. 'यदाऽनुज्ञप्त्या' इति क-पाठः । ७. 'ज्ञानस्य वेदेति' इति च-पाठः । ८. 'कथयस्य यद्' इति ख-पाठः, च-पाठस्तु 'कथय स्वयद्भवद्भि तद्धियस्यैव दिश्यते' । ९. पूर्वमुद्रिते तु 'यद्धि' इत्यशुद्धपाठः, अत्र तु N-प्रतानुसारेण शुद्धिः ।

તદ્વિરોધઃ ? અર્થસ્યૈવાભાવાદિતિ चेत्, कुतस्तदभावनिश्चयः ? ज्ञानानुभवादिति

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તદવગમે-સન્તાનાન્તરાવગમે કઃ ચત્તુઃ તથૈવ-તેનૈવ પ્રકારેણ અર્થે-રૂપાદૌ તદ્વિરોધઃ-અવગમ-વિરોધઃ ? અર્થસ્યૈવાભાવાત્ ઇતિ चेत् અવગમવિરોધઃ । એતદાશઙ્ક્યાહ-કુતસ્તદભાવ-નિશ્ચયઃ-અર્થાભાવનિશ્ચયઃ ? જ્ઞાનાનુભવાત્ એવ ઇતિ चेत्, ન તદ્વદર્થોઽનુભૂયત ઇત્યભિપ્રાયઃ ।

❖.....❖ અનેકાન્તરશ્મિ ❖.....❖

સંતાનાન્તરાદિનો અવગમ અસંભવિત જ હોય, તો દેશના શી રીતે થાય ? (શું સામેવાળાની મનઃસ્થિતિ જાણ્યા વિના બકવાનું છે ?)

અરે ! જો પરસંતાનનો અવગમ ન થતો હોય, તો તમે બુદ્ધને સર્વજ્ઞ શી રીતે માની શકશો ? કારણ કે બુદ્ધને પરકીયજ્ઞાનનો અવગમ નહીં થાય અને તો તેમનું સર્વજ્ઞપણું જ નહીં રહે...

વળી, જો જ્ઞાન, પરસંતાન માટે (ઘટાદિ જ્ઞાનાતિરિક્ત પદાર્થ માટે) નિર્વ્યાપાર જ હોય, તો ઘટ વગેરેનું પ્રદર્શક, પ્રવર્તક કે પ્રાપક જ્ઞાન સંભવિત નહીં રહે, અર્થાત્ કોઈ જ્ઞાન પ્રદર્શક, પ્રવર્તક કે પ્રાપક નહીં બની શકે અને તો બૌદ્ધમાન્યતામુજબ કોઈ જ્ઞાન પ્રમાણ નહીં રહે ! કારણ કે કોઈપણ જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય ક્રમશઃ સ્વવિષયપ્રદર્શકત્વ દ્વારા સ્વવિષયપ્રવર્તકત્વ અને તેના દ્વારા સ્વવિષયપ્રાપકત્વ ઉપર જ અવલંબિત હોય છે... હવે જો જ્ઞાન પોતાના વિષય અંગે નિર્વ્યાપાર હોય, તો તેનું સ્વવિષયપ્રદર્શકત્વાદિ સંગત થાય નહીં અને તો તેનું પ્રામાણ્ય જ ન રહે...

એટલે બધું શાંતિથી સમ્યગ્ વિચારીને, તમારો કદાગ્રહ મૂકી દો...

(૧૧૫) બૌદ્ધ : અમે દેશનાજ્ઞાન આદિનો એવો સ્વભાવ માની લઈશું, કે જેથી તેઓ દ્વારા જ્ઞાનથી અતિરિક્ત પણ સંતાનાન્તરનો બોધ થઈ જાય... (પછી તો વાંધો નહીં ને ?)

સ્વાદ્વાદી : જો એ રીતે યથાકથંચિત્ સંતાનાન્તરનો બોધ થતો હોય, તો તેની જેમ, અર્થનો પણ બોધ કેમ ન થાય ? (આશય એ કે, જ્ઞાન દ્વારા પોતાથી અતિરિક્ત જેમ સંતાનાન્તરનો બોધ થાય છે, તેમ અર્થનો પણ બોધ થશે જ...)

બૌદ્ધ : પણ ખરેખર તો કોઈ અર્થ જ નથી... (એટલે જ અમારું કહેવું છે કે, અર્થનો અવગમ અસંભવિત છે...)

સ્વાદ્વાદી : 'અર્થ નથી' - એવો નિશ્ચય તમે શેના આધારે કરો છો ?

બૌદ્ધ : જ્ઞાનાનુભવના આધારે... અભિપ્રાય એ કે, માત્ર જ્ઞાનનો જ અનુભવ થાય છે, તેની જેમ કોઈ અર્થનો નહીં, એટલે જ અમે નિર્ણય કરીએ છીએ કે, અર્થ જેવી કોઈ વસ્તુ જ નથી...

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

નિર્વ્યાપારમેવ, તદા કથં દેશના ? તથા પ્રદર્શકપ્રવર્તકપ્રાપકજ્ઞાનાનામપિ કો વિષયઃ પરસન્તાનાવગમે સતિ ઇતિ સમ્યક્ પર્યાલોચ્ય મુચ્યતાં કદાગ્રહઃ ॥

ચેત્, કેન જ્ઞાનાન્તરાનુભવઃ ? જ્ઞાનત્વાત્ તેનૈવેતિ ચેત્, કિમત્ર ભવતઃ પ્રમાણમ્ ? (૧૧૬) લોકાનુભવ એવેતિ ચેત્, નાસૌ નાર્થેઽપીતિ ચિન્ત્યતામ્ । ન ચાર્થો યુક્તિબાધિત ઇતિ ન્યાય્યમ્, તથાવિધયુક્ત્યભાવાત્ । ન ચાભિહિતા એવ તાસ્તથાવિધા ઇતિ, તાસાં જાતિયુક્તિત્વાત્ । ન ચૈતદ્ વચનમાત્રમેવ, તદ્ભાવસ્ય દર્શિતત્વાત્ । ન ચૈવમ્ભૂતા જ્ઞાનેઽપિ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

એતદાશઙ્ક્યાહ-કેન જ્ઞાનાન્તરાનુભવઃ, કેનચિત્ સન્તાનાન્તરવર્તિન ઇતિ ભાવઃ । જ્ઞાનત્વાત્ તેનૈવેતિ ચેત્, એતદપિ સ્વસંવિદિતમેવેતિ ભાવના । એતદાશઙ્ક્યાહ-કિમત્ર ભવતઃ પ્રમાણમ્ ? ન કિञ્ચિત્ તત્ત્વનીત્યેતિ ભાવઃ । લોકાનુભવ એવેતિ ચેત્ પ્રમાણમ્ । એતદાશઙ્ક્યાહ-ન અસૌ-લોકાનુભવો નાર્થેઽપીતિ ચિન્ત્યતામ્ । કિં તર્હિ ? જ્ઞાનાન્તરે ઇવાસ્ત્યેવ । ઇહૈવ ભદ્રચન્તરમાહ-ન ચાર્થો યુક્તિબાધિત ઇતિ ન્યાય્યમ્, વચ ઇતિ શેષઃ । કુત ઇત્યાહ-તથાવિધયુક્ત્યભાવાત્-અર્થબાધિકાયા યુક્તેઃ અભાવાત્ । ન ચાભિહિતા એવ પૂર્વ તાઃ-યુક્તયઃ તથાવિધાઃ-અર્થબાધિકા ઇતિ । કુત ઇત્યાહ-તાસાં જાતિયુક્તિત્વાદભિહિતયુક્તીનામ્ । ન ચૈતદ્ વચનમાત્રમેવ તાસાં

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સ્યાદ્વાદી : તો તો સંતાનાંતરનો (=બીજી વ્યક્તિના જ્ઞાનનો) અનુભવ પણ કોના આધારે થાય છે ?

બૌદ્ધ : તે પણ જ્ઞાનના આધારે જ... અર્થાત્ સંતાનાંતરનો અનુભવ તો જ્ઞાનમાં સ્વસંવિદિત છે. (એટલે એની વ્યવસ્થામાં કોઈ બાધક નથી...)

સ્યાદ્વાદી : પણ આ વાતમાં તમારે પ્રમાણ શું ? આશય એ કે, સંતાનાંતરનો અનુભવ સ્વસંવિદિત છે- એ વાતને સિદ્ધ કરનાર, કદાચહ સિવાય ખરેખર તો બીજું કોઈ પ્રમાણ જ નથી...

(૧૧૬) બૌદ્ધ : અરે ! તેમાં લોકાનુભવ જ પ્રમાણ છે. (લોકમાં સંતાનાંતરનો અનુભવ પ્રતીતિ-સિદ્ધ છે...)

સ્યાદ્વાદી : તેવો લોકાનુભવ તો અર્થમાં પણ છે જ... આશય એ કે, જ્ઞાનાંતરની જેમ અર્થનો અનુભવ પણ લોકસિદ્ધ છે. (એટલે લોકાનુભવથી તો અર્થની પણ સિદ્ધિ થશે જ.) એવું એકવાર બરાબર વિચારો...

બૌદ્ધ : પણ અર્થ તો યુક્તિબાધિત છે...

સ્યાદ્વાદી : એ વાત, ન્યાયસંગત નથી, કારણ કે અર્થને બાધિત કરનાર એવી કોઈ યુક્તિ નથી...

બૌદ્ધ : અરે ! એ બધી યુક્તિઓ તો અમે પૂર્વે જ કહી ને ?

સ્યાદ્વાદી : તમે કહી, પણ તે બધી જ યુક્તિઓ જૈતિયુક્તિ રૂપ છે, અર્થાત્ સ્વકાર્યસાધક નથી.

❖ જેમ બ્રાહ્મણ, પોતાનો આચાર ન પાળવાથી જાતિબ્રાહ્મણ કહેવાય, તેમ જે યુક્તિ, ખરેખર પોતાના સાધ્યને સિદ્ધ કરવા અસમર્થ હોય, તે પણ જાતિયુક્તિ જ કહેવાય...

૧. 'યુક્તવાત્' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. 'રાનુભવેન કેન' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. 'ભાવઃ ન કેન' ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।

ન સન્તિ, પ્રાયઃ સર્વત્રગત્વાદિતિ । તચ્ચ વક્ષ્યામઃ ॥

(૧૧૭) એતેન “સહોપલમ્ભનિયમાદભેદો નીલ-તદ્વિયોઃ દ્વિચન્દ્રાદિવત્” તથા

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
જાતિયુક્તિત્વમ્ । કુત્ત્વ ઇત્યાહ-તદ્વાવસ્ય-જાતિયુક્તિભાવસ્ય દર્શિતત્વાત્ । ન ચૈવં ભૂતાજ્ઞાનેઽપિ
ન સન્તિ જાતિયુક્તયઃ, કિન્તુ સન્ત્યેવ । કુત્ત્વ ઇત્યાહ-પ્રાયઃ સર્વત્રગત્વાત્ જાતિયુક્તીનામિતિ ।
એતચ્ચ-સર્વત્રગત્વં જાતિયુક્તીનાં વક્ષ્યામ ઋર્ધ્વમિતિ ॥

એતેનેત્યાદિ । એતેન-અનન્તરોદિતેન ગ્રન્થેન સહોપલમ્ભનિયમાત્ હેતોઃ અભેદો નીલ-
તદ્વિયોઃ-નીલ-નીલબુદ્ધ્યોર્દ્વિચન્દ્રાદિવદિતિ નિદર્શનં, તથા દર્શનોપાધિરહિતસ્ય-દર્શન-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

તે યુક્તિઓને ‘જાતિયુક્તિ’ કહેવાનું અમારું કથન, તે માત્ર બોલવા પૂરતું નથી, કારણ કે તેઓ કઈ રીતે જાતિયુક્તિ છે ? કઈ રીતે પોતાના કાર્યને સિદ્ધ કરવા અસમર્થ છે ? એ બધું અમે પૂર્વે જ કહી ગયા...

અને એવી જાતિયુક્તિઓ પ્રાયઃ બધે જ થઈ શકતી હોવાથી જ્ઞાન વિશે પણ નથી એવું નથી, અર્થાત્ ત્યાં પણ છે જ. (ભાવ એ કે, જેમ તમે જાતિયુક્તિ દ્વારા અર્થનો અપલાપ કરો છો, તેમ જાતિયુક્તિ દ્વારા જ્ઞાનનો પણ અપલાપ થઈ જ શકે...)

સાર એ કે, તે જાતિયુક્તિઓથી પદાર્થનું જ્ઞાન અસંગત ન ગણાય.. એટલે જ્ઞાનથી અતિરિક્ત પદાર્થનું અસ્તિત્વ હોવામાં કોઈ ક્ષતિ નથી...

❖ સહોપલંભથી જ્ઞાનાર્થની અભેદમાન્યતાનું ઉન્મૂલન ❖

(૧૧૭) બૌદ્ધ : જે પદાર્થનો જેની સાથે ઉપલંભ થાય, તે પદાર્થનો તેની સાથે અભેદ માનવો જોઈએ, જેમ કે બે ચંદ્રનો... અહીં બીજા ચંદ્રનો વાસ્તવિક ચંદ્ર સાથે જ ઉપલંભ થાય છે, એટલે તેને જુદો નહીં, પણ વાસ્તવિક ચંદ્ર સાથે અભિન્ન જ મનાય છે...

તેમ પ્રસ્તુતમાં, નીલપદાર્થનો નીલબુદ્ધિની સાથે જ ઉપલંભ થાય છે, એટલે તેને નીલબુદ્ધિથી અભિન્ન જ માનવો જોઈએ... ફલતઃ જ્ઞાનથી અતિરિક્ત નીલ જેવા કોઈ તત્ત્વનું અસ્તિત્વ જ નથી, એવું સિદ્ધ થાય છે.. અહીં અનુમાનપ્રયોગ આ રીતે કરવો → “નીલ-નીલબુદ્ધી અભિન્ને, સહોપલમ્ભાત્, દ્વિચન્દ્રોપલમ્ભવત્ ।”

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

47. દ્વિચન્દ્રાદિવદિતિ નિદર્શનમિતિ । યદ્ યેન સહોપલમ્ભ્યતે તત્ તસ્માદભિન્નમભ્યુપેયં યથા ચન્દ્રદ્વિતયમ્, શશધરયુગ્મજ્ઞાનાત્ । ઉપલમ્ભ્યતે ચ નીલાદિઃ પદાર્થો નીલાદિબુદ્ધ્યા સહૈતિ સ્વભાવહેતુઃ ॥

PP

‘‘દર્શનોપાધિરહિતસ્યાગ્રહાત્ તદગ્રહે ગ્રહાત્ ।

દર્શનં નીલનિર્ભાસં નાર્થો બાહ્યોઽસ્તિ કેવલઃ ॥’’¹

ઇત્યાદ્યપિ યદુચ્યતે પરૈસ્તત્ પ્રતિક્ષિતમેવ, (૧૧૮) વિચ્છિન્નાર્થગ્રહણસ્વભાવ-
સંવેદનવેદનપક્ષેઽસ્યાનવકાશત્વાત્ । વિચ્છિન્નાર્થગ્રહણમર્થપ્રત્યક્ષીકરણં તત્સ્વભાવ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વિશેષણશૂન્યસ્ય⁴⁸ અગ્રહાત્ કારણાત્ તદગ્રહે-દર્શનોપાધિગ્રહે ગ્રહાત્ । કિમિત્યાહ-દર્શનં
નીલનિર્ભાસં-નીલાકારં નાર્થો બાહ્યોઽસ્તિ નીલાદિઃ કેવલ ઇત્યાદ્યપિ યદુચ્યતે પરૈઃ-
વિજ્ઞાનવાદિભિઃ તત્ પ્રતિક્ષિતમેવ-નિરાકૃતમેવ । કુત ઇત્યાહ-વિચ્છિન્નાર્થગ્રહણસ્વભાવ-
સંવેદનવેદનપક્ષેઽસ્ય પરોદિતસ્ય કિમિત્યાહ-અનવકાશત્વાત્ કારણાત્ । તત્ર વિચ્છિન્નાર્થ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

વળી, આ વિશે પ્રમાણવાર્તિકમાં ધર્મકીર્તિએ કહ્યું છે કે -

“દર્શન=જ્ઞાનરૂપ વિશેષણથી શૂન્ય, નીલ જેવા કોઈ પદાર્થનું ગ્રહણ જ થતું નથી, જ્ઞાનરૂપ
વિશેષણનું ગ્રહણ થાય, તો જ તેની સાથે નીલપદાર્થનું ગ્રહણ થાય છે... એટલે સિદ્ધ થાય છે કે,
નીલાકારપ્રતિભાસી માત્ર જ્ઞાન જ વાસ્તવિક છે, બાકી જ્ઞાનથી અતિરિક્ત નીલ જેવો કોઈ બાહ્ય
પદાર્થ છે જ નહીં...” (પ્રમાણવાર્તિક - ૨/૩૩૫)

એટલે જ અમારું કહેવું છે કે, બાહ્ય કોઈ પદાર્થનું અસ્તિત્વ જ નથી...

(૧૧૮) સ્યાદ્વાદી : અમારા પૂર્વોક્ત કથનથી, તમારી (=વિજ્ઞાનવાદીની) આ વાતનો પણ
પ્રતિક્ષેપ થાય છે, કારણ કે જ્યારે પ્રતિનિયત જ્ઞાનભિન્ન અર્થને ગ્રહણ કરનાર સંવેદનનો સ્પષ્ટ
અનુભવ થતો હોય, ત્યારે તમારી વાતનો કોઈ અવકાશ રહેતો નથી.

પ્રશ્ન : પણ એવું કેમ ?

ઉત્તર : કારણ કે પ્રતિનિયત અર્થને ગ્રહણ કરવું એનો મતલબ જ એ કે, પ્રતિનિયત અર્થનું

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

48. દર્શનવિશેષણશૂન્યસ્યેતિ । દર્શનં જ્ઞાનં તદેવ વિશેષણમ્, જ્ઞેયસ્ય વિશેષકત્વાત્ । તેન શૂન્યસ્ય ।
જ્ઞાનલક્ષણે વિશેષણે પ્રતીયમાને એવાર્થઃ પ્રતીયત ઇત્યર્થઃ ॥

❖ પ્રશ્ન : અહીં જ્ઞાનને વિશેષણ કહેવાની શી જરૂર ?

ઉત્તર : કારણકે તે જ્ઞેયને વિશેષિત કરનાર છે. આશય એ કે, જ્ઞાતોઽયં ઘટઃ જ્ઞાનવિષયો ઘટઃ - એ રૂપે જ ઘટનું
ગ્રહણ થાય છે. તેમાં જ્ઞાન વિશેષણ બને છે...

✽ “યદેવ દૃશ્યતે તદેવાભ્યુપગમ્યતે । તથા હિ પ્રતિભાસાત્ તદગતમેવ નીલમવભાસતે, નાપરં । તતઃ પ્રતિભાસવ્યતિરેકેણ
ન પ્રમાણમ્, તતો નાભ્યુપગમઃ ।” - (પ્રજ્ઞાકરગુપ્તીય વાર્તિકાલંકાર ૨/૩૩૫ ભાષ્યમ્)

૧. અનુષ્ટુપ્ । ૨. પૂર્વમુદ્રિતે તુ ‘વિશેષણે’ ઇતિ પાઠો લુપ્તઃ, N-પ્રતાનુસારેણાઽત્ર સ્થાપિતઃ ।

વિજ્ઞાનાનુભવે સતિ અર્થપ્રત્યક્ષતયોભયભાવસિદ્ધેરનવકાશત્વમિતિ ॥

(૧૧૯) કિચ્છેદમયુક્તિસદ્ગતમેવ । તથાહિ-અત્ર નીલ-તદ્વિયોરભેદઃ સાધ્યઃ સહોપ-લમ્બનિયમેન । સોઽયમનયોઃ સતોરસતોર્વા સાધ્યેત । સત્ત્વે ન સતઃ સદન્તરાપત્તિરિત્ય-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ગ્રહણમર્થપ્રત્યક્ષીકરણં તત્સ્વભાવવિજ્ઞાનાનુભવે સતિ-અર્થપ્રત્યક્ષતાસ્વભાવવિજ્ઞાનાનુભવે સતિ અર્થપ્રત્યક્ષતયા કારણેન ઉભયભાવસિદ્ધેઃ-અર્થજ્ઞાનદ્વયસત્તાસિદ્ધેઃ । કિમિત્યાહ-અનવકાશ-ત્વમનન્તરોદિતસ્યેતિ ભાવનીયમ્ ॥

કિચ્છેદમિત્યાદિ । કિચ્છેદ-સંવેદનમનન્તરોદિતં અયુક્તિસદ્ગતમેવ । કથં ન યુક્તિસદ્ગત-મિત્યાહ-તથાહીત્યાદિ । તથાહિ-અત્ર-અનન્તરોદિતે નીલ-તદ્વિયોરભેદઃ સાધ્યઃ । કેન હેતુનેત્યાહ-સહોપલમ્બનિયમેન । સોઽયમ્-અભેદઃ અનયોઃ-નીલ-તદ્વિયોઃ સતોઃ-વિદ્યમાન-યોરસતોર્વા સાધ્યેત । કિચ્છાતઃ ? ઉભયથાઽપિ દોષ ઇત્યાહ-સત્ત્વે નીલ-તદ્વિયોઃ કિમિત્યાહ-ન સત એકસ્ય સદન્તરાપત્તિરિતિ કૃત્વા । કિમિત્યાહ-અભેદાસિદ્ધિઃ । ન હિ સત્ સદન્તરં

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

પ્રત્યક્ષ કરવું... હવે એ રીતે જો અર્થને પ્રત્યક્ષ કરવાના સ્વભાવવાળા વિજ્ઞાનનો સ્પષ્ટ અનુભવ થતો હોય, તો તો માનવું જ રહ્યું કે, અર્થનું પ્રત્યક્ષ થાય જ છે...

એ રીતે જ્યારે અર્થ પણ પ્રત્યક્ષસિદ્ધ હોય, ત્યારે તો અર્થ અને જ્ઞાન બંનેની સત્તા નિર્બાધિ સિદ્ધ થાય, માત્ર જ્ઞાનની નહીં...

તેથી તમારા અર્થનિરાસ કરવાના પ્રલાપને પ્રસ્તુતમાં કોઈ અવકાશ નથી...

❖ સહોપલંબથી અભેદસિદ્ધિમાં વિકલ્પબાળ ❖

(૧૧૯) બીજી વાત, તમે જે સહોપલંબ હેતુથી અભેદ સિદ્ધ કરવાનું અનુમાન બતાવ્યું, તે બિલકુલ યુક્તિસંગત નથી. તે આ પ્રમાણે -

એ અનુમાનમાં તમારે, સહોપલંબ હેતુથી નીલ અને નીલબુદ્ધિનો અભેદ સિદ્ધ કરવો છે... પણ તમે જેનો અભેદ સિદ્ધ કરવા જઈ રહ્યા છો, તે નીલ અને નીલબુદ્ધિને તમે (૧) સત્ માનો છો, કે (૨) અસત્ ? એ બંને પક્ષ પ્રમાણે દોષ આવે છે. જુઓ -

(૧) જો બંનેને સત્ માનો, તો તો બંનેનું જુદું અસ્તિત્વ જ સિદ્ધ થશે, કારણ કે એક સત્ પદાર્થ બીજા સત્રૂપ બની જાય એવું અસંભવિત છે. (આશય એ કે, જેમ ઘટ પટરૂપ ન બને, તેમ ઘટ જ્ઞાનરૂપ પણ ન જ બને...)

(૨) હવે તો (ક) તે બંનેને, કે (ખ) બેમાંથી કોઈ એકને અસત્ માનો, તો પણ અભેદની સિદ્ધિ થઈ શકે નહીં, કારણ કે અભેદ તો વસ્તુનો ધર્મ છે...

ભેદાસિદ્ધિઃ । અસત્ત્વાન્યતરસત્ત્વે ચ વસ્તુધર્મત્વાદભેદસ્યેતિ । (૧૨૦) નીલા ધીરેવેતિ પ્રતિજ્ઞાર્થં ઇતિ ચેત્, અન્યસ્ય તદ્ભાવે કો વિરોધઃ ? અસતસ્તદ્ભાવાનુપપત્તિરિતિ ચેત્,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ભવતિ । દ્વિતીયં વિકલ્પમધિકૃત્યાહ-અસત્ત્વં ચાન્યતરસત્ત્વં ચ, નીલ-તદ્વિયોરિતિ પ્રક્રમઃ, અસત્ત્વાન્યતરસત્ત્વં ⁴⁹તૈસ્મિન્શ્ચાભેદાસિદ્ધિઃ । કુત ઇત્યાહ-વસ્તુધર્મત્વાદભેદસ્યેતિ । ⁵⁰તન્નાય-મુભયાન્તરાભાવે । નીલા ધીરેવેતિ પ્રતિજ્ઞાર્થઃ અભેદાર્થઃ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-અન્યસ્યે-ત્યાદિ । અન્યસ્ય-ધિયો ભિન્નસ્ય તદ્ભાવે-નીલભાવે કો વિરોધઃ ? ન કશ્ચિદિત્યર્થઃ । અસત ઇત્યાદિ । અસતઃ અન્યસ્ય તદ્ભાવાનુપપત્તિઃ-નીલત્વાનુપપત્તિઃ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ભાવ એ કે, (ક) જો બંનેને અસત્ માનો, તો બે શશવિષાણની જેમ તે બેનો અભેદ સિદ્ધ થાય નહીં, અને (ખ) બેમાંથી એક તરીકે જો નીલરૂપ બાહ્યવસ્તુને અસત્ માનો, તો તેવા અસત્ નીલનો જ્ઞાનની સાથે અભેદ સિદ્ધ થઈ શકે નહીં. કારણ કે વસ્તુ-અવસ્તુનો અભેદ સિદ્ધ થાય નહીં... શું ખરવિષાણનો ઘટાદિ કોઈપણ પદાર્થ સાથે અભેદ સિદ્ધ કરાય છે ?

સાર : તેથી બેને કે બેમાંથી એકને અસત્ માનવામાં તેઓનો અભેદ સિદ્ધ ન થાય... (એટલે તમારા અનુમાનને યથાર્થ બનાવવા પણ અર્થને સત્ માનવો જરૂરી છે.)

❖ જ્ઞાનાદૈત અનુમાનની સંગતિનો પ્રતિકાર ❖

(૧૨૦) બૌદ્ધ : અભેદ સિદ્ધ કરવાનું તાત્પર્ય પહેલા સમજો... અમારી અભેદપ્રતિજ્ઞાનો અર્થ એ છે કે, નીલ બુદ્ધિ જ વાસ્તવિક છે... એટલે અહીં પૂર્વોક્ત વિકલ્પજાળોને કોઈ અવકાશ નથી...

સ્યાદ્વાદી : પણ નીલબુદ્ધિથી અતિરિક્ત નીલાદિ પદાર્થનું અસ્તિત્વ હોવામાં વિરોધ શું ? આશય એ કે, જ્ઞાનની જેમ અર્થનું અસ્તિત્વ હોવામાં પણ કોઈ વિરોધ નથી..

બૌદ્ધ : જ્ઞાનથી અતિરિક્ત પદાર્થ તો અસત્ છે, એટલે તેવા નીલાદિ પદાર્થનું અસ્તિત્વ હોવું બિલકુલ સંગત નથી.

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

49. તૈસ્મિન્શ્ચાભેદાસિદ્ધિરિતિ । યદિ હિ નીલસ્ય બાહ્યવસ્તુનોઽસત્ત્વમભ્યુપગમ્ય નીલધિયા સહાભેદઃ સાધ્યતે, તદા ન સિદ્ધચત્વેવાસૌ, વસ્ત્વવસ્તુનોરભેદાસિદ્ધેઃ । ન હિ સ્વરવિષાણસ્ય કેનચિદ્ ઘટાદિના પદાર્થેન સહાભેદઃ ક્વાપિ સાધ્યત ઇતિ ॥

50. તન્નાયમુભયાન્તરાભાવે ઇતિ । તત્-તસ્માન્નૈવાયમ્-અભેદો ભવતિ । કરિમન્ સતીત્યાહ-ઉભયસ્ય-નીલવિષયનીલબુદ્ધિલક્ષણસ્ય યુગ્મસ્ય મધ્યાદન્યતરસ્ય-એકસ્ય કસ્યચિદભાવે-તુચ્છત્વે સતિ ॥

૧. 'પ્રતિજ્ઞાર્થત્વાત્' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'નીલવિભ્રમનીલ૦' ઇતિ ચ-પાઠઃ ।

સ્યાદેતત્ તદસત્ત્વસિદ્ધૌ । અનનુભવાત્ તત્સિદ્ધિરેવેતિ ચેત્, ભવેદિયં ધ્યન્તરાભાવે, તત્ સ્વાનુભવવદેવેતિ ચેત્, અન્યોઽપિ સ્વસત્તાવાનેવ । (૧૨૧) ન ચ સ્વાત્મના અનનુભવા-વિશેષે તત્ત્વેતનાચેતનત્વે તેન તત્ત્વવ્યવસ્થિતૌ કથન્નિદાધિક્યેનાઙ્ગતાં પ્રતિપદ્યેતે,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સ્યાદેતદિત્યાદિ । સ્યાદેતત્-અનન્તરોક્તં તદસત્ત્વસિદ્ધૌ ધિયોઽન્યસ્યાસત્ત્વસિદ્ધૌ । અનનુ-ભવાદિતિ । અનનુભવાત્ કારણાદ્ ધિયોઽન્યસ્યેતિ પ્રક્રમઃ, તત્સિદ્ધિરેવ-તદસત્ત્વસિદ્ધેઃ સિદ્ધિ-રેવ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-ભવેદિત્યાદિ । ભવેદિયં-તત્સિદ્ધિર્ધ્યન્તરાભાવે, અધિકૃત-ધિયોઽન્યા ધીઃ ધ્યન્તરં તદભાવ ઇત્યર્થઃ, તદપિ નાનુભૂયત એવેતિ કૃત્વા । તદિત્યાદિ । તત્-ધ્યન્તરં સ્વાનુભવવદેવ ધ્યન્તરત્વાત્ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-અન્યોઽપીત્યાદિ । અન્યોઽપિ ધિયઃ નીલાદિઃ । કિમિત્યાહ-સ્વસત્તાવાનેવ પદાર્થત્વાદિતિ ભાવના । એતદેવ દ્રઢયન્નાહ-ન ચેત્યાદિ । ન ચ સ્વાત્મના-વિવક્ષિતૈકવિજ્ઞાનાપેક્ષ્યા અનનુભવાવિશેષે સતિ તયોઃ-ધ્યર્થયોઃ ચેતનાચેતનત્વે સ્વગતે તેન-સ્વમાત્રવેદિના તદનુભવરહિતેન જ્ઞાનેન તત્ત્વવ્યવસ્થિતૌ સત્યાં,

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સ્યાદ્વાદી : હા, જ્ઞાનથી અતિરિક્તની જો અસત્તા સિદ્ધ થાય, તો તમારી વાત સાચી... (પણ એ જ તો હજી અસિદ્ધ છે...)

બૌદ્ધ : જ્ઞાનથી અતિરિક્ત અર્થનો અનુભવ ન થવાથી જ સિદ્ધ થાય છે કે, જ્ઞાનથી અતિરિક્ત અર્થનું અસત્ત્વ છે...

સ્યાદ્વાદી : અરે ! એ રીતે તો પોતાના જ્ઞાનથી અતિરિક્ત સંતાનાંતરનો (=બીજી વ્યક્તિમાં રહેલા જ્ઞાનનો) પણ આપણને અનુભવ થતો નથી, એટલે તો તે સંતાનાંતરનું પણ અસત્ત્વ સિદ્ધ થશે. (જે તમને બિલકુલ ઈષ્ટ નથી.)

બૌદ્ધ : તે સંતાનાંતર ભલે પોતાના જ્ઞાનથી અતિરિક્ત હોય, તો પણ તે સ્વસ્વરૂપનો અનુભવ કરનાર તો છે જ ને ! (એટલે જ અમે તેને સત્ માનીએ છીએ...)

સ્યાદ્વાદી : એ રીતે તો અર્થ પણ ભલે પોતાના જ્ઞાનથી અતિરિક્ત હોય, તો પણ તે પદાર્થરૂપ હોઈ પોતાની સત્તાવાળો તો છે જ... (આશય એ કે, જ્ઞાનથી અતિરિક્ત હોવા છતાં, જેમ સ્વાનુભવ-વાળો કોઈ સંતાનાંતર વાસ્તવિક છે, તેમ પદાર્થરૂપ હોઈ અર્થ પણ વાસ્તવિક કેમ ન બને ?)

આ જ વાતને દૃઢ કરવા કહે છે -

(૧૨૧) માત્ર સ્વસ્વરૂપવેદી વિજ્ઞાન દ્વારા (૧) સંતાનાંતર, કે (૨) અર્થ - બેમાંથી એકેનો અનુભવ થતો નથી... આમ, અનનુભવની અપેક્ષાએ બંને અવિશેષ છે, સમાન છે... એટલે સ્વસંવેદી વિજ્ઞાન દ્વારા જ્યારે તે બેની તત્ત્વવ્યવસ્થા કરવામાં આવે, ત્યારે તે બેમાં રહેલ ચેતનતા-અચેતનતા

પરોક્ષત્વાવિશેષાત્ સ્વાનુમાનાપ્રવૃત્તેઃ તલ્લક્ષણાયોગાત્ સર્વધ્યન્તરાણાં તત્તુલ્યતાસિદ્ધેઃ,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ધ્યર્થયોરિતિ પ્રક્રમઃ, કથञ्चित્-કેનચિત્ પ્રકારેણ આધિક્યેન-વિશિષ્ટતયા અજ્ઞતાં પ્રતિપદ્યેતે ચેતનાચેતનત્વે ચ । કુત્ત્વમિત્યાહ-પરોક્ષત્વાવિશેષાત્ । ધ્યર્થયોરિતિ જ્ઞાનં હિ પરસ્ય સ્વસંવેદન-રૂપમ્ । ન ચ તદ્ ધ્યન્તરં પ્રત્યક્ષીકરોતિ નાપ્યર્થાન્તરમ્ । એવં ચ તેન તત્તત્ત્વવ્યવસ્થિતૌ તત્ત્વેતના-ચેતનત્વે અનુપયોગિની એવેતિ ભાવનીયમ્ । ઇત્થં ચૈતદજ્ઞીકર્તવ્યમિત્યાહ-સ્વાનુમાનાપ્રવૃત્તેઃ ધ્યન્તરત્વવ્યવસ્થિતાવપ્રવૃત્તિશ્ચ તલ્લક્ષણાયોગાત્-અનુમાનલક્ષણાયોગાત્ પક્ષધર્મત્વાદ્યગ્રહણેન । ન ચ સામાન્યતોદૃષ્ટમાત્રાદતોઽધિકૃતજ્ઞાનવદન્યદપિ યદસ્તિ તત્ત્વેતનમેવેતિ ભવતિ તત્તત્ત્વ-વ્યવસ્થિતિઃ । કુત્ત્વમિત્યાહ-સર્વધ્યન્તરાણાં-સન્તાનાન્તરવર્તિનાં તત્તુલ્યતાસિદ્ધેઃ-અધિકૃત-જ્ઞાનતુલ્યતાસિદ્ધેઃ સ્વાનુમાનેનેતિ । અતુલ્યાનુમિતૌ ચ નીલાદ્યપેક્ષયા બોધમાત્રસામાન્યતઃ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

કોઈપણ પ્રકારે મહત્ત્વનું અંગ બની શકે નહીં, કારણ કે પરોક્ષરૂપે તો બંને સમાન છે.

ભાવાર્થ : સંતાનાંતરગતજ્ઞાન અને અર્થ, બંને વિવક્ષિત જ્ઞાન માટે સમાનપણે પરોક્ષ છે. તેમનો અનુભવ તેમાં થતો નથી. હવે તે વિવક્ષિત જ્ઞાનથી જ તત્ત્વવ્યવસ્થા કરવાની હોય, તો જે બે વસ્તુ સમાનપણે પરોક્ષ છે, તેમાંથી એક વાસ્તવિક છે (કારણ કે ચેતન છે) ને બીજી અસત્ છે (કારણ કે જડ છે) તેવી સિદ્ધિ થઈ શકે નહીં. ચેતનત્વ-અચેતનત્વરૂપ તેમાં રહેલા ધર્મોથી, જ્ઞાનને કંઈ ભેદ પડતો નથી.

❖ અર્થનું અનુમાન પણ નિર્બાધ ❖

પ્રત્યક્ષ તો જ્ઞાનનું નથી. વળી, અનુમાન કરવા માટે પક્ષધર્મતા (=હેતુનું પક્ષમાં હોવું) વગેરેનું ગ્રહણ જોઈએ (પણ ગ્રહણ થતું નથી, કારણ કે અનુમાન) તે થતું નથી. (અનુમાનનો આકાર આવો થાય → ધ્યન્તરં સત્, ચેતનત્વાત્, વિવક્ષિતધીવત્ । તેમાં; ચેતનત્વમાં પક્ષધર્મતાગૃહીત નથી થતી) એટલે, સંતાનાંતરની વ્યવસ્થામાં સ્વાનુમાનની (પ્રમાતા દ્વારા કરાતી અનુમિતિની) પ્રવૃત્તિ સિદ્ધ થતી નથી...

બૌદ્ધ : સામાન્યતોદૃષ્ટ અનુમાનથી, વિવક્ષિતજ્ઞાનની જેમ બીજાને પણ ચેતનરૂપ જ માની લઈએ તો ? (અમે અનુમાનપ્રયોગ આવો કરીશું - “અન્યદપિ ચેતનમેવ, તથૈવ તેષાં સામાન્યતો દર્શનાત્, વિવ-ક્ષિતજ્ઞાનવત્ ।”)

સ્યાદ્વાદી : અરે ! આવા સામાન્યતોદૃષ્ટ અનુમાનથી તો સંતાનાંતરવર્તી તમામ જ્ઞાનો વિવક્ષિતજ્ઞાનને તુલ્ય બનશે. (ધારો કે વિવક્ષિતજ્ઞાન ઘટાકાર હોય, તો અમે અનુમાન કરીશું કે -

❖ સામાન્યતોદૃષ્ટ એટલે સામાન્યરૂપે અન્ય-વ્યતિરેક બંને વ્યાપ્તિ જ્યાં મળી હોય, તેવો હેતુ... આવા હેતુથી થતું અનુમાન સામાન્યતોદૃષ્ટ અનુમાન કહેવાય... સામાન્યેનાન્વયવ્યતિરેકયોઃ સાધનાઙ્ગયોર્યદ્દૃષ્ટં તત્સામાન્યતોદૃષ્ટમન્વયવ્યતિરેકિ ચેતિ ॥ ઇતિ પઙ્ક્ષર્શનસમુચ્ચયે)

❖❖❖ (૧૨૨) અતુલ્યાનુમિતૌ ચાન્યસ્મિન્નપ્યવિરોધઃ સત્ત્વાદિના કથંચિત્ તથાતુલ્યત્વોપ-
પત્તેઃ ॥

(૧૨૩) પરસિદ્ધભેદવ્યવચ્છેદઃ સાધ્યાર્થં इत्यप्ययुक्तम्, विकल्पानुपपत्तेः । स
ह्यस्य प्रमाणसिद्धोऽप्रमाणसिद्धो वा स्यात् । प्रमाणसिद्धत्वे कथं तद्व्यवच्छेदसिद्धिः ?

❖❖❖ વ્યાખ્યા ❖❖❖

કિમિત્યાહ-અન્યસ્મિન્નપિ, પ્રક્રમાદ્ ધ્યન્તરાદન્યસ્મિન્નર્થેઽપીત્યર્થઃ, અવિરોધઃ । અનુમિતેઃ નિબ-
ન્ધનમાહ-સત્ત્વાદિના । ‘આદિ’શબ્દાજ્ઞેયત્વાદિગ્રહઃ, કથંચિત્-કેનચિત્ પ્રકારેણ તથા-
સમાનબુદ્ધિજનકત્વેન તુલ્યત્વોપપત્તેઃ ઇતિ ॥

પક્ષાન્તરમધિકૃત્યાહ-પરેત્યાદિ । પરસિદ્ધભેદવ્યવચ્છેદો નીલ-તદ્વિયોઃ સાધ્યાર્થં इत्यपि
પરોત્તરમયુક્તમ્ । કુત્ત્વ ઇત્યાહ-વિકલ્પાનુપપત્તેઃ । ઇમામેવાહ સ હીત્યાદિના । સઃ-ભેદો નીલ-
તદ્વિયોઃ યસ્માદસ્ય-પરસ્ય બાહ્યાર્થવાદિનઃ પ્રમાણસિદ્ધઃ-પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણપ્રમિતઃ અપ્રમાણ-
સિદ્ધો વા-અસત્કલ્પનારૂપઃ સ્યાત્ । કિઞ્ચાતઃ ? ઉભયથાઽપિ દોષ ઇત્યાહ-પ્રમાણસિદ્ધત્વે,

❖❖❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖❖❖

સર્વાણિ જ્ઞાનાનિ, ઘટાકારાણિ, સામાન્યતઃ તથૈવ દર્શનાત્, વિવક્ષિતજ્ઞાનવત્ ।)

(૧૨૨) બૌદ્ધઃ બોધરૂપે સમાન હોવા છતાં પણ, નીલાદિની અપેક્ષાએ અમે તે જ્ઞાનોની અતુલ્યરૂપે
(=વિવક્ષિતજ્ઞાનથી વિસદૃશરૂપે) અનુમિતિ કરી લઈએ તો ?

સ્યાદ્વાદીઃ અરે ! એવી અતુલ્ય અનુમિતિ તો અર્થમાં પણ અવિરુદ્ધ છે... આશય એ કે, બોધરૂપે
સમાન હોવા છતાં પણ જેમ સંતાનાંતરમાં (નીલાકારાદિની અપેક્ષાએ) વિસદૃશતા માનો છો, તેમ
સત્ત્વરૂપે સમાન હોવા છતાં પણ, અર્થમાં (અચેતનતાની અપેક્ષાએ) વિસદૃશતા હોવામાં કોઈ વિરોધ
નથી.

પ્રશ્નઃ પણ વિજ્ઞાન સાથે, શું અર્થની કોઈ અપેક્ષાએ તુલ્યતા છે ?

ઉત્તરઃ હા, કારણ કે સત્ત્વ-જ્ઞેયત્વાદિની અપેક્ષાએ તે બેની કથંચિત્ તુલ્યતા છે જ... (એટલે
તુલ્યરૂપ હોવા છતાં પણ, સંતાનાંતરની જેમ અર્થમાં પણ વિસદૃશતા હોવી સંગત જ છે) તેથી જ્ઞાન-
અર્થનો સર્વથા અભેદ માનવો યોગ્ય નથી...

❖ ભેદવ્યવચ્છેદરૂપ પ્રતિજ્ઞાનો નિરાસ ❖

(૧૨૩) બૌદ્ધઃ નીલબુદ્ધિ અને નીલને અભેદ કહેવાનું તાત્પર્ય એ કે, બાહ્યાર્થવાદીમતે પ્રસિદ્ધ
એવા બેના ભેદનો(=પૃથક્તાનો) વ્યવચ્છેદ કરવો... (આમ, પરપ્રસિદ્ધ ભેદનો વ્યવચ્છેદ) એ જ
અમારો સાધ્યાર્થ છે...

સ્યાદ્વાદીઃ તમારું આ કથન પણ અયુક્ત છે, કારણ કે અહીં વિકલ્પોની અસંગતિ છે. તે આ
રીતે → નીલ અને નીલબુદ્ધિનો ભેદ, શું બાહ્યાર્થવાદીને (૧) પ્રમાણસિદ્ધ છે, કે (૨) અપ્રમાણસિદ્ધ ?

૧. ‘કથંચિત્ તુલ્યં’ ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. ‘પરપ્રસિદ્ધભેદવ્યવચ્છેદોઽસાધ્યાર્થ’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।

સિદ્ધૌ વા પ્રમાણસિદ્ધત્વમ્ । અપ્રમાણસિદ્ધસ્તુ ન સિદ્ધ એવ પરસ્યાપિ । કિમસ્ય વ્યવચ્છેદ-
સાધનેન ? ॥

(૧૨૪) સ્યાદેતત્ પ્રમાણસિદ્ધ ઇતિ વિભ્રમાપોહઃ સઙ્ગરાર્થઃ । અત્રાપ્યેતદનિવૃત્તિરેવ
ન્યાયાનુપપત્તિશ્ચ બોધમાત્રતત્ત્વવાદિનો વિભ્રમાયોગાત્ ભેદકાભાવેન કાલુષ્યાસિદ્ધેઃ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પ્રક્રમાત્રીલતદ્વિયોર્ભેદસ્ય કથં તદ્વ્યવચ્છેદસિદ્ધિઃ, બોધમાત્રસ્યાપિ વ્યવચ્છેદસિદ્ધ્યાપત્તેઃ ।
સિદ્ધૌ વા-તદ્વ્યવચ્છેદસ્ય પ્રમાણસિદ્ધત્વં કથં તદ્દેદસ્ય ? અપ્રમાણસિદ્ધસ્તુ નીલ-
તદ્વિયોર્ભેદઃ । કિમિત્યાહ-ન સિદ્ધ એવ પરસ્યાપિ-બાહ્યાર્થવાદિનઃ । કિમસ્ય વ્યવચ્છેદ-
સાધનેન ? ન કિञ્ચિદિત્યર્થઃ ॥

સ્યાદેતદિત્યાદિ । અથૈવં મન્યસે-પ્રમાણસિદ્ધોઽધિકૃતભેદ ઇતિ વિભ્રમાપોહઃ સઙ્ગરાર્થઃ-
પ્રતિજ્ઞાર્થઃ, અભેદો નીલ-તદ્વિયોરિતિ । એતદાશઙ્ક્યાહ-અત્રાપીત્યાદિ । અત્રાપિ-પૂર્વપક્ષે એતસ્ય-
અનન્તરોદિતસ્ય અનિવૃત્તિરેવ । સ હ્યસ્ય વિભ્રમઃ પ્રમાણસિદ્ધોઽપ્રમાણસિદ્ધો વેત્યેવં યોજ્યમ્ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

← આ બંને વિકલ્પ પ્રમાણે દોષ આવે છે...

(૧) જો તે ભેદ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી સિદ્ધ હોય, તો તેનો વ્યવચ્છેદ શી રીતે સિદ્ધ થઈ શકે ?
(શું પ્રમાણસિદ્ધ વસ્તુનો વિલોપ થાય ?) પ્રમાણસિદ્ધ ભેદનો વ્યવચ્છેદ કરશો, તો જ્ઞાનનો પણ વ્યવચ્છેદ
થઈ શકશે.

અથવા જો તે ભેદનો વ્યવચ્છેદ સિદ્ધ હોય, તો તો તે પ્રમાણસિદ્ધ શી રીતે કહેવાય ? (સ્પષ્ટ
વાત છે કે, વ્યવચ્છેદ થનારી વસ્તુ, મૃગજળની જેમ પ્રમાણસિદ્ધ ન જ હોઈ શકે...) એટલે પહેલો
વિકલ્પ યુક્ત નથી...

(૨) હવે જો બાહ્યાર્થવાદીને, તે બેનો ભેદ પ્રમાણસિદ્ધ નથી, તો તેનો વ્યવચ્છેદ કરવાની પણ
કોઈ જરૂર નથી, કારણ કે પ્રમાણરહિત વસ્તુ તો બાહ્યાર્થવાદીને પણ સિદ્ધ નથી... (સામેવાળો તેને
સ્વીકારતો હોય, તો તેનો વ્યવચ્છેદ વ્યાજબી ગણાય... પણ તે જ્યારે સ્વીકારતો જ નથી, ત્યારે
તેની સામે તેનો વ્યવચ્છેદ કરવો નિષ્ફળ છે...) એટલે બીજો વિકલ્પ પણ દોષગ્રસ્ત છે...

તેથી ભેદનો વ્યવચ્છેદ પણ સાધ્યાર્થ ન માની શકાય.

❖ વિભ્રમાપોહરૂપ પ્રતિજ્ઞાનો નિરાસ ❖

(૧૨૪) બૌદ્ધઃ “બંનેનો ભેદ પ્રમાણસિદ્ધ છે” - એવા વિભ્રમનો અપોહ (=વ્યવચ્છેદ) કરવો
એ જ અમારી નીલ અને નીલબુદ્ધિની અભેદપ્રતિજ્ઞાનો અર્થ છે...

સ્યાદ્વાદી : તમારા આ કથનમાં પણ પૂર્વોક્ત વિકલ્પ તદવસ્થ જ છે. જુઓ → ભેદનો વિભ્રમ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
(૧૨૫) એવં સત્ત્વાયતો ગ્રહણાભાવાત્ પ્રત્યનીકાનવગમેનાપોહાનુપપત્તેરિત્યસુન્દરઃ પક્ષઃ,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
ન્યાયાનુપપત્તિશ્ચ इत्यभ्युच्चयः । एनामेवाह-बोधमात्रतत्त्ववादिनः-योगाचारस्य विभ्रमा-
योगात् । अयोगश्च भेदकाभावेन-वस्तुसत्कर्माद्यभावेन हेतुना कालुष्यासिद्धेर्बोधमात्रतत्त्वस्य ।
एवं सत्त्वायतो ग्राहणाभावाद् विभ्रमस्य । यदि नामैवं ततः किमित्याह-प्रत्यनीकानवगमेन
हेतुनाऽपोहानुपपत्तेर्भ्रमस्य । विभ्रमावगतौ हि तत्प्रत्यनीकावगमस्तत्तत्प्रयोगात् तदपोहसिद्धिः,

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖
(૧) પ્રમાણસિદ્ધ છે, કે (૨) અપ્રમાણસિદ્ધ ? (૧) પ્રમાણસિદ્ધ હોય તો તેનો અપોહ ન જ થઈ શકે,
અને (૨) જો પ્રમાણસિદ્ધ ન હોય, તો તે બાહ્યાર્થવાદીને સિદ્ધ જ નથી, એટલે તેનો અપોહ કરવાની
પણ કોઈ જરૂર નથી...

બીજી વાત, આ પક્ષમાં તો ન્યાયની પણ અસંગતિ છે, કારણ કે શુદ્ધબોધમાત્રવાદી યોગાચારમતે
તો વિભ્રમ પણ ઘટતો નથી... (તો તેનો અપોહ શી રીતે સંગત થાય ?)

પ્રશ્ન : પણ વિભ્રમ કેમ ન ઘટે ?

ઉત્તર : કારણ કે જ્ઞાનાદ્વૈતવાદીમતે તો જ્ઞાનથી અતિરિક્ત વસ્તુ-કર્મ આદિ કોઈ જ ભેદક નથી,
એટલે શુદ્ધબોધમાં એવી કોઈ કલુષતા પણ સિદ્ધ નથી, કે જેના આધારે તેને વિભ્રમ કહી શકાય.

(૧૨૫) આ રીતે ન્યાય પ્રમાણે, વિભ્રમનું ગ્રહણ જ સંભવિત નથી.... ને વિભ્રમનાં ગ્રહણ
વિના, તેના પ્રત્યનીક-અવિભ્રમનો બોધ ન થતાં, વિભ્રમનો અપોહ સંગત થઈ શકે નહીં...

ભાવ એ કે, ચિત્તમોહક એવા વિભ્રમનાં કારણભૂત ક્લિષ્ટ કર્મ આદિનું જ્ઞાન થયે જ તે વિભ્રમોનું
જ્ઞાન થવું સંગત છે... હવે તમારા મતે, જ્ઞાનથી અતિરિક્ત ક્લિષ્ટકર્માદિનું તો પરમાર્થથી અસ્તિત્વ
જ નથી, તો તે કારણો શી રીતે જણાય ? (શું ખરવિષાણાદિ અસત્નું અસ્તિત્વ કોઈ જાણી શકે ?)

અને કારણોનાં જ્ઞાન વિના, તે વિભ્રમનું જ્ઞાન પણ ન જ થાય...

પ્રશ્ન : વિભ્રમનું જ્ઞાન ન થાય તો વાંધો શું ?

ઉત્તર : વાંધો એ જ કે, તેનાં જ્ઞાન વિના તેના પ્રત્યનીક=વિરોધી=અવિભ્રમનું જ્ઞાન પણ ન જ

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

51. તત્પ્રત્યનીકાવગમત્ इति । तस्य-विभ्रमस्य प्रत्यनीकोऽविभ्रमस्तत्प्रत्यनीकस्तस्यावगमः-ज्ञानं
तस्मात् । इदमुक्तं भवति-चित्तमोहिविभ्रमकारणेषु क्लिष्टकर्मादिषु ज्ञातेषु सत्सु ज्ञायन्ते तानि च परमार्थतः
सन्ति न सन्ति भवतां मते, अतः कथं तानि ज्ञायन्ते ? नहि खरविषाणं कश्चिद् वेत्ति । तज्ज्ञानाभावे च
कथं विभ्रमो ज्ञायते ? विभ्रमावगमाभावे च कथं तत्प्रत्यनीकस्याविभ्रमस्यावगतिः स्यादिति ? ॥

૧. 'નેવગમેન' ઇતિ ડ-પાઠઃ । ૨. 'પત્તિર્વિભ્રમસ્ય' ઇતિ ડ-પાઠઃ । ૩. 'ગમસ્તત્પ્રયોગાત્' ઇતિ ડ-પાઠઃ ।

(૧૨૬) પ્રત્યક્ષવિરુદ્ધાદિદોષયુક્તત્વાચ્ચ । જ્ઞાનસ્ય વિચ્છિન્નાર્થગ્રાહિત્વાત્ તથાઽનુભવ-
ભાવાદુભયભાવસિદ્ધેઃ પ્રત્યક્ષવિરુદ્ધઃ । તથા તદ્વૈચિત્ર્યવેદનાદ્ ભેદકમન્તરેણ તદયોગાદ્
બોધમાત્રસ્યાભેદકત્વાત્ અનુમાનવિરુદ્ધઃ । (૧૨૭) “પચ્ચ બાહ્યા દ્વિવિજ્ઞેયાઃ” ઇતિ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

નાન્યથા ઇતિ-એવમસુન્દરઃ પક્ષઃ । તથા પ્રત્યક્ષવિરુદ્ધાદિદોષયુક્તત્વાચ્ચ કારણાદસુન્દરઃ
પક્ષ ઇતિ । એતદેવાહ જ્ઞાનસ્યેત્યાદિના । જ્ઞાનસ્ય વિચ્છિન્નાર્થગ્રાહિત્વાત્ કારણાત્ તચ્છીલતયા
તથાઽનુભવભાવાત્ । કિમિત્યાહ-ઉભયભાવસિદ્ધેઃ-જ્ઞાનાર્થોભયસત્તાસિદ્ધેઃ પ્રત્યક્ષવિરુદ્ધઃ
પક્ષઃ, પ્રત્યક્ષપ્રસિદ્ધાર્થાપહવાદિતિ ભાવઃ । તથા તદ્વૈચિત્ર્યવેદનાત્, પ્રક્રમાજ્ઞાનવૈચિત્ર્યવેદનાત્,
ભેદકમન્તરેણ તદયોગાત્-તદ્વૈચિત્ર્યાયોગાત્ બોધમાત્રસ્ય વ્યક્ત્યન્તરભાવિનોઽપિ અભેદક-
ત્વાદ્ બોધમાત્રતત્ત્વતયાઽનુમાનવિરુદ્ધઃ ⁵² સામાન્યતસ્તદપરસિદ્ધેઃ ⁵³ કાર્યવ્યતિરેકાદિત્યર્થઃ । તથા

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

થાય... એટલે તો વિભ્રમનો અપોહ પણ સિદ્ધ થઈ શકે નહીં... (આશય એ કે, વિભ્રમનો બોધ થયે
તેના પ્રત્યનીકનો બોધ પણ શક્ય હોવાથી, તે તે પ્રત્યનીકના પ્રયોગથી તે વિભ્રમનો અપોહ પણ
સંગત બને... પણ વિભ્રમનો બોધ ન થતો હોવાથી જ તે બધું અસંગત ઠરે છે...)

એટલે બૌદ્ધકલ્પિત વિભ્રમાપોહરૂપ પ્રતિજ્ઞા બિલકુલ સુંદર નથી...

(૧૨૬) ત્રીજી વાત, જો બંનેના ભેદના વિભ્રમનો અપોહ માનશો, તો તો પ્રત્યક્ષવિરોધાદિ
પુષ્કળ દોષો આવશે... (એટલે પણ તમારી પ્રતિજ્ઞા સુંદર નથી...) તે આ પ્રમાણે -

❖ અર્થભિરાસમાં પ્રત્યક્ષવિરોધાદિ પુષ્કળ દોષો ❖

(૧) પ્રત્યક્ષવિરોધ → જ્ઞાન તે વિચ્છિન્ન (જ્ઞાનભિન્ન) અર્થને ગ્રહણ કરનાર છે, કારણ કે
તેવો જ અનુભવ થાય છે... એટલે તો જ્ઞાન-અર્થ બંનેની સત્તા સિદ્ધ થશે... આ વાત પ્રત્યક્ષસિદ્ધ
હોઈ, અર્થનો અપલાપ કરવો પ્રત્યક્ષવિરુદ્ધ જ ગણાય...

(૨) અનુમાનવિરોધ → નીલાકાર-ઘટાકારાદિરૂપે જ્ઞાનની વિચિત્રતાનો અનુભવ થાય છે...
હવે આવી વિચિત્રતા ભેદક વિના ઘટી શકે નહીં. તો તેઓનો ભેદક કોણ ? તો માનવું જ રહ્યું કે,
નીલ-ઘટાદિ વાસ્તવિક પદાર્થ...

પ્રશ્ન : શું જુદા-જુદા વ્યક્તિમાં રહેલા બોધને જ, તે જ્ઞાનોમાં ભેદક માની લઈએ તો ન ચાલે ?

ઉત્તર : ના, કારણ કે જુદા જુદા વ્યક્તિમાં રહેલા દરેક બોધો, શુદ્ધબોધરૂપ હોવાથી, તેઓ
ભેદક બની શકે નહીં...

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

52. સામાન્યતસ્તદપરસિદ્ધેરિતિ । સામાન્યતઃ-સામાન્યેન તસ્માત્-જ્ઞાનમાત્રાદપરસ્ય-કસ્યચિત્ સિદ્ધેઃ-
નિષ્પત્તેઃ, સામાન્યત ઇતિ । અસ્યાયમભિપ્રાયઃ-સામાન્યેન તાવદ્ વિજ્ઞાનમાત્રાદન્યત્ કિંશ્ચિત્ સિદ્ધમ્ । તચ્ચ

વચનાત્, અન્યાર્થતાઽનુપપત્તેઃ પ્રમાણાભાવાદાગમવિરુદ્ધઃ । (૧૨૮) સકલલોકાર્થા-
ઙ્ગીકરણાદ્ ભેદેનાર્થસિદ્ધેસ્તન્નિરાકરણનૈર્ઘૃણ્યાલ્લોકવિરુદ્ધઃ । ભિન્નશબ્દાભિધાનાદ્ ભૂય-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પઞ્ચ બાહ્યાઃ-રૂપાદયો દ્વિવિજ્ઞેયાઃ-ઇન્દ્રિયમનોવિજ્ઞાનવિજ્ઞેયા ઇતિ વચનાત્ । અસ્ય ચ^૧
અન્યાર્થતાઽનુપપત્તેઃ કલ્પનાયામપિ પ્રમાણાભાવાદન્યાર્થતાયામ્ । કિમિત્યાહ-આગમવિરુદ્ધ
ઇતિ । તથા સકલલોકાર્થાઙ્ગીકરણાત્ તથાતદ્વ્યવહારકરણેન ભેદેનાર્થસિદ્ધેઃ કારણાત્
તન્નિરાકરણનૈર્ઘૃણ્યાદ્દેતોર્લોકવિરુદ્ધઃ । તથા ભિન્નનિમિત્તશબ્દાભિધાનાત્રીલ-તદ્ધિયો-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

તેથી જો જ્ઞાનથી અલગ કોઈ ભેદક ન માનો, તો જ્ઞાનવિચિત્રતારૂપ કાર્ય ઘટી શકે નહીં... એટલે
સામાન્યથી વિજ્ઞાનથી અલગ કોઈક તો પદાર્થ અવશ્ય સિદ્ધ થશે, પછી તે પદાર્થ કર્મ હોય કે બીજો
કોઈ ! અહીં અનુમાન પ્રયોગ આવો થશે - “જ્ઞાનવ્યતિરિક્તં અપરં અસ્તિ, જ્ઞાનવૈચિત્ર્યલક્ષણકાર્ય-
સ્યાન્યથાનુપપત્તેઃ ।”

આમ, અર્થનું અસ્તિત્વ અનુમાનસિદ્ધ છે, છતાં પણ તમે તેનો અપલાપ કરો, તો તમારો પક્ષ
અનુમાનવિરુદ્ધ જ ગણાય..

(૧૨૭) (૩) આગમવિરોધ → અર્થનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરનાર આગમ પણ વિદ્યમાન છે.
જુઓ - “રૂપ, રસ, ગંધાદિ પાંચ બાહ્ય પદાર્થો છે, તે પદાર્થો, (૧) ઇન્દ્રિયજ્ઞાન, અને (૨) મનોજ્ઞાન
રૂપ બે જ્ઞાનથી જોય છે...” (અભિધર્મકોશ - ૧/૪૮) - આ આગમ અર્થને જ વિષય કરે છે..

પ્રશ્ન : આ વચનનો આ અર્થ નથી, પણ બીજો જ કોઈ અર્થ છે...

ઉત્તર : ના, કારણ કે અન્ય અર્થ માનવામાં કોઈ પ્રમાણ નથી, તેથી તેને પદાર્થવિષયક જ
માનવું જોઈએ અને એટલે તો અર્થનું અસ્તિત્વ આગમસિદ્ધ જ છે... છતાં પણ તમે તેનો અપલાપ
કરો, તો તમારો પક્ષ આગમવિરુદ્ધ જ ગણાય..

(૧૨૮) (૪) લોકવિરોધ → ઘટાદિ પદાર્થનો તેવો તેવો વ્યવહાર કરવા વડે, બધા જ લોકોએ
અર્થનો અંગીકાર કર્યો છે... એટલે તો અલગરૂપે અર્થની નિર્બંધિ સિદ્ધિ થાય છે... છતાં પણ તેને
(=અર્થને) નિરાકરણ કરવાની નિર્ઘૃણતાથી તો તમારો પક્ષ લોકવિરુદ્ધ જ બને...

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

કર્મ વા ભવતુ, અન્યદ્ વા કિશ્ચિદિતિ । અત્રૈવ હેતુમાહ- 53. કાર્યવ્યતિરેકાદિતિ । કાર્યાન્યથાઽનુપ-
પત્તેઃ । જ્ઞાનવૈચિત્ર્યલક્ષણં હિ કાર્યં કથં જ્ઞાનવ્યતિરિક્તાપરભેદકભાવવિરહે ભવિતુમુત્સહતે ? ॥

❖ “પઞ્ચ બાહ્યા દ્વિવિજ્ઞેયા નિત્યાધર્મા અસંસ્કૃતાઃ ।

ધર્માર્દ્ધમિન્દ્રિયં યે હ દ્વાદશાધ્યાત્મિકાઃ સ્મૃતાઃ ।” (અભિધર્મ ૦ ૧/૪૮)

૧. ‘અન્યાર્થાનુપપત્તેઃ’ ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. ‘અન્યાર્થાનુપ’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૩. ‘તદ્ધિરિત્યનેન’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।

સ્તદભેદાપાદનાદિતરેતરવ્યાહતેઃ સ્વવચનવિરુદ્ધ ઇત્યત્નં પ્રસજ્ઞેન ॥

(૧૨૧) હેતુદોષા ઉચ્યન્તે । સહોપલમ્ભનિયમાદિત્યયં તાવદ્ વિપર્યયસાધકત્વાદ્ વિરુદ્ધઃ, સહશબ્દસ્યાર્થાન્તરેણ વિના પ્રયોગાદર્શનાત્, સહોપલમ્ભાદેવ ભિન્નત્વં નીલસ્ય,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

રિત્યનેન ભૂયસ્તદભેદાપાદનાત્ તદનુ તદભેદાભિધાનેન । કિમિત્યાહ-ઇતરેતરવ્યાહતેઃ । યદિ નીલ-તદ્વિયૌ કથમનયોરભેદઃ ? અથાભેદઃ કથં નીલ-તદ્વિયૌ ? ઇતિ સ્વવચનવિરુદ્ધઃ પક્ષ ઇત્યત્નં પ્રસજ્ઞેન ॥

હેતુદોષા ઉચ્યન્તે । તત્ર સહોપલમ્ભનિયમાદિત્યયં તાવદ્ હેતુઃ । કિમિત્યાહ-વિપર્યય-સાધના(?કત્વા)દ્ વિરુદ્ધઃ । વિપર્યયસાધનત્વં ચ સહશબ્દસ્યાર્થાન્તરેણ વિના-વિવક્ષિતા-ર્થમધિકૃત્ય । કિમિત્યાહ-પ્રયોગાદર્શનાત્, સહોપલમ્ભાદેવ કારણાદ્ ભિન્નત્વં નીલસ્ય । કુત

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૫) સ્વવચનવિરોધ → “નીલ અને નીલબુદ્ધિ” - એમ ભિન્નનિમિત્તક જુદા જુદા શબ્દોનું કથન કરી, પછી ફરી તમે જ, તે બેના અભેદનું કથન કરો છો... પણ આવું કથન તો પરસ્પર વ્યાહત (=વિરુદ્ધ) છે... તે આ રીતે -

(ક) જો “નીલ અને નીલબુદ્ધિ” - એમ જુદો જુદો શબ્દપ્રયોગ કરો, તો તદ્વિષયક પદાર્થોનો અભેદ શી રીતે ? (જુદા જુદા શબ્દોનું પ્રવૃત્તિનિમિત્ત જુદું જુદું જ હોવાનું.)

(ખ) જો નીલ-નીલજ્ઞાનનો અભેદ હોય, તો તેવા બે જુદા જુદા શબ્દો શી રીતે પ્રવર્તે ? (એક જ નિમિત્તને લઈને બે જુદા શબ્દોની પ્રવૃત્તિ અસંભવિત છે...)

એટલે તમારા પોતાના વચનથી પણ અર્થની સિદ્ધિ થાય છે, છતાં પણ તમે તેનો અપલાપ કરો, તો તમારો પક્ષ સ્વવચનવિરુદ્ધ બને જ..

સાર : આમ, પ્રત્યક્ષવિરોધાદિ ઘણા દોષો આવતા હોવાથી, તમારી અભેદસાધનાની પ્રતિજ્ઞા અસંગત ઠરે છે...

(૧૨૯) હવે હેતુના દોષો કહેવાય છે -

❖ સહોપલંભ હેતુમાં પણ દોષજાળ ❖

તમે અભેદને સિદ્ધ કરવા, જે સહોપલંભનિયમ રૂપ હેતુ આપો છો, તે હેતુ તો સાધ્યના વિપર્યયને સિદ્ધ કરનાર હોઈ વિરુદ્ધ છે. તે આ રીતે -

(૧) વિરુદ્ધદોષ : સહશબ્દનો પ્રયોગ જુદા પદાર્થ વિના દેખાતો નથી, કથંચિદ્ ભેદમાં જ સહશબ્દનો પ્રયોગ દેખાય છે... એટલે સહોપલંભ હેતુ તો, નીલબુદ્ધિથી નીલનો ભેદ જ સિદ્ધ કરશે...

અહીં અનુમાનપ્રયોગ આવો થશે → “નીલ-તદ્વિયોઃ ભેદઃ, સહોપલમ્ભાત્ ।” ← આમ,

૧. ‘અપ્રયોગા’ ઇતિ ઢ-પાઠઃ ।

તદ્વિયઃ । ઇતિ વિપર્યયસિદ્ધિઃ । સ્યાદેતદેકાર્થઃ 'સહ'શબ્દઃ । તેનૈતદુક્તં ભવતિ-સહોપલમ્ભ-નિયમાદેકેનૈવોપલમ્ભાદિતિ યાવત્ । એવં ચ ન વિપર્યયસિદ્ધિરિત્યુક્તદોષાભાવઃ । નૈતદેવમ્, અવિચારિતરમણીયત્વાત્ । (૧૩૦) તથાહિ-એકેનોપલમ્ભાદિતિ કોઽર્થઃ ? કિં ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકયોરેકેનૈવ વેદનાત્ ઉતાસમ્પૃક્તેનૈવ ગ્રાહ્યગ્રહણાદિતિ ? યદિ ગ્રાહ્યગ્રાહકયોરેકેનૈવ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ઇત્યાહ-તદ્વિયઃ । ઇતિ-એવં વિપર્યયસિદ્ધિઃ । સ્યાદેતદિત્યાદિ । અથૈવં મન્યસે-એકાર્થઃ 'સહ'શબ્દો વર્તતે । તેનૈતદુક્તં ભવતિ સહોપલમ્ભનિયમાદિતિ । કોઽર્થ ઇત્યાહ-एकोप-लम्भनियमात् । કિમુક્તં ભવતિ ? એકેનૈવોપલમ્ભાદિતિ યાવત્ । એવં ચ કૃત્વા ન વિપર્યય-સિદ્ધિરિતિ-એવમુક્તદોષાભાવઃ । એતદાશङ्क्याહ-नैतदेवम् । કુત ઇત્યાહ-अविचारित-रमणीयत्वात् । એતદેવાહ તથાહીત્યાદિના । તથાહીતિ પૂર્વવત્ । એકેન એવ ઉપલમ્ભાદિતિ કોઽર્થઃ ? કિં ગ્રાહ્યગ્રાહકયોઃ-द्वयोरप्येकेनैव वेदनादित्ययमर्थ उतासम্পृक्तेनैव-असं-स्पृष्टेनैव, જાનેનેતિ પ્રક્રમઃ, ગ્રાહ્યગ્રહણાદિતિ ? કિઞ્ચાતઃ ? ઉભયથાઽપિ દોષ ઇત્યાહ યદી-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સહોપલંભ હેતુથી તો અભેદથી વિપરીત ભેદની સિદ્ધિ થાય છે... એટલે તો તે હેતુ વિરુદ્ધ જ બનશે...

બૌદ્ધ : 'સહ' શબ્દનો અર્થ 'સાથે' એવો નથી, પણ 'એક' એવો છે... આશય એ કે, સહશબ્દની સહભાવ અર્થમાં વાચ્યત્વસંબંધથી વૃત્તિ નથી, પણ એક અર્થમાં છે.

એટલે અર્થ થશે - "સહોપલમ્ભાત્=एकोपलम्भात्=नील અને નીલબુદ્ધિની એકરૂપે ઉપલબ્ધિ થવી..." - આ અર્થ પ્રમાણે તો, સહોપલંભહેતુથી અભેદની જ સિદ્ધિ થશે, ભેદની નહીં...

તેથી અમારા હેતુમાં, ઉપરોક્ત વિરુદ્ધદોષ નહીં રહે...

સ્યાદ્વાદી : તમારું આ કથન યુક્ત નથી, કારણ કે ન વિચારીએ ત્યાં સુધી જ રમણીય લાગે એવું છે. તે આ પ્રમાણે -

(૧૩૦) પહેલાં તો એ કહો કે, 'एकोपलम्भात्'નો અર્થ શું ? શું (૧) ગ્રાહ્ય-ગ્રાહક બંનેનો એક જ્ઞાન દ્વારા જ અનુભવ થવો તે, કે (૨) અર્થથી અસંસ્પૃષ્ટ એવા જ્ઞાન દ્વારા ગ્રાહ્યનું ગ્રહણ થવું તે ? આ બંને વિકલ્પ પ્રમાણે દોષ આવે છે...

❖ "અથ 'સહ'શબ્દો નૈવ સહભાવાર્થવૃત્તિઃ, કિન્તુ એકાર્થવૃત્તિઃ, તતઃ 'एकोपलम्भात्' ઇતિ હેતુર્વિવક્ષિતઃ, ન ચાસૌ વિરુદ્ધઃ । અસદેતત્, एकोपलम्भस्यासिद्धत्वात्, तदसिद्धत्वं च नील-तद्विद्योर्भेदेनोपलम्भात् ।" ઇતિ । (सम्मतितर्क० तत्त्वबोधविधा० का. १/खं. ३)

૧. 'तद्विषय०' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'स्यादિત્યાદિ' ઇતિ હ-પાઠઃ ।

વેદનં તતઃ સ એક એવાનુભવઃ । ઇતિ પ્રાપ્તં બુદ્ધવિજ્ઞાન-પૃથગ્જનવિજ્ઞાનયોરેકત્વમ્ ।
(૧૩૧) ન તત્ તસ્ય ગ્રાહકમિતિ ચેત્, ન તેન સન્તાનાન્તરાવગમઃ । સત્યમિષ્ટમેવ ઇદમિતિ
ચેત્, કથં તર્હિ સ્યામતેતિ વાચ્યમ્ । શુદ્ધેઃ સા કિમત્રોચ્યત ? ઇતિ ચેત્, સાઽપ્યહેતુકેતિ ન

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ત્યાદિના । યદિ ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકયોરેકેનૈવ વેદનમિત્યર્થઃ તતઃ-એવં સતિ સ એક એવાનુભવઃ-
ગ્રાહ્યગ્રાહકાત્મા । ઇતિ-એવં પ્રાપ્તં બુદ્ધવિજ્ઞાન-પૃથગ્જનવિજ્ઞાનયોર્ગ્રાહ્યગ્રાહકત્વેન એકત્વમ્ ।
ન તત્-બુદ્ધવિજ્ઞાનં તસ્ય-પૃથગ્જનવિજ્ઞાનસ્ય ગ્રાહકમ્ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-ન તેન-
બુદ્ધવિજ્ઞાનેન સન્તાનાન્તરાવગમઃ । સત્યમિષ્ટમેવેદં યદુત ન તેન સન્તાનાન્તરાવગમઃ । ઇતિ
ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-કથં તર્હિ અસ્ય-બુદ્ધસ્ય આમતેતિ વાચ્યમ્ । શુદ્ધેઃ સા-આમતા
કિમત્રોચ્યતે ? ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-સાઽપિ-શુદ્ધિઃ અહેતુકા । ઇતિ-એવં ન યુક્તૈવ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

❖ પ્રથમ વિકલ્પનો નિરાસ ❖

(૧) “સહોપલંભાત્=એકોપલંભાત્=એકૈનૈવ ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકયોઃ વેદનાત્=એક જ વિજ્ઞાન દ્વારા ગ્રાહ્ય-
ગ્રાહકનો અનુભવ થવો...” આવો અર્થ સ્વીકારશો, તો તો ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકનું જુદું જુદું અસ્તિત્વ નહીં
રહે, પણ એક જ અનુભવ ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકરૂપ માનવો પડશે...

પ્રશ્ન : તો એક જ અનુભવને ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકરૂપ માની લઈએ તો વાંધો શું ?

ઉત્તર : અરે ! તો તો આપણું જ્ઞાન અને બુદ્ધનું જ્ઞાન બંને એક માનવું પડશે... જુઓ, બુદ્ધ તે
સર્વજ્ઞ હોઈ આપણા જ્ઞાનને પણ ગ્રહણ કરે છે, તેથી આપણું જ્ઞાન ‘ગ્રાહ્ય’ અને બુદ્ધનું જ્ઞાન ‘ગ્રાહક’...
હવે ઉપરોક્ત કથન પ્રમાણે, ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકનું જુદું અસ્તિત્વ નથી, પણ એક જ અનુભવ ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકરૂપ
છે... એટલે તો ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકરૂપ છન્નસ્થજ્ઞાન અને બુદ્ધજ્ઞાન પણ જુદા નહીં રહે, બંને એક માનવા
પડશે...

(૧૩૧) બૌદ્ધ : પણ તે બુદ્ધજ્ઞાન, છન્નસ્થ જીવોનાં જ્ઞાનને ગ્રહણ કરનાર નથી... (એટલે
ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકવિધયા તે બેમાં એકત્વનું આપાદાન અસંગત છે...)

સ્યાદ્વાદી : જો તે બુદ્ધવિજ્ઞાન છન્નસ્થજ્ઞાનને ગ્રહણ ન કરે, તો તેના દ્વારા સંતાનાંતરનો (અન્ય
વ્યક્તિગત જ્ઞાનપરંપરાનો) બોધ શી રીતે થશે ? નહીં જ થાય..

બૌદ્ધ : હા, આ વાત તો ઈષ્ટ જ છે, કારણ કે ખરેખર તો બુદ્ધવિજ્ઞાન દ્વારા સંતાનાંતરનો બોધ
નથી જ થતો...

સ્યાદ્વાદી : અરે ! તો સંતાનાંતરના બોધ વિના, તે બુદ્ધની આમતા શી રીતે કહેવાશે ?

બૌદ્ધ : અહીં શું કહેવાનું ? સ્પષ્ટ વાત છે કે, જ્ઞાનશુદ્ધિથી (=જ્ઞાનનિર્મલતાથી) જ તેની આપ્તતા
નિશ્ચિત છે... (જ્ઞાનશુદ્ધિ આપ્તતા વિના અસંભવિત છે, એટલે આપ્તતાસાધક આવો અનુમાનપ્રયોગ
થઈ શકે કે → બુદ્ધ આપ્તપુરુષઃ જ્ઞાનશુદ્ધેઃ ।)

યુક્તૈવ । (૧૩૨) પરાર્થભૂતેનહિતુકેતિ ચેત્, કથં તદનવગમે તત્સિદ્ધિરિતિ ? અચિન્ત્ય-
શક્ત્યાદિના તુ તદવગમો નીલેઽપિ તુલ્યઃ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પરાર્થભૂતે:⁵⁴પરાર્થાદુત્પત્તે: કારણાત્ નાહેતુકા । ઇતિ ચેત્, એતદાશક્ક્યાહ-કથં તદનવગમે-
પરાનવગમે તત્સિદ્ધિઃ-પરાર્થસિદ્ધિરિતિ ? અચિન્ત્યશક્ત્યાદિના તુ, 'આદિ'શબ્દાદવાચ્ય-
વાદગ્રહઃ, તદવગમઃ-પરાવગમો નીલેઽપિ તુલ્યઃ, ભેદાવિશેષાત્ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સ્યાદ્વાદી : પણ બુદ્ધમાં રહેલ જ્ઞાનશુદ્ધિ તો નિર્હેતુક (=હેતુરહિત) છે, એટલે તો તે શુદ્ધિનું
અસ્તિત્વ જ યુક્ત નથી... (તો તેના આધારે આપ્તતાનો નિશ્ચય શી રીતે થાય ?)

(૧૩૨) બૌદ્ધ : તે શુદ્ધિ નિર્હેતુક નહીં, પણ સહેતુક છે, કારણ કે પરાર્થને લઈને તેની ઉત્પત્તિ
થાય છે... આશય એ કે, બુદ્ધ સિવાયના અનુગ્રહ કરવા યોગ્ય, જે ચૌર્ય-પરદારાસેવનાદિ અનાર્ય-
કાર્યની પરંપરામાં પ્રવણ પ્રાણીઓ છે, તે બધાના ઉપકાર માટે બુદ્ધની જ્ઞાનશુદ્ધિ પ્રવર્તે છે... એમ
જ્ઞાનશુદ્ધિ સપ્રયોજન હોઈ સહેતુક છે... (એટલે તેના દ્વારા આપ્તતાનો નિશ્ચય થવામાં કોઈ બાધ
નથી...)

સ્યાદ્વાદી : અરે ! પણ પરને (=સંતાનાંતરને) જાણ્યા વિના, શી રીતે પરોપકાર થઈ શકે ?
(બૌદ્ધો, પરનું ગ્રહણ નથી માનતાં, કારણ કે તેવું માનવામાં ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકરૂપ બંને એક માનવા પડે....
આ બધી વાતો ઉપર જ કહી છે...)

બૌદ્ધ : કોઈ અચિન્ત્ય શક્તિ ઔદિથી જ પરનો અવગમ માની લઈએ તો ? (પછી તો પરાર્થાદિ
પણ ઘટી જશે અને ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકનો એકીભાવ પણ નહીં માનવો પડે...)

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

54. પરાર્થાદુત્પત્તેરિતિ । પરે-બુદ્ધવ્યતિરિક્તા યેઽનુગ્રાહ્યાઃ પ્રાણિનસ્તેષામર્થઃ-સુમાર્ગાવતરણલક્ષણં
પ્રયોજનં પરાર્થસ્તસ્માદ્દેતુભૂતાત્ સકાશાદુત્પત્તેર્બુદ્ધજ્ઞાનશુદ્ધતાયાઃ । ભગવતો હિ બુદ્ધસ્ય જ્ઞાનશુદ્ધિશ્ચૌર્ય-
પરદારાચનાર્યકાર્ય પરમ્પરાપ્રવણપ્રાણિનામુપકારાય પ્રવર્તત ઇતિ પ્રતિપદ્યન્તે તાથાગતાઃ ॥

❖ આદિશબ્દથી અવાચ્યવાદ લેવો...

પ્રશ્ન : અવાચ્યવાદથી પરનો અવગમ શી રીતે થાય ?

ઉત્તર : જુઓ, અવાચ્ય (જે ગ્રાહ્ય નથી) એવી વસ્તુનું પણ જ્ઞાન બુદ્ધને થઈ જતું માની લેવું તે અવાચ્યવાદ.
તેનાથી તો ગ્રાહ્ય-ગ્રાહક વિના પણ પરાવગમ શક્ય બને. (આવો અર્થ અમને સંભવિત લાગે છે. વિદ્વાનો બીજો પણ
યથોચિત અર્થ બેસાડે...)

૧. 'પરાર્દસ્તસ્મા' ઇતિ ચ-ચ-પાઠઃ । ૨. 'શુદ્ધિશ્ચૌર્યપારદારા' ઇતિ ચ-પાઠઃ । ૩. 'તથાગતઃ' ઇતિ ક-
પાઠઃ ।

(૧૩૩) અસમ્પૃક્તેનૈવ ગ્રાહ્યગ્રહણે ત્વસ્મન્મતાનુવાદ એવ, ગ્રાહ્યસન્તાનારૂષિતસ્યૈ-વાસ્ય તત્સ્વભાવતયા ગ્રાહકત્વાભ્યુપગમાત્, અસ્ય ચ ન્યાય્યત્વાત્, ભિન્નાર્થગ્રહણાત્, પ્રતિપ્રાણિ પ્રતીતેઃ, ભાવતો બાધાસમ્ભવાત્, સદા તથોપલમ્ભાત્, (૧૩૪) તૈર્થાઽર્થ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

દ્વિતીયં પક્ષમધિકૃત્યાહ-અસમ્પૃક્તેનૈવ વિજ્ઞાનેન ગ્રાહ્યગ્રહણે પુનરભ્યુપગમ્યમાને । કિમિ-ત્યાહ-અસ્મન્મતાનુવાદ એવ । કથમિત્યાહ-ગ્રાહ્યસન્તાનારૂષિતસ્યૈવાસ્ય-વિજ્ઞાનસ્ય કેવલસ્ય સતઃ તત્સ્વભાવતયા-વિચ્છિન્નાર્થગ્રહણસ્વભાવતયા ગ્રાહકત્વાભ્યુપગમાત્, અસ્ય ચ-અભ્યુપ-ગમસ્ય ન્યાય્યત્વાત્ । ન્યાય્યત્વં ચ ભિન્નાર્થગ્રહણાત્ । એતચ્ચ પ્રતિપ્રાણિ-પ્રાણિનં પ્રતિ પ્રતીતેઃ કારણાત્ તથા ભાવતો બાધાસમ્ભવાત્ અસ્યાભ્યુપગમસ્ય । અસમ્ભવશ્ચ સદા તથોપલમ્ભાત્-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સ્યાદ્વાદી : અરે ! એવું કથન તો નીલ અંગે પણ તુલ્ય છે, અર્થાત્ જ્ઞાન વડે ભિન્ન પણ અર્થનો, અચિન્ત્ય શક્તિ આદિથી નિર્બાધ અવગમ થઈ જશે. એટલે તો અર્થનું અબાધિત અસ્તિત્વ સિદ્ધ થશે... તેથી 'एकोपलम्भात्'નો પ્રથમ અર્થ તો યુક્ત નથી.

❖ દ્વિતીય વિકલ્પનો નિરાસ ❖

(૧૩૩) (૨) “સહોપલંભાત્=एकोपलंभात्=અસમ્પૃક્તેન ગ્રાહ્યગ્રહણાત્=અર્થથી અસંપૃક્ત (ન જોડાયેલ) જ્ઞાન દ્વારા ગ્રાહ્યાર્થનું ગ્રહણ થવું....” આવો અર્થ સ્વીકારો, તો તો અમારા મતનો જ અનુવાદ થશે...

પ્રશ્ન : પણ શું તમે એવું માનો છો ?

ઉત્તર : હા, કારણ કે જૈનો ગ્રાહ્યસંતાનથી અરૂષિત (=ન જોડાયેલ) વિજ્ઞાનને માને છે... આવું કેવળ વિજ્ઞાન જ બાહ્ય અર્થને ગ્રહણ કરવાના સ્વભાવવાળું હોવાથી, તે ગ્રાહકરૂપે સ્વીકૃત છે... (એટલે તમારું કથન, અમારા અનુવાદરૂપ હોઈ નવીનતાકારક નથી...)

પ્રશ્ન : પણ તમારો (જુદા અર્થનું અસ્તિત્વ, તેનું જ્ઞાન દ્વારા ગ્રહણ આદિરૂપ) અભ્યુપગમ શું ન્યાયસંગત છે ?

ઉત્તર : હા, જરૂર, કારણ કે જ્ઞાનથી અતિરિક્ત અર્થનું સ્પષ્ટપણે ગ્રહણ થાય છે, એવું દરેક પ્રાણીઓને પ્રતીતિસિદ્ધ છે... (એટલે અસંપૃક્તજ્ઞાન દ્વારા અતિરિક્ત અર્થનું ગ્રહણ અસંભવિત નથી...)

તથા, અમારા અભ્યુપગમમાં કોઈ જ બાધ નથી, કારણ કે હંમેશા અસંપૃક્ત ગ્રાહ્યનાં ગ્રહણરૂપે જ જ્ઞાનનો સાક્ષાત્કાર થાય છે...

(૧૩૪) તથા બાહ્ય પદાર્થવિષયક અર્થક્રિયાઓ જ દેખાય છે, તે બધી અર્થક્રિયાઓ પદાર્થને

૧. 'તથા' इति पाठो न विद्यते ग-प्रतौ । ૨. 'तस्याभ्यु०' इति ड-पाठः ।

ક્રિયાદર્શનાત્, અન્યથા ગ્રાહકત્વાયોગ इत्युक्तप्रायम् ॥

(૧૩૫) ન ચાસ્યોક્તપ્રકારાતિરિક્તોઽર્થઃ । ન ચાયમપ્યેકાર્થો લૌકિકઃ । ન ચ ગ્રન્થકારબહુમતઃ, ન ચ બહુમતત્વેઽપિ યુક્તરૂપઃ । “પરાર્થે હ્યનુમાને વત્તુર્વચનગુણદોષા

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અસમ્પ્રક્તગ્રાહ્યગ્રહણતયોપલમ્ભાત્ । તથાઽર્થક્રિયોપલમ્ભાદ્ ભિન્નાર્થેન કિં બહુના ? અન્યથા ગ્રાહકત્વાયોગો જ્ઞાનસ્ય એકાન્તૈકસ્વભાવતયા સ્વગ્રહણાયોગાદ્ ગ્રાહ્યગ્રાહકોભયરૂપતાપત્તે-રિત્યુક્તપ્રાયં-પ્રાયેણોક્તમેતત્ ॥

ન ચેત્યાદિ । ન ચ અસ્ય, પ્રક્રમાદેકેનૈવોપલમ્ભાત્ इति वचनस्य । किमित्याह-उक्त-प्रकारातिरिक्तोऽर्थः । किं तर्हि ? उक्तप्रकार एव । न चेत्यादि । न च अयमप्येकार्थः, ‘સહ’શબ્દસ્યેતિ પ્રક્રમઃ । કિમિત્યાહ-લૌકિકઃ । ન ચ ગ્રન્થકારબહુમતઃ ‘સહ’શબ્દસ્યૈવૈકાર્થઃ, તસ્ય વાક્પ્રયોગકુશલત્વાદ્ ગ્રન્થકારસ્ય । ન ચ બહુમતત્વેઽપિ ગ્રન્થકારસ્ય યુક્તરૂપઃ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

માન્યા વિના અસંગત ઠરશે, એટલે જ્ઞાનથી અતિરિક્ત અર્થનું અસ્તિત્વ અવશ્ય માનવું જોઈએ.

અતિરિક્ત અર્થનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવા ઘણું તો શું કહીએ ? છેલ્લી એક સચોટ યુક્તિ એ કે, અતિરિક્ત અર્થને માન્યા વિના તો જ્ઞાનની ગ્રાહકતા પણ નહીં ઘટે... અર્થ ન હોય તો જ્ઞાન કોનું ગ્રાહક બનશે ?

પ્રશ્ન : પોતાનું જ....

ઉત્તર : તે શક્ય નથી, કારણ કે જ્ઞાન એકાંત એકસ્વભાવી છે, તે પોતે જ ગ્રાહ્ય અને પોતે જ ગ્રાહક એમ ઉભયરૂપ બની શકે નહીં. એટલે પોતાનું ગ્રહણ કરે નહીં અને અર્થ તો છે નહીં. આમ ગ્રાહકત્વ જ નહીં રહે... આ બધું પ્રાયઃ અમે પૂર્વે કહી ગયા છીએ...

એટલે ‘एकोपलंभात्’નો બીજો અર્થ પણ યુક્ત નથી...

(૧૩૫) આ બે વિકલ્પ સિવાય ‘एकोपलंभात्’નો ત્રીજો તો કોઈ અર્થ નથી, તેથી ‘सहोपलंभात्’નો ‘एकोपलंभात्’ અર્થ કરવો બિલકુલ યોગ્ય નથી...

❖ સહશબ્દની એકાર્થતા અસંગત ❖

બીજી વાત, ‘સહ’ શબ્દનો ‘એક’ અર્થ કરવો તે લૌકિક પણ નથી (કારણ કે સહશબ્દનો પ્રયોગ બે જુદા પદાર્થ વિશે જ થાય છે...)

વળી, તેવો અર્થ કરવો ગ્રંથકાર (ધર્મકીર્તિ)ને સંમત પણ નથી, કારણ કે ગ્રંથકાર તો વચન-પ્રયોગમાં કુશલ છે (એટલે તેઓ એક અર્થપરક સહશબ્દનો પ્રયોગ ન કરે...)

❖ જો પોતે પોતાનું ગ્રહણ કરે, તો તેમાં ગ્રાહ્ય-ગ્રાહક ઉભયરૂપતાની આપત્તિ આવે અને તો તેની એકાંત એકરૂપતા ન રહે...

૧. ‘शब्दस्यैकोऽर्थः’ इति ङ-पाठः ।

અપિ વિચિન્ત્યન્તે” ઇત્યુક્તમ્ । “પ્રતિપાદયતાઽનેન પરમવશ્યં પ્રતીતપદાર્થકઃ શબ્દ ઉપા-
દેયઃ, અન્યથા પ્રતીતેરભાવાત્” । (૧૩૬) લોકે ચ નાર્થાન્તરેણ વિના ‘સહ’ શબ્દપ્રયોગો
દૃષ્ટ ઇતિ કથમયમેકાર્થવાચકો યુક્તરૂપઃ સ્યાત્ ? સાદ્દેતિકેઽપિ શબ્દાર્થયોગે લોક-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

‘સહ’શબ્દસ્યૈકાર્થઃ । કુત ઇત્યાહ-પરાર્થે યસ્માદનુમાને વક્તુર્વચનગુણદોષા અપિ વિચિન્ત્યન્ત
ઇત્યુક્તં ધર્મકીર્તિના । કથમિત્યાહ-પ્રતિપાદયતાઽનેન-વક્ત્રા પરં-પ્રતિપાદ્યમવશ્યં પ્રતીત-
પદાર્થકઃ શબ્દ ઉપાદેયઃ । અન્યથા-તમન્તરેણ પ્રતીતેરભાવાત્ ઇતિ વાર્તિકમિદમુક્તમ્ । ઇદ-
મુપન્યસ્ય પ્રક્રાન્તોપયોગમાહ લોકે ચેત્યાદિના । લોકે ચ-આવિદ્વદ્જ્ઞનાદૌ નાર્થાન્તરેણ વિના ।
કિમિત્યાહ-‘સહ’શબ્દપ્રયોગો દૃષ્ટ ઇતિ કૃત્વા । કથમયં-‘સહ’શબ્દઃ એકાર્થવાચકો યુક્ત-
રૂપઃ સ્યાત્ ? નૈવ યુક્તરૂપઃ । સાદ્દેતિકે શબ્દાર્થસમ્બન્ધે નૈવમપિ કશ્ચિદ્ દોષ ઇત્યારેકા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

કદાચ ગ્રંથકારને તેવો અર્થ સંમત હોય, તો પણ તે યુક્તિયુક્ત તો નથી જ, કારણ કે જુઓ,
ન્યાયવાદી ધર્મકીર્તિએ વાર્તિકમાં કહ્યું છે કે -

“પરાર્થ અનુમાન વખતે, વક્તાના વચનોના, ગુણ-દોષો પણ વિચારાય છે.”

આગળ જ પાછું વાર્તિકમાં કહ્યું છે કે -

“વક્તા વડે, પ્રતિપાદ્ય (=સામેવાળા) વ્યક્તિ વિશે અવશ્ય પ્રતીતપદાર્થવાળા શબ્દનો જ
પ્રયોગ કરવો... બાકી અપ્રતીતપદાર્થવાળા શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં, સામેવાળાને અર્થપ્રતીતિ થઈ
શકે નહીં.”

આ બધા શાસ્ત્રોનો આશય એ છે કે, ‘સહ’ શબ્દનો લોકપ્રતીત અર્થ ‘એક’ નથી. હવે પરાર્થા-
નુમાનમાં વક્તાએ પ્રતીતાર્થક શબ્દ જ બોલવો જોઈએ. અહીં વક્તા, ‘સહ’નો પ્રયોગ અપ્રતીત અર્થ
માટે કરી રહ્યા હોય તો તે યોગ્ય નથી...

(વાર્તિકપાઠનો ઉપન્યાસ કરી, હવે પ્રસ્તુત વાતમાં તેનો ઉપયોગ બતાવે છે -)

(૧૩૬) આવિદ્વદ્ - અંગના રૂપ લોકમાં, જુદા પદાર્થ વિના સહશબ્દનો પ્રયોગ ક્યાંય જોવાયો
નથી, તો સહશબ્દને એકાર્થવાચક માનવો શી રીતે યોગ્ય ગણાય ?

(તેથી સહશબ્દનો ‘એક’ અર્થ કરવો બિલકુલ યોગ્ય નથી, નહીંતર તો એકાર્થવાચી સહશબ્દથી
જ્ઞાનાદ્વૈતની સિદ્ધિ થતાં, જ્ઞાનથી અતિરિક્ત શબ્દ-અર્થનું કથન કરનારા તમારા શાસ્ત્રો અસંગત
ઠરશે..)

❖ “અપિ ચ, ‘સહ શિષ્યેણ પण्डितः’ इति सहशब्दो नैव अभेद एवोपलब्धः, ततः हेतुर्विरुद्धो भवेत्, सहभाव-
विवक्षाया भेदेन व्याप्तत्वात्” (सम्मति० तत्त्वबोधविधा० का० १/खं० ३)

૧. ‘તેન’ ઇતિ ડ-પાઠઃ ।

પ્રસિદ્ધિરેવ અનુસર્ત્તવ્યા, તત્પરિત્યાગેનાસમજસત્વપ્રસજ્ઞાત્ ॥

(૧૩૭) એવં ચાનૈકાન્તિકોઽપિ હેતુઃ, બુદ્ધવિજ્ઞેયચિત્તાદાવપિ ભાવાત્ । તથાહિ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

નિરાસાયાહ-સાઙ્કેતિકેઽપિ શબ્દાર્થયોગે-શબ્દાર્થસમ્બન્ધે । કિમિત્યાહ-લોકપ્રસિદ્ધિરેવા-નુસર્ત્તવ્યા હસ્તિન્યેવ 'હસ્તિ'શબ્દઃ સઙ્કેતનીયઃ, ન શુનિ । તત્પરિત્યાગેન-લોકપ્રસિદ્ધિપરિ-ત્યાગેન હેતુના કિમિત્યાહ-અસમજસત્વપ્રસજ્ઞાત્-આક્રોશસ્યાપિ સ્તવત્વપ્રસજ્ઞેન ॥

એવં ચેત્યાદિ । એવં ચ કૃત્વાઽનૈકાન્તિકોઽપિ હેતુઃ સહોપલમ્બનિયમાદિત્યયં ન કેવલં વિરુદ્ધઃ । કથમિત્યાહ-બુદ્ધવિજ્ઞેયચિત્તાદાવપિ સન્તાનાન્તરવર્તિનિ, 'આદિ'શબ્દાચ્ચૈત્તૃપરિ-ગ્રહઃ ભાવાત્-વિદ્યમાનત્વાદિતિ । એતદ્ભાવનાયૈવાહ તથાહીત્યાદિના । તથાહીત્યુપપ્રદર્શને ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

બૌદ્ધઃ શબ્દ-અર્થનો સંબંધ તો સંકેતકૃત છે, એટલે સહશબ્દનો એકાર્થમાં સંકેત કરી, ગ્રંથકારે તેવો પ્રયોગ કર્યો છે એમ માની લઈએ તો ?

સ્યાદ્વાદીઃ અરે ! શબ્દ-અર્થસંબંધ સાંકેતિક માનો, તો પણ તેમાં લોકપ્રસિદ્ધિ તો અનુસરવી જ રહી... આશય એ કે, સંકેત પણ લોકને અનુસારે જ કરાય... 'હસ્તિ' શબ્દનો હાથીમાં જ સંકેત કરાય, કુતરામાં નહીં... (તેથી જો લોકપ્રસિદ્ધિ અનુસરો, તો સહશબ્દનો સંકેત એકાર્થમાં કરી શકાય નહીં.)

જો લોકપ્રસિદ્ધિનો ત્યાગ કરો, તો તો બધું જ અસમંજસ થઈ જશે... આક્રોશને પણ સ્તવ કહેવાનો પ્રસંગ આવશે !

ફલિતાર્થઃ તેથી સહશબ્દને એકાર્થવાચક માની શકાય નહીં, તે તો જુદા પદાર્થનું અસ્તિત્વ હોવામાં જ સંભવિત છે... એટલે સહોપલંબ હેતુથી તો સાધ્યના વિપર્યયની (=ભેદની) જ સિદ્ધિ થશે ← આમ, તમારો હેતુ વિરુદ્ધ બને છે...

❖ હેતુમાં અનેકાંતિકતા ❖

(૧૩૭) (૨) અનેકાંતિકદોષઃ તમારો સહોપલંબ હેતુ અનેકાંતિક પણ છે, કારણ કે બુદ્ધથી જાણવા યોગ્ય જે ચિત્ત-ચૈતાદિ છે, તેઓમાં પણ સહોપલંબ હેતુ છે... (તો પણ તમે તેઓનો અભેદ માનતાં નથી...)

❖ “અનૈકાન્તિકશ્ચાયં હેતુઃ, સર્વજ્ઞાનસ્ય પૃથગ્જનચિત્તસ્ય સહોપલમ્બેઽપિ ભેદાભ્યુપગમાત્ । ન ચ સર્વજ્ઞાનસંવેદનં વિનાપિ પૃથગ્જનચિત્તસંવેદનસમ્ભવાત્ ન તત્ર સહોપલમ્બનિયમ ઇતિ વાચ્યમ્, યતઃ પરદૃશં વિનાપિ તદ્ગ્રાહ્યં નીલાદિ પૃથગ્નરા-ન્તરાણ્યુપલભન્ત ઇતિ તદ્દર્શનાત્ તદપિ ભિન્નમસ્તુ ।” (સમ્મતિ૦ તત્ત્વબોધ૦ કા૦ ૧ / રૂ. ૩)

૧. 'બુદ્ધિવિજ્ઞેય૦' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'બુદ્ધિવિજ્ઞેય૦' ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૩. પૂર્વમુદ્રિતે તુ 'શબ્દાચ્ચૈત્તૃપ' ઇત્યશુદ્ધપાઠઃ, D-પ્રતાનુસારેણાત્ર શુદ્ધિઃ ।

બુદ્ધસ્ય ભગવતો યદ્ વિજ્ઞેયં સન્તાનાન્તરાચિત્તં તસ્ય બુદ્ધવિજ્ઞાનસ્ય ચ સહોપલમ્ભ-
નિયમોઽસ્તિ । (૧૩૮) અથ ચ નાનાત્વમિત્યનૈકાન્તિકઃ । તથા ચિત્તચૈત્તાનામપિ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

બુદ્ધસ્ય ભગવતો યદ્ વિજ્ઞેયમાલમ્બનં સન્તાનાન્તરચિત્તં તસ્ય-સન્તાનાન્તરચિત્તસ્ય બુદ્ધ-
વિજ્ઞાનસ્ય ચ સહોપલમ્ભનિયમોઽસ્તિ અભ્યુપગમનીત્યા । અથ ચ નાનાત્વમનયોરિત્ય-
નૈકાન્તિકઃ સહોપલમ્ભનિયમઃ, નાનાત્વેઽપિ ભાવાદિતિ । તથા ચિત્તચૈત્તાનામપિ-વિજ્ઞાન-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

આ જ વાતને ભાવનાપૂર્વક જણાવે છે -

(ક) બુદ્ધ + પૃથગ્જનજ્ઞાનમાં વ્યભિચાર : બુદ્ધને જાણવા યોગ્ય (વિષયભૂત) જે સંતાનાંતરવર્તી
ચિત્ત છે, તે ચિત્તનો અને બુદ્ધવિજ્ઞાનનો બંનેનો સહોપલંભ છે (કારણ કે તમે જ કહો છો કે,
સંતાનાંતરગત ચિત્ત બીજાને જણાતું નથી, બુદ્ધને જ જણાય છે... બુદ્ધજ્ઞાન થાય ત્યારે જ તે ચિત્તનું
જ્ઞાન થાય માટે સહોપલંભનિયમ છે...)

(૧૩૮) તો પણ તમે, તે બંને જ્ઞાનને ભિન્ન-ભિન્ન માનો છો, એટલે તો સહોપલંભહેતુ
વ્યભિચારી જ થયો કહેવાય...

(ભાવ એ કે, સાધ્યાભાવેઽપિ હેતોઃ સત્ત્વમ્ - એ વ્યભિચારનું લક્ષણ છે, પ્રસ્તુતમાં, અભેદરૂપ
સાધ્ય ન હોવા છતાં પણ, સહોપલંભ હેતુ રહ્યો છે, એટલે તે હેતુ વ્યભિચારી જણાઈ આવે છે...)

(ખ) ચિત્ત-ચૈત્તાદિમાં વ્યભિચાર...

બૌદ્ધો, પાંચ સ્કંધો માને છે - (૧) વિજ્ઞાન, (૨) વેદના, (૩) સંજ્ઞા, (૪) સંસ્કાર, અને
(૫) રૂપ...

(૧) વિજ્ઞાનના બે પ્રકાર છે - ચિત્ત અને ચૈત્ત. ચિત્ત એટલે સામાન્યગ્રાહી જ્ઞાન. જેમ કે જનાર
વ્યક્તિને થતું 'ઇદં કિંચિત્' રૂપે તૃણનું જ્ઞાન.... અને ચૈત્ત એટલે વિશેષગ્રાહી જ્ઞાન, જેમ જનાર

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

55. ચિત્તચૈત્તાનામપિ વિજ્ઞાનવેદનાદીનામિતિ ।

“વિજ્ઞાનં વેદના સઙ્ગા સંસ્કારો રૂપમેવ ચ ।

ભિક્ષુણાં શાક્યસિંહેન સ્કન્ધાઃ પન્ન પ્રકીર્તિતાઃ ॥”^૩

इति वचनाद् बौद्धमते पञ्च स्कन्धाः । तत्र विज्ञानं चित्तचैत्तभेदाद् द्विविधम् । तत्रापि चित्तं
सामान्यग्राहि ज्ञानं, यथा-गच्छतस्तृणस्पर्शादि । चित्ते भवाश्चैत्ताः-ज्ञानविशेषाः । विशिष्टानि ज्ञानानि चैत्ता
भण्यन्त इत्यर्थः । यथा मार्ग एव गच्छतः पर्यतोऽयमित्यादि ज्ञानम् । वेदना तु द्विधा-सामान्यतो विशेषतश्च ।

૧. 'નાન્તરં ચિત્તં' इति ग-पाठः । २. 'बुद्धिविज्ञानस्य' इति क-पाठः । ३. अनुष्टुप् । ४. पूर्वमुद्रिते तु 'ज्ञानं'
इति पदं नास्ति, अत्र N-प्रतानुसारेण विन्यस्तम् । ५. 'भवाश्चैत्ता ज्ञानं' इति च-पाठः । ६. पूर्वमुद्रितेऽत्र 'वेदनारूपा
सापि द्विधा' इति पाठः, अत्र तु N-प्रतानुसारेण ।

સહોપલમ્ભનિયમોઽસ્તીત્યનૈકાન્તિક એવ । (૧૩૮) આગમસિદ્ધમેતદિતિ નાનેન વ્યભિચાર

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વેદનાદીનાં સહોપલમ્ભનિયમોઽસ્તીતિ કૃત્વા અનૈકાન્તિક એવ-અધિકૃતહેતુઃ । આગમ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

વ્યક્તિને થતું 'આ પર્વત છે' એવું જ્ઞાન...

(૨) વેદના પણ બે પ્રકારે છે - સામાન્ય અને વિશેષ... સામાન્યવેદના એટલે નિરંતરપણે લક્ષ આપ્યા વિના થતો સુખદુઃખનો અનુભવ... અને વિશેષવેદના એટલે વિશેષથી થતો સુખ-દુઃખનો અનુભવ, જેમ કે કોઈક વ્યક્તિને, સર્વ અલંકારની અલંકૃતિની કાંતિના સમૂહથી સુશોભિત કરાયેલ છે સર્વદિશાયક જેના વડે એવા જિનબિંબને દેખીને થતો અપૂર્વ પ્રમોદ તે વિશેષસુખવેદના છે, તેમ વિશેષદુઃખવેદના પણ સમજવી...

(૩) સંજ્ઞા એટલે આહારાદિની અભિલાષા...

(૪) સંસ્કાર તે પૂર્વે જોયેલા - અનુભવેલા અર્થને વિષય કરનાર સ્મૃતિના બીજરૂપ છે....

સંજ્ઞા અને સંસ્કાર તે બંને ચિત્ત અને ચૈત્તરૂપ જ છે...

(૫) રૂપ એટલે બાહ્યવર્તી ઘટાદિ જુદા જુદા પદાર્થો...

આ વિશે કહ્યું છે કે -

“વિજ્ઞાન, વેદના, સંજ્ઞા, સંસ્કાર અને રૂપ - આ પ્રમાણે પાંચ સ્કંધો, શાક્યસિંહ વડે ભિક્ષુઓને કહેવાયા છે...”

હવે બૌદ્ધમતે, એક જ કાળે ચિત્ત-ચૈત્તનો સહોપલંભ સ્વીકૃત છે, તો પણ તેઓની એકરૂપતા સ્વીકૃત નથી, જો એકરૂપતા માને તો સ્વાભ્યુપગમનો પ્રકોપ થાય...

એ જ રીતે, જ્ઞાન-વેદના પણ એક જ કાળે અનુભવાય છે, તો પણ તેઓની એકરૂપતા સ્વીકૃત

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

તત્ર સામાન્યતો નિરંતરં યદલક્ષં સુખદુઃખાનુભવનૈમિત્તિ । વિશેષતસ્તુ સુખવેદના, યથા-કેનાપિ ભવ્યપ્રાણિના સર્વાઙ્ગીણાલઙ્કારાલઙ્કૃતિકાન્તિપ્રાગ્ભારપ્રકટીકૃતનિઃશ્ચલદિક્ચક્રવાલજૈનબિમ્બાવલોકનેઽપૂર્વઃ કશ્ચિત્ પ્રમોદોઽનુભૂયત્ત્વમિતિ । એવં દુઃખવેદનાઽપિ ભાવ્યા । સઙ્ગા આહારાદિભિલાષરૂપા પ્રતીતૈવ । સંસ્કારઃ પૂર્વકાલદૃષ્ટાનુભૂતાર્થગોચરસ્મૃતિબીજરૂપઃ । સઙ્ગા-સંસ્કારાવપિ ચિત્તચૈત્તદ્વયસ્વરૂપાવેચ । રૂપં તુ ઘટાદયો વિચિત્રા બહિર્વર્તિનઃ પદાર્થાઃ । પ્રસ્તુતા ચેયમત્ર યોજના-ચિત્તચૈત્તજ્ઞાનયોરેકસ્મિન્નપિ કાલે બૌદ્ધમતે ભાવાત્ સહોપલમ્ભનિયમોઽસ્તિ, ન ચાનયોરૈક્યમ્, અભ્યુપગમપ્રકોપાત્ । એવમેકસ્મિન્નેવ કાલે જ્ઞાનવેદનેઽનુભૂયેતે, ન ચૈવ્યમેતયોઃ । એવં સઙ્ગાદિષ્ઠપિ યોજ્યમ્ । તતઃ સહોપલમ્ભનિયમાદિતિ હેતુરનૈકાન્તિક એવેતિ સ્થિતમ્ ॥

૧. 'યદ્ લક્ષ્યં' इति च-पाठः । २. पूर्वमुद्रितेऽत्र 'भव इति' इति पाठः, अत्र N-प्रतानुसारेण । ३. 'मुखं' इति क-पाठः । ४. 'संज्ञासत्कारा' इति च-पाठः । ५. 'प्रस्तुता वेद्यं' इति ख-च-पाठः । ६. 'कालज्ञानं' इति क-पाठः । ७. 'योज्यन्ते' इति च-पाठः ।

ઇતિ ચેત્, કિં નેદમિત્થમિતિ ન, કિં વા ન નિશ્ચીયત ઇતિ ? આદ્યપક્ષે ન પ્રમાણમિત્ય-
યુક્તો મૂલવંશનિહ્વઃ, (૧૩૧) ચરમે તુ નિશ્ચીયત એવ વચનેનેતિ વ્યભિચારસિદ્ધિઃ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સિદ્ધમેતત્-અનન્તરોક્તમિતિ નાનેન વ્યભિચારઃ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-કિં નેદમ્-
આગમસિદ્ધમિત્થમિત્યતો ન અનેન વ્યભિચારઃ, કિં વા ન નિશ્ચીયત ઇતિ અતો ન ? કિઞ્ચાતઃ ?
ઉભયથાઽપિ દોષ ઇત્યાહ-આદ્યપક્ષે નેદમિત્થમિત્યસ્મિન્ ન પ્રમાણમ્ । ઇત્થં નેત્થં વૈતિ ક
એતદ્ વેદ ? ઇતિ-એવં પ્રમાણાભાવે સતિ અયુક્તો મૂલવંશનિહ્વઃ, મૂલવંશ્યાઃ-^૨બુદ્ધસરસ્વતી-^{૫૮}

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

નથી... એમ સંજ્ઞા - સંસ્કારાદિમાં પણ સમજવું...

આમ, ચિત્ત-ચૈત્તમાં અભેદ (સાધ્ય) ન હોવા છતાં પણ સહોપલંબ હેતુ રહ્યો છે, એટલે તે
હેતુ વ્યભિચારી જ સાબિત થાય છે...

❖ વ્યભિચાર વિશે બૌદ્ધપ્રલાપનો નિરાસ ❖

(૧૩૮) બૌદ્ધ : ચિત્ત-ચૈત્તનો સહોપલંબ, છતાં પણ તેઓનો ભેદ... એ બધું તો આગમસિદ્ધ
છે, એટલે તેને લઈને વ્યભિચાર આપવો ઉચિત નથી...

સ્યાદ્વાદી : પહેલા અમારા વિકલ્પોનો જવાબ આપો કે - (૧) આગમસિદ્ધ ચિત્ત-ચૈત્તનો
સહોપલંબ અમે કહ્યો તેવો ન હોવાથી તેને લઈને વ્યભિચારનો નિષેધ કરો છો ? કે (૨) તેનો નિશ્ચય
ન થવાથી, તેને લઈને વ્યભિચારનો નિષેધ કરો છો ?

બૌદ્ધ : (૧) ચિત્ત-ચૈત્તનો સહોપલંબ આગમસિદ્ધ છે, છતાં પણ તમે જેવી તેની વ્યાખ્યા કરો
છો અને જેવી તેની પ્રતીતિ થાય છે, તેવું તો તેનું અસ્તિત્વ જ નથી... (એટલે તેને લઈને વ્યભિચાર
ન અપાય...)

સ્યાદ્વાદી : અરે ! તે આગમસિદ્ધ વસ્તુ “આવી છે કે આવી નથી” - એ વાતમાં પ્રમાણ શું ?
કોણ તે જાણે છે ? (આશય એ કે, પ્રમાણ હોય તો તમે કહી શકો કે, આ આગમસિદ્ધ વસ્તુ તમે જેની

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

57. કિં નેદમાગમસિદ્ધમિત્થમિત્યતો નાનેન વ્યભિચાર ઇતિ । કિં ન-નૈવેદમાગમસિદ્ધં વસ્તુ
ચિત્તચૈત્તસહોપલમ્ભનિયમલક્ષણમ્ । ઇત્થં યથા પ્રાજ્ઞલવૃત્ત્યાઽવબુદ્ધ્યતે તથા વર્તતે ઇત્યતઃ કારણાન્નાનેન
વ્યભિચારઃ પ્રેરણીયઃ । અયમભિપ્રાયઃ-ઇદમાગમસિદ્ધં વસ્તુ યથા ભવદ્વિર્વાચ્યાયતે પ્રતીયતે ચ તથા ન
વર્તત એવેતિ કૃત્વા નાનેન વ્યભિચાર ઇતિ સહોપલમ્ભનિયમાચ્છહેતોઃ કાર્યે ઇતિ બૌદ્ધાભિપ્રાયો ભવિષ્યતિ
કદાચિત્ ॥

૧. ‘ચેતિ’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. પૂર્વમુદ્રિતે તુ ‘બુદ્ધશરદ્ધતીપુત્રોદય૦’ ઇતિ પાઠઃ, કિન્ત્વત્ર D-આદિપ્રતાનુસારેણ
શુદ્ધપાઠો ગવેષિતઃ । ૩. ‘યદા’ ઇતિ ચ-પાઠઃ । ૪. પૂર્વમુદ્રિતેઽત્ર ‘એવેતિ । યથા નાનેન’ ઇતિ પાઠઃ, અત્ર તુ N-
પ્રતપાઠઃ ।

इष्टश्च भवता वचनानुसारः पूर्वाचार्यमताङ्गीकरणात् ।

(૧૪૦) “ગ્રાહ્યં ન તસ્ય ગ્રહણં ન તેન જ્ઞાનાન્તરગ્રાહ્યતયાઽપિ શૂન્યમ્ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પુત્રાદયસ્તન્નિહવ એવમિતિ । ચરમે તુ વિકલ્પે ન નિશ્ચીયત્ इत्यस्मिन् । કિમિત્યાહ-નિશ્ચીયત એવ વચનેન તથોપલંબિરિતિ-એવં વ્યભિચારસિદ્ધિઃ, અધિકૃતહેતોરનૈકાન્તિકત્વસિદ્ધિ-રિત્યર્થઃ । इष्टश्च-અંગીકૃતશ્ચ ભવતા વચનानुसारः । કથમિત્યાહ-પૂર્વાચાર્યમતાङ्गीकरणात् एतदेवाह-ગ્રાહ્યં ન તસ્ય-બુદ્ધવિજ્ઞાનસ્ય ગ્રાહ્યમેતદિત્યેવં ગ્રહણં ન તેન-બુદ્ધવિજ્ઞાનેન જ્ઞાનાન્તર-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

વ્યાખ્યા-પ્રતીતિ કરો છો, તે પ્રમાણે નથી...)

પણ જો પ્રમાણ ન હોય, તો બુદ્ધસરસ્વતીપુત્રાદિરૂપ મૂલવંશીયનો અપલાપ કરવો યોગ્ય નથી...

(આશય : જેવું જણાવાય છે, તેવું ન માનવા માટે કોઈ પ્રમાણ તો છે નહીં અને પ્રમાણ વિના તો કોઈનો પણ અપલાપ કરવો યોગ્ય નથી... એટલે સ્કંધ વગેરેની પ્રરૂપણા કરનાર જે મૂલવંશીય - બુદ્ધસરસ્વતીપુત્રાદિ છે, તેનો અપલાપ ન કરી શકાય..)

(૧૩૯) બૌદ્ધ : (૨) આગમસિદ્ધ ચિત્ત-ચૈત્તનો સહોપલંબ છે, તેવો નિશ્ચય ન થવાથી જ અમે કહીએ છીએ કે, તેને લઈને વ્યભિચાર ન બતાવવો... (અનિશ્ચિત વસ્તુમાં વ્યભિચાર શી રીતે અપાય ?)

સ્યાદ્વાદી : અરે ! વચન (=શાસ્ત્ર) દ્વારા જ તેની સહોપલંબિ નિશ્ચિત થતી હોવાથી, તેનો નિશ્ચય સંભવિત જ છે... એટલે તેને લઈને વ્યભિચાર સિદ્ધ થવામાં કોઈ ક્ષતિ નથી...

મધ્યસ્થ : પણ જે વચનથી તમે તેનો નિશ્ચય કરો છો, તે વચન બૌદ્ધને ઈષ્ટ છે કે નહીં ?

(ભાવ એ કે, તે વચન ઈષ્ટ હોવું જોઈએ, નહીંતર તેનાથી તેને તેનો નિશ્ચય થવો અસંભવિત રહે...)

સ્યાદ્વાદી : બૌદ્ધને તે વચન ઈષ્ટ જ છે, કારણ કે તેઓ વડે પૂર્વાચાર્યનો મત અંગીકાર કરાયેલ છે. (૧૪૦) તે આ રીતે -

“(૧) બુદ્ધવિજ્ઞાનનો તે પદાર્થ ગ્રાહ્ય પણ નથી અને બુદ્ધવિજ્ઞાન દ્વારા તેનું ગ્રહણ પણ નથી

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

58. बुद्धशरद्धतीपुत्रोदय इति । बौद्धागमशास्त्रविशेषकः कश्चित् सम्भाव्यते ॥

૧. ‘લબ્ધેરિતિ’ इति क-पाठः । ૨. यद्यपि टिप्पणकप्रतिषु ‘बुद्धसरस्वतीपुत्रादयः’ इति पाठो नास्ति, तथापि स एव सम्यक् प्रतिभाति, D-आद्यनेकव्याख्याप्रतेष्वपि तथैव पाठस्य दर्शनात् । ૩. ‘शरीरद्धतिपुत्रादय इति’ इति ख-पाठः । ૪. ‘तद्विषय इति’ इति क-पाठः ।

તથાપિ ચ જ્ઞાનમયઃ પ્રકાશઃ પ્રત્યક્ષપક્ષસ્ય તવાવિરાસીત્ ॥^૧

તથા “પ્રેતવત્ પુનઃ સન્તાનનિયમઃ સિદ્ધઃ,” તથા “નરકવત્ પુનઃ સર્વ સિદ્ધમ્”

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ગ્રાહ્યતયાઽપિ શૂન્યમિદં તથૈવ તથાપિ ચ જ્ઞાનમયઃ પ્રકાશસ્તત્ત્વાવિસંવાદી પ્રત્યક્ષપક્ષસ્ય⁵⁹
તવાવિરાસીત્-પ્રકટો બભૂવ । “તથા પ્રેતવત્ પુનઃ સન્તાનનિયમઃ સિદ્ધઃ”⁶⁰ વિશિક્ષાયાં
ભાવનાધિકારે ઉક્તમ્ । તથા “નરકવત્ પુનઃ સર્વ સિદ્ધમ્”⁶¹ ઇત્યાદિ વિશિક્ષકોક્તવચન-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

થતું... વળી તે પદાર્થો બીજા જ્ઞાનોથી પણ ગ્રાહ્ય નથી... (આમ ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકતા ન હોવા છતાં પણ
વધુ આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે) પ્રત્યક્ષ છે બધા પદાર્થો જેમણે તેવા હે બુદ્ધભગવાન ! તત્ત્વનો
વિસંવાદ ન કરનાર એવો જ્ઞાનમય પ્રકાશ આપશ્રીને પ્રગટ થયો છે...”

તથા

“(૨) પ્રેત મરીને ફરી પ્રેત જ ન થાય, પણ મનુષ્યાદિ જ થાય... એટલે પ્રેતની જેમ સિદ્ધ
થાય છે કે, દરેક પ્રાણીઓ મરીને ફરી બીજી વાર સજાતીય (પૂર્વભવસદૃશ જ) ઉત્પન્ન થાય એવો
કોઈ નિયમ નથી, ક્યારેક તે વિજાતીય તરીકે પણ ઉત્પન્ન થઈ શકે. (મનુષ્યાદિથી તિર્યચાદિ પણ
બની શકે...)”

તથા

“(૩) નરકની જેમ સંસારગત દરેક ભૌતિક વસ્તુઓ દુઃખભરપૂર સિદ્ધ (=પ્રતીત અનુભૂત)
છે...”

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

59. પ્રત્યક્ષપક્ષસ્યેતિ । પ્રત્યક્ષાઃ-સર્વે પક્ષાઃ સાધ્યાનિ યસ્ય સ તથા તસ્ય । એતદ્વચ વૃત્તં
બુદ્ધસ્તવનસમ્બન્ધિ ॥

60. પ્રેતવત્ પુનઃ સન્તાનનિયમઃ સિદ્ધ ઇતિ । અયમત્રાર્થઃ સમ્ભાવ્યતે-ન હિ પ્રેતો મૃત્વા પુનઃ
પ્રેત એવ ભવતિ, કિન્ત્વન્યો મનુષ્યાદિરેવ । તતઃ પ્રેતવદન્યેષામપિ પ્રાણિનાં મૃતાનાં પુનર્દ્વિતીયવારં સન્તાનસ્ય-
સજાતીયસ્યૈવાનિયમઃ-નિયમાભાવઃ સિદ્ધઃ, કવાચિદ્ વિજાતીયસન્તાનતયાઽપ્યુત્પાદાદિતિ ॥

61. નરકવત્ પુનઃ સર્વ સિદ્ધમિતિ । સર્વમપિ સાંસારિકં વસ્તુ દુઃસ્વબહુલતયા નરકવત્ સિદ્ધમ્,
પ્રતીતમિત્યર્થઃ । ‘પુનઃ’શબ્દસ્તુ વિંશતિકોક્તપાશ્ચાત્યાર્થાપેક્ષયા વિશેષાર્થો દ્રષ્ટવ્યઃ ॥

૧. ઉપજાતિઃ । ૨. ‘નિયમસિદ્ધઃ’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. ‘તવાવિરોશીત્’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૪-૫. અત્રત્યે ક-
ટિપ્પણકે યથા-આચાર્યવસુબન્ધુપ્રણીતે વિજ્ઞાનિમાત્રતાસિદ્ધિપ્રકરણાદ્યે ‘વિંશતિકાકારિકાઃ’ ઇતિ નામકમેકં પ્રકરણમ્ । તત્ર
તૃતીયા તુરીયા ચ કારિકે યથા- “દેશાદિનિયમઃ સિદ્ધઃ સ્વપ્નવત્ પ્રેતવત્ પુનઃ । સંતાનનિયમઃ સર્વઃ પૂનરુદ્યાદિદર્શને ॥૩॥
સ્વપ્નોપધાતવત્ કૃત્યક્રિયા નરકવત્ પુનઃ । સર્વ નરકપાલાદિદર્શને તૈશ્વ બાધને ॥૪॥” તૃતીયકારિકાવૃત્તૌ ‘સિદ્ધ ઇતિ વર્તતે’,
ચતુર્થકારિકાવૃત્તૌ તુ ‘સિદ્ધમિતિ વેદિતવ્યમ્’ ઇતિ । ૬. ‘સન્તાનં સજાતીય’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।

ઇત્યાદિ વચનસમર્થનાત્, (૧૪૧) અન્યથા વિચારાયોગઃ સ્વમાત્રવેદનાતિરેકેણ સર્વા-
નિશ્ચિતેરિતિ । (૧૪૨) એવં ન કેવલમનૈકાન્તિકઃ અસિદ્ધશ્ચ, સહોપલમ્ભનિયમ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સમર્થનાત્ । इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह-अन्यथा विचारायोगः । कथमित्याह-स्वमात्र-
वेदनातिरेकेण सर्वानिश्चितेः विज्ञानादन्यस्यानभ्युपगमाद् भवता इति भावः । एवम्-उक्तनीत्या
न केवलमनैकान्तिको हेतुः सहोपलम्भनियमाख्यः । किं तर्हि ? असिद्धश्च । कथमित्याह-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

વિશતિકામાં કહેલા આ બધા વચનોનું તમે સમર્થન કરો છો...

હવે અમારું કહેવું છે કે, જો આ વચનોનું તમે સમર્થન કરતાં હો, તો ચિત્ત-ચૈત્તનાં સહોપલંભદર્શક વચનોનું સમર્થન કેમ નથી કરતાં ? તેવો અર્ધજરતીય ન્યાય કેમ લગાડો છો ? (એક ઠેકાણે શાસ્ત્રનું પ્રબલ સમર્થન અને એક ઠેકાણે શાસ્ત્રનું બિલકુલ સમર્થન નહીં - એ તો અર્ધજરતીય જ કહેવાય ને ?)

નિષ્કર્ષ : તેથી ચિત્ત-ચૈત્તનાં સહોપલંભદર્શક વચનને પણ અવશ્ય સમર્થવું જોઈએ અને તેથી તો તે વચન દ્વારા સહોપલંભનો નિશ્ચય થશે જ... એટલે ચિત્ત-ચૈત્તને લઈને સહોપલંભ હેતુમાં વ્યભિચાર આપવો અનુચિત નથી...

આમ, તે હેતુ વ્યભિચારી હોઈ, તેના દ્વારા જ્ઞાન-અર્થની ઐક્યતાનું અનુમાન થઈ શકે નહીં, તેથી અર્થનું અસ્તિત્વ અલગ જ માનવું રહ્યું...

(૧૪૧) (અન્યથા=) જો કોઈ અલગ અર્થને ન માનો, તો તો વિચાર જ ન ઘટે, કારણ કે તેવું માનવામાં તો વિજ્ઞાન દ્વારા માત્ર પોતાનું જ વેદન થશે, તે સિવાય બીજા કોઈ પદાર્થનો નિશ્ચય થઈ શકશે નહીં. (બીજા કોઈ પદાર્થ જ નથી, તો તેના નિશ્ચયની વાત શી ?) પણ પદાર્થનો નિશ્ચય તો સ્વસંવેદનસિદ્ધ છે, એટલે તેનો અપલાપ કરી શકાય નહીં...

(૧૪૨) બીજી વાત, સહોપલંભ હેતુ માત્ર અનૈકાંતિક નથી, પરંતુ અસિદ્ધ પણ છે. તે આ રીતે -

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

62. इत्यादि विंशिकोक्तवचनसमर्थनादिति । यथैतेषां वचनानामर्थः समर्थ्यते भवता तथा चित्त-
चैत्तसहोपलम्भननियमलक्षणोऽर्थः किमिति न समर्थ्यत इत्यर्थः । अत्र च 'ग्राहं न तस्य ग्रहणं न तेन'
इत्यादिना वृत्तेन बुद्धज्ञानस्य स्वरूपं प्रतिपादितम् । अग्रेतनवाक्यद्वयेन तु बाह्यार्थसत्ता समर्थिता ॥

❖ અહીં પહેલું વૃત્ત બુદ્ધનાં સ્તવસંબંધી છે અને તે સિવાયના બે વાક્યો બાહ્યાર્થનું સમર્થન કરે છે...

૧. 'અસિદ્ધશ્ચ' इति ड-पाठः । २. 'ग्राहकं भूतेनेत्यादिना' इति ख-पाठः । ३. 'ज्ञानस्वरूपं' इति पूर्वमुद्रितपाठः,
अत्र तु क-पाठः ।

સ્યોભયાસિદ્ધત્વાત્, ભવતઃ સહાર્થાયોગાત્ તદપરસ્યાનભ્યુપગમાત્, અભ્યુપગમે ચ સાધનવૈફલ્યાદિતિ । પરસ્યાપિ નીલેન સહ તદ્વિય ઉપલમ્બો નાભેદેન સિદ્ધઃ । ભેદેન તુ સહાર્થસિદ્ધૌ ન સાધનમિષ્ટસાધકમિતરસ્યેતિ । (૧૪૩) ન ચાભેદસ્ય સહોપલમ્બનિયમસ્ય

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સહોપલમ્બનિયમસ્ય નીલ-તદ્વિયોઃ ઉભયાસિદ્ધત્વાત્, વાદિપ્રતિવાદ્યસિદ્ધત્વાદિત્યર્થઃ । એતત્પ્રકટનાયાહ-ભવતઃ-તવ સહાર્થાયોગાત્ નીલાભાવેન । અત એવાહ-તદપરસ્યાનભ્યુપગમાદ્ ધિયો વ્યતિરેકેણ નીલસ્યેત્યર્થઃ । અભ્યુપગમે તદપરસ્ય નીલસ્ય સાધનવૈફલ્યાત્, બાહ્યસિદ્ધયૈવ ઇતિ । પરસ્યાપિ-પ્રતિવાદિનો નીલેન સહ તદ્વિયઃ-નીલધિય ઉપલમ્બો નાભેદેન સિદ્ધઃ, ભેદાભ્યુપગમાત્ । ભેદેન તુ સહાર્થસિદ્ધૌ સત્યાં નીલ-તદ્વિયોઃ । કિમિત્યાહ-ન સાધનં પ્રસ્તુત-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

❖ હેતુમાં અસિદ્ધતા ❖

(૩) અસિદ્ધદોષ : તમારો સહોપલંબ હેતુ અસિદ્ધ પણ છે, કારણ કે વાદી-પ્રતિવાદી બંનેને નીલ-નીલબુદ્ધિનો સહોપલંબ સિદ્ધ નથી...

આ જ વાતને પ્રગટ કરવા કહે છે -

(ક) વાદીને સાધનની અસિદ્ધિ : હે બૌદ્ધ ! તમારા મતે તો સહાર્થ જ ઘટતો નથી, કારણ કે તમારા મતે નીલ જેવી કોઈ વસ્તુ જ નથી... હવે જ્ઞાનથી અતિરિક્ત જો નીલ જેવું કોઈ તત્ત્વ જ ન માનો, તો જ્ઞાનનો સહોપલંબ કોની સાથે ? (ફલતઃ સહોપલંબ હેતુ તમારી પોતાની માન્યતા પ્રમાણે પણ અસિદ્ધ ઠરે છે...)

બૌદ્ધ : તો સહોપલંબ ઘટાવવા, જ્ઞાનથી અતિરિક્ત નીલનું અસ્તિત્વ માની લઈએ તો ?

સ્યાદાદી : અરે ! તો તો બાહ્યાર્થની સિદ્ધિ થઈ જશે અને તેથી તો તમારો અભેદસાધક સહોપલંબ હેતુ નિષ્ફળ ઠરશે...

(ખ) પ્રતિવાદીને સાધનની અસિદ્ધિ : બાહ્યાર્થવાદીમતે પણ, નીલની સાથે નીલબુદ્ધિનો ઉપલંબ અભેદપણે સિદ્ધ નથી... (આશય એ કે, તે બેનો સહોપલંબ જરૂર થાય છે, પણ તે બેનો અભેદરૂપે સહોપલંબ થાય છે એવું નથી...)

હા, નીલ-નીલબુદ્ધિનો જો ભેદરૂપે સહોપલંબ સિદ્ધ કરતા હો, તો તો કોઈ વાંધો જ નથી... (કારણ કે જુદા જુદા તે બેનો સહોપલંબ તો અનુભવસિદ્ધ છે...) પણ તેવું માનવામાં તમારો સહોપલંબ હેતુ, ઈષ્ટસાધક (=અભેદસાધક) બની શકે નહીં... (કારણ કે તે હેતુ તો ભેદરૂપે જ સહોપલંબ સિદ્ધ કરે છે...)

❖ “તદસિદ્ધત્વં ચ નીલ-તદ્વિયોર્ભેદોપલમ્બાત્ । તથાહિ - બહિર્ગતત્વેન દેશકાલાદિભિન્નતયા ગ્રાહ્યતયા નીલં ભિન્નમાભાતિ - અન્તર્ગતત્વેન સુખાદિરૂપતયા ગ્રાહકરૂપાપન્ના બુદ્ધિરાભાતીતિ ન તયોરેકોપલમ્બઃ સિદ્ધઃ ।” સન્મતિઃ તત્ત્વબોધઃ
કાઠ ૧ / છં. ૩ ।

ચ વ્યાપ્યવ્યાપકભાવઃ, અન્યથાઽપ્યસ્યાવિરોધાત્ જ્ઞાનજ્ઞેયતત્ત્વભાવત્વત એવ નિયમોપપત્તેઃ, જ્ઞાનસ્યાર્થગ્રહણસ્વભાવસ્ય સતઃ સ્વસંવિદિતરૂપત્વાત્ ચિત્રસ્વભાવતયા તથાત્વાવિરોધાત્, અર્થસ્ય ચ જ્ઞાનવિવિક્તતયા તથા તથા તદ્ગ્રાહ્યસ્વભાવત્વાત્ । ઇત્યપિ સહોપલમ્ભ-નિયમ ઉપપદ્યત એવ, તદ્યોગ્યતાલક્ષણપ્રતિબન્ધસામર્થ્યાદિતિ । અનેનૈતદપ્ય-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

મિષ્ટસાધકમિતરસ્ય, સાધનવાદિન ઇતિ અર્થઃ । ન ચેત્યાદિ । ન ચ અભેદસ્ય સાધ્યતયેષ્ટસ્ય સહોપલમ્ભનિયમસ્ય ચ સાધનત્વેનાભિહિતસ્ય વ્યાપ્યવ્યાપકભાવઃ । કથં નેત્યાહ-અન્યથાઽ-પિ-અભેદમન્તરેણાપિ અસ્ય-સહોપલમ્ભનિયમસ્ય અવિરોધાત્ । એનામેવાહ-જ્ઞાનજ્ઞેયતત્ત્વભાવ-ત્વત એવ કારણાત્ સહોપલમ્ભનિયમોપપત્તેઃ । જ્ઞાનજ્ઞેયયોસ્તત્ત્વભાવત્ત્વમભિધાતુમાહ-જ્ઞાનસ્યાર્થગ્રહણસ્વભાવસ્ય સતઃ સ્વસંવિદિતરૂપત્વાત્ ચિત્રસ્વભાવતયા કારણેન તથાત્વાવિરોધાત્ જ્ઞાનસ્ય અર્થસ્ય ચ જ્ઞાનવિવિક્તતયા હેતુભૂતયા તથા તથા-તેન તેન પ્રકારેણ સ્પષ્ટેતરાદિના તદ્ગ્રાહ્યસ્વભાવત્વાત્-જ્ઞાનગ્રાહ્યસ્વભાવત્વાત્ । ઇત્યપિ-એવમપિ સહોપલમ્ભનિયમ ઉપપદ્યત એવ તદ્યોગ્યતાલક્ષણપ્રતિબન્ધસામર્થ્યાત્ તયોઃ-જ્ઞાનાર્થયોરેવમ્ભૂતયોગ્યતાલક્ષણપ્રતિબન્ધ-

❖.....❖ અનેકાંતરણિ ❖.....❖

તેથી તમારો હેતુ વાદી-પ્રતિવાદી બંનેને અસિદ્ધ છે...

*** સાધક હેતુમાં વ્યાપ્ય-વ્યાપકભાવનો વિરદ ***

(૧૪૩) બીજી વાત, વહ્નિ-ધૂમની જેમ (૧) સાધ્યરૂપ અભેદ, અને (૨) હેતુરૂપ સહોપલંભ વચ્ચે વ્યાપ્ય-વ્યાપકભાવ પણ નથી, કારણ કે અભેદ વિના પણ સહોપલંભ તો હોઈ જ શકે છે... (એ રીતે જો સાધ્ય વિના પણ હેતુનું અસ્તિત્વ ઘટિત હોય, તો તે બે વચ્ચે વ્યાપ્ય-વ્યાપકભાવ પણ શી રીતે ઘટે ?)

બૌદ્ધ : પણ અભેદ વિના તો તે બેનો સહોપલંભ શી રીતે ઘટાવાય ?

સ્યાદ્વાદી : જુઓ, જ્ઞાન અને જ્ઞેયનો તેવો સ્વભાવ હોવાથી, ભેદમાં પણ તેઓનો સહોપલંભ સંગત જ છે..

ભાવ એ કે, (૧) અર્થગ્રહણસ્વભાવવાળું જ્ઞાન સ્વસંવિદિત છે, આવા જ્ઞાનનો ચિત્ર-અનેક સ્વભાવ હોવાથી, તેનું તે રૂપે (=ભેદમાં પણ સહોપલંભરૂપે) હોવું અવિરુદ્ધ છે, અને (૨) અર્થ પણ જ્ઞાનથી ભિન્ન હોવાથી, સ્પષ્ટ-અસ્પષ્ટ (પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષ) આદિરૂપે, જ્ઞાનથી ગ્રાહ્ય બનવાનો તેનો સ્વભાવ જ છે... (એટલે ભેદમાં પણ ગ્રાહ્યરૂપે તે જ્ઞાનની સાથે રહે એમાં કોઈ ક્ષતિ નથી...)

આમ, જ્ઞાન અને અર્થનું, તેવી (=એકીસાથે ગ્રાહ્ય-ગ્રાહક બનવાની) યોગ્યતારૂપ પ્રતિબંધ=સંબંધ સામર્થ્ય છે, એટલે અભેદ વિના પણ તેવા સામર્થ્યથી તેઓનો સહોપલંભ થવો સંગત જ છે...

પાકૃતમેવ (૧૪૪) યદાહુરેકે-“પ્રત્યક્ષોઽર્થઃ પરોક્ષં તુ જ્ઞાનં તત્પ્રત્યક્ષતયાઽર્થાપત્તિ-સમવસેયમ્” ઇતિ । અપાકરણં ચાસ્ય પરોક્ષત્વે જ્ઞાનસ્યાર્થપ્રત્યક્ષતાઽસિદ્ધેઃ, જ્ઞાનેન હ્યર્થઃ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સામર્થ્યાદિતિ । એતેન-અનન્તરોદિતેન એતદપ્યપાકૃતમેવ-વક્ષ્યમાણં યદાહુરેકે-મીમાંસકાઃ । કિમાહુરિત્યાહ-પ્રત્યક્ષોઽર્થઃ-નીલાદિઃ, પરોક્ષં તુ વિજ્ઞાનં તદગ્રાહકં તત્પ્રત્યક્ષતયા-અર્થ-પ્રત્યક્ષતયા કારણેન અર્થાપત્તિસમવસેયં જ્ઞાનમિતિ, યથોક્તં જ્ઞાતે ત્વનુમાનાદવગચ્છતીતિ । કથમપાકૃતમિત્યાહ અપાકરણં ચેત્યાદિના । અપાકરણં ચ અસ્ય પરોક્ષત્વે જ્ઞાનસ્ય તાત્ત્વિકે

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

નિષ્કર્ષઃ : તેથી સહોપલંબ હેતુથી, જ્ઞાન-અર્થનો અભેદ સાધી શકાય નહીં...

ઉપરોક્ત (=જ્ઞાન/અર્થનો તેવો સ્વભાવ, યોગ્યતારૂપ પ્રતિબંધ... એ બધા) કથનથી મીમાંસકની માન્યતાનું પણ અપાકરણ થાય છે. તે આ પ્રમાણે -

❖ જ્ઞાનપરોક્ષવાદી મીમાંસકમત ઉન્મૂલન ❖

(૧૪૪) મીમાંસકોનું કહેવું છે કે, નીલાદિ પદાર્થ પ્રત્યક્ષ છે, પણ તેઓનું જ્ઞાન પરોક્ષ છે, કારણ કે અર્થનું પ્રત્યક્ષ થયે તે જ્ઞાન અર્થાપત્તિથી જણાય છે...

ભાવ એ કે, ઘટાદિ પદાર્થનો બોધ થયા બાદ, અનુમાનથી જ્ઞાનનું અસ્તિત્વ જણાય છે... તે આ રીતે -

“આ અર્થ મને પ્રત્યક્ષ થયો” - એવું જ્ઞાન થયે અનુમાન થાય છે કે, નિશ્ચે મને આ પદાર્થવિષયક જ્ઞાન થાય છે.

એટલે અર્થને પ્રત્યક્ષ અને જ્ઞાનને પરોક્ષ જ માનવું જોઈએ, એવું મીમાંસકોનું માનવું છે...

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

63 જ્ઞાતે ત્વનુમાનાદવગચ્છતીતિ । જ્ઞાતે-પરિચ્છિન્ને તુ: પુનરર્થઃ ઘટાદાવનુમાનાત્ સકાશા-દવગચ્છતિ-બુદ્ધ્યતે જ્ઞાનં, યતોઽયમર્થો મમ પ્રત્યક્ષઃ સમજનિ । તજ્ઞાને નૂનમેતદ્વિષયં મમ જ્ઞાનમભૂદિ-ત્યુલ્લેખનેત્યર્થઃ । યચ્ચાર્થાપત્તિસમવસેયં જ્ઞાનમિત્યુક્ત્વા અનુમાનાદવગચ્છતીત્યુક્તં તદર્થાપત્યનુમાનયોરુપ એવ ભેદ ઇતિ કૃત્વા ॥

❖ પ્રશ્ન : મૂલગ્રંથમાં તો જ્ઞાનનું અસ્તિત્વ અર્થાપત્તિથી જણાવ્યું છે, તો સ્વોપજ્ઞવ્યાખ્યામાં અનુમાનથી તેનો અવગમ કેમ કહ્યો ?

ઉત્તર : કારણ કે અર્થાપત્તિ - અનુમાનમાં ઘણો તફાવત નથી, એટલે બંનેની સમાનતાની વિવક્ષા રાખી તેવું વિધાન કર્યું છે... (બીજું સમાધાન એ કે, મીમાંસકમતે અર્થાપત્તિપ્રમાણ જુદું છે, જૈનમતે તેનો સમાવેશ પરોક્ષપ્રમાણ-અનુમાનપ્રમાણમાં જ થાય છે...)

૧. ‘પટાદા’ ઇતિ ચ-પાઠઃ । ૨. ‘ત્યુક્તમુકેસ્તદ’ ઇતિ ચ-પાઠઃ ।

પ્રત્યક્ષીક્રિયતે । તच्चेत् परोक्षं कथमर्थः प्रत्यक्षो नाम ? (૧૪૫) तेन प्रत्यक्षीकृतत्वादिति

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સતિ । કિમિત્યાહ-અર્થપ્રત્યક્ષતાઽસિદ્ધેઃ કારણાત્ । એતદેવ ભાવયતિ જ્ઞાનેન યસ્માદર્થઃ પ્રત્યક્ષીક્રિયતે । તच्चेत् ज्ञानं परोक्षम्, ⁶⁴ एवं सति कथमर्थः प्रत्यक्षो नाम ? नैवेत्यर्थः । तेन-ज्ञानेन प्रत्यक्षीकृतत्वादिति चेत् प्रत्यक्षः । एतदाशङ्क्याह-नैत्यादि । न, आत्मानम-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પણ તેઓની વાત બરાબર નથી, કારણ કે જો ખરેખર જ્ઞાન પરોક્ષ હોય, તો અર્થની પ્રત્યક્ષતા સિદ્ધ થઈ શકે નહીં...

આ જ વાતને જણાવે છે -

જ્ઞાન દ્વારા જ અર્થનું પ્રત્યક્ષ કરાય છે... હવે જો જ્ઞાન પરોક્ષ હોય, તો જ્ઞાનગ્રાહ્ય અર્થ શી રીતે પ્રત્યક્ષ કહેવાય ? ન જ કહેવાય...

ભાવાર્થ : પોતે પરોક્ષ એવું જ્ઞાન, શી રીતે અર્થને પ્રત્યક્ષ કરે ? અહીં એક નિયમ સમજવો કે → અપ્રતીત એવું વિશેષણ, વિશેષ્યમાં બુદ્ધિ કરાવી શકે નહીં... દા.ત. “નીલકમળ” સ્થળે નીલરૂપ વિશેષણની પ્રતીતિ વિના ‘આ કમળ નીલ છે’ - એવું જ્ઞાન થઈ શકે નહીં ← આ નિયમ પ્રમાણે તમારું કથન અસંગત ઠરે છે.... જુઓ, અર્થ તે વિશેષ્ય છે અને પ્રત્યક્ષ તેનું વિશેષણ છે... હવે જો જ્ઞાનને પરોક્ષ માનો, તો તે પ્રત્યક્ષત્વરૂપ વિશેષણ અપ્રતીત જ રહેશે અને વિશેષણની પ્રતીતિ વિના, અર્થ પણ વિશેષિત થઈ શકે નહીં... ફલતઃ ‘પ્રત્યક્ષઅર્થ’ - એવું કથન સિદ્ધ થતું નથી..

(અહીં ‘પ્રત્યક્ષ અર્થ’ એનું તાત્પર્ય એ કે, ‘જ્ઞાતો ઘટઃ’ આવું સંવેદન એ અર્થપ્રત્યક્ષતારૂપ છે. આવાં જ્ઞાન માટે ઘટનું જ્ઞાન અને ‘જ્ઞાત’ (જ્ઞાન)નું જ્ઞાન જરૂરી છે. હવે જ્ઞાન દ્વારા ઘટનું પ્રત્યક્ષ માન્યું; જ્ઞાનનું તો માન્યું નથી. જ્ઞાનના જ્ઞાન વિના ‘જ્ઞાતઃ’ એવું વિશેષણ શી રીતે મૂકી શકાય ?)

(૧૪૫) મીમાંસક : જ્ઞાન પોતે પરોક્ષ હોવા છતાં પણ તેના દ્વારા અર્થનું પ્રત્યક્ષ થતું હોવાથી, અર્થને પ્રત્યક્ષ માની લઈએ તો ?

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

64. एवं सति कथमर्थः प्रत्यक्षो नामेति । स्वतो हि परोक्षं सज्ज्ञानं कथमर्थं प्रत्यक्षीकरोति ? । न ह्यप्रतीतं विशेषणं विशेष्ये बुद्धिं जनयति । तथाहि-नीलत्वेऽनवबुद्धे सति न भवत्येवेदृशी बुद्धिर्यदुत नीलं सरोजमिति । एवमत्राप्यर्थ इति विशेष्यस्य विशेषणं प्रत्यक्ष इति । एतच्च प्रत्यक्षत्वलक्षणं विशेषणमप्रतीतमेव ज्ञानस्य परोक्षत्वेऽङ्गीक्रियमाणेऽतः कथं तेनार्थो विशेष्यत इति ? ॥

૧. ‘તત્ત્વેન જ્ઞાનં’ ઇતિ ડ-પાઠઃ । ૨. ‘સતો હિ’ ઇતિ ય-પાઠઃ । ૩. ‘સજ્ઞાનં’ ઇતિ ક-પાઠઃ, પૂર્વમુદ્રિતે ‘સ્વજ્ઞાનં’ ઇતિ પાઠઃ ।

चेत्, न, आत्मानमप्रत्यक्षीकुर्वतोऽन्यप्रत्यक्षीकरणासिद्धेः । (१४६) इन्द्रियवत् सिद्धिरिति चेत्, न, तस्य बहिष्करणत्वेन तद्भावोपपत्तेः । अन्तःकरणे को दोष इति चेत्, न खलु

❖.....❖ व्याख्या ❖.....❖

प्रत्यक्षીकुर्वतः-ज्ञानस्य ⁶⁵अन्यप्रत्यक्षીकरणासिद्धेः-अर्थप्रत्यक्षીकरणासिद्धेः । इन्द्रियवत् सिद्धिरिति चेत् अर्थप्रत्यક્ષતાसिद्धिः । तथाहीन्द्रियमात्मानमप्रत्यक्षीकुर्वदर्थं प्रत्यक्षीकरोतीति सिद्धम् । एतदाशङ्क्याह-नेत्यादि । न-नैतदेवं तस्य-इन्द्रियस्य बहिष्करणत्वेन हेतुना तद्भावोपपत्तेः-स्वपरोक्षस्याप्यर्थप्रत्यक्षીकरणभावोपपत्तेः । अन्तःकरणे-ज्ञाने को दोष इति

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સ્યાદ્વાદી : અરે ! જે જ્ઞાન પોતાનું પ્રત્યક્ષ નથી કરી શકતો, તે જ્ઞાન, બીજાનું (=અર્થનું) પ્રત્યક્ષ શી રીતે કરી શકે ?

આશય એ કે, જો તે જ્ઞાન પોતે પોતાને જાણે કે - “હું અર્થગ્રહણ કરવારૂપે પરિણત છું” તો તેના દ્વારા અર્થનું ગ્રહણ સંગત ગણાય.. પણ જ્ઞાન જ્યારે પોતાનું સ્વરૂપ જાણવામાં જ જડ સમાન પુરવાર થતો હોય, ત્યારે તે જ્ઞાન, અર્થનું પ્રત્યક્ષ શી રીતે કરે ? અર્થાત્ ‘આ અર્થ પ્રત્યક્ષ છે’ - એવો અધ્યવસાય શી રીતે કરે ? તેથી જ્ઞાનને પરોક્ષ માનવામાં અર્થની પ્રત્યક્ષતા સિદ્ધ થશે નહીં...

(૧૪૬) મીમાંસક : જેમ ઈન્દ્રિય પોતાનું પ્રત્યક્ષ ન કરવા છતાં પણ પદાર્થનું પ્રત્યક્ષ કરાવે છે, તેમ જ્ઞાન પણ, પોતાના પ્રત્યક્ષ વિના પણ અર્થનું પ્રત્યક્ષ કેમ ન કરાવે ? (એટલે ઈન્દ્રિયની જેમ પરોક્ષ જ્ઞાન દ્વારા પણ અર્થપ્રત્યક્ષતા સિદ્ધ જ છે...)

સ્યાદ્વાદી : અરે ! ઈન્દ્રિય તો બહિષ્કરણરૂપ હોઈ જડ છે અને જડ હોવાથી તે અસંવિદિત છે... આવી અસંવિદિત ઈન્દ્રિય, સ્વસંવિદિત એવા અંતઃકરણ (=જ્ઞાન) દ્વારા ટેકો મેળવી, આત્મામાં અર્થબોધરૂપ ક્રિયાનું આધાન કરવા સમર્થ થાય છે... (આમ, ઈન્દ્રિય બીજાની સહાયથી જ, આત્મામાં ક્રિયાધાન માટે સમર્થ થાય છે...)

એટલે જ પોતે પરોક્ષ હોવા છતાં પણ, તેના દ્વારા અર્થનું પ્રત્યક્ષ સંગત છે.

મીમાંસક : બસ, તો તેવી જ રીતે અંતઃકરણમાં (=જ્ઞાનમાં) પણ શું દોષ ? (અર્થાત્ તેની

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

65. અન્યપ્રત્યક્ષીકરણાસિદ્ધેરિતિ । યદિ હિ જ્ઞાનમાત્માનમાત્મનાઽવબુદ્ધ્યતે યદુતાહમર્થગ્રહણરૂપ-તયા પરિણતં તદા યુજ્યતે તેનાન્યસ્ય ગ્રહણમ્ । યદા તુ જ્ઞાનમાત્મીયસ્વરૂપાવબોધં પ્રતિ લેષ્ટુપ્રાયં તદા કથમેષોઽર્થઃ પ્રત્યક્ષ ઇતિ ભવત્યધ્યવસાયઃ ? ॥

❖ કરણ એટલે અસાધારણ કારણ. આત્મામાં અર્થબોધરૂપ ક્રિયાનું આધાન કરવા, જ્ઞાન તે આભ્યંતરકારણ છે અને ઈન્દ્રિય તે બાહ્યકારણ છે...એટલે તેઓનો અંતઃકરણ/બહિષ્કરણરૂપે વ્યપદેશ થાય છે...

૧. ‘બહિઃ કરણ’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. ‘યદા’ ઇતિ ચ-પાઠઃ । ૩. ‘પ્રતિ લેષ્ટપ્રાયં’ ઇતિ ख-પાઠઃ ।

તતઃ કર્તૃરિ ક્રિયાધાનમિતિ । (૧૪૭) યદ્યેવં તતઃ કિમિતિ ચેત્, ન તેન યુક્તિતઃ કસ્યચિત્ તત્પ્રત્યક્ષીકરણમ્ । તથાહિ-પરોક્ષં જ્ઞાનમાત્મનઃ સર્વથા ભિન્નં નાતિશયાધાયિ તત્રાર્થ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
 ચેત્, તદ્વાવોપર્પતેરિતિ પ્રક્રમઃ । એતદાશઙ્ક્યાહ-ન ખલુ તતઃ-અન્તઃકરણાત્ કર્તૃરિ ક્રિયાધાનં યથા^{૬૬} બહિષ્કરણાદિતિ । યદ્યેવં ન તતઃ કર્તૃરિ ક્રિયાધાનમ્ । તતઃ કિમ્ ? ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-ન તેન-અન્તઃકરણેન યુક્તિતઃ-નીત્યા^{૬૭} કસ્યચિત્ તત્પ્રત્યક્ષીકરણં-અર્થપ્રત્યક્ષી-કરણમ્ । એતદ્વાવનાયૈવાહ તથાહીત્યાદિના । તથાહિ-પરોક્ષં જ્ઞાનમાત્મનઃ-જીવસ્ય સર્વથા ભિન્નમ્-એકાન્તેનાન્યત્ નાતિશયાધાયિ તત્ર-આત્મનિ એવં સત્ અર્થપ્રત્યક્ષતાહેતુરિતિ-એવં ન

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

જેમ પરોક્ષ પણ અંતઃકરણ, અર્થનું પ્રત્યક્ષ કેમ ન કરે ?)

સ્યાદ્વાદી : અરે ! જો અંતઃકરણને પણ પરોક્ષ માનો, તો તો બાહ્ય-આભ્યંતર બંને કરણ પરોક્ષ થવાથી, કોઈ સ્વસંવિદિત ન રહેતાં - કર્તામાં અર્થાવબોધરૂપ ક્રિયાનું આધાન શી રીતે થાય ?

(આશય એ કે, જો જ્ઞાન સ્વસંવિદિત હોય, તો તે અને તેના સહાયથી ઈન્દ્રિય, બંને અર્થબોધરૂપ ક્રિયાનાં આધાન માટે પ્રવૃત્ત થાય... પણ તેવું ન હોવાથી, તેઓ દ્વારા કર્તામાં ક્રિયાનું આધાન અસંભવિત બને...)

(૧૪૭) મીમાંસક : જો તે અંતઃકરણ દ્વારા, કર્તામાં ક્રિયાનું આધાન ન થાય તો શું થયું ?

સ્યાદ્વાદી : થયું એ જ કે, તે અંતઃકરણ દ્વારા વાસ્તવિક રીતે કોઈ જ પ્રમાતાઓને અર્થનું પ્રત્યક્ષીકરણ થઈ શકશે નહીં. તે આ રીતે -

જ્ઞાન તે પરોક્ષ છે અને આત્માથી એકાંતે ભિન્ન છે... આશય એ કે, મીમાંસકો ધર્મી-રૂપ આત્માથી ધર્મરૂપ જ્ઞાનને એકાંતે ભિન્ન જ માને છે, કારણ કે તે જ્ઞાનને ક્ષણિક તરીકે માને છે,

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

66. યથા બહિષ્કરણાદિતિ । બહિષ્કરણં હિ જડં જડત્વાચ્ચાસંવિદિતમ્, તતસ્તાદૃશં સત્ તદન્તઃકરણેન સ્વસંવિદિતેનોપષ્ટમ્ભમાનીતમાત્મનિ ક્રિયાધાનાયાલં ભવતિ । યદા ત્વન્તઃકરણમપિ પરોક્ષં તદા ઉભયોરપિ કરણયોઃ પરોક્ષત્વાત્ કથં કર્તૃરિ ક્રિયાયા અર્થાવબોધલક્ષણાયા આધાનં ભવેત્ ? અયં ચાર્થસ્તથાહીત્યાદિના અનન્તરમેવ વક્ષ્યમાણેન સ્ફુટીભવિષ્યતીતિ ॥

67. કસ્યચિત્ તત્પ્રત્યક્ષીકરણમિતિ । અત્ર કસ્યચિત્-પ્રમાતુઃ ॥

68. એકાન્તેનાન્યદિતિ । મીમાંસકમતે હિ જીવાદ્ ધર્મિણો ભિન્નમેવ જ્ઞાનં ધર્મરૂપમ્, તસ્ય

❖ આ પદાર્થ 'તથાહિ...' ગ્રંથથી, હમણાં જ આગળ સ્પષ્ટ થશે...

૧. 'પત્તાવિતિ' ઇતિ ડ-પાઠઃ । ૨. 'તથા બહિઃકરણાં' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. 'જડત્વાસ્વાસ્વસં' ઇતિ ચ-પાઠઃ । ૪. 'કર્તૃક્રિયાયા' ઇતિ ર-પાઠઃ । ૫. 'લક્ષણો આત્માનં ભવેત્' ઇતિ ચ-પાઠઃ ।

પ્રત્યક્ષતાહેતુરિતિ ન ન્યાયોપેતમેતત્ । (૧૪૮) યદિ ત્વાત્મનિ દ્રવ્યમનોવદ્ બોધક્રિયાધાયકં સ્યાત્, સ્યાત્ તદ્દેતુઃ, કિન્ત્વેવં સૈવ તત્ત્વત આત્મસમવાયિની જ્ઞાનં ન ભવત્કલ્પિત-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ન્યાયોપેતમેતત્ । યદિ ત્વાત્મનિ દ્રવ્યમનોવદસ્મદભ્યુપગતં બોધક્રિયાધાયકં સ્યાત્ જ્ઞાનં સ્યાત્ તદ્દેતુઃ-ભવેદર્થપ્રત્યક્ષતાહેતુઃ, કિન્ત્વેવં પરિકલ્પ્યમાને સૈવ-બોધક્રિયા તત્ત્વતઃ-પરમાર્થેન આત્મસમવાયિની જ્ઞાનં ન ભવત્પરિકલ્પિતં બુદ્ધ્યાઘ્યં જ્ઞાનમ્ । તતઃ કિમિત્યાહ-સા ચ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અને તેનું કારણ એ કે મીમાંસકમતવિદ્વાન કુમારિલે કહ્યું છે કે → “તે જ્ઞાન તો ક્ષણ પણ રહેતું નથી...” (મીમાં. શ્લો ૦ વા ૦)

મીમાંસકો આત્માને અનુવૃત્તિ-વ્યાવૃત્તિસ્વરૂપવાળો (=સામાન્ય-વિશેષાત્મક) વ્યાપી-સર્વગત માને છે, તો એકાંતક્ષણિક જ્ઞાન આવા નિત્ય આત્માનો ધર્મ શી રીતે બને ?

હવે આવું બિન્ન જ્ઞાન, આત્મામાં કોઈ અતિશયનું આધાન કરી શકે નહીં... (એકાંતબિન્ન હિમાલય પર, શું વિન્ય કોઈ અતિશયનું આધાન કરી શકે ?) અને અતિશયના આધાન વિના, તે જ્ઞાન અર્થપ્રત્યક્ષનું કારણ પણ ન જ બને (આ વાત આગળ સ્પષ્ટ થશે...)

ફલતઃ અંતઃકરણ દ્વારા, કોઈ પણ પ્રમાતાને અર્થનું પ્રત્યક્ષ થવું ન્યાયસંગત નથી...

(૧૪૮) પ્રશ્ન : ‘જ્ઞાન તે અર્થપ્રત્યક્ષનું કારણ કેમ ન બને’ - એ વાત જરા બરાબર સમજાવશો ?

ઉત્તર : જુઓ, અમે મનોવર્ગજ્ઞાના પુદ્ગલોથી બનેલું દ્રવ્યમન માનીએ છીએ... આ દ્રવ્યમન, આત્મામાં બોધક્રિયાનું આધાન કરનાર છે. હવે જો દ્રવ્યમનની જેમ જ્ઞાન પણ, આત્મામાં બોધક્રિયાનું આધાયક હોય, તો તે જ્ઞાન, અવશ્ય અર્થપ્રત્યક્ષનું કારણ બને...

પ્રશ્ન : બસ, તો અમે આવું માની લઈશું...

ઉત્તર : પણ પહેલા એક વાત સમજી રાખો કે, ખરેખર તો આત્મામાં રહેલી તે બોધક્રિયા જ

❖.....❖ ચિવરણમ્ ❖.....❖

ક્ષણિકત્વેનાભ્યુપગમાત્, “ન હિ તત્ક્ષણમપ્યાસ્તે” इत्यादि कुमारिलवचनप्रामाण्यात् । आत्मा तु अनुवृत्ति-व्यावृत्तिस्वरूपो व्यापी तन्मते, अतः कथमेकान्तक्षણिकं सज्ज्ञानमात्मधर्मः स्यादिति ? ॥

❖ “ન હિ તત્ ક્ષણમપ્યાસ્તે જાયતે વાઽપ્રમાત્મકમ્ ।

येनाऽर्थग्रहणे पश्चाद् व्याप्रियेतेन्द्रियादिवत् ॥” (મીમાંસાશ્લો ૦ પ્રત્યક્ષસૂત્ર ૪/૫૪)

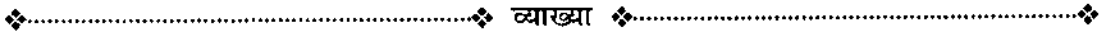
❖ મીમાંસકો આત્મા-ઘટાદિ દરેક વસ્તુને સામાન્ય-વિશેષાત્મક માને છે. (ઉક્તઞ્ચ ષડ્દર્શનસમુચ્ચયટીકાયામ્ - ‘સામાન્યવિશેષાત્મકં વસ્તુ પ્રમાણગોચરઃ’ इति का० ७६ - वृत्तौ)

૧. ‘વાયિનિ જ્ઞાનમ્, ન ભવેત્ કલ્પિતં’ इति ग-पाठः । ૨. ‘મેતત્ કિં યદિ’ इति क-पाठः । ૩. ‘ભવેત્’ इति ड-पाठः । ૪. ‘સજ્ઞાન’ इति ख-च-पाठः ।

બુદ્ધ્યાચ્છ્યમ્ । સા ચાત્મધર્મત્વાત્ કથञ्चित્ તદભેદાત્ તથાસ્વભાવત્વાત્ પ્રતીત્યનુગ્રહપ્રવૃત્તેઃ
સ્વસંવિદિતૈવેતિ જ્ઞાનપ્રત્યક્ષતાસિદ્ધિઃ ॥

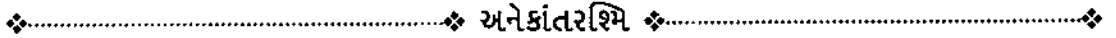
(૧૪૯) સ્યાદેતદ્ યદિ તદાત્મક્રિયારૂપમેવાસ્વસંવિદિતં સદર્થપ્રત્યક્ષતાકારિ સ્યાત્
કો દોષઃ સ્યાત્ ? ઉચ્યતે-તસ્યૈવ તદપ્રત્યક્ષતાયાં પ્રમાતુઃ ક્રિયાન્તરાભાવાત્ અર્થપ્રત્યક્ષ-

❖ વ્યાખ્યા ❖

બોધક્રિયાઽઽત્મધર્મત્વાત્ કારણાત્ કથञ्चित્ તદભેદાત્-આત્મનોઽભેદાત્ તથાસ્વભાવત્વાત્-
સ્વસંવિદિતસ્વભાવત્વાત્ પ્રતીત્યનુગ્રહપ્રવૃત્તેઃ તથાઽનુભવભાવેન સ્વસંવિદિતૈવેતિ-એવં જ્ઞાન-
પ્રત્યક્ષતાસિદ્ધિઃ સ્વસંવિદિતત્વેન ॥

સ્યાદેતત્-અથૈવં મન્યસે યદિ તત્-જ્ઞાનમ્ આત્મક્રિયારૂપમેવાસ્વસંવિદિતં સદેકરૂપ-
તયાઽર્થપ્રત્યક્ષતાકારિ સ્યાત્ કો દોષઃ સ્યાત્ ? ન કશ્ચિદિત્યભિપ્રાયઃ । એતદાશઙ્ક્યાહ-ઉચ્યતે
યો દોષઃ સ્યાત્ । તસ્યૈવ-અધિકૃતજ્ઞાનસ્ય તદપ્રત્યક્ષતાયામ્-આત્માપ્રત્યક્ષતાયાં સત્યાં પ્રમાતુઃ-

❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖

(અર્થને જાણવારૂપ આત્મવ્યાપાર જ) જ્ઞાનરૂપ છે, તે સિવાય આત્માથી અલગ ‘બુદ્ધિ’ નામનું તમે જે
જ્ઞાન કલ્પો છો, તેવાં કોઈ જ્ઞાનનું અસ્તિત્વ જ નથી.

તટસ્થ : તો તે બોધક્રિયાને જ્ઞાનરૂપ માની લઈએ, પણ તેમાં પ્રસ્તુતમાં શું ફાયદો ?

સ્યાદ્વાદી : ફાયદો એ જ કે, જ્ઞાનની પ્રત્યક્ષતા સિદ્ધ થશે... જુઓ, તે બોધક્રિયા આત્માનો
ધર્મ (=સ્વભાવ) છે, એટલે તેનો કથञ્ચિદ્ આત્માની સાથે અભેદ છે... આવી આત્મઅભિન્ન બોધક્રિયા
તથાસ્વભાવે સ્વસંવિદિત છે, કારણ કે તે પોતાની પ્રતીતિ કરાવવા પ્રવૃત્ત છે.

(અહીં ‘તથાસ્વભાવત્વાત્ પ્રતીત્યનુગ્રહપ્રવૃત્તેઃ સ્વસંવિદિતૈવ’ - એ પંક્તિનો અર્થ એ છે કે સ્વસંવેદન
કરાવવાનો તેનો સ્વભાવ હોવાથી, તે પોતાની પ્રતીતિ કરાવવાના અનુગ્રહ કરવામાં પ્રવૃત્ત થવાથી
સ્વસંવિદિત છે...)

આમ, બોધક્રિયાનો સ્વસંવિદિતરૂપે અનુભવ થતો હોવાથી, તેને સ્વસંવિદિત જ માનવી
જોઈએ... અને એટલે તો જ્ઞાનની પ્રત્યક્ષતા જ સિદ્ધ થશે. (પરોક્ષતા નહીં, તેથી મીમાંસકોનું મંતવ્ય
યુક્તિયુક્ત નથી...)

(૧૪૯) મીમાંસક : તો ચાલો, આત્મામાં રહેલ બોધક્રિયાને જ જ્ઞાનરૂપ માની લઈએ... પણ
અમારું કહેવું એ કે, તે જ્ઞાન પોતાનાં સંવેદન (=સ્વપ્રત્યક્ષ) વિના પણ અર્થનું પ્રત્યક્ષ કરી લે તેમાં
દોષ શું ?

સ્યાદ્વાદી : દોષ એ જ કે, જો અધિકૃત જ્ઞાન “હું અર્થગ્રહણ કરવારૂપે પરિણત છું” - એમ

❖ વિવરણમ્ ❖

69. આત્માપ્રત્યક્ષતાયામિતિ । જ્ઞાનેનાત્મીયં સ્વરૂપં નાવબુદ્ધ્યત એવ યદુતાહમર્થગ્રહણરૂપતયા

૧. ‘અર્થપ્રત્યક્ષ’ ઇતિ ઢ-પાઠઃ ।

તૈવ ન સ્યાદિતિ । (૧૫૦) હલ્લેઽસ્માદિશૂન્યો હિ સુમકલ્પોઽસૌ કથં કિઞ્ચિત્ પ્રત્યક્ષીકુર્યાત્, તદવિકૃતૌ કર્મવિશેષાધાનસ્યાકિઞ્ચિત્કરત્વાત્ ? (૧૫૧) પ્રદીપાદ્યવભાસિતાનામ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

આત્મનઃ ⁷⁰ક્રિયાન્તરાભાવાત્ કારણાત્ અર્થપ્રત્યક્ષતૈવ ન સ્યાદિતિ અયં દોષઃ સ્યાત્ । તત્સમર્થ-
નાયૈવાહ-⁷¹હલ્લેઽસ્માદિશૂન્યો યસ્માન્નિષ્ક્રિયઃ સુમકલ્પોઽસૌ-આત્મા કથં કિઞ્ચિત્ પ્રત્યક્ષી-
કુર્યાત્ ? નૈવૈત્યર્થઃ । કુત્તરં ઇત્યાહ-તદવિકૃતૌ-આત્માવિકૃતૌ સત્યાં ⁷²કર્મવિશેષાધાનસ્ય-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પોતાનું પ્રત્યક્ષ ન કરે, તો તો તે જ્ઞાનવાળા પ્રમાતાને અર્થનું પ્રત્યક્ષ જ નહીં થાય, કારણ કે આત્મામાં જ્ઞાનરૂપ જ માત્ર એક ક્રિયા છે, તે સિવાય બીજી કોઈ ક્રિયા નહીં... હવે જો એ જ્ઞાનરૂપ ક્રિયા જ અસંવિદિત હોય, તો તે પ્રમાતાને અર્થનું પ્રત્યક્ષ શી રીતે કહેવાય ?

(આશય એ કે, ‘ઘટપ્રહણ કરવારૂપે હું પરિણત છું’ એમ જ્ઞાનને જાણ્યા વિના, મને ઘટનું પ્રત્યક્ષ થઈ રહ્યું છે, એવું સિદ્ધ થઈ શકે નહીં...)

(૧૫૦) આ જ વાતનું સમર્થન કરવા કહે છે -

જો જ્ઞાન સ્વસંવિદિત હોય, તો તેવા જ્ઞાનવાળા આત્મા દ્વારા પદાર્થનું પ્રત્યક્ષ થવું સંગત ગણાય... પણ જ્ઞાન જો સ્વસંવિદિત ન હોય, તો તેના સંવેદન વિના, આત્માને હલ્લેખ-સ્મૃતિ આદિથી શૂન્ય માનવો પડશે અને આવો ઉલ્લેખાદિથી રહિત આત્મા તો નિષ્ક્રિય (=બોધ-વ્યાપારથી શૂન્ય) હોઈ સુમકલ્પ (સૂતેલા વ્યક્તિ જેવો) છે, તો આવો આત્મા, અર્થનું પ્રત્યક્ષ શી રીતે કરે ? ન જ કરે...

પ્રશ્ન : પણ પ્રત્યક્ષ ન થવાનું કારણ ?

ઉત્તર : કારણ એ જ કે, આત્મામાં વિકાર થયા વિના, જ્ઞાન દ્વારા ઘટાદિપદાર્થમાં આવેલ પ્રાકટ્ય પણ અકિંચિત્કર - અનુપયોગી છે...

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

પરિણતમિતિ ॥

70. ક્રિયાન્તરાભાવાદિતિ । જ્ઞાનલક્ષણૈવ તદાઽઽત્મનઃ ક્રિયા, ન ત્વન્યા । સા ચાસ્યાસંવિદિતેતિ કથમર્થપ્રત્યક્ષતા ? ॥

71. હલ્લેઽસ્માદિશૂન્ય ઇતિ । હલ્લેઽસ્માદિશૂન્યો વિશિષ્ટોઽધ્યવસાયઃ । ‘આદિ’શબ્દાત્ સ્મૃત્યાદિ-
ગ્રહઃ ॥

72. કર્મવિશેષાધાનસ્યેતિ । કર્મણઃ-ઘટાદેઃ પદાર્થસ્ય વિશેષાધાનં-પ્રકટતાકરણં તસ્ય । કર્મશબ્દશ્ચૈવં

❖ હલ્લેખ એટલે વર્તમાનકાલીન વિશિષ્ટ અધ્યવસાય...

૧. ‘કલ્પાસૌ કથં’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. પૂર્વમુદ્રિતે ‘તદવિકૃતૌ’ ઇતિ પાઠઃ, અત્ર તુ D-પ્રતાનુસારેણ । ૩. ‘વા સ્વસં૦’ ઇતિ ચ-પાઠઃ ।

અર્થગતવિશેષાધાનસ્ય અકિञ्चित્કરત્વાત્ । एवं च ज्ञानेनार्थे विशेषः क्रियत इत्यप्यपास्तम्,
 74 इतरतरसापेक्षः कर्तृकर्मक्रियाविधिरिति कृत्वा । इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह-प्रदीपाद्यव-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અભિપ્રાય એ કે, ઘટાદિ કૈર્મમાં પ્રાકટ્ય રૂપ વિકાર થવા છતાં પણ, જ્યાં સુધી આત્મામાં અર્થગ્રહણપ્રવણતારૂપ વિકાર ન થાય, ત્યાં સુધી તેને અર્થનું પ્રત્યક્ષ થઈ શકે નહીં.... (મીમાંસકો, પદાર્થ જ્ઞાત થાય, ત્યારે તેમાં જ્ઞાતતારૂપ ધર્મ પેદા થાય, એમ પદાર્થનો વિકાર કહે છે, પણ જ્ઞાન દ્વારા આત્મામાં કોઈ જ વિકાર માનતાં નથી, તો આવો અવિકારી-સુપ્તકલ્પ આત્મા અર્થનું પ્રત્યક્ષ શી રીતે કરે ?)

ઉપરોક્ત કથનથી, મીમાંસકોનું જે કહેવું છે કે → “જ્ઞાન દ્વારા અર્થમાં જ પ્રકટતારૂપ વિશેષતા કરાય છે, પુરુષમાં નહીં” ← તે કથન પણ નિરસ્ત થાય છે, કારણ કે કર્તાની અને કર્મની બંનેની ક્રિયાવિધિ એક-બીજાને સાપેક્ષ છે (એટલે કર્મમાં વિકાર થયે કર્તામાં પણ વિકાર માનવો જ પડે...)

આ વાત જરા વિસ્તારથી સમજાવે-

મીમાંસક : જેમ દાતરડાં વડે કાપવા યોગ્ય કાજાદિનો જ વિકાર કરાય છે, કાપનારા વ્યક્તિમાં કોઈ વિકાર નહીં, તેમ જ્ઞાન વડે પણ, અર્થમાં જ પ્રકટનરૂપ વિશેષ કરાય છે, આત્મામાં નહીં...

લાવક/આત્મામાં વિકાર ન કહેવાનું કારણ એ જ કે, પહેલાની જેમ તે બેની તદ્વસ્થરૂપે જ ઉપલબ્ધિ થાય છે (વિકૃતરૂપે નહીં...) એટલે જ્ઞાન દ્વારા આત્મામાં વિકાર અસંભવિત છે...

સ્યાદાદી : તમારી વાત બરાબર નથી, કારણ કે કર્તા અને કર્મ બંને એકબીજાને સાપેક્ષ છે...

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

વ્યુત્પાદ્યતે-ક્રિયતે-જ્ઞાનેન પ્રકટરૂપતયા નિષ્પાદ્યતે ઇતિ કર્મ-ઘટાદિવસ્તુ તદ્ । અયમભિપ્રાયઃ-અર્થસ્ય પ્રાકટચલક્ષણે વિકારે સમ્પન્નેઽપિ યાવન્નાદ્યાપ્યાત્મનો વિકારોઽર્થગ્રહણપ્રવણતારૂપઃ સંજ્ઞાયતે તાવન્નાર્થ-પ્રત્યક્ષતા સમ્પદ્યત ઇતિ ।

73. જ્ઞાનેનાર્થવિશેષઃ ક્રિયતે ઇતિ । યથાહિ દાત્રેણ લવ્યસ્યૈવ વિકારઃ ક્રિયતે, ન તુ લાવકસ્ય, તસ્ય તદ્વસ્થસ્યૈવોપલમ્ભાત્ । एवं ज्ञानेनाप्यर्थविशेषः प्रकटनारूपो विधीयते, न तु पुरुषे इति मीमांसकाभिप्रायः ॥

74. इतरेतरसापेक्षः कर्तृकर्मक्रियाविधिरिति कृत्वेति । कर्तृकर्मणोः क्रियाविधिः-क्रियाविशेषः, क्रियाभेद इत्यर्थः । स कीदृशो वर्तत इत्याह-इतरेतरसापेक्षः । इतरः कर्ता कर्म वा इतरस्य कर्मणः

❖ પ્રશ્ન : ઘટાદિનો કર્મ તરીકે ઉલ્લેખ કેમ કર્યો ?

ઉત્તર : કારણ કે ‘ક્રિયતે ઇતિ કર્મ’ - એવી કર્મની વ્યુત્પત્તિ છે, પ્રસ્તુતમાં જ્ઞાન દ્વારા, ઘટાદિ પદાર્થો પ્રગટ કરાય છે, એટલે તેઓનો કર્મરૂપે વ્યપદેશ થાય છે..

૧. ‘યાવન્નાદ્યાત્મનો’ ઇતિ ચ-પાઠઃ ।

જુઓ, (૧) કરાતા પદાર્થને અપેક્ષીને જ, કર્તા તે કર્તૃત્વને પ્રાપ્ત કરે છે (બાકી તે વિના કર્તા તે 'કર્તા' કેમ કહેવાય ?) અને (૨) કર્મ તે કર્તાને આશ્રયીને જ કર્મત્વનો વ્યપદેશ પ્રાપ્ત કરે છે (બાકી કર્તાનો તે વિષે વ્યાપાર વિના, તેનો કર્મરૂપે વ્યપદેશ અસંભવિત છે...) આમ, કર્તા-કર્મ બંને એકબીજાને સાપેક્ષ હોવાથી, એકનો વિકાર થયે બીજાનો વિકાર પણ માનવો જ પડે...

પ્રશ્ન : કઈ રીતે વિકાર થાય ? એ જરા બરાબર સમજાવો...

ઉત્તર : કર્તા જ્યારે કાર્ય કરવા પ્રવર્તે ત્યારે તે કાર્ય દ્વારા, કર્તામાં “પોતાને (=કાર્યને) કરવાની પ્રવણતા” રૂપ વિકારનું આધાન કરાય છે... જો કર્તામાં આવો વિકાર ન માનો, તો જેમ હમણાં વિકાર વિના પણ તેનો કર્તારૂપે વ્યપદેશ થાય છે, તેમ પહેલા કાર્ય ન કરવા છતાં પણ તેનો કર્તારૂપે વ્યપદેશ માનવો પડશે ! પણ તેવું તો દેખાતું પણ નથી કે કોઈને ઈષ્ટ પણ નથી... (ટૂંકમાં કર્મ દ્વારા કર્તામાં વિકાર માનવો જ જોઈએ...) અને કર્તા દ્વારા કર્મમાં વિકાર થાય, એ વાત તો સ્પષ્ટ જ છે...

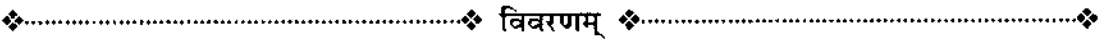
આમ, કર્તા અને કર્મ બંનેની ક્રિયા એકબીજાને સાપેક્ષ છે... (એટલે કર્મનો વિકાર થયે કર્તાનો વિકાર પણ થાય જ...)

બીજું તમે જે કહ્યું હતું કે → “દાતરડાની જેમ કરણભૂત એવા જ્ઞાન દ્વારા, અર્થમાં જ વિશેષ કરાય છે, જ્ઞાતા એવા પુરુષમાં નહીં” ← તે પણ ગુરુની ઉપાસના ન કરેલાનું વચન છે... (અર્થાત્ અસંગત વચન છે...) કારણ કે જો દાતરડા વડે કાપનાર વ્યક્તિમાં કોઈપણ અતિશયનું આધાન ન કરાતું હોય, તો તે વ્યક્તિ, જેમ દાતરડાના સંબંધ પહેલા લવનક્રિયા (=કાપવાની ક્રિયા) નહોતો કરતો, તેમ દાતરડાનાં જોડાણ પછી પણ લવનક્રિયા નહીં કરે, કારણ કે તલના ફોતરાના ત્રીજા ભાગ જેટલો પણ તેમાં વિકાર થયો નથી.

પ્રશ્ન : પણ પછી તો તેના હાથમાં દાતરડું આવી ગયું, તો તે ક્રિયા કેમ ન કરે ?

ઉત્તર : જુઓ ભાઈ, પહેલાની જેમ હમણાં પણ તે કર્તામાં કોઈ જ વિકાર નથી, એટલે જ તેના દ્વારા કાર્યકરણ અસંગત છે...

તેથી માનવું જ જોઈએ કે, કરણભૂત દાતરડા વડે, પુરુષમાં પણ કોઈક વિકાર તો કરાય જ

કર્તૃર્વા સાપેક્ષો યત્ર સ તથા । કર્તા હિ ક્રિયમાણં પદાર્થમપેક્ષ્ય કર્તૃત્વં લભતે । કર્મ ચ કર્તારમક્ષીકૃત્ય કર્મત્વમાપ્નોતિ । તતશ્ચ કર્તા નિયમાત્ કર્મણા વિકારમાનીયતે આત્મકર્તૃત્વપ્રવણતાલક્ષણમ્; અન્યથા પ્રાગવસ્થાયામકુર્વાણોઽપિ કર્તૃવ્યપદેશમશ્નુવીત । ન ચૈતત્ દૃષ્ટમિષ્ટં વા । કર્મ તુ કર્ત્રા વિકારમારોપ્યત્ત્વમ્ ઇતિ પ્રતીતમેવ । એવં ચેતરેતરસાપેક્ષઃ કર્તૃકર્મક્રિયાવિધિરિતિ સિદ્ધં ભવતિ । યચ્ચ દાત્રદૃષ્ટાન્તાત્ જ્ઞાનેન કરણભૂતેનાર્થ એવ વિશેષઃ ક્રિયતે, ન જ્ઞાતરિ પુરુષે ઇત્યુચ્યતે તદપ્યનુપાસિતગુરોર્વચઃ । યદિ હિ દાત્રેણ લવિતુર્ન વિશેષઃ કશ્ચિદાધીયત્ ઇતિ પક્ષીક્રિયતે તદા દાત્રસમ્બન્ધાત્ પ્રાગવદ્ દાત્રસમ્બન્ધેઽપિ ન સ્યાલ્લવનક્રિયા પુરુષસ્ય, તિલતુષ્ટ્રિભાગમાત્રસ્યાપિ તત્ર વિકારસ્યાભાવાત્ । તસ્માદભ્યુપગન્તવ્યમેતદ્ યદુત્ દાત્રેણ સાધકતમેન ભૂત્વા પુરુષે કશ્ચિદ્ વિકારઃ ક્રિયત્ ઇતિ । એવં જ્ઞાનેનાપિ જ્ઞાતરિ અર્થગ્રહણપ્રવણતાલક્ષણો વિશેષઃ ક્રિયતે

૧. 'કર્મણો વિકારં' ઇતિ ચ-પાઠઃ । ૨. 'યત્વદાત્ર૦' ઇતિ ચ-પાઠઃ । ૩. 'લવિતરિ વિશેષઃ' ઇતિ ક-પાઠઃ ।

૪. પૂર્વમુદ્રિતે તુ 'કૃત્વા' ઇતિ પાઠઃ, અત્ર તુ N-પ્રતાનુસારેણ વિન્યાસઃ ।

છે... એ જ રીતે જ્ઞાન દ્વારા પણ, જ્ઞાતામાં અર્થગ્રહણપ્રવણતા રૂપ વિશેષ કરાય છે, બાકી જો આત્મામાં બિલકુલ અતિશયનું આધાન ન માનો, તો પહેલાની જેમ, હમણાં પણ વિવક્ષિત જ્ઞેયનો બોધ નહીં થાય..

સાર : તેથી બળજબરીથી પણ માનવું પડશે કે, જ્ઞાન આત્માથી કથંચિદ્ અભિન્ન અને સ્વસંવિદિત છે, આવું માન્યા વિના કોઈપણ રીતે અર્થગ્રહણ સંગત થઈ શકે નહીં...

મીમાંસક : જેમ ભિન્ન પણ દાતરડાં વડે પુરુષમાં અતિશય કરાય છે, તેમ ભિન્ન પણ જ્ઞાન વડે આત્મામાં અતિશય કરાશે... (તો જ્ઞાનને આત્મઅભિન્ન માનવાની શી જરૂર ?)

સ્વાદ્વાદી : આવું ન કહેવું, કારણ કે બે પ્રકારનાં કરણ (=સાધકતમકારણ) છે : (૧) બાહ્ય, અને (૨) આભ્યંતર... તેમાં (૧) દાતરડારૂપ બાહ્યકરણ વડે, એકાંતે અવિદ્યમાન શક્તિ જીવમાં આધાન કરાય એવું નથી, જીવની સાથે કથંચિદ્ અભિન્ન શક્તિ જ તેના વડે પુષ્ટ કરાય છે. આ વિશે કુમારિલે કૈંહું છે કે -

“જે શક્તિ પોતે જ અવિદ્યમાન - અસત્ હોય, તે શક્તિ બીજા વડે કરવી અશક્ય છે...”

(મીમાંસા શ્લોક સૂ. ૨/ ૪૭)

જો દાતરડા વડે અવિદ્યમાન પણ શક્તિનું આધાન કરાતું હોય, તો પથ્થરમાં પણ શક્તિનું આધાન કેમ કરાતું નથી ? ત્યાં પણ કરાવું જોઈએ, પછી ભલે ને તેમાં પણ શક્તિ અવિદ્યમાન હોય...

એટલે માનવું જ જોઈએ કે, શક્તિ તો કાપનાર વ્યક્તિથી અભિન્ન છે, પણ તે શક્તિની પુષ્ટિ માટે જ દાતરડારૂપ બાહ્યકરણની અપેક્ષા રખાય છે, બાકી અવિદ્યમાન શક્તિને ઉત્પન્ન કરવા નહીં...

(૨) હવે જે જ્ઞાનરૂપ આભ્યંતર કરણ હોય, તે તો સુતરાં અભિન્ન રહીને જ અતિશયનું આધાન

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

एवेत्यभ्युपगन्तव्यम् । सर्वथा अनाहितातिशयस्य त्वात्मनः प्रागवस्थायामिव विवक्षितज्ञेयविषयो बोधो न स्यात्, तस्माद् विवशेनाप्यभ्युपगन्तव्यमिदं यदुत ज्ञानमात्मनः कथञ्चिदभिन्नं स्वसंविदितं च, अन्यथा तु न कथञ्चनाप्यर्थग्रहणमुपपद्यत इति । न चैतद् वाच्यं यथा दात्रेण भिन्नेनाप्यतिशयः क्रियते पामरस्य, एवं ज्ञानेनापि भिन्नेन सता पुरुषस्य विशेषः करिष्यते इति । यतो नैव दात्रेणैकान्तेनाविद्यमाना शक्तिः पामरस्याधीयते किन्तु तस्मादभिन्नैव सा तेन पुष्टीक्रियते । तथा चोक्तम्-

“न हि स्वतोऽसती शक्तिः कर्तुमन्येन पार्यते” इति ॥

यदि त्वविद्यमानાડપિ શક્તિર્લવિત્રેણ લવિતુરાધીયતે તદોપલશકલેડપિ કિં ન ક્રિયતે, અવિદ્યમાનતાયા અવિશેષાત્ ? તસ્માલ્લવિતુરાત્મભૂતૈવ શક્તિઃ, બાહ્યં તુ કરણમપેક્ષત ઉપષ્ટમ્ભાય, ન ત્વવિદ્યમાનાયાઃ શક્તેર્જનનાય । યત્ ત્વન્તરહ્નં કરણં તત્ કથં ભિન્નં સદતિશયમાધત્તે ? અન્તરહ્નત્વક્ષતિપ્રસજ્ઞાત્, ન સર્વથા

❖ “સ્વતઃ સર્વપ્રમાણાનામ્ પ્રામાણ્યમિતિ ગમ્યતામ્ ।

નહિ સ્વતોઽસતી શક્તિઃ કર્તુમન્યેન પાર્યતે ॥” - ઇતિ પૂર્ણશ્લોકઃ મીમાંસાશ્લોક ૨/ ૪૭ ।

૧. ‘યતોઽનેનૈવ’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।

પ્યન્થાદિભિર્ઘટાદીનામદર્શનાત્ । (૧૫૨) ક્રિયાન્તરાભ્યુપગમે ચ તત્રાપ્યયમેવ વૃત્તાન્તો-
ઽસ્મન્મતાનુવાદો વેત્યલં પ્રપજ્ઞેન ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ભાસિતાનામપ્યન્થાદિભિઃ-પ્રમાતૃભિઃ સ્વક્રિયાશૂન્યૈર્ઘટાદિનામદર્શનાત્ લૌકિકમેતત્ । ક્રિયા-
ન્તરાભ્યુપગમે ચ આત્મનઃ કિમિત્યાહ-તત્રાપ્યયમેવ વૃત્તાન્તઃ-અનન્તરોદિતઃ અસ્મન્મતાનુવાદો
વા જ્ઞાનાત્મધર્મતયા । ઇત્યલં પ્રપજ્ઞેન ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

કરવાનું... બાકી જો તેને ભિન્ન કહો અને પછી તેના દ્વારા અતિશયનું આધાન માનો, તો તેની
અંતરંગતાની જ ક્ષતિ થશે... (કારણ કે ભિન્ન વસ્તુ અંતરંગકરણ શી રીતે કહેવાય ?)

પહેલી વાત તો એ જ કે, સર્વથા ભિન્ન વસ્તુથી ભિન્ન વસ્તુનો અતિશય જ કરાતો નથી, નહીંતર
તો અત્યંતભિન્ન મેરુ - મકરાકર (=સમુદ્ર)નો પણ પરસ્પર અતિશયકરણ માનવો પડશે ! એટલે કથંચિદ્
અભિન્ન જ્ઞાન જ, આત્મા પર અતિશય કરવા સમર્થ છે, એમ સ્થિત થયું...

(તેથી મીમાંસકોએ આટલું તો અવશ્ય માનવું પડશે કે, (૧) જ્ઞાનની સ્વસંવિદિતતા, (૨)
જ્ઞાન-આત્માનો કથંચિદ્ અભેદ, (૩) જ્ઞાન દ્વારા આત્મામાં વિકાર...)

આ વાતને એક લૌકિક દષ્ટાંતથી સમજીએ -

(૧૫૧) ઘટાદિ પદાર્થો પ્રદીપ આદિથી પ્રકાશિત હોવા છતાં પણ, સ્વક્રિયાથી (ચક્ષુવ્યાપારાદિ-
રૂપ ક્રિયાથી) શૂન્ય અંધ વગેરે પ્રમાતાઓને તેનું દર્શન થતું નથી, એ વાત લૌકિક છે... એટલે જો
બોધક્રિયાને અભિન્ન ન માનો, તો આત્મા, બોધક્રિયાથી શૂન્ય ગણાશે અને તેથી તેના દ્વારા અર્થનું
ગ્રહણ અસંભવિત થશે...

(૧૫૨) મીમાંસક : તો અમે બીજી કોઈ ક્રિયા માની લઈશું, કે જેથી અર્થગ્રહણ સંગત થાય..

સ્યાદ્વાદી : અરે ! પણ તેમાંય આ જ વૃત્તાંત આવશે... (એટલે કે જો તે બીજી ક્રિયાને પણ
ભિન્ન માનો, તો તો આત્મા તે ક્રિયાથી શૂન્ય જ રહેવાનો...)

અથવા જો તે ક્રિયાને આત્માથી અભિન્ન માનશો, તો તો અમારા મતનો જ અનુવાદ થશે,
કારણ કે આત્માના ધર્મરૂપે બોધક્રિયાના અભેદનું જ અમે કથન કરીએ છીએ... (ફરક એટલો જ કે,
તમે બીજી ક્રિયાનો ઉલ્લેખ કરો છો અને અમે બોધક્રિયાનો ઉલ્લેખ કરીએ છીએ... જો કે તે બીજી
ક્રિયા પણ બોધક્રિયારૂપ જ માનવી પડશે, અન્યથા તેના આધારે અર્થનું ગ્રહણ શી રીતે સંભવે ?)

સાર : તેથી જ્ઞાનને સ્વસંવિદિત જ માનવું જોઈએ અને એટલે તેની પ્રત્યક્ષતા જ સિદ્ધ થશે,

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

ભિન્નેન વસ્તુના ભિન્નસ્ય વસ્તુનોઽતિશયઃ ક્રિયતે, મેરુમકરાકરયોરપિ પરસ્પરમતિશયકરણપ્રસજ્ઞાત્ । તસ્માદ-
ભિન્નમેવ જ્ઞાનમાત્મનોઽતિશયાધાનાયાલમિતિ સ્થિતમ્ ॥

૧. 'શયમિતિ' इति क-पाठः । २. पूर्वमुद्रिते तु 'शयालं' इति पाठः, अत्र तु N-प्रतपाठः ।

(૧૫૩) નિર્ણીતમેતદસ્મદ્ગુરુભિઃ પ્રમાણમીમાંસાદિષુ “પરોક્ષપ્રકૃતેરર્થપ્રત્યક્ષતા-
ડયોગાત્, (૧૫૪) સ્વપ્રત્યક્ષીકરણે ચ ચેતનાયાઃ કથં તદ્દર્શાત્માવેદનમવેદને વા ચેતના-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

નિર્ણીતમેતદસ્મદ્ગુરુભિઃ-પૂર્વાચાર્યૈઃ પ્રમાણમીમાંસાદિષુ ગ્રન્થેષુ । કિંવિશિષ્ટેન
ગ્રન્થેનેત્યાહ-પરોક્ષપ્રકૃતેરિતિ । એવમાદિનેતિ યોગઃ^૧ । પરોક્ષપ્રકૃતેઃ-પરોક્ષભાવસ્ય, જ્ઞાનસ્યેતિ
પ્રક્રમઃ, અર્થપ્રત્યક્ષતાડયોગાત્, સ્વપ્રત્યક્ષીકરણે ચ-આત્મપ્રત્યક્ષીકરણે ચ, અર્થસ્યેતિ^{૭૫}
પ્રક્રમઃ, જ્ઞાતતાકરણેનેત્યર્થઃ, ચેતનાયાઃ-બુદ્ધેઃ^{૭૬} કથં તદ્દર્શાત્માવેદનમવેદને વા^{૭૭}ડડત્મનશ્ચેતનાત્વં^{૭૮}

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પરોક્ષતા નહીં... હવે ઘણા વિસ્તારથી સર્થુ...

(૧૫૩) આ જ વાત, અમારા ગુરુઓ વડે પ્રમાણમીમાંસા આદિ ગ્રંથોમાં નિર્ણીત કરાયેલ છે. તે આ પ્રમાણે -

❖ પ્રમાણમીમાંસાદિ ગ્રંથોમાં જ્ઞાનસ્વસંવિદિતતાનો યુક્તિપૂર્ણ ઉપન્યાસ ❖

જે જ્ઞાન પરોક્ષસ્વભાવી હોય, તે જ્ઞાન દ્વારા અર્થનું પ્રત્યક્ષીકરણ અસંભવિત છે.

(૧૫૪) મીમાંસક : (સ્વપ્રત્યક્ષીકરણે ચ=) પદાર્થ જણાય છે, એટલે પદાર્થ જ્ઞાત કહેવાય અને તેથી તેમાં જ્ઞાતતા આવે.. આ જ્ઞાતતા જ્ઞાન દ્વારા ઊભી થાય છે (કારણ કે જ્ઞાન દ્વારા જ તે પદાર્થ જ્ઞાત થયો છે..) આમ જ્ઞાતતા ઊભી કરવા દ્વારા પદાર્થને જણવું એ જ તો પદાર્થનું પ્રત્યક્ષ છે...

(એટલે જ્ઞાન દ્વારા અર્થનું પ્રત્યક્ષ અસંગત નથી...)

સ્યાદ્વાદી : અરે ! એ રીતે જો તેના દ્વારા પદાર્થનું પ્રત્યક્ષ થાય, તો આત્માનું (જ્ઞાનનાં

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

75. અર્થસ્યેતિ પ્રક્રમ ઇતિ । અર્થસ્ય-ઘટાદેઃ સમ્બન્ધિન આત્મનઃ પ્રત્યક્ષીકરણે ઇત્યર્થઃ । કેન યત્ (તત્ ?) પ્રત્યક્ષીકરણમિત્યાહ- 76. જ્ઞાતતાકરણેનેતિ । જ્ઞાયતે યઃ કર્મતાપન્નઃ સ જ્ઞાતઃ, જ્ઞાતસ્ય ભાવો જ્ઞાતતા તસ્યાઃ કરણં-વિધાનં તેન, જ્ઞાયમાનત્વકરણેનેત્યર્થઃ ॥

77. કથં તદ્દર્શાત્માવેદનમિતિ । અર્થપ્રત્યક્ષતાકરણો હિ ચેતનાયા નિયમાદાત્મીયસ્વરૂપાવભાસઃ સમસ્તિ યદુતાહમેતસ્યાર્થસ્ય ગ્રહણરૂપતયા પરિણતેતિ ॥

78. ચેતનાત્વં કથમિતિ । યો ય આત્મીયં સ્વરૂપં નાવબુદ્ધ્યતે સ સ ન ચિદ્રૂપઃ, યથા લેષ્ટુઃ ।

❖ આ પ્રમાણમીમાંસા ગ્રંથ, પૂ. કલિકાલસર્વજ હેમચન્દ્રસૂરિવિરચિત પ્રમાણમીમાંસાથી જુદો છે, એટલે જ તેનો સાક્ષી તરીકે ઉપન્યાસ કર્યો છે, બાકી પૂ. હેમચન્દ્રસૂરિ મ. સા. તો પૂ. હરિભદ્રસૂરિ મ. સા. કરતાં અર્વાચીન છે, તો આ સાક્ષી કેમ સંભવે ?

૧. ‘ચેતનાત્વં ન હિ’ ઇતિ હ-પાઠઃ । ૨. દ્રષ્ટવ્યં ૧૦૧૪તમં પૃષ્ઠમ્ । ૩. ‘આત્મનં’ ઇતિ ડ-પાઠઃ । ૪. ‘પ્રતિક્રમ ઇતિ’ ઇતિ ય-પાઠઃ । ૫. ‘અથ પ્રત્યક્ષતા’ ઇતિ ય-પાઠઃ । ૬. ‘ભાસઃ પ્રકાશશ્ચ જ્ઞાહ(?)મેતસ્યાર્થં’ ઇતિ ય-પાઠઃ । ૭. ‘કથં યમિતિ’ ઇતિ ય-પાઠઃ ।

ત્વમ્ ? ન હિ પરપ્રકાશનાત્ સ્વાત્માપ્રકાશક ઇહ પ્રકાશો નામ । (૧૫૫) ન ચ તદનુ-
ભવમન્તરેણ સ્મૃતિઃ । અસ્તિ ચેયં જ્ઞાનવિષયાઽપિ, (૧૫૬) તથાઽર્થદર્શનરૂપૈવેયમિતિ ન

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કથમ્ ? ન હિ પરપ્રકાશનાદેવ આત્માપ્રકાશકઃ સન્ ઇહ-લોકે પ્રકાશો નામ, ⁷⁹ પ્રકાશશ્ચ
જ્ઞાનમિતિ । ઇહૈવાભ્યુચ્ચયમાહ-ન ચેત્યાદિ । ન ચ તદનુભવં-ચેતનાનુભવમ્, જ્ઞાનાનુ-ભવમિત્યર્થઃ,
અન્તરેણ-વિના સ્મૃતિર્યુજ્યતે । અસ્તિ ચેયં-સ્મૃતિઃ જ્ઞાનવિષયાઽપિ, ⁸⁰ તથાઽનુભૂતેઃ, અર્થાન્તર-
સ્મૃતિનિબન્ધનત્વેનાર્થદર્શનં તથાઽર્થદર્શનં તદેવ રૂપં યસ્યાઃ સા તથાવિધા । એતદુક્તં ભવતિ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સ્વસ્વરૂપનું) અવેદન કેમ કહેવાય ? ભાવ એ કે, અર્થનું પ્રત્યક્ષ કરવું એનો મતલબ એ કે - “હું આ
અર્થને ગ્રહણ કરવારૂપે પરિણત છું” - એવો અવભાસ થવો... અને આવો અવભાસ એ જ તો
ચેતનાનું પોતાનાં સ્વરૂપનું સંવેદન છે... (તો ચેતના સ્વસંવિદિત કેમ ન બને ? તે ચેતનાનું વેદન
નથી થતું, એવું શી રીતે કહેવાય ?)

અથવા, જો તે ચેતના (=જ્ઞાન) પોતાના સ્વરૂપનું સંવેદન ન કરે, તો તો તેને ચેતના જ કેમ
કહેવાય ? (આશય એ કે, જે જે વસ્તુ પોતાનાં સ્વરૂપને ન જાણે, તે ચેતના જ ન કહેવાય, જેમ કે
પથ્થર... એટલે જો ચેતનાને સ્વસંવિત્ ન માનો, તો તેને ચેતના જ નહીં કહેવાય..)

(૧૫૫) બીજી વાત, બીજાનો પ્રકાશ કરવા માત્રથી સ્વસ્વરૂપનો પ્રકાશ ન કરનાર વસ્તુ તો
લોકમાં પ્રકાશ તરીકે ગણાતી જ નથી...

તાત્પર્ય એ કે, જે જે પ્રકાશ હોય, તે બધા સ્વ-પર બંનેનો પ્રકાશ કરનાર હોય... જેમ કે
પ્રદીપાદિનો પ્રકાશ... જ્ઞાન પણ પ્રકાશ છે, એટલે તેને પણ સ્વ-પર ઉભયપ્રકાશી જ માનવું જોઈએ...
(અનુમાનપ્રયોગ - “જ્ઞાનં સ્વપરોભયપ્રકાશકમ્, પ્રકાશત્વાત્, પ્રદીપાદિપ્રકાશવત્”)

ત્રીજી વાત, જ્ઞાનના અનુભવ વિના તો જ્ઞાનવિષયક સ્મૃતિ પણ થઈ શકે નહીં... (અનુભવ
વિના સ્મૃતિ અસંભવિત છે...) પણ જ્ઞાનવિષયક સ્મૃતિ તો થાય છે જ. (એટલે જ્ઞાનને અનુભૂત-
સંવિદિત માનવું જ રહ્યું...)

ભાવાર્થ : “મને પૂર્વકાળે નીલાકાર જ્ઞાન થયું હતું” - એમ લોકમાં જ્ઞાનવિષયક સ્મૃતિ પણ

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

નાવબુદ્ધ્યતે ચાત્મીયં સ્વરૂપં ચેતના મીમાંસકમતે, અતઃ કથં સા ચેતનાત્વમાપ્નુયાદિતિ ? ॥

79. પ્રકાશશ્ચ જ્ઞાનમિતિ । ઇહ યો યઃ પ્રકાશઃ સ સ સ્વપરોભયપ્રકાશકો વૃષ્ટઃ, યથા પ્રદીપાદિ-
પ્રકાશઃ । પ્રકાશશ્ચ જ્ઞાનમ્, અતઃ સ્વપરોભયપ્રકાશકં ભવત્તિતિ ॥

80. તથાઽનુભૂતેરિતિ । જ્ઞાનગોચરાઽપિ સ્મૃતિરનુભૂયતે લોકે યદુત મમ પૂર્વકાલે નીલાકારં

૧. ‘તથાર્થાન્તર૦’ ઇતિ ડુ-પાઠઃ ।

લૌકિકમ્, તદા તથાતદભાવાત્ ક્વચિદપવર્ગોપપત્તેરિતિ । (૧૫૭) એતેન નિર્વિષય-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
⁸¹અર્થદર્શનાત્ પ્રાગ્દૃષ્ટે⁸²ર્થે સ્મૃતિસ્તતસ્તદા⁸³ બુદ્ધ્યનુમાનં તતસ્તત્સ્મૃતિરિતિ । ⁸⁴એવમર્થદર્શનરૂપૈવેયં-
 સ્મૃતિરિતિ ન લૌકિકં તદા-તસ્મિન્ અર્થગ્રહણકાલે તથા-તેન સ્મર્તવ્ય-ગ્રહણરૂપેણ તદભાવાત્

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અનુભવાય છે... પણ જે લોકો જ્ઞાનને અસ્વસંવિદિત માને છે, તેઓના મતે તેવી સ્મૃતિ ઘટતી નથી, કારણ કે અસંવિદિત હોવાથી તો જ્ઞાનનો પૂર્વકાળે પણ અનુભવ થયો નથી, તો તે વિશે સ્મૃતિ શી રીતે પ્રવર્તે ?

પ્રશ્ન : અનનુભૂત (=અસંવિદિત) જ્ઞાન વિશે પણ સ્મૃતિની પ્રવૃત્તિ માની લઈએ તો ?

ઉત્તર : અરે ! તો તો અતિપ્રસંગ એ આવશે કે, કદી અનુભવ ન થયેલા પદાર્થોની પણ સ્મૃતિ થવા લાગશે.. (છઠ્ઠા ભૂત જેવા અસત્ પદાર્થની પણ સ્મૃતિ માનવી પડશે...) એટલે માનવું જ રહ્યું કે, પૂર્વકાળે જ્ઞાને પોતે જ પોતાનું સ્વરૂપ જાણી લીધું હતું અને એટલે જ તે જ્ઞાન પોતાની પૂર્વઅવસ્થાનું સ્મરણ કરે છે... (તેથી જ્ઞાનવિષયક સ્મૃતિની સંગતિ કરવા, જ્ઞાનને સ્વસંવિદિત માનવું જ જોઈએ...)

(૧૫૬) મીમાંસક : વર્તમાનકાલીન પદાર્થને દેખીને પૂર્વકાલીન અર્થનું સ્મરણ થાય છે, એટલે વર્તમાનકાલીન અર્થદર્શન તે પૂર્વકાલીન અર્થસ્મૃતિનું કારણ છે... આ વર્તમાનકાલીન અર્થદર્શન જ જ્ઞાનની સ્મૃતિ છે... (કારણ કે એ જ તો ભૂતકાલીન અર્થનું સ્મરણ કરાવે છે અને સ્મરણ કરાવનારને જ તો સ્મૃતિ કહેવાય...)

એટલે અમારો કહેવાનો અભિપ્રાય એ કે, વર્તમાનકાલીન અર્થદર્શનથી પૂર્વદૃષ્ટ અર્થની સ્મૃતિ

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

જ્ઞાનમભવદિતિ । ન ચેયમસ્વસંવિદિતજ્ઞાનવાદિનો મતે ઘટતે, જ્ઞાનસ્ય પૂર્વકાલેઽનનુભવાત્ । ન ચાનનુભૂતેઽપિ વિષયે સ્મૃતિઃ પ્રવર્તતે, અતિપ્રસન્નદ્વ્યાઘાતાત્ । અતોઽભ્યુપગન્તવ્યમેતદ્ યદુત્ પૂર્વકાલે જ્ઞાનેનાત્મીયં સ્વરૂપ-માત્મનૈવાવબુદ્ધમાસીત્ । તતઃ પ્રાચ્યામવસ્થાં જ્ઞાનમાત્મપ્રતિબદ્ધાં સ્મરતીતિ સ્મૃતિરુત્પદ્યત એવેતિ ॥

81. અર્થદર્શનાત્પ્રાગ્દૃષ્ટેર્થે સ્મૃતિરિતિ । ઘટાદિકમર્થમાલોચ્ય સામ્પ્રતકાલે પશ્ચાદતીતાર્થગોચરા સ્મૃતિરુત્પદ્યત્ત્વમિતિ પરાભિપ્રાયઃ ॥

82. તતસ્તદા બુદ્ધ્યનુમાનમિતિ । તતઃ-પ્રાગ્દૃષ્ટાર્થસ્મૃતેઃ સકાશાત્ તદા-અતીતે કાલે યકા બુદ્ધિસ્તસ્યા અનુમાનં ભવતિ । યતો મમાતીતાર્થગોચરા સ્મૃતિઃ સામ્પ્રતમુત્પન્ના તજ્જાને નૂનં મમ પ્રાગ્કાલે તદ્વિષયા બુદ્ધિરભવદિતિ રૂપમ્ ॥

83. તતસ્તત્સ્મૃતિરિતિ । તતઃ-તદા બુદ્ધ્યનુમાનાત્ તત્સ્મૃતિઃ તસ્યાઃ-તદા બુદ્ધેઃ સ્મૃતિઃ-સ્મરણમ્ ॥

84. એવમર્થદર્શનરૂપૈવેયં સ્મૃતિરિતિ ન લૌકિકમિતિ । એવમ્-ઉક્તેન પ્રકારેનાર્થદર્શનરૂપૈવ-વાર્ત-માનિકાર્થદર્શનરૂપૈવેયં સ્મૃતિરિત્યેતત્ પરકીયં મતં ન-નૈવ લૌકિકમ્, અપિ તુ લોકમાર્ગોત્તીર્ણમ્ । અયમત્ર

૧. પૂર્વમુદ્રિતે લુપ્તમિદં સમ્પૂર્ણ વિવરણમ્ । ૨. 'એવં દર્શનરૂપૈ૦' इति क-पाठः ।

તસ્ય-સ્મર્તવ્યસ્યાર્થસ્યાભાવાત્ । અભાવશ્ચ **ક્વચિદપવર્ગોપપત્તે**⁸⁵ વિનાશસમ્ભવાત્ । તતશ્ચ નિર્વિ-
ષયં તદર્થસ્મરણમિત્યર્થઃ । ન ચ નિર્વિષયં જ્ઞાનમિષ્યતે પરૈઃ । અત એવાહ-**એતેને**ત્યાદિ । એતેન-

❖.....❖ **અનેકાંતરશ્મિ** ❖.....❖

થાય અને પછી તે સ્મૃતિથી પૂર્વદષ્ટ અર્થને વિષય કરનાર જ્ઞાનનું અનુમાન થાય... તે આ રીતે →
“અતીત અર્થને વિષય કરનારી મને સ્મૃતિ થઈ રહી છે, એટલે નિશ્ચે તે પદાર્થ મને પહેલા જણાયો
હોવો જોઈએ (અર્થાત્ તદ્વિષયક બુદ્ધિ મને અવશ્ય થઈ હતી.)” ← આમ બુદ્ધિનું અનુમાન થયા
બાદ, તે ભૂતકાલીન અર્થવિષયક બુદ્ધિનું સ્મરણ થાય છે...

આ રીતે, જ્ઞાનને સ્વસંવિદિત માન્યા વિના પણ જ્ઞાનવિષયક સ્મૃતિ સંગત છે... (ક્રમ : (૧)
વર્તમાનકાલીન પદાર્થદર્શન, (૨) ભૂતકાલીન પદાર્થસ્મરણ, (૩) ભૂતાર્થવિષયક બુદ્ધિનું અનુમાન,
અને (૪) તે બુદ્ધિની સ્મૃતિ...) તેથી જ્ઞાનને સ્વસંવિદિત માનવાની કોઈ જરૂર નથી, ફલતઃ તેની
પરોક્ષતા જ વાસ્તવિક છે...

સ્યાદ્વાદી : તમારું (વર્તમાનકાલીન અર્થદર્શનને જ સ્મૃતિ માનવારૂપ) કથન લૌકિક નથી, પણ
લોકમાર્ગથી બાહ્ય છે, કારણ કે જો પૂર્વ અર્થસ્મરણથી તદ્વિષયક જ્ઞાનની સ્મૃતિ માનો, તો વિદ્યુદાદિ
અર્થવિષયક જ્ઞાનની સ્મૃતિ અસંગત થાય..

પ્રશ્ન : કઈ રીતે ?

ઉત્તર : જુઓ, વર્તમાનમાં અર્થગ્રહણ વખતે પૂર્વદષ્ટ પદાર્થનું સ્મરણ ત્યારે થાય કે, જ્યારે તે
પદાર્થનું અસ્તિત્વ હોય, પણ વીજળી વગેરે કેટલાક પદાર્થોનો તો તે જ કાળે વિનાશ થઈ જાય છે,
એટલે તેવા સ્મર્તવ્ય પદાર્થોનું વર્તમાનકાળે અસ્તિત્વ જ રહેતું નથી અને તેથી તો તે અર્થનું સ્મરણ
નિર્વિષયક જ ગણાશે. (કારણ કે પદાર્થ વિના થનારું સ્મરણ તે નિર્વિષયક જ અર્થસ્મરણ કહેવાય...)

અને નિર્વિષયક જ્ઞાન તો મીમાંસકો માનતાં નથી, એટલે તો તે અર્થસ્મરણ અસંગત જ થશે ને ?

પ્રશ્ન : પણ તેવું થવાથી પ્રસ્તુતમાં શું ?

ઉત્તર : પ્રસ્તુતમાં એ જ કે, જ્યારે તે પદાર્થનું અસ્તિત્વ જ નથી, ત્યારે તે પદાર્થ, પોતાની
સ્મૃતિ જ ન થવાથી, સ્વવિષયક જ્ઞાનનું અનુમાન શી રીતે કરાવે ? અને તેથી તે સ્વવિષયક જ્ઞાનની
સ્મૃતિ શી રીતે સંગત થાય ? (એટલે તેવો ક્રમ માનવામાં જ્ઞાનવિષયક સ્મૃતિ અસંગત ઠરશે...)
માટે, જ્ઞાનની પરોક્ષતા માનવી યુક્તિયુક્ત નથી...

❖.....❖ **વિવરણમ્** ❖.....❖

ભાવઃ-સામ્પ્રતકાલભાવિનોઽર્થદર્શનાત્ પ્રાગ્વૃષ્ટેઽર્થે સ્મૃતિસ્તતસ્તદા બુદ્ધ્યનુમાનં તતસ્તત્સ્મૃતિર્ભવતિ । યતસ્તતો
વાર્તામાનિકાર્થદર્શનરૂપૈવેયમસ્તુ, તદ્દેતુકત્વાત્ તસ્યા ઇતિ યદુચ્યતે **મીમાંસકેન** તદલૌકિકમેવેતિ ॥

85. વિનાશસમ્ભવાદિતિ । યદિ પ્રાચ્યાર્થસ્મરણાત્ તદ્વિષયજ્ઞાનસ્મૃતિરિત્યુક્તીક્રિયતે, તદા વિદ્યુદાદિઃ
ક્ષણિકઃ પદાર્થસ્તત્કાલચિનષ્ટઃ કથં સામ્પ્રતં સ્વજ્ઞાનસ્મૃતિહેતુઃ સ્યાદિતિ ? યદિ તુ જ્ઞાનં સ્વસંવિદિતમભ્યુપેયતે
તદા તસ્ય સામ્પ્રતમપિ પર્યાયાન્તરાવિષ્ટસ્ય સન્નિહિતત્વાત્ સ્મૃતિર્યુજ્યત એવેતિ ॥

જ્ઞાનાભાવ ઉક્તઃ । (૧૫૮) ન ચાત્ર પ્રમાણમ્, અનુમાનાભાવાત્ તલ્લક્ષણાયોગાત્ અર્થાપત્તે-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અનન્તરોદિતેન નિર્વિષયજ્ઞાનાભાવ ઉક્તઃ⁸⁶, તૈમિરિકકેશાદિજ્ઞાનાભાવ इत्यर्थः । न चात्र प्रमाणम्,

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પ્રશ્ન : જ્ઞાનને સ્વસંવિદિત માનવામાં, શું તેવો દોષ ન રહે ?

ઉત્તર : ના, કારણ કે તે સ્વસંવિદિત જ્ઞાનદ્રવ્ય-બીજા પર્યાયરૂપે તો, વર્તમાનકાળે પણ વિદ્યમાન છે, એટલે જ તેની સ્મૃતિ થવામાં કોઈ ક્ષતિ નથી. તેથી જ્ઞાનની સ્વસંવિદિતતા જ માનવી જોઈએ...

❖ **મીમાંસકમતે બ્રાહ્મજ્ઞાનની અસંગતિ** ❖

(૧૫૭) ઉપરોક્ત કથનથી, કુમારિલ ભટ્ટમતે (=મીમાંસક એકેદેશીયમતે) તિમિરરોગવાળાને થતું કેશાદિજ્ઞાન અસંગત ઠરે છે... (અર્થાત્ તેઓના મતે તેવા જ્ઞાનનું અસ્તિત્વ ઘટતું નથી...) તે આ રીતે -

તિમિરરોગવાળા વ્યક્તિને બે ચન્દ્રનું જ્ઞાન, કેશજ્ઞાન આદિ થાય છે અને તે જ્ઞાન વખતે ખરેખર તો બે ચન્દ્રાદિ બાહ્ય પદાર્થ હોતો નથી... હવે તમે તો બાહ્યાર્થપ્રાકટ્યથી વિજ્ઞાનનું અનુમાન કરો છે, પણ અવિદ્યમાન બાહ્યાર્થ શી રીતે પ્રગટ થાય ? અને તેની પ્રગટતા વિના શી રીતે જ્ઞાનનું અનુમાન થાય ?

(એટલે જ્ઞાનને બાહ્યાર્થપ્રાકટ્યથી અનુમિત માનવામાં, તે કેશવિજ્ઞાનાદિ બ્રાહ્મજ્ઞાનની અસંગતિ થશે...)

તેથી, જ્ઞાનને જ તેવા ઉપપ્લવરૂપ (=ભ્રમરૂપ)માનવું જોઈએ અને એ જ જ્ઞાનને સ્વસંવિદિત માનવું જોઈએ... એ રીતે જો જ્ઞાનને સ્વસંવિદિત માનો, તો પોતા દ્વારા જ પોતાના સ્વરૂપનો બોધ

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

86. તૈમિરિકકેશાદિજ્ઞાનાભાવ इति । तैमिरिकस्य यत् केशादिज्ञानं तस्याभावो भट्टमते प्राप्नोती-
त्यर्थः । तथाहि-तैमिरिकस्य शशधरद्वितयगोचरमुत्पद्यते ज्ञानम्, तत्र च बाह्यविषयस्यासत्त्वात् । अतः
कथं तत्र बाह्यार्थप्राकट्याद् विज्ञानमनुमीयते ? न ह्यविद्यमानोऽर्थः प्रकटो भवति, अतो विज्ञानमेव
तत्तादृशमुपप्लवરूपं स्वसंविदितमभ्युपगन्तव्यम् । स्वसंविदिते हि तस्मिन्नभ्युपगम्यमाने आत्मीयस्वरूपाव-
बोध आत्मनैवोपपद्यते, अन्यथा तु भ्रान्तविज्ञानाभाव एव स्यादिति ॥

❖ મીમાંસકદર્શનકારોમાં (૧) ભટ્ટ, અને (૨) પ્રભાકર બંનેનું અલગ-અલગ મંતવ્ય છે. યદ્યપિ બંને જ્ઞાનને પરોક્ષ માને છે, પણ (૧) ભટ્ટ બાહ્યાર્થપ્રાકટ્યથી જ્ઞાનને અનુમેય માને છે, જ્યારે (૨) પ્રભાકર જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થતાં સંવેદન નામના ફળથી તે જ્ઞાનને અનુમેય માને છે... પ્રસ્તુતમાં ભટ્ટમતને આશ્રયીને નિરાસ ચાલતો હોવાથી, ગ્રંથમાં તેનો ઉલ્લેખ કરેલ છે...

૧. પૂર્વમુદિતેઽત્ર 'બાહ્યાર્થઃ પ્રાકૃ' इत्यशुद्धिः, N-પ્રતાનુસારેણાત્ર शुद्धिः । ૨. 'સ્વસંવિદિતેદિતદ્વિ તસ્મિન્' इति ख-पाठः ।

अर्थज्ञानाद् बुद्धाविति प्रक्रमः । नन्वस्त्यनुमानं यदाह भाष्यकारः-“ज्ञाते त्वनुमानादवगच्छति”⁸⁷
इति । एतदाशङ्क्याह-अनुमानाभावात् । अभावश्च तल्लक्षणायोगात्-अनुमानलक्षणायोगात्
पक्षधर्मत्वाद्यभावेन अर्थापत्तिरनुमानशब्देनाभिप्रेतेत्येतदाशङ्क्याह-अर्थापत्तेरप्यभावेऽप्रवृत्तेः⁸⁸

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સંગત થઈ જાય (તેમાં બાહ્યાર્થપ્રાકટ્યની અપેક્ષા ન રહે..) તેથી ભ્રાન્ત વિજ્ઞાનની નિર્બાધ સંગતિ થઈ જાય... અન્યથા તો ભ્રાન્ત વિજ્ઞાનનો અભાવ તદ્દવસ્થ જ રહેશે...

❖ અર્થજ્ઞાનથી બુદ્ધિઅનુમાનમાં અપ્રમાણતા ❖

(૧૫૮) બીજું તમે જે કહો છો કે, “અર્થપ્રાકટ્યથી જ જ્ઞાન (પરોક્ષ) જણાય છે...” - તે વાતમાં કોઈ પ્રમાણ નથી... (અને પ્રમાણ વિનાની વાત ગ્રાહ્ય બને નહીં.)

મીમાંસક : અરે ! અમે પહેલાં જ તો કહ્યું કે, તે વાતને સિદ્ધ કરનાર અનુમાન પ્રમાણ છે. ભાષ્યકારે કહ્યું છે કે - “પદાર્થનું જ્ઞાન થયે, અનુમાન દ્વારા તદ્વિષયક બુદ્ધિનો અવગમ થાય છે.” (જૈમિનીયસુત્ર - શાબરભાષ્ય ૧/૧/૫)

(અનુમાનપ્રયોગ : અર્થવિષયક જ્ઞાન સત્, અર્થપ્રાકટ્યેન જાયમાનત્વાત્ (તો પ્રમાણ નથી - એવું તમે શી રીતે કહો છો ?)

સ્યાદ્વાદી : તમારી વાત બરાબર નથી, કારણ કે પ્રસ્તુતમાં તેવું અનુમાન થઈ શકે નહીં...

પ્રશ્ન : પણ કોરોના ?

ઉત્તર : કારણ કે અનુમાનનું લક્ષણ ઘટતું નથી. તે આ પ્રમાણે → (૧) પક્ષધર્મતા, (૨) સપક્ષસત્તા, (૩) વિપક્ષાસત્તા... આ બધા હેતુના ધર્મો છે, આ બધા ધર્મો જણાયા બાદ જ તે હેતુ દ્વારા સાધ્યસિદ્ધિ થઈ શકે... પણ પ્રસ્તુતમાં આ બધા ધર્મોનું જ્ઞાન થવું અસંભવિત છે... જુઓ, મીમાંસકોને અર્થપ્રાકટ્ય હેતુથી અર્થવિષયક જ્ઞાનનું સત્ત્વ સાધવું છે...

અહીં જ્ઞાન તે પક્ષ છે, તેમાં હેતુનું રહેવું તે પક્ષધર્મતા કહેવાય... આવી પક્ષધર્મતા ત્યારે જણાય, કે જ્યારે જ્ઞાન અને અર્થપ્રાકટ્ય બંનેનો અવગમ એકી સાથે થતો હોય... પણ જ્ઞાન તો ક્ષણિક હોવાથી, અર્થપ્રકટતા વખતે તેનો નાશ થઈ જાય છે, એટલે તો તેની સાથે અર્થપ્રાકટ્યરૂપ હેતુની પક્ષધર્મતાદિ જાણી શકાય નહીં...

❖.....❖ विवरणम् ❖.....❖

87. अर्थज्ञानाद् बुद्धाविति प्रक्रम इति । अर्थज्ञानात्-अर्थप्राकट्याद् बुद्धौ साध्यायां इत्येषोऽर्थः प्रक्रमालभ्यत इत्यर्थः ॥

88. पक्षधर्मत्वाद्यभावेनेति । अर्थप्राकट्याद्धेतोः सकाशादर्थगोचरज्ञानस्य सत्त्वं साध्यते मीमांसकैः । न चार्थप्राकट्यस्य ज्ञानेन सह पक्षधर्मत्वादयो हेतुधर्माः परिच्छेत्तुं पार्यन्ते, क्षणिकत्वेन ज्ञानस्यार्थप्राकट्यसमये प्रलयप्राप्तत्वात् । ननु यद्यप्यर्थप्राकट्यसमये विवक्षितबुद्धिक्षणो नास्ति, तथापि बुद्धिसामान्यं

१. 'न त्वस्त्यनु०' इति ड-पाठः । २. 'चार्थप्राक्तनचार्थप्राकट्यस्य' इति ख-पाठः । ३. 'तस्यार्थप्राकट्य०' इति क-पाठः ।

રણ્યભાવેઽપ્રવૃત્તેર્બુદ્ધિવ્યક્તેશ્ચ તદાઽસત્ત્વેનાભાવાત્ તદવ્યતિરિક્તસ્ય ચ સામાન્યસ્યેતર-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કારણાત્ ભાવોપલમ્બકપ્રમાણાન્તર્ગતત્વેન । યદિ નામૈવં તતઃ કિમિત્યાહ-બુદ્ધિવ્યક્તેશ્ચ અનુમેયાયાઃ તદા-તસ્મિન્નુમાનકાલેઽસત્ત્વેન હેતુના ક્ષણિકતયાઽભાવાત્ તદવ્યતિરિક્તસ્ય ચ-બુદ્ધ્યવ્યતિરિક્તસ્ય ચ સામાન્યસ્ય બુદ્ધિસામાન્યસ્યાભાવાત્ ઇતરસ્યાપિ-વ્યતિરિક્તસ્ય વ્યતિ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

આમ, જ્યારે પક્ષધર્મતાદિ જ અનવગત છે, ત્યારે તે અર્થપ્રાકટ્ય હેતુ દ્વારા, જ્ઞાનનું સત્ત્વ શી રીતે સિદ્ધ કરાય ? (એટલે અર્થવિષયક જ્ઞાનનું અનુમાન થવું અસંભવિત છે...)

❖ પ્રસ્તુતમાં અર્થાપત્તિની અપ્રમાણતા ❖

મીમાંસક : અનુમાનશબ્દથી અમને અર્થાપત્તિ કહેવી અભિપ્રેત છે... તેથી પદાર્થમાં જે જ્ઞાતતા ઊભી થઈ છે, તે જ્ઞાનનાં સત્ત્વ વિના ઘટી શકે નહીં, એટલે અર્થાપત્તિ દ્વારા જ્ઞાનનું સત્ત્વ જણાઈ આવે છે... (આમ, અર્થપ્રાકટ્યથી જ્ઞાનનું સત્ત્વ સિદ્ધ કરવામાં અર્થાપત્તિ પ્રમાણભૂત છે...)

સ્યાદ્વાદી : આ વાત પણ યુક્ત નથી, કારણ કે તમે છ પ્રમાણ માનો છો : (૧) પ્રત્યક્ષ, (૨) અનુમાન, (૩) ઉપમાન, (૪) શબ્દ, (૫) અર્થાપત્તિ, અને (૬) અભાવ... આમાંથી પહેલા પાંચ પ્રમાણોને ભાવસાધક માનો છો અને અભાવને અભાવસાધક માનો છો... (એટલે અર્થાપત્તિ તો તમારા મતે ભાવસાધક જ છે...)

પ્રશ્ન : તો શું થયું ?

ઉત્તર : હવે અર્થપ્રાકટ્ય સમયે તો (ક્ષણિક એવા) જ્ઞાનનો અભાવ છે, તો તેનું સત્ત્વ સાધવા, ભાવોપલંબક અર્થાપત્તિની પ્રવૃત્તિ શી રીતે સંગત થાય ?

❖ અનુમાન વિશે મીમાંસક આશંકાનો નિરાસ ❖

મીમાંસક : અર્થપ્રાકટ્ય સમયે, અનુમેય એવી વિવક્ષિત બુદ્ધિક્ષણ ભલે ન હોય... (કારણ કે તે તો ક્ષણિક છે...) પણ બુદ્ધિસામાન્ય તો હોઈ જ શકે ને ? (કારણ કે તે તો નિત્ય છે...)

એટલે તેની સાથે અર્થપ્રાકટ્યરૂપ હેતુની પક્ષધર્મતાદિ જાણી લઈ, પછી તે હેતુ દ્વારા વિવક્ષિત બુદ્ધિક્ષણનું અનુમાન ન થઈ શકે ?

સ્યાદ્વાદી : પહેલા તો એ કહો કે, તે બુદ્ધિસામાન્ય વિવક્ષિત બુદ્ધિક્ષણથી (૧) અભિન્ન છે, કે (૨) ભિન્ન ? એ બે વિકલ્પો છે...

(૧) જો અભિન્ન માનો, તો વિવક્ષિત બુદ્ધિક્ષણનો નાશ થયે, તદભિન્ન સામાન્યનો પણ નાશ

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

ભવિષ્યતીત્યાહ- 89. તદવ્યતિરિક્તસ્યેત્યાદિ યાવદ્ ગ્રહણાદિતિ । અયમભિપ્રાયઃ-તદ્બુદ્ધિસામાન્યં વિવક્ષિત-બુદ્ધિક્ષણાદવ્યતિરિક્તં વ્યતિરિક્તં વા ઇતિ વિકલ્પયુગલકમ્ । તન્ન યદ્યવ્યતિરિક્તમિતિ પક્ષઃ કક્ષીક્રિયતે સ ન ઘટત એવ, વિવક્ષિતબુદ્ધિક્ષણનાશે તદવ્યતિરિક્તતયા તત્સામાન્યસ્યાપિ વિનષ્ટત્વાત્, અન્યથા હ્યભેદ

સ્યાપિ તદગ્રહણે ગ્રહણાત્ । (૧૫૯) ઇતિ સ્વાત્મન્યપિ તત્સમ્બન્ધિચેષ્ટાઽગ્રહે પરાવ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

રિક્તતયા બુદ્ધિસામાન્યસ્ય તદગ્રહે બુદ્ધિ-વ્યક્ત્યગ્રહે । કિમિત્યાહ-અગ્રહણાત્ । ઇતિ-એવં સ્વાત્મન્યપિ તત્સમ્બન્ધિચેષ્ટાઽગ્રહે-^{૯૦}બુદ્ધિસમ્બન્ધિચેષ્ટાઽગ્રહે સતિ પરાવબોધાય શાસ્ત્રકરણ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

થઈ જશે... (ફલતઃ અર્થપ્રાકટ્ય સમયે તે બુદ્ધિસામાન્યનું પણ અસ્તિત્વ નહીં રહે...) જો વિવક્ષિત બુદ્ધિક્ષણનો નાશ થવા છતાં પણ તેનો નાશ ન માનો, તો તો તે બેનો અભેદ જ ન કહેવાય... (અભેદ ન હોવાથી જ તો, એકના નાશમાં પણ બીજાનું અસ્તિત્વ રહે છે...) એટલે પહેલો વિકલ્પ તો યુક્ત નથી...

(૨) જો ભિન્ન માનો, તો, પણ (તદગ્રહે=) બુદ્ધિવ્યક્તિના ગ્રહણ વિના (અગ્રહણાત્=) બુદ્ધિ-સામાન્યનું ગ્રહણ થાય જ નહીં. કારણ કે ગોના ગ્રહણ વિના ગોત્વની પ્રતીતિ કદી થતી નથી... અને અર્થપ્રાકટ્ય વખતે તો તે નષ્ટ થઈ ગઈ હોવાથી તે બુદ્ધિવ્યક્તિનું ગ્રહણ કરવાનો કોઈ ઉપાય જ નથી. તો તેના ગ્રહણ વિના બુદ્ધિસામાન્યનું ગ્રહણ શી રીતે થાય ?

આમ, બુદ્ધિસામાન્યનું ગ્રહણ અસંભવિત જ હોવાથી તેને લઈને પણ, અર્થપ્રાકટ્યરૂપ હેતુની પક્ષધર્મતા આદિ જાણી શકાય નહીં... (એટલે જ આત્મગત બુદ્ધિનું અનુમાન અસંગત જ થશે...)

❖ મીમાંસકમતે શાસ્ત્રકટણની અયુક્તતા ❖

(૧૫૯) ઉપરોક્ત રીતે, જ્યારે પોતામાં રહેલ બુદ્ધિસંબંધી ચેષ્ટાનું ગ્રહણ પણ અસંભવિત છે (અર્થાત્ 'મારી બુદ્ધિ આવી છે' એવો બોધ પણ જ્યારે ન થતો હોય) ત્યારે બીજાનું જ્ઞાન તો શી રીતે

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

એવ ન સ્યાત્ । અથ વ્યતિરિક્તમઙ્ગીક્રિયતે તર્હિ બુદ્ધિવ્યક્તેરગ્રહણે ન ગૃહ્યત એવ તત્ । ન હિ ગોરપ્રતીતૌ ગોત્વપ્રતીતિઃ કસ્યાપ્યુપજાયતે । ન ચ બુદ્ધિવ્યક્તેરગ્રહણે કશ્ચિદુપાયસ્તે સમ્ભવતિ, અર્થપ્રાકટ્યકાલે બુદ્ધે-વિનષ્ટત્વાત્ ॥

90. બુદ્ધિસમ્બન્ધિચેષ્ટાઽગ્રહે ઇતિ । બુદ્ધિસમ્બન્ધિન્યાશ્ચેષ્ટાયા અગ્રહે । મદીયા બુદ્ધિરેવં ચ સ્વભાવેત્યેવંવિધબોધાભાવે ઇત્યર્થઃ ॥

૧. 'અગ્રહેઽગ્રહણાત્' ઇતિ તુ વ્યાખ્યાયામ્ । ૨. 'બુદ્ધિરવ્યક્તગ્રહે કિમિત્યાહ' ઇતિ ડ-પાઠઃ । ૩. પૂર્વમુદ્રિતે 'તદગ્રહે । કિમિં' ઇતિ પાઠઃ, અત્ર તુ D-પ્રતપાઠઃ । ૪. પૂર્વમુદ્રિતેઽત્રાશુદ્ધિપ્રચુરાઃ પદ્મકયઃ, પશ્યન્તુ તાઃ - 'બુદ્ધિવ્યતિરિક્તેન ગ્રહણે ગૃહ્યત એવ । તતો ન હિ ગોચરપ્રતીતા ગોત્વપ્રતીતિઃ કસ્યાપ્યુપજાયતે । ન ચ બુદ્ધિવ્યતિરિક્તે ગ્રહણે કશ્ચિદુપાયસ્તે સંભવતિ, અર્થપ્રાકાલબુદ્ધેર્વિનષ્ટત્વાત્ ॥' ઇતિ, અત્ર તુ N-આદિપ્રતાનુસારેણ શુદ્ધિ કૃત્વા વિન્યસ્તાસ્તાઃ । ૫. 'પ્રાકટ્યા[ર]કાલે બુદ્ધે' ઇતિ ય-પાઠઃ । ૬. 'ભાવ્યે ત્યેવં' ઇતિ ય-પાઠઃ । પૂર્વમુદ્રિતેઽત્ર 'મદીયા બુદ્ધિરેવં ચ ભવત્યેવંવિધવિરોધાભાવે ઇત્યર્થઃ' ઇતિ પાઠસ્યાશુદ્ધિઃ, અત્ર N-પ્રતાનુસારેણ શુદ્ધિઃ કૃતા ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

બોધાય શાસ્ત્રકરણમયુક્તમિત્યેવમાદિના''॥

(૧૬૦) સામ્પ્રતં યદુક્તં 'દ્વિચન્દ્રાદિવત્' ઇત્યેતન્નિરૂપ્યતે । અયં હિ દૃષ્ટાન્તો વર્તતે ।
અસ્ય ચાયમર્થોઽભિપ્રેતઃ-યોઽયં દ્વિતીયચન્દ્રોઽલીકપ્રતિભાસસ્તસ્ય સહોપલમ્બનિયમો-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

મયુક્તમ્, एवं परपरिज्ञानासम्भवादिति भावः । एवमादिना ग्रन्थेन निर्णीतमेतदस्मद्गुरुभिः
। निर्णीता हेतुवक्तव्यता ॥

સામ્પ્રતં યદુક્તં પૂર્વપક્ષગ્રન્થે એવ-દ્વિચન્દ્રાદિવદિતિ નિદર્શનત્વેન એતન્નિરૂપ્યતે । અયં
હિ દૃષ્ટાન્તો વર્તતે । અસ્ય ચાયમર્થોઽભિપ્રેતો દૃષ્ટાન્તસ્ય યોઽયં દ્વિતીયચન્દ્રઃ । કિંવિશિષ્ટ
ઇત્યાહ-અલીકપ્રતિભાસો બહિસ્તદભાવેન તસ્ય સહોપલમ્બનિયમોઽસ્તિ બહિશ્ચન્દ્રેણ । ન

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સંભવે ? ન જ સંભવે, કારણ કે પોતાને જાણ્યા વિના બીજાને જાણવું અશક્ય છે.

અને બીજાનું જ્ઞાન થયા વિના, બીજાના બોધ માટે શાસ્ત્રની રચના કરવી બિલકુલ યોગ્ય નથી...
(સામેવાળાનું જ્ઞાન થાય, તો 'તેના માટે શું હિતકારી છે' - એ બધું જાણી, તેના પ્રાયોગ્ય શાસ્ત્રનું
કરણ સંગત બને, અન્યથા નહીં...)

આ રીતે જ્ઞાનને સ્વસંવિદિત માનવા માટે, અમારા પૂર્વાચાર્યોએ સચોટ તર્કો બતાવ્યા છે...

નિષ્કર્ષ : તેથી જો જ્ઞાનને પરોક્ષ માનશો, તો ઉપરોક્ત દોષોથી છુટકારો થશે નહીં. એટલે
જ્ઞાનને સ્વસંવિદિત જ માનવું જોઈએ, એમ સ્થિત થાય છે..

હવે પ્રસ્તુત વાત પર આવીએ -

પ્રસ્તુતમાં વાત એ ચાલતી હતી કે, સહોપલંબ હેતુથી નીલ/નીલબુદ્ધિનો અભેદ થાય કે નહીં...
ગ્રંથકારશ્રીએ, તે હેતુથી તો તે બેના ભેદની સિદ્ધિ કરી બતાવી... હવે અદ્વૈતવાદીએ આપેલ 'દ્વિચન્દ્રવત્'
દૃષ્ટાંતની સમીક્ષા કરાય છે -

❖ દ્વિચન્દ્ર દૃષ્ટાંતની સમીક્ષા ❖

(૧૬૦) પૂર્વપક્ષમાં તમે જે કહ્યું હતું કે → “બે ચન્દ્રની જેમ નીલ-નીલબુદ્ધિનો પણ સહોપલંબ
હોવાથી, તે બેને એક જ માનવા જોઈએ...” ← અહીં તમે દૃષ્ટાંત તરીકે 'દ્વિચન્દ્ર'નો ઉલ્લેખ કરો
છો, પણ અમે તમને પૂછીએ છીએ કે, આનો કયો અર્થ તમને અભિપ્રેત છે ?

બૌદ્ધ : સાંભળો, આકાશમાં જે બીજો ચન્દ્ર દેખાય છે, તે ખરેખર તો આકાશમાં અવિદ્યમાન
છે. એટલે તેનો પ્રતિભાસ અલીક (=મિથ્યા) છે... આ અલીકપ્રતિભાસરૂપ દ્વિતીયચન્દ્ર અને બાહ્ય

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

91. एवं परपरिज्ञानासम्भवादिति । न ह्यात्मन्यज्ञाते सति परः परिज्ञायत इति ॥

૧-૨. ૧૬૮તમે પૃષ્ઠે । ૩. 'યતોઽસ્તિ' ઇતિ ક્-પાઠઃ ।

ઽસ્તિ । ન ચાસૌ તતો ભિન્નઃ, ભેદે વસ્તુત્વપ્રસજ્ઞાત્ । તતશ્ચ વિજ્ઞાનમેવ તત્તાદૃશં બાહ્યાર્થ-
ગ્રહણસ્વભાવમિવાવભાસમાનમપ્યબહિર્ગોચરમેવ । એવમચ્છિલમેવ વિજ્ઞાનમિતિ । (૧૬૧)
એતદ્ધ્વાનાલોચિતસુન્દરમ્, તસ્ય ભ્રાન્તત્વેન તથાત્વાવિરોધાત્ । ભ્રાન્તત્વં ચ બાધકપ્રત્યયો-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ચાસૌ-ચન્દ્રસ્તતઃ-અલીકપ્રતિભાસાદ્ ભિન્નઃ । કુત્તરિત્યાહ-ભેદે વસ્તુત્વપ્રસજ્ઞાદ્ બહિ-
ર્દ્વિતીયચન્દ્રસ્ય^૧ । ન ચાસૌ પરસ્યાપિ વસ્ત્વિત્યભિપ્રાયઃ । તતશ્ચેત્યાદિ । તતશ્ચ વિજ્ઞાનમેવ
તત્તાદૃશં-દ્વિચન્દ્રાકારં બાહ્યાર્થગ્રહણસ્વભાવમિવ અવભાસમાનમપિ તથાપ્રતીતેઃ । કિમિત્યાહ-
અબહિર્ગોચરં-બહિસ્તસ્ય દ્વિતીયચન્દ્રમસોઽભાવાત્ । અયં ભાવઃ-કિલ^૨ પરસ્યાપિ સિદ્ધ એવ
દૃશન્તઃ । અયમર્થોપનયઃ । એવં દ્વિચન્દ્રવદચ્છિલમેવ વિજ્ઞાનં બાહ્યાર્થગ્રહણસ્વભાવમિવ
અબહિર્ગોચરમિતિ । અત્રાહ સિદ્ધાન્તવાદી-એતદ્ધ્વાનાલોચિતસુન્દરમ્-અનન્તરોદિતમ્ । કથમિ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(આકાશગત) ચન્દ્ર બંનેનો સહોપલંબનિયમ છે, અર્થાત્ બંને સાથે જ ઉપલબ્ધ થાય છે... (અલીક-
પ્રતિભાસ થાય, ત્યારે જ બે ચન્દ્ર દેખાય છે...)

આમ, સહોપલંબ હોવાથી, (અલીકપ્રતિભાસરૂપ) બીજા ચન્દ્રને આકાશગત ચન્દ્રથી જુદો ન
મનાય, જો તેને જુદો માનો, તો તે બીજા ચન્દ્રને વાસ્તવિક માનવો પડે (અને તેથી તેને અવસ્તુ નહીં
માની શકાય..)

એટલે ખરેખર તો, આકાશમાં બે ચન્દ્ર નથી, પણ બાહ્યાર્થગ્રહણસ્વભાવરૂપ જણાતું એવું વિજ્ઞાન
જ, બાહ્યવિષયવિનાનું દ્વિચન્દ્રાકાર માનવું જોઈએ.

હે જૈનો ! આવું દૃષ્ટાંત તો તમને પણ સિદ્ધ જ છે... (કારણ કે બે ચન્દ્ર વિનાનું તેવું જ્ઞાન તો
તમને પણ માન્ય છે જ...)

ઉપનય : જેમ દ્વિચન્દ્રપ્રતિભાસી જ્ઞાન, બાહ્યાર્થને ગ્રહણ કરવારૂપે ભાસિત થવા છતાં પણ,
બાહ્યાર્થવિષયક નથી, તેમ બધા જ જ્ઞાનો વિશે સમજવું... (અર્થાત્ તેઓ બાહ્યાર્થને ગ્રહણ કરવારૂપે
ભાસિત થવા છતાં પણ બાહ્યાર્થવિષયક ન માનવા...)

એટલે જ અમે કહીએ છીએ કે, જ્ઞાનનાં વિષય તરીકે બાહ્યાર્થ માનવાની કોઈ જરૂર નથી.
ફલતઃ જ્ઞાનાદ્વૈતવાદ જ વાસ્તવિક જણાય છે...

❖ ❖ બૌદ્ધમંતવ્યની અનાલોચિતતા ❖ ❖

(૧૬૧) સ્યાદ્વાદી : તમારું બધું કથન ન વિચારીએ ત્યાં સુધી જ સુંદર છે, કારણ કે દ્વિચન્દ્ર-

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

92. પરસ્યાપિતિ । આચાર્યસ્ય ।

૧. પૂર્વમુદ્રિતે 'ચન્દ્રસ્યાપિ વસ્ત્વિત્યભિપ્રાયઃ' इति पाठवृत्तिः, अत्र D-प्रतेन पूर्तिः कृता । २. 'एतदप्या' इति क-
पाठः ।

પલબ્ધેર્દોષજત્વેન સકલલોકસિદ્ધત્વાત્ તદનુભવ એવ તથાપ્રતીતેઃ । (૧૬૨) એવં તદ્બલાત્ તજ્જાતીયાનામેવ તત્ત્વવ્યવસ્થાપનં યુક્તમ્, ન તુ સામાન્યેન સર્વેષામ્, અતિપ્રસજ્ઞાત્ । ન હિ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ત્યાહ-તસ્ય-દ્વિચન્દ્રવિજ્ઞાનસ્ય भ्रान्तत्वेन हेतुना तथात्वाविरोधात्-અબહિર્ગોચરત્વાવિરોધાત્ । भ्रान्तत्वं च तस्य बाधकप्रत्ययोपलब्धेः तिमिरापगमेन । एतत्स्थिरीकरणायैवाह-दोषजत्वेन तिमिरमधिकृत्य सकललोकसिद्धत्वात् द्विचन्द्रज्ञानस्य तदनुभव एव-द्विचन्द्रानुभव एव सति तैમिरિકस्यापि तथाप्रतीतेः-दोषજત્વેન પ્રતીતેઃ, પ્રતીતિશ્ચ ચિકિત્સાકરણગમ્યા । એવં ચ કૃત્વા તદ્બલાત્-દ્વિચન્દ્રજ્ઞાનબલાત્ તજ્જાતીયાનામેવ भ्रान्तानां तत्त्वव्यवस्थापनं युक्तं साधर्म्य-સિદ્ધેઃ । ન તુ સામાન્યેન સર્વેષાં-જ્ઞાનાનામ્ । કુત્વેત્યાહ-અતિપ્રસજ્ઞાત્ । એનમેવાહ ન હી-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પ્રતિભાસી જ્ઞાન તો ભ્રાન્ત છે, એટલે તે બાહ્યાર્થને વિષય ન કરે એ તો બરાબર જ છે, એમાં કોઈ વિરોધ નથી... (પણ તેને લઈને યથાર્થજ્ઞાનની પણ બાહ્યાર્થવિષયતાનો અપલાપ કરવો તે સમુચિત નથી...)

પહેલા આપણે એ જોઈએ કે, દ્વિચન્દ્રપ્રતિભાસી જ્ઞાન ભ્રાન્ત કેમ છે ?

જુઓ, તિમિરરોગના કારણે આકાશમાં બે ચન્દ્રો દેખાય છે, આ જ્ઞાન ભ્રાન્ત-ભ્રમણારૂપ જ માનવું જોઈએ, કારણ કે તિમિરરોગ દૂર થયે તેના બાધક જ્ઞાનનો સાક્ષાત્કાર થાય છે (પછી તેને બે ચન્દ્રનું જ્ઞાન મટી એક ચન્દ્રનું જ્ઞાન થાય છે...) અને તેથી તે જ્ઞાન બાધ્ય બને છે, આવી બાધ્યતા યથાર્થજ્ઞાનની અસંભવિત હોવાથી, તે જ્ઞાન ભ્રમરૂપ જ સિદ્ધ થાય છે...

આ જ વાતને સ્થિર કરવા કહે છે કે -

દ્વિચન્દ્રપ્રતિભાસી જ્ઞાન તિમિરદોષથી જ જન્ય છે, એવું સકલલોકને પ્રતીતિસિદ્ધ છે... અરે ! બે ચન્દ્રના અનુભવ વખતે, તિમિરદોષવાળા વ્યક્તિને પોતાને પણ તેવી પ્રતીતિ થાય છે કે - “તિમિરદોષના કારણે જ મને બે ચન્દ્રનું જ્ઞાન થાય છે...” - આવી પ્રતીતિ હોવાથી જ તો, તે વ્યક્તિ, તિમિરદોષને દૂર કરવા ચિકિત્સા કરે છે...

એટલે તે જ્ઞાન દોષજન્ય જ છે અને તેથી જ તે જ્ઞાન ભ્રાન્ત છે... આવું ભ્રાન્તજ્ઞાન બાહ્યાર્થને વિષય ન કરે એ યોગ્ય જ છે.

(૧૬૨) તેથી તાત્પર્ય એ કે, આવા દ્વિચન્દ્રપ્રતિભાસી ભ્રાન્તજ્ઞાનના સામર્થ્યથી, તેવા સમાન-જાતીય ભ્રાન્તજ્ઞાનોની જ તત્ત્વવ્યવસ્થા કરવી યોગ્ય છે, કારણ કે તેનું સાધર્મ્ય તેઓની સાથે જ છે..

એટલે દ્વિચન્દ્રજ્ઞાનનું દષ્ટાંત લઈને, તેના સમાનજાતીય રજતપ્રતિભાસાદિની બાહ્યાર્થવિષયતાનો નિરાસ કરવો યોગ્ય છે... પણ સામાન્યથી બધા જ જ્ઞાનોની તેવી (=બાહ્યાર્થ વિષયતાના નિરાસરૂપ) વ્યવસ્થા કરવી યોગ્ય નથી...

બૌદ્ધ : પણ તેને લઈને બધા જ જ્ઞાનોની તેવી વ્યવસ્થા કરવામાં વાંધો શું ?

ગ્રાહ્યાકારાદિમદ્ વિજ્ઞાનમનુભૂયત્ત્વમિતિ તત્તત્ત્વભાવતયા સર્વસ્યૈવ તથાવિધત્વકલ્પનં ન્યાયોપપન્નં બુદ્ધવિજ્ઞાનાનામતથાવિધત્વાત્ । (૧૬૩) ન ચેદમતથાવિધત્વમમીષાં તદિતરેભ્યો ભેદકભેદમન્તરેણ, ન્યાયતોઽનુપપત્તેઃ, (૧૬૪) પૃથગ્જનવિજ્ઞાનાનામપિ પ્રમાણ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ત્યાદિના । ન હિ ગ્રાહ્યાકારાદિમદ્, 'આદિ'શબ્દાત્ ગ્રાહકાકારપરિગ્રહઃ, વિજ્ઞાનમનુભૂયત્ત્વમિતિ કૃત્વા તત્તત્ત્વભાવતયા કારણેન સર્વસ્યૈવ-વિજ્ઞાનસ્ય તથાવિધત્વકલ્પનં-ગ્રાહ્યાકારાદિ-મત્ત્વકલ્પનં ન્યાયોપપન્નમ્ । કથં નોપપન્નમિત્યાહ-બુદ્ધવિજ્ઞાનાનાં પરપક્ષેઽપિ અતથાવિધ-ત્વાત્, અગ્રાહ્યાકારાદિમત્ત્વાદિત્યર્થઃ । યદિ નામૈવં તતઃ કિમિત્યાહ-ન ચેદમિત્યાદિ । ન ચેદ-મતથાવિધત્વમ્-અનન્તરોદિતમમીષાં-બુદ્ધવિજ્ઞાનાનાં તદિતરેભ્યઃ-ગ્રાહ્યાકારાદિમદ્વિજ્ઞાનેભ્યઃ સકાશાદ્ ભેદકભેદ-ભેદકવિશેષમન્તરેણ-વિના । કુત્ત્વમિત્યાહ-ન્યાયતોઽનુપપત્તેઃ, અતથા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સ્યાદ્વાદી : અરે ! તો તો અતિપ્રસંગ એ આવશે કે, કોઈ એક જ્ઞાન ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકાકારે અનુભવાતું હોવાથી, તેને લઈને બુદ્ધવિજ્ઞાનાદિ તમામ જ્ઞાનો ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકાકારરૂપ માનવા પડશે ! (પણ તમે તો તેવું માનતાં નથી...)

ભાવાર્થ : બૌદ્ધ, છદ્મસ્થનું જ્ઞાન ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકાકારથી કલુષિત માને છે અને બુદ્ધનું જ્ઞાન ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકાકારથી અકલુષિત શુદ્ધબોધરૂપ માને છે... એટલે હે બૌદ્ધ ! કોઈ એક વિજ્ઞાન ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકાદિ-વાળું અનુભવાય, તેટલા માત્રથી તેવા સ્વભાવે બધા જ જ્ઞાનોને ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકાદિવાળું માનવું ન્યાય-સંગત નથી, કારણ કે તેવું તો તમે નથી માનતાં... શું તમે બુદ્ધવિજ્ઞાનને ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકાકારાદિવાળું માનો છો ? નથી જ માનતાં...

તો જેમ તમે, એક વિજ્ઞાનથી સમાનજાતીય જ છદ્મસ્થ વિજ્ઞાનની ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકાકારરૂપ તત્ત્વ-વ્યવસ્થા માનો છો, તેમ બ્રાન્તવિજ્ઞાનથી પણ, સજાતીય બ્રાન્તજ્ઞાનોની જ (બાહ્યાર્થવિષયતાના નિરાસરૂપ) તત્ત્વવ્યવસ્થા માનવી જોઈએ, બધા વિજ્ઞાનોની નહીં...

સાર : એટલે યથાર્થજ્ઞાનો તો બાહ્યાર્થવિષયક સિદ્ધ થશે જ અને તેથી તેઓના વિષય તરીકે બાહ્ય પદાર્થની પણ નિર્બંધિ સિદ્ધિ થશે... (માટે બાહ્યાર્થનો અપલાપ ઉચિત નથી...)

❖ ભેદક તરીકે બાહ્યાર્થની સચોટ સિદ્ધિ ❖

(૧૬૩) પહેલી વાત એ કે, છદ્મસ્થપુરુષ એવા આપણા જ્ઞાન કરતાં બુદ્ધવિજ્ઞાનની અતથા-વિધતા (=વિસદૃશતા) તે ભેદકવિશેષ વિના ન થાય... (આશય એ કે, જો તે બેનો કોઈ ભેદક હોય, તો જ સામાન્યજ્ઞાન કરતાં બુદ્ધજ્ઞાનની વિસદૃશતા સંગત થાય...)

બૌદ્ધ : ભેદક વિના પણ, બુદ્ધજ્ઞાનની વિસદૃશતા ન મનાય ?

સ્યાદ્વાદી : ના, કારણ કે તેવું માનવું ન્યાયસંગત નથી. જુઓ, તમે શુદ્ધબોધ જ એક વાસ્તવિક

તદાભાસાભ્યુપગમાત્, તત્રાપિ સંવાદિજ્ઞાનજનકાનાં તદિતરેભ્યસ્તથૈવ ભેદાત્, ભેદક-મન્તરેણ સમાનભેદહેતુમાત્રાત્ તથાભેદાસિદ્ધેઃ, અતિપ્રસજ્ઞાદિતિ । એવં દ્વિચન્દ્રેતરાદિ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વિધત્વસ્ય, સમાનહેતૂનામસમાનત્વાયોગાદિત્યર્થઃ । સમાનં ચ બોધમાર્ગ પરનીત્યા સર્વવિજ્ઞાન-હેતુસ્તદપરાભાવેનેતિ ભાવનીયમ્ । તથા પૃથગ્જનવિજ્ઞાનાનામપિ-ગ્રાહ્યાકારાદિમતાં પ્રમાણ-તદાભાસત્વાભ્યુપગમાત્ કારણાત્ । એવં ચ તત્રાપિ-પૃથગ્જનવિજ્ઞાનસમુદાયે સંવાદિજ્ઞાન-જનકાનાં પ્રમાણાનાં તદિતરેભ્યઃ-તદજનકેભ્યઃ પ્રમાણાભાસેભ્યઃ સકાશાત્ । કિમિત્યાહ-તથૈવ-તત્તદાભાસતયા પૃથગ્જનબુદ્ધવિજ્ઞાનવદ્ ભેદાત્ । યદિ નામૈવં તતઃ કિમિત્યાહ-ભેદકં-વસ્ત્વ-ન્તરમન્તરેણ સમાનભેદહેતુમાત્રાદેવ-કેવલાત્ તથા-જાતિભેદેન ભેદાસિદ્ધેઃ । અસિદ્ધિશ્ચ અતિપ્રસજ્ઞાત્, બુદ્ધવિજ્ઞાનાનામપિ જાતિભેદપ્રસજ્ઞેનેતિ । એવં દ્વિચન્દ્રેતરાદિવિજ્ઞાનાનામપિ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

તત્ત્વ માનો છો, તે સિવાય બીજું કોઈ તત્ત્વ નહીં. એટલે તમારા મતે છબ્રસ્થજ્ઞાન અને બુદ્ધજ્ઞાન બંનેનો શુદ્ધબોધરૂપ એક જ હેતુ બનશે, અર્થાત્ બંને સમાનહેતુક બનશે. એ સમાનહેતુવાળા પદાર્થો પરસ્પર સમાન જ હોવાના, તેઓમાં અસમાનતા-વિસદૃશતા હોઈ શકે નહીં. આમ જ્ઞાનાદૈતવાદીમતે બંનેની વિસદૃશતાનો વિલોપ થાય છે. (તે વિસદૃશતાની સંગતિ કરવા, ભેદક તરીકે બાહ્યાર્થ માનવો જ રહ્યો...)

(૧૬૪) બીજી વાત, ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકાકારથી કલુષિત, આપણા લોકોનાં છબ્રસ્થજ્ઞાનોમાં પણ પુષ્કળ તરતમતાઓ છે, કારણ કે તમે (૧) કેટલાક જ્ઞાનો સંવાદિજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરનાર હોઈ પ્રમાણરૂપ માનો છો, અને (૨) કેટલાક જ્ઞાનો સંવાદિજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરનાર ન હોઈ અપ્રમાણરૂપ (=પ્રમાણાભાસરૂપ) માનો છો.

તો છબ્રસ્થ-બુદ્ધવિજ્ઞાનની જેમ, અહીં પણ (=છબ્રસ્થલોકોના જ્ઞાનોમાં પણ) પ્રમાણાભાસ (સંવાદીજ્ઞાન અજનક) જ્ઞાનો કરતાં, પ્રામાણિક (સંવાદિજ્ઞાનજનક) જ્ઞાનોનો ભેદ છે...પણ આ ભેદ, જ્ઞાનથી અલગ વસ્તુના અસ્તિત્વ વિના અસંગત છે...

બૌદ્ધ : શું હેતુભેદથી તેઓનો ભેદ ન થાય ?

સ્વાદ્વાદી : પણ તમે તો શુદ્ધબોધરૂપ એક જ તત્ત્વ માનતા હોવાથી, તમારા મતે તે બંનેના હેતુઓ સમાન છે... એટલે જુદા-જુદા સમાન હેતુમાત્રથી, તેઓની વિસદૃશતા થવી સિદ્ધ નથી...

(તાત્પર્ય એ કે, સમાનહેતુથી વ્યક્તિભેદ હોઈ શકે, જાતિભેદ નહીં, અર્થાત્ બે વિજાતીય કાર્યોત્પત્તિ ન થાય...)

જો માનો, તો અતિપ્રસંગ એ આવશે, કે બુદ્ધવિજ્ઞાનોમાં પણ પરસ્પર વિજાતીયતારૂપ ભેદ

વિજ્ઞાનાનામપિ ભેદકો ભેદઃ સમખ્યુપગન્તવ્યઃ । સ ચ ભેદકોઽર્થ એવાસ્તુ, કિમન્યેન સ્વહેતુપરમ્પરાજનિતહેતુભેદિના કલ્પિતેન ? (૧૬૫) બોધમાત્રતત્ત્વવાદિનોઽસ્ય પ્રદીર્ઘ-પરમ્પરાયામપિ તન્માત્રાતિરેકેણ વિશેષાસિદ્ધિતોઽભિધાનમાત્રત્વાદિતિ । (૧૬૬) અર્થસ્તુ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ભેદકઃ કશ્ચિદ્ ભેદઃ સમખ્યુપગન્તવ્યો યેન તાનિ તદન્યેભ્યો બુદ્ધાદિવિજ્ઞાનેભ્યો ભિદ્યન્ત ઇતિ । સ ચ ભેદકઃ-ભેદઃ અર્થ એવ અસ્તુ બાહ્યઃ, કિમન્યેન સ્વહેતુપરમ્પરાજનિતહેતુભેદાદિના કલ્પિતેન ? 'આદિ'શબ્દાદ વાસનાશક્ત્યાદિગ્રહઃ । કિમિતિ તત્કલ્પનાઽયુક્તેત્યાહ-બોધ-માત્રતત્ત્વવાદિનઃ-વાદિનઃ અસ્ય-સ્વહેતુપરમ્પરાજનિતહેતુભેદાદેઃ પ્રદીર્ઘપરમ્પરાયામપિ સત્યાં તન્માત્રાતિરેકેણ-બોધમાત્રાતિરેકેણ વિશેષાસિદ્ધિતઃ કારણાદભિધાનમાત્રત્વાદસ્યેતિ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

માનવો પડશે, કારણ કે જુદા જુદા બુદ્ધપુરુષોની જ્ઞાનવ્યક્તિઓ પણ જુદી જુદી જ છે અને તો તેમની પણ વિજાતીયતા થાય જ... પણ તમે તો તેવું માનતા નથી...

(બૌદ્ધો, દરેક બુદ્ધોનાં જ્ઞાનો, બ્રાહ્મ-બ્રાહ્મકાકારથી રહિત શુદ્ધબોધરૂપે સમાન માને છે, એટલે તેઓની વિસદૃશતા અસ્વીકૃત છે... તો જેમ અહીં વિસદૃશતા સ્વીકૃત નથી, તેમ પ્રમાણ-પ્રમાણાભાસ અંગે પણ સમજવું... અર્થાત્ તેઓની વિસદૃશતા પણ સિદ્ધ થાય નહીં...)

સાર : આ પ્રમાણે (૧) દ્વિચન્દ્રવિષયક ભ્રાન્તજ્ઞાન અને અભ્રાન્તજ્ઞાન, (૨) છન્નસ્થજ્ઞાન/બુદ્ધજ્ઞાન, (૩) પ્રમાણ/પ્રમાણાભાસ... આ બધા વિસદૃશ જ્ઞાનોનો ભેદ કરનાર કોઈ વસ્તુ માનવી જ રહી, કે જેથી તે જ્ઞાનોની પોતાના વિજાતીયજ્ઞાનોથી વિસદૃશતા સાબિત થાય...

તો એ ભેદક તરીકે, ઘટાદિરૂપ બાહ્ય પદાર્થ જ થાઓ... (તે બાહ્ય પદાર્થ જ તે તે વિજ્ઞાનોનો ભેદ કરશે...) તે સિવાય (૧) પોતાની હેતુપરંપરાથી થયેલ હેતુભેદ, (૨) વાસનાશક્તિ... એ બધાની ભેદકરૂપે કલ્પના કરવાથી શું ?

(૧૬૫) બૌદ્ધ : પણ તેઓની તે રૂપે કલ્પના કરવામાં અયુક્ત શું ? (આશય એ કે, તે વિજ્ઞાનોના બોધરૂપ હેતુઓ જુદા જુદા છે. આ હેતુભેદ તે અંનાદિસિદ્ધ હેતુપરંપરાથી થાય છે. તો આ હેતુભેદથી જ વિજ્ઞાનોનો ભેદ માની લઈએ તો ? અથવા તો તે તે વ્યક્તિમાં રહેલ જુદી જુદી વાસનાશક્તિથી જ તે વિજ્ઞાનોનો ભેદ માની લઈએ તો ? આમ, ભેદકરૂપે હેતુભેદાદિ માનવામાં અયુક્ત શું ?)

સ્યાદ્વાદી : જુઓ, તમે શુદ્ધબોધમાત્રને જ તત્ત્વ તરીકે કહેનારા છો, એટલે તમારા મતે તો, પોતાની હેતુપરંપરાથી થયેલ તે હેતુભેદ આદિની લાંબી પરંપરા પણ માત્ર શુદ્ધબોધરૂપ છે, તે સિવાય તેમાં કોઈ એવી વિશેષતા જ સિદ્ધ નથી, કે જે વિજ્ઞાનોનો ભેદ કરાવે...

❖ તે હેતુભેદ પોતાના પૂર્વ હેતુભેદથી સિદ્ધ છે અને પૂર્વ હેતુભેદ પણ પોતાના પૂર્વ હેતુભેદથી સિદ્ધ છે - એમ અનાદિસિદ્ધ હેતુપરંપરા સમજવી...

સત્ક્ષયોપશમાદિમતોઽધ્માન્તજ્ઞાનહેતુરિતરસ્ય તુ વિપર્યયહેતુરિતિ ન કિઞ્ચિદત્રાવદ્યમ્, લોકસમયસિદ્ધત્વાત્ । (૧૬૭) આહ-આન્તરહેતોરેવ તદ્ભેદાભ્યુપગમે કો દોષઃ ? નનુ ન

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અર્થસ્તુ બાહ્યઃ સત્ક્ષયોપશમાદિમતઃ પુંસઃ, 'આદિ'શબ્દાત્ સાતોદયાદિગ્રહઃ, અધ્માન્તજ્ઞાન-હેતુઃ-અકચન્દ્રાદિજ્ઞાનહેતુઃ; ઇતરસ્ય તુ-અસત્ક્ષયોપશમાદિમતઃ વિપર્યયહેતુઃ-દ્વિચન્દ્રાદિજ્ઞાન-હેતુરિતિ-એવં ન કિઞ્ચિદત્રાવદ્યં-પાપમ્ । તથાહિ-નૈકચન્દ્રાદિવ્યતિરેકેણ કૃષ્ણક્ષપાદૌ દ્વિચન્દ્ર-જ્ઞાનોદય इत्यपालोचनीयमिति ન કિઞ્ચિદત્રાવદ્યમ્ । કુત ઇત્યાહ-લોકસમયસિદ્ધત્વાત્ । આહ-આન્તરહેતોરેવ સકાશાત્ તદ્ભેદાભ્યુપગમે-દ્વિચન્દ્રાદિજ્ઞાનભેદાભ્યુપગમે, પ્રક્રમાદ્ બુદ્ધાદિ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

એટલે હેતુભેદાદિથી વિજ્ઞાનભેદનું કથન માત્ર બોલવા પૂરતું જ છે... (તેનાથી કોઈ વાસ્તવિક તત્ત્વવ્યવસ્થા થઈ શકે નહીં...)

❖ પદાર્થનાં અસ્તિત્વમાં વિજ્ઞાનભેદની સંગતિ ❖

(૧૬૬) પ્રશ્ન : પદાર્થનું અસ્તિત્વ માનો, તો શું વિજ્ઞાનભેદ ઘટી જાય ?

ઉત્તર : હા, કારણ કે પદાર્થ બે રીતે કારણ બને છે : (૧) સત્ ક્ષયોપશમ, સાતાવેદનીય કર્મનો ઉદય આદિવાળા પ્રમાતાને, તે અર્થ, એકચન્દ્રાદિનાં જ્ઞાનરૂપ અધ્માન્તજ્ઞાનનું કારણ બને છે, અને (૨) અસત્ (=મિથ્યા) ક્ષયોપશમવાળા, અસાતાવેદનીયના ઉદયવાળા પ્રમાતાને, તે અર્થ, બે ચન્દ્રાદિનાં જ્ઞાનરૂપ બ્રાન્તજ્ઞાનનું કારણ બને છે...

આમ, અર્થ જ, સામગ્રીભેદે બ્રાન્ત/અબ્રાન્તરૂપ વિજ્ઞાતીય જ્ઞાનોનું કારણ બને છે...

પ્રશ્ન : પણ આ બંને જ્ઞાનમાં અર્થની કારણતા શી રીતે જણાય ?

ઉત્તર : જુઓ, (૧) ચન્દ્રનાં અસ્તિત્વે જ એકચન્દ્રનું જ્ઞાન થવું તો પ્રતીતિસિદ્ધ છે, અને (૨) બે ચન્દ્રનું જ્ઞાન પણ ચન્દ્રનાં અસ્તિત્વે જ થાય છે, તે વિના નહીં... એટલે જ તો (કૃષ્ણક્ષપા=) અમાસની રાત્રિમાં બે ચન્દ્રનું જ્ઞાન થતું નથી...

આમ, અર્થ સાથે, બંને જ્ઞાનોનો અન્વય - વ્યતિરેક હોવાથી, અર્થની કારણતા વાસ્તવિક છે. તેથી અહીં કોઈ દોષનો અવકાશ નથી... ફલતઃ વિજ્ઞાનભેદનું કારણ અર્થ હોવામાં કોઈ ક્ષતિ નથી, કારણ કે તે વાત લોક-શાસ્ત્રથી સિદ્ધ છે... (લોકમાં અર્થથી જ તે બે જ્ઞાનો થતાં દેખાય છે અને શાસ્ત્રોમાં પણ તેવું જ જણાવ્યું છે...)

❖ આંતરહેતુથી વિજ્ઞાનભેદમાં પણ બાહ્યાર્થસિદ્ધિ ❖

(૧૬૭) બૌદ્ધ : અર્થ વિના પણ, માત્ર આંતર (=અંદર રહેલ) વાસનારૂપ હેતુથી જ, બુદ્ધ-વિજ્ઞાન કરતાં તે બે ચન્દ્રાદિવિષયક જ્ઞાનનો ભેદ માની લઈએ તો ? તેમાં દોષ શું ? (આશય એ કે,

કશ્ચિત્, અપિ તુ બાહ્યાર્થસિદ્ધિરેવ । બોધમાત્રસ્વતત્त्वાનિ હિ સર્વચિત્તાનિ, ન તદતિરિક્તં ભેદકમિતિ તન્માત્રનિબન્ધનત્વાદ્ વિજાતીયભેદાસિદ્ધેઃ, અસ્ય ચાનુભવસિદ્ધત્વાત્ તદ્વેદાપાદકં તત્કાલુષ્યકારિ વસ્તુ સત્ કર્માઙ્ગીકર્ત્તવ્યમ્, (૧૬૮) અન્યથા બુદ્ધસ્યેવ પ્રભૂતબુદ્ધાનાં વા સ્વરૂપભેદેઽપિ ચિત્તમાત્રાદ્ ભ્રાન્તેતરભેદાભાવ ઇતિ બાહ્યાર્થસિદ્ધિઃ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

જ્ઞાનેભ્યઃ, કો દોષ ઇતિ ? એતદાશઙ્ક્યાહ-ન કશ્ચિદન્યઃ, અપિ તુ બાહ્યાર્થસિદ્ધિરેવ । કથમિત્યાહ-બોધમાત્રસ્વતત્त्वાનિ-બોધમાત્રસ્વલક્ષણાનિ યસ્માત્ સર્વચિત્તાનિ, ન તદતિરિક્તં-બોધાતિરિક્તં ભેદકં વસ્તુ ઇતિ-એવં તન્માત્રનિબન્ધનત્વાત્-બોધમાત્રનિબન્ધનત્વાત્ વિજાતીય-ભેદાસિદ્ધેઃ ગ્રાહ્યાકારાદિમત્ત્વેન અસ્ય ચ-વિજાતીયભેદસ્ય અનુભવસિદ્ધત્વાત્ હેતોઃ । કિમિ-ત્યાહ-તદ્વેદાપાદકં-વિજાતીયભેદાપાદકં બુદ્ધવિજ્ઞાનેભ્યઃ, પૃથગ્જનવિજ્ઞાનાનામિતિ પ્રક્રમઃ । તત્કાલુષ્યકારિ-બોધમાત્રકાલુષ્યકારિ વસ્તુ સત્-અપરિકલ્પિતં કર્માઙ્ગીકર્ત્તવ્યં જ્ઞાના-વરણીયાદિઃ અન્યથા-તદનભ્યુપગમે બુદ્ધસ્યેવ કસ્યચિદેકસ્ય પ્રભૂતબુદ્ધાનાં વા સન્તાનભેદેન સ્વરૂપભેદેઽપિ સતિ વ્યક્ત્યપેક્ષયા ચિત્તમાત્રાત્ કેવલાત્ ભ્રાન્તેતરભેદાભાવઃ બોધમાત્રા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

આપણામાં એવો આંતર દોષ રહેલો છે, કે જેથી આપણને જ બે ચન્દ્રાદિનું જ્ઞાન થાય છે, બુદ્ધને નહીં... આમ આંતરદોષથી જ, છબ્ધસ્થજ્ઞાન અને બુદ્ધજ્ઞાનનો ભેદ માની લઈએ તો ?)

સ્યાદ્વાદી : તેમાં કોઈ દોષ નથી, પણ તેવું માનવામાં તો બાહ્યાર્થની જ સિદ્ધિ થશે. તે આ રીતે - તમારા મતે છબ્ધસ્થ જ્ઞાન-બુદ્ધજ્ઞાનાદિ તમામ જ્ઞાનો માત્ર શુદ્ધ બોધરૂપ છે, બાકી તે શુદ્ધબોધથી અલગ, કોઈ જ ભેદક વસ્તુ નથી... આમ (કોઈ જ ભેદક ન હોવાથી) શુદ્ધબોધ માત્ર તો સર્વત્ર સમાનરૂપે કારણ હોવાથી, ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકાકારાદિ રૂપે વિજાતીયજ્ઞાનોની સિદ્ધિ થશે નહીં... (આશય એ કે, છબ્ધસ્થજ્ઞાન ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકાકારવાળું છે અને બુદ્ધજ્ઞાન તેનાથી રહિત છે - આમ, બંને જ્ઞાનો વિજાતીય છે. પણ જો બંનેનું કારણ શુદ્ધબોધરૂપે સમાન હોય, તો તેઓની વિજાતીયતા સિદ્ધ થાય નહીં...)

પણ બુદ્ધજ્ઞાન કરતાં છબ્ધસ્થજ્ઞાનોની વિજાતીયતા તો અનુભવસિદ્ધ છે...

તો તે બુદ્ધજ્ઞાન કરતાં છબ્ધસ્થજ્ઞાનોનો વિજાતીયભેદ કરનાર કોણ ? તો એ માટે માનવું જ રહ્યું કે, 'કર્મ' નામનું એક તત્ત્વ છે, તે વસ્તુસત્ (=પારમાર્થિક) છે અને તે જ છબ્ધસ્થને થતાં દરેક બોધને કલુષિત કરનાર છે. આ કર્મ જ્ઞાનાવરણીય આદિરૂપે આઠ પ્રકારે છે.

અને વિજ્ઞાનથી અતિરિક્ત, આવું કર્મતત્ત્વ સ્વીકારવાથી તો, બાહ્યાર્થની સિદ્ધિ થશે જ.

(૧૬૮) બૌદ્ધ : (અન્યથા=) જો આવું કર્મતત્ત્વ ન માનીએ તો ?

સ્યાદ્વાદી : તો તો બ્રાન્ત-અબ્રાન્તનો ભેદ જ નહીં રહે... જુઓ, કોઈ એક બુદ્ધ કે ઘણા બુદ્ધો - તે બધાની જ્ઞાનસંતાન જુદી જુદી છે અને એટલે જ વ્યક્તિની અપેક્ષાએ તેઓનું સ્વરૂપ જુદું જુદું છે...

इयं चैकमर्थतोऽसकृदुक्तैवाभिनिविष्टस्त्वत्र पर इति पौनःपुन्येनोच्यते ॥

(૧૬૯) એવં સ્વપ્નજ્ઞાનમપિ જાગ્રદ્વિજ્ઞાનવિજાતીયમ્, આવિલબ્ધવદ્, ભૂયસ્તથા-દર્શકત્વેઽપિ સ્વમિથ્યાત્વાવસાયહેતુઃ પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિકૃદાવિદ્વદ્જ્ઞનાદિસિદ્ધમનુભૂત-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વિશેષાત્ इति-એવં બોધાદ્ ભિન્નકર્મભાવેન બાહ્યાર્થસિદ્ધિઃ । પરિભાવનીયમેતત્ इयं च-બાહ્યાર્થસિદ્ધિઃ એવમ્-ઉક્તનીત્યાઽર્થતઃ-સામર્થ્યેન અસકૃદુક્તૈવેહૈવ ગ્રન્થેઽભિનિવિષ્ટસ્ત્ર-બોધમાત્રતત્ત્વવાદે પર इति કૃત્વા પૌનઃપુન્યેન ઉચ્યતે બાહ્યાર્થસિદ્ધિઃ ॥

એવં સ્વપ્નજ્ઞાનમપિ જાગ્રદ્વિજ્ઞાનવિજાતીયમ્ । કિંવિશિષ્ટમિત્યાહ-આવિલબ્ધવત્-અસ્પષ્ટબોધવદ્ ભૂયસ્તથાદર્શક-પ્રાયઃ પુનસ્તથાદર્શકં યથા સકૃદ્ દૃષ્ટમિતિ ક્વચિદ્ દર્શક-ત્વેઽપિ દ્વિસ્તથા સ્વપ્નદર્શને સ્વમિથ્યાત્વાવસાયહેતુઃ પ્રબુદ્ધવિજ્ઞાનતસ્તથોપલબ્ધેઃ પ્રવૃત્તિ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

છતાં પણ, તે તમામ જ્ઞાનસંતાનો શુદ્ધબોધરૂપ હોઈ, જેમ તેઓમાં ભ્રાન્ત-અભ્રાન્તનો ભેદ નથી, તેમ છદ્મસ્થજ્ઞાન અને બુદ્ધજ્ઞાન પણ બોધરૂપે અવિશેષ (=સમાન) હોવાથી, સ્વરૂપભેદ હોવા છતાં પણ, તેઓનો ભ્રાન્ત-અભ્રાન્તરૂપે ભેદ નહીં રહે !

તેથી, છદ્મસ્થજ્ઞાનની ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકરૂપે ભ્રાન્તતા અને બુદ્ધજ્ઞાનની અભ્રાન્તતા - એમ તેઓનો ભેદ સિદ્ધ કરવા, વિજ્ઞાનથી અતિરિક્ત 'કર્મ' તત્ત્વ તો માનવું જ પડશે અને એટલે તો બાહ્યાર્થની સિદ્ધિ થશે જ...

આ બાહ્યાર્થ સિદ્ધિ, ઉપરોક્ત પદ્ધતિએ, આ જ ગ્રંથમાં અનેકવાર કહી દીધી છે, તો પણ બૌદ્ધ ! તમે જ્ઞાનાદૈતવાદનો અભિનિવેશ પકડી વ્યામૂઢ થઈ ગયા છો, એટલે જ અમારે ફરી-ફરી બાહ્યાર્થસિદ્ધિ કહેવી પડે છે...

❖ સ્વપ્નાદિજ્ઞાનથી પણ બાહ્યાર્થસિદ્ધિ ❖

(૧૬૯) સ્વપ્નદશામાં થતું જ્ઞાન તે જાગૃતદશામાં થતાં જ્ઞાનથી વિજાતીય છે... તે સ્વપ્ન-વિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે -

(૧) અસ્પષ્ટ બોધવાળું ... (વિષયાકારનો જેમાં સ્પષ્ટ બોધ નથી...)

(૨) પોતાની મિથ્યાપણાને જણાવવાનું કારણ... કોઈ વસ્તુ એકવાર સ્વપ્નમાં દેખાયા બાદ, ફરી બીજીવાર સ્વપ્નમાં દેખાય છે. એટલે સ્વપ્નવિજ્ઞાન, ફરી ઘણીવાર પોતાના મિથ્યા વિષયને બતાવનાર છે.

પ્રશ્ન : આમ, જો સ્વપ્નજ્ઞાનના વિષયનો ઘણીવાર બોધ થતો હોય, તો તો તેને યથાર્થ માની લેવું જોઈએ ને ? (યથાર્થતા વિના તેના વિષયનો બોધ ઘણીવાર શી રીતે સંભવિત બને ?)

દૃષ્ટાદિનિમિત્તં भ्रान्तमेव । (૧૭૦) ન તન્નિદર્શનાત્ તદ્વિજાતીયમપિ સર્વં તથા ભવિતુમર્હતિ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

નિવૃત્તિકૃત્-પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિકરણશીલં તતઃ પ્રવૃત્ત્યસિદ્ધેઃ આવિદ્વદઙ્ગનાદિસિદ્ધં સ્વપ્નવિજ્ઞાન-મેવમ્ભૂતમનુભૂતદૃષ્ટાદિનિમિત્તમ્,

“અર્ણુહૂયદિદ્વૈચિત્તિઅસુઅર્પગૃહિગારદેવયાણૂંવા ।

સુમિણસ્સ નિમિત્તાઈં પુણ્ણં પાવં ચ ણાભાવો ॥”^{૧૩}

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ઉત્તર : જુઓ, ભલે તે પોતાના વિષયને અનેકવાર બતાવતો હોય, તો પણ તે મિથ્યા જ છે, કારણ કે જાગ્યા બાદ વ્યક્તિને સ્પષ્ટ જ્ઞાન થાય છે કે - “મારું સ્વપ્નજ્ઞાન બ્રાન્ત-મિથ્યા છે અને એટલે જ તેના વિષયની મને પ્રાપ્તિ આદિ ન થઈ” - આવા જાગૃતવિજ્ઞાનથી જણાય છે કે, સ્વપ્નજ્ઞાન યથાર્થ નથી, પણ મિથ્યા જ છે.

એટલે સ્વપ્ન વિજ્ઞાન, પોતાના વિષયની પ્રાપ્તિ ન કરાવવા દ્વારા, પોતે જ પોતાનું મિથ્યાપણું જણાવે છે. આમ સ્વપ્નવિજ્ઞાન, સ્વમિથ્યાત્વજ્ઞાનનું કારણ છે.

(અહીં પંક્તિનો શબ્દાર્થ એ કે, સ્વપ્નજ્ઞાન, પુનઃ પુનઃ તેવું દેખાય તો પણ ‘આ મિથ્યા છે’ એવો જ અવસાય-બોધ કરાવે છે. જે સામાન્યજ્ઞાનમાં નથી હોતો...)

(૩) પ્રવૃત્તિની નિવૃત્તિ કરનાર... સ્વપ્નજ્ઞાન થયે, તે સ્વપ્નજ્ઞાનના આધારે, કોઈ પણ વ્યક્તિ તે વસ્તુ વિશે પ્રવૃત્તિ કરતો નથી, એટલે જ તે સ્વપ્નવિજ્ઞાન પ્રવૃત્તિને અટકાવનાર છે.

(૪) અનુભૂત-દૃષ્ટાદિને કારણે થનાર... અનુભવેલું હોય, દેખેલું હોય, વિચારેલું હોય - તે બધા સ્વપ્નજ્ઞાનનું કારણ છે. એટલે તે બધા કારણોથી - સ્વપ્નવિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે...

આ બાબત જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણે *બતાવી છે -

“(૧) અનુભવેલું, (૨) દેખેલું, (૩) વિચારેલું, (૪) સાંભળેલું, (૫) પ્રકૃતિવિકાર, (૬) દેવતા, (૭) સજળ પ્રદેશ, (૮) પુણ્ય, અને (૯) પાપ... આ બધા સ્વપ્નજ્ઞાનનાં નિમિત્તો છે, એટલે વસ્તુનો સર્વથા અભાવ નથી...” (વિશેષાવશ્યકૃત્માખ્ય - ૧૭૦૩)

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

93. અર્ણૂવા ઇતિ । અનૂપઃ સજલો દેશઃ ॥

❖ “સ્નાન-ભોજન-વિલેપનાદિકમન્યદાઽનુભૂતં સ્વપ્ને દૃશ્યતે, ઇત્યનુભૂતોઽર્થઃ સ્વપ્નસ્ય નિમિત્તમ્ । અથવા, કરિ-તુરગાદિકોઽન્યદા દૃષ્ટોઽર્થસ્તનિમિત્તમ્ । વિચિન્તિતશ્ચ પ્રિયતમાભાદિઃ । શ્રુતશ્ચ સ્વર્ગ-નરકાદિ । તથા, વાતપિતાદિજનિત-પ્રકૃતિવિકારઃ સ્વપ્નસ્ય નિમિત્તમ્ । તથા, અનુકૂલા પ્રતિકૂલા વા દેવતા તનિમિત્તમ્ । તથા, પુણ્યમિષ્ટસ્વપ્નસ્ય નિમિત્તમ્, પાપં ચાનિષ્ટસ્ય તસ્ય નિમિત્તમ્, ન પુનર્વસ્ત્વભાવઃ । ...” ઇતિ વિશેષાવશ્યકૃત્માખ્ય - ૧૭૦૩ ।

૧. ‘હૂયદિદ્વૈચિત્તિઅસુઅર્પગૃહિગારદેવયાણૂંવા’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. ‘પયઙ્ગિગારદેવયાણૂંવા’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૩. છાયા-અનુભૂતદૃષ્ટ-ચિન્તિતશ્રુતકૃતિવિકારદેવતાઽનૂપાઃ । સ્વપ્નસ્ય નિમિત્તાનિ પુણ્યં પાપં ચ નાભાવઃ ॥ ૪. ‘અર્ણૂવા’ ઇતિ ઘ-પાઠઃ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
 ન ચ તદપિ ચિત્તમાત્રોદ્ભવમ્, બુદ્ધાદીનામસમ્ભવાત્, અપિ તુ કર્માવિલચિત્તજમેવ । ન

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
 ઇત્યાદિવચનાદત્ત એવમ્ભૂતમેતદ્ ભ્રાન્તમેવ । ન તન્નિર્દર્શનાત્-સ્વપ્નવિજ્ઞાનોદાહરણેન તદ્વિજાતીયમપિ-જાગ્રદ્વિજ્ઞાનં સર્વં તથા ભવિતુમર્હતિ-ભ્રાન્તં ભવિતુમર્હતિ । ન ચ તદપિ-સ્વપ્નજ્ઞાનં ચિત્તમાત્રોદ્ભવમ્ । કુત્ ઇત્યાહ-બુદ્ધાદીનામસમ્ભવાત્ સ્વપ્નવિજ્ઞાનસ્ય, અપિ તુ કર્માવિલચિત્તજમેવ સ્વપ્નવિજ્ઞાનમ્⁹⁴ અન્યચ્ચ ભ્રાન્તં ન તતોઽપિ-સ્વપ્નવિજ્ઞાનાત્ ન બાહ્યાર્થ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ભાવાર્થ : સ્વપ્નજ્ઞાન નિમિત્ત વિના ન થાય, સ્વપ્ન થવામાં અનેક નિમિત્તો છે. તે આ પ્રમાણે -
 (૧) સ્નાનભોજન-વિલેપનાદિ પૂર્વે અનુભવેલી વસ્તુ સ્વપ્નમાં જણાય છે, તેમાં પૂર્વાનુભવ નિમિત્ત છે, (૨) હાથી-ઘોડાદિ પૂર્વદેષ્ટ વસ્તુ સ્વપ્નમાં દેખાય છે, તેમાં પૂર્વદર્શન નિમિત્ત છે, (૩) સ્ત્રી આદિ ચિંતવેલ પદાર્થ દેખાય છે, તેમાં પૂર્વચિંતન નિમિત્ત છે, (૪) સ્વર્ગ-નરકાદિ સાંભળેલ પદાર્થ જણાય છે, તેમાં પૂર્વ-શ્રવણ નિમિત્ત છે, (૫) વાત-પિત્ત અને કફ એ પ્રકૃતિના વિકારથી (=વિષમતાથી) સ્વપ્ન દેખાય, તેમાં પ્રકૃતિવિકાર નિમિત્ત છે, (૬) જળવાળા ભીના-ઠંડા પ્રદેશમાં ઘણા સ્વપ્નો દેખાય, તેમાં સજળ પ્રદેશ નિમિત્ત છે, (૭) અનુકૂળ-પ્રતિકૂલ દેવતાનાં નિમિત્તે સ્વપ્નો આવે, તેમાં દેવતા નિમિત્ત છે, (૮-૯) પુણ્યથી ઈષ્ટસ્વપ્ન અને પાપથી અનિષ્ટસ્વપ્ન આવે, તેમાં પુણ્ય-પાપ નિમિત્ત છે..

ટૂંકમાં, સ્વપ્નવિજ્ઞાન દષ્ટાદિ નિમિત્તોથી થનાર છે...

(૫) આવું સ્વપ્નવિજ્ઞાન ભ્રાન્ત છે, કારણ કે તેનો વિષય વાસ્તવિકપણે ત્યારે હોતો નથી, એટલે તે વિષય વિના પણ વસ્તુનો પ્રકાશ કરે છે...

આવા સ્વરૂપવાળું સ્વપ્નવિજ્ઞાન, વિદ્વાનથી લઈને અંગના સુધીના બધા જીવોને સંવેદન-સિદ્ધ છે...

(૧૭૦) આવા સ્વપ્નજ્ઞાનનું દૃષ્ટાંત લઈ તેના સજાતીય જ્ઞાનોની જ ભ્રાન્તતા વ્યવસ્થાપિત કરી શકાય, તેનાથી વિજાતીય એવા જાગ્રદ્દશાભાવી યથાર્થજ્ઞાનોની નહીં... (જો વિજાતીયની પણ વ્યવસ્થા માનો, તો તમારા કથનથી વિપરીત પણ સિદ્ધ થઈ શકે, અર્થાત્ જાગૃતજ્ઞાનને લઈને સ્વપ્ન-જ્ઞાનની પણ યથાર્થતા સિદ્ધ થાય... અનુમાનપ્રયોગ - 'સર્વે પ્રત્યયાઃ અભ્રાન્તાઃ, પ્રત્યયત્વાત્ જાગ્રદ્દશા-ભાવિપ્રત્યયવત્ ।')

હવે પ્રસ્તુત વાત પર આવીએ -

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

94. અન્યચ્ચ ભ્રાન્તમિતિ । અન્યદપિ યદ્ ભ્રાન્તં જ્ઞાનં મૃગતૃષ્ણિકાદિગોચરં તદપિ કર્માવિલ-ચિત્તજમેવ । વૃત્તિકૃતા સુખાવબોધાય સૂત્રનિરપેક્ષમુક્તમિતિ ॥

તતોઽપિ ન બાહ્યસિદ્ધિરિત્યવહિતૈર્ભાવનીયમ્ ॥

(૧૭૧) ઇતશ્ચ બાહ્યાર્થસિદ્ધિઃ, વિજ્ઞાનમાત્રસ્યૈવાયોગાત્, વિકલ્પાનુપપત્તેઃ । વિજ્ઞાનં હિ ગ્રાહ્યરૂપં વા સ્યાદ્ ગ્રાહકરૂપમુભયરૂપમનુભયરૂપમ્, પ્રકારાન્તરાસમ્ભવાત્ । (૧૭૨) તત્ર ગ્રાહ્યરૂપત્વે સકલવિજ્ઞાનાનામેવ રૂપાન્તરાભાવાદેકસ્વભાવત્વાદ્

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સિદ્ધિઃ, કિન્તુ બાહ્યાર્થસિદ્ધિરેવ કર્માવિલચિત્તજત્વેન તદ્વિત્તકર્મસિદ્ધિરિત્યવહિતૈર્ભાવનીય-મિતિ ॥

અભ્યુચ્ચયમાહ ઇતશ્ચ બાહ્યાર્થસિદ્ધિરિત્યાદિના । કથમિત્યાહ-વિજ્ઞાનમાત્રસ્યૈવ-કેવલસ્ય અયોગાત્ । અયોગશ્ચ વિકલ્પાનુપપત્તેઃ । એનામેવાહ-વિજ્ઞાનં હિ ગ્રાહ્યરૂપં વા સ્યાદેકાન્તેન ગ્રાહકરૂપમુભયરૂપમનુભયરૂપં વેતિ વિકલ્પા એતાવત એવ, પ્રકારાન્તરા-સમ્ભવાત્ । કિઞ્ચાતઃ ? સર્વથાઽપિ દોષ ઇત્યેતદાહ તત્રેત્યાદિના । તત્ર ગ્રાહ્યરૂપત્વે વિજ્ઞાન-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

તે સ્વપ્નવિજ્ઞાન ચિત્તમાત્રથી જ ઉત્પન્ન થયેલ નથી, કારણ કે જો ચિત્તમાત્રથી (=બોધમાત્રથી) જ ઉત્પન્ન થતું હોય, તો તો બુદ્ધપુરુષોને પણ સ્વપ્નજ્ઞાન થવું જોઈએ (કારણ કે ચિત્ત તો તેઓમાં પણ રહેલું છે...) પણ તેઓને તો થતું નથી...

એટલે માનવું જ રહ્યું કે, સ્વપ્નજ્ઞાન માત્ર ચિત્તથી નહીં, પણ કર્મયુક્ત ચિત્તથી થાય છે... (આ કર્મો બુદ્ધમાં નથી, એટલે જ તેઓને સ્વપ્નજ્ઞાન થતું નથી...)

આ રીતે, (૧) મૃગતૃષ્ણાવિષયક, (૨) રજતવિષયક આદિ બીજા પણ બ્રાન્ત જ્ઞાનો, કર્મયુક્ત ચિત્તથી જ માનવા જોઈએ... (આ વાત સૂત્રમાં નથી, પણ સુખાવબોધ માટે વ્યાખ્યાકારે બતાવેલી છે...)

બસ, તો આ કર્મયુક્ત ચિત્તમાં 'કર્મ' તરીકે, જ્ઞાનથી અતિરિક્ત બાહ્યાર્થની જ સિદ્ધિ થશે... એટલે સ્વપ્નવિજ્ઞાનથી પણ બાહ્યાર્થની સિદ્ધિ થાય જ, એવું સાવધાન થઈને વિચારવું...

❖ વિજ્ઞાનમાત્રતાનો અયોગ ❖

(૧૭૧) ગ્રંથકારશ્રી, બાહ્યાર્થની સિદ્ધિ માટે હજી એક યુક્તિ આપે છે. જુઓ - માત્ર શુદ્ધબોધરૂપ વિજ્ઞાન અસંગત છે, એટલે પણ બાહ્યાર્થની સિદ્ધિ થાય છે...

પ્રશ્ન : માત્ર શુદ્ધબોધ કેમ અસંગત છે ?

ઉત્તર : કારણ કે તે વિશે વિકલ્પો ઘટતા નથી. તે આ પ્રમાણે - તે શુદ્ધબોધરૂપ વિજ્ઞાન તમે કેવું માનો છો, (૧) ગ્રાહ્યરૂપ, (૨) ગ્રાહકરૂપ, (૩) ઉભયરૂપ, કે (૪) અનુભયરૂપ ? આમાંથી એકે વિકલ્પો સંગત થતા નથી.

ગ્રાહકવિજ્ઞાના-નુપપત્તેઃ ગ્રાહ્યરૂપત્વાયોગાત્ નિમિત્તાભાવાદતિપ્રસજ્ઞાપત્તેસ્તદભાવપ્રસજ્ઞતઃ પ્રતીત્યાદિ-બાધા ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સ્યૈકાન્તિકે કિમિત્યાહ-સકલવિજ્ઞાનાનામેવ અળ્લાદિરૂપવદ્ રૂપાન્તરાભાવાત્ । અભાવશ્ચ એકસ્વભાવત્વાત્ । યદિ નામૈવં તતઃ કિમિત્યાહ-ગ્રાહકવિજ્ઞાનાનુપપત્તેઃ । યદ્યેવં તતઃ કિમિત્યાહ-ગ્રાહ્યરૂપત્વાયોગાત્ । અયોગશ્ચ નિમિત્તાભાવાત્, સમ્બન્ધ્યભાવાદિત્યર્થઃ । તદભાવેઽપિ ગ્રાહ્યરૂપત્વાભ્યુપગમેઽતિપ્રસજ્ઞાપત્તેઃ-ગ્રાહકરૂપત્વાપત્યા તદભાવપ્રસજ્ઞતઃ-ગ્રાહ્યરૂપત્વાભાવપ્રસજ્ઞતઃ । કિમિત્યાહ-પ્રતીત્યાદિબાધા ઉભયાભાવેન । 'આદિ'શબ્દાત્ તદભ્યુપગમગ્રહઃ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

※ પ્રથમ વિકલ્પની અસંગતતા ※

(૧૭૨) (૧) વિજ્ઞાનને જો એકાંતે ગ્રાહ્યરૂપ માનશો, તો તો બધા જ વિજ્ઞાનો માત્ર ગ્રાહ્યરૂપ જ રહેશે, કારણ કે જેમ પરમાણુ આદિમાં માત્ર એક રૂપ છે, તેમ તે વિજ્ઞાન પણ એકસ્વભાવી હોવાથી તેમાં પણ માત્ર એક જ રૂપ રહેશે... હવે એ એ એક રૂપ તરીકે જો ગ્રાહ્યરૂપ માનો, તો તે સિવાય તેમાં બીજું કોઈ જ રૂપ ન હોવાથી, તે વિજ્ઞાનની ગ્રાહકરૂપતા અસંગત થશે...

(આશય એ કે, દરેક વિજ્ઞાન એકસ્વભાવી છે, એટલે જો તેઓને ગ્રાહ્યસ્વભાવી માનો, તો તો કોઈ પણ વિજ્ઞાન ગ્રાહકસ્વભાવી નહીં રહે... અર્થાત્ જ્ઞાન/અર્થનું ગ્રહણ કરનાર કોઈ વિજ્ઞાન નહીં રહે...)

પ્રશ્ન : ગ્રાહક વિજ્ઞાન ન રહે તો વાંધો શું ?

ઉત્તર : અરે ! તો તો તે વિજ્ઞાનની ગ્રાહ્યરૂપતા પણ ન ઘટે, કારણ કે તેનો ગ્રાહ્ય તરીકે વ્યપદેશ ત્યારે જ થાય, કે જ્યારે કોઈ તેનું ગ્રહણ કરનાર હોય... (એટલે ગ્રાહકરૂપ સંબંધી-નિમિત્તને લઈને, તેનો ગ્રાહ્યરૂપે વ્યપદેશ થાય છે.) પણ ઉપરોક્ત રીતે જ્યારે કોઈ ગ્રાહક જ નથી, ત્યારે તેની ગ્રાહ્યરૂપતા પણ ન જ ઘટે...

પ્રશ્ન : જો ગ્રાહક વિના પણ, તેને ગ્રાહ્યરૂપ માનીએ તો ?

ઉત્તર : અરે ! નિમિત્ત ન હોવા છતાં પણ, જેમ તમે ગ્રાહ્યરૂપ માનો છો, તેમ તેને ગ્રાહકરૂપ માનવાનો પણ અતિપ્રસંગ આવશે ! (પછી ભલે ગ્રાહકતાનું પણ કોઈ જ નિમિત્ત ન હોય...) અને એ રીતે જો તેમાં ગ્રાહકતાનું આપાદન થશે, તો તો તેની ગ્રાહ્યરૂપતા જ નહીં રહે, કારણ કે તે એકાંત એકસ્વભાવી છે...

આમ, વિજ્ઞાનમાં જ્યારે (૧) ગ્રાહ્યતા, અને (૨) ગ્રાહકતા - બંનેનો અભાવ થશે, ત્યારે તો પ્રતીતિબાધ અને અભ્યુપગમબાધ થશે... (ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકતા વિનાનું વિજ્ઞાન, પ્રતીતિસિદ્ધ પણ નથી અને તેવો તમારો અભ્યુપગમ પણ નથી...)

એટલે વિજ્ઞાનને ગ્રાહ્ય માનવાનો પહેલો વિકલ્પ તો યુક્ત નથી...

(૧૭૩) ગ્રાહકરૂપત્વેઽપ્યભિધાનાન્તરેણાસ્યૈવાનુવૃત્તેરિતિ । (૧૭૪) ગ્રાહકમેવ

❖ વ્યાખ્યા ❖

ગ્રાહકરૂપત્વેઽપિ જ્ઞાનસ્યૈકાન્તેનાભ્યુપગમ્યમાને કિમિત્યાહ-અભિધાનાન્તરેણાસ્યૈવ-
અનન્તરોદિતસ્ય અનુવૃત્તેઃ કારણાત્ પ્રતીત્યાદિબાધેતિ । ઇહ ચાભિધાનાન્તરયોજનૈવં કાર્યા-તત્ર
ગ્રાહકરૂપત્વે સકલવિજ્ઞાનાનામેવ રૂપાન્તરાભાવાદેકસ્વભાવત્વાદ્ ગ્રાહ્યવિજ્ઞાનાનુપપત્તેઃ ગ્રાહક-
રૂપત્વાયોગાન્નિમિત્તાભાવાદતિપ્રસજ્ઞાપત્તેઃ તદભાવપ્રસજ્ઞતઃ પ્રતીત્યાદિબાધા ઇતિ । ગ્રાહકમેવ સત્-

❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖

*** દ્વિતીયવિકલ્પની અસંગતતા ***
(૧૭૩) (૨) જો જ્ઞાનને એકાંતે ગ્રાહકરૂપ માનો, તો માત્ર શબ્દો બદલીને પ્રથમવિકલ્પભાવી
દોષોનું જ અનુવર્તન થશે. (અર્થાત્ પહેલા વિકલ્પની જેમ અહીં પણ પ્રતીતિ આદિનો બાધ આવશે
જ.)

પ્રશ્ન : શબ્દો બદલીને, પૂર્વોક્ત દોષ જ અહીં યથાવત્ આવે, તે વાત સ્પષ્ટ સમજાવો...

ઉત્તર : સાંભળો, જ્ઞાનને ગ્રાહકરૂપ માનો, તો તેનો માત્ર એક સ્વભાવ હોવાથી, બધા વિજ્ઞાનો
માત્ર ગ્રાહક જ બનશે અને તે સિવાય વિજ્ઞાનોમાં બીજું કોઈ જ રૂપ ન રહેવાથી, અનુભવસિદ્ધ
ગ્રાહ્યવિજ્ઞાનની અસંગતિ થશે.

(તાત્પર્ય : ગ્રાહ્ય તરીકે તમે અર્થ તો માનતા નથી, એટલે તમારા મતે તો વિજ્ઞાન જ ગ્રાહ્ય
બને. પણ હવે તે પણ નહીં બને, કારણ કે એકસ્વભાવી વિજ્ઞાનના એકસ્વભાવ તરીકે તમે
ગ્રાહકસ્વભાવ માન્યો. એટલે તો ગ્રાહ્યસ્વભાવી વિજ્ઞાન અસંગત જ થાય...)

અને ગ્રાહ્યવિજ્ઞાન ન રહે તો તે વિજ્ઞાનની ગ્રાહકતા પણ ન ઘટે, કારણ કે ત્યારે જ તેનો ગ્રાહક
તરીકે વ્યપદેશ થાય, કે જ્યારે તેના દ્વારા કોઈનું ગ્રહણ થતું હોય. (અર્થાત્ ગ્રાહ્યરૂપ સંબંધી-નિમિત્તને
લઈને, તેનો ગ્રાહકરૂપે વ્યપદેશ થાય છે.) પણ ઉપરોક્ત રીતે ગ્રાહ્યના અભાવે ગ્રાહકતા પણ ન જ
ઘટે.

જો ગ્રાહ્ય વિના પણ તેને ગ્રાહક માનો, તો નિમિત્ત વિના જેમ તમે તેને ગ્રાહકરૂપ માનો છો,
તેમ ગ્રાહ્યરૂપ માનવાનો પણ અતિપ્રસંગ આવશે ! (પછી ભલે ગ્રાહ્યતાનું પણ કોઈ જ નિમિત્ત ન
હોય...) અને એ રીતે તેમાં ગ્રાહ્યતાનું આપાદન થવાથી તો, તે એકાંત એકસ્વભાવી વિજ્ઞાનની
ગ્રાહકરૂપતા જ અસંગત થઈ જશે.

આમ, જ્યારે (૧) ગ્રાહ્યતા, (૨) ગ્રાહકતા - બંનેનો અભાવ થશે, ત્યારે તો પ્રતીતિબાધ અને
અભ્યુપગમબાધ થશે જ... (ભાવ એ કે, એકાંતે ગ્રાહક હોય, તો ગ્રાહ્ય કોઈ ન રહે અને તો ગ્રાહક
પણ કોઈ ન રહે, કારણ કે ગ્રાહકત્વ, ગ્રાહ્યને સાપેક્ષ છે, ગ્રાહ્યના અભાવમાં ગ્રાહક પણ ન હોય...
જો ગ્રાહ્ય વિના ગ્રાહક માનો, તો અતિપ્રસંગ આવે. એટલે ગ્રાહકત્વ નથી અને તો પ્રતીતિબાધાદિ

૧. 'ધાનાન્તરેણૈવાનુવૃત્તેરિતિ' ઇતિ ગ-પાઠઃ । 'ધાનાન્તરેણાપ્યસ્યૈવાં' ઇતિપૂર્વમુદ્રિતપાઠઃ, અત્ર C-પ્રતપાઠઃ ।

સત્ તત્ સંવેદનાન્તરગ્રાહ્યમિતિ चेत्, न, तस्योभयरूपतापत्तेः । (१७५) न हि तद् येनैव स्वभावेन ग्राहकं संवेदनान्तरस्य तेनैव ग्राह्यम्, सर्वथा तदेकत्वे तद्ग्राह्यग्राहकयो-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

भवत् तत्-विज्ञानं संवेदनान्तरग्राह्यं-विज्ञानान्तरग्राह्यम् । इति चेत्, एतदाशङ्क्याह-न, तस्य-विज्ञानस्य उभयरूपतापत्तेः । आपत्तिश्च न यस्मात् तत्-विज्ञानं येनैव स्वभावेन आत्म-सत्ताख्येन ग्राहकं संवेदनान्तरस्य-विज्ञानान्तरस्य कर्मरूपस्य तेनैव ग्राह्यं संवेदनान्तरस्येति युज्यते । कुत इत्याह-सर्वथा-सर्वैः प्रकारैः तदेकत्वे तयोः-स्वभावयोरेकत्वे । किमित्याह-

❖.....❖ अनेકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

આવે જ. કારણ કે, ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકતા વિનાનું વિજ્ઞાન, પ્રતીતિસિદ્ધ પણ નથી અને અભ્યુપગત પણ નથી..)

(હવે જ્ઞાનાદ્વૈતવાદી, વિજ્ઞાનની ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકતા સંગત કરતા, પોતાની માન્યતા જણાવે છે, જેમાં ગ્રંથકારશ્રી પુષ્કળ દોષો બતાવશે...)

❖ કથમપિ ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકતા અસંગત ❖

(૧૭૪) બૌદ્ધ : વિજ્ઞાન ગ્રાહક તો છે જ અને તે જ વિજ્ઞાન બીજા સંવેદનથી ગ્રાહ્ય પણ છે. (ભાવ એ કે, વિવક્ષિત વિજ્ઞાન (૧) કોઈક જ્ઞાનનું ગ્રહણ કરનાર છે, એટલે તેને લઈને તે ગ્રાહક સિદ્ધ થશે, અને (૨) કોઈ જ્ઞાનથી તે ગૃહીત થાય છે, એટલે તેને લઈને તે ગ્રાહ્ય સિદ્ધ થશે) આમ, તેની ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકતા સિદ્ધ જ છે, તો પ્રતીતિબાધાદિ દોષો શી રીતે અવકાશ પામે ?

સ્યાદ્વાદી : તમારી વાત બરાબર નથી, કારણ કે આવું માનવા તો તેમાં ગ્રાહ્ય-ગ્રાહક બે સ્વભાવ માનવા પડે અને તેથી વિજ્ઞાનની ઉભયરૂપતા જ સિદ્ધ થાય, જે એકાંતવાદી માટે ભયાવહ આપત્તિ છે...

બૌદ્ધ : તે વિજ્ઞાનના બે જુદા જુદા સ્વભાવ નહીં માનીએ પણ એક જ સ્વભાવથી તેને ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકરૂપ માનીશું. (પછી તો ઉભયરૂપતાની આપત્તિ નહીં આવે ને ?)

સ્યાદ્વાદી : પણ તેવું ન મનાય (તેવું માનવામાં તો વધુ મોટા દોષો આવશે. એટલે તેની ઉભયરૂપતા જ માનવી પડશે. હવે ઉભયરૂપ શી રીતે સિદ્ધ થાય અને તે ન માનવામાં કેવા દોષો આવે - તે ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે -)

(૧૭૫) જુઓ; તે વિજ્ઞાન, પોતાના જે સ્વભાવથી બીજા કૈંમરૂપ વિજ્ઞાનનું ગ્રહણ કરે છે, તે જ સ્વભાવથી તે, બીજા વિજ્ઞાનનું ગ્રાહ્ય નથી બનતું. (તાત્પર્ય એ કે, વિવક્ષિત વિજ્ઞાનમાં ગ્રાહ્ય-ગ્રાહક રૂપ બે સ્વભાવ જુદા જુદા જ માનવા જોઈએ. એટલે એક જ સ્વભાવથી તે જ્ઞાનને ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકરૂપ ન માનવું.)

❖ વિવક્ષિત જ્ઞાન તેનું ગ્રહણ કરે છે, તેને વિષય બનાવે છે. તેથી તેમાં વિષયતારૂપ કર્મતા આવે અને એટલે જ તે વિજ્ઞાનનો 'કર્મ' તરીકે ઉલ્લેખ થાય છે...

સ્તુલ્યતાપત્તિઃ, (૧૭૬) તત્સમ્બન્ધિસ્વભાવૈકત્વાન્યથાઽનુપપત્તેઃ, (૧૭૭) સમ્બન્ધ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તદ્ગ્રાહ્યગ્રાહકયોઃ તસ્ય-વિજ્ઞાનસ્ય ⁹⁵ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકયોઃ સંવેદનાન્તરે તયોરિત્યર્થઃ । તયોઃ કિમિ-
ત્યાહ-તુલ્યતાપત્તિઃ । કથમિત્યાહ-તત્સમ્બન્ધિસ્વભાવૈકત્વાન્યથાઽનુપપત્તેઃ તયોઃ-ગ્રાહ્ય-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

વિવક્ષિત જ્ઞાન, કોઈક જ્ઞાનનું ગ્રહણ કરનાર છે અને કોઈક જ્ઞાનથી ગૃહીત થાય છે. એટલે તે ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકરૂપ છે. હવે તે જે સ્વભાવથી ગ્રાહ્ય છે, તે જ સ્વભાવથી તેને ગ્રાહક માનો, તો તો નિયમા તેના ગ્રાહ્ય-ગ્રાહક બંને વિજ્ઞાન તુલ્ય=એક બનવાની આપત્તિ આવે (અર્થાત્ વિવક્ષિતજ્ઞાન, જેનું ગ્રહણ કરે છે તે ગ્રાહ્યવિજ્ઞાન અને જેનાથી ગૃહીત થાય છે, તે ગ્રાહકવિજ્ઞાન તે બંને વિજ્ઞાન એક બનવાની આપત્તિ આવે...)

તેનું કારણ એ કે, તે ગ્રાહ્યવિજ્ઞાન અને ગ્રાહકવિજ્ઞાન એક માનો, તો જ તેમના સંબંધી વિવક્ષિતવિજ્ઞાનનો સ્વભાવ એકરૂપ સંગત થઈ શકે, અન્યથા વિવક્ષિત વિજ્ઞાનનો એકાંત એકસ્વભાવ સંગત થાય નહીં.

ભાવાર્થઃ અહીં એક નિયમ સમજવો કે, ત્યારે જ સ્વભાવનું એકત્વ થાય કે જ્યારે તેના સંબંધી નિમિત્તનું એકત્વ હોય. દા.ત. ચૈત્રમાં પિતૃત્વ અને તાતત્વ બે એક જ સ્વભાવ છે. કારણ કે તે સ્વભાવ, જેના સંબંધે ઊભો થયો છે, તે પુત્રરૂપ નિમિત્ત એક છે. હવે વિવક્ષિત જ્ઞાનમાં ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકસ્વભાવ એક ત્યારે મનાય કે જ્યારે તેના સંબંધીભૂત ગ્રાહ્યવિજ્ઞાન-ગ્રાહકવિજ્ઞાનરૂપ નિમિત્ત એક હોય...

(આશય એ કે, (૧) ગ્રાહકવિજ્ઞાનને લઈને વિવક્ષિતજ્ઞાન ગ્રાહ્ય બને છે, અને (૨) ગ્રાહ્ય-વિજ્ઞાનને લઈને વિવક્ષિતજ્ઞાન ગ્રાહક બને છે. હવે અહીં ગ્રાહકવિજ્ઞાન અને ગ્રાહ્યવિજ્ઞાન એક માનો, તો જ તેમના સંબંધે વિવક્ષિતજ્ઞાનમાં ઉત્પન્ન થયેલો ગ્રાહ્ય-ગ્રાહક સ્વભાવ એક બને.)

(અન્યથા=) અને જો ગ્રાહ્યવિજ્ઞાન-ગ્રાહકવિજ્ઞાનરૂપ નિમિત્તને એક ન માનો, તો વિવક્ષિતજ્ઞાનનો એકસ્વભાવ સંગત થાય નહીં. જેમ પુત્ર-પિતારૂપ જુદા જુદા નિમિત્તને લઈને, ચૈત્રમાં આવેલો પિતૃત્વ-પુત્રત્વ સ્વભાવ ભિન્ન-ભિન્ન છે, તેમ જુદા જુદા ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકવિજ્ઞાનને લઈને, વિવક્ષિતજ્ઞાનમાં આવેલો ગ્રાહ્ય-ગ્રાહક સ્વભાવ પણ ભિન્ન ભિન્ન જ થાય...

એટલે ફલિત એ થયું કે, વિવક્ષિતજ્ઞાનને એકસ્વભાવી માનવા તેના સંબંધીભૂત ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકવિજ્ઞાનને તુલ્ય માનવા પડે, એ જ તમને આપત્તિ છે, જે અનુભવનો અપલાપ કરનાર છે.

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

95. ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકયોઃ સંવેદનાન્તરે ઇતિ । વિવક્ષિતં હિ જ્ઞાનમેકસ્ય સંવેદનસ્ય ગ્રાહ્યમ્, અન્યસ્ય ચ ગ્રાહકમ્ । તતશ્ચ તદ્ યેનૈવ સ્વભાવેન ગ્રાહ્યં તેનૈવ યદિ ગ્રાહકમિત્યદ્વીક્રિયતે તદા નિયમાદ્ ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકયોર્વિજ્ઞાનયોરૈક્યમાયાતિ, અન્યથા વિવક્ષિતજ્ઞાનસ્યૈકસ્વભાવત્વાભાવાત્ ॥

૧. 'પત્તેઃ' ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૨. 'પત્તેસ્તથાઽર્ધગ્રાહ્યં' ઇતિ ક-પાઠઃ ।

મન્તરેણ તત્તદ્ભાવાસિદ્ધિઃ, અતિપ્રસજ્ઞાદિતિ તત્તત્સ્વભાવતાલક્ષણઃ સોઽઙ્ગીકર્તવ્યઃ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ગ્રાહકયોઃ ⁹⁶સંવેદનાન્તરયોઃ સમ્બન્ધિસ્વભાવૈકત્વં ⁹⁷તદ્ગ્રાહ્યગ્રાહકત્વેનાધિકૃતવિજ્ઞાનસ્ય ⁹⁸તદન્યથા-
ઽનુપપત્તેરિતિ । એતદ્ભાવનાયૈવાહ-⁹⁹સમ્બન્ધમન્તરેણ એષાં ગ્રાહકત્વાદિસ્વભાવલક્ષણં તત્તદ્ભાવા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

તેથી, વિવક્ષિતજ્ઞાનને એકસ્વભાવી માનવા કરતાં તો તેના ગ્રાહ્ય-ગ્રાહક બે જુદા સ્વભાવ માની તેને ઉભયરૂપ જ માનવું જોઈએ અને એવી માન્યતા તો એકાંતવાદને ખંડિત કરી દેશે.

(હવે બૌદ્ધ પોતાના એકાંતવાદને અકબંધ રાખવા એક નવું વક્તવ્ય ગર્ભિત રીતે રજૂ કરે છે -)

(૧૭૬) પૂર્વપક્ષ : એકસ્વભાવી જ્ઞાનના સંબંધીતરીકે વિઘ્નમાન ગ્રાહ્ય-ગ્રાહક વિજ્ઞાનને તુલ્ય માનવાની આપત્તિ તમે કહી, પણ હકીકતમાં એકસ્વભાવી જ્ઞાન અને તેમનો કોઈ સંબંધ જ નથી, કે જેથી વિવક્ષિતજ્ઞાનને એકસ્વભાવી સાબિત કરવા તે બેને એક માનવા પડે...

❖ ગ્રાહકતાદિ સંબંધની અનિવાર્યતા ❖

ઉત્તરપક્ષ : તમારી વાત યોગ્ય નથી, કારણ કે વિવક્ષિતજ્ઞાન બીજા બે સંવેદનની અપેક્ષાએ ગ્રાહ્ય અને ગ્રાહક છે અને વિવક્ષિતજ્ઞાનની અપેક્ષાએ એક સંવેદન ગ્રાહ્ય છે (જેને વિવક્ષિતજ્ઞાન ગ્રહણ કરે છે) અને એક સંવેદન ગ્રાહક છે (જે વિવક્ષિતજ્ઞાનનું ગ્રહણ કરનાર છે) એટલે તે બધાનો, ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકતાદિ સ્વભાવરૂપ સંબંધ માનવો જ રહ્યો. જો સંબંધ ન માનો, તો વિવક્ષિતજ્ઞાનનો અને ગ્રાહ્ય-ગ્રાહક વિજ્ઞાનનો પ્રતિનિયત ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવ સિદ્ધ થશે નહીં. (કારણ આગળ જણાવે છે.)

(૧૭૭) પ્રશ્ન : સંબંધ વિના પણ તે બધાનો ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવ માની લઈએ તો ?

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

96. સંવેદનાન્તરયોઃ સમ્બન્ધિસ્વભાવૈકત્વમિતિ । ગ્રાહ્યગ્રાહકલક્ષણે યે સંવેદનાન્તરે તયોઃ સમ્બન્ધિયત્ સ્વભાવૈકત્વં વિવક્ષિતજ્ઞાનસ્ય । કેન હેતુનેત્યાહ- 97. તદ્ગ્રાહ્યગ્રાહકત્વેનાધિકૃતવિજ્ઞાનસ્યેતિ । તયોઃ-જ્ઞાનાન્તરયોર્ગ્રાહ્યં ચૈકસ્ય ગ્રાહકં ચાપરસ્ય તદ્ગ્રાહ્યગ્રાહકં તસ્ય ભાવઃ-તત્ત્વં તેન કૃત્વાઽધિકૃતવિજ્ઞાનસ્ય યત્ સંવેદનાન્તરયોઃ સમ્બન્ધિ સ્વભાવૈકત્વમ્ ॥

98. તદન્યથાઽનુપપત્તેરિતિ । તસ્ય-સ્વભાવૈકત્વસ્યાન્યથા-અન્યેન પ્રકારેણ ગ્રાહ્યગ્રાહકજ્ઞાનયો-રેકત્વાભાવલક્ષણેનાનુપપત્તેઃ-અઘટનાત્ । અયમત્ર ભાવઃ-વિવક્ષિતજ્ઞાનસ્ય ગ્રાહ્યગ્રાહકસંવેદને પ્રતીત્ય યત્ સ્વભાવૈકત્વં તત્ તયોરેકત્વાભાવે ન ઘટત એવેતિ ॥

99 સમ્બન્ધમન્તરેણૈષાં ગ્રાહકત્વાદિસ્વભાવલક્ષણમિતિ । અત્રૈષાં-જ્ઞાનાનાં વિવક્ષિતં હિ જ્ઞાન-

૧. 'વૈકસ્ય' ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતપાઠઃ, અત્ર તુ ચ-પાઠઃ । ૨. પૂર્વમુદ્રિતે ત્વત્ર 'વા પરસ્ય' ઇતિ પાઠઃ, અત્ર J-K-N-પ્રત્યુપરોધેન । ૩. 'કૃતાધિકૃત' ઇતિ ચ-પાઠઃ । ૪. 'ગ્રાહકે સંવેદને' ઇતિ ક-પાઠઃ ।

સિદ્ધિ: તસ્ય-અધિકૃતવિજ્ઞાનસ્ય તયોશ્ચ-ગ્રાહ્યગ્રાહકસંવેદનાન્તરયોસ્તદ્વાવાસિદ્ધિઃ-ગ્રાહક-ત્વાદિભાવાસિદ્ધિઃ । કુત્તર ઇત્યાહ-અતિપ્રસંગાત્ । અતિપ્રસંગશ્ચ યથેદમધિકૃતવિજ્ઞાનમનધિકૃતસંવેદનગ્રાહકં ન, તથાઽધિકૃતસંવેદનગ્રાહકમપિ ન, તત્સ્વભાવત્વલક્ષણસંમ્બન્ધાભાવાવિશેષાત્ । એવં તદપિ સંવેદનાન્તરં યથા વિજ્ઞાનાન્તરગ્રાહ્યં ન, તથાઽધિકૃતવિજ્ઞાનગ્રાહ્યમપિ ન, ઉક્તલક્ષણસંમ્બન્ધાભાવાવિશેષાદેવ । ¹⁰⁰ એવં સંવેદનાન્તરેઽપ્યધિકૃતવિજ્ઞાનગ્રાહકે યોજના કાર્યા ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

ઉત્તર : તો તો અનધિકૃત જ્ઞાનની પણ ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકતા માનવાનો અતિપ્રસંગ આવે ! એટલે તેમનો ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકતાદિ સ્વભાવરૂપ સંબંધ માનવો જ રહ્યો અને તો વિવક્ષિતજ્ઞાનના સંબંધિભૂત ગ્રાહ્ય-ગ્રાહક વિજ્ઞાનને એક માનવાની આપત્તિ તદવસ્થ જ રહે. એ વાત સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી સમજવી.

વિસ્તાર : (એ પહેલા આપણે ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકજ્ઞાનને સમજવા સંજ્ઞા કરી દઈએ → વિવક્ષિતજ્ઞાન=ક-જ્ઞાન, ક-જ્ઞાન વડે ગ્રાહ્યજ્ઞાન=ખ-જ્ઞાન, અને ક-જ્ઞાનનું ગ્રાહકજ્ઞાન=ગ-જ્ઞાન... (૧) ક જ્ઞાન, ખની અપેક્ષાએ ગ્રાહક અને ગની અપેક્ષાએ ગ્રાહ્ય, (૨) ખ જ્ઞાન, કની અપેક્ષાએ ગ્રાહ્ય, અને (૩) ગ-જ્ઞાન, કની અપેક્ષાએ ગ્રાહક - આ સંજ્ઞા બરાબર બેસાડી દેવી. હવે આપણે પ્રસ્તુત વાત વિચારીએ -)

જો ગ્રાહકતાદિ સંબંધ ન માનો, તો વિવક્ષિતજ્ઞાન (=ક જ્ઞાન), ગ્રાહકતાદિ સંબંધ ન હોવાથી જેમ અનધિકૃત (ત વગેરે) સંવેદનનો ગ્રાહક નથી, તેમ અધિકૃત (ખ-રૂપ) ગ્રાહ્યજ્ઞાનનો પણ ગ્રાહક નહીં બને, કારણ કે સંબંધ ન હોવાની વાત તો અહીં પણ સમાન છે.

એ જ રીતે ખ-રૂપ ગ્રાહ્યજ્ઞાન, સંબંધ ન હોવાથી જેમ બીજા (વ વગેરે) વિજ્ઞાનથી ગ્રાહ્ય નથી, તેમ અધિકૃત (ક-રૂપ) જ્ઞાનથી પણ ગ્રાહ્ય નહીં બને, કારણ કે સંબંધ તે વિવક્ષિત ક-જ્ઞાનની સાથે પણ નથી જ..

આ જ વાત, વિવક્ષિત (ક-રૂપ) જ્ઞાનના ગ્રાહક (ગ-રૂપ) જ્ઞાનમાં પણ સમજવી. (તે આ રીતે -

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

મિતરસંવેદનદ્વયાપેક્ષયા ગ્રાહ્યં ગ્રાહકં ચ તદપેક્ષયા તુ જ્ઞાનાન્તરમેકં ગ્રાહ્યમ્, અન્યત્ તુ ગ્રાહકમ્, અતો ગ્રાહકત્વાદિલક્ષણઃ સંમ્બન્ધોઽમીષાં સિદ્ધ ઇતિ ॥

100. એવં સંવેદનાન્તરેઽપ્યધિકૃતવિજ્ઞાનગ્રાહકે યોજના કાર્યેતિ । ઇહ ક્રમેણ બિન્દુકત્રિકં વ્યવસ્થાપ્ય યથેદમિત્યાદેર્યોજના કાર્યેત્યેતદન્યસ્ય ગ્રન્થસ્ય ભાવના ક્રિયતે (૦૦૦) । તત્ર મધ્યબિન્દુકં ગ્રાહકજ્ઞાનમધિકૃતશબ્દવાચ્યમગ્રેતનં ચૈતદ્ ગ્રાહ્યમ્ । એતદપ્યધિકૃતશબ્દવાચ્યમ્ । એતે ચ દ્વે અપ્યધિકૃત્ય

૧. 'તત્સ્વભાવ' ઇતિ ડ-પાઠઃ । ૨. 'સંમ્બન્ધાવિશેષાત્' ઇતિ ડ-પાઠઃ । ૩. પૂર્વમુદ્રિતે તુ 'ગ્રાહકત્વાદિલક્ષણઃ' ઇત્યશુદ્ધપાઠઃ, અત્ર તુ N-પ્રતાનુરોધેન શુદ્ધિઃ । ૪. પૂર્વમુદ્રિતે તુ 'વિજ્ઞાનગ્રાહ્યગ્રાહકે' ઇતિ પાઠઃ, અત્ર તુ N-પ્રતપાઠઃ । ૫. 'ગ્રન્થભાવના' ઇતિ ચ-પાઠઃ । ૬. 'કૃત્ય શબ્દ' ઇતિ ચ-પાઠઃ । ૭. 'કૃત્ય શબ્દ' ઇતિ ચ-પાઠઃ । ૮. પૂર્વમુદ્રિતે 'દ્વે એવાધિ' ઇતિ પાઠઃ, અત્ર તુ N-પ્રતાનુસારેણ ।

તતશ્ચ યથા સંવેદનાન્તરસ્ય જ્ઞાનાન્તરાણાં તથાગ્રાહ્યગ્રાહકત્વાદ્યભાવસ્તથાઽધિકૃતસંવેદનાન્તરા-
 દીનામપિ । તથાઽપ્યધિકૃતાનાં તદ્વાવાખ્યુપગમે તદ્વદનધિકૃતાનામપિ તદ્ગોચર એવ તદ્વાવઃ
 પ્રાપ્નોતીત્યતિપ્રસજ્ઞઃ । અતઃ તત્તત્સ્વભાવતાલક્ષણઃ તસ્ય-અધિકૃતવિજ્ઞાનસ્ય સંવેદનાન્તરયોશ્ચ
 તત્સ્વભાવતાલક્ષણઃ ¹⁰¹તત્ તદ્ગ્રાહકાદિસ્વભાવં તે ચ ¹⁰²તદ્ગ્રાહ્યાદિસ્વભાવે ઇત્યેવમ્ભૂતઃ સમ્બન્ધો-
 ઽહ્નીકર્તવ્યઃ । તથા ચ સતિ-એવં ચ સતિ ઉક્તદોષાપત્તિરેવ-તદ્ગ્રાહ્યગ્રાહકયોઃ તુલ્યતાપત્તિ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(ગ-રૂપ) ગ્રાહકજ્ઞાન, સંબંધ ન હોવાથી જેમ (ત વગેરે) બીજા જ્ઞાનનો ગ્રાહક નથી તેમ વિવક્ષિત (ક-
 રૂપ) જ્ઞાનનો પણ ગ્રાહક નહીં બને, કારણ કે સંબંધ તો ક-ની સાથે પણ નથી જ... અને વિવક્ષિત
 (ક-રૂપ) જ્ઞાન, સંબંધ ન હોવાથી જેમ બીજા (પ વગેરે) જ્ઞાનથી ગ્રાહ્ય નથી, તેમ અધિકૃત (ગ-રૂપ)
 જ્ઞાનથી પણ ગ્રાહ્ય નહીં બને, કારણ કે તેનો ગ-ની સાથે પણ સંબંધ નથી જ...)

એટલે તો સંબંધ ન હોવાથી જેમ બીજા સંવેદનો ગ્રાહ્ય નથી, તેમ ક-જ્ઞાન પણ ગ્રાહ્ય નહીં
 બને અને જેમ બીજા સંવેદનો ગ્રાહક નથી, તેમ ક-ગ જ્ઞાન પણ ગ્રાહક નહીં બને ! (જેમાં અનુભવનો
 અપલાપ થાય છે.) હવે સંબંધ વિના પણ, જો ક-જ્ઞાનને ‘ગ્રાહ્ય’ અને ‘ક-ગ’ જ્ઞાનને ‘ગ્રાહક’
 તરીકે માની લેશો, તો તો અનધિકૃત (ત-પ વગેરે) જ્ઞાનોને પણ ગ્રાહ્ય-ગ્રાહક માનવાનો અતિપ્રસંગ
 આવશે ! (પછી ભલે તેમની સાથે કોઈ પણ સંબંધ ન હોય...)

એટલે વિવક્ષિતજ્ઞાન અને ગ્રાહ્ય-ગ્રાહક વિજ્ઞાનના તે તે સ્વભાવરૂપ સંબંધનો અંગીકાર કરવો
 જ રહ્યો... જુઓ (ક) વિવક્ષિતજ્ઞાન, એક વિજ્ઞાનનું ગ્રહણ કરનાર છે અને બીજા વિજ્ઞાનથી ગ્રાહ્ય
 છે, એટલે તેમાં ગ્રાહ્ય-ગ્રાહક સ્વભાવરૂપ સંબંધ માનવો, (ખ) બીજું જ્ઞાન વિવક્ષિત ક-રૂપ જ્ઞાનથી
 ગ્રાહ્ય છે, એટલે તેમાં ગ્રાહ્યસ્વભાવરૂપ સંબંધ માનવો, અને (ગ) સંવેદનાંતર, વિવક્ષિત ક-જ્ઞાનનું
 ગ્રહણ કરનાર છે, એટલે તેમાં ગ્રાહકસ્વભાવરૂપ સંબંધ માનવો...

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

યથેદમધિકૃતવિજ્ઞાનમિત્યાદ્યુક્તલક્ષણસમ્બન્ધાભાવાવિશેષાદેવેત્યન્તો વૃત્તિગ્રન્થો ભાવનીયઃ^૧ । એવં સંવેદનેત્યા-
 દિકસ્તુ યોજના કાર્યેત્યેતદન્તઃ પ્રથમદ્વિતીયબિન્દુકે પ્રતીત્ય ભાવનીયઃ । યતોઽત્ર પ્રથમબિન્દુકં ગ્રાહક-
 વિજ્ઞાનતયા વિવક્ષિતમ્, મધ્યબિન્દુકં ચ ગ્રાહ્યવિજ્ઞાનતયેતિ ॥

101. તત્ તદ્ગ્રાહકાદિસ્વભાવમિતિ । તત્-અધિકૃતસંવેદનં તયોઃ-જ્ઞાનયોઃ ગ્રાહકાદિસ્વભાવમ્ ।
 એકસ્ય ગ્રાહકમન્યસ્ય ચ ગ્રાહ્યમિત્યર્થઃ ॥

102. તે ચ તદ્ગ્રાહ્યાદિસ્વભાવે ઇતિ । તે ચ-દ્વે જ્ઞાને પુનસ્તસ્ય-અધિકૃતજ્ઞાનસ્ય ગ્રાહ્યાદિસ્વભાવે ।
 એકં ગ્રાહ્યસ્વભાવમ્, અન્યત્ તુ ગ્રાહકસ્વભાવમિત્યર્થઃ ॥

૧. ‘ભાવં ચૈત(?) ગ્રાહ્યાદિઃ’ ઇતિ ડ-પાઠઃ । ૨. પૂર્વમુદ્રિતે ‘ભાવનીય એવ ।’ ઇતિ પાઠઃ, અત્ર N-પાઠઃ ।

(૧૭૮) તથા ચ સતિ ઉક્તદોષાપત્તિરેવેતિ સૂક્ષ્મધિયા ભાવનીયમ્ ॥

(૧૭૯) ઉભયરૂપત્વે વિરોધઃ, એકસ્યાનેકત્વાયોગાત્ । તથાહિ-યદિ ગ્રાહ્યરૂપં તત્ કથં ગ્રાહકરૂપમ્ ? ગ્રાહકરૂપં ચેત્, કથં ગ્રાહ્યરૂપમ્ ? इतरेतरात्मकत्वेन तत्स्वरूपाभावः ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

રેવ । ઇતિ-એવં સૂક્ષ્મધિયા ભાવનીયમેતત્-સૂક્ષ્માભોગગમ્યમેતત્ વસ્તુતો વાચામગોચરઃ ॥

પશાન્તરમધિકૃત્યાહ-ઉભયરૂપત્વે, પ્રક્રમાદ્ ગ્રાહ્યગ્રાહકોભયરૂપત્વે વિજ્ઞાનસ્ય અભ્યુપ-ગમ્યમાને વિરોધઃ । કથમિત્યાહ-એકસ્યાનેકત્વાયોગાત્, ન હ્યેકમનેકં યુજ્યત ઇતિ । એત-દ્વાવનાયૈવાહ-તથાહીત્યાદિ । તથાહીતિ પૂર્વવત્ । યદિ ગ્રાહ્યરૂપં તત્-વિજ્ઞાનં કથં ગ્રાહક-રૂપમ્ ? ગ્રાહકરૂપં ચેત્ કથં ગ્રાહ્યરૂપમ્ ? इतरेतरात्मकत्वेन हेतुना तत्स्वरूपाभावः

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૧૭૮) અને આ રીતે સંબંધ સિદ્ધ થવાથી તો, ગ્રાહ્ય-ગ્રાહક જ્ઞાનને તુલ્ય માનવાની આપત્તિ તદવસ્થ જ રહેશે. (અર્થાત્ વિવક્ષિતજ્ઞાનને એકસ્વભાવી માનવા, તેના નિમિત્તભૂત-સંબંધીભૂત સ્વ-ગ ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકવિજ્ઞાનને એક માનવાની આપત્તિ આવશે જ.)

આ આપત્તિને દૂર કરવાનો એક જ ઉપાય છે કે, વિવક્ષિતજ્ઞાનને ઉભયરૂપ-ઉભયસ્વભાવી માની લેવું અને તો તેના નિમિત્તભૂત બે જુદા જુદા ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકજ્ઞાન પણ યથાવત્ ઘટી જાય... (પણ એવું માનવામાં એકાંતવાદનો વિલોપ થશે)

આ વિષય ખૂબ ગહન છે, સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી ગમ્ય છે, ખરેખર તો શબ્દથી કહી શકાય તેમ નથી (એટલે અત્યંત એકાગ્રતાથી સમજવા કોશિશ કરવી.)

એટલે, વિવક્ષિતવિજ્ઞાનને ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકરૂપે સાબિત કરવાનો બૌદ્ધનો પ્રયાસ નિરર્થક છે, અભિપ્રેત અર્થનો સાધક નથી. અહીં સાર એ આવ્યો કે, વિજ્ઞાનને એકાંતે માત્ર ગ્રાહકરૂપ ન મનાય અને એટલે બીજો વિકલ્પ અસંગત જ જણાય છે.

❖ તૃતીયવિકલ્પની અસંગતતા ❖

(૧૭૯) (૩) જો વિજ્ઞાનને ગ્રાહ્ય-ગ્રાહક ઉભયરૂપ માનો, તો તો વિરોધ થશે, કારણ કે વિજ્ઞાન તો એકાંત એકસ્વભાવી છે, આવા એકસ્વભાવી વિજ્ઞાનની અનેકરૂપતા ન ઘટે (એક તે અનેક ન જ હોય...) તે આ રીતે -

વિજ્ઞાન એકસ્વભાવી છે, તો તે એકસ્વભાવ તરીકે તમે (૧) ગ્રાહ્યસ્વભાવ માનશો, કે (૨) ગ્રાહકસ્વભાવ ? (૧) જો તે એકસ્વભાવીને ગ્રાહ્યરૂપ માનશો, તો તેની ગ્રાહકતા શી રીતે ? અને (૨) જો ગ્રાહકરૂપ માનશો, તો તેની ગ્રાહ્યતા શી રીતે ? આમ વિરોધ સ્પષ્ટ જ છે.

અને જો તે એકસ્વભાવી વિજ્ઞાનને ગ્રાહ્ય-ગ્રાહક બંને રૂપ માનશો, તો તેનો કોઈ એકસ્વભાવ

(૧૮૦) અનુભયરૂપત્વે તુ સ્ફુટમસત્ત્વમ્, તદિતરલક્ષણાસિદ્ધેઃ । કિં હિ તત્ સદ્
યદ્ ગ્રાહ્યરૂપં ગ્રાહકરૂપં ચ ન ભવતિ ? કો વા તત્પ્રતિપત્ત્યુપાયઃ, પરં પ્રતિ પ્રતિપાદનોપાયો

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

¹⁰³
તસ્ય-વિજ્ઞાનસ્ય સ્વરૂપાભાવઃ ॥

ચરમં વિકલ્પમધિકૃત્યાહ-અનુભયરૂપત્વે તુ વિજ્ઞાનસ્ય ગ્રાહ્યગ્રાહકરૂપાપેક્ષયા । કિમિ-
ત્યાહ-સ્ફુટમસત્ત્વમ્ । કુત્તરિત્યાહ-તદિતરલક્ષણાસિદ્ધેઃ-ગ્રાહ્યગ્રાહકાભ્યામન્યલક્ષણાસિદ્ધેઃ
સત્ત્વસ્ય । એતદેવ ભાવયતિ કિં હિ તદિત્યાદિના । કિં હિ તત્-વસ્તુ સદસ્તિ યદ્ ગ્રાહ્યરૂપં
ગ્રાહકરૂપં ચ ન ભવતિ ? નૈવ તત્ સદિત્યર્થઃ । કો વા તત્પ્રતિપત્ત્યુપાયઃ ગ્રાહ્યાદિરૂપા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

જ પ્રતિનિયત રહેવાથી - ગ્રાહ્યસ્વભાવથી ગ્રાહકપણું બાધિત થશે અને ગ્રાહકસ્વભાવથી ગ્રાહ્યપણું બાધિત
થશે અને એ રીતે એકબીજાથી એકબીજાનું સ્વરૂપ બાધિત થઈ જવાથી તો, જ્ઞાનનાં પ્રતિનિયત સ્વરૂપનું
અસ્તિત્વ જ નહીં રહે, અર્થાત્ જ્ઞાનનો જ અભાવ થશે !

એટલે જ્ઞાનને ઉભયરૂપ માનવાનો ત્રીજો વિકલ્પ પણ સંગત નથી...

❖ ચતુર્થવિકલ્પ પણ અસંગત ❖

(૧૮૦) (૪) જો વિજ્ઞાનને ગ્રાહ્ય-ગ્રાહક બંનેથી રહિત-અનુભયરૂપ માનો, તો તો વિજ્ઞાનનું
સ્પષ્ટપણે અસત્પણું થશે. કારણ કે ગ્રાહ્ય-ગ્રાહક સિવાય સત્પણાનું બીજું કોઈ લક્ષણ જ સિદ્ધ નથી.
(આ જ વાતનો ભાવ કહે છે -)

ભાવના : શું તેવી કોઈ વસ્તુ સત્ છે, કે જે ગ્રાહ્યરૂપ પણ નથી અને ગ્રાહકરૂપ પણ નથી ?
(આશય એ કે, ગ્રાહ્ય-ગ્રાહક વિનાની વસ્તુ સત્ નથી જ, એટલે ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકતા વિનાનું વિજ્ઞાન પણ
સત્ ન જ હોય.)

અથવા, ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકાદિ કોઈ જ રૂપ ન હોવાથી, તે વિજ્ઞાનને જાણવાનો ઉપાય શું ? કોઈ જ
ઉપાય નથી (ગ્રાહ્યરૂપતા વિના તેનું ગ્રહણ ન થાય અને ગ્રાહકતા વિના તે કોઈનું ગ્રહણ પણ ન કરી
શકે કે જેથી ગ્રાહકરૂપ તેનો અનુભવ થઈ શકે.)

અથવા, તે વિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ બીજાની સામે કહેવું હોય, તો શી રીતે કહેવું ? તેને કહેવાનો
ઉપાય શું ? કોઈ જ નહીં (કારણ કે ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકરૂપ, વાચ્ય-વાચકરૂપ વિનાનું વિજ્ઞાન શબ્દનો વિષય

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

103. તસ્ય વિજ્ઞાનસ્ય સ્વરૂપાભાવ ઇતિ । યદિ હિ ગ્રાહ્યં ગ્રાહકં ચાભ્યુપગમ્યતે જ્ઞાનં તદ્વા ગ્રાહ્યત્વેન
ગ્રાહકત્વં બાધ્યતે, ગ્રાહકત્વેન ચ ગ્રાહ્યત્વં બાધ્યત ઇતિ સ્વરૂપાભાવઃ પ્રાપ્નોતિ જ્ઞાનસ્ય ॥

૧. 'વા' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. 'પાદિતોપાયો' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. 'રૂપં વા ન' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૪. 'જ્ઞાનસ્ય
તસ્ય વિજ્ઞાનસ્ય સ્વરૂપાભાવ ઇતિ । કાર્યાન્યથા' ઇતિ ખ-પાઠઃ ।

વા ? ન કશ્ચિદન્યો ધ્યાન્યસામર્થ્યાદિતિ । (૧૮૧) સ્યાદેતદનભ્યુપગતોપાલમ્ભ ઇષઃ, ચરમપક્ષેઽસ્યૈવાસ્માભિરિષ્ટેઃ, તસ્ય ચાન્યાર્થત્વાત્ । તથાહિ-અનુભયરૂપમદ્વયમુચ્યતે ગ્રાહ્યગ્રાહકાકારવિવિક્તં યદિ, તર્હિ ગ્રાહ્યગ્રાહકદ્વયમપિ નાસ્તિ કિમપરં વિજ્ઞાનસ્યાવ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ભાવેન કશ્ચિત્ પરં પ્રતિ પ્રતિપાદનોપાયો વા ક ઇતિ ન કશ્ચિદન્યો ધ્યાન્યસામર્થ્યાત્-અજ્ઞાન-વિજૃમ્ભિતાદિતિ । સ્યાદેતદનભ્યુપગતોપાલમ્ભ ઇષઃ-અનન્તરોદિતઃ, ચરમપક્ષેઽસ્યૈવાસ્મા-ભિરિષ્ટેસ્તસ્ય-ચરમપક્ષસ્ય અન્યાર્થત્વાત્ । અન્યાર્થત્વમેવાહ તથાહીત્યાદિના । તથાહીતિ પૂર્વ-વત્ । અનુભયરૂપમદ્વયમુચ્યતે । કિમુક્તં ભવતિ ?

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

જ નથી, કે જેથી તેનું પ્રતિપાદન શક્ય બને.)

આ બધામાં અજ્ઞાનવિલસિત સામર્થ્ય સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય નથી (અર્થાત્ અજ્ઞાનથી તેના બોધ-કથન માની લઈએ તો અલગ વાત છે, બાકી ખરેખર ગ્રાહ્ય-ગ્રાહક વિનાના વિજ્ઞાનને જાણવા-કહેવાનો કોઈ જ ઉપાય નથી) ફલતઃ તેવા વિજ્ઞાનનું અસત્ત્વ જ સિદ્ધ થવાનું...

(હવે બૌદ્ધ, અનુભયરૂપ વિજ્ઞાનનું જ અલગ અર્થઘટન કરીને, તેનું સત્ત્વ સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરે છે, જેની ગ્રંથકારશ્રી વિકલ્પોથી અસંગતિ જણાવશે.)

❖ જ્ઞાનને અનુભય માનવાનું તાત્પર્ય ❖

(૧૮૧) બૌદ્ધ : જે માન્યતા અમે સ્વીકારી નથી, તેને લઈને તમે કપકો આપો છો. જો કે અમને અનુભયરૂપ વિજ્ઞાન જ ઈષ્ટ છે, તો અમને પૂર્વોક્ત દોષ નહીં આવે, કારણ કે અમે અનુભયરૂપ વિજ્ઞાનનું અર્થઘટન જુદી રીતે કરીએ છીએ. જુંઓ,

અનુભય એટલે ‘અદ્વય’... અર્થાત્ ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકરૂપ આકારદ્વયથી રહિત... (આવા બે આકારથી રહિત વિજ્ઞાનને જ અમે અનુભયરૂપ માનીએ છીએ...)

❖ પ્રશ્ન : ગ્રંથમાં ‘અન્યાર્થત્વમાહ’ એવું લખ્યું છે, તેનું તાત્પર્ય શું ? અને એ વાત, ‘તથાહિ’ પદથી હવે કહેવાઈ રહી છે, તેનું પણ તાત્પર્ય શું ?

ઉત્તર : અદ્વયના બે વિકલ્પ કહ્યા, તે બંને વિકલ્પમાં તફાવત છે : પ્રથમવિકલ્પમાં અનુભય એ પ્રસજ્ય નજ્ છે, તે બેનો અભાવ જણાવે છે અને બીજા વિકલ્પમાં પર્યુદાસ નજ્ છે, તે, ત્રીજાની વિદ્યમાનતા જણાવે છે, એ જ તેનું અન્યાર્થપણું છે... આ જ વાત ‘તથાહિ’ પદથી કહેવાઈ રહી છે, અર્થાત્ પૂર્વપક્ષી બેથી જુદો કોઈ ત્રીજો વસ્તુનો નિર્દેશ કરવા જઈ રહ્યો છે... એટલે જ આગળ ઉત્તરપક્ષમાં ગ્રંથકારશ્રી પ્રશ્ન કરે છે કે, જો ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકતા નથી, તો વિજ્ઞાનનું ત્રીજું રહ્યું જ શું ? (કિમપરં વિજ્ઞાનસ્ય અવશિષ્ટં...) આ વાત ઉત્તરપક્ષથી સ્પષ્ટ થશે.

૧. ‘પક્ષસ્યૈવા’ ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. ‘તસ્માચ્ચાન્યાં’ ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૩. ‘ગતોપલમ્ભં’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૪. ‘પક્ષસ્યૈવાં’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।

શિષ્ટં યત્ તસ્ય તત્ત્વં સ્યાત્ ? ન હિ ગ્રાહ્યગ્રાહકાકારવિવિક્તમપરં રૂપમર્વાગ્દર્શિભિઃ સંવેદ્યતે । સંવેદને વા તત્ત્વદર્શિત્વં સ્યાત્, તથા ચાયત્મમુક્તાઃ સ્યુર્દેહિનઃ । (૧૮૨) નાપ્યનુમાનાત્ તસ્ય નિશ્ચયઃ । તથાહિ-ન સ્વભાવલિઙ્ગજં તન્નાનુમાનં સમ્ભવતિ, તત્ત્વભાવ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ગ્રાહ્યગ્રાહકાકારવિવિક્તમ્ । એતદા-શઙ્ક્યાહ-યદિ તર્હીત્યાદિ । યદિ તર્હિ ગ્રાહ્યગ્રાહકદ્વયમપિ નાસ્તિ રૂપદ્વયં કિમપરં વિજ્ઞાન-સ્યાવશિષ્ટં યત્ તસ્ય તત્ત્વં સ્યાત્ ? ન હિ ગ્રાહ્યગ્રાહકાકારવિવિક્તમપરં રૂપમર્વા-ગ્દર્શિભિઃ-પ્રમાતૃભિઃ સંવેદ્યતે । સંવેદને વા પરસ્ય રૂપસ્ય તત્ત્વદર્શિત્વં સ્યાત્ । તથા ચ-એવં ચ અયત્મમુક્તાઃ સ્યુર્દેહિનઃ, નાપ્યનુમાનાત્ તસ્ય નિશ્ચયઃ અદ્વયસ્ય રૂપસ્ય । તથાહિ-ન સ્વભાવલિઙ્ગજં તત્ર-અદ્વયરૂપેનુમાનં સમ્ભવતિ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

❖ તેવા અદ્વયવિજ્ઞાનનું નાસ્તિત્વ ❖

સ્યાદ્વાદીઃ જો વિજ્ઞાનને અદ્વય માનો, તો તેમાં ગ્રાહ્ય-ગ્રાહક એકે રૂપ ન રહ્યું અને તો તે વિજ્ઞાનનું બીજું કયું સ્વરૂપ અવશેષ રહ્યું, કે જેના આધારે તેનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય ?

(ભાવ એ કે, વિજ્ઞાનમાં જે ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકાકાર અનુભવસિદ્ધ છે. તેનો તમે નિષેધ કરો છો અને તે સિવાય તેમાં બીજું કોઈ રૂપ અનુભવસિદ્ધ નથી. ફલતઃ વિજ્ઞાનની વસ્તુતા જ ન ઘટે...)

આ જ વાતને વિકલ્પો જણાવે છે -

ગ્રાહ્ય-ગ્રાહક વિનાના અદ્વયરૂપને સિદ્ધ કરવા, તમારી પાસે પ્રમાણ શું ? (૧) પ્રત્યક્ષ, કે (૨) અનુમાન ?

(૧) પ્રત્યક્ષ તો ન માની શકાય, કારણ કે આપણા જેવા આપાતદર્શી પ્રમાતાને, ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકથી રહિત બીજું કોઈ અદ્વયરૂપ અનુભવાતું જ નથી... અને જો તેવા અદ્વયરૂપનું સંવેદન માનો, તો તો પ્રાણીઓ 'તત્ત્વદર્શી' થઈ જશે, અર્થાત્ વાસ્તવિક તત્ત્વને દેખનારા થશે અને આવા તત્ત્વદર્શીપણાથી તો પ્રાણીઓ, પ્રયત્ન વિના જ મુક્ત થઈ જશે ! (જે બિલકુલ સંગત નથી.)

એટલે તે અદ્વયરૂપનો અનુભવ, ખરેખર આપણને થતો જ નથી અને એટલે તેનો નિર્ણય પ્રત્યક્ષથી મનાય નહીં.

(૧૮૨) (૨) અનુમાનથી પણ તે અદ્વયરૂપનો નિશ્ચય ન મનાય, કારણ કે તમે કેવા અનુમાનથી નિશ્ચય માનો ? (ક) સ્વભાવલિંગજન્ય, કે (ખ) કાર્યલિંગજન્ય ?

(ક) સીસમરૂપ સ્વભાવથી વૃક્ષના અનુમાનની જેમ કોઈ તેવા સ્વભાવરૂપ હેતુથી અદ્વયરૂપનું

❖ સીસમ તે વૃક્ષનો સ્વભાવ છે. તેના આધારે વૃક્ષનું અનુમાન તે સ્વભાવલિંગક અનુમાન કહેવાય... અનુમાનપ્રયોગ-અયં વૃક્ષઃ, શિશપાત્વાત્ । એ જ રીતે 'વહ્નિઃ, ડબ્બાત્વાત્' એવા પણ સ્વભાવલિંગક અનુમાનો લઈ શકાય...

૧. 'રૂપમર્વાગ્દર્શિનેઃ સંવેદ્યતે' इत्यशुद्धः क-पाठः । ૨. 'तत्तानुमानं' इति ग-पाठः ।

સ્યૈવ સાધ્યત્વાત્, નાપિ કાર્યલિઙ્ગજમ્, અદ્વયેન રૂપેણ પ્રત્યક્ષાનુપલમ્ભસાધનસ્ય કાર્ય-
કારણભાવસ્યાસિદ્ધેઃ । (૧૮૩) નાપિ કાર્યવ્યતિરેકલક્ષણાત્ કાર્યકારણભાવ-
સિદ્ધિરસ્તિ, કાર્યસ્યૈવાસિદ્ધેઃ । તથાહિ-યોગાચારસ્ય તદેવાદ્વયં કાર્યં તંચ્ચ ન પ્રમાણ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કુત ઇત્યાહ-તત્સ્વભાવસ્યૈવ-અદ્વય-સ્વભાવસ્યૈવ સાધ્યત્વાત્, સાધનત્વાનુપપત્તેરિત્યર્થઃ । નાપિ
કાર્યલિઙ્ગજમ્, 'તત્રાનુમાનં સમ્ભવતિ' ઇતિ વર્તતે । કુત ઇત્યાહ-અદ્વયેન રૂપેણ સહ
પ્રત્યક્ષાનુપલમ્ભસાધનસ્ય કાર્ય-કારણભાવસ્યાસિદ્ધેઃ કારણાત્ । નાપિ
¹⁰⁴કાર્યવ્યતિરેકલક્ષણાત્-વિજ્ઞાનાચ્ચક્ષુષીવ કાર્ય-કારણભાવસિદ્ધિરસ્તિ । કુત ઇત્યાહ-
કાર્યસ્યૈવાસિદ્ધેઃ । એનામેવાહ તથાહીત્યાદિના । તથાહી-ત્યુપપ્રદર્શને । યોગાચારસ્ય-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અનુમાન કહો, તો તે પણ સંગત નથી, કારણ કે તેવો અદ્વયસ્વભાવ જ હજું સિદ્ધ નથી, તેને હજી
સિદ્ધ કરવાનો હોવાથી તે સાધ્યરૂપ છે... એટલે આવો સાધ્યરૂપ (અસિદ્ધ) સ્વભાવ સાધન બને નહીં,
કે જેને આધારે અદ્વયરૂપનું અનુમાન થઈ શકે.

(ખ) ધૂમરૂપ કાર્યથી વહ્નિના અનુમાનની જેમ, તેવા કોઈ કાર્યરૂપ હેતુથી અદ્વયરૂપનું અનુમાન
કહો, તો તે પણ સંગત નથી, કારણ કે અદ્વયરૂપની સાથે, પ્રત્યક્ષ (=અન્વય) અને અનુપલંબથી
(=વ્યતિરેકથી) સધાય તેવો કોઈ કાર્ય-કારણભાવ સિદ્ધ નથી... (આશય એ કે, કાર્યલિંગક અનુમાનમાં
પહેલા કાર્ય-કારણભાવ સિદ્ધ હોવો જરૂરી છે. પણ અદ્વયરૂપની સાથે કોઈ કાર્ય-કારણભાવ સિદ્ધ થતો
નથી, તો કાર્યથી કારણનું અનુમાન શી રીતે થાય ?)

(૧૮૩) બૌદ્ધ : કાર્યવ્યતિરેકથી કાર્ય-કારણભાવ સિદ્ધ કરી દઈએ તો ? (તાત્પર્ય એ કે,
કાર્યવ્યતિરેક એટલે કાર્યની અન્યથા (=કારણ વિના) અસંગતિ... એટલે તેવું કાર્ય માનીશું કે જેની
અન્યથા સંગતિ ન થવાથી, તેના કારણ તરીકે અદ્વયરૂપ માનવું જ પડે અને તો તે કાર્ય અને અદ્વયરૂપ
કારણ એમ કાર્ય-કારણભાવ પણ સિદ્ધ થઈ જાય) પછી તો તેવા કાર્યથી અદ્વયરૂપનું અનુમાન થઈ
શકે ને ?

સ્વાદ્વાદી : ના. તેવું કોઈ કાર્ય જ સિદ્ધ નથી (કે જેની અન્યથા સંગતિ ન થવાના બળે તેનાં
અદ્વયરૂપ કારણનું અસ્તિત્વ માનવું પડે અને એ કારણભૂત અદ્વયનું અનુમાન સંગત બને...)

બૌદ્ધ : તેનું કાર્ય કેમ સિદ્ધ નથી ?

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

104. કાર્યવ્યતિરેકલક્ષણાદિતિ । કાર્યાન્યથાનુપપત્તિલક્ષણાત્ ॥

❖ ઘટનું જ્ઞાન, આંખ વિના ન થઈ શકે. એટલે કાર્યવ્યતિરેકથી, જ્ઞાન અને આંખનો કાર્ય-કારણભાવ સિદ્ધ
થાય અને તેથી જ્ઞાન દ્વારા આંખની અનુમિતિ નિર્બાધિ થઈ શકે, તેમ પ્રસ્તુતમાં પણ સમજવું.

૧. 'તચ્ચ પ્રમાણ૦' ઇતિ ગ-પાઠઃ ।

સિદ્ધમ્ । (૧૮૪) યચ્ચ દ્વયરૂપં ભાસતે તચ્ચ શશવિષાણપ્રચ્ચત્વાત્ ન કાર્યમિતિ ॥

(૧૮૫) સ્યાદેતજ્જાડ્યાદ્ દ્વયાનભિજ્ઞૈરિદમભિધીયતે, યતો ન ગ્રાહકશબ્દેના-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વિજ્ઞાનવાદિનઃ તદેવ-વિજ્ઞાનમદ્વયં ગ્રાહ્યગ્રાહકાકારદ્વયરહિતં કાર્યં તચ્ચ ન પ્રમાણસિદ્ધમ્, અદ્વયત્વાદેવ । યચ્ચ વિજ્ઞાનં દ્વયરૂપં ગ્રાહ્યગ્રાહકાકારવદ્ ભાસતે તચ્ચ શશવિષાણપ્રચ્ચત્વાત્ અવિદ્યમાનગ્રાહ્યાકારાદ્યવ્યતિરેકેણ ન કાર્યમિતિ-¹⁰⁵ ન હ્રસદુત્પદ્યતે ભવતામિતિ ॥

સ્યાદેતત્-અથૈવં મન્યસે જાડ્યાત્ હેતોઃ દ્વયાનભિજ્ઞૈરિદમ્-અનન્તરોદિતમભિધીયતે ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સ્યાદ્વાદીઃ કારણ કે જ્ઞાનવાદી યોગાચારમતે, ગ્રાહ્ય-ગ્રાહક આકારદ્વયથી રહિત જ્ઞાન જ કાર્યરૂપ છે અને તે અદ્વયરૂપ હોવાથી (ઉપર કહેલ યુક્તિ પ્રમાણે) પ્રમાણસિદ્ધ નથી (એટલે તેવું કાર્ય તો પ્રમાણસિદ્ધ નથી.)

(૧૮૪) અને જે ગ્રાહ્ય-ગ્રાહક આકારવાળું વિજ્ઞાન અનુભવાય છે, તે તો યોગાચારમતે શશવિષાણ જેવું અસત્ હોવાથી કાર્યરૂપ મનાતું નથી.

પરમાર્થઃ યોગાચારમતે, ગ્રાહ્યત્વ-ગ્રાહકત્વરૂપ આકાર એકાંતે તુચ્છરૂપ છે, તો આવા બે તુચ્છ આકારથી અભિન્ન જ્ઞાન પણ ખરવિષાણની જેમ અસત્ જ હોય અને અસત્ તો ઉત્પન્ન ન જ થાય, તો આવું અસત્ વિજ્ઞાન કાર્યરૂપ શી રીતે બને ?

એટલે તમારા મતે કોઈ જ કાર્ય સિદ્ધ નથી, કે જેની અન્યથાનુપપત્તિના બળે અદ્વયરૂપ કારણની સિદ્ધિ થાય. એટલે અદ્વય વિશે કાર્યલિંગક અનુમાન પણ સંગત નથી.

સારઃ તેવું અદ્વય વિજ્ઞાન પ્રમાણસિદ્ધ જ નથી, કે જેને માનવું ન્યાયપ્રાપ્ત બને...

હવે બૌદ્ધ, અદ્વય જ્ઞાનને સિદ્ધ કરવા પોતાનો પૂર્વપક્ષ રજૂ કરે છે -

❖.....❖ અદ્વયજ્ઞાનનું સ્વરૂપ ❖.....❖

❖ ગ્રાહકાકારાદિના નિષેધનું તાત્પર્ય ❖

(૧૮૫) પૂર્વપક્ષઃ તમે દ્વયનું સ્વરૂપ જાણતા નથી અને એટલે જ જડતાના કારણે ઉપરોક્ત કથન કરો છો. પણ પહેલા અમારો આશય સમજો -

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

105. અવિદ્યમાનગ્રાહ્યાકારાદ્યવ્યતિરેકેણેતિ । ગ્રાહ્યત્વગ્રાહકત્વલક્ષણૌ હિ આકારૌ એકાન્તેન તુચ્છ-રૂપૌ ભવતાં મતે, તતસ્તયોરવ્યતિરિક્તં સંજ્ઞાનમપિ સ્વરવિષાણપ્રચ્ચત્વમેવાતઃ કથં તત્ કાર્યં સ્યાત્ ? ॥

106. ન હ્રસદુત્પદ્યતે ભવતામિતિ । વ્યોમારવિન્દ્યાદિ નોત્પદ્યતે इत्यर्थः ॥

૧. પૂર્વમુદ્રિતે 'દ્વયાદેવ' इत्यशुद्धपाठः, अत्र D-प्रतानुसारेण शुद्धिः । २. 'संज्ञानं' इति च-पाठः ।

ન્તર્બોધરૂપં હર્ષવિષાદાદ્યનેકવિવર્તં સ્વસંવિદિતમુચ્યતે યેન તસ્યાપ્યભાવઃ સ્યાત્ કિન્તુ યદેતદ્ વિજ્ઞાનાદ્ બહિરિવ નીલાદિ ભાસતે, તદેકાનેકવિચારાક્ષમત્વાન્ન તત્ત્વમ્, અતો ન તાવદ્ વિજ્ઞાનસ્ય વ્યતિરિક્તં પરમાર્થતો ગ્રાહ્યમસ્તિ, તદભાવાચ્ચ તદપેક્ષાપ્રકલ્પિતં બોધરૂપસ્ય યત્ કર્તૃરૂપમ્-અસ્ય ગ્રાહ્યસ્યાયં ગ્રાહકં ઇતિ તદિહ ગ્રાહકં રૂપં-તન્નાસ્તી-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કથમિત્યાહ-યતો ન ગ્રાહકશબ્દેનાન્તર્બોધરૂપં-બહિર્મુખાવભાસશૂન્યં હર્ષવિષાદાદ્યનેકવિવર્તં પ્રવાહચિત્રં સ્વસંવિદિતં તથાઽનુભૂતેઃ ઉચ્યતે યેન તસ્યાપ્યભાવઃ સ્યાદ્ ગ્રાહકનિષેધેન, કિન્તુ યદેતદ્ વિજ્ઞાનાદ્ બહિરિવ-ન તત્ત્વતો બહિર્નીલાદિ ભાસતે વસ્ત્વિવ તત્-બાહ્યં એકાનેક-વિચારાક્ષમત્વાત્ અવયવ્યવ્વાદ્યપેક્ષયા ન તત્ત્વં-ન વસ્તુ, અતઃ-તદતત્ત્વાત્ ન તાવદ્ વિજ્ઞાનસ્ય વ્યતિરિક્તમ્-અન્યત્ પરમાર્થતો ગ્રાહ્યમસ્તિ તદભાવાચ્ચ-વ્યતિરિક્તગ્રાહ્યાભાવાચ્ચ તદપેક્ષા-પ્રકલ્પિતં-વ્યતિરિક્તગ્રાહ્યાપેક્ષાપ્રકલ્પિતં બોધરૂપસ્ય-સ્વસંવિદિતસ્ય યત્ કર્તૃરૂપં તસ્ય

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અમે ગ્રાહકનો નિષેધ કરીએ છીએ. પણ જે વિજ્ઞાન (૧) અંતર્બોધરૂપ=બહિર્મુખ (પદાર્થ તરફના) અવભાસથી રહિત માત્ર આંતરિક જ્ઞાનસ્વરૂપના બોધરૂપ છે, (૨) હર્ષ-શોકાદિ અનેક પર્યાયોના પ્રવાહથી ચિત્રરૂપ છે, અને (૩) તેવી અનુભૂતિ પ્રમાણે જે સ્વસંવિદિત છે, તેવા વિજ્ઞાનનું અમે ‘ગ્રાહક’ શબ્દથી કથન કરતાં જ નથી, કે જેથી ગ્રાહકના નિષેધથી તેવા સ્વસંવિદિત વિજ્ઞાનનો પણ નિષેધ થઈ જાય.

પ્રશ્ન : તો ગ્રાહકશબ્દથી તમે શેનું કથન કરો છો ?

ઉત્તર : જુઓ, વિજ્ઞાનથી બહાર જેવું જે નીલાદિ વસ્તુની જેમ જણાય છે, તે નીલાદિ, અવયવીની અપેક્ષાએ એકરૂપ છે કે અનેક અણુઓની અપેક્ષાએ અનેકરૂપ છે - તે બધા વિચારોથી ન ઘટવાથી વસ્તુરૂપ જ નથી.

(આશય એ કે, આ અધિકારમાં સૌથી આગળ જણાવેલા વિકલ્પો પ્રમાણે તે નીલાદિનું અસ્તિત્વ જ સિદ્ધ નથી. એટલે વસ્તુની જેમ જણાવા છતાં પણ ખરેખર તે વસ્તુરૂપ નથી જ...)

એટલે, વિજ્ઞાનથી જુદું પરમાર્થથી કોઈ નીલાદિરૂપ ગ્રાહ્ય છે જ નહીં અને ગ્રાહ્ય ન હોવાથી તેની અપેક્ષાએ બોધનું જે - ‘આ ગ્રાહ્યનો આ ગ્રાહક છે’ - એવું કર્તૃરૂપ મનાયું છે, તે પણ નથી જ... કારણ કે કર્તૃરૂપ અને કર્મરૂપ બંને એકબીજાની અપેક્ષાએ કલ્પિત છે. આ જ અમારું ગ્રાહકનિષેધનું તાત્પર્ય છે.

❖ અહીં ‘જેવું-જેમ’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ કે, તે નીલાદિ ખરેખર બહાર વસ્તુરૂપ નથી, પણ તેવો માત્ર પ્રતિભાસ થાય છે, જે મિથ્યા છે...

૧. ‘અન્યતરમાર્થતો’ ઇતિ ઢ-પાઠઃ ।

ત્યુચ્યતે, કર્તૃ-કર્મણોઃ પરસ્પરાપેક્ષાપ્રકલ્પિતત્વાત્ । (૧૮૬) અત એવોક્તમ્-“પર-સ્પરાપેક્ષયા તયોર્વ્યવસ્થાનાત્” ઇતિ । ન તુ બોધરૂપં સ્વસંવેદનમાત્રં ગ્રાહકશબ્દેનોચ્યતે । ન હિ બોધરૂપં પરસ્પરાપેક્ષાપ્રકલ્પિતમ્, સ્વહેતોરેવ તથોત્પન્નત્વાત્, । તદેવ તુ બોધરૂપં

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વિશિષ્ટકર્મતાકારિ । એતદેવાહ-અસ્ય ગ્રાહ્યસ્યાયં ગ્રાહકઃ-વિજ્ઞાનાકાર ઇતિ તદિહ ગ્રાહકં રૂપં-વિજ્ઞાનગતં તન્નાસ્તીત્યુચ્યતેઽસ્માભિઃ । કુત ઇત્યાહ-કર્તૃ-કર્મણોઃ પરસ્પરાપેક્ષા-પ્રકલ્પિતત્વાત્, વિશિષ્ટકર્મપેક્ષયા કર્તૃત્વં વિશિષ્ટકર્તૃત્વાપેક્ષયા ચ કર્મત્વમિતિ । અત એવોક્તં ન્યાયવિદ્-પરસ્પરાપેક્ષયા-ઉદિતસ્વરૂપયા તયોઃ-કર્તૃ-કર્મણોઃ વ્યવસ્થાનાદિતિ । તતશ્ચૈતદ્ વ્યતિરિક્તગ્રાહ્યગ્રાહકમેવ રૂપં ગ્રાહકશબ્દેનોચ્યતે, ન તુ બોધરૂપમ્ । કિંવિશિષ્ટમિત્યાહ-સ્વ-સંવેદનમાત્રં ગ્રાહકશબ્દેનોચ્યતે કસ્યચિદ્ ગ્રાહકમિતિ । અત એવાહ-ન હિ બોધરૂપં પર-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ભાવાર્થઃ : જ્ઞાન ગ્રહણ કરનાર છે અને ગ્રાહ્ય જ્ઞાનનો વિષય છે. આ વાત ‘આ વિજ્ઞાનાકાર, આ ગ્રાહ્યનો ગ્રાહક છે’ - એ પ્રતીતિના બળે થાય છે. એટલે (૧) જ્ઞાનમાં ગ્રાહકત્વરૂપ કર્તૃત્વ છે, અને (૨) ગ્રાહ્યમાં વિષયત્વરૂપ કર્મત્વ છે... પણ હવે હકીકતમાં જ્યારે, એકાનેક... વિચારોથી ગ્રાહ્ય તત્ત્વ જ ઘટતું નથી, વિષયરૂપ કર્મ જ નથી, ત્યારે તેની અપેક્ષાએ વિજ્ઞાનમાં આવેલું ગ્રાહકત્વ-ગ્રાહ્યને ગ્રહણ કરવારૂપ કર્તૃત્વ પણ શી રીતે ઘટે ? (એટલે જ તેમાં ગ્રાહકત્વ નથી એમ અમે કહીએ છીએ.)

પ્રશ્ન : પણ કર્મ વિના કર્તૃત્વ ન ઘટવાનું કારણ ?

ઉત્તર : કારણ એ જ કે, બંને એકબીજાની અપેક્ષાએ મનાયા છે. (પ્રતિનિયત વિષયરૂપ કર્મને લઈને જ્ઞાનનું કર્તૃત્વ છે અને જ્ઞાનનાં વિશિષ્ટકર્તૃત્વને લઈને વિષયનું કર્મત્વ છે. આમ, કર્તૃ-કર્મભાવ, પિતા-પુત્રભાવની જેમ પરસ્પર સાપેક્ષ છે.)

(૧૮૬) એટલે જ ન્યાયવિદ્ વ્યક્તિએ (? ધર્મકીર્તિએ) કહ્યું છે કે -

“પરસ્પર એકબીજાની અપેક્ષાએ કર્તૃ-કર્મભાવની વ્યવસ્થા થાય છે..”

એટલે કોઈ ગ્રાહ્ય વિષય ન રહેવાથી, તેની અપેક્ષાએ આવેલું જ્ઞાનનું ગ્રાહકત્વ-કર્તૃત્વ પણ નથી જ રહેતું અને એટલે જ વિજ્ઞાનમાં ગ્રાહકરૂપ નથી એમ અમે કહીએ છીએ.

તેથી જુદા ગ્રાહ્યને ગ્રહણ કરવારૂપ ગ્રાહકરૂપ જ અમે ‘ગ્રાહક’ શબ્દથી કહીએ છીએ, માત્ર સ્વસંવેદનરૂપ બોધરૂપને અમે ગ્રાહકશબ્દથી કહેતા જ નથી (અર્થાત્ તે બોધરૂપ કોઈકનું ગ્રહણ કરનાર છે એવું અમે કહેતા જ નથી.)

૧. ‘નનુ’ ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. અતઃ પરં ‘બોધરૂપં’ પર્યન્તકઃ પાઠો ગ-પ્રતૌ નાસ્તિ । ૩. પૂર્વમુદ્રિતે તુ ‘વિજ્ઞાનકાર’ ઇતિ પાઠઃ, અત્ર D-પ્રતપાઠઃ । ૪. ‘ગ્રાહકમિવ’ ઇતિ ડ-પાઠઃ ।

સ્વસંવેદનમાત્રે સ્થિતં યથોક્તેન ગ્રાહ્યગ્રાહકદ્વયેન રહિતત્વાદદ્વયમિત્યુચ્યતે । (૧૮૭) તથા ચોક્તમ્-

“નીલપીતાદિ યત્ જ્ઞાનાદ્ બહિર્વદવભાસતે ।

તન્ન સત્યમતો નાસ્તિ વિજ્ઞેયં તત્ત્વતો બહિઃ॥

તદપેક્ષયા ચ સંવિત્તેર્મતા યા કર્તૃરૂપતા ।

સાઽપ્યતત્ત્વમતઃ સંવિદદ્વયેતિ વિભાવ્યતે ॥”^૧૩

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સ્પરાપેક્ષાપ્રકલ્પિતં પ્રવર્તતે । કુત્તરં ઇત્યાહ-સ્વહેતોરેવ તસ્ય બોધરૂપસ્ય તથોત્પન્નત્વાત્-બોધરૂપતયોત્પન્નત્વાત્ । તદેવ તુ બોધરૂપં સ્વસંવેદનમાત્રે સ્થિતં તત્ત્વેન યથોક્તેન ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકદ્વયેન વ્યતિરિક્તગ્રાહ્યાદ્યપેક્ષારૂપેણ રહિતત્વાત્ કારણાદદ્વયમિત્યુચ્યતે । તથા ચોક્તં ન્યાયવિદા વાર્તિકે-નીલપીતાદિ યત્-વસ્તુ જ્ઞાનાદ્ બહિર્વદવભાસતે તન્ન સત્યમુક્તનીત્યા । અતો નાસ્તિ વિજ્ઞેયં તત્ત્વતઃ-પરમાર્થેન બહિરિતિ । તદપેક્ષયા ચ-બહિર્વિજ્ઞેયાપેક્ષયા ચ સંવિત્તેઃ-જ્ઞાનસ્ય મતા યા કર્તૃરૂપતા પરેષાં સાઽપ્યતત્ત્વમ્, તદભાવાદેવ । અતઃ સંવિદ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અને ન કહેવાનું કારણ એ જ કે, તે બોધરૂપ, ગ્રાહ્યરૂપની જેમ પરસ્પર એકબીજા અપેક્ષાએ કલ્પાયું નથી, કારણ કે તે બોધરૂપ તો પોતાના હેતુથી જ બોધરૂપે ઉત્પન્ન થયેલ છે. (કોઈની અપેક્ષાએ તે બોધરૂપ કલ્પાયું છે, એવું નથી...) એટલે તે ગ્રાહક પણ નથી અને તેથી તેનો ગ્રાહકશબ્દથી નિષેધ પણ નથી.

બસ, તો આ સ્વસંવેદનમાત્રમાં પર્યવસિત જે બોધરૂપ છે, તે જ, ઉપરોક્ત ગ્રાહ્ય-ગ્રાહક આકારદ્વયથી રહિત હોવાથી, અદ્વયરૂપ છે, એવું કહેવાય છે.

(ભાવ એ કે, ગ્રાહ્ય-ગ્રાહક આકાર, જુદા એવા ગ્રાહક-ગ્રાહ્યની અપેક્ષાએ કલ્પિત છે. પણ વિજ્ઞાનનું બોધરૂપ તો પોતાના હેતુથી જ જન્ય હોઈ, અપેક્ષાકલ્પિત ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકરૂપ ન જ હોય અને તેથી જ તેને આકારદ્વયથી રહિત ‘અદ્વય’ રૂપ કહેવાય છે.)

(૧૮૭) આ જ વાત વાર્તિકમાં ધર્મકીર્તિએ કહી છે -

“(૧) નીલ-પીતાદિ જે પદાર્થો, જ્ઞાનથી બહારની જેમ ભાસે છે, તે (ઉપરોક્ત પ્રમાણે) સત્યરૂપ=વાસ્તવિક નથી. એટલે જ પરમાર્થથી બહાર (=જ્ઞાનથી અલગ) કોઈ ગ્રાહ્ય-વિજ્ઞેય (જાણવા યોગ્ય પદાર્થ) નથી.

(૨) જ્ઞાનથી જુદા એવા જ્ઞેયપદાર્થની અપેક્ષાએ, બીજાઓને જે જ્ઞાનની કર્તૃરૂપતા (=ગ્રાહકતા) અભિમત છે, તે પણ અવાસ્તવિક છે (કારણ કે તેવું કોઈ ગ્રાહ્યરૂપ જ નથી, કે જેની અપેક્ષાએ ગ્રાહકતા

૧. અનુષ્ટુપ્. ૨. ‘દ્વયેવેતિ ભાવ્યતે’ ઇતિ ક-પાઠઃ. ૩. અનુષ્ટુપ્. ૪. ‘પ્રકલ્પિતં વર્તતે’ ઇતિ ડ-પાઠઃ. ૫. ‘વસ્તુ વિજ્ઞાનાદ્’ ઇતિ ડ-પાઠઃ.

(૧૮૮) એતદપ્યસત્, પ્રાયો દત્તોત્તરત્વાત્ । તથાહિ-નીલાદેરેકાનેકવિચારાક્ષમત્વ-મસિદ્ધમ્, જાત્યન્તરત્વેનૈકાનેકાત્મકત્વાત્ તથાપરિણતિસ્વભાવત્વાદિત્યુક્તપ્રાયમ્, ।
ઇત્યં કથં તદતત્ત્વમિતિ ? (૧૮૯) ‘અતો ન તાવદ્ વિજ્ઞાનસ્ય વ્યતિરિક્તં પરમાર્થતો

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

દ્વયેતિ વિંભાવ્યતે ઇત્યાદિ । એવં પરાભિપ્રાયમાશઙ્ક્યાહ-એતદપ્યસત્ । કુત ઇત્યાહ-પ્રાયો દત્તોત્તરત્વાત્ તેન તેન પ્રકારેણ । તથાહિ-નીલાદેઃ વસ્તુનઃ એકાનેકવિચારાક્ષમત્વમસિદ્ધમ્ ।
કથમિત્યાહ-જાત્યન્તરત્વેન એકાનેકેષાં એકાનેકાત્મકત્વાત્રીલાદેઃ । એતદેવાહ-તથાપરિણતિ-સ્વભાવત્વાદણ્વાદીનામિત્યાદ્યુક્તપ્રાયં-પ્રાયેણોક્તં અવયવિનિરૂપણાયમ્ । ઇત્યં કથં તત્-નીલાદિ અતત્ત્વમ્-અવસ્તુ ? નૈવાવસ્તુ ઇત્યર્થઃ । અતઃ-અસ્માત્ કારણાત્ ન તાવદ્ વિજ્ઞાનસ્ય વ્યતિરિક્તં પરમાર્થતો ગ્રાહ્યમસ્તીતિ એતત્ પૂર્વપક્ષોક્તમયુક્તમ્ । કુત ઇત્યાહ-તસ્યૈવ-एका-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

વાસ્તવિક બને...) એટલે જ સંવિદ્=જ્ઞાન અદ્યરૂપ (=આકારદ્યથી રહિત) છે એવું અમે કહીએ છીએ.”

સાર : આમ, અદ્યજ્ઞાનનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ જણાવવાથી જ્ઞાનાદ્વૈતવાદ જ તથ્ય જણાય છે. એટલે બ્રાહ્મર્થ માનવાની કોઈ જરૂર નથી.

(હવે ગ્રંથકારશ્રી, બૌદ્ધના ઉપરોક્ત મંતવ્યનો મૂલ પ્રાયો જ તથ્યવિહીન સાબિત કરશે...)

❖ બૌદ્ધમંતવ્યનો નિરાસ ❖

(૧૮૮) ઉત્તરપક્ષઃ (સ્યાદ્વાદીઃ) તમારું કથન પણ અસત્ છે, કારણ કે તેનો ઉત્તર અમે તે તે પ્રકારે પ્રાયઃ આપી જ દીધો છે. તે આ પ્રમાણે -

તમે કહો છો કે - “નીલાદિ વસ્તુઓ, એક છે કે અનેક ? ... એવા વિચારોથી ઘટતી નથી” - તે વાત સિદ્ધ નથી. કારણ કે તે નીલાદિ એકાંત એકરૂપ કે અનેકરૂપ નથી, પણ એકાનેકરૂપે (પરસ્પર અનુવિદ્ય એકાનેકરૂપે) અલગ જ જાતિરૂપ છે.

આવા એકાનેકરૂપ નીલાદિનું અસ્તિત્વ હોવામાં કોઈ અસિદ્ધિ નથી.

ભાવના : તે પરમાણુઓ જ તે રૂપે (=સમૂહરૂપે) પરિણમવાના સ્વભાવવાળા છે. એટલે તે અનેક પરમાણુઓ અવયવીરૂપે એક બને એમાં કોઈ ક્ષતિ નથી.

આ બધી વાતો, પ્રાયઃ કરીને અમે અવયવીનિરૂપણ વખતે કરી જ છે.

આવું હોય, તો તે નીલાદિને અવસ્તુરૂપ શી રીતે કહેવાય ? તે અવસ્તુ નથી જ - વસ્તુરૂપ જ છે...

(૧૮૯) અને એટલે પૂર્વપક્ષમાં તમે જે કહ્યું હતું કે - “જ્ઞાનથી જુદો પરમાર્થથી કોઈ જ બ્રાહ્મ

૧. ‘વિંભાવ્યતે નીતેત્યાદિ’ ઇતિ ઢ-પાઠઃ । ૨. પૂર્વમુદ્રિતે ‘નિરૂપણાયાઃ’ ઇત્યશુદ્ધપાઠઃ, D-પ્રતાનુસારેણાત્ર શુદ્ધિઃ ।

૩. ૧૦૩૧તમે પૃષ્ઠે ।

ગ્રાહ્યમસ્તિ' ઇત્યુક્તમ્, તસ્યૈવ ગ્રાહ્યત્વાત્, તથાઽનુભૂતેઃ, અદ્વયસ્ય ચાનુભવાત્, અનુભવે વા સર્વેષાં તત્ત્વદર્શિતૈવ સ્યાત્ ત્વત્રીતિતઃ 'તથા ચાયત્નમુક્તાઃ સ્યુર્દેહિનઃ' ઇત્યુક્તમ્ । (૧૧૦) સ્યાદેતદ્વયમેવ બોધરૂપં સ્વસંવિત્સિદ્ધમ્ । ન ચ સર્વેષાં તત્ત્વદર્શિતાપ્રસન્ગો

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

નેકાત્મકસ્ય નીલાદેવિજ્ઞાનવ્યતિરિક્તસ્ય ગ્રાહ્યત્વાત્ । ગ્રાહ્યત્વં ચ તથાઽનુભૂતેર્બહિર્મુખાવભાસ- તયા । અદ્વયસ્ય ચાનુભવાત્ વિજ્ઞાનસ્ય અનુભવે વાઽદ્વયસ્ય સર્વેષાં તત્ત્વદર્શિતૈવ સ્યાત્ પ્રમાતૃણાં ત્વત્રીતિતઃ । તથા ચાયત્નમુક્તાઃ સ્યુર્દેહિન ઇત્યુક્તં પ્રાક્ । સ્યાદેતદ્વયમેવ બોધરૂપં સ્વસંવિત્સિદ્ધમ્ । ન ચ સર્વેષાં-પ્રમાતૃણાં તત્ત્વપ્રદર્શિતાપ્રસન્નઃ । કથમિત્યાહ-યતો ગૃહીતેઽપિ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

નથી" - તે વાત પણ અયુક્ત જણાઈ આવે છે, કારણ કે જ્ઞાનથી જુદા એવા એકાનેકરૂપ નીલાદિ પદાર્થ જ ગ્રાહ્યરૂપે સિદ્ધ છે. તેનું કારણ એ કે, બહિર્મુખ અવભાસરૂપે જ્ઞાનની અનુભૂતિ થાય છે.

(આશય : જ્ઞાનનો બહિર્મુખાવભાસરૂપે, બાહ્ય પદાર્થના બોધરૂપે અનુભવ થાય છે. હવે જ્ઞાનનો આ બહિર્મુખાવભાસ બાહ્ય નીલાદિરૂપ ગ્રાહ્ય અર્થને માન્યા વિના ન જ ઘટે. એટલે તેઓનું ગ્રાહ્યરૂપે અસ્તિત્વ સિદ્ધ જ છે.)

અને તમે જે આકારદ્વયથી રહિત અદ્વયરૂપ વિજ્ઞાન કહો છો, તેનો તો કદી અનુભવ જ થતો નથી. (અનુભવ તો ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકાકારવાળા વિજ્ઞાનનો જ થાય છે)

અથવા જો તે અદ્વય વિજ્ઞાનનો અનુભવ માનો, તો તો તમારી નીતિ પ્રમાણે, બધા પ્રમાતાઓ 'તત્ત્વદર્શી' જ થઈ જશે ! (કારણ કે તેઓ બધા, વિજ્ઞાનના યથાર્થ સ્વરૂપને જોનારા થઈ ગયા છે...) અને આમ તત્ત્વદર્શી થઈ જવાથી તો તે પ્રાણીઓ પ્રયત્ન વિના જ મુક્ત થઈ જશે.... એ બધું પૂર્વે અમે કહી જ દીધું છે.

ફલિતાર્થ : અદ્વય વિજ્ઞાન અનુભવસિદ્ધ નથી, એટલે તેને ન મનાય અને અનુભવસિદ્ધ વિજ્ઞાન પ્રમાણે તો ગ્રાહ્યરૂપે નીલાદિની સિદ્ધિ થશે જ. (એટલે બાહ્યાર્થનો અપલાપ ન થાય.)

(હવે બૌદ્ધ, ઉપરોક્ત દોષો નિવારવા અને અદ્વયવિજ્ઞાનની અનુભવસિદ્ધતા સાબિત કરવા, પોતાનું વક્તવ્ય જણાવે છે -)

❖ અદ્વયવિજ્ઞાન વિશે બૌદ્ધવક્તવ્ય ❖

(૧૯૦) બૌદ્ધ : અરે ! આકારદ્વયથી રહિત અદ્વયવિજ્ઞાન જ સ્વસંવેદનસિદ્ધ બોધરૂપ છે, તે જ ખરેખર અનુભવસિદ્ધ છે. (અર્થાત્ ખરેખર તો દરેક પ્રાણીઓને, તે અદ્વયજ્ઞાનનો જ અનુભવ થાય છે. તમે આકારદ્વયવાળા જ્ઞાનનો અનુભવ માનો, તે તો તમારી ભ્રમણા છે.)

પ્રશ્ન : અદ્વયના અનુભવથી તો (ઉપર કહ્યા પ્રમાણે) બધા પ્રમાતાઓને તત્ત્વદર્શી માનવા

૧. દ્રષ્ટવ્યં ૧૦૩૯તમં પૃષ્ઠમ્ । ૨. ૧૦૩૬તમે પૃષ્ઠે । ૩. 'સ્યાદેતદ્ દ્વયં' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૪. 'પ્રમાતૃગોત્વં' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૫. ૧૦૩૬તમે પૃષ્ઠે ।

यतो गृहीतेऽपि तस्मिन्निरंशत्वाद्व्ये बोधरूपे भ्रान्तिबीजानुगमान्न यथाबोधमद्वयावसायो जायते, ततो गृहीतमपि तदगृहीतकल्पमित्यननुभूतिर्न तत्त्वत इति । (१९१) नैतदेवम्, कल्पनामात्रत्वात् संदाऽद्वयाननुभूतेः व्यवसायाभावात्, तथापि तत्कल्पनेऽतिप्रसङ्गात्, नीलादेरप्यतच्चापत्तेः शुक्लादिस्वसंविद्धत् तद्भ्रान्तिबीजानुगमान्न यथाबोधमवसीयत

व्याख्या

तस्मिन्निरंशत्वात् कारणात् अद्वये बोधरूपे भ्रान्तिबीजानुगमात् हेतोः न यथाबोधं-यथा बोधस्तत्त्वेन तथाऽद्वयावसायः-अद्वयनिश्चयो जायते, ततो गृहीतमपि तत्-अद्वयमगृहीत-कल्पम् । इति-एवं अननुभूतिरद्वयस्य न तत्त्वत इति, तत्त्वेन त्वनुभूतिरेव । एतदाशङ्क्याह- नैतदेवम् । कुत इत्याह-कल्पनामात्रत्वात् । कल्पनामात्रत्वं च सदाऽद्वयाननुभूतेः कारणात् । अननुभूतिश्च व्यवसायाभावात्, निश्चयाभावादित्यर्थः । तथापि-एवमपि निश्चयाभावेऽपि तत्कल्पने-अद्वयकल्पने किमित्याह-अतिप्रसङ्गात् । एनमेवाह-नीलादेरपि-बोधादितत्त्वस्य

અનેકાંતરશ્મિ ❖...

પડશે !

ઉત્તર : ના. કારણ કે નિરંશ હોવાથી જો કે તે અદ્વય જ્ઞાનનું પ્રહણ બધાને થાય જ છે, તો પણ તેમનામાં તેવું ભ્રાંતિભ્રીજ રહ્યું હોવાથી, જે પ્રમાણે તે અદ્વયનો અનુભવ-બોધ થાય છે, તે પ્રમાણે નિશ્ચય થતો નથી, એટલે અદ્વયનું પ્રહણ થવા છતાં પણ, તેનું પ્રહણ ન થયા જેવું જ છે.

આમ, ગ્રહણ ન થયા જેવું જ હોવાથી, તે પ્રમાતાઓને તત્ત્વદર્શી માનવાનો પ્રસંગ નહીં આવે.

(તત્ત્વદર્શી તો તે કહેવાય કે જે બોધ પ્રમાણે અદ્વયનો યથાર્થ નિર્ણય કરી લે...)

એટલે પરમાર્થથી અદ્વયની અનુભૂતિ નથી, એવું નથી. અર્થાત્ અનુભૂતિ તો તેની છે જ (માત્ર તેનો નિશ્ચય નથી) તેથી તેવા અનુભવસિદ્ધ અદ્વયજ્ઞાનને માનવું જ રહ્યું...

*** ઔદ્યોગિકતાવ્યની કલ્પનામાત્રતા ***

(૧૮૧) સ્વાદ્વાદી : તમારું કથન કલ્પનામાત્ર હોવાથી વાસ્તવિક રીતે ઘટતું નથી. (તમારું કથન માત્ર કલ્પનારૂપ કેમ ? તે જણાવે છે -)

તમે જે અદ્યવિજ્ઞાન કહો છો, તેની અનુભૂતિ કદી થતી નથી અને તેનું કારણ એ કે તે અદ્યનો કદી નિશ્ચય જ થતો નથી. (નિશ્ચયના આધારે વસ્તુનો અનુભવ સિદ્ધ થાય. હવે અદ્યનો તો કદી નિશ્ચય થતો નથી, એટલે તેની અનુભૂતિ પણ ન જ મનાય...)

પ્રશ્ન : નિશ્ચય વિના પણ, અનુભૂતિ અદ્યયની જ થાય છે, એવું માની લઈએ તો ?

ઉત્તર : તો અતિપ્રસંગ એ આવશે કે, નીલાનુભવને પણ અવાસ્તવિક માનવો પડશે ! કારણ

१. 'तदाऽद्वयानुभूतेः' इति ग-पाठः । २. 'शुक्तादिस्व०' इति क-पाठः । ३. 'एनामेव' इत्यशुद्धिः पूर्व-
मद्रिते ।

ઇત્યપિ વક્તું શક્યત્વાત્, (૧૧૨) યુક્ત્યનુપપત્તેરુભયત્ર તુલ્યત્વાત્, અદ્વયસ્યાપ્ય-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અતત્ત્વાપત્તેઃ । આપત્તિશ્ચ ¹⁰⁷શુક્લાદિસ્વસંવિદ્વદિતિ નિદર્શનમ્ । તદ્ભ્રાન્તિબીજાનુગમાત્-
નીલાદિભ્રાન્તિબીજાનુગમાદ્દેતોઃ ન યથાબોધમવસીયત ઇત્યપિ વક્તું શક્યત્વાત્ વાઙ્માત્રેણ,
યુક્ત્યનુપપત્તેરુભયત્ર-નીલશુક્લસંવિદિ અદ્વયે ચ તુલ્યત્વાત્ । તુલ્યત્વં ચ અદ્વયસ્યાપ્ય-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

કે શુક્લાનુભવની જેમ 'ભ્રાન્તિબીજના અનુગમથી બોધ પ્રમાણે નિશ્ચય થતો નથી' - એવું તો અહીં પણ કહેવું શક્ય જ છે.

ભાવાર્થ : દરેક પ્રમાતાને ગ્રાહ્ય-ગ્રાહક આકારવાળા વિજ્ઞાનનો અનુભવ થાય છે. અદ્વય-વિજ્ઞાનનો નહીં (કારણ એ જ કે, અદ્વયવિજ્ઞાનનો નિશ્ચય થતો નથી અને નિશ્ચય વિના તેવો અનુભવ થાય છે, એવું ન જ મનાય)

હવે તમે કહો કે, અનુભવ તો અદ્વયનો જ થાય છે, પણ ભ્રાન્તિબીજના સામર્થ્યથી તે અનુભવ પ્રમાણે નિશ્ચય થતો નથી (અને એટલે જ માણસોને ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકાકારવાળું વિજ્ઞાન જ સાચું લાગે છે, જે ભ્રમણા છે.)

તો તે જ યુક્તિએ અમે પણ કહીશું કે, (દૃષ્ટાંત=) જેમ શંખાદિ પદાર્થોનો, નિર્વિકલ્પ જ્ઞાનથી શુક્લરૂપે અનુભવ થવા છતાં પણ, પાછળથી જે પીતાદિરૂપે નિશ્ચય થાય છે, તે કાચ-કમળો રોગ વગેરે ભ્રાન્તિકારણોના સામર્થ્યથી સમજવો... બાકી હકીકતમાં ત્યાં નિશ્ચયના આધારે નીલાનુભવ ન માની લેવાય, ત્યાં શુક્લાનુભવ જ છે... તો (દાર્ષ્ટાંતિક) તે જ રીતે, અસત્કલ્પનાથી આપણે માની લઈએ કે, નીલાદિ પદાર્થોનો, નિર્વિકલ્પજ્ઞાનથી તો શુક્લરૂપે જ અનુભવ થાય છે, પણ પાછળથી જે નીલાદિરૂપે નિશ્ચય થાય છે, તે ભ્રાન્તિકારણોથી સમજવો... એટલે તો તે નીલનિશ્ચયના આધારે નીલાનુભવ પણ વ્યવસ્થાપિત નહીં થાય, ત્યાં પણ શુક્લાનુભવ જ માનવો પડશે. (એટલે તો નીલાનુભવને પણ શુક્લાનુભવ માનવાનો અતિપ્રસંગ આવશે...)

(૧૯૨) બૌદ્ધ : નીલાનુભવને શુક્લાનુભવરૂપ માનવું તે તો બિલકુલ યુક્તિસંગત નથી. (દરેક

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

107. શુક્લાદિસ્વસંવિદ્વદિતિ નિદર્શનમિતિ । યદિ હિ પ્રાજ્ઞલવૃત્ત્યા ગ્રાહ્યગ્રાહકાકારભાજિ વિજ્ઞાને સમનુભૂયમાનેઽપિ ભ્રાન્તિબીજાનુગમાન્ન યથાબોધમવસીયત ઇત્યુચ્યતે, તદા એતદપિ વક્તું શક્યત એવ યથા શુદ્ધાદૌ પદાર્થે નિર્વિકલ્પજ્ઞાનેન શુક્લતયાઽનુભૂતેઽપિ પશ્ચાત્ કાચકામલાદિભ્રાન્તિબીજાનુગમસદ્ભાવાત્ પીત્યાદ્યધ્યવસાયો જાયતે, એવમસત્કલ્પનયા શુક્લતયા નીલાદાવનુભૂતેઽપિ નિર્વિકલ્પજ્ઞાનેન યૌઽયં નીલાદ્યવસાયો જાયતે સ ભ્રાન્તિબીજાનુગમસદ્ભાવાત્ ॥

૧. 'ગમાદ્ યથા૦' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'યોજ્યં નીલા૦' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. 'ગમાદ્ ભાવાત્' ઇતિ ख-પાઠઃ ।

નુભવાયોગાત્, (૧૧૩) યુક્તીનામપિ બોધાત્મકત્વેન વિપર્યયાશઙ્કાનિવૃત્તેઃ, અન્યથા પ્રતિભાસસમ્ભવાત્ તાભ્યસ્તત્ત્વવ્યવસ્થાયોગાત્, બોધમાત્રસ્ય ચાયુક્તિત્વાત્ વ્યવહારો-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

નુભવાયોગાત્ કર્ત્રાદ્યભાવેન યથા શુક્લસંવિદો નીલાદિત્વેનેતિ ભાવઃ । યુક્તીનામપિ-ગ્રાહ્યા-કારાદિનિરાકરણપરાણાં બોધાત્મકત્વેન હેતુના વિપર્યયાશઙ્કા¹⁰⁸નિવૃત્તેઃ, ગ્રાહ્યાદ્યાકાર-વદ્બોધવૈતથ્યદર્શનેનેતિ ભાવઃ । અત એવાહ-અન્યથા પ્રતિભાસસમ્ભવાત્ બોધસ્ય અદ્વય-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પ્રમાતાને નીલાનુભવ જ સંવેદનસિદ્ધ છે, એટલે તો તેવું શી રીતે મનાય ?)

સ્યાદ્વાદી : બસ, તે જ વાત અદ્વય-અનુભવ વિશે પણ સમાન છે. અર્થાત્ દરેક પ્રમાતાને અનુભવ તો આકારદ્વયગર્ભિત વિજ્ઞાનનો જ થાય છે, તો પણ તમે તેને અદ્વય-અનુભવ કહો, તો તે વાતમાં પણ કોઈ જ યુક્તિ નથી.

(વ્યાખ્યાગત કર્ત્રાદ્યભાવેન ...પંક્તિનો ભાવાર્થઃ)

કર્ત્રાદ્યભાવેન અનુભવાયોગાત્ એવો અન્વય છે. પૂર્વપક્ષીએ કર્તૃ-કર્મનો અભાવ જણાવેલ, તેનો આ ઉત્તર છે કે, તે રીતે કર્તૃ-કર્મના (ગ્રાહક-ગ્રાહ્યના) અભાવરૂપે અદ્વયનો કદાપિ અનુભવ થતો નથી. જેમ શુક્લાનુભવનો નીલાદિરૂપે નિશ્ચય થતો નથી તેમ...

એટલે તે અનુભવને અદ્વયરૂપ ન મનાય અને તેથી તમે કહેલ અદ્વયવિજ્ઞાન અનુભવસિદ્ધ નથી જ, તો તેને શી રીતે મનાય ? (એટલે જ્ઞાન ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકાકારવાળું જ માનવું રહ્યું.)

❖ યુક્તિથી પણ તત્ત્વવ્યવસ્થા અસમંજસ ❖

(૧૮૩) બીજી વાત, તમારા મતે તો બધી જ વસ્તુ જ્ઞાનરૂપ છે. એટલે તો ગ્રાહ્યાકારાદિનું નિરાકરણ કરનારી યુક્તિઓ પણ જ્ઞાનરૂપ જ ફલિત થશે.

અને તેથી તો, તે જ્ઞાનરૂપ યુક્તિઓ પણ મિથ્યારૂપ તો નહીં હોય ને ? એવી વિપરીત આશંકાનું નિરાકરણ થશે નહીં. તેનું કારણ એ કે, તમારા મતે ગ્રાહ્યાદિ આકારવાળો બોધ મિથ્યારૂપ મનાય છે. તો તે જેમ મિથ્યા છે, તેમ ગ્રાહ્યાદિ આકારનું નિરાકરણ કરનારી યુક્તિઓ પણ મિથ્યારૂપ હોઈ જ શકે છે (કારણ કે તેઓ પણ તેની જેમ બોધરૂપ જ છે.)

(અત એવ=) બોધની વિતથતા હોવાથી જ તો, અન્યથા (=જુદી રીતે) પ્રતિભાસ સંભવિત

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

108. ગ્રાહ્યાદ્યાકારવદ્બોધવૈતથ્યદર્શનેનેતિ । ગ્રાહ્યાદ્યાકારો વિદ્યતે યસ્ય અસૌ ગ્રાહ્યાદ્યાકારવાન, સ ચાસૌ બોધશ્ચ ગ્રાહ્યાદ્યાકારબોધસ્તસ્ય વૈતથ્ય-મિથ્યારૂપતા તસ્ય દર્શનમ્-અવલોકનમ્ । ગ્રાહ્યાદ્યાકારયુક્તો હિ બોધો મિથ્યારૂપો ભવતાં મતે વિલોકિતઃ, અતો ગ્રાહ્યાદ્યાકારનિરાકરણપરાયણા યુક્તયોઽપિ મિથ્યારૂપા ભવન્તિ ॥

च्छेदप्रसङ्ग इति यत्किञ्चिदेतदिति । (११४) न च बोधमात्रतत्त्ववादिनो भ्रान्तिबीजमपि किञ्चित्, बोधमात्रस्यैवानभ्युपगमात्, अभ्युपगमे चाभ्रान्तबोधायोगात्, तस्यैव तत्त्वात् । बोधभिन्नभ्रान्तिबीजभावे तु बाह्यसिद्धिरेव । एवं चानुभूत्यादिसिद्धे बाह्यग्राह्यभावे नास्य

❖.....❖ व्याख्या ❖.....❖

तत्त्वपक्षेऽपि द्वयप्रतिभासवदित्यर्थः । एवं च सति ताभ्यः-युक्तिभ्यः तत्त्वव्यवस्थाऽयोगाद् विपक्षाशङ्कयेति भावनीयम् । बोधमात्रस्य च-अद्वयस्य अयुक्तित्वादविकल्पत्वेन एवं व्यवहारोच्छेदप्रसङ्ग इति यत्किञ्चित् एतत्-परोदितमिति । न च बोधमात्रतत्त्ववादिनः-योगाचारस्य भ्रान्तिबीजमपि किञ्चित् । कथमित्याह-बोधमात्रस्यैवानभ्युपगमात् भ्रान्ति-बीजत्वेन । अभ्युपगमे च बोधमात्रस्यैव भ्रान्तिबीजत्वेन किमित्याह-अभ्रान्तबोधायोगात् ।

❖.....❖ **અનેકાંતરશ્મિ** ❖.....❖

છે. જુઓ, તમે અદ્ય વિજ્ઞાન જ વાસ્તવિક માનો છો, તો પણ પ્રતિભાસ તો અન્યથા જ થાય છે, અર્થાત્ ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકઆકારવાળા વિજ્ઞાનનો જ થાય છે.

એટલે બોધ વિતથ હોઈ શકે છે અને તેથી બોધરૂપ યુક્તિઓ પણ વિતથ હોઈ જ શકે... આમ, યુક્તિઓમાં પણ વિપર્યયની આશંકા ઊભી રહેવાથી, તે યુક્તિઓ દ્વારા તત્ત્વવ્યવસ્થા થઈ શકે નહીં.

બૌદ્ધ : અદ્યયનો નિર્વિકલ્પ બોધ એ જ અદ્યયના સિદ્ધિ માટેની યુક્તિ છે અને તેમાં વિપર્યયશંકા નથી.

સ્યાદ્વાદી : પણ તેવું ન મનાય, કારણ કે યુક્તિઓ તો ગ્રાહ્યાકારાદિનું નિરાકરણ કરનાર હોવાથી નિશ્ચયરૂપ છે, જ્યારે અદ્વયજ્ઞાન તો નિર્વિકલ્પરૂપ (નિશ્ચયવિકલ્પથી રહિત) છે, તો આવા નિર્વિકલ્પને નિશ્ચાયક યુક્તિઓરૂપ શી રીતે કહેવાય ? (એટલે યુક્તિમાં વિપરીત આશંકા થશે જ અને તેથી તેના દ્વારા તત્ત્વવ્યવસ્થા ન જ થાય...)

આમ તો બોધરૂપ તમામ વસ્તુઓ વિશે, વિપરીત આશંકા ઊભી થવાથી, પ્રતિનિયત વ્યવહાર જ નહીં થાય અને તેથી તો વ્યવહારના ઉચ્છેદની આપત્તિ આવશે જ...

આમ, પુષ્કળ દોષો આવતા હોવાથી, તમારી બધી વાત અસાર જણાઈ આવે છે...

❖ જ્ઞાનાદૈતમતે બ્રાહ્મિબીજની પણ અસંગતિ ❖

(૧૯૪) અરે, જ્ઞાનાદ્વૈતવાદી યોગાચાર ! તમારા મતે તો બ્રાહ્મિનીજ જેવું કોઈ તત્ત્વ જ નથી...
તે આ પ્રમાણે - તમે બ્રાહ્મિનીજ તરીકે કોને માનો છો ? (૧) શુદ્ધબોધને, કે (૨) તે સિવાય કોઈ
અલગ તત્ત્વને ?

(૧) શુદ્ધબોધને તો તમે બ્રાંતિબીજ તરીકે માનતા જ નથી અને માનો, તો કોઈ અબ્રાન્ત બોધ જ નહીં થટે, કારણ કે બધા બોધો શુદ્ધ બોધરૂપ છે અને તેને જ તમે બ્રાન્તિનું બીજ માની લીધું (તો પછી તે બોધ અબ્રાન્ત શી રીતે રહે ?)

ગ્રાહ્યસ્યાયં ગ્રાહકઃ ઇતિ ગ્રાહકરૂપપ્રતિષેધોઽયુક્તઃ, તદાત્મકત્વેન જ્ઞાનસ્યૈવ પ્રતિષેધા-
પત્તેઃ ॥

(૧૧૫) કિञ્ચ કથં પુનરિદં વ્યજ્ઞાયિ ભવતા યથેદં વિજ્ઞાનં વ્યતિરિક્તગ્રાહકા-
કારવિકલમિતિ ? ન તાવત્ તદનુભવ એવ નિમિત્તમ્, તસ્ય વૈપરીત્યેન પ્રવૃત્તેઃ, આવિદ્વ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અયોગશ્ચ તસ્યૈવ-બોધમાત્રસ્ય તત્ત્વાત્-ધ્રાન્તિબીજત્વાત્ । બોધભિન્નધ્રાન્તિબીજભાવે તુ કો
દોષ ઇત્યાહ-બાહ્યસિદ્ધિરેવ । એવં ચ-ઉક્તનીત્યાઽનુભૂત્યાદિસિદ્ધે બાહ્યગ્રાહ્યભાવે કિમિત્યાહ-
નાસ્ય ગ્રાહ્યસ્યાયં ગ્રાહક ઇતિ-એવં પૂર્વપક્ષગ્રન્થે ગ્રાહકરૂપપ્રતિષેધોઽયુક્તઃ । કુત ઇત્યાહ-
તદાત્મકત્વેન-બાહ્યગ્રાહ્યાત્મકત્વેન જ્ઞાનસ્યૈવ પ્રતિષેધાપત્તેઃ કારણાત્ ॥

કિञ્ચ કથં પુનરિદં વ્યજ્ઞાયિ-વિજ્ઞાતં ભવતા યથેદં વિજ્ઞાનં વ્યતિરિક્તગ્રાહકાકાર-
વિકલમિતિ ? ન તાવત્ તદનુભવ એવ-અધિકૃતવિજ્ઞાનાનુભવ એવ નિમિત્તં તદ્વિજ્ઞાન ઇતિ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૨) હવે જો, બોધથી કોઈ જુદા તત્ત્વને બ્રાન્તિબીજ તરીકે માનો, તો તો તે જુદા તત્ત્વ તરીકે
બાહ્યાર્થની જ સિદ્ધિ થશે... (એ તો તમારા માટે મૂલમાન્યતાપ્રહારક દોષ છે.)

આમ, બાહ્ય ગ્રાહ્ય પદાર્થ જ્યારે અનુભૂતિ આદિથી સિદ્ધ હોય, ત્યારે, પૂર્વપક્ષમાં તમે જે કહ્યું
હતું કે - “આ ગ્રાહ્યનું, આ ગ્રહણ કરનાર નથી” - એવો ગ્રાહકરૂપનો પ્રતિષેધ કરવો બિલકુલ યુક્ત
નથી. તેનું કારણ એ કે, જ્ઞાન બાહ્યગ્રાહીરૂપ છે, બાહ્યાર્થના ગ્રાહકરૂપ છે (તદાત્મકત્વેન=બાહ્યગ્રાહ્યા-
ત્મકત્વેન બાહ્યગ્રાહી-આત્મકત્વેન=બાહ્યગ્રાહકાત્મકત્વેન) એટલે તો ગ્રાહકના નિષેધથી ગ્રાહકરૂપ જ્ઞાનનો
જ નિષેધ થઈ જાય ! જે બિલકુલ યોગ્ય નથી.

એટલે ગ્રાહકરૂપનો નિષેધ ન કરવો. જ્ઞાનને ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકરૂપ જ માનવું, અદ્વયરૂપ નહીં.

❖ વ્યતિરિક્ત ગ્રાહકાકારની વિકલતા અસંગત ❖

(૧૮૫) બીજી વાત, તમે શી રીતે જાણ્યું કે આ વિજ્ઞાન વ્યતિરિક્ત ગ્રાહકાકારથી વિકલ=
રહિત છે ?

બૌદ્ધ : અધિકૃત વિજ્ઞાનનો અનુભવ જ, તેવું જાણવામાં નિમિત્ત છે (અર્થાત્, તે અનુભવથી
જ જણાઈ જાય છે કે, અધિકૃત વિજ્ઞાન જુદા એવા ગ્રાહકાકારથી રહિત છે.)

❖ અહીં જ્ઞાનને ગ્રાહ્યરૂપ માની લેવાનું તાત્પર્ય એ નથી કે જ્ઞાનને ગ્રાહ્ય-અર્થરૂપ માની લેવું... તાત્પર્ય એ
કે, જ્ઞાન જ્યારે બીજા જ્ઞાનનો વિષય બને કે પોતે જ પોતાને વિષય કરે, ત્યારે તે ગ્રાહ્ય બને અને તે જ તેનું ગ્રાહ્યરૂપ
છે... અને જ્ઞાનનું ગ્રાહકરૂપ તો સ્પષ્ટ જ છે...

૧. ‘પ્રતિષેધો યુક્તઃ’ ઇતિ પાઠસ્યાશુદ્ધિઃ પૂર્વમુદિતે, અત્ર D-પ્રતાનુસારેણ । ૨. ‘સિદ્ધેર્બાહ્યો’ ઇતિ ડ-પાઠઃ ।

૩. પૂર્વમુદિતે ‘વિજ્ઞાનં’ ઇતિ પાઠો નોપલભ્યતે, અત્ર G-1-પ્રતાનુસારેણ વિન્યસ્તઃ ।

દજ્ઞનાદિસિદ્ધત્વાત્ । (૧૯૬) વસ્તુસ્થિત્યા તત્ તથેતિ તથાસ્વભાવત્વાત્ જ્ઞાયત એવેતિ
ચેત્, તત્ તથેતિ કુતોઽયમામવાદઃ ? પ્રતિભાસમાનાકારશૂન્યતેતિ ચાપૂર્વા વસ્તુસ્થિતિ-
સ્તથાસ્વભાવત્વાભિધાનં ચ । (૧૯૭) કિંચ્ચ ન ચ વસ્તુસ્થિત્યાઽપિ વ્યતિરિક્તગ્રાહકા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કુત્ત ઇત્યાહ-તસ્ય-તદનુભવસ્ય વૈપરીત્યેન પ્રવૃત્તેઃ-વ્યતિરિક્તગ્રાહકાકારત્વેન પ્રવૃત્તેઃ । પ્રવૃત્તિશ્ચ
આવિદ્વદજ્ઞનાદિસિદ્ધત્વાત્ । વસ્તુસ્થિત્યા તત્-વિજ્ઞાનં તથેતિ-વ્યતિરિક્તગ્રાહકાકારવિકલ-
મિતિ તથાસ્વભાવત્વાત્-વ્યતિરિક્તગ્રાહકાકારવિકલસ્વભાવત્વાત્ જ્ઞાયત એવ । ઇતિ ચેત્,
એતદાશઙ્ક્યાહ-તત્ તથેતિ કુતોઽયમામવાદઃ ? તથા પ્રતિભાસમાનાકારશૂન્યતેતિ ચાપૂર્વા
વસ્તુસ્થિતિઃ । તથા તથાસ્વભાવત્વાભિધાનં ચ અપૂર્વમેવ । કિંચ્ચ નેત્યાદિ । ન ચ વસ્તુ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સ્યાદ્વાદી : તેવું ન મનાય, કારણ કે વિજ્ઞાનનો અનુભવ તો જુદા એવા ગ્રાહકાકારરૂપે જ પ્રવર્તે
છે, એવું વિદ્વાનથી લઈને અંગના સુધીના તમામ પ્રાણીઓને સિદ્ધ છે. (દરેકને, કોઈકના ગ્રહણ
કરવારૂપે જ જ્ઞાનનો અનુભવ થાય છે.) તો આવા ગ્રાહકાકારવાળા અનુભવથી શી રીતે જણાય કે
અધિકૃત વિજ્ઞાન ગ્રાહકાકાર વિનાનું છે ? ઊલટાનું તેવા અનુભવથી તો ગ્રાહકાકારવાળા વિજ્ઞાનની
જ સાબિતી થાય...

(૧૯૬) બૌદ્ધ : વસ્તુસ્થિતિથી (=વાસ્તવિકતાથી) તે વિજ્ઞાન વ્યતિરિક્ત ગ્રાહકાકારથી વિકલ
છે, એટલે તેના તેવા (=વ્યતિરિક્ત ગ્રાહકાકારથી વિકલ રહેવાના) સ્વભાવથી તે જણાઈ જ આવે છે.

(આશય એ કે, વિજ્ઞાનનો તેવો સ્વભાવ જ છે કે જેથી તે ગ્રાહકાકારથી વિકલરૂપે જણાય છે...)

સ્યાદ્વાદી : સ્વભાવથી જણાવવાની વાત હમણા બાજુ પર મૂકો. પહેલા તો એ કહો કે, વિજ્ઞાન
તે ગ્રાહકાકારથી વિકલ છે - એવો આમવાદ તમે ક્યાંથી લાવ્યા ? (અર્થાત્ તેવું કોઈ આપ્તપુરુષનું
વચન નથી, એટલે તેને યથાર્થ ન માની લેવાય..)

બીજી વાત, વિજ્ઞાનમાં જે ગ્રાહકાકાર ભાસે છે, તેનાથી જ તે વિજ્ઞાનને તમે શૂન્ય કહો છો,
આ તો તમારી કોઈ અપૂર્વ જ વસ્તુવ્યવસ્થા છે ! (આ કટાક્ષવચન છે. કહેવાનો ભાવ એ કે, ઘડામાં
લાલ રંગ જણાતો હોય, તો તેને લાલ રંગવાળો જ માનવો જોઈએ. તેમ વિજ્ઞાનમાં ગ્રાહકાકાર સ્પષ્ટપણે
અનુભવાતો હોય, તો તેને ગ્રાહકાકારવાળું જ માનવું જોઈએ. છતાં પણ તમે તેનાથી વિકલ કહો,
તો તેમાં તમારી બુદ્ધિનું જ પ્રદર્શન છે.)

ત્રીજી વાત, વિજ્ઞાનમાં ગ્રાહકાકાર ભાસે છે. તો પણ વિજ્ઞાનને ગ્રાહકાકાર વિનાના સ્વભાવવાળું
કહેવું તે પણ અપૂર્વ જ છે. (અગ્નિનો ઉષ્ણસ્વભાવ અનુભવસિદ્ધ હોવા છતાં અગ્નિને અનુષ્ણસ્વભાવી
કહેવો જેમ મિથ્યા છે, તેમ અહીં પણ સમજવું...)

૧. 'સ્થિતિસ્તત્તથાસ્વ' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. 'ધ્યાનં વાઽપૂર્વ' ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૩. 'કિંચ્ચ નેત્યાદિ' ઇતિ ઙ-
પાઠઃ ।

કારશૂન્યત્વે સતિ તત્ તથેતિ યુક્તમ્ । (૧૧૮) એવં હિ તચ્છૂન્યત્વં તસ્ય સ્યાત્, યદ્યસૌ તત્ર ન ભવેત્ । ન ચાન્યત્રાભવતસ્તત્રાભવનં ન્યાય્યમિત્યન્યત્ર તત્સિદ્ધિઃ, (૧૧૯)

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સ્થિત્યાઽપિ-ન ચ તત્ત્વનીત્યાઽપિ વ્યતિરિક્તગ્રાહકાકારશૂન્યત્વે ઇતિ વ્યતિરિક્તસ્ય ગ્રાહકઃ સ એવાકારઃ તેન શૂન્યત્વં તસ્મિન્ સતિ તત્-વિજ્ઞાનં તથેતિ યુક્તં-વ્યતિરિક્તગ્રાહકાકાર-વિકલમિતિ યુક્તમ્ । કથં ન યુક્તમિત્યાહ-એવં યસ્માત્ તચ્છૂન્યત્વં-વ્યતિરિક્તગ્રાહકાકાર-શૂન્યત્વં તસ્ય-વિજ્ઞાનસ્ય સ્યાત્-ભવેત્, યદ્યસૌ-વ્યતિરિક્તગ્રાહકાકારઃ તત્ર-વિજ્ઞાને ન ભવેત્ । ન ત્વિત્યમેવૈતદિત્યાશઙ્ક્યાહ-ન ચાન્યત્ર-વિજ્ઞાનાન્તરેઽભવતઃ-અસતઃ તત્ર-અધિકૃતવિજ્ઞાને-ઽભવનં ન્યાય્યમ્ ।¹⁰⁹ ન હિ શશવિષાણસ્ય ક્વચિદભાવઃ,¹¹⁰ ન યત્રાસૌ તત્ર શશવિષાણભાવપ્રસન્નાત્ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

આ બધા કારણોથી, વિજ્ઞાનને ગ્રાહકાકારથી શૂન્ય કહેવાની વાત મિથ્યા જણાઈ આવે છે.

❖ વસ્તુસ્થિતિએ પણ વ્યતિરિક્તગ્રાહકાકારવિકલતા અસંગત ❖

(૧૮૭) બરેબર તો જ્ઞાન ગ્રાહકાકાર રહિત હોય, તો પણ 'જ્ઞાન ગ્રાહકાકાર રહિત છે' એમ કહેવું બરાબર નથી.

પ્રશ્ન : પણ કેમ ?

ઉત્તર : તે ત્યારે જ કહી શકાય કે જ્યારે જ્ઞાનમાં ગ્રાહકાકાર ન હોય.

પ્રશ્ન : ગ્રાહકાકાર ન હોય તો વાંધો શું ?

ઉત્તર : જ્ઞાનમાં ગ્રાહકાકાર નથી તેવું નથી. (છે જ...)

પ્રશ્ન : કઈ રીતે ?

(૧૮૮) ઉત્તર : કારણ કે જે ક્યાંક હોય તેનો જ અન્યત્ર નિષેધ થાય. જે ક્યાંય નથી તેવા બરવિષાણાદિનો નિષેધ કોઈ નિયત સ્થાનમાં ન થાય.. જો નિયત સ્થાનમાં બરવિષાણાભાવ કહો તો બીજે બરવિષાણનો ભાવ થઈ જશે... તેમ અહીં ગ્રાહકાકારનો નિષેધ કરશો, તો અન્ય જ્ઞાનમાં (જ્યાં નિષેધ નથી કરતાં ત્યાં) ગ્રાહકાકારની સિદ્ધિ થઈ જશે.

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

109. ન હિ શશવિષાણસ્ય ક્વચિદભાવ ઇતિ । ન-નૈવ હિ:-યસ્માદ્દશવિષાણસ્ય-તુચ્છરૂપસ્ય ક્વચિત્-પ્રતિનિયતે પ્રદેશેઽભાવઃ સાધ્યતે । શશવિષાણસ્યાત્ર પ્રદેશેઽભાવો વર્તત ઇતિ ન ક્વચિત્ પ્રતિ-પાદયતીત્યર્થઃ । કુત ઇત્યાહ- 110. ન યત્રાસૌ તત્ર શશવિષાણભાવપ્રસન્નાદિતિ । ન યત્ર તુ પ્રદેશે અસૌ-સ્વરવિષાણાભાવઃ તત્ર શશવિષાણસ્ય ભાવપ્રસન્નાત્ । પ્રતિનિયતે પ્રદેશે શશશુદ્ધસ્યાભાવે સાધિતે સતિ

૧. 'ચાન્યત્રાભવતઃ' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. 'ભાવઃ યત્રાસૌ' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. 'પ્રદેશેઽભાવઃ અસૌ' ઇતિ ક-પાઠઃ ।

તત્કલ્પિતાભવને તુ તત્ર તદિતરભવનાપત્તિઃ । (૨૦૦) કલ્પિતવાસ્તવતદાકારશૂન્યં

❖ વ્યાખ્યા ❖

ઇતિ-¹¹¹એવમન્યત્ર-વિજ્ઞાનાન્તરે તત્સિદ્ધિઃ-વ્યતિરિક્તગ્રાહકાકારસિદ્ધિઃ । તત્સિદ્ધૌ ચાનિવારિતં વ્યતિરિક્તં ગ્રાહ્યમિત્યર્થઃ । આશઙ્કાન્તરનિરાસાયાહ-¹¹²તત્કલ્પિતાભવને તુ સ ચાસૌ કલ્પિતશ્ચ તત્કલ્પિતઃ તસ્યાભવનં તસ્મિન્ । એતદુક્તં ભવતિ-તસ્ય-વ્યતિરિક્તગ્રાહકાકારસ્ય કલ્પિતસ્ય-અતાત્ત્વિકસ્ય, અન્યત્ર વિજ્ઞાનાન્તર ઇતિ પ્રક્રમઃ, અભવને પુનરભ્યુપગમ્યમાને તત્ર-અધિકૃતવિજ્ઞાન ઇતિ સામર્થ્યમ્ । કિમિત્યાહ-તદિતરભવનાપત્તિઃ સામર્થ્યદિવાધિકૃતવિજ્ઞાનેઽકલ્પિતવ્યતિ-

❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖

એટલે જેમ શશવિષાણનો પ્રતિનિયત દેશમાં અભાવ કહેવાથી તે સિવાયના સ્થળમાં તેનો ભાવ માનવો પડે, તેમ ગ્રાહકાકારનો પણ, બુદ્ધાદિના સંબંધી પ્રતિનિયત કોઈક જ્ઞાનમાં અભાવ સાધવાથી તો, તે સિવાયના આપણા જ્ઞાનમાં તે ગ્રાહકાકારનો નિયમા ભાવ માનવો પડશે. (પ્રતિનિયત સ્થળે કહેવાતો અભાવ, તે સિવાયના સ્થળે તેનો ભાવ સૂચવે છે - એ નિયમ અહીં ખાસ ધ્યાનમાં રાખવો...)

અને એટલે તો આપણા જેવાના વિજ્ઞાનમાં વ્યતિરિક્ત ગ્રાહકાકાર જ સિદ્ધ થશે (અર્થાત્ આપણું જ્ઞાન ગ્રાહકાકારવાળું જ સિદ્ધ થશે.) અને ગ્રાહકાકાર સિદ્ધ થવાથી તો, તે વિજ્ઞાનથી જુદો ગ્રાહ્યાર્થ પણ સિદ્ધ થશે જ. (વિજ્ઞાન ગ્રહણ કરનાર છે, તો કોનું ગ્રહણ કરનાર ? તો કે - ગ્રાહ્ય અર્થનું, એમ ગ્રાહ્યાર્થ સિદ્ધ થાય જ.)

એટલે જ અમે કહીએ છીએ કે, ગ્રાહ્યનો અપલાપ કરવાનું તમે રહેવા દો...

❖ કલ્પિતગ્રાહકાકારના નિષેધમાં તો વાસ્તવિક ગ્રાહકાકારની આપત્તિ ❖

(૧૯૯) બૌદ્ધ : આપણા જ્ઞાનમાં જે ગ્રાહકાકાર જણાય છે, તે કલ્પિત-અતાત્ત્વિક છે અને તે કલ્પિત-અતાત્ત્વિક ગ્રાહકાકારનો જ બુદ્ધજ્ઞાનમાં અભાવ સિદ્ધ કરાઈ રહ્યો છે... એટલે બુદ્ધજ્ઞાનમાં વ્યતિરિક્તગ્રાહકાકારવિકલતા પણ સિદ્ધ થઈ જશે અને આપણા જ્ઞાનમાં વાસ્તવિક ગ્રાહકાકાર માનવાની આપત્તિ પણ નહીં આવે...

❖ વિવરણમ્ ❖

પ્રદેશાન્તરે શશવિષાણાભાવસ્યાભાવાત્ શશવિષાણભાવઃ સ્યાત્ । એવમત્ર વાર્તાન્તિકયોજના કાર્યા-સ્વરવિષાણપ્રચ્છ્યો વ્યતિરિક્તગ્રાહકાકારઃ પરમતે તસ્ય બુદ્ધાદિસમ્બન્ધિનઃ પ્રતિનિયતે ક્વાપિ જ્ઞાનેઽભાવે સાધયિતુમુપક્રાન્તે સતિ અન્યજ્ઞાનેષુ અર્વાગ્દર્શિસમ્બન્ધિષુ નિયમાદ્ ભાવઃ સ્યાદિતિ । અત એવાહ- 111. અન્યત્ર વિજ્ઞાનાન્તરે તત્સિદ્ધિરિતિ । વિજ્ઞાનાન્તરેઽર્વાગ્દર્શનપ્રમાતૃસમ્બન્ધિનિ ॥

112. તત્કલ્પિતાભવને ત્યતિ । અયમભિપ્રાયઃ-અર્વાગ્દર્શનપ્રમાતૃસમ્બન્ધિષુ વિજ્ઞાનેષુ યઃ પરિકલ્પિતો વર્તતે આકારસ્તસ્યાભાવો બુદ્ધાદિવિજ્ઞાને સાધ્યતે ઇતિ કદાચિદભ્યુપગમો ભવિષ્યતિ પરસ્ય ॥

૧. અસ્મિન્નેવ પૃષ્ઠે । ૨. 'બુદ્ધાદિવિજ્ઞાને સાધ્યતે નિયતે ક્વાપિ જ્ઞાને' ઇતિ રૂ-પાઠઃ । ૩. 'કલ્પિતો ભ(?)વત્તે' ઇતિ ચ-પાઠઃ ।

તદિતિ ચેત્, ન, તતોઽન્યસ્વભાવત્વાભાવે એતત્ । (૨૦૧) ન ચ તુચ્છાન્યસ્વભાવત્વમસ્ય,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

રિક્તગ્રાહકાકારભવનાપત્તિઃ । ¹¹³ ન કલ્પિતાભાવોઽકલ્પિતતદ્ભાવમન્તરેણેતિ ભાવનીયમ્ । તથાહિ-
કલ્પિતો નામાસન્નભાવો ન કિञ્ચિત્ । સ ચ યથાઽનધિકૃતવિજ્ઞાને એવમધિકૃતવિજ્ઞાનેઽપિ ।
અતો ન તાત્ત્વિકસ્ય તસ્ય વ્યતિરિક્તગ્રાહકાકારસ્યાભાવેઽધિકૃતવિજ્ઞાને તસ્ય કલ્પિતસ્યાભાવઃ
સિધ્યતીતિ ભાવનીયમ્ । કલ્પિતેત્યાદિ । કલ્પિત-વાસ્તવૌ ચ તૌ તદાકારૌ ચ પ્રક્રમાદ્
વ્યતિરિક્તગ્રાહકાકારૌ ચેતિ વિગ્રહસ્તાભ્યાં શૂન્યં તત્-અધિકૃતં વિજ્ઞાનમ્ । ઇતિ ચેત્, એતદા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સ્વાદ્વાદી : અરે વાહ ! બહુ સરસ ! આવું કહેવાથી તો તમે, બુદ્ધજ્ઞાનમાં વાસ્તવિક ગ્રાહકાકાર
જ કહી દીધો ! (સિદ્ધ કરવા ગયા ગ્રાહકાકારનો અભાવ અને સિદ્ધ થઈ ગયો ગ્રાહકાકારનો ભાવ...
છે ને પૂર્વાપરવિચારણા વિનાનું તમારું કથન !)

(હવે વાસ્તવિક ગ્રાહકાકાર હોવાની આપત્તિ શી રીતે આવે તે વિચારીએ -)

તમે બુદ્ધજ્ઞાનમાં, કલ્પિત ગ્રાહકાકારનો અભાવ કહ્યો. હવે આ કલ્પિતનો અભાવ, વાસ્તવિક
ગ્રાહકાકારનાં અસ્તિત્વ વિના ન જ હોય. (આશય એ કે, બુદ્ધજ્ઞાનમાં કલ્પિત ગ્રાહકાકાર નથી -
એનો અર્થ જ એ થાય કે, તેમાં કલ્પિતગ્રાહકાકાર નથી પણ વાસ્તવિક ગ્રાહકાકાર છે અને તેથી તો
બુદ્ધજ્ઞાનમાં વાસ્તવિક ગ્રાહકાકાર જ સિદ્ધ થઈ જાય...)

વળી, કલ્પિત એટલે તો અસત્-અભાવ... અર્થાત્ તેવું કશું છે જ નહીં... જો બુદ્ધજ્ઞાનમાં
તાત્ત્વિક ગ્રાહકાકાર ન હોય, તો અભાવ જેમ આપણા જ્ઞાનમાં છે, તેમ બુદ્ધજ્ઞાનમાં પણ છે જ. એટલે
બુદ્ધજ્ઞાનમાં તાત્ત્વિક ગ્રાહકાકાર માન્યા વિના કલ્પિત ગ્રાહકાકારનો અભાવ સિદ્ધ ન થાય...

એટલે બૌદ્ધો તમારી વાત ઉચિત જણાતી નથી.

(૨૦૦) બૌદ્ધ : બુદ્ધવિજ્ઞાનને અમે કલ્પિત અને વાસ્તવિક બંને પ્રકારના ગ્રાહકાકારથી શૂન્ય
માનીશું (એટલે તેમાં વાસ્તવિક ગ્રાહકાકાર નહીં માનવો પડે અને ગ્રાહકાકારની વિકલતા પણ નિર્બાધ
સિદ્ધ થઈ જશે.)

સ્વાદ્વાદી : તમારી આ વાત પણ વિચારણાશૂન્ય જણાઈ આવે છે. જુઓ, અધિકૃત વિજ્ઞાન

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

113. ન કલ્પિતાભાવોઽકલ્પિતતદ્ભાવમન્તરેણેતિ ભાવનીયમિતિ । ન-નૈવ કલ્પિતસ્ય-વ્યતિરિક્ત-
ગ્રાહકાકારસ્ય સમ્બન્ધી અભાવોઽકલ્પિતતદ્ભાવં-પારમાર્થિકગ્રાહકાકારભાવમન્તરેણ-વિના ભવતીતિ ભાવ-
નીયમ્ । કલ્પિતસ્ય ગ્રાહકાકારસ્યાધિકૃતવિજ્ઞાનેઽભાવેઽભ્યુપગમ્યમાને સામર્થ્યાદ્ વાસ્તવસ્ય તત્ર ભાવઃ
સ્યાદિતિ ॥

૧. 'નામાસન્ન' ઇતિ ડ-પાઠઃ । ૨. 'અભાવોઽપિ કલ્પિતઃ તદ્ભાવં' ઇતિ ક-પાઠઃ ।

યુક્તિવિરોધાત્, તદભાવે હિ તત્ તથા । (૨૦૨) ન ચ તદભાવસ્તદિતરાભાવે, કેનચિ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

શઙ્ક્યાહ-નેત્યાદિ । નેતિ પ્રતિષેધે । તત્ત્વમિતિ તાભ્યાં કલ્પિતવાસ્તવતદાકારાભ્યામ્ અન્ય-
સ્વભાવત્વાભાવેઽધિકૃતવિજ્ઞાનસ્ય એતત્-કલ્પિતવાસ્તવતદાકારશૂન્યત્વમ્ । અન્યસ્વભાવત્વમેવં
ભવતુ । કા નો હાનિરિત્યાશઙ્ક્યાહ-ન ચેત્યાદિ । ન ચ-નૈવ ¹¹⁴તુચ્છાન્યસ્વભાવત્વં ¹¹⁵તુચ્છાત્-
કલ્પિતાદ્ વ્યતિરિક્તગ્રાહકાકારાત્ અન્યસ્વભાવત્વં-વસ્તુનો વ્યતિરિક્તત્વં અસ્ય-અધિકૃત-
વિજ્ઞાનસ્ય । કુત્ત્વમિત્યાહ-યુક્તિવિરોધાત્ । એનમેવાહ તદભાવમિત્યાદિના । તદભાવે-તુચ્છ-
કલ્પિતવ્યતિરિક્તગ્રાહકાકારાભાવે સતિ યસ્માત્ તત્-અધિકૃતવિજ્ઞાનં તથેતિ તુચ્છાન્યસ્વભાવમ્ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(=બુદ્ધવિજ્ઞાન), કલ્પિત અને વાસ્તવિક બંને આકારથી અન્યસ્વભાવી હોય, તો જ તે તેમનાથી શૂન્ય
બને, અન્યથા નહીં. (અર્થાત્ કલ્પિત-વાસ્તવિક આકારથી શૂન્ય માનવા, તેમાં તદન્યસ્વભાવ માનવો
પડે, તે સિવાય તેમાં તેમની શૂન્યતા ન ધટે)

(૨૦૧) બૌદ્ધ : તો તેમાં તદન્યસ્વભાવ (=કલ્પિત-વાસ્તવિક આકારથી શૂન્ય હોવાનો સ્વભાવ)
માની લઈશું. તેમાં અમને કોઈ હાનિ નથી...

સ્યાદ્વાદી : પણ ઊભા રહો. ગ્રાહકાકાર તો તમારા મતે અપુષ્પ જેવો તુચ્છ છે, તો આવા તુચ્છ
ગ્રાહકાકારથી જુદા હોવાનો સ્વભાવ, અધિકૃત જ્ઞાનમાં ન જ માની શકાય. કારણ કે તેમાં યુક્તિનો
વિરોધ છે. (જુઓ, વિજ્ઞાન, તુચ્છ ગ્રાહકાકારથી જુદા સ્વભાવે ત્યારે જ સિદ્ધ થાય કે જ્યારે તેમાં
તુચ્છ ગ્રાહકાકારનો અભાવ અને વાસ્તવિક ગ્રાહકાકારનો ભાવ હોય...)

તેમાં યુક્તિવિરોધ શી રીતે ? તે ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે -

❖ તુચ્છાન્યસ્વભાવતાની અસંગતિ ❖

તુચ્છ-કલ્પિત એવો અતિરિક્ત ગ્રાહકાકારનો અભાવ હોય, તો તમે કહી શકો કે અધિકૃત
વિજ્ઞાન તુચ્છ ગ્રાહકાકારથી અન્યસ્વભાવી છે. (સીધી વાત છે કે, ઘટમાં પટનો અભાવ હોય તો જ
તેને પટાન્યસ્વભાવી કહી શકાય, તે સિવાય નહીં. તેમ અહીં પણ સમજવું...)

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

114. તુચ્છાન્યસ્વભાવત્વમિતિ । તુચ્છાદિ ગ્રાહકાકારાદન્યસ્વભાવં વિજ્ઞાનં તદૈવ સિદ્ધયતિ યદિ
તત્ર તસ્ય તુચ્છસ્યાભાવઃ વાસ્તવસ્ય ચ ભાવઃ સ્યાદિતિ ॥

115. તુચ્છાત્ કલ્પિતાદ્ વ્યતિરિક્તગ્રાહકાકારાદિતિ । ગ્રાહકાકારો હિ ભવતાં મતે તુચ્છો ગગના-
રવિન્દ્રપ્રખ્યસ્તતસ્તસ્માત્ કારણાદન્યત્વં ન ઘટતેઽધિકૃતવિજ્ઞાનસ્ય, વક્ષ્યમાણયુક્તિવિરોધાત્ ॥

૧. પૂર્વમુદ્રિતે 'ચ' इत्येतन्न दृश्यते । ૨. 'सकाशान्यत्वं' इति क-पाठः ।

દબાધિતત્વાત્ વિશેષાનુપપત્તેઃ । (૨૦૩) તસ્માદસંવ્યવહાર્ય એવ તુચ્છાભાવ ઇતિ ન તત્ર

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ન ત્વિત્યમેવૈતદિત્યાશઙ્ક્યાહ-ન ચેત્યાદિ । ન ચ-નૈવ તદભાવઃ-તુચ્છકલ્પિતવ્યતિરિક્તગ્રાહકા-
કારાભાવઃ તદિતરાભાવે-અતુચ્છકલ્પિતવ્યતિરિક્તગ્રાહકાકારાભાવે । કુતો નેત્યાહ-કેનચિદ-
બાધિતત્વાત્ તુચ્છકલ્પિતવ્યતિરિક્તગ્રાહકાકારાભાવસ્ય । એતદ્વાવનાયૈવાહ-વિશેષાનુપપત્તેઃ-
તુચ્છકલ્પિતવ્યતિરિક્તગ્રાહકાકારાભાવસ્ય । અયં હ્યધિકૃતવિજ્ઞાનેઽપ્યેવંવિધ એવ કથમેતદભાવઃ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૨૦૨) બૌદ્ધઃ : તો અમે તેમ કહી દઈશું કે, અધિકૃત વિજ્ઞાનમાં તુચ્છ-કલ્પિત ગ્રાહકાકારનો અભાવ છે. (હવે તો તે તુચ્છાન્યસ્વભાવી થઈ જશે ને ?)

સ્વાદ્વાદી : પણ અધિકૃત વિજ્ઞાનમાં, અતુચ્છ-અકલ્પિત એવો વ્યતિરિક્ત ગ્રાહકાકાર માન્યા વિના, તુચ્છ-કલ્પિત ગ્રાહકાકારનો અભાવ સિદ્ધ થઈ શકે નહીં (તુચ્છનો અભાવ બતાડવા અતુચ્છનું અસ્તિત્વ માનવું પડે. જેમ ઘટમાં અસત્ત્વનો અભાવ બતાડવા સત્ત્વનું અસ્તિત્વ...)

તેનું કારણ એ કે, તમારે તુચ્છ ગ્રાહકાકારનો અભાવ બતાવવો છે. હવે તેનો અભાવ બતાવવા, તેનો બાધ કરવો જરૂરી છે. તો બાધ કરવા, અતુચ્છ ગ્રાહકાકાર માનવો જ પડે. (અધિકૃત જ્ઞાનમાં વાસ્તવિક ગ્રાહકાકાર માનીએ, તો તેનાથી તુચ્છ ગ્રાહકાકારનો બાધ થઈ જાય. પણ તેવું ન માનો, તો કોઈનાથી પણ તે તુચ્છ ગ્રાહકાકારનો બાધ ન થવાથી, અધિકૃત જ્ઞાનમાં પણ તેવો તુચ્છ આકાર માનવો પડશે.)

આ જ વાતને જણાવવા ભાવાર્થ કહે છે -

તદ્વૃત્તાજ્ઞાનમાં તદભાવવૃત્તાનું જ્ઞાન પ્રતિબંધક છે. કલ્પિત=તુચ્છ=અભાવ. એટલે તુચ્છ જ્ઞાનનો (=ગ્રાહકાકારના અભાવનો) અભાવ હોવા માટે, ગ્રાહકાકાર (વાસ્તવિક) હોવો જોઈએ. જો ન હોય તો તુચ્છ ગ્રાહકાકારનો બાધ ન થવાથી તેનો અભાવ નહીં થાય અને તો પછી તે બુદ્ધજ્ઞાનને તુચ્છાન્યસ્વભાવી (તુચ્છથી જુદા સ્વભાવવાળો) શી રીતે કહેવાય ? એ બધું જરા શાંતિથી વિચારો...

તમારે બુદ્ધજ્ઞાનને, તુચ્છ ગ્રાહકાકારથી અન્યસ્વભાવી માનવું છે, પણ તેવું ત્યારે જ સિદ્ધ થાય કે જ્યારે વાસ્તવિક આકારનું અસ્તિત્વ હોય, (અન્યથા=) જો અસ્તિત્વ ન માનો, તો તુચ્છ-અતુચ્છ આકારમાં કોઈ વિશેષ જ નહીં રહે.

(આશય એ લાગે કે, જેમ ઘટના અભાવમાં ઘટાભાવનું હોવું, એ જ ઘટ-ઘટાભાવનો વિશેષ છે, એમ તુચ્છના અભાવમાં અતુચ્છનું અસ્તિત્વ હોય, તો જ તે બેનો વિશેષ છે, પણ બુદ્ધજ્ઞાનમાં

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

116. અયં હ્યધિકૃતવિજ્ઞાનેઽપ્યેવંવિધ એવેતિ । અયં-તુચ્છકલ્પિતવ્યતિરિક્તગ્રાહકાકારાભાવઃ
હિઃ-યસ્માત્ અધિકૃતવિજ્ઞાનેઽપિ-બુદ્ધાદિસમ્બન્ધિનિ એવમ્ભૂત એવ-યાદૃશોઽર્વાગ્દર્શિપ્રમાતૃજ્ઞાનેષુ ઇતિ કથં-
કેન પ્રકારેણ તસ્ય-તુચ્છકલ્પિતવ્યતિરિક્તગ્રાહકાકારાભાવસ્તત્ર-બુદ્ધાદિજ્ઞાને । ઇદમુક્તં ભવતિ-

વ્યતિરિક્તગ્રાહકાકારવૈકલ્યાવસાયોપાયઃ તદતત્સ્વભાવત્વાદિતિ પરિભાવ્યતામેતત્ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તત્ર, અસતિ ચૈતદભાવે કથમિદં તુચ્છાન્યસ્વભાવમિતિ પરિભાવ્યતામેતત્ । યત એવં તૈસ્માદ-
સંવ્યવહાર્ય એવ તત્ત્વચિન્તાયામ્ । કોઽસાવિત્યાહ-તુચ્છાભાવ ઇતિ । તુચ્છાભાવશ્ચ પરનીત્યા
વ્યતિરિક્તગ્રાહકાકારાભાવઃ । એવં ન તત્ર-અધિકૃતવિજ્ઞાને વ્યતિરિક્તગ્રાહકાકારવૈકલ્યા-
વસાયોપાયઃ પરનીત્યૈવેતિ નિર્દર્શિતમ્ । એતદેવાહ-તદતત્સ્વભાવત્વાત્ તસ્ય-અધિકૃત-
વિજ્ઞાનસ્યાતત્સ્વભાવત્વાત્, ¹¹⁷વ્યતિરિક્તગ્રાહકાકારાભાવાસ્વભાવત્વાદિત્યર્થઃ, ¹¹⁸સતોઽન્યત્રાભવત-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

તુચ્છના અભાવમાં પણ અતુચ્છ (=વાસ્તવિક) આકારનું અસ્તિત્વ ન માની, તમે તે બેના વિશેષનો
વિલોપ જ કરી દીધો, અર્થાત્ હવે તમારા મતે તે બેનો વિશેષ જ ન રહ્યો... તેની ઉપપત્તિ માટે
તુચ્છના અભાવમાં અતુચ્છ (=વાસ્તવિક) ગ્રાહકાકારનું અસ્તિત્વ માનવું જ રહ્યું અને તેથી તો તેમાં
ગ્રાહકાકાર જ સિદ્ધ થયો, તેની વિકલતા નહીં... અથવા એમાં અર્થ લેવો કે, જેમ અન્ય જ્ઞાનમાં
વાસ્તવિકાકાર ન હોવાથી તુચ્છાકાર છે, તેમ અધિકૃત જ્ઞાનમાં પણ વાસ્તવિકાકાર ન હોવાથી તુચ્છાકાર
રહેશે જ... બીજા જ્ઞાનોથી આ જ્ઞાનનો તેવો કોઈ વિશેષ નથી કે વાસ્તવિકાકાર ન હોવા છતાં તુચ્છાકાર
ન રહે.)

(૨૦૩) સાર : તેથી, વિજ્ઞાનમાં તમે જે (તુચ્છાભાવ=) વ્યતિરિક્ત ગ્રાહકાકારનો અભાવ
બતાવો છો, તે બિલકુલ વ્યવહારયોગ્ય નથી (અર્થાત્ તત્ત્વવિચારણાની પરીક્ષા પર, તે ઉત્તીર્ણ થતું
નથી...)

તેથી બુદ્ધવિજ્ઞાનમાં વ્યતિરિક્ત ગ્રાહકાકારનો અભાવ છે - એવું જાણવાનો, તમારા મતે પણ
કોઈ જ ઉપાય નથી. તેનું કારણ એ જ કે, બુદ્ધવિજ્ઞાનમાં (ઉપરોક્ત યુક્તિ પ્રમાણે) વ્યતિરિક્ત
ગ્રાહકાકારનો અભાવ હોવાનો સ્વભાવ જ નથી.

(ભાવ એ કે, અગ્નિનો ઉષ્ણસ્વભાવ છે, તો જાણી શકાય કે અગ્નિ ગરમ છે. તેમ બુદ્ધજ્ઞાનનો

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

તુચ્છકલ્પિતવ્યતિરિક્તગ્રાહકાકારાદન્યસ્વભાવં બુદ્ધજ્ઞાનં તદૈવ ભવતિ યદિ તત્ર વાસ્તવસ્યાકારસ્ય ભાવઃ
સ્યાત્; અન્યથા તુચ્છાતુચ્છયોર્વિશેષ એવ ન સ્યાદિતિ ॥

117. વ્યતિરિક્તગ્રાહકાકારાભાવાસ્વભાવત્વાદિતિ । વ્યતિરિક્તગ્રાહકાકારસ્યાભાવો વ્યતિરિક્ત-
ગ્રાહકાકારાભાવઃ, ન સ્વભાવોઽસ્વભાવઃ, વ્યતિરિક્તગ્રાહકાકારાભાવોઽસ્વભાવો યસ્ય જ્ઞાનસ્ય તત્ તથા
તદ્ભાવઃ-તત્ત્વં તસ્માત્ ॥

118. સતોઽન્યત્રાભવતસ્તદભાવસ્વભાવત્વસિદ્ધેરિતિ । તસ્ય-ગ્રાહકાકારસ્યાભાવસ્તદભાવઃ તદભાવઃ

૧. 'તસ્માદસૌ વ્યવ૦' ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૨. 'તુચ્છકાલ્પ્યન્તવ્યતિરિક્ત૦' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. પૂર્વમુદ્રિતે 'અભાવઃ'
ઇત્યશુદ્ધપાઠઃ, અત્ર તુ N-પ્રતાનુસારેણ શુદ્ધિઃ કૃતા ।

(૨૦૪) કિઞ્ચૈવં પરિકલ્પિતાદ્વયરૂપત્વે તત્ત્વતોઽનુભયરૂપત્વાસિદ્ધિરેવ, સ્વાત્મ-સંવેદનાત્ કર્તૃકર્મભાવોપપત્તેઃ, અન્યથા તદયોગાત્ । ન હ્યાત્મન આત્મનાઽવેદને સ્વસંવેદનં

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સ્તદભાવસ્વભાવત્વસિદ્ધેઃ ઇતિ પરિભાવ્યતામેતત્ ॥

કિઞ્ચૈત્યાદિ । કિઞ્ચાયમપરો દોષઃ । એવં પરિકલ્પિતાદ્વયરૂપત્વેઽપિ સતિ યથા ભવતોક્તં તથા । કિમિત્યાહ-તત્ત્વતઃ-પરમાર્થેન અનુભયરૂપત્વાસિદ્ધિરેવ । કથમિત્યાહ-સ્વાત્મ-સંવેદનાત્-સ્વાત્મસંવેદનેન, વિજ્ઞાનસ્યેતિ પ્રક્રમઃ, કર્તૃકર્મભાવોપપત્તેઃ । ઇત્યં ચૈતદઙ્ગીકર્તવ્ય-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

વ્યતિરિક્તગ્રાહકાકારના અભાવરૂપ સ્વભાવ હોય, તો જાણી શકાય કે તે તેવા આકારથી રહિત છે. પણ તેવો સ્વભાવ ન ઘટવાથી તેવું જણાતું નથી...

પ્રશ્ન : પણ તેવો સ્વભાવ શી રીતે સિદ્ધ થાય ?

ઉત્તર : જુઓ, તેવો વ્યતિરિક્ત ગ્રાહકાકાર, આપણા જેવાના વિજ્ઞાનમાં વિદ્યમાન હોય અને પછી તેનો બુદ્ધવિજ્ઞાનમાં અભાવ બતાવાય, તો તે બુદ્ધવિજ્ઞાન, વ્યતિરિક્તગ્રાહકાકારનાં અભાવરૂપ સ્વભાવવાળું છે, એવું સિદ્ધ થાય..

પણ તમારા મતે તેવું કશું ન ઘટવાથી, તેવો સ્વભાવ સિદ્ધ થતો નથી અને એટલે જ તેમાં તે આકારની વિકલતા પણ જણાય નહીં.

એટલે હે બૌદ્ધો ! આ બધી વાત ખૂબ જ એકાગ્ર થઈને વિચારો...

નિષ્કર્ષ : એટલે ગ્રાહ્ય-ગ્રાહક આકારની વિકલતા બતાવીને, વિજ્ઞાનને આકારદ્વયથી રહિત-અદ્વયરૂપ સાબિત કરવું તે માત્ર કલ્પનારૂપ જ છે. બાકી વાસ્તવિક યુક્તિએ તેવું કશું ઘટતું નથી.

❖ પરિકલ્પિત અદ્વયમતે પણ ઉભયરૂપતા અનિવાર્ય ❖

(૨૦૪) બીજી વાત, વિજ્ઞાનને તમે પરિકલ્પિત આકારદ્વયથી શૂન્ય માનો, અદ્વયરૂપ માનો, તો પણ તેમાં વાસ્તવિક રીતે અનુભયરૂપતાની સિદ્ધિ ન જ થાય.

તેનું કારણ એ કે, વિજ્ઞાન તે પોતે પોતાનું સંવેદન કરે છે અને તો (જેમ ઘટજ્ઞાન ઘટનું સંવેદન કરતું હોવાથી ઘટ કર્મ અને પોતે કર્તા બને, તેમ જ્ઞાન પણ, પોતે જ પોતાનું સંવેદન કરતું હોવાથી, પોતે કર્મ અને કર્તા બને અને તેથી તો) વિજ્ઞાનમાં કર્તૃ-કર્મભાવ એમ ઉભયરૂપતા જ સિદ્ધ થઈ જાય (તો તેને અનુભયરૂપ શી રીતે મનાય ?)

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

સ્વભાવો યસ્ય તત્ તથા તદ્ભાવઃ-તત્ત્વં તસ્ય સિદ્ધિઃ-નિષ્પત્તિઃ તસ્માત્ । કીદૃશસ્ય તસ્ય ગ્રાહકાકારસ્યેત્યાહ-સતઃ-વિદ્યમાનસ્યાન્યત્ર-જ્ઞાનાન્તરેઽર્વાર્ગદર્શિસમ્બન્ધિનિ અભવતઃ-અવિદ્યમાનસ્ય સામર્થ્યાદધિકૃતવિજ્ઞાને ॥

નામ । વેદને તુ તચ્ચિત્રસ્વભાવતા, તસ્યૈવ ગ્રાહ્યગ્રાહકરૂપત્વાદિતિ । (૨૦૫) સ્વાત્મનિ ક્રિયાવિરોધ ઇતિ ચેત્, ન, તથાઽનુભવે તદસિદ્ધેઃ । કથં તદસિદ્ધિરિતિ ચેત્, વિરોધે

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

મિત્યાહ-અન્યથા-એવમનમ્બુપગમે તદયોગાત્-સ્વાત્મસંવેદનાયોગાત્ । એતદેવ ભાવયતિ ન હીત્યાદિના । ન યસ્માત્ આત્મનઃ-વિજ્ઞાનાત્મનઃ આત્મનૈવ અવેદને સતિ । કિમિત્યાહ-સ્વસંવેદનં નામ । વેદને તુ સ્વાત્મનઃ કિમિત્યાહ-તચ્ચિત્રસ્વભાવતા, પ્રક્રમાદ્ વિજ્ઞાનસ્ય ચિત્રસ્વભાવતા । કુત્તરિત્યાહ-તસ્યૈવ-વિજ્ઞાનાત્મનો ગ્રાહ્યગ્રાહકરૂપત્વાદિતિ । સ્વાત્મનિ ક્રિયાવિરોધ ઇતિ ચેત્ । ન હિ સુશિક્ષિતોઽપિ કશ્ચિત્ સ્વં સ્કન્ધમારોહતિ । એતદાશઙ્ક્યાહ-ન-નૈતદેવં તથાઽનુભવે-સ્વસંવિદિત્વેન સ્વાત્મનાઽનુભવે સતિ તદસિદ્ધેઃ-સ્વાત્મનિ ક્રિયાવિરોધાસિદ્ધેઃ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પ્રશ્ન : (અન્યથા=) જો તેમાં તેવો કર્તૃ-કર્મભાવ ન માનીએ તો વાંધો શું ?

ઉત્તર : વાંધો એ જ કે, તે પોતે પોતાનું સંવેદન કરે એવું સંગત થશે નહીં. (પોતે કર્તા અને કર્મ હોય તો જ તે પોતાનું સંવેદન કરી શકે, અન્યથા નહીં...)

એટલે પહેલા તો એ નક્કી કરો કે, તે વિજ્ઞાન પોતાનું સંવેદન (૧) કરે છે, કે (૨) નહીં ?

(૨) જો ન કરે, તો તેને 'સ્વસંવેદન'રૂપ શી રીતે કહેવાય ? પોતા દ્વારા જ પોતાનું વેદન ન કરનાર સ્વસંવેદન કહી શકાય નહીં. (સ્વસ્ય સંવેદનમ્ સ્વસંવેદનમ્ એવો સમાસ પણ સ્વાત્મસંવિત્તિને જણાવે છે.)

(૧) જો કરે, તો તો તેની ચિત્ર-અનેકસ્વભાવતા જ સિદ્ધ થશે, કારણ કે જ્ઞાન પોતે જ પોતાનું સંવેદન કરતું હોવાથી, ગ્રાહ્યરૂપ અને ગ્રાહકરૂપ એમ ઉભયરૂપ સિદ્ધ થાય જ.

(૨૦૫) પૂર્વપક્ષ : જ્ઞાન પોતે જ પોતામાં જ્ઞપ્તિક્રિયા શી રીતે કરે ? પોતામાં જ પોતે ક્રિયા કરે એમાં તો વિરોધ છે ને ? (આશય એ કે, એકદમ હોંશિયાર નટ પણ કદી પોતાના ખભા પર તો નથી જ ચડતો, તેમ જાણવામાં કુશળ જ્ઞાન પણ, પોતાનું જ્ઞાન તો ન જ કરે. આમ, પોતે પોતામાં જ ક્રિયા કરે એ વાત તો વિરુદ્ધ છે ને ?)

ઉત્તરપક્ષ : ના. જ્ઞાન સ્વસંવિદિત છે અને તેથી તે પોતાનું સંવેદન કરે જ છે, એવું દરેક પ્રાણીઓને અનુભવસિદ્ધ છે... આમ, જ્ઞાન દ્વારા પોતાની જ્ઞપ્તિ ક્રિયા અનુભવસિદ્ધ હોવાથી, તે વિશે વિરોધની સિદ્ધિ થઈ શકે નહીં...

❖ પ્રશ્નકારનો આશય એ કે, કર્તૃ-કર્મભાવ ન માનીએ તો તેની અનુભયરૂપતા વસ્તુતઃ ઘટી જાય અને તો બૌદ્ધની માન્યતા પણ યથાર્થ સાબિત થાય...

❖ અને આ ઉભયરૂપ, અનુભયરૂપતાનો બાપ કરી, વિજ્ઞાનને ચિત્ર-અનેકસ્વભાવી સિદ્ધ કરશે, જે વાત એકાંત માન્યતાની વિલોપક છે...

૧. 'સ્વસંવિદિતતત્ત્વેન' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'ક્રિયામવિરોધાઽ' ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।

તદયોગાપત્તે: । તદયોગેઽપિ કિમિતિ ચેત્, નનુ ચ તદનુભવાભાવ: । (૨૦૬) તત્ સ્વહેતો-
રેવ તાદૃગિતિ ચેત્, કિમનેનાન્વયકથનેન ? સર્વથાઽસંવેદ્યાસંવેદકસ્વભાવત્વે ન સ્વસંવે-
દનમ્ । સતિ ચાસ્મિન્ નિયમતઃ સ્વભાવવૈચિત્ર્યેણ કથञ્ચિત્ કર્તૃકર્મતાયોગ ઇતિ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કથં તર્હિ અસિદ્ધિરિતિ ચેત્ સ્વાત્મનિ ક્રિયાવિરોધસ્ય । એતદાશઙ્ક્યાહ-વિરોધ ઇત્યાદિ ।
વિરોધે સતિ સ્વાત્મનિ ક્રિયાયા: તદયોગાપત્તે:, પ્રક્રમાત્ કર્તૃકર્મભાવાયોગાપત્તે: । તદયોગેઽપિ
કર્તૃકર્મભાવાયોગેઽપિ કિમ્ ? ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-નનુ ચેત્યાદિ । નનુ ચેત્યક્ષમાયામ્ ।
તદનુભવાભાવ:-વિજ્ઞાનાનુભવાભાવ: । તત્-વિજ્ઞાનં સ્વહેતોરેવ સકાશાત્ તાદૃગિતિ-
સ્વસંવેદનસ્વભાવમ્ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-કિમનેનેત્યાદિ । કિમનેન સ્વહેતોરેવેત્યાદિના
અન્વયકથનેન, ગોત્રકથનેનેત્યર્થ: । કથમિદમનુપયોગીત્યાહ-સર્વથેત્યાદિ । સર્વથા-સર્વે:
પ્રકારૈરસંવેદ્યાસંવેદકસ્વભાવત્વે વાસ્તવે વિજ્ઞાનસ્ય ન સ્વસંવેદનં નિરૂપ્યતામેતત્ । સતિ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પૂર્વપક્ષ : પણ અમે નટના દૃષ્ટાંતથી સમજાવ્યું, તેમ પોતામાં ક્રિયાનો વિરોધ થાય જ ને ? (તેની અસિદ્ધિ શી રીતે ?)

ઉત્તરપક્ષ : જુઓ, પોતામાં ક્રિયાનો વિરોધ માનીએ, તો જ્ઞાનમાં કર્તૃ-કર્મભાવ સંગત ન થાય (પોતામાં ક્રિયાવિરોધ હોવાથી પોતે જ પોતાનું સંવેદન ન કરી શકે અને તો પોતે જ કર્તા અને પોતે જ કર્મ - એમ કર્તૃકર્મભાવ પણ ન ઘટે...)

(તદયોગેઽપિ કિમ્...) અને કર્તૃ-કર્મભાવ વિના તો, વિજ્ઞાનનો અનુભવ જ થઈ શકે નહીં ! (કર્તૃ-કર્મભાવ હોય તો પોતે પોતાનું સંવેદન કરી, વિજ્ઞાનનો અનુભવ સિદ્ધ થઈ જાય, તે વિના નહીં. એટલે તેવો કર્તૃ-કર્મ ઉભયસ્વભાવ માનવો જ પડે.)

(૨૦૬) પૂર્વપક્ષ : કર્તૃ-કર્મભાવ વિના પણ તે વિજ્ઞાન, પોતાના હેતુથી જ સ્વસંવેદનસ્વભાવી માની લઈએ તો ? (પછી તો તેનો અનુભવ ઘટી જશે ને ?)

ઉત્તરપક્ષ : અરે ભાઈ ! પણ તેવી પોતાની પૂર્વ હેતુપરંપરાને કહેવાથી અર્થ શું ? કારણ કે સીધી વાત છે કે, વિજ્ઞાન જો સંવેદ-સંવેદક (=ગ્રાહ્ય-ગ્રાહક) સ્વભાવી નહીં હોય - અને અસંવેદ-અસંવેદકસ્વભાવી હશે - તો તે કોઈપણ હેતુથી ઉત્પન્ન થાય, તેનાથી સ્વસંવેદન થઈ શકે જ નહીં. (ભાવ : ઘટમાં સંવેદસ્વભાવ છે, પણ સંવેદકસ્વભાવ નથી, એટલે જેમ તે પોતાનું સંવેદન ન કરી શકે, તેમ સંવેદ-સંવેદકસ્વભાવ વિનાનું જ્ઞાન, પોતાનું સંવેદન કરી શકે નહીં...) એ વાત તમે બરાબર સમજો... એટલે તે કોઈ પણ હેતુથી ઉત્પન્ન થાય, પણ અસંવેદ-અસંવેદકસ્વભાવે તે સ્વસંવેદનરૂપ ન જ હોય.

(૨૦૭) એતેન યદપ્યુચ્યતે-“ગગનતલવત્ત્યાલોકવદકર્મકં સ્વયમેવૈતત્ પ્રકાશતે”
 इत्यादि तदपि प्रतिक्षिप्तम्, (૨૦૮) યતો બોધરૂપં તત્ । ન ચાબુદ્ધ્યમાનસ્ય કિञ्चिद्

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

चास्मिन्-સ્વસંવેદને નિયમતઃ સ્વભાવવૈચિત્ર્યેણ હેતુના કથञ्चित્-કેનચિત્ પ્રકારેણ કર્તૃ-
 कर्मतायोग इति कर्तृकर्मभावयोगः ॥

એતેન-કર્તૃકર્મતાયોગસાધનેન યદપ્યુચ્યતે, કિમુચ્યતે इत्याह-ગગનતલવત્ત્યાલોકવદિતિ
 निदर्शनम् । अकर्मकं-કર્મરહિતં સ્વયમેવૈતત્, પ્રક્રમાદ્ વિજ્ઞાનમ્, પ્રકાશતે इत्यादि । तदपि
 प्रतिक्षिप्तं-નિરાકૃતમિતિ । इहैव भावनामाह यत इत्यादिना । यतो बोधरूपं तत्-વિજ્ઞાનમ્ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

એટલે વિજ્ઞાન જો પોતાનું સંવેદન (=સ્વસંવેદન) કરતું હોય, તો નિયમા તેના ચિત્ર-અનેક
 स्वभाव मानवा पडे. (સંવેદ-સંવેદકાદિ સ્વભાવો) અને તો તેનો કથञ्चित્ (=કોઈક અપેક્ષાએ) કર્તૃ-
 कर्मभाव પણ ઘટી જાય...

નિષ્કર્ષ : આમ, વિજ્ઞાનમાં કર્તૃ-કર્મભાવ હોવાથી, તેની ઉભયરૂપતા જ સિદ્ધ થાય,
 अनुભयरूपता नहीं... એટલે વિજ્ઞાનને અનુભય-અદ્વયરૂપ માનવું યુક્તિસંગત નથી.

❖ ગગનાલોકવદ્ અકર્મકતા અસંગત ❖

(૨૦૭) કર્તૃ-કર્મભાવ સિદ્ધ હોવાથી, પૂર્વપક્ષીનું જે બીજું મંતવ્ય છે, તે પણ નિરાકૃત થાય
 છે. તે વિશે પૂર્વપક્ષ-ઉત્તરપક્ષ આ પ્રમાણે છે -

પૂર્વપક્ષ : આકાશમાં રહેનાર આલોક (=પ્રકાશ) જેમ વિષય વિના સ્વતઃ જ પ્રકાશે છે, તેમ
 જ્ઞાન પણ વિષયરૂપ કર્મ વિના સ્વયં જ પ્રકાશે તો વાંધો શું ?

(તાત્પર્ય એ કે, જ્ઞાન પ્રકાશક છે. તો કોનો પ્રકાશક ? તેના સમાધાનમાં તમે કહો છો કે,
 બાહ્યાર્થનો પ્રકાશક... અને તેવું કહીને તમે બાહ્યાર્થની સિદ્ધિ કરો છો. પણ અમારું કહેવું એ કે,
 ગગનાલોક જેમ વિષય વિના પણ પ્રકાશે છે, તેમ જ્ઞાન પણ કર્મ=વિષય વિના પ્રકાશે તેમાં કોઈ
 ક્ષતિ નથી)

એટલે જેમ આલોક અકર્મક છે, તેમ જ્ઞાન પણ અકર્મક (=વિષયરૂપ કર્મ વિનાનું) હોઈ જ
 શકે છે અને તે પોતે જ પ્રકાશે છે...

ઉત્તરપક્ષ : અમારા ઉપરોક્ત કથનથી, તમારી આ વાત પણ નિરાકૃત થાય છે. (કારણ કે
 ઉપર અમે કર્તૃ-કર્મભાવની નિર્બાધસિદ્ધિ કરી છે. એટલે વિજ્ઞાનને કર્મ વિનાનું ન માની શકાય.)

❖ વિજ્ઞાનમાં, સંવેદકસ્વભાવને લઈને ગ્રહણકર્તૃત્વ અને સંવેદ્યસ્વભાવને લઈને ગ્રહણવિષયત્વ=કર્મત્વ -
 એમ સ્વભાવવિચિત્રતાને લઈને, કથञ्चित્ કર્તૃ-કર્મભાવની વ્યવસ્થા, તેમાં વસ્તુતઃ ઘટી જાય...

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
 બોધરૂપતા યુજ્યતે इत्यात्मबोधोऽभ्युपेयः । तथा च सत्युक्तदोषानतिवृत्तिः स्वात्म-
 संवेदनादिति । एवं यथोक्तालोकेऽपि भावनीयम् । (२०९) न ह्यसावपि किञ्चिदना-
 लोकयन् आलोको नाम । एवं चाभिधानमात्रमेवाकर्मकत्वमिति सत्र्यायासिद्धेः,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
 ન ચાબુદ્ધ્યમાનસ્ય કિञ્ચિત્-આત્માદિવસ્તુ બોધરૂપતા યુજ્યતે इति कृत्वा आत्मबोधो-
 ऽभ्युपेयः । आत्मनो बोधः आत्मबोधः सोऽभ्युपेयः-अभ्युपगन्तव्यः । तथा च सति-एवं च
 सति किमित्याह-उक्तदोषानतिवृत्तिः । भावितार्थैवेयम् । कथमित्याह-स्वात्मसंवेदनादिति ।
 एवं यथोक्तालोकेऽपि-उदाहरणगते भावनीयम् । कथमित्याह-न ह्येत्यादि । न यस्मात् असा-
 वपि-गगनतलवर्त्यालोकः किञ्चिदनालोकयन्नालोको नाम, शब्दार्थानुपपत्तेः । एवं चाभि-
 धानमात्रमेव-तत्त्वतोऽर्थशून्यम् । किं तदित्याह-अकर्मकत्वम्, विज्ञानस्य इति । कथमित्याह-
 सत्र्यायासिद्धेः । असिद्धिश्च आलोकनमालोक इति-एवं भावसाधनपक्षेऽपि सति

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૨૦૮) આ જ વાત જણાવવા ભાવના કહે છે -

વિજ્ઞાન તે બોધરૂપ છે. હવે તેની બોધરૂપતા ત્યારે જ ઘટી શકે, કે જ્યારે તેના દ્વારા સ્વસ્વરૂપાદિ કોઈક વસ્તુ જણાતી હોય (કોઈ પણ વસ્તુને ન જાણનાર તત્ત્વ તે બોધરૂપ ન કહી શકાય..)

એટલે તમારે આત્મબોધ (=જ્ઞાન દ્વારા સ્વસ્વરૂપનો બોધ) તો માનવો જ રહ્યો અને તો તે જ્ઞાનનું સ્વાત્મસંવેદન (=પોતે પોતાનું સંવેદન કરે એવું) સિદ્ધ થશે જ...

અને સ્વાત્મસંવેદન હોવાથી, અમે કહેલ પૂર્વોક્ત દોષોનું ઉલ્લંઘન થઈ શકશે નહીં...

ભાવાર્થ : તમારે પણ સ્વાત્મસંવેદન માનવું પડે છે અને સ્વાત્મસંવેદનથી તો, જ્ઞાન પોતે જ કર્તા અને પોતે જ કર્મરૂપે સિદ્ધ થાય છે. તો તે જ્ઞાનને અકર્મક (=વિષયરૂપ કર્મ વિનાનું) શી રીતે કહેવાય ?

આ જ વાત, તમે આપેલ ઉદાહરણરૂપ આલોક વિશે પણ સમજવી. તે આ રીતે -

❖ આલોકની પણ અકર્મકતા અસંગત ❖

(૨૦૯) ગગનતલવર્તી આલોક પણ એકાંતે અકર્મક (=વિષયરૂપ કર્મ વિનાનું) નથી. કારણ કે “આલોકતે આલોકઃ=કોઈકને પ્રકાશિત કરનાર હોય તેને આલોક કહેવાય” - એવો શબ્દાર્થ, કર્તૃસાધન અર્થમાં થાય છે. હવે જો તે કોઈ વિષયને પ્રકાશિત જ ન કરે, તો તેવો શબ્દાર્થ ન ઘટવાથી, તેને આલોક જ ન કહેવાય...

એટલે તેના દ્વારા વિષયપ્રકાશ તો માનવો જ રહ્યો અને તો તેનો વિષય=કર્મ પણ સિદ્ધ થશે જ, તો તે આલોકને ‘અકર્મક’ શી રીતે કહેવાય ? (એટલે તમારું અકર્મક-કથન પ્રલાપમાત્ર છે.)

૧. પૂર્વમુદ્રિતે ‘ચાબુદ્ધય’ इत्यशुद्धपाठः, अत्र G-D-प्रतपाठः । २. ‘अवितार्थै०’ इति ड-पाठः ।

(૨૧૦) આલોકનમાલોક ઇતિ ભાવસાધનપક્ષેઽપિ સ્વભાવાલોકનાદિતિ । (૨૧૧)

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સ્વભાવાલોકનાત્-આત્મભાવાલોકનાદિત્યાત્મન એવ કર્મત્વમ્, ભિન્નકર્માભાવં ત્વધિકૃત્ય શાબ્દિકૈરકર્મકત્વં પ્રતિજ્ઞાતમ્ । ન તુ તદેકાન્તત એવ । સ્વપરિણામાપેક્ષયા ચાનન્તપર્યાયે વસ્તુનિ વ્યતિરિક્તકર્માપેક્ષયાઽપિ કર્ત્રાદિભાવોઽવ્યતિરિક્તકર્માપેક્ષયાઽપીતિ । તથા ચ ભજ્યતે વૃક્ષઃ સ્વ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૨૧૦) અરે ! કર્તૃસાધન અર્થ તો જવા દો, પણ ભાવસાધન અર્થમાં પણ તેની અકર્મકતા જણાઈ આવે છે. જુઓ; “આલોકનમ્ આલોકઃ=જોવું તે આલોક” - એવો શબ્દાર્થ, ભાવસાધન અર્થમાં થાય છે. તો અહીં પણ આલોકથી આત્મસ્વરૂપનું આલોકન જ ફલિત થાય છે અને તેમાં ‘આત્મસ્વરૂપ’ તે જ કર્મ તરીકે સાબિત થાય છે.

એટલે આલોકને પણ સકર્મક માનવો જ રહ્યો..

તે પોતાના સ્વરૂપને જાણે ત્યારે પોતે જ પોતાનો કર્મ બને છે.

❖ શાબ્દિકમતે અકર્મક માનવાનું તાત્પર્ય ❖

પૂર્વપક્ષ : અરે ! આ રીતે તો તમે અકર્મક પણ આલોકને સકર્મક સિદ્ધ કરી દીધો ! તો વ્યાકરણકારોએ તેને જે અકર્મક માનવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે, તેનું શું ? (ઉપરોક્ત રીતે તો બધા સકર્મક થઈ જશે...)

ઉત્તરપક્ષ : તમે શાબ્દિકોનો અભિપ્રાય પકડવામાં થાપ ખાધી છે. બાકી વાસ્તવિકતા એ છે કે, જ્યાં પોતાથી જુદો કર્મ ન જણાતો હોય, ત્યાં તેનું અકર્મકપણું સમજવું, એવી જ શાબ્દિકોની (=વ્યાકરણકારોની) પ્રતિજ્ઞા છે. બાકી તે બધા એકાંતે અકર્મક જ છે - એવું નથી.

બીજી વાત, દરેક વસ્તુઓ, પોતાના જુદા જુદા પરિણામને આશ્રયીને અનંત પર્યાયરૂપ છે. એટલે તેમાં, જેમ જુદા કર્મને આશ્રયીને સકર્મકપણું છે, તેમ પોતાથી અભિન્ન કર્મને આશ્રયીને અકર્મકપણું પણ આવે છે...

(ભાવ : ઘટજ્ઞાન, ઘટ અને સ્વસ્વરૂપ બંનેને વિષય કરે છે. એટલે બંને તેના કર્મ છે - તેમાં ઘટ ભિન્નકર્મ અને સ્વરૂપ અભિન્નકર્મ... તો અહીં જ્ઞાનમાં, જેમ ભિન્નકર્મરૂપ ઘટને લઈને ગ્રહણકર્તૃત્વ છે, તેમ અભિન્નકર્મરૂપ સ્વરૂપને લઈને પણ ગ્રહણકર્તૃત્વ આદિ છે જ અને વસ્તુ અનંત પર્યાયરૂપ હોવાથી, જુદા-જુદા તત્ત્વને આશ્રયીને તેનું, કર્તૃ-આદિપણું અવિરુદ્ધ છે.)

એટલે આલોક જ્યારે પોતાને જાણે, ત્યારે પોતે જ પોતાનું કર્મ બને છે અને તેને લઈને તેની સકર્મકતા પણ નિર્બાધ ઘટે છે...

❖ જો કે ભાવપ્રયોગમાં કર્મનો અભાવ હોય છે, પણ ગ્રંથકારશ્રી અહીં એક નવું ચિંતન રજૂ કરી, ત્યાં પણ કર્મની સિદ્ધિ કરે છે.

❖ દા. ત. ‘ચૈત્રઃ પણ્ડિતો ભવતિ’ અહીં પોતાથી અતિરિક્ત કોઈ કર્મ જણાતું નથી. એટલે જ શાબ્દિકોએ ભૂધાતુને ‘અકર્મક’ કહ્યો...

◆.....◆
 એવમપરોક્ષસ્વભાવમિત્યાદ્યુક્તાવપિ સ્વપ્રત્યક્ષસ્વભાવમિત્યાદિવાક્યાર્થાપત્તિત ઉક્તદોષા-
 નતિવૃત્તિરેવ ॥

◆.....◆ વ્યાખ્યા ◆.....◆

શાખાભારેણેત્યત્રાવ્યતિરિક્તસ્યાપિ સ્વશાખાભારસ્ય કરણત્વમ્ । ન ચેદં ન તાત્ત્વિકં વૃક્ષાન્તર-
 વદધિકૃતવૃક્ષભજ્ઞાભાવપ્રસન્નાદિતિ ભાવનીયમ્ । એવમપરોક્ષસ્વભાવમિત્યાદ્યુક્તાવપિ તથા તથા
 શૈઠોપન્યસ્તાયાં સ્વપ્રત્યક્ષસ્વભાવમિત્યાદિવાક્યાર્થાપત્તિતઃ કારણાત્ ઉક્તદોષાનતિવૃત્તિરેવ

◆.....◆ અનેકાંતરશ્મિ ◆.....◆

પ્રશ્ન : પણ એ રીતે, પોતાથી અભિન્ન પણ તત્ત્વ કર્મ તરીકે હોઈ શકે ?

ઉત્તર : કેમ નહીં ? ઉપરોક્ત દાખલો જ તેમાં પ્રમાણ તરીકે પર્યાપ્ત છે. વળી, પોતાથી અભિન્ન તત્ત્વ પણ ‘કરણ’ તરીકે હોઈ શકે છે. (આપણે ભિન્ન-અભિન્ન બંને કરણનું ઉદાહરણ જોઈએ -)

(૧) વ્યતિરિક્તકરણ - ‘દાત્રેણ છિદ્યતે દારુઃ’ અહીં લાકડું કાપવાનું અસાધારણ કારણ દાતરડું છે અને તે લાકડાથી ભિન્ન છે. એટલે તે વ્યતિરિક્તકરણ કહેવાય.

(૨) અવ્યતિરિક્તકરણ - ‘ભજ્યતે વૃક્ષઃ સ્વશાખાભારેણ’ અર્થ એ કે, વૃક્ષ પોતાની શાખાના ભારથી ભંગાય છે. અહીં વૃક્ષ ભાંગવાનું કારણ પોતાની શાખાનો ભાર છે અને તે શાખાભાર વૃક્ષથી જુદો નથી, પણ અભિન્ન છે. એટલે તે અવ્યતિરિક્તકરણ કહેવાય.

પ્રશ્ન : પણ શું અવ્યતિરિક્તકરણ તાત્ત્વિક (=વાસ્તવિક) છે ?

ઉત્તર : હા જરૂર, એટલે જ તો તે શાખાભારથી ઝાડ પડી જાય છે. નહીંતર તો તે શાખાભાર, જેમ બીજા ઝાડમાં ન હોવાથી બીજું ઝાડ પડતું નથી, તેમ આ ઝાડ પણ નહીં પડે (કારણ કે આમાં પણ શાખાભાર અતાત્ત્વિક=અવાસ્તવિક=નહીંવત્ જ છે...) પણ તેવું તો નથી જ...

એટલે અવ્યતિરિક્તને પણ તાત્ત્વિક કરણ માનવું જ જોઈએ.

સાર : તેથી અભિન્ન પણ કર્મ બને. એટલે આલોક જ્યારે સ્વસ્વરૂપને જાણે, ત્યારે પોતે જ પોતાનું કર્મ બને અને તેથી તેની સકર્મકતા પણ નિર્બાધ છે.

(હવેની એવમપરોક્ષસ્વભાવ... એ પંક્તિનો ભાવાર્થ, અમને આવો લાગે છે -)

(૨૧૧) વળી, વિજ્ઞાન તે પરોક્ષસ્વભાવી નથી, એવું શઠ પુરુષોનાં કથનમાં પણ ‘તે વિજ્ઞાન પોતાનું પ્રત્યક્ષ કરવાના સ્વભાવવાળું છે’ - એવો વાક્યનો અર્થ ફલિત થતો હોવાથી, ઉપરોક્ત દોષનું ઉલ્લંઘન થશે નહીં.

ભાવાર્થ : પૂર્વપક્ષ : (શઠપુરુષો :) વિજ્ઞાન તે પરોક્ષ નથી, અપરોક્ષ છે. (એટલે તેને બીજા જ્ઞાનનું કર્મ માનવું જરૂરી નથી અને તો તે ગ્રાહ્યરૂપ પણ ન જ બને...)

ઉત્તરપક્ષ : પણ વિજ્ઞાન તે પરોક્ષસ્વભાવી નથી એવું કહેવાથી તો એ જ ફલિત થાય છે કે, તે પ્રત્યક્ષસ્વભાવી છે. અર્થાત્ તે પોતે જ પોતાનું પ્રત્યક્ષ કરે છે અને એટલે તો તેમાં કર્તૃ-કર્મભાવ પણ ધટે...

(૨૧૨) કિઞ્ચ બોધમાત્રતાયાં તત્રીલત્વાદિભેદાભાવો ભેદકાભાવાત્, તમન્તરેણ ચ તદનુપપત્તેઃ બોધમાત્રસ્યાવિશિષ્ટત્વાત્ એકાન્તૈકસ્વભાવસ્ય વિશિષ્ટત્વાયોગાત્ તન્માત્રત્વાત્, (૨૧૩) અન્યથા સર્વત્ર બોધભાવાભાવાદતત્સ્વભાવત્વાત્ સ હ્યન્યત્ર

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કર્તૃકર્મતાયોગેનેતિ ભાવનીયમ્ ॥

કિઞ્ચ બોધમાત્રતાયાં સત્યામેકાન્તૈકસ્વભાવત્વેન તત્રીલત્વાદિભેદાભાવઃ તસ્ય-બોધમાત્રસ્ય નીલત્વાદિભેદાભાવઃ । કુત ઇત્યાહ-ભેદકાભાવાત્ તમન્તરેણ ચ-ભેદકમન્તરેણ ચ તદનુપપત્તેઃ-નીલત્વાદિભેદાનુપપત્તેઃ । અનુપપત્તિશ્ચ બોધમાત્રસ્યાવિશિષ્ટત્વાત્ । વિશિષ્ટં બોધમાત્રમેવૈતદિત્યાશઙ્કાનિરાસાયાહ-એકાન્તૈકસ્વભાવસ્ય, બોધમાત્રસ્યેતિ પ્રક્રમઃ । કિમિત્યાહ-¹¹⁹વિશિષ્ટત્વાયોગાત્ । અયોગશ્ચ તન્માત્રત્વાત્-બોધમાત્રતદ્ભાવાત્ । ઇત્યં ચૈતદઙ્ગીકર્તવ્યમિત્યાહ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

તેથી ઉપર કહેલા દોષોનું ઉલ્લંઘન થશે નહીં (અર્થાત્ તેમાં પણ ચિત્રરૂપતા આવશે જ...)

નિષ્કર્ષ : આમ, કર્તૃ-કર્મભાવ હોવાથી, વિજ્ઞાનની ઉભયરૂપતા જ સિદ્ધ થાય, એકાંત એકસ્વભાવતા નહીં.

❖ બોધમાત્રતામાં નીલાદિભેદનો વિરહ ❖

(વિજ્ઞાનને એકાંત એકસ્વભાવી માનો, તો બીજો પણ એક મોટો દોષ આવે. તે હવે ગ્રંથકારશ્રી બતાવવા જઈ રહ્યા છે -)

(૨૧૨) વળી, એકાંત એકસ્વભાવી માત્ર બોધરૂપ જ માનો, તો નીલવિજ્ઞાન-પીતલવિજ્ઞાન એવાં જે જુદા જુદા વિજ્ઞાનો થાય છે, તેમનો ભેદ રહેશે નહીં... કારણ એ જ કે, ભેદ કરવા માટે કોઈ ભેદક તત્ત્વ જોઈએ, તે વિના ભેદ થાય નહીં.

(હવે તમે તો શુદ્ધ બોધમાત્રનું કથન કરનારા છે, તેમાં તો બીજો કોઈ ભેદક જ નથી, કે જે નીલવિજ્ઞાનાદિનો ભેદ સિદ્ધ કરે...)

પૂર્વપક્ષ : નીલવિજ્ઞાનાદિને વિશિષ્ટ બોધરૂપ માની લઈશું (અહીં વિશિષ્ટ હોવાથી તેનો બીજાથી ભેદ પણ સંગત થઈ જાય અને બોધરૂપ હોવાથી કોઈ જુદી વસ્તુ પણ નહીં માનવી પડે...)

ઉત્તરપક્ષ : અરે ! પણ તમારા મતે તો બોધ એકાંત એકસ્વભાવી છે... એટલે તો તેની વિશિષ્ટતા પણ ન જ ઘટે, કારણ કે બોધમાત્ર જ જ્ઞાનરૂપ છે. હવે બોધમાત્ર તો તમે શુદ્ધ-એકસ્વભાવી માનો છો, એટલે જુદા જુદા દેશાદિને લઈને તેમાં જુદો જુદો સ્વભાવ ન જ ઘટે, તો તેમાં વિશિષ્ટતા શી રીતે મનાય ?

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

119. બોધમાત્રતદ્ભાવાદિતિ । બોધમાત્રસ્યૈવ તસ્ય-જ્ઞાનસ્ય ભાવાત્ ॥

૧. 'માત્રસ્યાપિ વિશિષ્ટ૦' ઇતિ ક-પાઠઃ ।

ભવંસ્તન્મિશ્રણાન્નૈકઃ (૨૧૪) અમિશ્રણે તન્માત્રત્વમ્ । તથાતત્ત્વસ્યૈવ તથાભેદાભાવઃ, તત્ત્વભાવભેદાપત્તેઃ । સતિ ચાસ્મિંસ્તદન્યસિદ્ધિરેવ । (૨૧૫) તત્ત્વભાવો હિ ન બોધ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અન્યથા-એવમનભ્યુપગમે સર્વત્ર-વિવક્ષિતં દેશં વિહાય સામાન્યેન વા । કિમિત્યાહ-બોધભાવા-ભાવાત્, બોધસત્તાનુપપત્તેરિત્યર્થઃ । એનામેવાહ-અતત્ત્વભાવત્વાત્, પ્રક્રમાદેકાન્તૈકસ્વભાવ-ત્વાત્ । કથમેતદેવમિત્યાહ-સ હીત્યાદિ । સ બોધો યસ્માત્ અન્યત્ર-દેશાદૌ ભવંસ્તન્મિશ્રણાત્-દેશાદિમિશ્રણેન નૈકઃ-નૈકાન્તૈકસ્વભાવઃ બોધત્વે સતિ તન્મિશ્રણસ્વભાવત્વાદિત્યભિપ્રાયઃ । इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमिત્યાહ-અમિશ્રણે, દેશાદિનેતિ પ્રક્રમઃ, તન્માત્રત્વં-બોધમાત્રત્વમ્ । કથમિત્યાહ-તથેત્યાદિ । તથા-તેન પ્રકારેણાવિશિષ્ટબોધમાત્રભવનલક્ષણેન તત્ત્વં યસ્ય બોધમાત્રસ્ય તત્ તથા-વિધં તસ્યૈવ તથા-દેશાદિભેદેન ભેદાભાવઃ । કુત્તિત્યાહ-તત્ત્વભાવભેદાપત્તેઃ-બોધમાત્ર-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૨૧૩) પ્રશ્ન : (અન્યથા=) તે શુદ્ધ બોધમાત્રમાં પણ વિશિષ્ટતા માની લઈએ તો ?

ઉત્તર : તો તે શુદ્ધ બોધની, પ્રતિનિયત દેશને (જ્યાં વિશિષ્ટ બોધ માન્ય છે તે દેશને) છોડીને કે સામાન્યથી સર્વ ઠેકાણે સત્તા (=અસ્તિત્વ) સંગત નહીં થાય. કારણ કે તે સર્વથા એકસ્વભાવી છે.

ભાવાર્થ : ચૈત્રને નીલજ્ઞાન થયું અને મૈત્રને પીતજ્ઞાન થયું - આ બંને જ્ઞાન શુદ્ધબોધરૂપ છે, એટલે તેમાં કોઈ વિશિષ્ટતા નથી. હવે તમે, ચૈત્રના દેશાદિને લઈને, તે નીલજ્ઞાનરૂપ શુદ્ધબોધને વિશિષ્ટ માનો, તો તે તો એકાંત એકસ્વભાવી હોવાથી, વિશિષ્ટ નીલજ્ઞાનરૂપ જ સાબિત થશે અને આવું નીલજ્ઞાન તો મૈત્રાદિમાં ન હોવાથી, મૈત્ર વગેરેમાં શુદ્ધબોધનો અભાવ માનવો પડશે ! (આમ, બોધ એકાંત એકસ્વભાવી હોવાથી, જો તેમાં વિશિષ્ટતા માનો, તો પ્રતિનિયત દેશને છોડીને કે સામાન્યથી સર્વત્ર તેની સત્તા સંગત થશે નહીં...)

એટલે તેમાં વિશિષ્ટતા મનાય નહીં.

આવું કેમ ? તેને યુક્તિથી જણાવે છે -

તે બોધ, વિવક્ષિત (ચૈત્રના) દેશાદિને છોડીને, (અન્યત્ર=) મૈત્રાદિના દેશમાં રહે, તો તેનું મૈત્રના દેશાદિની સાથે મિશ્રણ થવાથી, તેનો એકાંત એકસ્વભાવ ઘટી શકે નહીં. કારણ કે બોધરૂપે એક હોવા છતાં, જુદા જુદા દેશાદિનું મિશ્રણ હોવાથી, તેમાં પણ જુદા જુદા સ્વભાવ માનવા જ પડે.

(૨૧૪) પ્રશ્ન : (અમિશ્રણે=) ત્યાં રહેવા છતાં પણ તેનું, દેશાદિની સાથે મિશ્રણ ન માનીએ તો ?

ઉત્તર : તો તો તે માત્ર શુદ્ધબોધરૂપ સાબિત થશે, કારણ કે દેશાદિનાં મિશ્રણ વિના તો તેનું, અવિશિષ્ટ શુદ્ધબોધરૂપે જ અસ્તિત્વ થાય છે. હવે આવા અવિશિષ્ટ શુદ્ધબોધમાત્રનો, દેશાદિના ભેદથી ભેદ થશે નહીં, ભેદ માનવા તો તેનો સ્વભાવભેદ માનવો પડે અને તેથી તો બાહ્યાર્થની જ

માત્રાત્મનો ભિન્નઃ, સ ચાવિશિષ્ઠઃ પ્રતિકલં તુલ્યસ્વભાવતયેતિ ભિન્નજાતીયેનાસ્ય ભેદ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સ્વભાવભેદાપત્તેઃ । સતિ ચાસ્મિન્-તત્સ્વભાવભેદે કિમિત્યાહ-તદન્યસિદ્ધિરેવ-બોધાન્ય-સિદ્ધિરેવ । એનામેવ વ્યતિરેકતો ભાવયન્ આહ તત્સ્વભાવ इत्यादिना । તત્સ્વભાવઃ, પ્રક્રમાદ્ બોધમાત્રસ્વભાવઃ, યસ્માત્ ન બોધમાત્રાત્મનઃ સકાશાદ્ ભિન્નઃ । સ ચ-બોધમાત્રાત્મા અવિશિષ્ઠઃ પ્રતિકલં-^{૧૨૦}કલાં કલાં પ્રતિ તુલ્યસ્વભાવતયા કારણેન । ^{૧૨૧}વ્યવસ્થાનમધિકૃત્યૈતદાહ । અન્યથા કલાભેદોઽપ્યસજ્જત એવેતિ ભાવનીયમ્ । ઇતિ-એવં ભિન્નજાતીયેન દેશાદિનાઽસ્ય-બોધમાત્રાત્મનઃ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સિદ્ધિ થઈ જાય...

તાત્પર્યઃ શુદ્ધબોધનો, નીલજ્ઞાન-પીતજ્ઞાન આદિરૂપે ભેદ માનવા માટે, તેમાં જુદા જુદા દેશાદિને લઈને જુદો જુદો સ્વભાવ માનવો પડે અને એવા સ્વભાવભેદથી તો બાહ્યાર્થની સિદ્ધિ થાય જ... (શુદ્ધબોધમાં જુદા જુદા સ્વભાવ માનવા, તેના ભેદક તરીકે નીલાદિ બાહ્યાર્થ માનવા જ પડે...) આમ, બોધથી અન્ય નીલાદિ પદાર્થની સિદ્ધિ થઈ જાય (જે તમારી મૂળ માન્યતાનો વિલોપ કરનાર છે.)

(૨૧૫) આ જ વાત વ્યતિરેકથી બતાવવા કહે છે -

બોધરૂપ સ્વભાવ તે શુદ્ધબોધમાત્રથી ભિન્ન નથી, પણ શુદ્ધબોધરૂપ જ છે અને તે શુદ્ધબોધ તો દરેક સમયે તુલ્યસ્વભાવી હોવાથી અવિશિષ્ટ-એકરૂપ છે.

['સમયે-સમયે તુલ્યસ્વભાવી છે' એ વાત અમે વસ્તુસ્થિતિને આશ્રયીને કહી છે. પણ યોગાચાર્યમતે તો, તે 'સમય' તત્ત્વ પણ ઘટતું નથી, કારણ કે તેઓ જ્ઞાનથી અતિરિક્તને તુચ્છ-અવસ્તુ માને છે. (આ વાત, વિવરણકારના અભિપ્રાયને અનુસરી કહી છે, વ્યાખ્યાકારની પંક્તિ બેસાડવા આવી વિચારણા કરી શકાય -)

પ્રશ્ન : સમય પણ જ્ઞાનરૂપ માની લઈએ, તો તો તેનું અસ્તિત્વ ઘટી જાય ને ?

ઉત્તર : પણ તેવું માનો, તો જ્ઞાન તો શુદ્ધબોધરૂપ હોવાથી - તેમાં કોઈ જ ભેદક ન હોવાથી - 'સમયે સમયે તુલ્યસ્વભાવી' - એમ સમયનો ભેદ સંગત થશે નહીં. તેવો ભેદ, બાહ્યાર્થવાદી આચાર્યમતે જ સંગત થાય...]

તો આવા અવિશિષ્ટ શુદ્ધબોધનો, નીલજ્ઞાન-પીતજ્ઞાન એમ જુદા જુદા ભેદ કરવા, તેનાથી

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

120. કલાં કલાં પ્રતીતિ । समयं समयं प्रतीत्यर्थः ॥

121. व्यवस्थानमधिकृत्यैतदाहेति । वस्तुस्थितिमाश्रित्यैतदुच्यते यदुत प्रतिकलम् । कलाशब्देन हि समयः प्रोच्यते स चाचार्यमते एव घटते, न तु ज्ञानमात्रवादिनो मते ॥

૧. 'માત્રાત્મનોઽભિન્નઃ' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. 'કલાં પ્રતિ' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. 'સર્વાચાર્ય૦' ઇતિ ચ-પાઠઃ ।

આપાદનીય इत्यन्यसिद्धिः । (२१६) तज्जातिभेदवत् किं नात्र स इति चेत्, नासौ सदादिमात्रस्य, नीलादीनां ततः कथञ्चिद् भेदात् तथाप्रतीतेः । (२१७) न हि सत्प्रतीतिरेव

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ભેદ આપાદનીયઃ । ઇતિ-एवमन्यसिद्धिः, इह प्रक्रमे¹²² नीलादिसिद्धित्यर्थः । तज्जातिभेदवत्-¹²³ नीलादिजातिभेदवत् किं नात्र-बोधमात्रात्मनि स इति चेत् नीलादिभेदः । एतदाशङ्क्याह- नासौ-जातिभेदः सदादिमात्रस्य । कथमित्याह-नीलादीनां ततः-सदादिमात्रात् कथञ्चित्- केनचित् प्रकारेण भेदाद् भेदश्च तथाप्रतीतेः-सदादिमात्रप्रतीतेर्भेदेन नीलादिमात्रप्रतीतेः ।

❖.....❖ अनेકાંતરશ્મિ ❖.....❖

વિજાતીય એવા દેશાદિ ભેદકો માનવા જોઈએ અને તેઓથી તેનો ભેદ કરવો જોઈએ.

એટલે, ભેદક તરીકે જો આવા દેશાદિ માનશો, તો તો જ્ઞાનથી અતિરિક્ત નીલાદિ બાહ્યાર્થની સિદ્ધિ થશે જ. (આશય એ કે, નીલ-પીતજ્ઞાન જુદા જુદા છે. કેમ ? તો કે - તેમના નીલ-પીતાદિ વિષય જુદા-જુદા છે અને તેથી તો નીલ-પીતાદિ બાહ્યાર્થની જ સિદ્ધિ થાય...)

(૨૧૬) અદ્વૈતવાદી : તમામ પદાર્થો, વસ્તુરૂપે અભિન્ન-એક છે, તો પણ તેઓમાં નીલ-રક્તાદિ જુદી જુદી જાતિએ ભેદ છે, તો તેની જેમ, જ્ઞાનમાત્રરૂપે અભિન્ન પણ જ્ઞાનો, બાહ્યાર્થ વિના પણ નીલ-પીતાદિ જુદા જુદા જ્ઞાનરૂપે સિદ્ધ થઈ જાય તો દોષ શું ?

(ભાવ એ કે, જેમ વસ્તુરૂપે અભિન્ન પણ પદાર્થોમાં જાતિભેદ હોય છે, તેમ શુદ્ધબોધરૂપે અભિન્ન પણ જ્ઞાનોમાં જાતિભેદ હોવામાં કોઈ ક્ષતિ નથી...)

સ્યાદ્વાદી : બાહ્યાર્થમતે તેવો જાતિભેદ કેમ છે ? તેનું કારણ તમને ખબર છે ? સાંભળો, અમે માત્ર સદાદિનું જ અસ્તિત્વ નથી માનતા, પણ તેનાથી કથંચિદ્ ભિન્ન નીલાદિનું પણ અસ્તિત્વ માનીએ છીએ... અને નીલાદિને કથંચિદ્ ભિન્ન માનવાનું કારણ એ જ કે, સદાદિની પ્રતીતિ કરતાં કથંચિદ્ વિલક્ષણરૂપે નીલાદિની પ્રતીતિ થાય છે (એટલે એ પ્રતીતિના આધારે તેમનો કથંચિદ્ ભેદ હોવો ન્યાયસંગત જ છે...)

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

122. नीलादिसिद्धिरिति । नीलपीतादिबाह्यार्थसिद्धिरित्यर्थः ॥

123. नीलादिजातिभेदवदिति । तथापि-वस्तुमात्रस्याभेदेऽपि नीलः पदार्थो रक्तो वा इत्यादि-जातिभेदो भवति, तथा यदि ज्ञानमात्रस्याभेदेऽपि बाह्यार्थमन्तरेणापि नीलं पीतं ज्ञानमित्यादिर्भेदो भविष्यति तदा को दोष इत्याशयः परस्य ॥

❖ બોધ તો અવિશિષ્ટ હોવાથી તેનો સ્વયં ભેદ પડે નહીં.

૧. 'ભેદાદભેદશ્ચ' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. પૂર્વમુદ્રિતે 'વસ્તુત્વમાત્ર' ઇતિ પાઠઃ, અત્ર N-પ્રતાનુસારેણ । ૩. 'નીલાઃ પદાર્થા રક્તા વા' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૪. 'તદા યદિ' ઇતિ ચ-પાઠઃ ।

નીલાદિપ્રતીતિઃ, તથાઽનુભવાત્ । एवं तर्हि, तुच्छा नीलादयः, न ते क्वचित् सदननुविद्धाः ।
(૨૧૮) સ્વતોઽસતાં કથં તદનુવેધઃ ? સદા તદનુવેધે નાસત્ત્વમ્, સત્ત્વમેવ એવં । તત્

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

एतदेवाह-न हि सत्प्रतीतिरेव नीलादिप्रतीतिः । कुत इत्याह-तथाऽननुभवात्, सत्प्रतीतेः
नीलादि-प्रतीतित्वेनाननुभवादित्यर्थः । आह-एवं तर्हि सदाद्यन्यत्वेन तुच्छा नीलादयः ।
एतदाशङ्क्याह-न ते-नीलादयः क्वचित् सदननुविद्धाः । किं तर्हि ? सर्वत्र तदनुविद्धा एव ।
स्वतोऽसतां तुच्छतया कथं तदनुवેધઃ-સદનુવેધઃ ? एतदाशङ्क्याह-सदा तदनुवેधे-સદનુવેધે
સતિ નાસત્ત્વં નીલાદીનાં સત્ત્વમેવ એવમ્-ઉક્તનીત્યા । તત્-નીલાદિ તથાવિધં-વિશિષ્ટમ્ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

તેથી બાહ્યાર્થમતે માત્ર સદાદિનો જાતિભેદ નથી, પણ સદાદિથી કથંચિદ્ ભિન્ન નીલાદિને લઈને જાતિભેદ છે. એટલે અમારા મતે તો તેવું હોવું અવિરુદ્ધ છે. (જ્યારે તમે તો શુદ્ધ બોધમાત્રને જ માનો છો, તેનાથી ભિન્ન કશું માનતા નથી, તો તેવા સર્વથા-એકસ્વભાવી બોધમાં જાતિભેદ શી રીતે ઘટે ? - આ વાત ગ્રંથકારશ્રી આગળ જણાવશે...)

(હવે ગ્રંથકારશ્રી, નીલાદિ અને સદાદિનો એકાંત ભેદ કે અભેદ નથી, પણ ભેદાભેદ છે - એવું સિદ્ધ કરવા યુક્તિ આપે છે. તે પછી ઉપરોક્ત વાતનું નિગમન કરશે...)

❖ સદાદિ-નીલાદિનો ભેદાભેદ ❖

શુદ્ધ સદાદિમાત્રથી નીલાદિનો કથંચિદ્ ભેદ છે. કારણ કે, તે બંનેની પ્રતીતિ જુદા જુદા રૂપે થાય છે. તે આ પ્રમાણે -

(૨૧૭) આપણને જે સત્ની પ્રતીતિ થાય છે, તે જ નીલાદિની પ્રતીતિ નથી, કારણ કે તેવો અનુભવ કદી થતો નથી (અર્થાત્ સદાદિપ્રતીતિનો નીલાદિપ્રતીતિ તરીકેનો અનુભવ કદી થતો નથી.)

(ભાવ એ કે, ઘટ-પટનું જ્ઞાન જુદું જુદું થતું હોવાથી જેમ તેઓનો ભેદ મનાય છે, તેમ સત્-નીલાદિનું જ્ઞાન પણ જુદું જુદું થવાથી તેમનો પણ ભેદ માનવો જ રહ્યો...)

પૂર્વપક્ષ : આ રીતે જો નીલાદિ, સત્થી પણ ભિન્ન થશે, તો તો તેમને અસત્=તુચ્છ માનવા પડશે ! (સત્થી ભિન્ન, જેમ શશશૃંગાદિ તુચ્છ છે, તેમ નીલાદિ પણ તુચ્છ થશે...)

ઉત્તરપક્ષ : ના. તેમને તુચ્છ નહીં માનવા પડે, કારણ કે તે નીલાદિઓ કોઈપણ ઠેકાણે સત્થી અનનુવિદ્ધ (=રહિત) નથી, પણ અનુવિદ્ધ જ છે (અર્થાત્ સત્થી સંયુક્ત જ છે. તેથી જ તુચ્છ નથી.)

(૨૧૮) પૂર્વપક્ષ : તો પણ તે નીલાદિ સદ્રૂપ તો નથી જ ને ? (સદ્થી અનુવિદ્ધ છે, સદ્રૂપ નહીં...) તો એનો મતલબ એ થયો કે, પોતે તો અસદ્ જ છે. તો આવા અસત્ની સાથે સદ્નો અનુવેધ પણ શી રીતે ? (શું શશશૃંગ સાથે સદ્નો અનુવેધ થાય છે ?)

ઉત્તરપક્ષ : અરે ! સદ્નો તો નીલાદિની સાથે હંમેશા અનુવેધ છે. એટલે નીલાદિનું અસત્ત્વ કદી હોતું જ નથી, ઉપરોક્ત રીતે હંમેશા સત્ત્વ જ હોય છે. (તો પહેલા અસત્ અને પછી તેમાં સદ્નો

તથાવિધં તદિતરાનુવિદ્ધમિત્યસ્તુ, કેવલ એવ પુનઃ કો દોષઃ ? તન્માત્રતયા ન નીલાદિત્વમ્ ॥

(૨૧૧) એવં હિ ન નીલમેવ પીતમ્ । ન ચ સત્ત્વમાત્રતત્ત્વમેતત્ । ન ચાસદેવ પ્રતીતિહેતુઃ । પ્રતીયતે ચ તદન્યત્વેન । તતસ્તતોઽન્યત્ તદિતિ સિદ્ધમ્ । તન્માત્રતાઽભાવે

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

એતદાશઙ્ક્યાહ-તદિતરાનુવિદ્ધં-નીલાદ્યનુવિદ્ધમિત્યસ્તુ-ભવતુ સત્ત્વમેવ કેવલ એવ તદિતરા-નુવિદ્ધે સત્ત્વે તથાવિધ ઇતિ પ્રક્રમઃ । કો દોષ ઇત્યાશઙ્ક્યાહ-તન્માત્રતયા-અવિશિષ્ટસન્માત્રતયા ન નીલાદિત્વમ્ ॥

ઇદાનીં નિગમયન્નાહ-એવં હીત્યાદિ । એવં યસ્માત્ ન નીલમેવ પીતમ્, પ્રતિભાસભેદાનુ-ભવાત્ । ન ચ સત્ત્વમાત્રતત્ત્વમેતત્-નીલમ્ । ન ચાસદેવ-એકાન્તેન પ્રતીતિહેતુઃ । પ્રતીયતે ચ તદન્યત્વેન-સત્ત્વમાત્રભેદેન । યત એવં તતઃ-તસ્માત્ કારણાત્ તતઃ-સત્ત્વમાત્રાત્ અન્યનીલ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અનુવેધ એવું કહેવાની જરૂર જ ક્યાં રહી ? કે જેથી તમે કહેલ દોષ આવે...)

(હવેની તત્ તથાવિધં... એ પંક્તિનો ભાવાર્થ આવો જણાય છે -)

પ્રશ્ન : નીલાદિ કોઈ જુદા નથી, પણ વિશિષ્ટ સત્ત્વરૂપ જ છે (પૂર્વપક્ષીને નીલ સત્ત્વનો અભેદ સિદ્ધ કરવો છે, સત્ત્વથી જુદું નીલ નથી - એવું સાબિત કરવું છે. તેથી કહે છે - નીલમાં સદા અનુવેધ હોય તો તો તે વિશિષ્ટ સત્ત્વરૂપ જ થયું. એટલે સત્ત્વને નીલાનુવિદ્ધ માનવાની જરૂર જ નથી (કારણ કે નીલ જેવું જુદું તત્ત્વ જ નથી કે જેનાથી તેને અનુવિદ્ધ કહી શકાય) કેવલ સત્ત્વ જ માનો...)

ઉત્તર : નીલને વિશિષ્ટ સત્ત્વરૂપ માનવા કરતાં સત્ત્વને જ નીલાદ્યનુવિદ્ધ માની લો ને ?

પ્રશ્ન : (કેવલ એવ=) પણ એના કરતાં તો અમે ઈતર એવા નીલાદિથી રહિત કેવળ સત્ત્વ જ માનીએ તો દોષ શું ?

ઉત્તર : દોષ એ જ કે, કેવળ સત્ત્વ તો અવિશિષ્ટ સન્માત્રરૂપ છે, તે તો સર્વત્ર અવિશેષ હોવાથી બધા પદાર્થો એક-સમાન માનવા પડશે અને તો નીલ-પીતાદિ જે જુદા જુદા પદાર્થો પ્રતીતિસિદ્ધ છે, તે નહીં રહે. (બધા અવિશિષ્ટ સન્માત્રરૂપ સાબિત થશે...)

હવે આ જ વાતનું નિગમન કરવા કહે છે -

(૨૧૯) આવું હોવાથી, નીલ જ પીત છે - એવું નથી, કારણ કે નીલ-પીત બંનેનો પ્રતિભાસ જુદા જુદા રૂપે અનુભવાય છે. (આમ, પ્રતિભાસભેદ અનુભવસિદ્ધ હોવાથી, નીલ-પીતની જેમ, નીલ-સત્ત્વનો પણ કથંચિદ્-ભેદ માનવો જ રહ્યો...)

એટલે નીલાદિ, માત્ર શુદ્ધ સત્ત્વરૂપ નથી.

પ્રશ્ન : સત્ત્વરૂપ નથી તો તે અસત્ થશે.

ઉત્તર : ના. કારણ કે એકાંતે અસત્, તે શશશૃંગની જેમ પોતાની પ્રતીતિનું કારણ બની શકે

તદેવ તત્ । તત્રૈવ કિં માનમિતિ વાચ્યમ્ । (૨૨૦) હન્ત તથાઽનુપલમ્ભ એવ । સોઽસિદ્ધો દૂરોપલમ્ભેન । કોઽયમ્ ? અનીલાદિરૂપ ઇતિ, ય એવ તન્નિશ્ચયાજનકઃ । (૨૨૧) સ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

મિતિ સિદ્ધમ્ । ^{૧ 124}તન્માત્રતાઽભાવે સતિ તદેવ-¹²⁵નીલાદ્યેવ તત્-નીલાદિ । એવમપિ કિલૈકસ્વ-ભાવત્વસિદ્ધિરિત્યેતદાશઙ્ક્યાહ-તત્રૈવ-સન્માત્રતાઽભાવે કિં માનમિતિ વાચ્યમ્ । હન્ત કિમત્રો-ચ્યતે ? તથા-સન્માત્રત્વેન અનુપલમ્ભ એવ માનમિતિ । એતદાશઙ્ક્યાહ-સઃ-તથાઽનુપલમ્ભઃ । કિમિત્યાહ-અસિદ્ધઃ । કથમિત્યાહ-દૂરોપલમ્ભેન સન્માત્રસ્યેતિ ભાવઃ । કોઽયં-દૂરોપલમ્ભઃ ?

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

નહીં. (શું શશશૃંગની કદી પ્રતીતિ થાય છે ?) જ્યારે નીલાદિની તો, સન્માત્રથી ભિન્નરૂપે પ્રતીતિ થાય છે જ. (તો તેવા પ્રતીતિસિદ્ધને અસત્ શી રીતે કહેવાય ?) એટલે સન્માત્રથી નીલ તે જુદું છે, એવું સિદ્ધ થયું.

(આમ, નીલ-સત્નો ભેદ સિદ્ધ કર્યો. હવે તે બંનેનો અભેદ સિદ્ધ કરવા ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -)

એકાંતવાદી : જો સત્ત્વરૂપ અને નીલાદિ જુદા હોય, તો નીલાદિ સન્માત્રરૂપ નહીં રહે, તેઓમાં તેનો અભાવ થશે અને તો નીલાદિ માત્ર નીલાદિરૂપ જ સિદ્ધ થશે (અર્થાત્ નીલ નીલરૂપ જ, પીત પીતરૂપ જ - એમ દરેક વસ્તુઓ પ્રતિનિયત એકસ્વભાવી જ સિદ્ધ થશે) અને એટલે તો ખરેખર વસ્તુની એકસ્વભાવતા જ સિદ્ધ થશે...

સ્યાદ્વાદી : પણ ઊભા રહો... તમે કહો છો કે, નીલાદિમાં સન્માત્રતા નથી. પણ તે વાતમાં પ્રમાણ શું ? એ પહેલા કહો.

(૨૨૦) એકાંતવાદી : અહીં તો શું કહેવાનું ? સીધી વાત છે કે, નીલાદિનો સન્માત્રરૂપે ઉપલંભ (=સાક્ષાત્કાર) થતો નથી, એ જ તે વાતમાં (=નીલાદિ સન્માત્રરૂપ ન હોવાની વાતમાં) પ્રમાણ છે.

સ્યાદ્વાદી : નીલાદિનો સન્માત્રરૂપે ઉપલંભ નથી થતો - એવું તમે જે કહો છો તે સિદ્ધ નથી. કારણ કે નીલ વસ્તુ પડી હોય અને તેને દૂરથી પ્રમાતા દેખતો હોય, ત્યારે તેને (=પ્રમાતાને) તેનો માત્ર સદ્રૂપે જ (ઈદં સત્ એવો જ) બોધ થાય છે... આમ, નીલાદિનો સન્માત્રરૂપે બોધ થાય છે જ ને ? (તો તમે કહેલું શી રીતે પ્રામાણિક કહેવાય ?)

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

124 તન્માત્રતાઽભાવે સતીતિ । નીલાદેઃ સન્માત્રતયા અભાવે સતીતિ ॥

125 નીલાદ્યેવ તત્-નીલાદીતિ । નીલં નીલમેવ પીતં પીતમેવ, एवं सर्वत्र, इत्थमप्येकस्वभावत्वमेव वस्तुन इत्यभिप्रायः परस्य ॥

૧. 'એતન્માત્રતાભાવે સતિ તન્માત્રતાભાવે તદેવ' ઇતિ ડ-પાઠઃ । ૨. 'કિમિત્યાહ સિદ્ધઃ' ઇતિ ડ-પાઠઃ ।

મન્દો નીલાદિગ્રહ એવ, ન, સત્ત્વનિશ્ચયજનકત્વાત્ । ન તત્રાપિ સ કેવલસ્ય, સત્યમ્, તદ્વિન્નાત્મગમકસ્તુ । તદન્યાનુવિદ્ધં સત્ત્વમિતિ યુક્તો જાતિભેદઃ । ન ચૈવમન્યાનુવિદ્ધો

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અનીલાદિરૂપ ઇતિ પરઃ । અત્રોત્તરમ્-ય એવ તન્નિશ્ચયાજનકઃ-નીલાદિનિશ્ચયાજનકઃ । આહ-સ મન્દઃ-અસ્પષ્ટો નીલાદિગ્રહ એવ । પરિહારોઽત્ર-ન, સત્ત્વનિશ્ચયજનકત્વાત્ મન્દતાઽયોગઃ । આહ-ન તત્રાપિ-દુરોપલમ્બે સ કેવલસ્ય સત્ત્વસ્ય ગ્રહઃ, કેવલસ્યાભાવાદિત્યભિપ્રાયઃ । ઇહ સમાધિઃ-સત્યં ન તત્રાપિ સ કેવલસ્ય તદ્વિન્નાત્મગમકસ્તુ, પ્રક્રમાત્રીલાદિભિન્નાત્મગમકઃ પુનઃ દુરોપલમ્બઃ સત્ત્વસ્ય । ઉપસંહરત્રાહ-તદન્યાનુવિદ્ધમ્, નીલાદ્યનુવિદ્ધમિત્યર્થઃ । સત્ત્વમિતિ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પ્રશ્ન : આ દૂરથી થતો ઉપલંભ વળી કેવો છે ? કે જેને તમે અનીલાદિરૂપ (=નીલાદિથી ભિન્ન સન્માત્રના પ્રતિભાસરૂપ) કહો છો...

ઉત્તર : જે જ્ઞાન નીલાદિના નિશ્ચયને ઉત્પન્ન કરનાર નથી, તે જ દૂરથી થતાં ઉપલંભને અમે અનીલાદિરૂપ કહીએ છીએ. (પ્રમાતા, દૂરથી વસ્તુને દેખે, ત્યારે તે વિશે નીલાદિનો નિશ્ચય થતો નથી અને એટલે જ અમે તે ઉપલંભને અનીલાદિરૂપ-સન્માત્રપ્રતિભાસરૂપ કહીએ છીએ...)

(૨૨૧) પૂર્વપક્ષ : તે ઉપલંભ, મંદ-અસ્પષ્ટ એવા નીલાદિના પ્રતિભાસરૂપ જ માનવો જોઈએ (સન્માત્રપ્રતિભાસરૂપ નહીં.)

ઉત્તરપક્ષ : તમારી વાત બરાબર નથી. કારણ કે તે ઉપલંભમાં સત્ત્વનો નિશ્ચય થતો હોવાથી તે મંદ=અસ્પષ્ટ નીલગ્રહસ્વરૂપ માની શકાય નહીં... એટલે તે અમંદ છે અને સન્માત્રપ્રતિભાસી જ છે..

પૂર્વપક્ષ : તે દૂરથી થતાં ઉપલંભમાં કેવળ સત્ત્વનું જ ગ્રહણ નથી થતું (પણ સાથે બીજા કોઈકનું પણ ગ્રહણ થાય છે.) કારણ એ જ કે, એકલા સત્ત્વનો અનુભવ નથી થતો, ‘કંઈક છે’ એવો અનુભવ થાય છે...

ઉત્તરપક્ષ : (કેવલ સત્ત્વનું ગ્રહણ થતું જ નથી) એ વાત તમારી એકદમ સાચી છે. કારણ કે, દૂરથી થતો તે ઉપલંભ, નીલાદિથી ભિન્ન એવા તેનાં બીજા સ્વરૂપનું ગ્રહણ કરે છે અને તે જ વળી સત્ત્વનું ગ્રહણ કરે છે. (એટલે કે તે પદાર્થનું સ્વરૂપ ગ્રહણ કરે છે, પણ તેમાં નીલત્વાદિ ધર્મોનું ગ્રહણ નથી હોતું.)

(અહીં પૂર્વપક્ષીનું તાત્પર્ય એ લાગે છે કે, કેવલ સત્ત્વનું ગ્રહણ નથી થતું, એટલે સાથે નીલાદિનું પણ ગ્રહણ માનવું જોઈએ અને તો તે પ્રતિભાસ નીલાદિરૂપ જ થાય... પણ ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે, કેવલ સત્ત્વનું ગ્રહણ ન થવાની વાત સાચી; પણ તેના માટે સાથે નીલાદિનું ગ્રહણ માનવું જરૂરી નથી. તે જ્ઞાન દ્વારા તો નીલાદિથી ભિન્ન સ્વરૂપનું ગ્રહણ થાય છે જ, અર્થાત્ પદાર્થના અનેક ધર્મોમાંથી નીલત્વાદિથી ભિન્ન ધર્મોનું ગ્રહણ થાય છે. એટલે તે દુરોપલંભને સન્માત્રપ્રતિભાસરૂપ જ માનવો

૧. ‘સત્યમિતિ યુક્તો’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. ‘તથાપિ સ’ ઇતિ ડ-પાઠઃ । ૩. ‘લમ્બસત્ત્વસ્ય’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।

બોધ ઇતિ તન્માત્રતત્ત્વવાદે ત્વયુક્ત એવ । (૨૨૨) એતેન

“નીલાદિરૂપસ્તસ્યાસૌ સ્વભાવોઽનુભવશ્ચ સઃ ।

નીલાદ્યનુભવઃ સ્ખ્યાતઃ સ્વરૂપાનુભવોઽપિ સન્ ॥”

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કૃત્વા યુક્તો જાતિભેદઃ, પ્રક્રમાત્રીલાદીનામ્ । ન ચૈવમન્યાનુવિદ્ધો બોધ ઇતિ-એવં તન્માત્રતત્ત્વવાદે-બોધમાત્રતત્ત્વવાદે પુનર્યુક્ત ઇતિ પરિભાવનીયમ્ ॥

એતેનેત્યાદિ । એતેન-અનન્તરોદિતેન

“નીલાદિરૂપસ્તસ્યાસૌ સ્વભાવોઽનુભવશ્ચ સઃ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

જોઈએ.)

ફલિતાર્થઃ દૂરથી નીલાદિનો સન્માત્રરૂપે પ્રતિભાસ થાય છે. એટલે નીલ-સત્નો કથંચિદ્ અનુવેષ પણ છે. (નીલને અસત્ માનવાની આપત્તિ ન આવે.)

ઉપસંહારઃ આમ, બાહ્યાર્થમતે, સત્ત્વ તે પોતાથી અન્ય એવા નીલાદિથી અનુવિદ્ધ છે (નીલાદિ જુદા જુદા પદાર્થોથી સંયુક્ત છે.) માત્ર શુદ્ધ સન્માત્રરૂપ નથી. એટલે તે નીલાદિનો જાતિભેદ યુક્તિસંગત છે...

પણ જ્ઞાનાદ્વૈતવાદીઓ ! તમે તો શુદ્ધબોધમાત્રનું જ અસ્તિત્વ કહો છો... તે શુદ્ધબોધને, પોતાથી જુદા બીજા કોઈ તત્ત્વથી અનુવિદ્ધ માનતા નથી (કારણ કે તમારા મતે જુદું કોઈ તેવું તત્ત્વ જ નથી.) તો આવા શુદ્ધ બોધમાત્રમાં જાતિભેદ શી રીતે યુક્તિસંગત બને ? (એટલે તમારા મતે નીલ-પીતાદિ જુદા જુદા પ્રતિભાસની વ્યવસ્થા અયુક્ત ઠરે છે...)

❖ જ્ઞાનના સ્વભાવ-અનુભવની નીલાદિરૂપતાનો નિરાસ ❖

(૨૨૨) ઉપરોક્ત કથનથી, પૂર્વપક્ષની અન્યમાન્યતાનો પણ નિરાસ થાય છે. તે આ પ્રમાણે -

પૂર્વપક્ષઃ નીલાદિજ્ઞાનનો (૧) નીલ-પીતસ્વભાવ, બધા લોકોને પ્રતીતિસિદ્ધ છે, અને (૨) તેનો સ્વસંવેદનરૂપ અનુભવ પણ નીલાદિરૂપ જ છે. આમ, જ્ઞાનનાં સ્વભાવ-અનુભવ બંને નીલાદિરૂપ છે.

અને એ પરથી ફલિત એ થાય છે કે, નીલાદિજ્ઞાનનાં સ્વભાવ-અનુભવ જ નીલાદિરૂપ છે, તે સિવાય નીલાદિ-આકારવાળું બાહ્ય તેવું કોઈ તત્ત્વ જ નથી, કે જેને ‘નીલ’ ‘પીત’ એવું કહી શકાય... (એટલે જ્ઞાનાદ્વૈત જ માનવું.) કહ્યું છે કે -

“જ્ઞાનનો આ (=સર્વલોકપ્રતીત) નીલાદિરૂપ સ્વભાવ છે, અને અનુભવ પણ નીલાદિરૂપ છે.

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

126. “નીલાદિરૂપસ્તસ્યાસૌ સ્વભાવોઽનુભવશ્ચ સઃ ।

૧. અનુષ્ટુપ્ ।

इत्येतत् प्रत्युक्तम्, (२२३) एकान्तैकस्वभावस्यात्र विवक्षितत्वात्, तस्य चोक्तवदयोगात् । न च नीलत्वादिभेदाभाव एव, आह्लादादिवत् स्पष्टसंवेदनत्वात् अपह्वे-
ऽतिप्रसङ्गादिति ॥

❖.....❖ व्याख्या ❖.....❖

नीलाद्यनुभवः ख्यातः स्वरूपानुभवोऽपि सन् ॥”

इत्येतत् प्रत्युक्तम् । कथमित्याह-एकान्तैकस्वभावस्य बोधादेर्विवक्षितत्वात्, तस्य च-एकान्तैकस्वभावस्य उक्तवत्-यथोक्तं तथा अयोगात् । अभ्युच्चयमाह न चेत्यादिना । न च नीलत्वादिभेदाभाव एव । किं तर्हि ? भावः । कुत इत्याह-आह्लादादिवदिति निदर्शनम् । स्पष्टसंवेदनत्वात्नीलादिभेदस्य अपह्वे नीलादिभेदविषयस्य स्पष्टसंवेदनस्य । किमित्याह-अतिप्रसङ्गात् ह्लादाद्यभावप्रसङ्गेन इति ॥

❖.....❖ अनेકાંતરશ્મિ ❖.....❖

એટલે જ્ઞાનનો તે સ્વરૂપાનુભવ હોવા છતાં પણ તે નીલાદિના અનુભવરૂપે પ્રસિદ્ધ છે.”

(૨૨૩) ઉત્તરપક્ષ : તમારી વાત બરાબર નથી, કારણ કે તમે બોધાદિને એકાંત એકસ્વભાવી કહો છો, તો આવા એકાંત-એકસ્વભાવી બોધની, ઉપરોક્ત રીતે નીલ-પીતાદિરૂપતા ન ઘટે...

એટલે નિષ્કર્ષ એ કે, જ્ઞાનમાં ભાસતાં નીલ-પીતાદિના ભેદ માટે, ભેદક તરીકે બાહ્યાર્થ માનવો જ રહ્યો.

પ્રશ્ન : જ્ઞાનમાં નીલ-પીતાદિ ભેદ જ નથી (કે જેના ભેદક તરીકે બાહ્યાર્થ માનવો પડે.)

ઉત્તર : એવું ન કહેવું, કારણ કે જ્ઞાનમાં, આહ્લાદ-શોકાદિના સંવેદનની જેમ, નીલ-પીતાદિ ભેદનું પણ સ્પષ્ટ સંવેદન થાય છે... હવે જો આવા નીલાદિભેદને વિષય કરનાર સ્પષ્ટ સંવેદનનો પણ અપલાપ કરશો, તો તો અતિપ્રસંગ એ આવશે કે આહ્લાદાદિનો પણ અભાવ માનવો પડશે (પછી ભલે તેનું પણ સ્પષ્ટ સંવેદન થતું હોય...)

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

नीलाद्यनुभवः ख्यातः स्वरूपानुभवोऽपि सन् ॥”

इति । नीलादिरूपः-नीलपीतस्वभावस्तस्य-नीलादिज्ञानस्य असौ सर्वजगज्जनप्रतीतः स्वभावः-स्वरूपं तथाऽनुभवश्च-अनुभवोऽपि स्वसंवेदनलक्षणो हि ज्ञानस्य नीलादिरूप एव । एवं सति किं सिद्धमित्याह-नीलाद्यनुभवः ख्यातः-लोकप्रसिद्धः स्वरूपानुभवोऽपि सन् नीलादिज्ञानस्य सम्बन्धी । इदमुक्तं भवति-नीलादिज्ञानस्य नीलादिरूपः स्वभावोऽनुभवश्च; न तु बाह्यनीलाद्याकारः कश्चित् तत्रास्ति यद्वशात् नीलमुच्यते । अतो ज्ञानस्य स्वरूपानुभव एव नीलाद्याकार इति ॥

૧. ‘इत्याह ह्लादादिः’ इति ङ-पाठः । २. ‘विषयस्पष्टं’ इति ङ-पाठः । ३. ‘भवश्चानुभावोऽनुभवोऽपि’ इति क-पाठः । ४. ‘हि ज्ञानस्य ... भवति’ इति पाठो नास्ति ख-च-प्रतौ । ५. पूर्वमुद्रिते ‘भावोऽपि’ इत्यशुद्धपाठः, अत्र N-प्रतेन शुद्धिः । ६. ‘ननु बाह्यं’ इति च-पाठः ।

(૨૨૪) કિઞ્ચ વિજ્ઞાનમાત્રવાદિનો ન કારકજ્ઞાપકસ્થિતિઃ, ન્યાયાનુપપત્તેઃ । તથાહિ-અસ્ય ન બીજાઙ્કુરૌ વસ્તુતો વિદ્યેતે, કિન્તુ બીજાઙ્કુરપ્રતિભાસાયા બુદ્ધેર્ગ્રાહ્યા-કારે બીજાઙ્કુરવ્યવસ્થા । ગ્રાહ્યાકારશ્ચ બુદ્ધેઃ તત્ત્વતો નાસ્તિ, વિપ્લવત્વેનાસત્ત્વાત્ । તત્ કથં તદાકારયોઃ કાર્યકારણવ્યવસ્થાનિબન્ધનભૂતયોરસત્ત્વે બીજાદઙ્કુરસ્ય જન્મેતિ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કિઞ્ચ વિજ્ઞાનમાત્રવાદિનો વાદિનઃ કિમિત્યાહ-ન કારકજ્ઞાપકસ્થિતિઃ । કારકં બીજમઙ્કુરસ્ય, જ્ઞાપકસ્તુ ધૂમોઽગ્નેરિતિ । કથં નૈતત્સ્થિતિરિત્યાહ-ન્યાયાનુપપત્તેઃ । એનામેવાહ તથાહીત્યાદિના । તથાહિ-અસ્ય-વિજ્ઞાનમાત્રવાદિનો ન બીજાઙ્કુરૌ વસ્તુતઃ-પરમાર્થેન વિદ્યેતે બાહ્યૌ, કિન્તુ બીજાઙ્કુરપ્રતિભાસાયા બુદ્ધેઃ ગ્રાહ્યાકારે-તથાપ્રતિભાસરૂપે બીજાઙ્કુર-વ્યવસ્થા । યદ્યેવં તતઃ કિમિત્યાહ-ગ્રાહ્યાકારશ્ચ બુદ્ધેસ્તત્ત્વતઃ-પરમાર્થેન નાસ્તિ । કથમિત્યાહ-વિપ્લવત્વેન હેતુના અસત્ત્વાત્ । તત્ કથં તદાકારયોઃ-બુદ્ધ્યાકારયોઃ કાર્યકારણ-વ્યવસ્થાનિબન્ધનભૂતયોરસત્ત્વે-અતાત્ત્વિકે બીજાદઙ્કુરસ્ય જન્મેતિ-એવં કારકવ્યવસ્થા ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સાર : એટલે જ્ઞાનમાં નીલાદિનો ભેદ માનવો જ રહ્યો અને તો તેના ભેદક તરીકે નીલાદિ બ્રાહ્મ્ય પણ સિદ્ધ થશે જ (તેથી, જ્ઞાનાદ્વૈતવાદ ઉચિત નથી.)

* જ્ઞાનાદ્વૈતમતે કારક-જ્ઞાપક વ્યવસ્થા અસંગત *

(૨૨૪) (૧) બીજ તે અંકુરાને ઉત્પન્ન કરનાર છે, કારક છે, અને (૨) ધૂમ તે વહ્નિને જણાવનાર છે, જ્ઞાપક છે ← આમ, કારક-જ્ઞાપક વ્યવસ્થા લોકસિદ્ધ છે. પણ જ્ઞાનાદ્વૈતવાદીમતે તો, તે લોકસિદ્ધ વ્યવસ્થા પણ ઘટતી નથી. તેનું કારણ એ કે તેમાં ન્યાયની સંગતિ નથી. તે આ પ્રમાણે - તમે જ્ઞાનાદ્વૈતવાદી છો... એટલે તમારા મતે, જ્ઞાનથી અતિરિક્ત, બીજ કે અંકુર વસ્તુતઃ વિદ્યમાન જ નથી. તો બીજથી અંકુરાની ઉત્પત્તિરૂપ કારકવ્યવસ્થા શી રીતે થાય ?

પૂર્વપક્ષ : બીજ અને અંકુર બહાર નથી, પણ બુદ્ધિમાં જણાય છે (તો અહીં જ્ઞાનમાં, ગ્રાહ્યાકાર તરીકે જ્ઞાનસ્વરૂપ છે અને ગ્રાહ્યાકાર તરીકે બીજ-અંકુર છે) એટલે, બીજ-અંકુરના પ્રતિભાસવાળી બુદ્ધિના ગ્રાહ્યાકારમાં, જ્ઞાનરૂપે જ બીજ-અંકુરની વ્યવસ્થા થઈ જશે (અને તો અમારા મતે કારકવ્યવસ્થા અસંગત નહીં રહે...)

સ્વાદ્વાદી : તમે ગ્રાહ્યાકાર તરીકે બીજ-અંકુરને માન્યા, પણ પરમાર્થથી બુદ્ધિનો ગ્રાહ્યાકાર તો છે જ નહીં, કારણ કે તે તો વિપ્લવરૂપ (=ભ્રમરૂપ) હોવાથી અસત્ છે અને એટલે તેનાથી કોઈ વ્યવસ્થા ન થાય.

તે ગ્રાહ્યાકારરૂપ બીજ-અંકુર જ કાર્ય-કારણની વ્યવસ્થાનું મૂળ કારણ છે. હવે જો તે જ અસત્ હોય, તો બીજથી અંકુરાની ઉત્પત્તિરૂપ કારકવ્યવસ્થા શી રીતે ઘટે ? (એટલે જ્ઞાનાદ્વૈતમતે કારકવ્યવસ્થા

કારકવ્યવસ્થા ? (૨૨૫) સ્યાદેતદ્ બીજનિર્ભાસાયા બુદ્ધેરનન્તરમેવાઙ્કુરનિર્ભાસા બુદ્ધિરિતિ । બીજાઙ્કુરનિર્ભાસાનુગતયોર્બુદ્ધયોઃ પ્રત્યક્ષાનુપલમ્ભસાધનઃ કાર્યકારણ-ભાવઃ । અયં ચ સ્વસંવેદનલક્ષણયોર્બુદ્ધયોર્વસ્તુત્વાદવિરોધ્યેવ । બીજાદિનિર્ભાસસ્તુ વિચારાક્ષમત્વાદુપપ્લવ એવ । ન તસ્ય તત્ત્વતઃ કાર્યકારણભાવઃ લોકપ્રતીત્યનુસારતસ્તુ તથાવ્યવહારાય અભિધીયત ઇતિ વ્યવસ્થા । (૨૨૬) અહો બલવાનયમસદભિનિવેશો ય

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
 સ્યાદેતદ્ બીજનિર્ભાસાયા બુદ્ધેઃ અનન્તરમેવાઙ્કુરનિર્ભાસા બુદ્ધિરિતિ કૃત્વા । બીજાઙ્કુર-નિર્ભાસાનુગતયોર્બુદ્ધયોઃ કિમિત્યાહ-પ્રત્યક્ષાનુપલમ્ભસાધનઃ કાર્યકારણભાવઃ । અયં ચ-કાર્યકારણભાવઃ સ્વસંવેદનલક્ષણયોર્બુદ્ધયોર્વસ્તુત્વાત્ કારણાત્ અવિરોધ્યેવ, વસ્તુ વસ્તુન ઉત્પદ્યત એવેતિ કૃત્વા । બીજાદિનિર્ભાસસ્તુ કિમિત્યાહ-વિચારાક્ષમત્વાદ્ બાહ્યાભાવેન ઉપપ્લવ એવ । ન તસ્ય-નિર્ભાસસ્ય તત્ત્વતઃ કાર્યકારણભાવઃ, લોકપ્રતીત્યનુસારતસ્તુ-પૃથગ્જના-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

બિલકુલ સંગત નથી...)

હવે યોગાચાર, કારકવ્યવસ્થા ઘટાડવા પોતાનું મંતવ્ય રજૂ કરે છે -

❖ કારકવ્યવસ્થા અંગે યોગાચારનું મંતવ્ય ❖

(૨૨૫) યોગાચાર : પહેલા બીજને જણાવનારી બુદ્ધિ થાય છે અને તે પછી તરત જ અંકુરને જણાવનારી બુદ્ધિ થાય છે. આમ, પૂર્વાપરભાવ હોવાથી, બીજનિર્ભાસી બુદ્ધિ અને અંકુરનિર્ભાસી બુદ્ધિ - બંને બુદ્ધિનો, પ્રત્યક્ષ (અન્વય) અને અનુપલંભ (વ્યતિરેક) દ્વારા સિદ્ધ થાય એવો કાર્ય-કારણભાવ છે.

અને આવો કાર્ય-કારણભાવ હોવો અવિરુદ્ધ છે, કારણ કે તે બંને બુદ્ધિ સ્વસંવેદનરૂપ હોવાથી વસ્તુરૂપ (=વાસ્તવિક) છે અને એટલે વસ્તુથી વસ્તુની ઉત્પત્તિ થવામાં કોઈ વિરોધ નથી. (બીજ-નિર્ભાસિબુદ્ધિ પણ વસ્તુ અને અંકુરનિર્ભાસિબુદ્ધિ પણ વસ્તુ... એટલે વસ્તુરૂપ કારણથી વસ્તુરૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિ થવી અવિરુદ્ધ છે.)

પણ એક હકીકત તમે સમજી રાખો કે, બીજનિર્ભાસિ-અંકુરનિર્ભાસિ એ બધા નિર્ભાસિ, વિચાર કરતાં ન ઘટતા હોવાથી, પરેખર તો તેઓ ઉપપ્લવરૂપ (=ભ્રમરૂપ) જ છે. તેઓનું તર્કથી ન ઘટવાનું કારણ એ જ કે, બીજ-અંકુર જેવું બાહ્ય કોઈ તત્ત્વ જ નથી અને છતાં બુદ્ધિ તેનો નિર્ભાસિ કરાવે છે. એટલે તે બુદ્ધિ ઉપપ્લવરૂપ જ છે... અને એટલે જ, બીજનિર્ભાસિ અને અંકુરનિર્ભાસિનો પરમાર્થથી કાર્ય-કારણભાવ છે જ નહીં...

હા, લોકમાં તેવી (=બીજથી અંકુરો થવાની) પ્રતીતિ થાય છે. એટલે તેને લઈને માત્ર

ઇત્યમપ્યનાલોચિતાભિધાનં વિદુષોઽપિ પ્રવર્તયતીતિ । અનાલોચિતાભિધાનતા ચાસ્ય
બીજાદિનિર્ભાસો નિશ્ચીયમાન ઉપપ્લવઃ સ તત્ત્વતો નાસ્તીતિ તન્નિશ્ચયાભાવાપત્ત્યા । ન ખલુ
બોધેઽપ્યસતો નિશ્ચયઃ, અતિપ્રસજ્ઞાત્, યદિ વિષાણાદિનિશ્ચયાપત્તેઃ, અસત્ત્વાવિશેષાત્ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પેક્ષયા તથા નિર્ભાસોચ્ચારણેન વ્યવહારાયાભિધીયત ઇતિ-એવં વ્યવસ્થા, કારકગોચરેતિ
પ્રક્રમઃ । એતદાશઙ્ક્યાહ-અહો બલવાનસદભિનિવેશઃ યઃ-અસદભિનિવેશ ઇત્યમપિ-યથોક્તં
તથાઽનાલોચિતાભિધાનં વિદુષોઽપિ-પણ્ડિતસ્યાપિ પ્રવર્તયતીતિ । અનાલોચિતાભિ-
ધાનતા ચાસ્ય-પરોદિતસ્ય બીજાદિનિર્ભાસો નિશ્ચીયમાનસ્તથાઽનુભવેન ઉપપ્લવઃ સ તત્ત્વતો
નાસ્તિ । ઇતિ-એવં તન્નિશ્ચયાભાવાપત્ત્યા-અનુભૂયમાનબીજાદિનિર્ભાસનિશ્ચયાભાવાપત્ત્યા અના-
લોચિતાભિધાનતેતિ । એતદ્વાવનાયૈવાહ-ન યદિ તત્ત્વિત્યાદિ । ન ખલુ-નૈવ બોધેઽપ્યસતઃ, નિર્ભાસ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

વ્યવહારના નિર્વાહ માટે જ તેવી કારકવ્યવસ્થા કહેવાય છે.

(અર્થાત્ બીજાનિર્ભાસથી અંકુરનિર્ભાસ-એવા ઉચ્ચારણથી અમે જે કાર્ય-કારણવ્યવસ્થા કહી,
તે માત્ર વ્યવહાર પૂરતી સમજવી. પરમાર્થથી તેવું કશું જ નથી...)

❖ યોગાચાર મંતવ્યનો નિરાસ ❖

(૨૨૬) સ્યાદ્વાદી : અહો ! મિથ્યા કદાચ્રહ કેવો બળવાન છે ? કે જે વિદ્વાન પંડિતોને પણ,
વિચાર્યા વિનાનું કથન કરવા પ્રવર્તવે છે... તમે પણ તેવા અસદભિનિવેશના કારણે જ વિચાર્યા
વિનાનું કથન કરો છો...

પૂર્વપક્ષ : પણ શું અમારું કથન વિચાર્યા વિનાનું ?!

ઉત્તરપક્ષ : હા. કારણ કે બીજાદિનિર્ભાસ, તેવા અનુભવથી દરેકને નિશ્ચિત થતો જણાય
છે. હવે આવા નિશ્ચિત નિર્ભાસને તમે ઉપપ્લવરૂપ (=ભ્રમરૂપ) કહીને પરમાર્થથી તે છે જ નહીં,
એવું કહો છો. તે બધું તમારું કથન વિચાર્યા વિનાનું જ છે...

તેનું કારણ એ કે, જો ઉપપ્લવરૂપ હોય તો તેનો નિશ્ચય જ ન થાય અને નિશ્ચય થાય તો તેને
ઉપપ્લવરૂપ શી રીતે કહેવાય ? (ઉપપ્લવ તો અનિશ્ચિત-ભ્રમરૂપ નિર્ભાસને કહેવાય...) એટલે તમારું,
નિશ્ચિત નિર્ભાસને ઉપપ્લવરૂપ કહેવું વિચાર્યા વિનાનું જ છે.

આ જ વાતને બતાવવા કહે છે -

પૂર્વપક્ષ : બોધમાં, તે બીજાદિનિર્ભાસ અસત્ છે અને તે અસત્નો જ તેમાં નિશ્ચય થાય છે.
(આવું માનવાથી, બીજાદિનિર્ભાસનો નિશ્ચય પણ ઘટી જશે અને વાસ્તવમાં તે અસત્ હોવાથી તેમની
ઉપપ્લવરૂપતા પણ ઘટી જશે...)

૧. 'નિર્ભાસોદ્ધારણેન' ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતપાઠઃ, અત્ર તુ ઇ-પાઠઃ ।

(૨૨૭) ન ચ તત્ર સત્ત્વ ઇવોપપ્લવતા, બોધાદભિન્નત્વાત્, તસ્ય ચાનુપપ્લવત્વેનેષ્ટેઃ, ભિન્નસત્ત્વેઽર્થાપત્તિઃ । વિશિષ્ટો બોધ ઇવોપપ્લવ ઇતિ ચેત્, તન્માત્રતત્ત્વનીતૌ કુતોઽસ્ય

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સ્યેતિ પ્રક્રમઃ । કિમિત્યાહ-નિશ્ચયઃ । કથં નેત્યાહ-અતિપ્રસંગાત્ । એનમેવાહ-ખરવિષાણા-
દિનિશ્ચયાપત્તેઃ । આપત્તિશ્ચ-અસત્ત્વાવિશેષાત્ । ઇહૈવાભ્યુચ્ચયમાહ-ન ચેત્યાદિ । ¹²⁷ ન ચ તત્ર-
બોધે સત્ત્વ ઇવોપપ્લવતા, નિર્ભાસસ્યેતિ પ્રક્રમઃ । કુત ઇત્યાહ-બોધાદભિન્નત્વા-ત્રિર્ભાસસ્ય,
તસ્ય ચ-બોધસ્ય અનુપપ્લવત્વેનેષ્ટેઃ, ભિન્નસત્ત્વે બોધાત્રિર્ભાસસ્ય । કિમિત્યાહ-¹²⁸ અર્થાપત્તિઃ
નિર્ભાસાનામ્ । વિશિષ્ટો બોધ એવ વિતથપ્રતિભાસ ઉપપ્લવઃ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ઉત્તરપક્ષ : પણ એવું માનો, તો અતિપ્રસંગ એ આવશે કે, ખરવિષાણાદિ અસત્ પદાર્થનો પણ નિશ્ચય થવા લાગશે ! કારણ કે અસત્પણું તો બંનેમાં અવિશેષ છે. (આશય એ કે, અસત્ હોવા છતાં પણ, જેમ તમે બીજાદિ નિર્ભાસનો નિશ્ચય માનો છો, તેમ ખરવિષાણાદિનો નિશ્ચય થવામાં પણ વાંધો શું ? ભલે ને તે પણ અસત્ હોય...)

(૨૨૭) પૂર્વપક્ષ : તે બીજાદિ નિર્ભાસ, બોધમાં તો સત્ જ છે (એટલે તેનો જ નિશ્ચય થશે, ખરવિષાણ જેવા અસત્નો નિશ્ચય નહીં...)

ઉત્તરપક્ષ : અરે ! બોધમાં સત્ હોય, તો તે નિર્ભાસને ઉપપ્લવરૂપ (=બ્રમરૂપ) ન કહેવાય... કારણ કે તે નિર્ભાસ, બોધથી અભિન્ન છે. હવે બોધ તો તમને અનુપપ્લવરૂપે (=અર્થારૂપે) માન્ય છે, તો તેનાથી અભિન્ન નિર્ભાસ, ઉપપ્લવરૂપ (=અર્થારૂપ) શી રીતે હોય ?

પૂર્વપક્ષ : અમે, બોધથી નિર્ભાસને ભિન્ન માનીશું. (હવે તો તેની ઉપપ્લવરૂપતા ઘટી જશે ને ?)

ઉત્તરપક્ષ : તો તો તે નિર્ભાસને અર્થરૂપ માનવાની આપત્તિ આવશે ! (ભાવ એ કે, નિર્ભાસને જો બોધથી ભિન્ન મનાય, તો તો બોધથી ભિન્ન તેમનું, બાહ્યાર્થ તરીકે અસ્તિત્વ થશે. જે જ્ઞાનાદ્વૈતની ઉન્મૂલક વાત છે...)

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

127. ન ચ તત્ર-બોધે સત્ત્વ ઇવોપપ્લવતા નિર્ભાસસ્યેતિ । બોધવિષયભૂતનિર્ભાસસ્ય સત્ત્વે એવ-
વિદ્યમાનત્વે એવ સતિ ન ચ-નૈવોપપ્લવતા નિર્ભાસસ્ય ॥

128. અર્થાપત્તિનિર્ભાસાનામિતિ । યદિ હિ બોધાત્ સકાશાદ્ ભિન્ના નિર્ભાસાઃ સમભ્યુપગમ્યન્તે
તદા તે^૧ બાહ્યાર્થરૂપાઃ પ્રાપ્નુવન્તીત્યર્થઃ ॥

૧. 'સત્ત્વેનાર્થાં' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. 'ઇવોત્રિપપ્લવતા' ઇતિ ડ-પાઠઃ । ૩. પૂર્વમુદ્રિતે 'બોધે વિષયભૂતે નિં' ઇતિ પાઠઃ, અત્ર N-પ્રતપાઠઃ । ૪. પૂર્વમુદ્રિતે 'તદા ન બાહ્યાર્થ રૂપાઃ' ઇતિ પાઠસ્યાશુદ્ધિઃ, N-પ્રતાનુસારેણાત્ર શુદ્ધિઃ કૃતા ।

વૈશિષ્ટ્યમિત્યુક્તપ્રાયમ્ । (૨૨૮) વક્ષ્યતે ચ-‘સ્વસંવેદનલક્ષણે ચ બુદ્ધી સર્વથા બોધ-
માત્રત્વાદદ્વયત્વાદવિશિષ્ટબુદ્ધિત્વેન તદન્યગ્રાહકબુદ્ધિશૂન્યે ચ’ । (૨૨૯) इति प्रत्यक्षा-
नुपलम्भाप्रवृत्तिरेव । न हि भिन्नकालभाविबुद्धिद्वयमन्वयविकलतयोपकारादिनिरपेक्षं

❖.....❖ व्याख्या ❖.....❖

તન્માત્રતત્ત્વનીતૌ-બોધમાત્રતત્ત્વનીતૌ કુતોઽસ્ય બોધસ્ય વૈશિષ્ટ્યમિત્યુક્તપ્રાય-પ્રાયેણોક્તમધઃ ।
વક્ષ્યતે ચ ઊર્ધ્વં સ્વસંવેદનલક્ષણે ચ બુદ્ધી નિર્વિકલ્પિકે સર્વથા બોધમાત્રત્વાત્ કારણાત્
અદ્વયત્વાત્ ગ્રાહ્યગ્રાહકાકારવિરહેણ અવિશિષ્ટબુદ્ધિત્વેન તથા તદન્યગ્રાહકબુદ્ધિશૂન્યે ચ
તથાઽભ્યુપગમાત્ । इति-एवं प्रत्यक्षानुपलम्भाप्रवृत्तिरेव कार्यकारणभावे । एतदेव भावयति

❖.....❖ अनेकांतरश्च ❖.....❖

પૂર્વપક્ષ : વિતથપ્રતિભાસી (અયથાર્થ જણાવનાર) તે (=બીજાદિનિર્ભાસિરૂપ) વિશિષ્ટ બોધ
જ ઉપપ્લવરૂપ છે... (અને શુદ્ધબોધ અનુપપ્લવરૂપ...)

ઉત્તરપક્ષ : પણ તમે તો માત્ર શુદ્ધબોધનું કથન કરનારા છો (તેવું કોઈ વિશેષક તત્ત્વ તમે
માનતા જ નથી.) તો તમારા મતે, બોધની વિશિષ્ટતા પણ શી રીતે ઘટે ? (કે જેથી તે વિશિષ્ટ બોધને
ઉપપ્લવરૂપ કહી શકાય...) આ બધું પ્રાયઃ કરીને પૂર્વે અમે કહી જ દીધું છે.

(૨૨૮) અને આગળ પણ કહેવાશે કે → “(૧) બીજાનિર્ભાસી, અને (૨) અંકુરનિર્ભાસી -
બંને બુદ્ધિઓ, સ્વસ્વરૂપનાં સંવેદનરૂપ છે અને નિર્વિકલ્પ છે. હવે તે બંને, માત્ર શુદ્ધ બોધરૂપ છે.
તેનું કારણ એ કે, તે ગ્રાહ્ય-ગ્રાહક આકારદ્વયથી રહિત હોવાથી અદ્વયરૂપ છે. (અને આવી આકાર
વિનાની બુદ્ધિ શુદ્ધ બોધરૂપ જ હોય...) એટલે એ બુદ્ધિ, અવિશિષ્ટ બુદ્ધિરૂપ હોવાથી, તેમાં વિશિષ્ટતા
ઘટી શકે નહીં.

વળી, તમારા મતે તો બુદ્ધિઓ પોતાની ગ્રાહક એવી પોતાનાથી અન્ય બુદ્ધિઓથી રહિત છે.
અર્થાત્ પોતે જ પોતાની ગ્રાહક છે, બીજી બુદ્ધિ નથી.”

આમ, બુદ્ધિનું વૈશિષ્ટ્ય જ ઘટતું નથી, કે જેથી તમે વિશિષ્ટબોધને ઉપપ્લવરૂપ કહી શકો.

એટલે બીજાદિનિર્ભાસોનો નિશ્ચય થતો હોવાથી, ખરેખર તો તે બુદ્ધિઓ વાસ્તવિક છે. છતાં
પણ તેમને ઉપપ્લવરૂપ કહેવી એ તમારું વિચાર્યા વિનાનું જ કથન છે.

(આમ, અસદ્ભિનિવેશથી અનાલોચિત અભિધાનતા સ્પષ્ટ જ છે...)

❖ અન્વય-વ્યતિરેકની પણ અપ્રવૃત્તિ ❖

(૨૨૯) તેમના કાર્ય-કારણભાવ વિશે, અન્વય-વ્યતિરેકની પ્રવૃત્તિ થતી જ નથી (તો અન્વય-

❖ ભિન્ન એવી ગ્રાહકબુદ્ધિથી રહિત હોવાથી સ્વસંવેદન અને ગ્રાહ્યગ્રાહકરહિતતા સિદ્ધ થાય અને તો તે બુદ્ધિની
વિશિષ્ટતા જ ન રહે...

૧. ‘ત્વાદવિશિષ્ટે બુદ્ધિઃ’ इति ग-पाठः । ૨. પૂર્વમુદ્રિતે ‘પ્રત્યક્ષાનુપલમ્ભા પ્રવૃં’ इति पाठः ।

તથાવિધાવધ્યભાવે તદિતરાવસાયકમિતિ ન સ્વસંવેદનલક્ષણયોરપિ બુદ્ધ્યોઃ કાર્ય-કારણભાવાવસાયે સમુપાયઃ । તતશ્ચ સોઽનયોર્વસ્તુત્વાદવિરોધીત્યજ્ઞાનાભિધાનમ્ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ન હીત્યાદિના । ન યસ્માદ્ ભિન્નકાલ(ભાવિ)બુદ્ધિદ્વયં નિરન્વયનાશતોઽન્વયવિકલતયા કારણેન ઉપકારાદિનિરપેક્ષમ્-ઉપકારવાસનાનિરપેક્ષમન્વય-વિકલતયૈવ તથાવિધાવધ્યભાવે-ઇતરેતરાવધ્યભાવે તદિતરાવસાયક-સ્વરૂપેતરાવસાયકમ્ । નહિ ઇતિ ન સ્વસંવેદનલક્ષણ-યોરપિ બુદ્ધ્યોઃ કાર્યકારણભાવાવસાયે સમુપાયોઽસ્તિ । તતશ્ચ સઃ-કાર્યકારણભાવઃ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

વ્યતિરેક દ્વારા, તે બે બુદ્ધિનો કાર્ય-કારણભાવ શી રીતે નિશ્ચિત થાય ?

આ જ વાતને જણાવવા ભાવાર્થ કહે છે -

બીજનિર્ભસિ બુદ્ધિ અને અંકુરનિર્ભસિ બુદ્ધિ - બંને બુદ્ધિઓ, ભિન્નકાળભાવી (=જુદા જુદા કાળે થનારી) છે. પ્રથમક્ષણે બીજનિર્ભસિબુદ્ધિ, અને પછીની ક્ષણે તરત અંકુરનિર્ભસિબુદ્ધિ... હવે તે બુદ્ધિ તો નિરન્વય નષ્ટ થતી હોવાથી અન્વયથી વિકલ છે અને એટલે તો તે ઉપકાર-વાસનાથી પણ નિરપેક્ષ છે. આમ, તે બેનો પરસ્પર સાપેક્ષ-સંબંધ જ ન હોય, તો તેઓ પોતાનો અને પોતાના સંબંધી બુદ્ધિનો બોધ શી રીતે કરાવે ?

તાત્પર્ય : (વિવેચન :) તે બે બુદ્ધિનો કાર્ય-કારણભાવ છે, એવું તમે કહો છો. પણ તે કોનાથી જણાય ? (ક) તે બે બુદ્ધિથી જ, કે (ખ) બીજા કોઈ જ્ઞાનથી ?

(ક) તે બે બુદ્ધિથી જ તેમનો કાર્ય-કારણભાવ જણાય એવું તો ન મનાય, કારણ કે તે બંને બુદ્ધિઓ જુદા જુદા કાળે થનારી છે. તે બેમાં કોઈ એક અનુગત તત્ત્વ હોય એવું પણ નથી, કારણ કે તમે તે બુદ્ધિનો નિરન્વય નાશ માનો છો (એટલે તો પહેલી બુદ્ધિ નષ્ટ થયા પછી તેનો સર્વથા ઉચ્છેદ જ થાય અને તો બીજી બુદ્ધિની ઉત્પત્તિ વખતે તેનું અંશતઃ પણ અસ્તિત્વ રહે નહીં.)

એ રીતે એ બંને બુદ્ધિઓનું પરસ્પર મિલન જ થતું નથી, કે જેથી કારણબુદ્ધિ તે કાર્યબુદ્ધિમાં ઉપકાર કે વાસનાનું (=સંસ્કારનું) આધાન કરી શકે... (આમ બંને બુદ્ધિઓ, પરસ્પર ઉપકાર-વાસનાથી નિરપેક્ષ છે.)

અને એમ નિરપેક્ષ હોવાથી, જો તે બુદ્ધિનો પરસ્પર અવધિ (=સાપેક્ષ સંબંધ) ન હોય, તો તેઓ, પોતાનો અને પોતાથી અન્ય બુદ્ધિનો, કાર્ય-કારણરૂપે બોધ કરાવી શકે નહીં. (દા.ત. બીજનિર્ભસિ તે અંકુરનિર્ભસિથી અસંબદ્ધ છે. તો તે, અંકુરનિર્ભસિનો બોધ કરાવી શકે નહીં અને તો તેમનો કાર્ય-કારણભાવ પણ ન જ જણાય...)

એટલે સ્વસંવેદનરૂપ હોવા છતાં પણ, તે બે બુદ્ધિના કાર્ય-કારણભાવને જાણવાનો કોઈ જ ઉપાય નથી. (તે બે બુદ્ધિથી તો કાર્ય-કારણભાવ નથી જ જણાતો અને બીજા કોઈ જ્ઞાનથી પણ નથી

(૨૩૦) તત્પૃષ્ઠભાવિ વિકલ્પજ્ઞાનમપિ તથાવિધબીજાઙ્કુરનિર્ભાસાભાવેન ભવત્રીત્યા અસમ્ભવ્યેવ, ન જ્ઞાનહેતુરિતિ ભાવનીયમ્ । એવં ચ 'લોકપ્રતીત્યનુસારતસ્તુ તથાવ્યવહારાયાભિધીયતે' ઇતિ અપિ વચનમાત્રમેવ, સર્વથાઽસતો લોકેઽપ્યપ્રતીતેઃ, તુચ્છસ્ય અનુભવવિરોધાત્, અકાર્યકારણભૂતસ્ય ચ તુચ્છત્વાત્, (૨૩૧) વ્યવહારસ્ય ચાર્થક્રિયા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અનયોઃ-સ્વસંવેદનલક્ષણયોર્બુદ્ધયોર્વસ્તુત્વાદવિરોધીત્યજ્ઞાનાભિધાનં પૂર્વપક્ષે । તત્પૃષ્ઠભાવિ-સ્વસંવેદનલક્ષણબુદ્ધિપૃષ્ઠભાવિ વિકલ્પજ્ઞાનમપિ તથાવિધબીજાઙ્કુરનિર્ભાસાભાવેન ભવત્રીત્યા-ત્વત્ર્યાયેનૈવ અસમ્ભવ્યેવ । વિકલ્પજ્ઞાનં ન જ્ઞાનહેતુઃ પ્રક્રમાત્ કાર્યકારણભાવે ઇતિ એતદ્ ભાવનીયમ્ । એવં ચ કૃત્વા 'લોકપ્રતીત્યનુસારતસ્તુ તથાવ્યવહારાયાભિધીયતે' ઇતિ અપિ વચનમાત્રમેવ પૂર્વપક્ષે, વિવક્ષિતાર્થશૂન્યમિત્યર્થઃ । કથમિત્યાહ-સર્વથાઽસતો નિર્ભાસસ્ય લોકેઽપ્યપ્રતીતેઃ કારણાત્ । એતદેવાહ-તુચ્છસ્યાનુભવવિરોધાત્ । તુચ્છશ્ચાધિકૃતનિર્ભાસઃ પરનીત્યા । અત એવાહ-અકાર્યકારણભૂતસ્ય ચ તુચ્છત્વાત્ । અકાર્યકારણભૂતશ્ચ પરનીત્યા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

જણાતો - તે વાત આગળ કહેશે...)

તેથી તમે પૂર્વપક્ષમાં જે કહ્યું હતું કે - “સ્વસંવેદનરૂપ આ બંને બુદ્ધિઓ, વસ્તુરૂપ હોવાથી, તેમનો કાર્ય-કારણભાવ હોવો અવિરુદ્ધ છે” - તે બધું કથન પણ વિચાર્યા વિનાનું જણાઈ આવે છે. (કારણ કે ઉપરોક્ત રીતે, તેમનો કાર્ય-કારણભાવ જાણવાનો કોઈ જ ઉપાય નથી...)

❖ વિકલ્પથી પણ કાર્ય-કારણબોધ અસંગત ❖

(૨૩૦) બૌદ્ધ : (ખ) સ્વસંવેદનરૂપ બીજ-અંકુરનિર્ભાસ બુદ્ધિ પછી, એક વિકલ્પજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. બસ, તે વિકલ્પજ્ઞાનથી જ, પોતાના પૂર્વવર્તી બુદ્ધિની કાર્ય-કારણતા જણાય છે.

સ્યાદ્વાદી : અરે ! તમારી નીતિ પ્રમાણે તો પરમાર્થથી બીજ-અંકુરનિર્ભાસ છે જ નહીં અને એટલે તો તેમના નિશ્ચય માટે થનારું વિકલ્પજ્ઞાન પણ નથી જ... (તો તે વિકલ્પજ્ઞાનથી પણ કાર્ય-કારણભાવ શી રીતે જણાય ?) એટલે તે વિકલ્પજ્ઞાન પણ કાર્ય-કારણભાવનાં જ્ઞાનનું કારણ નથી.

❖ લોકપ્રતીતિનું અનુસરણ પણ વચનમાત્રરૂપ ❖

એવું હોવાથી, પૂર્વપક્ષમાં તમે જે કહ્યું હતું કે → “લોકમાં તેવી પ્રતીતિ થાય છે, તેને અનુસરી, માત્ર વ્યવહારના નિર્વાહ માટે જ તેવી કારકવ્યવસ્થા કહેવાય છે...” ← તે પણ વચનમાત્રરૂપ છે, અભિપ્રેત અર્થથી શૂન્ય છે. કારણ કે લોકપ્રતીતિને અનુસરવા, તમે તેવા અસત્નિર્ભાસને લઈને કારકવ્યવસ્થા જણાવી. પણ હકીકતમાં તેવા (=બીજનિર્ભાસ-અંકુરનિર્ભાસરૂપ) અસત્ નિર્ભાસની લોકમાં પ્રતીતિ જ થતી નથી... અને ન થવાનું કારણ એ કે, અસત્-તુચ્છનો અનુભવ થવામાં સ્પષ્ટ

રૂપત્વાત્, અસતસ્તાદર્થ્યાયોગાદિતિ । (૨૩૨) અસચ્ચન્દ્રદ્વયં પ્રતીયત્ત્વમ્ એતિ ચેત્, અસત્ પ્રતીયત્ત્વમ્ એતિ ચ વ્યાહતમ્ । ક્વં તર્હિ તત્ સત્ ? (૨૩૩) નનુ તત્પ્રતીતૌ । કિમત્ર માનમ્ ?

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અધિકૃતનિર્ભાસ: । તથાવ્યવહારાયાભિધીયત્ત્વમ્ એતિ વિશેષેનૈતમવયવમધિકૃત્યાહ-વ્યવહારસ્ય ચાર્થક્રિયારૂપત્વાત્, અસતો નિર્ભાસસ્ય તાદર્થ્યાયોગાત્-વ્યવહારાર્થાયોગાદિતિ । ઇહૈવ આશક્ષાશેષનિવૃત્ત્યર્થમાહ-અસચ્ચન્દ્રદ્વયં પ્રતીયત્ત્વમ્ એતિ ચેત્, એવમધિકૃતનિર્ભાસોઽપિ ભવિષ્યતીતિ પરાભિપ્રાય: । એતદાશક્ષ્યાહ-અસત્ પ્રતીયત્ત્વમ્ એતિ ચ વ્યાહતમ્ । ન સર્વથાઽસત:

❖.....❖ અનૈકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

વિરોધ છે. (અસત્ હોય તો અનુભવ શી રીતે અને અનુભવ થાય તો અસત્ શી રીતે ?)

તમારા મતે અધિકૃત નિર્ભાસ (=બીજ-અંકુરનિર્ભાસ) તુચ્છ છે (એટલે જ કહે છે -) તમે પરમાર્થથી અધિકૃત નિર્ભાસને કાર્ય-કારણભૂત માનતા નથી અને એટલે તમે કાર્ય-કારણભાવ વિનાના અધિકૃત નિર્ભાસને તુચ્છ-અસત્ કહો છો.. તો આવો અસત્ નિર્ભાસ, લોકોને શી રીતે અનુભવાય ?

(અને લોકોને ન અનુભવાય, તો તેવા નિર્ભાસની કારકવ્યવસ્થા ‘લોકપ્રતીતિને અનુસરવા કહી છે’ એવું શી રીતે કહેવાય ? એટલે તમારું કથન વચનમાત્રરૂપ જણાઈ આવે છે.)

❖ વ્યવહારનિર્વાહ પણ અસંગત ❖

(૨૩૧) ઉપરની વાતમાં જ તમે જે કહ્યું હતું કે → “વ્યવહારના નિર્વાહ માટે તેવી કારકવ્યવસ્થા કહેવાય છે” ← તે વાત પણ અસંગત છે, કારણ કે વ્યવહાર તો અર્થક્રિયારૂપ છે અને અર્થક્રિયા તો સત્ પદાર્થની જ થાય. હવે નિર્ભાસને તો તમે અસત્ માનો છો, તો તેના દ્વારા અર્થક્રિયારૂપ વ્યવહાર શી રીતે ઘટે ? (ન જ ઘટે...)

એટલે, વ્યવહાર માટે તેવા નિર્ભાસનું કથન કરવું બિલકુલ ઉચિત નથી.

(હવે યોગાચાર, અસત્થી પણ લોકપ્રતીતિ ઘટાડવા, એક ઉદાહરણ લઈને પોતાનું મંતવ્ય રજૂ કરે છે. જેનું ગ્રંથકારશ્રી નિરાકરણ કરશે.)

❖ અસત્થી લોકપ્રતીતિ અયુક્ત ❖

(૨૩૨) બૌદ્ધ : લોકમાં, અસત્ પણ બે ચંદ્ર પ્રતીતિ થાય છે... તો તેની જેમ અસત્ પણ નિર્ભાસથી લોકપ્રતીતિ કેમ ન થાય ?

જૈન : અરે ! ‘અસત્ પ્રતીતિ થાય છે’ એ તો તમારું પૂર્વાપરવિરુદ્ધ વચન છે. (અસત્ હોય તો

❖ આ ઉદાહરણ પાછળ બૌદ્ધનો ગર્ભિત આશય એ કે, જેમ અસત્ પણ બે ચંદ્ર, લોકપ્રતીતિનું કારણ બને છે, તેમ અસત્ પણ નિર્ભાસ લોકપ્રતીતિનું કારણ કેમ ન બને ? પણ ગ્રંથકારશ્રી, ચન્દ્રદ્વયથી લોકપ્રતીતિનું વાસ્તવિક કારણ બતાવી, નિર્ભાસથી તેવું થવું અસંભવિત છે, એવું જણાવશે.

૧. ‘કુતસ્તર્હિ તત્’ એતિ ક-પાઠઃ । ૨. ‘વિશેષણૈતમવં’ એતિ ડ-પાઠઃ । ૩. પૂર્વમુદ્રિતે ‘વિશેષણૈતમવં’ એતિ પાઠઃ, અત્ર D-પ્રતાનુસારેણ ।

તદનુભવ એવ । તદસત્ત્વે કો દોષઃ ? તદનુભવાભાવઃ । કુતસ્તર્હિ તત્ ? સ્વહેતુજાતાત્ । કિં પુનઃ તદસ્ય ? બોધાદૃષ્ટવિષયાદિ । કથં તર્હિ ભ્રાન્તમ્ ? (૨૩૪) અદૃષ્ટાધ્યારોપાત્ । યદ્યેવં

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પ્રતીતિરિત્યર્થઃ । ક્વ તર્હિ તત્-ચન્દ્રદ્વયં સદિતિ પરઃ । નંનુ તત્પ્રતીતૌ-ચન્દ્રદ્વયપ્રતીતાવિત્યા-ચાર્યઃ । કિમત્ર માનમિતિ પર એવ । તદનુભવ એવેતિ સિદ્ધાન્તવાદી । તદસત્ત્વે-ચન્દ્રદ્વયાસત્ત્વે કો દોષઃ ? અત્રોત્તરમ્-તદનુભવાભાવઃ-ચન્દ્રદ્વયાનુભવાભાવઃ । કુતસ્તર્હિ તત્-ચન્દ્રદ્વયં બહિર-સદિત્યભિપ્રાયઃ । ઇહ સમાધિઃ-સ્વહેતુજાતાત્ તદિતિ । કિં પુનસ્તત્-હેતુજાતં અસ્ય-બોધપ્રતિ-ભાસિનશ્ચન્દ્રદ્વયસ્ય ? અત્ર નિર્વચનમ્-બોધાદૃષ્ટવિષયાદિ । ‘આદિ’શબ્દાદ્ દેશકાલાદિગ્રહઃ । એતદભાવેઽભાવાદિતિ ભાવઃ । કથં તર્હિ ભ્રાન્તં હેતુજાતોદ્ભવં સદિત્યભિપ્રાયઃ । અત્રોત્તરમ્-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

શી રીતે પ્રતીત થાય ? અને પ્રતીત થાય તો તે અસત્ શી રીતે ?) એટલે ચન્દ્રદ્વયને સત્ માનવા જોઈએ... (તો જ તેમની પ્રતીતિ સંગત થાય.)

બૌદ્ધ : શું ચન્દ્રદ્વય સત્ છે ?! તો તેઓ ક્યાં છે - તે જણાવો.

જૈન : અરે ! તે બે ચંદ્ર, ચન્દ્રદ્વયની પ્રતીતિમાં જ છે અને પ્રતીતિમાં તેમનું અસ્તિત્વ હોવામાં પ્રમાણ એ જ કે, તેમનો ત્યાં અનુભવ થાય છે. (તે પ્રતીતિમાં ચન્દ્રદ્વય અનુભવાય છે. એટલે તેમાં તેમનું અસ્તિત્વ માનવું જ રહ્યું...)

બૌદ્ધ : પણ તે ચન્દ્રદ્વયને અસત્ માનીએ, તો તેમાં દોષ શું ?

જૈન : દોષ એ જ કે, તેમનો અનુભવ જ નહીં થાય. (ચન્દ્રદ્વય અસત્ હોય, તો ખરવિષાણની જેમ, તેમનો અનુભવ ન જ થાય...)

બૌદ્ધ : તમે, પ્રતીતિમાં જે બે ચન્દ્ર કહો છો, તે બે આવ્યા ક્યાંથી ? બહાર તો બે ચન્દ્ર છે નહીં... (એટલે કહેવાનો ભાવ એ કે, તેમની ઉત્પત્તિ કોના થકી થઈ ?)

જૈન : બોધમાં જણાતાં બે ચન્દ્ર, પોતાના હેતુથી જ ઉત્પન્ન થયા છે... અને તેમના હેતુ (૧) બોધ, (૨) અદૃષ્ટ=કર્મ, (૩) વિષય, (૪) દેશ, (૫) કાળ વગેરે છે... (આ બધી હેતુસામગ્રી ભેગી થયે, પ્રતીતિમાં બે ચન્દ્ર આવે છે.)

(૨૩૩) બૌદ્ધ : જે હેતુથી જન્ય હોય, તે તો સત્ જ હોય. એટલે તો ચન્દ્રદ્વય પણ સત્ છે. તો તેવા સત્ ચન્દ્રદ્વયને વિષય કરનાર જ્ઞાન યથાર્થ જ માનવું પડશે ! પણ લોકમાં તો તેને ભ્રાન્ત માનાય છે, તો તમે તેને ભ્રાન્ત તરીકે શી રીતે સાબિત કરશો ?

જૈન : અમે ચન્દ્રદ્વયનું કારણ ‘અદૃષ્ટ’ પણ કહ્યું છે. તે કહેવાનું તાત્પર્ય એ જ કે, અદૃષ્ટ દ્વારા બોધમાં અધ્યારોપ ઊભો થાય છે. (આશય એ કે, અદૃષ્ટ એટલે કર્મ... તે કર્મના સામર્થ્યથી એવો વિપર્યય થાય છે કે, બે ચન્દ્ર ન હોવા છતાં પણ, બે ચન્દ્ર જણાવા લાગે છે.) બસ, આ અધ્યારોપના

नास्ति तत्त्वत इति चेत्, न, अध्यारोपग्रहणरूपतया भावात् । इति सती च सनिबन्धना च सन्नीत्या सर्वलोकप्रतीतिः । (२३५) असँश्च बीजाङ्कुरनिर्भासः त्वन्नीत्या, उत्पत्त्याद्य-
सिद्धेः । इति न बीजात् अङ्कुरस्य जन्मेति कारकव्यवस्था ॥

❖.....❖ व्याख्या❖
अदृष्टाध्यारोपात्, कर्मसामर्थ्येन विपर्ययादित्यर्थः । यद्येवमदृष्टाध्यारोपात् नास्ति तच्चन्द्रद्वयं
तत्त्वतः । इति चेत्, एतदाशङ्क्याह-न, अध्या-रोपग्रहणरूपतया-आधिक्यग्रहणरूपतया
भावात् । इति-एवं सती-विद्यमाना सनिबन्धना च-चित्रनिबन्धनापेक्षया च सत्रीत्या-सर्वज्ञ-
प्रणीतया सर्वलोकप्रतीतिः । असंश्च बीजाङ्कुर-निर्भासः त्वत्रीत्या । कुत इत्याह-
उत्पत्त्याद्यसिद्धेः । इति-एवं न बीजादङ्कुरस्य जन्म । इति-एवं कारकव्यवस्था त्वत्रीत्येति

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

કારણે જ ચન્દ્રદયનું જ્ઞાન ‘આન્ત’ તરીકે મનાય છે.

બૌદ્ધ : આમ તો જ્ઞાન, જો કર્મસામર્થ્યથી થયેલ વિપર્યયરૂપ હોય, તો એનો મતલબ એ થયો કે, પરમાર્થથી બે ચન્દ્ર છે જ નહીં (બે ચન્દ્ર, માત્ર વિપર્યયને કારણે જણાય છે... અને આવું હોય તો અસત્ પણ ચન્દ્રદ્વયથી પ્રતીતિ થઈ જ ગઈ ને ?)

(૨૩૪) જૈન : ચન્દ્રદ્વય નથી જ - એવું નથી, અધ્યારોપથી ગ્રહણ થવારૂપે તો તેનું અસ્તિત્વ છે જ (ચન્દ્ર એક છે, પણ અધ્યારોપથી તેનું અધિકરૂપે - બે ચન્દ્રરૂપે ગ્રહણ છે. તો આ રૂપે તેનું અસ્તિત્વ માનવું જ જોઈએ, નહીંતર તો અધિકરૂપે તેનું ગ્રહણ જ ન થાય...)

સાર : તેથી ચન્દ્રદ્વય પણ કથયિત્ સત્ છે અને એટલે જ તેની પ્રતીતિ થાય છે... આમ, સર્વજ્ઞપ્રણીત નીતિને અનુસારે, સર્વ લોકને થનારી પ્રતીતિ સન્નિબંધન અને સત્ જ છે (અર્થાત્ અલગ અલગ કારણોને આશ્રયીને જ છે. કોઈ અસત્થી તેની પ્રતીતિ નથી થતી.)

(૨૩૫) હવે બીજ-અંકુર નિર્ભાસિ તો તમે અસત્ માનો છો, કારણ કે તેની ઉત્પત્તિ આદિ કશું સિદ્ધ નથી. (તાત્પર્ય એ કે, બીજ-અંકુર નિર્ભાસિ તમારા મતે અવસ્તુરૂપ છે, એટલે તેના ઉત્પત્તિ-નાશ નથી. હવે જેનાં ઉત્પત્તિ-નાશ ન થાય, તે ખરવિષાણની જેમ અસત્ જ હોય અને બૌદ્ધમતે તો બધા નિર્ભાસિ ઉત્પત્તિનાશ વિનાના જ મનાય છે. એટલે તો અધિકૃત નિર્ભાસિ પણ અસત્ જ સાબિત થશે...) તો આવા અસત્ નિર્ભાસિથી શી રીતે લોકપ્રતીતિ થાય ?

❖.....❖ विवरणम् ❖.....❖

129. उत्पत्त्याद्यसिद्धेरिति । भवन्मते हि अवस्तुत्वान्निर्भासस्य नोत्पत्ति-नाशौ स्तः । यस्य चोत्पाद-
व्ययौ न विद्येते तदसदेव यथा खरविषाणम् । तथा च बौद्धमते सर्वोऽपि निर्भास इति असत्त्वमेव
तस्य ॥

१. 'बीजादकृदंकरस्य' इति ड-पाठः ।

(૨૩૬) એતેન જ્ઞાપકવ્યવસ્થા પ્રત્યુક્તા, ધૂમાદગ્નિપ્રતિપત્યયોગાત્, અયં ધૂમો-
ડ્યમગ્નિરિતિ નિર્ભાસાભાવાત્, તમન્તરેણ, ચ તથાપ્રતીત્યનુપપત્તેઃ, અદ્વયબોધમાત્રસ્ય ચ
ગગનતલવર્ત્ત્યાલોકકલ્પત્વાદિતિ । (૨૩૭) એવં ચ યદાહ ન્યાયવાદી-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ભાવનીયમ્ ॥

એતેનેત્યાદિ । એતેન-અનન્તરોદિતેન નિર્ભાસનિષેધેન જ્ઞાપકવ્યવસ્થા પ્રત્યુક્તા । કથ-
મિત્યાહ-ધૂમાદગ્નિપ્રતિપત્યયોગાત્ । અયોગશ્ચ અયં ધૂમોડ્યમગ્નિરિતિ નિર્ભાસાભાવાત્
ત્વગ્નીત્યા, તમન્તરેણ ચ-નિર્ભાસં વિના ચ તથાપ્રતીત્યનુપપત્તેઃ-ધૂમાદગ્નિપ્રતીતિરૂપતયા
પ્રતીત્યનુપપત્તેરિતિ । ઇહૈવ ભાવાર્થમાહ-અદ્વયબોધમાત્રસ્ય ગગનતલવર્ત્ત્યાલોકકલ્પત્વા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

એટલે તેનાથી લોકપ્રતીતિનું અનુસરણ કહેવું અને વ્યવહારનો નિર્વાહ કહેવો - તે બધું બિલકુલ
સંગત નથી.

નિષ્કર્ષ : તેથી હે યોગાચાર ! તમારા મતે, બીજથી અંકુરની ઉત્પત્તિરૂપ કારકવ્યવસ્થા જરાય
ઘટતી નથી... એ બધું તમે એકદમ શાંતિથી વિચારો. (તો જ બાહ્યાર્થનું મહત્વ સમજાશે.)

(યોગાચારમતે જ્ઞાપકવ્યવસ્થા પણ સંગત નથી, એવું બતાવવા, ગ્રંથકારશ્રી હવે સચોટ તર્કો
રજૂ કરે છે -)

❖ જ્ઞાપકવ્યવસ્થા પણ અસંગત ❖

(૨૩૬) ઉપર અમે નિર્ભાસથી કારકવ્યવસ્થાનો નિષેધ કર્યો, તેનાથી તમારા મતે, ધૂમથી
અગ્નિનાં જ્ઞાનરૂપ ‘જ્ઞાપકવ્યવસ્થા’ પણ નિરાકૃત થાય છે, કારણ કે તમારા મતે ધૂમથી અગ્નિનો
બોધ ઘટતો નથી. તે આ રીતે -

તમારા મતે, અદ્વયબોધ ગગનતલવર્ત્તી આલોકની જેમ નિરાકાર હોવાથી, તેમાં ‘આ ધૂમ છે -
આ અગ્નિ છે’ એવા અલગ અલગ આકારે નિર્ભાસ ઘટે નહીં અને તે નિર્ભાસ વિના તો ધૂમપ્રતિભાસથી
અગ્નિપ્રતીતિરૂપે પ્રતીતિ થવી સંગત થાય નહીં... (આ શબ્દાર્થ થયો.)

વિસ્તાર : (ભાવાર્થ :) આકાશમાં દેખાતો પ્રકાશ, તેમાં વિષયભૂત વસ્તુનો આકાર હોતો નથી.
એટલે તે નિરાકાર છે. તેમ બોધ પણ, ગ્રાહ્ય-ગ્રાહક આકારદ્વયથી રહિત હોવાથી, નિરાકાર-અદ્વયરૂપ
છે. આવી તમારી માન્યતા છે.

હવે આવા નિરાકાર જ્ઞાનમાં, ‘આ ધૂમ છે-આ અગ્નિ છે’ એમ અલગ અલગ આકારે થતો
નિર્ભાસ સંગત થાય નહીં. (નિરાકારમાં જુદા જુદા આકારો શી રીતે ?) અને જો ધૂમનિર્ભાસ-

❖ તમે ધૂમ-અગ્નિરૂપ બાહ્યાર્થ નથી માનતા, પણ તે બંનેને અત્તાત્વિક નિર્ભાસરૂપ માનો છો, પણ અમે
ઉપર કહ્યું કે, અસત્થી કોઈ વ્યવહાર થાય નહીં. એટલે તેવા અસત્ નિર્ભાસથી જ્ઞાપકવ્યવસ્થા પણ ન થાય. તેથી
તમારા મતે જ્ઞાપકવ્યવસ્થા સિદ્ધ થાય નહીં. આ જ વાત આગળની પંક્તિઓથી સ્પષ્ટ થશે...

PP

“બીજાદંકુરજન્માગ્નેર્ધૂમાત્ સિદ્ધિરિતીદૃશી ।
 બાહ્યાર્થાશ્રયણી યાઽપિ કારકજ્ઞાપકસ્થિતિઃ ॥
 સાઽપિ તદ્રૂપનિર્ભાસા તથા નિયતસંજ્ઞમાઃ ।
 બુદ્ધીરાશ્રિત્ય કલ્પ્યેત યદિ કિં વા વિરુદ્ધ્યતે ? ॥”^૧

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ત્રિરાકરતયેતિ । એવં ચ કૃત્વા યદાહ ન્યાયવાદી-ધર્મકીર્ત્તિઃ તદસામ્પ્રતમ્-અશોભનમિતિ દર્શિતં ભવતીતિ યોગઃ । કિં તદિત્યાહ-બીજાદંકુરજન્મ તથાઽગ્નેર્ધૂમાત્ સિદ્ધિઃ ઇતીદૃશી-એવમ્ભૂતા બાહ્યાર્થાશ્રયણી યાઽપિ કારકજ્ઞાપકસ્થિતિઃ સાઽપિ તદ્રૂપનિર્ભાસા-બીજાદિરૂપ-નિર્ભાસા તથા નિયતસંજ્ઞમાઃ પૌર્વાપર્યોત્પાદાદિના બુદ્ધીઃ આશ્રિત્ય કલ્પ્યેત યદિ કિં વા વિરુદ્ધ્યતે ? ન કિંચિદિત્યર્થઃ । ઇત્યાદિ તદસામ્પ્રતમિતિ નિર્દર્શિતં ભવતીતિ વ્યાખ્યાતમેતત્ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અગ્નિનિર્ભાસિ ન હોય, તો (નિર્ભાસિરૂપ) ધૂમથી, અગ્નિપ્રતિભાસરૂપે (=અગ્નિપ્રતીતિરૂપતયા) અગ્નિની પ્રતીતિ શી રીતે સંગત થાય ? (=પ્રતીત્યનુપપત્તેઃ)

(ભાવ એ કે, બાહ્યાર્થરૂપે તો તમે અગ્નિ-ધૂમ જ માનતા નથી અને જ્ઞાનને અદ્વયરૂપ માન્યું હોવાથી તેમાં પણ અગ્નિ-ધૂમનિર્ભાસિ ઘટતાં નથી. એટલે તમારા મતે તેવું કશું છે જ નહીં, કે જેથી ધૂમનિર્ભાસિ દ્વારા અગ્નિનિર્ભાસિનું જ્ઞાન થાય.)

એટલે તમારા મતે, જ્ઞાપકવ્યવસ્થા પણ અસંગત જ છે.

❖ ધર્મકીર્તિના મંતવ્યનો નિરાસ ❖

(૨૩૭) જ્ઞાનાદ્વૈતમતે કારક-જ્ઞાપકવ્યવસ્થા અસંગત હોવાથી, પ્રમાણવાર્તિકમાં ધર્મકીર્તિએ બતાવેલું મંતવ્ય પણ અશોભન જણાઈ આવે છે. (તે મંતવ્ય અને તેના નિરાકરણની વિગત આ પ્રમાણે છે -)

શબ્દાર્થઃ “(૧) બીજથી અંકુરનો જન્મ અને ધૂમથી અગ્નિની સિદ્ધિ - એવી, બાહ્યાર્થને લઈને જે પણ કારક-જ્ઞાપકની વ્યવસ્થા છે”, (૨) તે પણ બીજાદિ નિર્ભાસિ રૂપ અને તેવા નિયત સંબંધવાળી બુદ્ધિને આશ્રયીને કલ્યાય, તો તેમાં વિરોધ શું ? (પ્રમાણવાર્તિક ૨/૩૮૩-૩૮૪)

❖ નનુ બાહ્યાર્થાભાવે બીજાદંકુરસ્ય જન્મેતીદૃશી એવંજાતીયા યાપિ પ્રતીતિસિદ્ધા કારકસ્થિતિઃ । ધૂમાત્ કાર્યાત્ કારણસ્યાગ્નેઃ, સિદ્ધિરિતીદૃશી યાપિ જ્ઞાપકહેતુસ્થિતિઃ તદુચ્છેદઃ સ્યાત્, હેતુફલાશ્રયસ્ય બાહ્યસ્યૈવાભાવાત્ । - પ્રમાણવા. વૃત્તિઃ ।

❖ અત્રાહ - સા કારકજ્ઞાપકસ્થિતિરપિ તદ્રૂપનિર્ભાસા બીજાદંકુરધૂમાગ્નિપ્રતિભાસવાસનાપ્રતિનિયમાત્ । તથા ક્રમવિશેષેણ નિયતઃ સંજ્ઞમ ઉત્પાદો યાસાં તાઃ બુદ્ધીરાશ્રિત્ય યદિ કલ્પ્યેત તદા કિં વા વિરુદ્ધ્યતે ? ન કિંચિત્ । યથા હિ

૧. અનુદ્રુપ્ । ૨. ‘સદ્રૂપનિર્ભાસા’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. અનુદ્રુપ્ । ૪. ‘સંસમાઃ’ ઇતિ ડ-પાઠઃ । ૫. ‘આસૃત્ય સાંકલ્પેત યા(?)યદિ તત્ કિં’ ઇતિ ડ-પાઠઃ ।

ઇત્યાદિ, તદસામ્પ્રતમિતિ દર્શિતં ભવતિ ॥

(૨૩૮) ઇતશ્ચ જ્ઞાપકસ્થિતિઃ અયુક્તા, ધૂમપ્રતિભાસકાલેઽગ્નિપ્રતિભાસાભાવાત્, તથાઽસંવિત્તેઃ પશ્ચાદ્ધાવિત્વાત્ । અનગ્નિપ્રતિભાસજોઽપ્યેવં ધૂમપ્રતિભાસઃ સ્યાત્, લિઙ્ગ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અભ્યુચ્ચયમાહ-ઇતશ્ચ જ્ઞાપકસ્થિતિરયુક્તા, ધૂમપ્રતિભાસકાલેઽગ્નિપ્રતિભાસા-ભાવાત્ । અભાવશ્ચ તથાઽસંવિત્તેઃ-યૌગપદ્ધેનોભયાસંવિત્તેઃ । અસંવિત્તિશ્ચ પશ્ચાદ્ધાવિત્વાત્

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

બૌદ્ધ : બાહ્ય કોઈ તત્ત્વ નથી, માત્ર જ્ઞાન જ સત્ છે.

બાહ્યાર્થવાદી : જો વાસ્તવમાં બાહ્યાર્થ ન હોય, તો (૧) બીજથી અંકુરનો જન્મ - એવી જે પ્રતીતિસિદ્ધ કારકવ્યવસ્થા છે, અને (૨) કાર્યરૂપ ધૂમથી કારણરૂપ અગ્નિની સિદ્ધિ - એવી જે જ્ઞાપકહેતુની વ્યવસ્થા છે, તે બંને વ્યવસ્થાનો તો ઉચ્છેદ થઈ જશે ! કારણ કે બીજ-અંકુર, હેતુ-ફળ વગેરેનો જે મૂળ આધાર છે, તે બાહ્ય તત્ત્વને જ તમે માનતા નથી.

જ્ઞાનાદ્વૈતવાદી : તે વ્યવસ્થા અમે બુદ્ધિને લઈને કલ્પીશું, અર્થાત્ બીજ અંકુરનિર્ભાસ, ધૂમ-અગ્નિનિર્ભાસ એવા બધા નિર્ભાસો માનીશું અને તે નિર્ભાસો નિયત પૂર્વાપરભાવે થતા હોવાથી, તેઓ નિયત સંબંધવાળા છે અને એટલે (૧) બીજનિર્ભાસથી અંકુરનિર્ભાસની ઉત્પત્તિ, અને (૨) ધૂમનિર્ભાસથી અગ્નિનિર્ભાસનું જ્ઞાન - એમ બુદ્ધિને આશ્રયીને જ કારક-જ્ઞાપકની વ્યવસ્થા કલ્પી લઈએ, તો તેમાં વિરોધ શું ?

સ્યાદ્વાદી : અરે ! પણ તમે તો આકાર વિનાના અદ્વયજ્ઞાનને માનનારા છો. એટલે તમારા મતે તો, બીજ-અંકુરનિર્ભાસ, ધૂમ-અગ્નિનિર્ભાસ - એવા જુદા જુદા આકારે નિર્ભાસ જ ઘટતા નથી, તો તેને લઈને કારક-જ્ઞાપકની વ્યવસ્થા શી રીતે થઈ શકે ?

એ બધી વાતો અમે પૂર્વે જ બતાવી દીધી. એટલે ધર્મકીર્તિનું મંતવ્ય પણ અશોભન જણાઈ આવે છે.

(હવે ગ્રંથકારશ્રી, જ્ઞાપકવ્યવસ્થા કેમ અસંગત છે - તે જણાવવા બીજી એક યુક્તિ આપે છે -)

❖ જ્ઞાપકવ્યવસ્થાની અસંગતિનું બીજું કારણ ❖

(૨૩૮) (ઇતશ્ચ...) હવે કહેવાતા કારણથી પણ જ્ઞાપકવ્યવસ્થા અસંગત જણાય છે. તે કારણ આ પ્રમાણે છે -

જે વખતે ધૂમપ્રતિભાસ થાય છે, તે વખતે અગ્નિપ્રતિભાસ નથી થતો. તેનું કારણ એ કે, બંને પ્રતિભાસ એકી સાથે થતાં હોય એવું સંવેદન નથી થતું અને તે સંવેદન પણ એટલે જ નથી થતું કારણ

બીજપ્રતિભાસ જ્ઞાન સ્વહેતોઃ પ્રવુદ્ધાઙ્કુરજ્ઞાનવાસનાપાટવમઙ્કુરજ્ઞાનં જનયતિ, एवं ધૂમજ્ઞાનમગ્નિજ્ઞાનમુત્પાદયતિ । તત્ત્વતૈવ ચ જ્ઞાપકવ્યવસ્થાયા અવિરોધઃ । - પ્રમાણવાં - વૃત્તિઃ ।

ભૂતસ્યાસ્ય ન્યાયતઃ પૂર્વમગ્નિપ્રતિભાસાસિદ્ધેઃ । (૨૩૧) તથાહિ-અન્તર્જ્ઞેયવાદિનો-
ઽપ્યનુમાનકાલે ધૂમપ્રતિભાસ એવ પૂર્વમુત્પદ્યતે, નાગ્નિપ્રતિભાસઃ, અનુમાનાપ્રવૃત્તેઃ,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
પ્રયોગકાલેઽગ્નિપ્રતિભાસસ્ય । યદિ નામૈવં તતઃ કિમિત્યાહ-અનગ્નિપ્રતિભાસજોઽપ્યેવં ધૂમ-
પ્રતિભાસાદગ્નિપ્રતિભાસસ્ય ઉત્પત્તૌ સત્યાં ધૂમપ્રતિભાસઃ સ્યાત્ પ્રયોગકાલભાવી । કુત્ત ઇત્યાહ-
લિઙ્ગભૂતસ્યાસ્ય-ધૂમપ્રતિભાસસ્ય ન્યાયતઃ-ન્યાયેન ¹³⁰પૂર્વમગ્નિપ્રતિભાસાસિદ્ધેઃ અનગ્નિપ્રતિ-
ભાસજત્વમિતિ । એતત્પ્રકટનાયૈવાહ-તથાહીત્યાદિ । તથાહિ-અન્તર્જ્ઞેયવાદિનોઽપિ-વિજ્ઞાન-
વાદિનઃ અનુમાનકાલે પ્રયોગમધિકૃત્ય ધૂમપ્રતિભાસ એવ પૂર્વમુત્પદ્યતે લિઙ્ગભૂતો નાગ્નિ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

કે અનુમાનપ્રયોગ વખતે પહેલા ધૂમપ્રતિભાસ થાય છે અને તે પછી અગ્નિપ્રતિભાસ થાય છે.

બૌદ્ધ : તમે એકદમ સાચી વાત કહી, અમારું આવું જ માનવું છે. (અનુમાનપ્રયોગ કરાય,
ત્યારે પહેલા ધૂમનિર્ભાસ અને પછી તેનાથી અગ્નિનિર્ભાસનું અનુમાન..) તો આવું માનીએ તો વાંધો
શું ?

સ્વાદ્વાદી : અરે ! તો તો ધૂમપ્રતિભાસને, અગ્નિપ્રતિભાસ સિવાય બીજા કોઈ પ્રતિભાસથી
પણ જન્ય માનવો પડશે. (ભાવ એ કે, અનુમાનપ્રયોગ વખતે પહેલા ધૂમનિર્ભાસ થાય અને પછી
તેનાથી અગ્નિનિર્ભાસ ઉત્પન્ન થાય... તો અહીં પહેલા ઉત્પન્ન થનાર ધૂમનિર્ભાસ કોનાથી ઉત્પન્ન
થયો ? તો કહેવું જ પડશે કે, અગ્નિપ્રતિભાસ સિવાય બીજા કોઈ પ્રતિભાસથી જ...)

તેનું કારણ એ કે, ધૂમપ્રતિભાસ તે લિંગરૂપ છે (અને લિંગ પહેલાં જ હોય, તે પછી જ લિંગી-
અનુમેય એવો અગ્નિપ્રતિભાસ થાય.) એટલે ન્યાયથી, ધૂમપ્રતિભાસની પૂર્વે અગ્નિનિર્ભાસ સિદ્ધ
થાય નહીં (અને તો બીજો જ કોઈ પ્રતિભાસ માની, તેનાથી ધૂમપ્રતિભાસની ઉત્પત્તિ માનવી પડે...
અને એવું માનવાથી તો, ધૂમપ્રતિભાસ, અગ્નિપ્રતિભાસ સિવાય બીજા પણ પ્રતિભાસથી જન્ય છે,
એવું સિદ્ધ થશે જ...)

(૨૩૯) આ જ વાતને સ્પષ્ટપણે પ્રગટ કરવા કહે છે -

(તથાહિ-) અનુમાન વખતે, વિજ્ઞાનવાદી મતે પણ પહેલા, લિંગભૂત ધૂમપ્રતિભાસ જ ઉત્પન્ન

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

130. પૂર્વમગ્નિપ્રતિભાસાસિદ્ધેરિતિ । પ્રયોગકાલે ધૂમપ્રતિભાસાત્ પૂર્વમાનન્તર્યેનાગ્નિપ્રતિભાસો
નાસ્ત્યેવેત્યર્થઃ ॥

❖ ગ્રંથમાં, વિજ્ઞાનવાદીને અંતર્જ્ઞેયવાદી કહ્યા. તેનું તાત્પર્ય એ કે, તેઓ જ્ઞેય પદાર્થનું બહાર અસ્તિત્વ નથી
માનતા, પણ અંદર-જ્ઞાનરૂપે અસ્તિત્વ માને છે, એટલે તેઓ અંતર્જ્ઞેયવાદી કહેવાય, વિજ્ઞાનવાદી કહેવાય...

અનુમેયસ્યૈવ પ્રત્યક્ષત્વાદિતિ પૂર્વોઽનગ્નિપ્રતિભાસ એવ । એવં ચ કાર્યાત્ કારણગત્ય-
યોગઃ । (૨૪૦) ધૂમપ્રતિભાસોઽગ્નિપ્રતિભાસહેતુસ્તતસ્તદ્ગતિરિતિ ચેત્, ન, વ્યભિચાર-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પ્રતિભાસઃ । કુત્તરિત્યાહ-¹³¹અનુમાનાપ્રવૃત્તેઃ । અપ્રવૃત્તિશ્ચ ¹³²અનુમેયસ્યૈવ પ્રત્યક્ષત્વાત્ । ઈતિ-
એવં પૂર્વોઽનગ્નિપ્રતિભાસ એવ પ્રયોગકાલભાવિનો ધૂમપ્રતિભાસસ્ય । એવં ચ કૃત્વા કાર્યાત્
કારણગત્યયોગઃ પ્રયોગકાલભાવિનો ધૂમપ્રતિભાસસ્યાનૈગ્નિપ્રતિભાસજન્યત્વાદિત્યર્થઃ । ધૂમ-
પ્રતિભાસઃ અધિકૃતઃ કિલ ¹³³અગ્નિપ્રતિભાસહેતુસ્તતઃ-ધૂમપ્રતિભાસાત્ તદ્ગતિઃ ઇતિ ચેત્-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

થાય છે, અગ્નિપ્રતિભાસ નહીં. (તેનું કારણ એ કે) જો પૂર્વે જ અગ્નિપ્રતિભાસની ઉત્પત્તિ મનાય, તો
તો અનુમાન જ ન પ્રવર્તે, કારણ કે અનુમેયરૂપ અગ્નિપ્રતિભાસનું જ પ્રત્યક્ષ થઈ ગયું છે.

ભાવાર્થ : અનુમાન અપ્રત્યક્ષ વસ્તુનું કરાય, પ્રત્યક્ષ વસ્તુનું નહીં. હવે ધૂમપ્રતિભાસથી
અગ્નિપ્રતિભાસનું અનુમાન કરવું છે, તે માટે અગ્નિપ્રતિભાસ અપ્રત્યક્ષ હોવો જરૂરી છે, પણ જો
ધૂમપ્રતિભાસ પૂર્વે જ અગ્નિપ્રતિભાસની ઉત્પત્તિ માની લઈએ, તો તો (અનુમેયરૂપ) અગ્નિપ્રતિભાસ
પ્રત્યક્ષ જ થઈ ગયો અને તેનું અનુમાન કરવું વ્યર્થ જ થઈ જાય...

એટલે અનુમાનની સંગતિ કરવા તમારે માનવું જ રહ્યું કે, ધૂમપ્રતિભાસ પૂર્વે અગ્નિપ્રતિભાસ
નહીં જ થતો હોય અને તો બીજો કોઈ પ્રતિભાસ માની, તેનાથી જ ધૂમપ્રતિભાસની ઉત્પત્તિ માનવી
પડશે... (ફલતઃ ધૂમપ્રતિભાસ, અગ્નિપ્રતિભાસ સિવાય બીજા જ પ્રતિભાસથી જન્ય છે, એવું સિદ્ધ
થશે જ...)

અને તો, તે ધૂમપ્રતિભાસરૂપ કાર્યથી, અગ્નિપ્રતિભાસરૂપ કારણનું અનુમાન ન જ ઘટે (કારણ
કે અનુમાનપ્રયોગ વખતે થનારો ધૂમપ્રતિભાસ, અગ્નિપ્રતિભાસ સિવાયના પ્રતિભાસથી ઉત્પન્ન થાય
છે. એટલે અગ્નિપ્રતિભાસ તેનું કારણ જ નથી, કે જેથી ધૂમપ્રતિભાસ દ્વારા તેનું અનુમાન સંગત બને.)

તેથી તમારા મતે જાપકવ્યવસ્થા બિલકુલ ઘટતી નથી.

(૨૪૦) બૌદ્ધ : ધૂમપ્રતિભાસ, અગ્નિપ્રતિભાસનું કારણ છે. અર્થાત્ અનુમાનપ્રયોગ વખતે

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

131. અનુમાનાપ્રવૃત્તેરિતિ । ધૂમપ્રતિભાસાદ્ યદિ પૂર્વમપ્યગ્નિપ્રતિભાસઃ સ્યાત્ તદા કિમનુમાને-
ત્યર્થઃ ॥

132. અનુમેયસ્યૈવ પ્રત્યક્ષત્વાદિતિ । અનુમેયસ્યૈવ-અગ્નિપ્રતિભાસસ્ય ॥

133. કિલાગ્નિપ્રતિભાસહેતુરિતિ । કિલેત્યાપ્તપ્રવાદસૂચનાર્થઃ । અગ્નિપ્રતિભાસસ્ય હેતુરગ્નિપ્રતિ-

૧. 'પૂર્વો નાગ્નિ૦' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. 'કાર્યકારણ૦' ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૩. પૂર્વમુદ્રિતે 'અગ્નિપ્રતિભાસજ૦'
ઇત્યશુદ્ધપાઠઃ, અત્ર D-પ્રતેન શુદ્ધિઃ કૃતા । ૪. 'હેતુભૂતો ધૂમ૦' ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।

સમ્ભવાત્, નાવશ્યં કારણાનિ તદ્વન્તિ ભવન્તીત્યભ્યુપગતત્વાદ્વ્યભિચારાચ્ચ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અગ્નિપ્રતિભાસગતિરિતિ ચેત્ । એતદાશઙ્ક્યાહ-ન, વ્યભિચારસમ્ભવાત્ । સમ્ભવશ્ચ નાવશ્યં કારણાનિ ¹³⁴તદ્વન્તિ ભવન્તીત્યભ્યુપગતત્વાદ્ વ્યભિચારાચ્ચ । ¹³⁵ધૂમપ્રતિભાસાદનગ્નિપ્રતિભાસોઽપિ દૃશ્યત એવેતિ વ્યભિચારઃ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

જે ધૂમપ્રતિભાસ થાય છે, તે પોતાની પછીની ક્ષણે તરત જ અગ્નિપ્રતિભાસને ઉત્પન્ન કરશે, તો તે (હેતુરૂપ) ધૂમપ્રતિભાસથી જ (કાર્યરૂપ) અગ્નિપ્રતિભાસનું અનુમાન માની લઈએ તો ? (તો તો જ્ઞાપકવ્યવસ્થા સંગત થઈ જાય ને ?)

સ્વાદ્વાદી : પણ તેવું ન મનાય, કારણ કે તેમાં વ્યભિચારનો સંભવ છે. જુઓ - તમે અગ્નિ-પ્રતિભાસના કારણ તરીકે ધૂમપ્રતિભાસને માન્યો, પણ તમારી એક માન્યતા છે કે, દરેક કારણો અવશ્ય કાર્યવાળા જ હોય એવું જરૂરી નથી.

(આશય એ કે, ઘટ બનાવવાની શક્તિ દંડમાં છે અને તે શક્તિ અરણ્યસ્થ દંડમાં પણ છે. પરંતુ ઘટરૂપ કાર્યવાળો માત્ર ગ્રામસ્થ દંડ જ છે. અરણ્યસ્થ દંડ નહીં. એટલે માનવું જ રહ્યું કે કારણો હંમેશા કાર્યવાળા જ હોય એવું જરૂરી નથી.)

(એટલે તો ધૂમપ્રતિભાસ પણ અગ્નિપ્રતિભાસવાળો હોય એવું જરૂરી નથી અને તો તે વ્યભિચારી હેતુથી કાર્યનું અનુમાન ન થઈ શકે...)

પૂર્વપક્ષ : તે માન્યતા અભ્યુપગમમાત્ર છે, તેનાથી વ્યભિચાર સિદ્ધ નથી થતો.

ઉત્તરપક્ષ : તો અમે બીજી રીતે વ્યભિચાર બતાવીશું. જુઓ -

શિયાળામાં વલ્મીકમાંથી (=રાફડામાંથી) ધૂમાડો નીકળતો હોય છે. (પણ તે ધૂમાડાને જોઈને, કોઈને અગ્નિનું અનુમાન નથી થતું...) હવે અહીં યોગાચારમતે વલ્મીકનિર્ભાસથી ધૂમનિર્ભાસ થયો

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

ભાસહેતુઃ । અયમત્રાભિપ્રાયઃ-યોઽયં પ્રયોગકાલે ધૂમપ્રતિભાસઃ સ આત્મક્ષણાનન્તરમેવાગ્નિપ્રતિભાસં જન-યિષ્યતીતિ કૃત્વા ધૂમપ્રતિભાસાદગ્નિપ્રતિભાસગતિરિતિ ॥

134. તદ્વન્તીતિ । કાર્યવન્તીતિ । અભ્યુપગમમાત્રમેવેદં ભવિષ્યતિ યદુત નાવશ્યં કારણાનિ તદ્વન્તિ ભવન્તિ । વ્યભિચારસ્તુ ન ભવિષ્યતીત્યાહ-વ્યભિચારાચ્ચેતિ । વ્યભિચારમેવ ભાવયન્નાહ- 135. ધૂમપ્રતિ-ભાસાદનગ્નિપ્રતિભાસોઽપિ દૃશ્યત એવેતિ વ્યભિચાર ઇતિ । વલ્મીકોદ્ભવાદ્ ધૂમપ્રતિભાસાદ્ દૃશ્યત એવા-નગ્નિપ્રતિભાસ ઇતિ સ્પષ્ટ એવ વ્યભિચારઃ ॥

૧. 'પગમાદ્ વ્યભિં' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. પૂર્વમુદ્રિતે 'અગ્નિપ્રતિભાસોઽપિ' ઇત્યશુદ્ધિઃ, અત્ર N-પ્રતાનુસારેણ શુદ્ધિઃ ।

(૨૪૧) સ્યાદેતદ્ ધૂમનિર્ભાસો ન સર્વસ્માજ્ઞાનાદુત્પદ્યતે, કિન્તુ યદ્ વિજ્ઞાન-મગ્નિનિર્ભાસસ્ય સન્તાનપરિણામેન ઉત્પાદનસમર્થ તત્ એવ । ન હ્યગ્નિનિર્ભાસસ્યાકારણભૂતં ક્વચિદ્ ધૂમનિર્ભાસકારણત્વેન દૃશ્યતે, મહાનસાદાવગ્નિનિર્ભાસસહિતસ્યૈવ ધૂમનિર્ભાસસ્ય

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સ્યાદેતદ્ ધૂમનિર્ભાસો ન સર્વસ્માજ્ઞાનાદુત્પદ્યતે સામાન્યેન, કિન્તુ યદ્ વિજ્ઞાન-મગ્નિનિર્ભાસસ્ય, અન્યાકારસ્ય વિશિષ્ટસ્ય વિજ્ઞાનસ્યેત્યર્થઃ, સન્તાનપરિણામેન-પ્રબન્ધવૃત્ત્યા ઉત્પાદનસમર્થ તત્ એવ ઉત્પદ્યત્ત ઇતિ । ભાવનામાહ ન હીત્યાદિના । ન હિ અગ્નિનિર્ભાસસ્યા-કારણભૂતં વિજ્ઞાનં ક્વચિદ્ ધૂમનિર્ભાસકારણત્વેન દૃશ્યતે, સન્તાનપરિણામેનેતિ પ્રક્રમઃ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

કહેવાય અને તે ધૂમનિર્ભાસિ અગ્નિનિર્ભાસિને ઉત્પન્ન કરતો નથી (તે સિવાયના નિર્ભાસિને ઉત્પન્ન કરે છે.) એટલે વ્યભિચાર સ્પષ્ટ જ છે.

(ભાવ એ કે, ‘સાધ્યાભાવેઽપિ સાધનસ્ય સત્ત્વમ્ વ્યભિચારઃ’ એ લક્ષણ અહીં યથાવસ્થિત ઘટે છે. કારણ કે વલ્મીક વગેરે સ્થળે, સાધનરૂપ ધૂમનિર્ભાસિ રહે છે. છતાં પણ ત્યાં સાધ્યરૂપ અગ્નિનિર્ભાસિ તો રહ્યો નથી, તેથી સાધ્ય વિના પણ સાધનનું હોવું એ જ અહીં વ્યભિચાર છે. એટલે તે ધૂમનિર્ભાસિ વ્યભિચારી લિંગ છે.)

માટે, ધૂમનિર્ભાસિથી અગ્નિનિર્ભાસિનું અનુમાન ન જ થાય અને તો જ્ઞાપકવ્યવસ્થા અસંગત જ રહે.

(હવે યોગાચાર ધૂમનિર્ભાસિથી અગ્નિનિર્ભાસિનું અનુમાન ઘટાવવા, પોતાનું મંતવ્ય વિસ્તૃત પૂર્વપક્ષરૂપે રજૂ કરે છે -)

❖ જ્ઞાપકવ્યવસ્થાસાધક યોગાચારપૂર્વપક્ષ ❖

(૨૪૧) બૌદ્ધઃ તમે ઉપર, કોઈપણ નિર્ભાસિથી ધૂમનિર્ભાસિની ઉત્પત્તિ બતાવી. પણ એ વિશે અમારો અભિપ્રાય એ કે, સામાન્યથી કોઈપણ જ્ઞાનોથી ધૂમનિર્ભાસિ ઉત્પન્ન થાય - એવું નથી. પણ જે વિજ્ઞાન પરંપરાએ, અગ્નિનિર્ભાસિ જેવા અન્ય-આકારવાળાં વિશિષ્ટ વિજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ છે, તે જ વિજ્ઞાનથી ધૂમનિર્ભાસિની ઉત્પત્તિ થાય છે.

(આ જ વાતને વ્યતિરેકથી જણાવે છે -)

જે વિજ્ઞાન પરંપરાએ (=સંતાનપરિણામેન) અગ્નિનિર્ભાસિનું કારણ નથી, તે વિજ્ઞાન, ધૂમ-નિર્ભાસિના કારણ તરીકે ક્યાંય દેખાતું નથી. તેનું કારણ એ કે, મહાનસ (=રસોડું) દાવાનલ આદિ

❖ ઉત્પાદક વિજ્ઞાન, અગ્નિનિર્ભાસિરૂપ છે. એટલે તેનાથી ઉત્પન્ન થનાર અગ્નિનિર્ભાસિ અન્ય-આકારવાળો કહેવાય. તો આવા અન્ય-આકારવાળાં વિશિષ્ટ જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરનાર જ્ઞાનથી જ ધૂમનિર્ભાસિની ઉત્પત્તિ થાય છે, એવું તાત્પર્ય છે.

૧. ‘સ્યાદેતદ્ધૂમનિર્ભાસો’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।

સમુપલમ્બાત્ । (૨૪૨) एवं च नाग्निनिर्भास एव धूमनिर्भासकारणम् । किं तर्हि ? अग्निनिर्भासजननसमर्थं निर्भासान्तरमपि । एतदपि तत्समर्थमेव नान्यदिति । (२४३)

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કથમિત્યાહ-મહાનસાદાવિત્યાદિ, મહાનસાદાવિત્યત્ર 'આદિ'શબ્દેન દવાગ્નિપરિગ્રહઃ, અગ્નિ-નિર્ભાસસહિતસ્યૈવ ધૂમનિર્ભાસસ્ય સમુપલમ્બાત્ કારણાત્ । एवं चेत्यादि । एवं च कृत्वा नाग्निनिर्भास एव-केवलो धूमनिर्भासकारणम् । किं तर्हि ? अग्निनिर्भासजननसमर्थं सन्तानपरिणामेन निर्भासान्तरमपि । एतदपि-निर्भासान्तरं तत्समर्थमेव-धूमनिर्भासजनन-समर्थमेव । नान्यदित्यनेन¹³⁶ अतिप्रसङ्गव्यावृत्तिमाह । इति-एवं लिङ्गभूतधूमनिर्भासस्य

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સ્થળે, અગ્નિનિર્ભાસની સાથે જ ધૂમનિર્ભાસની ઉપલબ્ધિ થાય છે. (એવું સામાન્યથી સર્વત્ર દેખાય છે.)
(હવે જો અગ્નિનિર્ભાસ-અજનક વિજ્ઞાનથી પણ ધૂમનિર્ભાસ થતો હોત, તો સરોવરાદિમાં, જલનિર્ભાસથી પણ તે થાત. એટલે માનવું જ રહ્યું કે, અગ્નિનિર્ભાસજનક વિજ્ઞાનથી જ ધૂમનિર્ભાસ થાય છે.)

(૨૪૨) આવું હોવાથી, ધૂમનિર્ભાસનું કારણ, માત્ર અગ્નિનિર્ભાસ જ નથી, પણ જે નિર્ભાસ (=જ્ઞાન) પરંપરાએ અગ્નિનિર્ભાસને ઉત્પન્ન કરે છે, તે નિર્ભાસ પણ છે. (અર્થાત્ અગ્નિનિર્ભાસ સિવાય બીજો પણ તેવો નિર્ભાસ, ધૂમનિર્ભાસનું કારણ છે.)

અને તે અગ્નિનિર્ભાસને ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ બીજો નિર્ભાસ, ધૂમનિર્ભાસને ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ છે જ... (નાન્યત્) તે સિવાય બીજો કોઈ નિર્ભાસ ધૂમનિર્ભાસને ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ નથી. યોગાચારે આવું કહીને અતિપ્રસંગની નિવૃત્તિ કરી.

(તાત્પર્ય : અહીં કોઈ અતિપ્રસંગ આપે કે, જો અગ્નિનિર્ભાસ સિવાય બીજા નિર્ભાસથી પણ ધૂમનિર્ભાસ થતો હોય, તો બધા નિર્ભાસથી ધૂમનિર્ભાસ કેમ ન થાય ? (બાહ્યાર્થમતે તો બાહ્ય ધૂમ મનાય છે અને તેનાથી જ ધૂમજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય. એટલે તેમના મતે આપત્તિ નથી, પણ તમારા મતે તો બાહ્યાર્થ ન હોવાથી આપત્તિ આવશે જ...) પણ તેનું નિવારણ એ કે, ધૂમનિર્ભાસની ઉત્પત્તિ, અમે અગ્નિનિર્ભાસજનક વિજ્ઞાનથી જ માનીએ છીએ, તે સિવાયના વિજ્ઞાનથી નહીં. એટલે તે આપત્તિ અમને ન આવે.)

(આ અર્થ વિવરણના આધારે કયો છે, પણ મૂળ + વ્યાખ્યાનું તાત્પર્ય એ હોવું લાગે છે કે, અગ્નિનિર્ભાસજનક પણ તે જ નિર્ભાસ ધૂમનિર્ભાસજનક બનશે, જે ધૂમનિર્ભાસજનન સમર્થ છે. આમ

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

136. અતિપ્રસંગવ્યાવૃત્તિમાહેતિ । बाह्यधूमाभावे किमिति सर्वज्ञानान्तरं धूमप्रतिभासो न भवती-

૧. 'એવેત્યાદિ एवं च' इति क-पाठः ।

લિङ્ગભૂતધૂમનિર્ભાસસ્ય પૂર્વભાવ્યનગ્નિનિર્ભાસાદપિ વિશિષ્ટાદુત્પત્તિઃ સફલૈવ । તથાહિ-
યદાપ્યનગ્નિનિર્ભાસાનન્તરં ધૂમનિર્ભાસઃ સંવેદ્યતે તદાપિ અગ્નિનિર્ભાસજનનસમર્થમાલ-
યાચ્છમેવ વિજ્ઞાનં ધૂમનિર્ભાસહેતુઃ, (૨૪૪) તસ્માત્ સન્તાનપરિણામેનાગ્નિનિર્ભાસ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

¹³⁷પૂર્વભાવ્યનગ્નિનિર્ભાસાદપિ વિશિષ્ટાત્-સન્તાનપરિણામેન ¹³⁸તજ્જનનસમર્થાત્ ઉત્પત્તિઃ સફલૈવ-
સપ્રયોજનૈવ । એતદ્વાવનાયૈવાહ-તથાહીત્યાદિ । તથાહીતિ પૂર્વવત્ । યદાપ્યનગ્નિનિર્ભાસા-
નન્તરં ક્વચિત્ ધૂમનિર્ભાસઃ સંવેદ્યતે તદાપિ-તસ્મિન્નપિ કાલે અગ્નિનિર્ભાસજનનસમર્થ-
માલયાચ્છમેવ વિજ્ઞાનં-ચિત્રપ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનકારણં ધૂમનિર્ભાસહેતુઃ । યસ્માદેવં તસ્માત્ સન્તાન-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

કહેવાથી અયોગોલકાદિસ્થળે અગ્નિનિર્ભાસ થવા છતાં ધૂમનિર્ભાસ નથી - તે અતિપ્રસંગનું વારણ થશે...)

(૨૪૩) આ પ્રમાણે લિંગભૂત ધૂમનિર્ભાસની ઉત્પત્તિ, તેના (=ધૂમનિર્ભાસના) પૂર્વકાળભાવી અનગ્નિનિર્ભાસથી થાય છે અને તે અનગ્નિનિર્ભાસ પણ એવો લેવો કે જે પરંપરાએ અગ્નિપ્રતિભાસને ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ હોય.

આમ, અમે કહેલ (પૂર્વકાળભાવી, અગ્નિનિર્ભાસજનનસમર્થ અનગ્નિનિર્ભાસ દ્વારા) ધૂમ-નિર્ભાસની ઉત્પત્તિ સફળ જ છે, અર્થાત્ પ્રયોજન પૂર્વકની જ છે.

(આવું કહેવાનું પ્રયોજન શું ? તે બતાવવા યોગ્યાચાર ભાવના કહે છે -)

(તથાહિ...) જ્યારે પણ અનગ્નિનિર્ભાસ પછી ધૂમનિર્ભાસનું સંવેદન થાય, ત્યારે પણ ત્યાં, અગ્નિનિર્ભાસને ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ 'આલય' નામનું વિજ્ઞાન જ ધૂમનિર્ભાસનાં કારણ તરીકે સમજવું.

તે આલય વિજ્ઞાન, અલગ-અલગ પ્રકારનાં પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનનું (=વ્યવહારમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનાર - અગ્નિનિર્ભાસાદિ વિજ્ઞાનનું) કારણ છે. એટલે તે અગ્નિનિર્ભાસજનનસમર્થ હોવા છતાં, તેનાથી ધૂમનિર્ભાસનું જનન પણ અવિરુદ્ધપણે થઈ શકે...

(૨૪૪) આવું હોવાથી (=તસ્માત્), પરંપરાએ અગ્નિનિર્ભાસને ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ એવાં

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

ત્યેવંરૂપો યોઽતિપ્રસન્નસ્તસ્ય વ્યાવૃત્તિમાહ ॥

137. પૂર્વભાવ્યનગ્નિનિર્ભાસાદિતિ । પૂર્વભાવી-ધૂમપ્રતિભાસપ્રાવકાલભાવી સ ચાસાવનગ્નિનિર્ભાસશ્ચ પૂર્વભાવ્યનગ્નિનિર્ભાસસ્તસ્માત્ ॥

138. તજ્જનનસમર્થાદિતિ । અગ્નિપ્રતિભાસજનનસહિષ્ણોઃ ॥

૧. 'તથાપ્યગ્નિ૦' इति क-पाठः । २. 'समर्थनात्' इति क-पाठः । ३. 'जनसहिता । कारण०' इति ख-पाठः । ४. पूर्वमुद्विजे 'जनने सहि (?मर्थात्)' इति पाठः, अत्र तु N-प्रतानुसारेण ।

જનનસમર્થાદ્ વિજ્ઞાનસન્તાનાદુત્પન્નો ધૂમનિર્ભાસઃ કારણભૂતસ્ય વિજ્ઞાનસન્તાનસ્યા-
ગ્નિનિર્ભાસજનનસામર્થ્યમનુમાપયતિ । एवं च कार्यात् कारणमेवानुमितं भवति । धूम-
विज्ञानेन स्वोपादानं पूर्वकं विज्ञानमग्निनिर्भासजननसमर्थमनુમાपयताऽर्थतो भाव्य-
ग्निनिर्भास एवानुमितो भवति, धूमनिर्भासस्य कारणभूतो ज्ञानसन्तान उत्तरोत्तरक्षण-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પરિણામેનાગ્નિનિર્ભાસજનનસમર્થાત્ કુત્તરિત્યાહ-વિજ્ઞાનસન્તાનાત્ સકાશાત્ । કિમિત્યાહ-
ઉત્પન્નો ધૂમનિર્ભાસઃ કારણભૂતસ્ય સામાન્યેન વિજ્ઞાનસન્તાનસ્ય । કિમિત્યાહ-અગ્નિ-
નિર્ભાસજનનસામર્થ્યમનુમાપયતિ । एवं च किं सिद्धं भवतीत्याह-कार्यात् कारणमेवानु-
मितं भवति । कथमूर्ध्वमग्निनिर्भासप्राप्तिरित्येतदाह धूमविज्ञानेत्यादिना । धूमविज्ञानेनाधि-
कृतेन स्वोपादानं-स्वकारणभूतं किमित्याह-पूर्वकं विज्ञानं सामान्येन अग्निनिर्भासजनन-
समर्थं सन्तानपरिणामेनैव अनुमापयता सताऽर्थतः-सामर्थ्येन । किमित्याह-भाव्यग्नि-
निर्भासः एवानुमितो भवति । एवमूर्ध्वमप्यग्निनिर्भासप्राप्तिः कार्याच्च कारणानुमानं धूम-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

વિશિષ્ટ વિજ્ઞાનસંતાનથી જ, ધૂમનિર્ભાસ ઉત્પન્ન થયો છે, એવું કહિત થાય છે.

અને તો આવો ધૂમનિર્ભાસ, સામાન્યથી પોતાના કારણભૂત એવાં વિજ્ઞાનસંતાનમાં જે
'અગ્નિનિર્ભાસિને ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય' રહેલ છે, તેનું અનુમાન કરાવે છે... અને આવું અનુમાન
થવાથી, કાર્યથી (=ધૂમનિર્ભાસથી) કારણનું (=પૂર્વભાવી અનગ્નિ-નિર્ભાસિનું) અનુમાન થાય છે,
એવું સિદ્ધ થશે...

પ્રશ્ન : પણ આ રીતે, તો પૂર્વભાવી અનગ્નિનિર્ભાસિનું જ અનુમાન થશે, અગ્નિનિર્ભાસિનું
નહીં. (પણ વ્યવહારમાં તો ધૂમથી અગ્નિનું અનુમાન દેખાય છે) તો તે ધૂમનિર્ભાસથી અગ્નિ-
નિર્ભાસિની પ્રાપ્તિ (=અનુમિતિ) શી રીતે થશે ?

ઉત્તર : ધૂમનિર્ભાસથી અગ્નિનિર્ભાસ પણ અનુમિત થાય છે જ. જુઓ, ધૂમવિજ્ઞાન, જ્યારે
સામાન્યથી પોતાના કારણભૂત, અગ્નિનિર્ભાસિને ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ એવાં વિજ્ઞાનનું અનુમાન
કરે, ત્યારે સામર્થ્યથી, ભાવિમાં થનારા અગ્નિનિર્ભાસિનું પણ અનુમાન થઈ જ જાય છે.

તેનું કારણ એ કે, કાર્યરૂપ ધૂમનિર્ભાસથી કારણરૂપ વિવક્ષિત વિજ્ઞાનનું અનુમાન થાય છે.

❖ પ્રશ્નકારનો આશય એ કે, ધૂમનિર્ભાસથી અગ્નિનિર્ભાસિનું અનુમાન થાય, તો જ તમારા મતે
લોકવ્યવહારપ્રવૃત્ત શાપકવ્યવસ્થા સંગત થાય. એટલે તેવું અનુમાન શી રીતે થાય - તે તમારે બતાવવું જોઈએ...

૧. 'સ્વોપાદાનપૂર્વક'ં' इति ग-पाठः । २. 'समर्थनात् कुतः' इति क-पाठः । ३. 'यतः सतोऽर्थतः' इति ड-
पाठः । ४. 'सामर्थ्यं न किमित्याह' इति क-पाठः ।

પરિણામેન અગ્નિનિર્ભાસસ્ય હેતુરિત્યેવમનુમાનાત્ ।

(૨૪૫) એવં ચાર્થક્રિયાર્થિનોઽપિ પ્રવૃત્તિરવિરુદ્ધા, પ્રતિબન્ધકાભાવે દાહ-
પાકાદિનિર્ભાસહેતુરગ્નિનિર્ભાસો ભવિષ્યતિ અત્ર ઇત્યેવમભિપ્રાયસ્ય પ્રવૃત્તેરિતિ । (૨૪૬)

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

નિર્ભાસસ્ય કારણભૂતો વિજ્ઞાનસન્તાન ઉત્તરોત્તરક્ષણપરિણામેનાગ્નિનિર્ભાસસ્ય હેતુ-
રિત્યેવમનુમાનાત્, કારણધર્માનુમાનાદિત્યર્થઃ ॥

એવં ચેત્યાદિ । એવં ચ-કારણધર્માનુમાનાત્ એવં અર્થક્રિયાર્થિનોઽપિ-પુરુષસ્ય પ્રવૃત્તિ-
રવિરુદ્ધા । કથમિત્યાહ-પ્રતિબન્ધકાભાવે દાહપાકાદિનિર્ભાસહેતુઃ અગ્નિનિર્ભાસો ભવિષ્ય-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

હવે જ્યારે વિવક્ષિત વિજ્ઞાનનું અનુમાન થાય, ત્યારે તેના ધર્મનું પણ અનુમાન થાય... ‘ભવિષ્યમાં
પરંપરાએ અગ્નિપ્રતિભાસને ઉત્પન્ન કરવું’ એ પણ વિવક્ષિતવિજ્ઞાનનો ધર્મ (=સ્વભાવ) છે. એટલે
કારણનાં અનુમાન સાથે એ કારણધર્મનું અનુમાન પણ થઈ જ જાય અને ફલતઃ તો ભવિષ્યમાં
અગ્નિપ્રતિભાસ ઉત્પન્ન થવાનો છે - એવું પણ અનુમાન થવાનું જ.

એટલે ધૂમનિર્ભાસ, અનગ્નિનિર્ભાસનું અનુમાન કરે, ત્યારે સાથે અગ્નિનિર્ભાસનું પણ અનુમાન
થઈ જાય. તેથી અમારા મતે લોકપ્રસિદ્ધ જ્ઞાપકવ્યવસ્થા અસંગત નથી.

સારાંશ-ભાવ : ધૂમનિર્ભાસ, પોતાનાં કારણભૂત વિજ્ઞાનસંતાનનું અનુમાન કરે છે અને સાથે
વિજ્ઞાનસંતાનના ધર્મનું પણ અનુમાન થાય છે... અર્થાત્ વિજ્ઞાનસંતાન, ઉત્તરોત્તર ક્ષણપરંપરાએ
અગ્નિનિર્ભાસનું કારણ છે. એટલે પરંપરાએ તે અગ્નિનિર્ભાસને ઉત્પન્ન કરે છે, એનું પણ અનુમાન
થાય છે... તો એનો મતલબ એ થયો કે, ભવિષ્યમાં અગ્નિનિર્ભાસ ઉત્પન્ન થવાનો છે - એવું અનુમાન
પણ થઈ જ ગયું. આમ, ધૂમનિર્ભાસથી અગ્નિનિર્ભાસનું અનુમાન, જ્ઞાનાદ્વૈતમતે પણ નિર્બાધિ ઘટે
છે...

(૨૪૫) (એવં ચ...) અને વળી, કારણધર્મના અનુમાનથી જ, અર્થક્રિયાના અર્થી પુરુષની,
પ્રવૃત્તિ પણ અવિરુદ્ધપણે થઈ શકશે. કારણ કે તે પુરુષ, એવું વિચારશે કે, “આ અનુમિત થતો
અગ્નિનિર્ભાસ, પ્રતિબંધક નહીં હોય, તો દાહ-પાકાદિનિર્ભાસનું કારણ થશે, અર્થાત્ દાહ-પાકાદિ
નિર્ભાસને ઉત્પન્ન કરશે” - એવું વિચારી, તે ત્યાં અગ્નિ માટે પણ નિર્બાધિ પ્રવૃત્તિ કરશે.

ભાવાર્થ : ઉપર કહ્યા મુજબ, “ધૂમનિર્ભાસથી અગ્નિનિર્ભાસનું અનુમાન થાય છે. હવે

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

139. કારણધર્માનુમાનાદિતિ । ધૂમપ્રતિભાસસ્ય યઃ કારણભૂતઃ પ્રાચ્યવિજ્ઞાનસન્તાનસ્તસ્યાયં ધર્મો
યદુત્ સન્તાનપરિણામેન પાવકપ્રતિભાસં જનયિષ્યતીતિ, તતઃ કારણધર્મસ્યાનુમાનં કારણધર્માનુમાનં તસ્માત્ ॥

૧. ‘અનગ્નિ’ ઇતિ ચ-પાઠઃ । ૨. પૂર્વમુદ્રિતે ‘ધૂમો’ ઇત્યશુદ્ધપાઠઃ, અત્ર N-પ્રતાનુસારેણ શુદ્ધિઃ કૃતા ।

અત્રોચ્યતે-યત્કિન્નિદેતત્, ઉપપત્તિવિરોધાત્, લિઙ્ગભૂતધૂમનિર્ભાસસ્ય અનગ્નિનિર્ભાસા-
ન્તરાદપ્યુત્પત્તૌ અગ્નિનિર્ભાસજન્યત્વનિયમાભાવાત્, અગ્નિનિર્ભાસજન્યસ્વભાવસ્ય સકૃદ-
પ્યન્યતોઽભાવાત્, ભાવે તત્સ્વભાવત્વહાનિઃ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ત્યત્ર ઇત્યેવમભિપ્રાયસ્ય-પ્રમાતુઃ પ્રવૃત્તેરિતિ । એતદાશઙ્ક્યાહ-અત્રોચ્યતે-યત્કિન્નિદેતત્-
અસારમનન્તરોક્તમ્ । કુત્ત ઇત્યાહ-ઉપપત્તિવિરોધાત્ । એનમેવાહ લિઙ્ગ-ભૂતેત્યાદિના । લિઙ્ગભૂત-
ધૂમનિર્ભાસસ્ય અનગ્નિનિર્ભાસાન્તરાદપ્યુત્પત્તૌ સત્યામ્ । કિમિત્યાહ-અગ્નિનિર્ભાસજન્ય-
ત્વનિયમાભાવાત્ । અભાવશ્ચ અગ્નિનિર્ભાસજન્યસ્વભાવસ્ય ધૂમનિર્ભાસસ્ય સકૃદપિ-એકમપિ
વારં અન્યતઃ-પ્રતિભાસાન્તરાત્ અભાવાત્ । ભાવેઽન્યતઃ કિમિત્યાહ-તત્સ્વભાવત્વહાનિઃ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અગ્નિનિર્ભાસિનાં અનુમાન સાથે તેના ધર્મનું પણ અનુમાન થાય, એટલે અગ્નિનિર્ભાસિના અનુમાન
વખતે “આ અગ્નિનિર્ભાસ, પ્રતિબંધક નહીં હોય તો અવશ્ય પરંપરાએ દાહ-પાકાદિનિર્ભાસિને ઉત્પન્ન
કરશે” - આમ તેના ધર્મનું પણ અનુમાન થશે અને ફલતઃ તો દાહ-પાકાદિનિર્ભાસિનું અનુમાન પણ
થઈ જ જશે... એટલે જે પ્રમાતા દાહ-પાકાદિનો અર્થી છે, તેની તેવા અનુમાનથી અવિરુદ્ધપણે પ્રવૃત્તિ
થઈ જશે...

આમ, અમારા મતે, સર્વ જ્ઞાપકવ્યવસ્થા યથાર્થપણે ઘટી જાય છે. એટલે જ્ઞાનાદ્વૈત માનવામાં
કોઈ દોષનો અવકાશ નથી.

(આ પ્રમાણે જ્ઞાનાદ્વૈતવાદીએ પોતાનો વિસ્તૃત પૂર્વપક્ષ રજૂ કર્યો. હવે ગ્રંથકારશ્રી સચોટ તર્કો
આપી તેનું ઉન્મૂલન કરે છે. તે આ પ્રમાણે -)

❖ યોગાચારનાં મંતવ્યની નિઃસારતા ❖

(૨૪૬) ઉત્તરપક્ષ : (સ્થાદ્વાદી :) તમારું ઉપરોક્ત બધું કથન સારવિહોણું છે. કારણ કે તેમાં
યુક્તિઓનો વિરોધ સ્પષ્ટપણે દેખાઈ આવે છે.

ધૂમનિર્ભાસિ તે લિંગભૂત છે. હવે તે જો અગ્નિનિર્ભાસિ સિવાય બીજા કોઈ અનગ્નિનિર્ભાસિથી
પણ ઉત્પન્ન થાય, તો તેનો અગ્નિનિર્ભાસિથી જ ઉત્પન્ન થવાનો - જે નિયમ છે, તે નહીં રહે.

તેનું કારણ એ કે, જો ધૂમનિર્ભાસિ અગ્નિનિર્ભાસિથી ઉત્પન્ન થવાનાં સ્વભાવવાળો હોય, તો
તે એક પણ વાર, બીજા કોઈ પ્રતિભાસથી ઉત્પન્ન થાય નહીં. (તો જ તેનો અગ્નિનિર્ભાસિથી જ

❖ લોકમાં ધૂમ અગ્નિથી જ ઉત્પન્ન થતો દેખાય છે. એટલે જ્ઞાનાદ્વૈતમતે પણ તેવો નિયમ માનવો જ રહ્યો કે,
ધૂમનિર્ભાસિ અગ્નિનિર્ભાસિથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, પણ તમારી ઉપરોક્ત વાતોથી તે નિયમ રહે નહીં, એવું ગ્રંથકારશ્રી
આગળ જણાવે છે...

૧. ‘ભાવહાનિઃ’ ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. પૂર્વમુદ્રિતે ‘નિર્ભાસસ્ય જન્યત્વનિયમાભાવાત્’ ઇત્યશુદ્ધપાઠઃ, અત્ર D-પ્રતાનુસારેણ
શુદ્ધિઃ કૃતા ।

(૨૪૭) एवं च शक्रमूर्ध्नोऽपि तद्भावाविरोधः, तस्यानग्निनिर्भासवदनग्नेरपि धूमजननस्वभावत्वात् । अनग्निर्भासोऽग्निनिर्भासजननसमर्थ इति चेत्, न, ततो धूम-

❖.....❖ व्याख्या ❖.....❖

અગ્નિનિર્ભાસજન્યસ્વભાવત્વહાનિઃ પ્રસ્તુતધૂમનિર્ભાસસ્ય ॥

एवं च कृत्वा ¹⁴⁰शक्रमूर्ध्नोऽपि सकाशात् प्रतिभासरूपात् तद्भावाविरोधः-धूम-
प्रतिभासभावाविरोधः । कुत इत्याह-तस्य-शक्रमूर्ध्नोऽ¹⁴¹नग्निनिर्भासवदिति निदर्शनम्, ¹⁴²अनग्ने-
रपि धूमजननस्वभावत्वादिति । अनग्निनिर्भासोऽधिकृतः अग्निनिर्भासजननसमर्थः । इति

❖.....❖ अनेકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ઉત્પન્ન થવાનો સ્વભાવ યથાર્થપણે ઘટે...) હવે તમારા પૂર્વપક્ષમાં કહ્યા પ્રમાણે, જો અનગ્નિનિર્ભાસથી પણ ધૂમનિર્ભાસની ઉત્પત્તિ માનવામાં આવે, તો તેના અગ્નિનિર્ભાસથી જ જન્ય હોવાના સ્વભાવની હાનિ થઈ જશે. (આશય એ કે, તે અનગ્નિનિર્ભાસથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે અગ્નિનિર્ભાસથી જ ઉત્પન્ન થવાનું તેનું જે નિયમન છે, તે હવે નહીં રહે.)

❖ વલ્મીકપ્રતિભાસથી ધૂમપ્રતિભાસનું આપાદાન ❖

(૨૪૭) બીજી વાત, ઉપરોક્ત કથન પ્રમાણે તો હવે, વલ્મીકથી (=રાફડાથી) પણ ધૂમ-પ્રતિભાસની ઉત્પત્તિ અવિરુદ્ધ થશે. (વલ્મીકપ્રતિભાસથી એવો ધૂમપ્રતિભાસ ઉત્પન્ન નથી થતો કે જે અગ્નિપ્રતિભાસનો અનુમાપક બને. પણ તમારા કથન પ્રમાણે, તેનાથી પણ ધૂમપ્રતિભાસ ઉત્પન્ન થશે જ.)

તેનું કારણ એ કે, અનુમાનપ્રયોગ વખતે, જેમ પૂર્વભાવી અનગ્નિપ્રતિભાસથી ધૂમપ્રતિભાસ ઉત્પન્ન થયો, એવું તમે માનો છો, તેમ વલ્મીકપ્રતિભાસથી પણ ધૂમપ્રતિભાસની ઉત્પત્તિ માનવી પડશે, કારણ કે વલ્મીકપ્રતિભાસ પણ અનગ્નિપ્રતિભાસરૂપ જ છે (એટલે તેનાથી પણ ઉત્પત્તિ થાય જ.)

સાર એ કે, અનગ્નિપ્રતિભાસમાં (=અગ્નિપ્રતિભાસથી વિલક્ષણ વલ્મીકપ્રતિભાસમાં) પણ ધૂમજનનસ્વભાવ હોવાથી, અનગ્નિપ્રતિભાસની જેમ (અનગ્નિપ્રતિભાસરૂપ) વલ્મીકપ્રતિભાસથી

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

140. શક્રમૂર્ધ્નોઽપીતિ । વલ્મીકાત્ ॥

141. અનગ્નિનિર્ભાસવદિતિ નિર્દર્શનમિતિ । યથાહિ પ્રયોગકાલે પ્રાચ્યાત્ અનગ્નિરૂપાત્ પ્રતિભાસાદ્ ધૂમપ્રતિભાસઃ સમજનિ, एवं શક્રમૂર્ધ્નોઽપિ ભવતુ, તસ્યાપ્યનગ્નિત્વાત્ ॥

142. અનગ્નેરપીતિ । અનગ્નેરપિ-પાવકવિલક્ષણસ્યાપિ સતઃ શક્રમૂર્ધ્નઃ ॥

૧. 'તદ્ભાવાનિરોધઃ' इति ग-पाठः । २. पूर्वमुद्रिते 'प्रस्तुतधर्मनिर्भासस्य' इत्यशुद्धपाठः, अत्र D-प्रतानुसारेण शुद्धिः कृता । ३. पूर्वमुद्रिते 'प्रतिभासाद्-धूमप्रतिभासाद्' इत्यशुद्धपाठः, अत्र N-प्रतानुसारेण शुद्धिः कृता ।

નિર્ભાસભાવવિરોધાત્ । (૨૪૮) નાનન્તરમેવ, અપિ તુ પારમ્પર્યેણેત્યવિરોધ ઇતિ ચેત્, કુતઃ કિં ન પરમ્પર્યેત્યસમાધિરેષઃ । વ્યવહારકાલભાવ્યત્ર પારમ્પર્યં ન દીર્ઘતરમિતિ ચેત્,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-ન, તતઃ-અનગ્નિનિર્ભાસાદ્ ધૂમનિર્ભાસભાવવિરોધાત્ અગ્નિનિર્ભાસ-¹⁴³જનનસામર્થ્યેન ઇતિ ભાવઃ । નાન્તરમેવાનગ્નિનિર્ભાસઃ અગ્નિનિર્ભાસજનનસમર્થઃ; અપિ તુ પારમ્પર્યેણ સન્તાનપરિણામત ઇત્યવિરોધઃ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-કુતઃ કિં ન પરમ્પર્યા-સંસારનાદિતયા ઇત્યસમાધિરેષઃ । વ્યવહારકાલભાવ્યત્ર પારમ્પર્યં ગૃહ્યતે, ન દીર્ઘતર-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

પણ ધૂમપ્રતિભાસ થશે જ. જે કદી અનુભવસિદ્ધ નથી.

બૌદ્ધ : અનુમાનપ્રયોગ વખતે, પૂર્વે જે અનગ્નિનિર્ભાસ થાય છે, તે તો અગ્નિનિર્ભાસ ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ છે. (જ્યારે વલ્મીકનિર્ભાસ તેવો નથી. એ જ તે બેનો તફાવત છે.)

સ્વાદ્વાદી : અરે ! જો તે (=અનગ્નિનિર્ભાસ) અગ્નિનિર્ભાસજનનસ્વભાવી હોય, તો તો તેનાથી અગ્નિનિર્ભાસ જ ઉત્પન્ન થાય, ધૂમનિર્ભાસ શી રીતે ? એટલે તો તેનાથી ધૂમનિર્ભાસની ઉત્પત્તિ વિરુદ્ધ ઠરે...

(૨૪૮) બૌદ્ધ : અનગ્નિનિર્ભાસ, તે અનંતર જ (=પોતાના પછીની ક્ષણે જ) અગ્નિનિર્ભાસને ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ નથી, પણ પોતાના સંતાનપ્રવાહથી પરંપરાએ અગ્નિનિર્ભાસને ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ છે. એટલે અનંતર તો તેનાથી ધૂમનિર્ભાસની ઉત્પત્તિ થવી અવિરુદ્ધ છે...

સ્વાદ્વાદી : તમે અનગ્નિનિર્ભાસથી, પરંપરાએ અગ્નિનિર્ભાસની ઉત્પત્તિ કહી... પણ એવું કહીને તમે નવું શું સિદ્ધ કર્યું ? એ તો સિદ્ધ જ છે. કારણ કે સંસાર તો અનાદિ હોવાથી, પરંપરાએ કઈ વસ્તુથી શું ન થાય ? (અર્થાત્ બધાથી બધું થાય. દા.ત. માટીના પરમાણુઓ પરંપરાએ ઘણા કાળ પછી તંતુરૂપે પરિણમે અને તો તેનાથી પટ પણ થઈ જાય. આમ, માટીથી પણ પટ થાય, તો તેની જેમ અનગ્નિનિર્ભાસથી પણ અગ્નિનિર્ભાસ થાય, એમાં શું મોટી વાત થઈ ?) તેથી તમે આપેલું સમાધાન બરાબર નથી.

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

143. અગ્નિનિર્ભાસજનનસામર્થ્યેનેતિ । અગ્નિનિર્ભાસજનને સમર્થોઽગ્નિનિર્ભાસજનનસમર્થઃ, તસ્ય ભાવોઽગ્નિનિર્ભાસજનનસામર્થ્યં તેન । યદ્યધિકૃતોઽનગ્નિનિર્ભાસોઽગ્નિનિર્ભાસજનનસમર્થસ્તદા કથં તતો ધૂમપ્રતિભાસઃ પ્રાદુઃશ્ચાદિતિ ? ॥

૧. પૂર્વમુદ્રિતે 'અનગ્નિનિર્ભાસઃ' ઇત્યશુદ્ધપાઠઃ, અત્ર D-પ્રતાનુસારેણ શુદ્ધિઃ કૃતા । ૨. પૂર્વમુદ્રિતે 'અનગ્નિનિર્ભાસ' ઇત્યશુદ્ધપાઠઃ, અત્ર D-પ્રતાનુસારેણ શુદ્ધિઃ કૃતા । ૩. પૂર્વમુદ્રિતે 'અનગ્નિનિર્ભાસ' ઇત્યશુદ્ધપાઠઃ, અત્ર N-પ્રતાનુસારેણ શુદ્ધિઃ કૃતા । ૪. 'જનનસમર્થસ્તદા સામર્થ્યેનેતિ' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૫. પૂર્વમુદ્રિતે 'અનગ્નિનિર્ભાસજનનસમર્થ' ઇત્યશુદ્ધપાઠઃ, અત્ર N-પ્રતેન શુદ્ધિઃ ।

શક્રમૂર્ધ્નોઽપ્યગ્નિભાવે સમ્ભવત્યેવૈતત્, (૨૪૯) કથં પુનરેતદેવમિતિ સ્પષ્ટમભિધીયતા-
મિતિ ચેત્, તદ્વિકારતદન્યાગ્નિનિર્ભાસોપપત્તેરુક્તમેવેતિ । (૨૫૦) ન શક્રમૂર્ધપ્રતિભાસજો

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સંસારાનાદિતાલ્ક્યમ્ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-શક્રમૂર્ધ્નોઽપ્યધિકૃતાત્ અગ્નિભાવે સતિ સમ્ભ-
વત્યેવૈતદ્-વ્યવહારકાલભાવિ પારમ્પર્યમ્ । કથં પુનરેતત્-અધિકૃતમેવમિતિ સ્પષ્ટમભિધીય-
તામ્ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-તદ્વિકારતદન્યાગ્નિનિર્ભાસોપપત્તેઃ-¹⁴⁴શક્રમૂર્ધવિકારાત્ તદ-
ન્યાગ્નિનિર્ભાસોપપત્તેઃ કારણાત્ ઉક્તમેવેતિ-અભિહિતમેવેતિ । એતદુક્તં ભવતિ-શક્રમૂર્ધ્નોઽપિ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

બૌદ્ધ : (તમે અમારું તાત્પર્ય પહેલા સમજો -) અમે જે પરંપરા કહી, તે વ્યવહારકાળ પૂરતી
સમજવી, અનાદિ સંસારની લાંબી પરંપરા નહીં. (હા, તેવી લાંબી પરંપરા કહી હોત, તો કોઈ
આશ્ચર્યકારી વાત ન થાત.)

એટલે આ જે અનગ્નિનિર્ભાસ છે, તેનાથી તો વ્યવહારકાળમાં જ (હમણા થોડા સમય બાદ)
પરંપરાએ અગ્નિનિર્ભાસ ઉત્પન્ન થવાનો છે (જ્યારે વલ્મીકપ્રતિભાસમાં તેવું નથી.)

સ્યાદ્વાદી : અરે ! એવું વ્યવહારકાળ પૂરતું પરંપરાપણું તો વલ્મીકપ્રતિભાસથી અગ્નિ-
પ્રતિભાસની ઉત્પત્તિમાં પણ છે જ... (અર્થાત્ વલ્મીકપ્રતિભાસ પણ, વ્યવહારકાળમાં જ (હમણાં
થોડા સમય બાદ) પરંપરાએ અગ્નિનિર્ભાસને ઉત્પન્ન કરવાનો છે. તેથી તેમાં અને અનગ્નિપ્રતિભાસમાં
કોઈ તફાવત નથી.)

(૨૪૯) બૌદ્ધ : આવું વળી શી રીતે ? એ તમે સ્પષ્ટ કહો. (ભાવ એ કે, વલ્મીકપ્રતિભાસથી
વ્યવહારકાળમાં જ પરંપરાએ અગ્નિપ્રતિભાસ શી રીતે થાય ? તે જરા સ્પષ્ટ કહો...)

સ્યાદ્વાદી : સાંભળો; કોઈક (=તદન્ય - વિવક્ષિત પ્રમાતા સિવાયના) પ્રમાતાને, વલ્મીકના
વિકારરૂપ ધૂમને જોયા પછી ત્યાં જ અગ્નિનો નિર્ભાસ થાય છે. (આ અગ્નિનિર્ભાસ, પરંપરાએ
વલ્મીકપ્રતિભાસથી જ ઉત્પન્ન થયો કહેવાય... એટલે, વ્યવહારકાળભાવી પરંપરાએ, અગ્નિનિર્ભાસ-
જનનસામર્થ્ય વલ્મીકનિર્ભાસમાં પણ છે જ...)

ભાવાર્થ : વલ્મીકને દેખનાર પ્રમાતા બે છે : (૧) એક પ્રમાતા, વલ્મીક પછી ધૂમને જુએ છે

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

144. શક્રમૂર્ધવિકારાદિતિ । તદન્યાગ્નિનિર્ભાસોપપત્તેરિતિ । શક્રમૂર્ધ્નો વિકારઃ પ્રસ્તાવાદ્
ધૂમલક્ષણઃ શક્રમૂર્ધ્નો વિકારસ્તસ્માદનન્તરં તદન્યસ્ય-ધૂમાવલોકિકપ્રમાતૃવિલક્ષણસ્ય પ્રમાતુરગ્નિનિર્ભાસો-

૧. પૂર્વમુદ્રિતે 'વિકારઃ પ્રસ્તાવાદ્ ધૂમલક્ષણઃ શક્રમૂર્ધ્નો' ઇતિ પાઠઃ પ્રમાદદોષેણ લુપ્તઃ, N-પ્રતે ચ પ્રાસોઽસૌ પાઠઃ ।

૨. પૂર્વમુદ્રિતે 'કેવલધૂમાવલોકિક' ઇત્યશુદ્ધપાઠઃ, અત્ર N-પ્રતેન શુદ્ધિઃ । ૩. 'વિલક્ષપ્રમાતુઃ' ઇતિ ર-પાઠઃ ।

ધૂમપ્રતિભાસ એવં । કિં ન તથાસંવેદ્યમાનોઽપિ ? તત્ત્વતો भ्रान्तिसંવેદનાત્ । કિમન્યસ્ય

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ધૂમવત્ તદન્યાગ્નિનિર્ભાસોઽપિ ક્વચિદ્ ભવત્યેવ । આહ-ન શક્રમૂર્ધપ્રતિભાસજો ધૂમપ્રતિભાસ એવ, તદાભાસત્વાદિત્યભિપ્રાયઃ । અત્રોત્તરમ્-કિં ન તથા-ધૂમપ્રતિભાસતયા સંવેદ્યમાનોઽપિ ?

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અને ત્યારબાદ બીજી જ કોઈ વસ્તુને જુએ છે. જ્યારે (૨) બીજો પ્રમાતા, પહેલા વલ્મીકને જુએ છે, ત્યારબાદ વલ્મીકના વિકારરૂપ ધૂમને જુએ છે. હવે તે જ વખતે ધારો કે કોઈ અગ્નિ લાવીને મૂકી દે, તો તે પ્રમાતા, તે અગ્નિને જુએ છે.

તો અહીં બીજા પ્રમાતાને, અનુક્રમે (ક) વલ્મીકપ્રતિભાસ (ખ) ધૂમપ્રતિભાસ, અને (ગ) અગ્નિપ્રતિભાસ થાય છે. હવે અહીં સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે, વલ્મીકનિર્ભાસ પણ પરંપરાએ અગ્નિનિર્ભાસને ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ છે જ... આ વાત અમે કહી જ દીધી છે.

(આ અર્થ વિવરણ પ્રમાણે કર્યો છે. મૂળ + વ્યાખ્યાનો આશય એ હોવો લાગે છે કે, ક્વચિદ્-ક્યાંક, રાફડાથી પણ રાફડાથી અન્ય એવા અગ્નિનો નિર્ભાસ થાય છે. જેમ ધૂમથી થાય છે તેમ...)

એટલે કથિત એ થાય છે કે, વલ્મીકપ્રતિભાસથી જેમ ધૂમપ્રતિભાસ થાય છે, તેમ ક્યારેક કોઈ પ્રમાતાને અગ્નિપ્રતિભાસ પણ થાય છે જ... (તેથી અનગ્નિનિર્ભાસની જેમ, વલ્મીકનિર્ભાસ પણ અગ્નિનિર્ભાસજનનસમર્થ છે જ...)

નિષ્કર્ષ : તેથી અગ્નિ અને વલ્મીક પ્રતિભાસમાં, કોઈ તફાવત નથી. એટલે જેમ અનગ્નિ-પ્રતિભાસથી ધૂમનિર્ભાસ થાય છે, તેમ વલ્મીકપ્રતિભાસથી પણ ધૂમનિર્ભાસ થવાની આપત્તિ આવશે (અને તે ધૂમનિર્ભાસ ત્યાં પણ અગ્નિનિર્ભાસનો અનુમાપક બનશે... જે કદી અનુભવસિદ્ધ નથી.)

(હવે યોગાચાર, વલ્મીકપ્રતિભાસથી થનાર ધૂમનિર્ભાસ બ્રાન્ત અને અનગ્નિપ્રતિભાસથી થનાર ધૂમનિર્ભાસ અબ્રાન્ત - એવું સિદ્ધ કરવા જઈ રહ્યો છે -)

(૨૫૦) બૌદ્ધ : વલ્મીકપ્રતિભાસથી જે ધૂમપ્રતિભાસ થાય છે, તે વાસ્તવમાં ધૂમપ્રતિભાસ છે જ નહીં, તે તો તેના આભાસરૂપ છે. (વાસ્તવિક ધૂમનિર્ભાસ તો પૂર્વોક્ત અનગ્નિનિર્ભાસથી જ થાય છે અને તે જ અગ્નિનિર્ભાસનો અનુમાપક બને છે.)

સ્વાદ્વાદી : અરે ! વલ્મીકપ્રતિભાસથી થતો ધૂમપ્રતિભાસ, સ્પષ્ટપણે ધૂમપ્રતિભાસરૂપે સંવેદાય

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

પપત્તેઃ । તદયમભિપ્રાયઃ-કોઽપિ પ્રમાતા શક્રમૂર્ધ્નોઽનન્તરં ધૂમં પશ્યતિ, તદનુ ચાન્યત્ કિન્ચિત્ । અન્યસ્તુ પ્રમાતા પ્રથમતઃ શક્રમૂર્દ્ધાનં વેદયતે, તદનુ તદ્વિકારં ધૂમનિર્ભાસમ્ । તત્ત્વ તત્રૈવ પ્રદેશે પ્રસ્તાવાયાતમગ્નિ-નિર્ભાસં વેદયતે इत्यस्ति શક્રમૂર્ધ્નઃ પરમ્પરયાઽગ્નિનિર્ભાસજનનસામર્થ્યમિતિ ॥

તત્સંવેદનાદધિકં રૂપમ્ ? નનુ વિશિષ્ટહેતુજન્યત્વમ્ । કા પુનર્હેતોર્વિશિષ્ટતા ? અગ્નિ-
પ્રતિભાસજનનસામર્થ્યમ્ । ન હિ તત્ તથા શક્રમૂર્ધપ્રતિભાસસ્યાપીત્યુક્તમ્ । (૨૫૧) ન ચ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

આહ-તત્ત્વતઃ-પરમાર્થેન ભ્રાન્તિસંવેદનાત્ નેતિ । અત્રોત્તરમ્-કિમન્યસ્ય-અભ્રાન્તસ્ય તત્સં-
વેદનાદધિકં-ધૂમપ્રતિભાસવેદનાતિરિક્તં રૂપમ્ ? આહ-નનુ વિશિષ્ટહેતુજન્યત્વમધિકં રૂપ-
મિત્યત્રોચ્યતે । કા પુનર્હેતોઃ પ્રસ્તુતસ્ય વિશિષ્ટતા ? આહ-અગ્નિપ્રતિભાસજનનસામર્થ્ય
વિશિષ્ટતા ઇહ સમાધિઃ । ન હિ ન તત્-અગ્નિપ્રતિભાસજનનસામર્થ્ય તથા-ક્વચિત્ તદ્ભાવેન
શક્રમૂર્ધપ્રતિભાસસ્યાપિ । કિં તર્હિ ? અસ્ત્યેવ ઇત્યુક્તમ્ । ઇહૈવાભ્યુચ્ચયમાહ ન ચેત્યાદિના ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

છે (=અનુભવાય છે) તો પણ તમે “તે ધૂમપ્રતિભાસ નથી” એવું કહો, તો તે શી રીતે ઉચિત કહેવાય ?
બૌદ્ધ : સંવેદન થવાની વાત બરાબર છે. પણ પરમાર્થથી તે ભ્રાન્તિસંવેદન છે, અર્થાત્ તે સંવેદન
ભ્રાન્તિથી થયેલું સમજવું. (એટલે જ અમે કહીએ છીએ કે, સંવેદન થવા છતાં પણ વાસ્તવમાં તે
ધૂમપ્રતિભાસ નથી.)

સ્યાદ્વાદી : અરે ! અભ્રાન્ત જ્ઞાનમાં પણ માત્ર ધૂમપ્રતિભાસનું જ સંવેદન થાય છે, તેનાથી જુદું
શું કોઈ તેમાં અતિરિક્ત રૂપ છે ? નથી જૈ... (તો પણ તમે જેમ તેને અભ્રાન્ત-યથાર્થ માનો છો, તેમ
વલ્મીકિનિર્ભાસિજન્ય ધૂમનિર્ભાસિને પણ યથાર્થ જ માનવો જોઈએ. તેમાં પણ તેવું સંવેદન સ્પષ્ટપણે
અનુભવાય છે. અન્યથા યથાર્થ તરીકે સ્વીકૃત જ્ઞાનને પણ અયથાર્થ માનવું પડશે...)

બૌદ્ધ : જે યથાર્થ ધૂમપ્રતિભાસ છે, તેનું ધૂમપ્રતિભાસરૂપે સંવેદન તો થાય છે જ.... પણ તે
ઉપરાંત તેમાં વિશિષ્ટહેતુજન્યતા પણ રહેલી છે. (અર્થાત્ તે તેવા વિશિષ્ટ હેતુથી જન્ય છે અને) એટલે
જ તે ભ્રાન્તજ્ઞાનથી વિલક્ષણ છે.

સ્યાદ્વાદી : યથાર્થજ્ઞાનને તો વિશિષ્ટહેતુજન્ય કહ્યું, પણ પહેલા તો એ કહો કે, હેતુની વિશિષ્ટતા
એટલે શું ?

બૌદ્ધ : વિશિષ્ટતા એ જ કે, અગ્નિનિર્ભાસિને ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય... (આ સામર્થ્ય જેમાં
હોય, તે હેતુથી થનાર ધૂમપ્રતિભાસ યથાર્થ તરીકે સમજવો.)

સ્યાદ્વાદી : બસ તો તો વલ્મીકિપ્રતિભાસથી થનાર ધૂમનિર્ભાસ પણ યથાર્થ જ સાબિત થવાનો.
કારણ કે (પૂર્વે કહ્યા મુજબ) વલ્મીકિપ્રતિભાસમાં પણ અગ્નિનિર્ભાસિને ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય છે જ
(અને તો તેનાથી થનાર ધૂમનિર્ભાસ યથાર્થ જ થાય...)

❖ બૌદ્ધને બીજું રૂપ માન્ય નથી.

૧. ‘ભ્રાન્તઃ સંવેદનાત્’ इति ङ-पाठः । ૨. ‘पूर्वमुद्रिते ‘तद्भावने’ इत्यशुद्धपाठः, अत्र H-प्रतेन शुद्धिः ।

તત્ર નિયમેનેતિ વક્તું યુક્તમ્, ઇતરત્રાપિ તુલ્યત્વાત્ । ન હિ પ્રતિભાસાન્તરાદપિ ધૂમ-
પ્રતિભાસોત્પત્તૌ નિયમતોઽગ્નિનિર્ભાસઃ, વિધ્યાપિતાદૌ ક્વચિદસમ્ભવાત્ । (૨૫૨) ન
ચ પ્રતિબન્ધકાભાવવિશેષણાન્ન તુલ્યત્વમિતિ યુક્તં વચઃ, અસ્યેતરત્રાપિ વક્તુંશક્યત્વાત્ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ન ચ-ન તત્ર-શક્રમૂર્ધપ્રતિભાસે નિયમેન અધિકૃતસામર્થ્યમિતિ-एवं વક્તું યુક્તમ્ । કુત
ઇત્યાહ-ઇતરત્રાપિ-અભિપ્રેતહેતૌ તુલ્યત્વાત્ કારણાત્ । એતદ્વાવનાયૈવાહ-ન હીત્યાદિ । ન હિ
પ્રતિભાસાન્તરાદપિ પરહેતુત્વાભિમતાદ્ ધૂમપ્રતિભાસોત્પત્તૌ સત્યાં નિયમતઃ-અવશ્યન્તયા
અગ્નિપ્રતિભાસઃ । કથં ન હીત્યાહ-વિધ્યાપિતાદૌ ક્વચિત્-દૈવેન અસમ્ભવાત્ અગ્નિ-
પ્રતિભાસસ્ય । ન ચેત્યાદિ । ન ચ પ્રતિબન્ધકાભાવવિશેષણાત્ અસતિ પ્રતિબન્ધક ઇત્યસ્માત્
ન તુલ્યત્વમિતિ-एवं યુક્તં વચઃ । કુતો ન યુક્તમિત્યાહ-અસ્ય-વચસ ઇતરત્રાપિ-પ્રસ્તુત-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૨૫૧) બૌદ્ધઃ પણ વલ્મીકપ્રતિભાસમાં નિયમા તેવું (=અગ્નિનિર્ભાસને ઉત્પન્ન કરવાનું)
સામર્થ્ય છે, એવું કહી શકાય નહીં (કારણ એ જ કે, ક્યારેક વળી તેનાથી અગ્નિપ્રતિભાસ નથી પણ
થતો...)

સ્યાદ્વાદીઃ અરે ! એવું કથન તો, તમને અભિપ્રેત અનગ્નિપ્રતિભાસરૂપ હેતુમાં પણ થઈ જ
શકે છે. (અર્થાત્ અનગ્નિનિર્ભાસમાં, અગ્નિનિર્ભાસને ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય નિયમા છે, એવું
પણ કહી શકાય નહીં.)

આ જ વાતને પ્રગટ કરવા કહે છે -

તમને હેતુ તરીકે અભિમત અનગ્નિનિર્ભાસથી ધૂમપ્રતિભાસ ઉત્પન્ન થયો. હવે ધારો કે ભાગ્યથી
કે બીજા કોઈપણ કારણસર અગ્નિ બુઝાઈ ગયો, તો અગ્નિપ્રતિભાસ ત્યારે નથી પણ થતો... એટલે
અનગ્નિનિર્ભાસથી, ધૂમનિર્ભાસની ઉત્પત્તિ થયા બાદ, અગ્નિનિર્ભાસ નિયમા થાય જ એવું જરૂરી
નથી.

(હવે જો કવચિત્ તેવું સામર્થ્ય હોવા માત્રથી તેને વિશિષ્ટહેતુ મનાતો હોય, તો વલ્મીક-
પ્રતિભાસમાં પણ કવચિત્ તો તેવું (=અગ્નિનિર્ભાસજનન) સામર્થ્ય રહેલું જ છે અને તો તેને પણ
વિશિષ્ટહેતુ મનાશે, એટલે તો તેનાથી થનાર ધૂમનિર્ભાસ પણ યથાર્થ સિદ્ધ થશે...)

(૨૫૨) બૌદ્ધઃ અમે એક એવું વિશેષણ મૂકેલું કે - અસતિ પ્રતિબન્ધકે... અર્થાત્, પ્રતિબંધક
ન હોય, તો નિયમા અગ્નિનિર્ભાસને ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય; તે જેમાં હોય તે જ વિશિષ્ટ હેતુ...
અને તેનાથી થનાર ધૂમનિર્ભાસ જ યથાર્થ સમજવો...

(આવા વિશેષણવિશિષ્ટ સામર્થ્યનો નિવેશ કર્યો હોવાથી, તમે જે કહ્યું હતું કે - ‘અગ્નિનિર્ભાસને
નિયમા ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય, જેમ વલ્મીકનિર્ભાસમાં નથી, તેમ અભિપ્રેત અનગ્નિનિર્ભાસમાં

તથાહિ-શક્રમૂર્દ્ધપ્રતિભાસાદપિ ધૂમપ્રતિભાસોત્પત્તૌ પ્રતિબન્ધકાભાવે સતિ ઉક્તવદ્
ભવત્યેવાગ્નિપ્રતિભાસઃ, તદ્વિકારાદગ્ન્યન્તરાભવનસ્યૈવ પ્રતિબન્ધકત્વાત્ । (૨૫૩) પ્રતિ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પ્રતિભાસાન્તરે વક્તું શક્યત્વાત્ । એતદેવ ભાવયતિ તથાહીત્યાદિના । તથાહિ-શક્રમૂર્દ્ધ-
પ્રતિભાસાદપિ પ્રક્રાન્તાદ્ ધૂમપ્રતિભાસોત્પત્તૌ સત્યાં પ્રતિબન્ધકાભાવેઽપિ સતિ અસતિ
પ્રતિબન્ધકં ઇતિ ઉક્તવત્-યથોક્તં તથા ભવત્યેવાગ્નિપ્રતિભાસઃ । ન ભવતિ કુત ઇત્યાહ-
તદ્વિકારાત્, પ્રક્રમાત્ ¹⁴⁵શક્રમૂર્દ્ધવિકારાત્, અગ્ન્યન્તરાભવનસ્યૈવ પ્રતિબન્ધકત્વાત્ । પ્રતિબન્ધે-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

પણ નથી જ' - તેવી તુલ્યતા હવે નહીં રહે, કારણ કે અનગ્નિનિર્ભાસમાં તો, પ્રતિબંધક ન હોય તો
અગ્નિનિર્ભાસને ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય નિયમા છે. જ્યારે વલ્મીકપ્રતિભાસમાં તેવું નથી.)

સ્યાદ્વાદી : તમારું આ વચન પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે આ કથન તો વલ્મીકપ્રતિભાસમાં પણ
થઈ જ શકે છે. (અર્થાત્ પ્રતિબંધક ન હોય તો અગ્નિનિર્ભાસને નિયમા ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય તો
વલ્મીકનિર્ભાસમાં પણ હોઈ જ શકે છે...)

એ જ વાતને બતાવવા ભાવના કહે છે -

(તથાહિ...) પ્રસ્તુત વલ્મીકપ્રતિભાસથી પણ, ધૂમપ્રતિભાસની ઉત્પત્તિ થયા પછી, પ્રતિબંધક
ન હોય તો ઉક્ત રીતે અગ્નિનિર્ભાસ થાય છે જ...

તેનું કારણ એ કે, વલ્મીકપ્રતિભાસના વિકારરૂપ ધૂમનિર્ભાસ પછી અગ્નિનિર્ભાસવિશેષનું ન
થવું એ જ તો તેનો પ્રતિબંધક છે (આ પ્રતિબંધક હોય તો જ એ અગ્નિનિર્ભાસ ન થાય) હવે જો આ
પ્રતિબંધક નીકળી જાય, (અર્થાત્ અગ્નિનિર્ભાસવિશેષના ન થવારૂપ પ્રતિબંધક નીકળી જાય) તો
વલ્મીકનિર્ભાસથી પણ પરંપરાએ અગ્નિનિર્ભાસ થાય જ...

ભાવાર્થ : બૌદ્ધે કહ્યું કે, પ્રતિબંધક ન હોય તો વિવક્ષિત અનગ્નિનિર્ભાસથી, વ્યવહારકાળભાવી
પરંપરાએ અગ્નિનિર્ભાસ થાય છે જ... તો તેની સામે ગ્રંથકારશ્રી પણ કહે છે કે, વલ્મીકવિકાર પછી
અગ્નિપ્રતિભાસવિશેષનું ન થવું એ જ અહીં પ્રતિબંધક છે. હવે એ જો ન હોય, તો વલ્મીકનિર્ભાસથી

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

145. શક્રમૂર્દ્ધવિકારાત્ અગ્ન્યન્તરાભવનસ્યૈવ પ્રતિબન્ધકત્વાદિતિ । શક્રમૂર્દ્ધવિકારાદનન્તરં યદગ્ન્ય-
ન્તરસ્યાભવનમ્-અગ્નિવિશેષસ્યાભવનં તસ્યૈવ પ્રતિબન્ધકત્વાત્ । પરસ્ય હ્યયમાશયઃ-પ્રતિબન્ધકાભાવે વિવક્ષિતા-
નગ્નિનિર્ભાસાદ્ વ્યવહારકાલભાવિપારમ્પર્યેણ ભવત્યેવાગ્નિનિર્ભાસઃ । આચાર્યોઽપ્યેવમાહ-પ્રતિબન્ધકાભાવે
સતિ શક્રમૂર્દ્ધોઽપિ પરમ્પરયા ભવત્યેવાનલપ્રતિભાસઃ । પ્રતિબન્ધનં ચૈતદેવાત્ર યચ્છક્રમૂર્દ્ધવિકારાદનન્તરં
ક્વચિદગ્નિપ્રતિભાસવિશેષસ્યાભવનમિતિ ॥

૧. 'ભાસોત્પત્તેઃ પ્રતિ૦' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. 'દગ્ન્યન્તરસ્યાભવન૦' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૩. પૂર્વમુદ્રિતે 'પ્રતિબન્ધ' ઇતિ
પાઠઃ, અત્ર H-પ્રતાનુસંધેન શુદ્ધિઃ ।

બન્ધગ્રહણકાલે ન શક્રમૂર્દ્ધપ્રતિભાસેન ધૂમપ્રતિભાસસ્ય ગ્રહણમિતિ ચેત્, સમાન-મેતદનગ્નિપ્રતિભાસતસ્તદ્ભાવે તત્પ્રતિભાસાન્તરેણ, લોકે તથાડર્શનાત્, અન્યથાડયોગાદ્

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ત્યાદિ । પ્રતિબન્ધગ્રહણકાલે લિઙ્ગલિઙ્ગિનોર્ન શક્રમૂર્દ્ધપ્રતિભાસેન સહ ધૂમપ્રતિભાસસ્ય લિઙ્ગભૂતસ્ય ગ્રહણમ્ । इति चेत्, एतदाशङ्क्याह-समानमेतत्-अनन्तरं चोदितं सामान्येन अनग्निप्रतिभासतः सकाशात् तद्भावे-धूमप्रतिभासभावे तत्प्रतिभासान्तरेण-अनग्निप्रति-भासान्तरेण धूमप्रतिभासकारणतयेष्टेन सहेति भावः । कथमेतदेवमित्याह-लोके तथाऽदर्शनात्-तेन सह प्रतिबन्धग्रहणादर्शनात् । इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह-¹⁴⁶अन्यथाऽयोगात् । एवं च

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પણ પરંપરાએ અગ્નિનિર્ભાસ થાય જ...

(તેથી ફલિત એ થયું કે, અનગ્નિનિર્ભાસની જેમ વલ્મીકનિર્ભાસ પણ વિશિષ્ટ હેતુ બની જ શકે અને તો તેનાથી થનાર ધૂમનિર્ભાસ પણ, અગ્નિનિર્ભાસનો અનુમાપક બને જ. એટલે એ આપત્તિનું નિરાકરણ; તમારા મતે થઈ શકે નહીં.)

(૨૫૩) બૌદ્ધ : જ્યારે પ્રતિબંધગ્રહણ થાય ત્યારે ધૂમપ્રતિભાસ સાથે વલ્મીકપ્રતિભાસનું ગ્રહણ નથી થતું.

સ્યાદ્વાદી : અરે ! વ્યાપ્તિ વખતે ગ્રહણ ન થવાની વાત તો અનગ્નિનિર્ભાસમાં પણ સમાન જ છે. ભાવ એ કે, અનગ્નિપ્રતિભાસથી ધૂમપ્રતિભાસ ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે તે અનગ્નિપ્રતિભાસ, જે ધૂમપ્રતિભાસના કારણ તરીકે ઈષ્ટ છે, તેની સાથે ધૂમપ્રતિભાસની વ્યાપ્તિનું ગ્રહણ નથી જ થતું. તેનું કારણ એ કે, લોકમાં તેવું (=અનગ્નિપ્રતિભાસ સાથે વ્યાપ્તિગ્રહણ થતું હોય એવું) કદી દેખાતું નથી.

(અન્યથા=) તેવું વ્યાપ્તિગ્રહણ ન દેખાવા છતાં પણ, જો અનગ્નિનિર્ભાસ સાથે ધૂમનિર્ભાસનું વ્યાપ્તિગ્રહણ માનશો, તો તે (અયોગાત્=) પ્રતિબંધ જ નહીં થટે...

(અહીં આશય એ લાગે છે કે, લોકમાં તેવું ન દેખાતા પણ જો કોઈનો પણ કોઈની સાથે પ્રતિબંધ માની લેવાનો હોય, તો તો બધાનો બધાની સાથે પ્રતિબંધ માનવો પડશે અને તો અમુકનો અમુકની સાથે જ જે નિયત પ્રતિબંધ હોવાની વ્યવસ્થા છે, તે નહીં રહે. અર્થાત્ નિયતવ્યાપ્તિ વિલુપ્ત થશે...)

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

146. અન્યથાડયોગાદિતિ । અનગ્નિપ્રતિભાસેન સહ ધૂમપ્રતિભાસસ્ય પ્રતિબન્ધગ્રહણૈઽભ્યુપગમ્ય-માનેડયોગાત્-અઘટનાત્ પ્રતિબન્ધસ્યૈવ ॥

૧. 'મૂર્દ્ધઃ પ્રતિ૦' इति क-पाठः । ૨. 'પ્રતિભાસસ્ય ગ્રહણ૦' इति ग-पाठः । ૩. પૂર્વમુદ્રિતે 'ગ્રહણદર્શન૦' इति पाठः, अत्र तु N-प्रतानुसारेण ।

વ્યવહારાસિદ્ધેરિતિ ।

(૨૫૪) અસ્તુ વાઽગ્નિપ્રતિભાસજનનસમર્થાદેવ પ્રતિભાસાન્તરાદસ્ય જન્મ, તથાપિ તતસ્તત્સામર્થ્યતો ભાવ્યગ્નિપ્રતિભાસાનુમાનાત્ કારણાત્ કાર્યાવસાયપ્રસન્નઃ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ભવત્રીત્યૈવ વ્યવહારાસિદ્ધેરિતિ । અભ્યુચ્ચયમાહ અસ્તુ વેત્યાદિના । અસ્તુ વા-ભવતુ વા અગ્નિપ્રતિભાસજનનસમર્થાદેવ પ્રતિભાસાન્તરાત્-પરાભિપ્રેતાત્ અસ્ય જન્મ, પ્રક્રમાદ્ ધૂમ-પ્રતિભાસસ્ય, તથાપિ-એવમપિ સતિ તતઃ-ધૂમપ્રતિભાસાત્ તત્સામર્થ્યતઃ-પ્રસ્તુતપ્રતિભાસા-ન્તરસામર્થ્યેન ભાવ્યગ્નિપ્રતિભાસાનુમાનાત્ કારણાત્ । કિમિત્યાહ-કારણાત્ સકાશાત્ કાર્યા-વસાયપ્રસન્નઃ । ¹⁴⁷ એવં ચ લિઙ્ગસદ્ધ્યાનિયમો વિરુદ્ધત્ત્વમિતિ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

અને આ રીતે, તમારી માન્યતા પ્રમાણે જ વ્યાપ્તિનો વિલોપ થવાથી તો, (નિયત વ્યાપ્તિને લઈને પ્રવર્તતો) પ્રતિનિયત વ્યવહાર સિદ્ધ થશે નહીં...

❖ બૌદ્ધમતે ચતુર્થલિંગ માનવાનો પ્રસંગ ❖

(૨૫૪) (અસ્તુ વા...) 'તુષ્યતુ દુર્જનઃ' એ ન્યાયથી, તમને જે અભિપ્રેત છે કે, અગ્નિપ્રતિભાસ-જનનસમર્થ એવા (અનગ્નિપ્રતિભાસરૂપ) બીજા પ્રતિભાસથી જ ધૂમપ્રતિભાસનો જન્મ થાય છે, એવું માની પણ લઈએ, તો પણ તમને કારણથી કાર્યનું અનુમાન થવાની આપત્તિ આવશે !

ભાવાર્થ : (વિવેચન-વિસ્તાર :) તમે ધૂમપ્રતિભાસથી ભાવિમાં થનાર અગ્નિપ્રતિભાસનું અનુમાન કરો છો અને તે અનુમાન કોના આધારે ? તો તમે કહો છો કે, પ્રસ્તુત અગ્નિપ્રતિભાસના કારણભૂત (અનગ્નિપ્રતિભાસરૂપ) બીજા પ્રતિભાસના આધારે... અર્થાત્ એ કારણના આધારે (અગ્નિ-પ્રતિભાસરૂપ) કાર્યનું અનુમાન કહો છો. (અને એવું કહેવાથી તો, કારણલિંગક અનુમાન માનવાની આપત્તિ આવશે, જે તમને ઈષ્ટ નથી.)

આ વાતને જરા વિસ્તારથી સમજાએ -

બૌદ્ધો, પક્ષધર્મતા-અન્વય અને વ્યતિરેક એમ ત્રણ રૂપવાળો હેતુ માને છે અને એ ત્રણ રૂપથી ઉપલક્ષિત હેતુના પણ ત્રણ પ્રકાર માને છે - (૧) અનુપલબ્ધિ, (૨) સ્વભાવ, અને (૩) કાર્ય... આમ, હેતુની નિયત સંખ્યા મનાય છે, પણ હવે તે સંખ્યાનો વિરોધ થશે. કારણ કે હવે હેતુના ચાર

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

147. એવં ચ લિઙ્ગસદ્ધ્યાનિયમો વિરુદ્ધત્ત્વમિતિ । ભવતો હિ મતે ત્રિરૂપાણિ ચ ત્રીણ્યેવ લિઙ્ગાણિ અનુપલબ્ધિઃ સ્વભાવઃ કાર્યં ચેતિ વચનાન્નિયતસદ્ધ્યાનિયમસ્ત્રિરૂપ એવં । યદા ચ કારણાદનગ્નિ-

(૨૫૫) સ્યાદેતદ્ યતો ધૂમપ્રતિભાસસ્તતોઽગ્નિપ્રતિભાસોઽપિ । ઇતિ તત્ત્વતો ધૂમપ્રતિભાસોઽગ્નિપ્રતિભાસેન સહૈકસામગ્રયધીનસ્તતોઽયં સ્વકારણસ્યૈવાગ્નિપ્રતિભાસજનનયોગ્યતાં નામ ધર્મમનુમાપયતિ । ઇતિ કાર્યાદેવ કારણાનુમાનમ્ । તદ્યોગ્યતા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સ્યાદેતદિત્યાદિ । સ્યાદેતત્-અથૈવં મન્યસે યતો ધૂમપ્રતિભાસઃ પ્રતિભાસાન્તરાત્ તતોઽગ્નિપ્રતિભાસોઽપિ ભાવી । ઇતિ-એવં તત્ત્વતઃ-પરમાર્થેન ધૂમપ્રતિભાસોઽગ્નિપ્રતિભાસેન સહ કિમિત્યાહ-એકસામગ્રયધીનો વર્તતે તતોઽયં-ધૂમપ્રતિભાસઃ સ્વકારણસ્યૈવ-પ્રક્રાન્ત-પ્રતિભાસાન્તરસ્ય અગ્નિપ્રતિભાસજનનયોગ્યતાં નામ ધર્મમનુમાપયતિ, તદવ્યતિરિક્તત્વાત્

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

પ્રકાર માનવાની આપત્તિ આવે છે. તે આ પ્રમાણે -

અનગ્નિનિર્ભાસિ તે ધૂમપ્રતિભાસનું કારણ છે અને સંતાનની પરંપરાએ અગ્નિનિર્ભાસિનું પણ કારણ છે. તો આવા કારણરૂપ અનગ્નિનિર્ભાસિથી, જ્યારે ભવિષ્યમાં થનારા અગ્નિનિર્ભાસિરૂપ કાર્યનું અનુમાન કરાય, ત્યારે કારણથી જ કાર્યનું અનુમાન થયું કહેવાશે. (અર્થાત્ કારણલિંગક અનુમિતિ થઈ કહેવાશે) તો અહીં લિંગનો 'કારણ'રૂપ એક નવો પ્રકાર માનવો પડશે (અને તો લિંગનું જે ત્રણ સંખ્યાનું નિયમન છે, તે વિરુદ્ધ ઠરશે.)

(હવે બૌદ્ધ, કારણરૂપ લિંગ ન માનવું પડે એ માટે પોતાનું મંતવ્ય પૂર્વપક્ષરૂપે રજૂ કરે છે -)

❖ લિંગનિયમનસાધક બૌદ્ધપૂર્વપક્ષ ❖

(૨૫૫) પૂર્વપક્ષઃ (બૌદ્ધઃ) અનગ્નિપ્રતિભાસરૂપ જે પ્રતિભાસથી ધૂમપ્રતિભાસ ઉત્પન્ન થયો છે, તે જ પ્રતિભાસથી, ભવિષ્યમાં અગ્નિપ્રતિભાસ પણ ઉત્પન્ન થવાનો છે. એટલે પરમાર્થથી ધૂમપ્રતિભાસ, એક જ (અનગ્નિપ્રતિભાસરૂપ) કારણસામગ્રીને આધીન રહીને અગ્નિપ્રતિભાસ સાથે વર્તે છે.

(આશય એ કે, ધૂમનિર્ભાસ અને અગ્નિનિર્ભાસ બંને એક જ કારણસામગ્રીને આધીન થઈને રહે છે.. હવે અમે, ધૂમનિર્ભાસથી પૂર્વભાવી અનગ્નિનિર્ભાસિનું અનુમાન અને એ (કારણરૂપ) - અનગ્નિનિર્ભાસિથી (કાર્યરૂપ) અગ્નિનિર્ભાસિનું અનુમાન - એવું કહીશું જ નહીં (કે જેથી કારણલિંગક અનુમિતિ માનવી પડે.) તો શું કહેશો ? એ ઉત્સુકતાનું સમાધાન સાંભળો -)

બંને નિર્ભાસ એક સામગ્રીને આધીન હોવાથી, ધૂમપ્રતિભાસ તે પોતાના કારણભૂત અનગ્નિ-નિર્ભાસિના જ 'અગ્નિનિર્ભાસજનનયોગ્યતા' - નામના ધર્મનું અનુમાન કરાવે છે અને એ તો કાર્યથી

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

નિર્ભાસરૂપાત્ ધૂમપ્રતિભાસહેતોર્ભાવ્યગ્નિપ્રતિભાસરૂપં કાર્યમનુમીયતે તદા આપદ્યતે કારણાત્ કાર્યાવસાયઃ । એવં ચ કારણલિઙ્ગં ચતુર્થં પ્રાપ્નોતિ । તત્ત્વ પ્રસ્તુતસદ્ધ્યાનિયમવિરોધાધાયકમિતિ ॥

પ્રતિપત્તિરેવ ચ તત્ત્વતઃ અગ્નિપ્રતિભાસપ્રતિપત્તિઃ । ઇતિ ન કારણાત્ કાર્યાનુમાનાપત્તિઃ । (૨૫૬) એતદપ્યસત્, પ્રતીતિબાધિતત્વાત્ । ન વૈ ધૂમપ્રતિભાસાદુક્તલક્ષણા કારણ-પ્રતિપત્તિઃ, તથાઽનુભવાત્, તદુત્તરકાલમેવ ક્વચિત્ અગ્નિપ્રતિભાસાનુભૂતેઃ । (૨૫૭)

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તસ્ય । ઇતિ-એવં કાર્યાદેવ કારણાનુમાનમ્ । તત્ત્વતઃ તદ્યોગ્યતાપ્રતિપત્તિરેવ ચ-વિવક્ષિત-કારણયોગ્યતાપ્રતિપત્તિરેવ ચ તત્ત્વતોઽગ્નિપ્રતિભાસપ્રતિપત્તિઃ । ઇતિ-એવં ન કારણાત્ કાર્યા-નુમાનાપત્તિઃ ઇતિ । એવં પરાભિપ્રાયમાશઙ્ક્યાહ-એતદપ્યસત્-અશોભનમ્ । કુત્તરિત્યાહ-પ્રતીતિ-બાધિતત્વાત્ । એતદેવાહ-ન વૈ ધૂમપ્રતિભાસાત્-અધિકૃતાત્ ઉક્તલક્ષણા યોગ્યતાસચિવા કારણપ્રતિપત્તિઃ । કુત્તરિત્યાહ-તથાઽનુભવાત્ । ન હિ તદા તદ્યોગ્યતાનુભવઃ, અગ્નિપ્રતિ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

જ કારણનું અનુમાન થયું. કારણ કે તેમાં, ધૂમપ્રતિભાસ દ્વારા, કારણની જ યોગ્યતાનો બોધ કરાયો છે અને એ કારણની યોગ્યતાનો બોધ; એ જ પરમાર્થથી અગ્નિનિર્ભાસનો બોધ છે. એટલે અમારે, કારણથી કાર્યનું અનુમાન નહીં માનવું પડે. (અને લિંગની નિયત સંખ્યા પણ યથાર્થ રહેશે.)

ભાવાર્થ : બંને પ્રતિભાસો અનગ્નિનિર્ભાસિને આધીન છે. એટલે અનગ્નિનિર્ભાસમાં, બંને પ્રતિભાસને ઉત્પન્ન કરવાની યોગ્યતા રહેલી છે અને એ યોગ્યતા તેનો ધર્મ છે. હવે કાર્યરૂપ ધૂમનિર્ભાસથી, જ્યારે કારણરૂપ અનગ્નિનિર્ભાસનું અનુમાન થાય, ત્યારે તે અનગ્નિનિર્ભાસથી અભિન્ન; ‘અગ્નિનિર્ભાસજનનયોગ્યતા’રૂપ ધર્મનું પણ અનુમાન થાય છે. (બસ, આ અનુમાન; એ જ અગ્નિનિર્ભાસનું અનુમાન સમજવું.) એટલે અહીં કાર્ય દ્વારા જ, કારણ અને તેના ધર્મનું અનુમાન થાય છે. અહીં જે અગ્નિનિર્ભાસજનનયોગ્યતાનું અનુમાન કરાયું, તે પણ કારણની જ યોગ્યતાનું અનુમાન છે. (એટલે અહીં કાર્યલિંગક જ અનુમાન થયું.) તેથી તમે જે કારણલિંગક અનુમાન માનવાની આપત્તિ આપી, તે હવે નહીં આવે. (કારણ કે ઉપરોક્ત રીતે, કાર્યલિંગક અનુમાનથી જ બધું સંગત થઈ જાય છે.)

(હવે ગ્રંથકારશ્રી, બૌદ્ધના અભિપ્રાયનું ઉન્મૂલન કરવા કહે છે -)

❖ બૌદ્ધ-અભિપ્રાયનું ઉન્મૂલન ❖

(૨૫૬) ઉત્તરપક્ષ : (સ્યાદ્વાદી :) તમારી આ વાત પણ અશોભન જણાઈ આવે છે. કારણ કે તે વાત પ્રતીતિથી બાધિત છે. તે આ રીતે -

ધૂમપ્રતિભાસથી, જ્યારે પોતાના (અનગ્નિનિર્ભાસરૂપ) કારણનો બોધ થાય, ત્યારે તેનો યોગ્યતાપૂર્વક (=અગ્નિનિર્ભાસજનનયોગ્યતાપૂર્વક) બોધ કદી થતો નથી. તેનું કારણ એ કે, તે વખતે તેમાં રહેલી યોગ્યતાનો (=અગ્નિનિર્ભાસજનનયોગ્યતાનો) અનુભવ કોઈને થતો નથી.

૧. પૂર્વમુદ્રિતે ‘પ્રતિપત્તિરેવ ચ તત્ત્વતોઽગ્નિપ્રતિભાસ’ ઇતિ પઠિકર્તૃતા, અત્ર તુ H-પ્રતાનુસારેણ પૂર્તિઃ કૃતા ।

ન સા હેતુપ્રતિભાસસ્ય તથાયોગ્યતાં વિહાય ઇતિ ચેત્, અસ્ત્યેતત્, કિન્ત્વસૌ નાર્વાર્ગદર્શિના તથાઽવગન્તું પાર્યતે, તથાઽપ્રતીતેઃ, અવગમેઽપિ બલાત્ કારણાત્ કાર્યાવસાયપ્રસન્નઃ,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ભાસયોગ્યતાઽનુભવે હિ તદૈવાગ્નિપ્રતિભાસાપત્તેરિતિ ભાવનીયમ્ । તદુત્તરેત્યાદિ । તદુત્તરકાલમેવ-ધૂમપ્રતિભાસોત્તરકાલમેવ યોગ્યતાપ્રતીતિવ્યવધાનમન્તરેણ ક્વચિદગ્નિપ્રતિભાસાનુભૂતેઃ કાર-ણાત્ । ન સા-અનુભૂતિઃ હેતુપ્રતિભાસસ્ય-અધિકૃતસ્ય તથા-તેન પ્રકારેણ યોગ્યતાં વિહાય । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-અસ્ત્યેતત્ યદુક્તં ભવતા, કિન્ત્વસૌ-યોગ્યતા નાર્વાર્ગદર્શિના-પૃથગ્-જનેન પ્રમાત્રા તથા-તેન પ્રકારેણ અવગન્તું પાર્યતે । કુત ઇત્યાહ-તથાઽપ્રતીતેઃ કારણાત્ । અવગમેઽપિ કથञ्चિદ્ યોગ્યતાયા બલાત્ કારણાત્ કાર્યાવસાયપ્રસન્નઃ । કથમિત્યાહ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

જો કારણના બોધ વખતે જ, તેમાં રહેલી અગ્નિપ્રતિભાસજનનયોગ્યતાનો અનુભવ થઈ જાય, તો તો ત્યારે જ (કારણરૂપ અનગ્નિનિર્ભાસિના બોધ વખતે જ) અગ્નિપ્રતિભાસ થઈ જવાની આપત્તિ આવશે ! (કારણ કે, અગ્નિપ્રતિભાસજનનયોગ્યતાનો અનુભવ થાય, ત્યારે તે યોગ્યતા-અંતર્ગત અગ્નિપ્રતિભાસનો પણ અનુભવ થઈ જાય અને તો અગ્નિપ્રતિભાસ થાય જ...) તેથી તમે જે યોગ્યતાનો અનુભવ કહો છો, તે માની શકાય નહીં.

બીજી વાત, ક્યારેક તો ધૂમપ્રતિભાસ પછી તરત જ અગ્નિપ્રતિભાસનો અનુભવ થાય છે. એટલે પણ તે યોગ્યતાનો અનુભવ વચ્ચે માની શકાય નહીં. (આશય એ કે, પહેલા ધૂમપ્રતિભાસનો અનુભવ, પછી કારણમાં રહેલ અગ્નિપ્રતિભાસજનનયોગ્યતાનો અનુભવ અને તે પછી અગ્નિ-પ્રતિભાસનો અનુભવ... એવો અનુભવ કોઈને થતો નથી. અનુભવ તો, ધૂમપ્રતિભાસ પછી તરત જ અગ્નિપ્રતિભાસનો થાય છે. એટલે વચ્ચે યોગ્યતાનો અનુભવ માનવાની વાત, પ્રતીતિભાષિત જણાઈ આવે છે...)

(૨૫૭) બૌદ્ધઃ ધૂમપ્રતિભાસ પછી, જે તરત જ અગ્નિપ્રતિભાસનો અનુભવ થાય છે, ત્યારે પણ વચ્ચે તો હેતુપ્રતિભાસની (=અધિકૃત અનગ્નિનિર્ભાસિની) તેવી (=અગ્નિનિર્ભાસજનન) યોગ્યતાનો અનુભવ થાય છે જ... (ભાવ એ કે, તે યોગ્યતાના અનુભવને છોડીને સીધી જ અગ્નિપ્રતિભાસની અનુભૂતિ થઈ જતી નથી. એટલે વચ્ચે યોગ્યતાનો અનુભવ માનવો ન્યાયસંગત જ છે...)

સ્વાદ્વાદીઃ તેમ હોય તો પણ આપણને તો ધૂમપ્રતિભાસ પછી તરત જ અગ્નિપ્રતિભાસની અનુભૂતિ થાય છે, વચ્ચે તેવી યોગ્યતાની પ્રતીતિ કદી થતી નથી... તો આપણા જેવા છબ્રસ્થ પ્રમાતા, તે યોગ્યતાને તે પ્રમાણે શી રીતે જાણી શકે ? (એટલે યોગ્યતાનો અવગમ માનવો પ્રતીતિભાષિત જ છે.)

(અવગમેઽપિ=) જો તેવી યોગ્યતાનો અનુભવ માની પણ લેશો, તો'ય તમને મોટી આપત્તિ એ

તાવત્ક્ષણવ્યવહિતાગ્નિપ્રતિભાસાવધિત્વાત્ તસ્યા ઇતિ । (૨૫૮) 'એવં ચાર્થક્રિયાર્થિનોઽપિ પ્રવૃત્તિરવિરુદ્ધા, પ્રતિબન્ધકાભાવે દાહપાકાદિનિર્ભાસહેતુરગ્નિપ્રતિભાસો ભવિષ્યત્યેત્રેત્યેવ-મભિપ્રાયસ્ય પ્રવૃત્તેરિતિ' અપિ વચનમાત્રમેવ, ઉક્તવત્ કાર્યાનુમાનવ્યતિરેકેણ તદપ્રવૃત્તેઃ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તાવત્ક્ષણવ્યવહિતાગ્નિપ્રતિભાસાવધિત્વાત્ તસ્યા:-યોગ્યતાયા ઇતિ । એવં ચાર્થક્રિયા-ર્થિનોઽપિ-પ્રમાતુઃ પ્રવૃત્તિરવિરુદ્ધા । કથમિત્યાહ-પ્રતિબન્ધકાભાવે સતિ દાહપાકાદિ-નિર્ભાસહેતુરગ્નિપ્રતિભાસો ભવિષ્યત્યેત્રેત્યેવમભિપ્રાયસ્ય-પ્રમાતુઃ પ્રવૃત્તેરિત્યપિ પૂર્વપક્ષોદિતં વચનમાત્રમેવ, નિરર્થકમિત્યર્થઃ । કુત્ત ઇત્યાહ-ઉક્તવત્-યથોક્તં તથા કાર્યાનુમાનવ્યતિરેકેણ તદપ્રવૃત્તે:-અર્થક્રિયાર્થ્યપ્રવૃત્તેઃ । અભ્યુચ્ચયમાહ તથેત્યાદિના । તથા કાર્યાનુમાનસિદ્ધૌ ચ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

આવશે કે, કારણથી કાર્યનું અનુમાન બલાત્ માનવું પડશે. કારણ કે તે યોગ્યતા, ક્ષણને આંતરે થનારા અગ્નિપ્રતિભાસનું કારણ છે.

(અહીં આશય એ લાગે છે કે, યોગ્યતા જણાય, ત્યારે તેનો સંબંધી અગ્નિપ્રતિભાસ પણ જણાય જ. એટલે યોગ્યતાના આધારે અગ્નિપ્રતિભાસનો બોધ થયો કહેવાય. હવે એ યોગ્યતા તો અધિકૃતપ્રતિભાસના (=અગ્નિનિર્ભાસજનનસમર્થ અનગ્નિનિર્ભાસના) ધર્મરૂપ જ છે અને તે ધર્મ અધિકૃતપ્રતિભાસથી કથંચિદ્ અભિન્ન જ છે. એટલે તો એવું જ ફલિત થાય કે, કારણરૂપ અધિકૃતપ્રતિભાસના આધારે જ કાર્યરૂપ અગ્નિપ્રતિભાસનો બોધ થયો... અને આ રીતે તો કારણ-લિંગક અનુમિતિ માનવાની આપત્તિ આવશે જ... જે તમે કલ્પેલ નિયત લિંગસંખ્યાની બાધક બનશે...)

❖ અર્થક્રિયાર્થીની પ્રવૃત્તિમાં પણ કારણલિંગક અનુમાન ❖

(૨૫૮) પૂર્વપક્ષમાં બીજું તમે જે કહ્યું હતું કે - “અને આ રીતે તો, અર્થક્રિયાના અર્થી પ્રમાતાની પણ, અવિરુદ્ધપણે પ્રવૃત્તિ થઈ શકશે. કારણ એ કે, પ્રતિબંધક ન હોય તો અગ્નિપ્રતિભાસ અહીં દાહ-પાકાદિ નિર્ભાસનું કારણ બનશે જ અને એવું વિચારી, દાહ-પાકાદિનો અર્થી પ્રમાતા, અચૂક તે વિશે પ્રવૃત્તિ કરશે...” - તે બધું પણ માત્ર બોલવા પૂરતું છે, અર્થાત્ નિરર્થક છે. કારણ કે ઉપર કહ્યા મુજબ, કારણ દ્વારા કાર્યનાં અનુમાન વિના, અર્થક્રિયાના અર્થી પુરુષની પ્રવૃત્તિ જ ન થાય.

(ભાવાર્થ એ કે, અગ્નિનિર્ભાસ, દાહ-પાકાદિ નિર્ભાસનું કારણ છે, એટલે ભવિષ્યમાં અહીં અવશ્ય દાહ-પાકાદિ નિર્ભાસ થશે, એવું પ્રમાતા વિચારે છે... હવે અહીં કારણરૂપ અગ્નિનિર્ભાસના આધારે જ કાર્યરૂપ દાહ-પાકાદિ નિર્ભાસનું અનુમાન થયું, એટલે આ અનુમાન તો, કારણથી જ કાર્યનું અનુમાન થયું કહેવાય, નહીંતર તો પ્રમાતાની પૂર્વોક્ત વિચાર દ્વારા પ્રવૃત્તિ જ નહીં થાય...)

(૨૫૯) તથા કાર્યાનુમાનસિદ્ધૌ ચ તદનન્તરપ્રતિભાસસ્યાપિ જલૌદનાદિરૂપસ્ય તત્
 એવાનુમાનપ્રસન્નઃ, પ્રસ્તુતધૂમપ્રતિભાસહેતોસ્તદ્યોગ્યતાયા અપિ ભાવાત્, (૨૬૦) અભાવે
 તદ્ભાવવિરોધાત્ સન્તાનોચ્છેદાપન્તેઃ, તદભ્યુપગમે ચ પ્રતીતિબાધા । (૨૬૧) ન તત્રાર્થિતા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સત્યાં તદનન્તરપ્રતિભાસસ્યાપિ-અગ્નિપ્રતિભાસાનન્તરપ્રતિભાસસ્યાપિ જલૌદનાદિરૂપસ્ય
 ચિત્રસ્ય તત્ એવ, ધૂમપ્રતિભાસાદિતિ પ્રક્રમઃ । કિમિત્યાહ-અનુમાનપ્રસન્નઃ । કથમિત્યાહ-
 પ્રસ્તુતધૂમપ્રતિભાસહેતોઃ પ્રતિભાસાન્તરસ્ય તદ્યોગ્યતાયા અપિ-જલૌદનાદિરૂપપ્રતિભાસ-
 યોગ્યતાયા અપિ ભાવાત્ । તદભાવેઽગ્નિપ્રતિભાસાન્તરં કથં ક્વચિજ્જલૌદનાદિપ્રતિભાસ ઇતિ
 ભાવનીયમ્ । અત એવાહ-અભાવે તદ્ભાવવિરોધાત્ અભાવેઽધિકૃતયોગ્યતાયા તદ્ભાવવિરોધાત્-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

❖ ધૂમપ્રતિભાસથી જલાદિનિર્ભાસનાં અનુમાનનું આપાદન ❖

(૨૫૯) એ રીતે જો કારણથી કાર્યનું અનુમાન સિદ્ધ થઈ જાય, તો અગ્નિપ્રતિભાસ પછી જે
 જુદા જુદા જલ-ઓદન (=ભાત) આદિ નિર્ભાસો થાય છે, તે બધા નિર્ભાસનું પણ, ધૂમપ્રતિભાસથી
 જ અનુમાન થવાનો પ્રસંગ આવશે !

(અર્થાત્ ધૂમપ્રતિભાસથી માત્ર અગ્નિનિર્ભાસ નહીં, પણ જલ-ઓદનાદિ નિર્ભાસો પણ જણાવા
 લાગશે.)

તેનું કારણ એ કે, ધૂમપ્રતિભાસનું કારણ જે અધિકૃતપ્રતિભાસ (=અનગ્નિનિર્ભાસ); તેમાં
 પરંપરાએ જલ-ઓદનાદિરૂપ પ્રતિભાસને ઉત્પન્ન કરવાની યોગ્યતા પણ રહેલી જ છે (એટલે
 ધૂમપ્રતિભાસથી જ્યારે અનગ્નિનિર્ભાસ જણાય, ત્યારે તેમાં રહેલી જલાદિનિર્ભાસજનનયોગ્યતા પણ
 જણાય અને તે યોગ્યતાના આધારે તેના સંબંધિભૂત જલાદિનિર્ભાસ પણ જણાય જ... ફલતઃ
 ધૂમનિર્ભાસથી જલાદિનિર્ભાસનું અનુમાન થાય જ.)

અને તે અનગ્નિનિર્ભાસમાં, જલાદિનિર્ભાસને ઉત્પન્ન કરવાની યોગ્યતા માનવી જ રહી...
 જો યોગ્યતા ન હોય, તો તેના દ્વારા અગ્નિનિર્ભાસ પછી પરંપરાએ ક્યાંક જે જલ-ઓદનાદિ નિર્ભાસો
 થાય છે, તે શી રીતે થઈ શકશે... (તેના દ્વારા પરંપરાએ પણ તેઓની ઉત્પત્તિ ત્યારે જ થાય કે જ્યારે
 તેમાં તેઓને ઉત્પન્ન કરવાની યોગ્યતા હોય...)

(૨૬૦) આ જ વાત ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે -

(અભાવે તદ્ભાવવિરોધાત્) જો અનગ્નિનિર્ભાસમાં જલાદિનિર્ભાસજનનયોગ્યતા ન હોય, તો
 પરંપરાએ પણ જલ-ઓદનાદિ નિર્ભાસ થઈ શકશે નહીં.

૧. પૂર્વમુદ્રિતે 'ભાસાન્તર' इत्यशुद्धः पाठः । ૨. 'ભાસાદિતિ પ્રતિ પ્રક્રમઃ' इति ङ-पाठः ।

દય ઇત્યપ્રસન્ન ઇતિ ચેત્, વસ્તુસ્થિતિસ્તાવદેવમ્, અર્થિતાદયસ્ત્વિતરત્રાપિ ચિન્ત્યાઃ,

❖ વ્યાખ્યા ❖

જલૌદનાદિરૂપપ્રતિભાસવિરોધાત્ તથા સન્તાનોચ્છેદાપત્તેઃ¹⁴⁸ અપરાભાવેન અભ્યુપગમે ચ સન્તાનો-
ચ્છેદસ્ય પ્રતીતિબાધા । તદૂર્ધ્વમપિ જલૌદનાદિરૂપપ્રતિભાસપ્રતીતેઃ । ન તત્રેત્યાદિ । ન તત્ર-
જલૌદનાદિરૂપે પ્રતિભાસાન્તરે અર્થિતાદય ઇતિ કૃત્વા અપ્રસન્નઃ । ઇતિ ચેત્, એતદાશક્ક્યાહ-

❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖

અને એ રીતે જલ-ઓદનાદિ પ્રતિભાસનો અભાવ થવાથી તો, સંતાનનો=જ્ઞાનપરંપરાનો ઉચ્છેદ થઈ જશે ! (અભિપ્રાય એ કે, જો ધૂમપ્રતિભાસના કારણરૂપ અનગ્નિનિર્ભાસમાં, પરંપરાએ પણ જલ-ઓદનાદિ નિર્ભાસને ઉત્પન્ન કરવાની યોગ્યતા નહીં હોય, તો પોતાની જ્ઞાનપરંપરામાં આગળ જલાદિ નિર્ભાસો નહીં થાય અને એટલે તો પોતાની જ્ઞાનપરંપરાનો ઉચ્છેદ થઈ જશે, કારણ કે જ્ઞાનપરંપરામાં થનારા પ્રતિભાસો તો મૂલતઃ ઉચ્છિન્ન થઈ ગયા અને નવા તો કોઈ નિર્ભાસો હવે થશે નહીં.)

બૌદ્ધ : (અભ્યુપગમે ચ) અનગ્નિનિર્ભાસની જ્ઞાનપરંપરાનો ઉચ્છેદ થાય (અર્થાત્ ભવિષ્યમાં જલ-ઓદનાદિ નિર્ભાસો ન થાય) એ તો અમને ઈષ્ટ જ છે, અર્થાત્ એવું તો અમે માનીએ જ છીએ...

સ્યાદ્વાદી : પણ તેવું માનવામાં તો પ્રતીતિનો બાધ છે, કારણ કે આગળ-આગળ જલ-ઓદનાદિ પ્રતિભાસની પ્રતીતિ સ્પષ્ટપણે થાય છે. (આશય એ કે, આગ લાગી ગઈ હોય, તો કોઈક પ્રમાતાને, તેને બુઝાવવા પાણી લાવવાનો વિચાર આવે છે... કોઈક પ્રમાતાને ચૂલા પર આગ દેખી, ભાત બનાવવાનો વિચાર આવે છે... આમ, અગ્નિનિર્ભાસ પછી પરંપરાએ જલ-ઓદનાદિ નિર્ભાસો પણ પ્રતીતિસિદ્ધ જ છે) હવે જો તમે અધિકૃત અનગ્નિનિર્ભાસમાં તેવી યોગ્યતા ન માનો અને જલાદિ નિર્ભાસરૂપ જ્ઞાનપરંપરાનો ઉચ્છેદ માનો, તો તેમાં પ્રતીતિબાધ સ્પષ્ટ છે.

(૨૬૧) બૌદ્ધ : જે વિશે અર્થિતાદિ હોય તેનું જ અનુમાન કરાય છે (અર્થાત્ જે વસ્તુને મેળવવાની અભિલાષા હોય, તેનું જ અનુમાન કરાય છે.. તેમ અનુમાન કરવાના બીજા પણ પ્રયોજનો સમજવા.) હવે જલ-ઓદનાદિ નિર્ભાસો વિશે તો કોઈને અર્થિતાદિ નથી, એટલે (અપ્રસન્ન=)

❖ વિવરણમ્ ❖

148. અપરાભાવેનેતિ । અપરસ્ય-જલૌદનાદેઃ પ્રતિભાસસ્યાભાવેન । અયમભિપ્રાયઃ-યદિ ધૂમપ્રતિ-
ભાસકારણસ્યાનગ્નિનિર્ભાસસ્ય પરંપરયા જલૌદનાદિપ્રતિભાસજનનયોગ્યતા ન સ્યાત્, તદા સંતાનોચ્છેદઃ
સ્યાત્, પ્રતિભાસાનાં નિર્મૂલોચ્છિન્નત્વાત્ ॥

૧. પૂર્વમુદ્રિતે 'ન' ઇતિ ન વિદ્યતે, અત્ર D-પ્રતાનુસારેણ વિન્યાસઃ । ૨. પૂર્વમુદ્રિતે ઇત આરભ્ય દ્વે પદ્ધત્તી વિલુપ્તે,
અત્ર તુ N-પ્રતેન પૂર્તિઃ કૃતા ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
 બાહ્યાભાવે સ્વસંવેદ્યક્ષણિકજ્ઞાનમાત્રપક્ષે તેષાં દુર્ઘટત્વાત્ । (૨૬૨) કિં વા ન તેઽપિ ?
 અજ્ઞાનમત્રાપરાધ્યતિ । યદા પુનરુક્તવત્ તદ્યોગ્યતાવગમસમ્ભવઃ તદા તેઽપિ તદર્થિતયા

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
 વસ્તુસ્થિતિસ્તાવદેવં યથોક્તા, અર્થિતાદયસ્ત્વિતરત્રાપિ-અગ્નિપ્રતિભાસાદૌ ચિન્ત્યાઃ ।
 કથમિત્યાહ-બાહ્યાભાવે સતિ સ્વસંવેદ્યક્ષણિકજ્ઞાનમાત્રપક્ષે તેષામ્-અર્થિતાદીનાં દુર્ઘટ-
 ત્વાત્ ।¹⁴⁹ કિં વા ન તેઽપિ-અર્થિતાદયઃ ?¹⁵⁰ અજ્ઞાનમત્રાપરાધ્યતિ યોગ્યતાયાઃ । યદા પુનરુક્તવત્

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ધૂમપ્રતિભાસથી જલ-ઓદનાદિ નિભાસિનું અનુમાન થવાનો પ્રસંગ નહીં આવે.

સ્યાદ્વાદી : અમે જે ઉપર વાત કહી, તે વસ્તુસ્થિતિને લઈને કહી છે. (વસ્તુસ્થિતિ એ જ કે, ધૂમપ્રતિભાસ દ્વારા, જેમ યોગ્યતાના આધારે અગ્નિનિભાસિનું અનુમાન થાય છે, તેમ યોગ્યતાના આધારે જલાદિનિભાસિનું અનુમાન પણ થાય જ...)

હવે જો તમે અર્થિતાદિની વાત કરતા હો, તો તે તો અગ્નિપ્રતિભાસાદિ વિશે પણ વિચારણીય બને છે. (અર્થાત્ અગ્નિપ્રતિભાસને મેળવવાની અભિલાષાદિ પણ વિચારણીય જ બને છે.)

તેનું કારણ એ કે, તમારા મતે બાહ્યાર્થ નથી અને માત્ર સ્વસ્વરૂપથી સંવેદ્ય એવું જ્ઞાન જ સત્ છે. એટલે તમારા મતે તો ખરેખર અર્થિતાદિ પણ ઘટતા નથી.

(આશય : વાસ્તવિક કોઈ બહાર આગ હોય, તો શીતાપનોદનો ઈચ્છુક વ્યક્તિ, તે આગનું અનુમાન કરી આગ પાસે જઈ પોતાની ઠંડી દૂર કરે... પણ તમારા મતે તો બહાર કોઈ વાસ્તવિક છે જ નહીં. માત્ર અંદર આગપ્રતિભાસ છે અને ઠંડી દૂર કરવા તે આગપ્રતિભાસને કોઈ ઈચ્છુનું નથી કારણ કે અગ્નિના પ્રતિભાસમાત્રથી શીતાપનોદરૂપ અર્થક્રિયા કદી થતી નથી. આમ, અર્થિતા તો અગ્નિપ્રતિભાસ વિશે પણ નથી, છતાં જેમ તમે તેનું અનુમાન માનો છો, તેમ જલાદિનિભાસિનું અનુમાન પણ માનવું જ રહ્યું...)

(૨૬૨) અને પહેલી વાત તો એ કે, જલ-ઓદનાદિ વિશેની અર્થિતા વગેરે નથી - એવું તમે શી રીતે કહો છો ? તે વિશે પણ અર્થિતાદિ છે જ... કારણ કે જૈનમતે કેટલાક પ્રમાતાને (=આગ બુઝાવવા ઈચ્છુક, ભાત બનાવવા ઈચ્છુક... એવા પ્રમાતાઓને) જલ-ઓદનાદિ વિશે પણ અર્થિતાદિ શક્ય છે જ...

(અજ્ઞાનમત્રાપરાધ્યતિ) પણ તે પ્રમાતાઓને, અધિકૃતપ્રતિભાસમાં (=અનગ્નિનિભાસમાં) રહેલી

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

149. કિં વા ન તેઽપિ-અર્થિતાદય ઇતિ । જલૌદનાદિવિષયા અપિ અર્થિતાદયઃ કિં વા ન ભવન્તિ ? ભવન્ત્યેવ જૈનમતે કસ્યચિત્ પ્રમાતુરિત્યર્થઃ ॥ યતઃ 150. અજ્ઞાનમત્રાપરાધ્યતિ યોગ્યતાયા ઇતિ । અજ્ઞાતાયાં હિ આદ્યધિજ્ઞાનક્ષણસ્ય યોગ્યતાયામર્થિતાદયો જલાદિગોચરા ન ભવન્તિ ॥

૧. પૂર્વમુદ્રિતે 'વિજ્ઞાનલક્ષણસ્ય' इत्यशुद्धपाठः । ૨. 'મર્થિતાયામર્થિતાદયો' इति ख-पाठः ।

પુંસામયત્નોપનતા ઇતિ પ્રવર્તન્ત એવ, સાતબહુલત્વાલ્લોકસ્ય । (૨૬૩) ¹⁵³ ન ચ કારણાત્

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તદ્યોગ્યતાવગમસમ્ભવસ્તદા તેઽપિ-અર્થિતાદયઃ ¹⁵¹ તદર્થિતયા કારણેન પુંસામયત્નોપનતા ઇતિ કૃત્વા પ્રવર્તન્ત એવ । કુત્તરિત્યાહ-સાતબહુલત્વાત્-સુખબહુલત્વાત્ કારણાત્ લોકસ્ય । તથાહિ-¹⁵² પ્રાસન્ગિકમર્થિત્વં ભવત્યપરસમ્પાદનાદિ ચ ઇતિ । એવં ચેત્યાદિ । એવં ચ કૃત્વા ¹⁵⁴ સર્વ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

જલાદિજનનયોગ્યતા જણાઈ નથી. એટલે જ તેઓને જલાદિ વગેરેની અર્થિતા થતી નથી. (બાકી જો યોગ્યતા જણાઈ જાય, તો તે લોકો તો જલાદિના અર્થી છે જ અને તેથી તો તેઓ તે વિશે પ્રવૃત્તિ પણ કરશે જ...) માત્ર અહીં યોગ્યતાનું અજ્ઞાન જ અપરાધરૂપ છે, જેથી અર્થિતા નથી.

(યદા પુનઃ...) જ્યારે વળી ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જલાદિપ્રતિભાસજનનયોગ્યતાનું જ્ઞાન થઈ જશે, ત્યારે તો તે પુરુષોને જલાદિની ઈચ્છા પણ થશે. કારણ કે લોક તો સુખબહુલ છે.

ભાવાર્થ : લોક તો સુખબહુલ છે. એટલે જે વસ્તુ તેમને અભિપ્રેત હોય, તેને મેળવવાની ઝંખના તેમને હોય જ... હવે પુરુષોને જ્યારે જણાશે કે આમાં તો જલાદિપ્રતિભાસને ઉત્પન્ન કરવાની યોગ્યતા રહેલી છે, ત્યારે તો તે પુરુષને સહજ જ, તેનાથી ઉત્પન્ન થનાર જલાદિને મેળવવાની ઝંખના થશે અને તેથી તે પુરુષ તે વિશે પ્રવૃત્તિ પણ કરશે જ...

(એટલે અર્થિતા વગેરે જલ-ઓદનાદિ વિશે પણ સિદ્ધ જ છે અને એટલે ધૂમથી તેમનું અનુમાન પણ સંગત જ છે...)

(વ્યાખ્યામાં મૂકેલ 'પ્રાસન્ગિકમર્થિત્વં ભવત્યપરસમ્પાદનાદિ ચ' - પંક્તિનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે -)

અન્વય : અર્થિત્વં અપરસમ્પાદનાદિ ચ પ્રાસન્ગિકં ભવતિ ।

ભાવાર્થ : પ્રમાતા, મુખ્યરૂપે તો અગ્નિનો જ અર્થી છે. હવે તે પ્રમાતાનું જે જલ-ઓદનાદિ વિશેનું અર્થીપણું છે, તે પ્રાસંગિક (અગ્નિના પ્રસંગે ગૌણરૂપે થનારું) સમજવું... અને વળી તે જ પ્રમાતાનું, જે જલ-ઓદનાદિનું સંપાદન કરવું, પાસે લાવવું, થાળ મૂકવી (અથવા થાળમાં ઓદનાદિ મૂકવા), થાળને ચૂલા પર ચઢાવવી... તે બધું કાર્ય પણ પ્રાસંગિક સમજવું...

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

151. તદર્થિતયેતિ । જલૌદનાદ્યર્થિતયા ॥

152. પ્રાસન્ગિકમર્થિત્વં ભવત્યપરસમ્પાદનાદિ ચેતિ । અર્થિત્વં પ્રાસન્ગિકં ભવતિ, અપરસમ્પાદનાદિ ચ પ્રાસન્ગિકં ભવતીત્યર્થઃ । તત્ર પાવકાર્થિનઃ પ્રમાતુઃ જલૌદનાદિવિષયમર્થિત્વં પ્રાસન્ગિકં તથા તસ્યૈવાપરસ્ય જલૌદનાદેર્યત્ સમ્પાદનાદિનિકટીકરણસ્થાલીનિક્ષેપચૂલ્લીમસ્તકારોપણાદિ તદપિ પ્રાસન્ગિકમ્ । પાવકે

૧. 'પુંસાપન્નોપનતા' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. પૂર્વમુદ્રિતે 'નર્થિતયા' इत्यशुद्धः पाठः । ૩. 'પાવકાર્થિતઃ' ઇતિ ક-પાઠઃ ।

कार्यानुमानमपि न युक्तियुक्तमेव, प्रतिपच्चन्द्रेण पूर्णिमाचन्द्रानुमानसिद्धेः, वज्रासनाद्

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(કોઈક હસ્તપ્રતમાં 'પ્રાસન્ગિકમર્થિત્વં ભવતિ અપરસમ્પાદનાદેવ' આવો પાઠ છે. તેનો અર્થ આ પ્રમાણે કરવો -)

શબ્દાર્થ : જલાદિ વિશેનું અર્થાપણું તે પ્રાસંગિક છે. કારણ કે અગ્નિ દ્વારા, શીત-અપનોદ સિવાય તે ઓદનાદિનું સંપાદન પણ પ્રસંગોપાત્ થઈ જાય છે.

(ભાવાર્થ એ કે, અગ્નિના ઈચ્છુક વ્યક્તિનું જલાદિ વિશેનું અર્થાપણું પ્રાસંગિક સમજવું - મુખ્ય તો તેને અગ્નિ સાથે પ્રયોજન છે, પણ તે અગ્નિ દ્વારા ઠંડી તો દૂર થાય જ, તે ઉપરાંત ઓદનાદિનું સંપાદન પણ થાય છે.)

આ પાઠમાં, જલાદિ વિશેનું અર્થાપણું પ્રાસંગિક કેમ છે ? એના સમાધાનમાં 'અપરસમ્પાદનાદેવ' એ હેતુ મૂકેલ છે - એમ સમજવું.

હવે મૂળ વાત પર આવીએ -

તેથી અર્થિતાદિ જલ-ઓદનાદિ વિશે પણ સિદ્ધ જ છે. એટલે ધૂમપ્રતિભાસ દ્વારા, અનગ્નિનિર્ભાસમાં રહેલી યોગ્યતાનું અનુમાન થાય અને એ યોગ્યતાના આધારે અગ્નિ જલ-ઓદનાદિ નિર્ભાસનું અનુમાન થાય (અને આ અનુમાન તો, કારણ દ્વારા કાર્યનાં અનુમાનરૂપ કહેવાય.)

નિષ્કર્ષ : તેથી તમારે કારણ દ્વારા કાર્યનું અનુમાન માનવું જ રહ્યું.

❖ કારણથી કાર્યનું અનુમાન યુક્તિસંગત ❖

(૨૬૩) વળી, કારણ દ્વારા કાર્યનું અનુમાન યુક્તિસંગત નથી - એવું નથી, અર્થાત્ યુક્તિસંગત જ છે. કારણ કે એકમના ચન્દ્રથી પૂનમના ચન્દ્રનું અનુમાન સિદ્ધ જ છે. એકમનો ચન્દ્ર જ, આગળ જઈને પૂનમનો ચન્દ્ર બને છે. એટલે એકમનો ચન્દ્ર કારણ અને ભવિષ્યમાં થનાર પૂનમનો ચન્દ્ર કાર્ય.

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

समासादिते सति सर्वमेतत् प्रसङ्गत एव सिध्यतीति भावः ॥ क्वचित् अपरसम्पादनादेवेति पाठो दृश्यते । तत्र प्रासङ्गिकमर्थित्वं भवतीति सामाध्येऽयं हेतुरुपन्यस्तः । अस्य चायमर्थः-पावकार्थिनः प्रमातुः जलौदनादि-विषयमर्थित्वं प्रासङ्गिकं भवति, पावकेन शीतापनोदव्यतिरिक्तस्यापरस्याप्योदनादेः सम्पादनात् ॥

अत्रान्तरे वृत्तिकृता सूत्रखण्डमेकं न व्याख्यातम् । तच्च केषुचिदेव सूत्रपुस्तकेषु दृश्यते यथा 153. न च कारणात् कार्यानुमानमपि न युक्तियुक्तमेव, प्रतिपच्चन्द्रेण पूर्णिमाचन्द्रानुमानसिद्धेः, वज्रासनाद् विशिष्टज्ञानानुमानवद् व्यभिचारासम्भवादिति । अथास्यार्थः किञ्चित् प्रतार्यते । परो हि आचार्येण कारणात् कार्यानुमाने प्रसङ्गिते तन्निराकरणं कृतवान् । तद्वृषणाय च सूरिराह-न च-नैव कारणात् कार्यानुमानमपि न युक्तियुक्तमेव । कुत इत्याह-प्रतिपच्चन्द्रेण-लोकप्रतीतेन पौर्णिमाचन्द्रस्य-लोकप्रतीतस्यैव

૧. 'પૌર્ણિમા૦' इति ग-पाठः । २. 'सौध्येऽयं हेतुः' इति ख-पाठः । ३. पूर्वमुद्रिते 'सध्येऽयं' इत्यशुद्धपाठः, अत्र N-प्रतानुसारेण । ४. 'प्रतार्यते' इति क-पाठः । ५. पूर्वमुद्रिते 'पूर्णिमा०' इति पाठः, अत्र N-प्रतानुसारेण ।

વિશિષ્ટજ્ઞાનાનુમાનવદ્ વ્યભિચારાસમ્ભવાત્ । एवं च सर्वमसमञ्जसमिति परिभाव्यता-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

મસમજ્ઞસમિતિ પરિભાવ્યતામેતત્-અનન્તરોદિતમિતિ । બાહ્યેત્યાદિ । બાહ્યાન્વયિચિત્રવસ્તુ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

આ બંને ચંદ્ર લોકપ્રસિદ્ધ છે. અહીં (કારણરૂપ) એકમનો ચન્દ્ર દેખીને, ભવિષ્યમાં (કાર્યરૂપ) પૂનમનો ચન્દ્ર થવાનો છે, એવું અનુમાન દરેકને સહજ થાય છે.

શંકા : કારણ હોવા છતાં કાર્ય ન થાય તેવું બને. (જેમ મેઘ હોવા છતાં ક્યારેક વૃષ્ટિ ન પણ થાય) એટલે કારણથી કાર્યાનુમાનમાં વ્યભિચાર હોઈ શકે ને ?

સમાધાન : ના, એવું નથી, કારણ કે જેમ વજ્રાસનથી વિશિષ્ટ જ્ઞાનનાં અનુમાનમાં કોઈ વ્યભિચાર નથી, તેમ અહીં પણ કોઈ વ્યભિચાર નથી.

(અભિપ્રાય એ કે, વજ્રાસન પ્રકર્ષ-અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે, ત્યારે નિયમા દિવ્યજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, એવો તમારો સિદ્ધાંત છે. તો અહીં, વજ્રાસનથી દિવ્યજ્ઞાનનું અનુમાન કરવામાં જેમ કોઈ વ્યભિચાર નથી, તેમ એકમના ચન્દ્રથી પૂનમના ચન્દ્રનું અનુમાન કરવામાં પણ કોઈ વ્યભિચાર નથી.)

એટલે કારણથી કાર્યનું અનુમાન યુક્તિસંગત જ છે.

ફલિતાર્થ : યોગ્યતાના આધારે અનુમાન માનો તો ચતુર્થ લિંગની આપત્તિ અને ધૂમપ્રતિભાસ દ્વારા તે યોગ્યતાનું અનુમાન અને પછી અગ્નિપ્રતિભાસાદિનું અનુમાન... તે બધું પ્રતીતિથી બાધિત માનવું પડે છે... અને એટલે જો યોગ્યતાનું અનુમાન નહીં માનો, તો તો (પૂર્વોક્ત રીતે) ધૂમથી અગ્નિનું અનુમાન જ અસંગત થશે... (અર્થાત્ શાપકવ્યવસ્થા જ અસંગત થશે.)

આમ, તમારા મતે બધું જ અસમંજસ થઈ જાય છે (આશય એ કે, બાહ્યાર્થનાં અસ્તિત્વને સિદ્ધ કરનાર બધું અમે પહેલા કહી જ દીધું અને તમારો જે જ્ઞાનાદ્વૈતસંબધી અભ્યુપગમ છે, તે તો

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

અનુમાનસિદ્ધેઃ કારણાત્ । અનુમીયતે હિ પ્રતિપચ્ચન્દ્રાદ્ ભવિષ્યન્ પૌર્ણિમાશશધર ઇતિ । ન ચ વાચ્યં વ્યભિચારોઽત્ર ભવિષ્યતિ, યતો વજ્રાસનાત્-પ્રધાનાદ્ યોગિપ્રતીતદાસનવિશેષાત્ સકાશાદ્ વિશિષ્ટજ્ઞાનાનુમાનવદ્-દિવ્યજ્ઞાનાનુમાન ઇવ વ્યભિચારાસ્યાસમ્ભવાત્ । અયમભિપ્રાયઃ-વજ્રાસને પ્રકર્ષપ્રાપ્તે સતિ નિયમાદ્ દિવ્યજ્ઞાનમુત્પદ્યત ઇતિ ભવતાં કૃતાન્તઃ । તતો યથા વજ્રાસનાદનુમીયમાને દિવ્યજ્ઞાને ન વ્યભિચારાસમ્ભવઃ, एवं प्रतिपच्यन्दाद् पौर्णिमाशशधरानुमानेऽपि व्यभिचाराभाव एवेति ॥

154. સર્વમસમજ્ઞસમિતિ । બાહ્યાર્થસદ્ભાવસાધકમિદં સર્વમપિ પ્રાગુક્તમ્, અતો ભવત્યક્ષે સર્વ-મસમજ્ઞસં પ્રાપ્તમ્, અભ્યુપગમસ્ય વ્યવહારેણ બાધિતત્વાત્ ॥

૧. પૂર્વમુદ્રિતેઽત્ર પચ્ચપજ્ઞકતયઃ પુનરુક્તાઃ સજ્ઞાતાઃ । ૨. 'મીયતે હિ પ્રતિપચ્ચન્દ્રાદ્' ઇતિ ડ-પાઠઃ । ૩. પૂર્વમુદ્રિતે 'જ્ઞાનમનુમાન૦' ઇતિ પાઠઃ, અત્ર N-પ્રતાનુસારેણ । ૪. પૂર્વમુદ્રિતે 'અનુમીયમાનેન વ્યભિ૦' ઇત્યશુદ્ધપાઠઃ, અત્ર N-પ્રતેન શુદ્ધિઃ કૃતા । ૫. 'સર્વ સમજ્ઞસં' ઇતિ ક-પાઠઃ ।

મેતત્ । (૨૬૪) બાહ્યાન્વયિચિત્રવસ્તુભાવે ચાયમદોષઃ, લિઙ્ગપ્રતિપત્તિકાલે લિઙ્ગિન
 એવ સત્ત્વાત્, (૨૬૫) લિઙ્ગસ્યાપિ વૈશિષ્ટ્યોપપત્તેઃ, અગ્નિજન્યસ્વભાવત્વસ્યાપિ ધૂમે
 ભાવાત્, તદાભાસે ચાભાવાત્, અન્યથા તત્તદનુપપત્તેઃ શક્રમૂર્દ્ધાદિરપ્યગ્નિત્વપ્રસજ્ઞાદિતિ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ભાવે સતિ લિઙ્ગિન એવ સત્ત્વાત્ અન્વયિત્વેન । તથા લિઙ્ગસ્યાપિ-ધૂમાદેઃ વૈશિષ્ટ્યોપપત્તેઃ ।
 કથમિત્યાહ-અગ્નિજન્યસ્વભાવત્વસ્યાપિ ધૂમે ભાવાત્ ચિત્રવસ્તુભાવેન, તદાભાસે ચ-ધૂમાભાસે
 ચ શક્રમૂર્દ્ધાદિપ્રભવેઽભાવાત્ અગ્નિજન્યસ્વભાવત્વસ્ય । इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमिત્યાહ-અન્યથા-
 એવમનબ્યુપગમે તત્તદનુપપત્તેઃ, તસ્ય-તદાભાસસ્ય તદનુપપત્તેઃ-તદાભાસત્વાનુપપત્તેઃ અગ્નિ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

વ્યવહારથી બાધિત થઈ જાય છે. એટલે તમારા મતે કોઈ જ વ્યવસ્થા વાસ્તવિક ઘટે નહીં...)

તેથી હે બૌદ્ધ ! અમે જે કહ્યું, તે બધું તમે એકદમ શાંતિથી વિચારો... (ખાલી કુતર્કના ફટાટો પ
 કરવા માત્રથી વ્યવસ્થા સંગત ન થઈ જાય...)

❖ બાહ્યાર્થમતે દોષોની નિરવકાશતા ❖

(૨૬૪) અન્વયી (=ઉત્તરોત્તર પર્યાયોમાં અનુગત) અને ચિત્ર (=અનેકસ્વભાવી) એવી બાહ્ય
 વસ્તુનું અસ્તિત્વ માનવામાં, પૂર્વોક્ત એકે દોષોનો અવકાશ નથી. તે આ રીતે -

તમારા મતે વહ્નિ-ધૂમ (સાથે ન હોવાથી) તે બેનું સાથે વ્યાપ્તિગ્રહણ થતું ન હતું, પણ અમારા
 મતે તે થઈ શકશે. તેનું કારણ એ કે, અમારા મતે કારણનો સર્વથા નાશ નથી થતો, પણ ઉત્તરોત્તર
 પર્યાયોમાં અન્વયી (=અનુગત) રૂપે, પછી પણ કારણનું અસ્તિત્વ રહે છે.

એટલે જે વખતે ધૂમરૂપ લિંગનું ગ્રહણ થાય, તે વખતે વહ્નિરૂપ લિંગીનું સત્ત્વ પણ છે જ...
 તેથી અમારા મતે, વહ્નિ-ધૂમનું સાથે વ્યાપ્તિગ્રહણ પણ સંગત જ છે.

(વળી તમારા મતે, અગ્નિજન્ય ધૂમ અને વલ્મીકજન્ય ધૂમાભાસ - તે બેમાં પણ ભેદ પડતો ન
 હતો, પણ અમારા મતે તો તે બેનો ભેદ પણ વાસ્તવિક રીતે ઘટે છે. તે આ પ્રમાણે -)

❖ ધૂમ-ધૂમાભાસની વ્યવસ્થા પણ તર્કસંગત ❖

(૨૬૫) અમારા મતે, વહ્નિનાં લિંગરૂપ ધૂમની પણ વિશિષ્ટતા સંગત જ છે, કારણ કે અમે
 વસ્તુને ચિત્ર-અનેકસ્વભાવી માનીએ છીએ, એટલે ધૂમમાં ધૂમસ્વભાવની જેમ અગ્નિજન્યત્વસ્વભાવ
 પણ રહેલો જ છે.

હવે આ અગ્નિજન્યત્વસ્વભાવ, વલ્મીકજન્ય ધૂમાભાસમાં નથી (એટલે અગ્નિજન્ય ધૂમ અને
 વલ્મીકજન્ય ધૂમ બંનેનો તફાવત અને ધૂમ-ધૂમાભાસનો ભેદ, અમારા મતે નિર્બાધ ઘટે છે...)

પ્રશ્ન : (અન્યથા=) વલ્મીકજન્ય ધૂમમાં પણ અગ્નિજન્યત્વ સ્વભાવ માની લઈએ તો ?

ઉત્તર : તો તો તે (ધૂમાભાસરૂપ) ધૂમની ધૂમાભાસરૂપતા જ સંગત થશે નહીં. કારણ કે વહ્નિજન્ય
 ધૂમની જેમ, તેમાં પણ અગ્નિજન્યત્વસ્વભાવ રહેલો જ છે. (અને એટલે તો તે પણ વાસ્તવિક ધૂમ જ

ચિત્રસ્વભાવતા ધૂમસ્ય, (૨૬૬) ધૂમમાત્રપ્રતિભાસજનનસ્વભાવાધિકસ્વભાવભાવાત્, અન્યથા તન્માત્રપ્રતિભાસાવિશેષાત્, તન્માત્રાદુત્પત્તેઃ, તત્તદાભાસાવસાયાભાવ ઇતિ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

જન્યસ્વભાવત્વસ્ય ભાવેન । કિમિત્યાહ-શક્રમૂર્દ્ધાદિરપ્યગ્નિત્વપ્રસજ્ઞાત્ અગ્નિજન્યસ્વભાવ-ધૂમજનનકત્વેન । ન ચૈતદેવમિતિ ચિત્રસ્વભાવતા ધૂમસ્ય । ઇહૈવોપપત્તિમાહ-ધૂમમાત્ર-પ્રતિભાસજનનસ્વભાવાધિકસ્વભાવભાવાત્ । इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह-अन्यथा तन्मात्र-प्रतिभासाविशेषात्-धूममात्रप्रतिभासाविशेषात् । અવિશેષશ્ચ તન્માત્રાત્-ધૂમમાત્રાદુત્પત્તેઃ,

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

થઈ જાય...)

પ્રશ્ન : વલ્મીકજન્ય ધૂમ ધૂમાભાસ ન રહે, અર્થાત્ વાસ્તવિક ધૂમ બને, તો તેમાં વાંધો શું ?

ઉત્તર : અરે ! તો તો તે વલ્મીક પણ અગ્નિ હોવાનો પ્રસંગ આવશે ! કારણ કે તે વલ્મીક, અગ્નિજન્યસ્વભાવી ધૂમનો જનક છે. એટલે તાદૃશ ધૂમજન્યસ્વભાવને લઈને વલ્મીક પણ અગ્નિરૂપ જ ફલિત થયો... પણ રાફડો તે અગ્નિ નથી. એટલે માનવું જ રહ્યું કે, અગ્નિજન્યસ્વભાવ માત્ર અગ્નિજન્ય ધૂમમાં જ છે, વલ્મીકજન્ય ધૂમમાં નહીં. આવું હોવાથી, લિંગરૂપ ધૂમની ચિત્ર-અનેકસ્વભાવતા ફલિત થશે (ધૂમસ્વભાવ, ધૂમપ્રતિભાસ-જનનસ્વભાવ, અગ્નિજન્યત્વસ્વભાવ... એમ જુદા જુદા અનેક સ્વભાવ સિદ્ધ થશે...)

(૨૬૬) તેથી ચિત્રસ્વભાવતા સિદ્ધ કરવા જ, ગ્રંથકારશ્રી એક યુક્તિ આપે છે -

ધૂમમાં, જેમ ધૂમપ્રતિભાસજનન (=ધૂમજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરવાનો) સ્વભાવ છે, તેમ બીજો કોઈ અધિક સ્વભાવ પણ હોવો જ જોઈએ (માત્ર ધૂમપ્રતિભાસજનનસ્વભાવ જ નહીં...)

(અન્યથા=) જો લિંગરૂપ ધૂમમાં બીજો કોઈ અધિક સ્વભાવ નહીં માનો, તો, તેનાથી (=લિંગરૂપ ધૂમથી) ઉત્પન્ન થનાર ધૂમપ્રતિભાસ અને વલ્મીકજન્ય ધૂમાભાસથી ઉત્પન્ન થનાર ધૂમપ્રતિભાસ - તે બે ધૂમપ્રતિભાસમાં કોઈ વિશેષ (=ભેદ) જ નહીં રહે. કારણ કે તે બંને પ્રતિભાસની ઉત્પત્તિ ધૂમમાત્રથી થયેલ છે.

(જો લિંગરૂપ ધૂમને ચિત્રસ્વભાવી માનીએ, તો આ દોષ ન રહે, કારણ કે ચિત્રસ્વભાવ હોવાથી, વલ્મીકજન્ય ધૂમથી આ ધૂમનો ભેદ પડે અને તો તે બે જુદા જુદા ધૂમથી થનાર પ્રતિભાસ પણ જુદા જુદા સંગત થઈ શકે. પણ તમે તો ચિત્રસ્વભાવ ન માન્યો હોવાથી, બંને ધૂમ સરખા થશે અને તો તેમનાથી થનાર પ્રતિભાસ પણ સરખા માનવા પડશે...)

પ્રશ્ન : વલ્મીજન્ય ધૂમ અને વલ્મીકજન્ય ધૂમ - તે બંને ધૂમથી થનાર પ્રતિભાસ અવિશેષ (=સમાન) થાય તો વાંધો શું ?

ઉત્તર : તો તો, વલ્મીજન્ય ધૂમનો ધૂમરૂપે અને વલ્મીકજન્ય ધૂમનો ધૂમાભાસરૂપે - એમ જે જુદા જુદા રૂપે ધૂમ-ધૂમાભાસનો પ્રતિભાસ (=અવસાય=બોધ) થાય છે, તે સંગત થશે નહીં. (કારણ કે તમે તો બંનેથી થનાર પ્રતિભાસને અવિશેષ માની લીધા...)

(૨૬૭) અસ્તિ ચાયમાવિદ્વદ્જ્ઞનાદિસિદ્ધેઃ વિચ્છિન્નાર્થગ્રહણસ્વભાવસંવેદનવેદનાચ્ચ ।
બાહ્યાર્થગોચરઃ, (૨૬૮) સ્વનિવૃત્ત્યપરોત્પત્તિદ્વયનિષ્પાદનૈકસ્વભાવત્વેન ચ તત્ત્વિત્રતા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તત્ત્વદાભાસાવસાયાભાવઃ-ધૂમધૂમાભાસાવસાયાભાવ ઇતિ । અસ્તિ ચાયં-તત્ત્વદાભાસાવસાયઃ
આવિદ્વદ્જ્ઞનાદિસિદ્ધેઃ તથાપ્રતીતેઃ વિચ્છિન્નાર્થગ્રહણસ્વભાવસંવેદનવેદનાચ્ચ । અયં બાહ્યાર્થ-
ગોચરસ્તૈ¹⁵⁵થાપ્રતીતેરેવ । ¹⁵⁶તથા સ્વનિવૃત્ત્યપરોત્પત્તિદ્વયનિષ્પાદનૈકસ્વભાવત્વેન ચ હેતુના

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

તેથી ધૂમ-ધૂમાભાસનો બોધ જુદા જુદા રૂપે ઘટાડવા, ધૂમને ચિત્રસ્વભાવી માનવો જ રહ્યો અને તેથી તો અનેકસ્વભાવી બાહ્યાર્થ સિદ્ધ થશે જ.

(હવે કોઈ કહે કે, તમે ધૂમ-ધૂમાભાસના બોધને લઈને તેની ચિત્રસ્વભાવિતા સિદ્ધ કરી, પણ વાસ્તવમાં ધૂમ-ધૂમાભાસરૂપે બોધ છે જ નહીં... પણ ગ્રંથકારશ્રી તેનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરી, અનેકસ્વભાવી અનુગત એવો બાહ્યાર્થ સાબિત કરશે. તે હવે જોઈએ -)

(૨૬૭) આ ધૂમ અને ધૂમાભાસરૂપે થનારો બોધ છે તો ખરો જ, કારણ કે વિદ્વાનથી લઈને અંગના સુધીના તમામ જીવોને તે પ્રતીતિસિદ્ધ છે (તેવા બોધની તમામને પ્રતીતિ થાય છે...) અને વળી (વિચ્છિન્ન=) જુદા જુદા ધૂમ-ધૂમાભાસને ગ્રહણ કરવાના સ્વભાવવાળા સંવેદનનો સ્પષ્ટ અનુભવ (=વેદન) થાય છે.

એટલે, ધૂમ-ધૂમાભાસરૂપે થનારા બોધનું અસ્તિત્વ માનવું જ રહ્યું...

અને તે બોધ પણ બાહ્યાર્થગોચર (બાહ્યાર્થને વિષય કરનાર) જ માનવો જોઈએ, કારણ કે તેવી જ દરેકને પ્રતીતિ થાય છે. (આશય એ કે, લોકમાં વલ્લિથી ઉત્પન્ન થયેલ ધૂમરૂપ બાહ્યાર્થ ધૂમ તરીકે અને વલ્મીકથી ઉત્પન્ન થયેલ બાહ્યાર્થ ધૂમાભાસ તરીકે જણાય છે. આમ તેવો બોધ, બાહ્યાર્થને વિષય કરતો જ અનુભવાય છે...)

(આ કથનથી ગ્રંથકારશ્રીએ બાહ્યાર્થની સિદ્ધિ કરી, પૂર્વકથનથી તેની ચિત્રસ્વભાવતા સિદ્ધ કરી અને હવેનાં કથનથી તેની અનુગતરૂપતા સિદ્ધ કરે છે.)

(૨૬૮) પ્રશ્ન : ધૂમ-ધૂમાભાસનો બોધ, વસ્તુવિષયક ભલે સિદ્ધ થાય, પણ તેને વસ્તુના અન્વયને અનુસરનારો શા માટે માનવો ?

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

155. તથાપ્રતીતેરેવેતિ । પ્રતીયતે હિ લોકે બાહ્યાર્થરૂપોઽગ્નેર્જાતો ધૂમો ધૂમત્વેન, વલ્મીકોદ્ભવસ્તુ ધૂમાભાસત્વેન ॥ ભવતુ નામ બાહ્યાર્થગોચરસ્તત્ત્વદાભાસાવસાયઃ, પરં વસ્ત્વન્વયાનુસારી ન ભવિષ્યતીત્યાહ-
156. તથા સ્વનિવૃત્ત્યપરોત્પત્તિદ્વયનિષ્પાદનૈકસ્વભાવત્વેન ચ હેતુના તત્ત્વિત્રતાપત્યા કારણેન વસ્ત્વન્વયા-

૧. 'સંવેદનાચ્ચ' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. 'ભાવત્વે ચ તત્ત્વિત્રં' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૩. 'લોકે બાહ્યાર્થસદ્ભાવસાધકમિદં સર્વમપિ પ્રાગુક્તમ્, અતો ભવત્પક્ષે સ તત્ત્વિત્રતાપત્યા' ઇતિ ચ-પાઠઃ ।

પત્ત્યા વસ્ત્વન્વયાનુસારી ફલવાન્ ચિત્રક્ષયોપશમસમ્ભૂતચિત્રજ્ઞાનસંવેદ્ય ઇતિ પરિ-
ભાવ્યતામેતત્ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તત્ત્વચિત્રતાપત્ત્યા કારણેન વસ્ત્વન્વયાનુસારી ફલવાન્ તદુભયભાવત એવ ચિત્રક્ષયોપશમ-
સમ્ભૂતચિત્રજ્ઞાનસંવેદ્ય ઇતિ પરિભાવ્યતામેતત્ સર્વમેવેતિ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ઉત્તર : જુઓ, ધૂમાદિ વસ્તુઓ જ પોતાના કાર્યમાં અન્વય પામનારી છે એટલે ધૂમમાં
અગ્નિજન્યત્વનો બોધ એ જ તે બોધનું અન્વયાનુસારિત્વ છે.

અન્વયાનુસારી પૂર્વે કહ્યું છે, તે અન્વય સિદ્ધ કરે છે. તો હવે ધૂમાદિ વસ્તુઓ અન્વય પામનારી
શી રીતે ? તે આપણે જોઈએ -

ધૂમાદિનો, પોતાનો કથંચિત્ નાશ અને કાર્યોત્પાદ કરવાનો એક સ્વભાવ છે. (આશય એ કે,
ધૂમાદિ વસ્તુ પોતાને નિવૃત્ત કરે છે અને કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે) એટલે તેની ચિત્રતા (=ચિત્ર-
અનેકસ્વભાવતા) છે. આવી ચિત્ર-અનેકસ્વભાવી વસ્તુનું, કાર્યરૂપે પરિણમન (=અન્વય) સંગત
જ છે.

તેથી આવા ધૂમાદિને અનુસરનારો બોધ, વસ્તુના અન્વયને અનુસરનારો થાય જ.

વળી, આ ધૂમ-ધૂમાભાસનો બોધ ફલવાન્ પણ છે, કારણ કે તે બોધના વિષયભૂત ધૂમ-ધૂમાભાસ
બંનેનું અસ્તિત્વ છે.

અને તે બોધ, ચિત્રક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થયેલા ચિત્રજ્ઞાનથી સંવેદ્ય (=અનુભવ કરવા યોગ્ય)
છે... (અર્થાત્ તેનો અનુભવ, ચિત્રક્ષયોપશમથી જન્ય ચિત્રજ્ઞાનથી થાય છે.)

આ બધું તમે બરાબર વિચારો...

આમ, અનુગત-ચિત્રસ્વભાવી બાહ્યાર્થને માનવાથી, ધૂમ-ધૂમાભાસનો વિશેષ પણ સંગત થઈ
જાય. (એટલે બાહ્યાર્થમતે કોઈ દોષોનો અવકાશ નથી.)

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

નુસારીતિ । વસ્તુનઃ-ધૂમાદેરન્વયઃ કાર્યેઽનુગમો વા વસ્ત્વન્વયસ્તમનુસરતિ-અનુયાતીત્વેવંશીલો વસ્ત્વન્વયા-
નુસારી તત્તદાભાસાવસાયઃ । વસ્તૂનામન્વયં સાક્ષાત્ કુર્વાણસ્તત્તદાભાસાવસાયઃ પ્રવર્તત ઇત્યર્થઃ । કયા યો
વસ્ત્વન્વય ઇત્યાહ-તત્ત્વચિત્રતાપત્ત્યા તસ્ય-વસ્તુનશ્ચિત્રતાપત્ત્યા કારણેન ણ્ણાપિ કુત્ ઇત્યાહ-સ્વનિવૃત્તિશ્ચ-
આત્મનઃ કથશ્ચિત્રાશઃ અપરોત્પત્તિશ્ચ-કાર્યોત્પાદ એતલ્લક્ષણં યદ્ દ્વયં તન્નિષ્પાદન એકઃ સ્વભાવો તત્ તથા
તસ્ય ભાવઃ-તત્ત્વં તેન હેતુના । ઇદમુક્તં ભવતિ-ધૂમાદિવસ્ત્વાત્માનં નિવર્તયતિ કાર્યં ચ જનયતીતિ ચિત્ર-
સ્વભાવત્વાચ્છાસ્યાન્વયઃ, તદન્વયં ચ તત્તદાભાસાવસાયોઽનુસરતીતિ ॥

૧. 'યત(?)દ્વયં' ઇતિ ર્ખ-પાઠઃ । ૨. 'એતત્ તદાભાસાવસયાત્ તથા તસ્ય' ઇતિ ર્ખ-પાઠઃ ।

(૨૬૧) આહ-એવમપિ તત્તદાભાસવિશેષો દુષ્પરિજ્ઞાન એવ, ઊભયત્ર ધૂમવેદનાત્ । ઉચ્યતે-અસ્તિ તાવદસૌ, પરિજ્ઞાને તુ યત્નઃ કાર્યો ન અવિવેચિતં લિઙ્ગં લિઙ્ગિનં ગમયતિ, ન ચાયમસમ્ભવીતિ, કાર્યકારણભાવસ્ય સર્વત્ર નિયતત્વાત્, અન્યથા તદનુપપત્તેઃ । એવમપિ નો દોષાભાવ એવ, અનગ્નેર્ધૂમવદધૂમાદ્ ધૂમજ્ઞાનાવિરોધાદિતિ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

આહ-એવમપિ-યથોક્તં ભવતા તથાપિ તત્તદાભાસવિશેષઃ-ધૂમધૂમાભાસવિશેષો દુષ્પરિજ્ઞાન એવ । કુત્ત્વિત્યાહ-ઊભયત્ર-તત્તદાભાસે ધૂમવેદનાત્ । ઉચ્યતેઽત્ર સમાધિઃ-અસ્તિ તાવદસૌ-તત્તદાભાસવિશેષઃ પરિજ્ઞાને તુ યત્નઃ કાર્યો ભવતા । કિમિત્યત આહ-નાવિવેચિતં લિઙ્ગં લિઙ્ગિનં ગમયતિ । ન ચાયમસમ્ભવી પરિજ્ઞાનયત્નઃ । કથમિત્યાહ-કાર્યકારણભાવસ્ય સર્વત્ર નિયતત્વાત્, અન્યથા તદનુપપત્તેઃ-કાર્યકારણભાવાનુપપત્તેઃ । એવમપિ, તદનિયતત્વેઽપીત્યર્થઃ,

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

❖ ધૂમ-ધૂમાભાસના વિવેકની દુઃશક્યતાનો નિરાસ ❖

(૨૬૮) પૂર્વપક્ષ : તમે ભલે કહો, પણ વાસ્તવમાં ધૂમ-ધૂમાભાસનો તફાવત જાણવો અત્યંત દુઃશક્ય છે. તેનું કારણ એ કે, વહ્નિજન્ય ધૂમ અને વલ્મીકજન્ય ધૂમાભાસ - તે બંનેમાં ધૂમનો અનુભવ થાય છે. (આમ, એક સરખો અનુભવ થવાથી તેમનો તફાવત ન જ જણાય...)

ઉત્તરપક્ષ : ધૂમ-ધૂમાભાસનો તફાવત છે તો ખરો જ. (પણ તે ન જણાવાનું કારણ એ જ કે, આપણે પ્રયત્ન કરતા નથી...) તેથી પહેલા તમારે જાણવા માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. બાકી અવિવેચિત લિંગ (=વિશેષથી ગૃહીત ન કરેલ હેતુ) પોતાના સાધ્યનો ગમક બનતો નથી.

(આશય એ કે, વહ્નિનું અનુમાન કરવું છે ? તો તમારે પહેલા ધૂમરૂપ હેતુને બરાબર જાણવો પડશે, અર્થાત્ ધૂમ છે કે ધૂમાભાસ ? એવો વિવેક કર્યા વિના વહ્નિ-અનુમાન ન થાય.)

પૂર્વપક્ષ : પણ તે તફાવતને જાણવાનો પ્રયત્ન સંભવિત છે ?

ઉત્તરપક્ષ : હા, જરૂર... જુઓ; (આ રીતે જાણવા પ્રયત્ન કરવો -) બધે ઠેકાણે કાર્ય-કારણભાવ નિયત જ હોય છે. (અન્યથા) નિયતતા વિના તે કાર્ય-કારણભાવ સંગત જ ન થાય. (આશય એ લાગે છે કે, કાર્યકારણભાવ સર્વત્ર નિયત છે. એટલે ધૂમ હોય તો અગ્નિ હોય જ. ધૂમાભાસ હોય ત્યાં ન હોય - એમ તેનો વિવેક કરી જ શકાય છે.)

પ્રશ્ન : (એવમપિ=) કાર્ય-કારણભાવ અનિયત છે, એવું માનો તો ? (આશય એ છે કે, કાર્યકારણ અનિયત માનીને પણ વલ્મીકથી ધૂમની જ ઉત્પત્તિ માનીશું, ધૂમાભાસની નહીં અને તેથી ચિત્રતા પણ નહીં આવે...)

ઉત્તર : તો પણ અમને તો કોઈ જ દોષ નથી. કારણ કે, કાર્ય-કારણભાવ નિયત ન હોવાથી,

❖ જો કે ગ્રંથકારશ્રી નિયત જ કાર્ય-કારણભાવ માને છે. એટલે અનિયત માનવામાં દોષ તો છે જ... પણ

૧. 'દોષભાવઃ' इति ग-पाठः ।

(૨૭૦) શક્રમૂર્દ્ધનિ ધૂમાસિદ્ધેઃ અધૂમાન્ન જાતુચિદ્ ધૂમજ્ઞાનમિતિ ચેત્, ન, બાષ્પાદૌ ભાવાત્ તથાલોકપ્રતીતેઃ । તસ્ય તદાભાસત્વે શક્રમૂર્દ્ધધૂમેઽપિ સમાનઃ પ્રસન્નઃ, ઉત્પાતજત્વેન તસ્યાપ્યધૂમત્વાત્ । ઇતિ નિયત એવ કાર્યકારણભાવોઽભ્યુપગન્તવ્યઃ । તથા ચ સતિ બાષ્પાદૌ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
નઃ-અસ્માકં દોષાભાવ એવ । કથમિત્યાહ-અનગ્નેઃ-શક્રમૂર્દ્ધો ધૂમવદિતિ નિદર્શનં અધૂમાત્ સકાશાત્ ધૂમજ્ઞાનાવિરોધાદિતિ ॥

આહ-શક્રમૂર્દ્ધનિ ધૂમાસિદ્ધેઃ કારણાદધૂમાત્ સકાશાત્ ન જાતુચિત્-ન કદાચિદ્ ધૂમજ્ઞાનમ્ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-ન બાષ્પાદૌ ભાવાત્, 'આદિ'શબ્દાદ્ વિશિષ્ટરેણ્વાદિગ્રહઃ, તથા-ધૂમતયા લોકપ્રતીતેરિતિ । તસ્યેત્યાદિ । તસ્ય-બાષ્પાદેઃ તદાભાસત્વે-ધૂમાભાસત્વે । કિમિત્યાહ-શક્રમૂર્દ્ધધૂમેઽપિ સમાનઃ પ્રસન્નઃ સોઽપિ ધૂમાભાસ એવેતિ । ¹⁵⁷ઉત્પાતજત્વેન હેતુના

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

જેમ અનગ્નિથી (=અગ્નિભિન્ન વલ્મીકથી) ધૂમ થાય છે, તેમ (ધૂમજ્ઞાન માત્ર ધૂમથી જ નહીં પણ) ધૂમ સિવાયના બીજા પદાર્થોથી પણ ધૂમજ્ઞાન થઈ શકશે. તેમાં પણ કોઈ વિરોધ નહીં રહે...

(૨૭૦) પૂર્વપક્ષ : વલ્મીકથી ધૂમાડો કદી સિદ્ધ નથી, તેથી તેનું ઉદાહરણ લઈને તમે જે સિદ્ધ કરો છો કે, અધૂમથી (=ધૂમ સિવાયના પદાર્થોથી) પણ ધૂમજ્ઞાન થશે, તે વાત સિદ્ધ થાય નહીં.

ઉત્તરપક્ષ : અરે ! કેમ સિદ્ધ નથી ? બાફ (વરાળ), વિશિષ્ટ રેણુ (ઉડતી ધૂળ) તે બધામાં ધૂમાડાનું જ્ઞાન થાય છે જ. કારણ કે લોકમાં પણ તે બાફ વગેરેની પ્રતીતિ ધૂમાડા તરીકે જ થાય છે (એટલે બાફાદિ અધૂમથી પણ ધૂમજ્ઞાન સિદ્ધ જ છે.)

પૂર્વપક્ષ : બાફાદિ ધૂમ તરીકે ભલે જણાતા હોય, પણ વાસ્તવમાં તેઓ ધૂમ નથી, પણ ધૂમાભાસ છે.

ઉત્તરપક્ષ : બસ, તો તે વાત વલ્મીકધૂમ વિશે પણ સમાન જ છે. કારણ કે રાફડામાંથી નીકળનારો ધૂમ પણ, અરિષ્ટ (=ઉપદ્રવ) રૂપ હોવાથી એક પ્રકારના ઉત્પાતથી જ ઉત્પન્ન થયો છે. એટલે

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

157. ઉત્પાતજત્વેનેતિ । શક્રમૂર્દ્ધપ્રભવો હિ ધૂમ ઉત્પાતજ એવ, અરિષ્ટરૂપત્વાત્ ॥

દોષ ન હોવાનું કહીને, ગ્રંથકારશ્રી આગળની ભૂમિકા બાંધે છે. અર્થાત્ આનું કહીને પ્રશ્નોત્તર દ્વારા, છેલ્લે પૂર્વપક્ષીના મુખે જ બોલાવશે કે વાસ્તવિક અને આભાસનો વિવેક શક્ય જ છે... એટલે દોષ ન હોવાની વાત અભ્યુપગમન્યાયથી સમજવી.

* પ્રશ્ન : ગ્રંથકારશ્રી અધૂમથી ધૂમનું જ્ઞાન શા માટે સિદ્ધ કરે છે ?

ઉત્તર : એટલા માટે કે જે તમે (=પૂર્વપક્ષી) વલ્મીકથી ધૂમોત્પત્તિ સિદ્ધ કરો છો, તો અમે ધૂમાભાસથી ધૂમજ્ઞાન સિદ્ધ કરશું, અર્થાત્ ધૂમ-ધૂમાભાસ બંનેથી ધૂમજ્ઞાન શક્ય છે અને તો ફરી તે બેની ચિત્રતા ઊભી જ રહેશે.

૧. 'મૂર્ધે ધૂમેઽપિ' ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૨. 'મૂર્દ્ધપ્રભવો' ઇતિ ઘ-પાઠઃ ।

તદિતરવિશેષપરિજ્ઞાનવત્ શક્રમૂર્દ્ધધૂમાદાવપિ તત્સમ્ભવાદુક્તદોષાભાવઃ । ઇતિ બાહ્યભાવ
એવ જ્ઞાપકસ્થિતિઃ, નાન્તર્જ્ઞેયભાવે, ઉક્તવદયોગાત્ ॥

(૨૭૧) એતેન સ્વભાવાનુપલબ્ધ્યોરપિ જ્ઞાપકત્વં વ્યુદસ્તમ્ । ન હિ સ્વભાવાચ્ચ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તસ્યાપિ-શક્રમૂર્દ્ધજધૂમસ્ય અધૂમત્વાત્ । ઇતિ-એવં નિયત એવ કાર્યકારણભાવોઽધ્યુપ-
ગન્તવ્યઃ । તથા ચ સતિ-એવં ચ સતિ બાષ્પાદૌ તદિતરવિશેષપરિજ્ઞાનવત્-ધૂમેતરવિશેષ-
પરિજ્ઞાનવદિતિ નિર્દર્શનમ્, શક્રમૂર્દ્ધધૂમાદાવપિ અધિકૃતે તત્સમ્ભવાત્-તદિતરવિશેષપરિ-
જ્ઞાનસમ્ભવાત્ । કિમિત્યાહ-ઉક્તદોષાભાવઃ । ઇતિ-એવં ¹⁵⁸બાહ્યભાવ એવ સતિ જ્ઞાપકસ્થિતિઃ,
નાન્તર્જ્ઞેયભાવે । કુત્ત ઇત્યાહ-ઉક્તવદયોગાત્ અન્તર્જ્ઞેયવાદે જ્ઞાપકસ્થિતેરિતિ ॥

એતેન-અનન્તરોદિતેન સ્વભાવાનુપલબ્ધ્યોરપિ હેત્વોઃ જ્ઞાપકત્વં વ્યુદસ્તમ્-અપાકૃતમ્ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

વાસ્તવમાં તે પણ ધૂમ નહીં, ધૂમાભાસ જ છે.

આવું હોવાથી, કાર્ય-કારણભાવ નિયત જ માનવો જોઈએ. (વહ્નિથી જ ધૂમ થાય, તે સિવાયથી
થનાર ધૂમાભાસ જ હોય... આ જ વાત જણાવે છે -)

આમ, કાર્ય-કારણભાવ નિયત હોવાથી, જેમ બાફ વગેરેમાં ધૂમથી ધૂમાભાસનો તફાવત સ્પષ્ટ
જણાઈ આવે છે, તેમ પ્રસ્તુત વલ્મીકજન્ય ધૂમમાં પણ, ધૂમથી ધૂમાભાસનો તફાવત સ્પષ્ટપણે જણાઈ
આવશે. તેથી તફાવત ન જણાવવાનો દોષ બિલકુલ રહેતો નથી. (આમ, બાહ્યાર્થમતે દોષોની
નિરવકાશતા કહી.)

નિષ્કર્ષઃ તેથી હે બૌદ્ધો ! બાહ્યાર્થનું અસ્તિત્વ માનો, તો જ જ્ઞાપકવ્યવસ્થા સંગત થાય. બાકી
જો જોય પદાર્થનું અંદર જ્ઞાનરૂપે જ અસ્તિત્વ માનો, અર્થાત્ જ્ઞાનાદ્વૈત માનો, તો પૂર્વે કહ્યા મુજબ
જ્ઞાપકવ્યવસ્થા સંગત થાય નહીં...

(બૌદ્ધો ત્રણ પ્રકારના હેતુ માને છે : (૧) કાર્ય, (૨) સ્વભાવ, અને (૩) અનુપલબ્ધિ...
આમાંથી જ્ઞાનાદ્વૈતમતે કાર્યહેતુ જ્ઞાપક ન બને, એવું જણાવ્યું... હવે શંકકારશ્રી, બીજા હેતુઓ પણ
જ્ઞાપક ન બને - એવું જણાવવા કહે છે -)

(૨૭૧) ઉપરોક્ત કથનથી, સ્વભાવ અને અનુપલબ્ધિ હેતુની પણ જ્ઞાપકતાનો નિરાસ થાય

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

158. તદિતરવિશેષપરિજ્ઞાનસમ્ભવાદિતિ । તસ્માદ્-ધૂમાદિતરસ્ય-ધૂમાભાસસ્ય સમ્બન્ધિનો વિશેષસ્ય
યત્ પરિજ્ઞાનં તસ્ય સમ્ભવાત્ ॥

159. બાહ્યભાવ એવેતિ । બાહ્યાર્થસદ્ભાવ એવેત્યર્થઃ ॥

૧. 'તદપરવિશેષપરિજ્ઞાનવત્' ઇતિ ઙ્ગ-પાઠઃ ।

મપિ લિઙ્ગમપ્રાપ્તબહિઃસત્તાકમદ્વયબોધમાત્રતયા જ્ઞાપકત્વાય અલં, જ્ઞાપ્યસ્યાતદા-
ત્મકત્વાચ્ચ । ન હિ કૃતકત્વાદિજ્ઞાનમનિત્યત્વાદિજ્ઞાનાત્મકમ્, તથાઽનનુભવાત્,
અનાત્મભૂતજ્ઞાનાન્તરગમકત્વે ચ સ્વભાવત્વહાનિઃ । તદ્ધિ કારણભૂતં વા ગમ્યેત કાર્યભૂતં

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કથમિત્યાહ-ન હીત્યાદિ । ન યસ્માત્ સ્વભાવાઘ્યમપિ લિઙ્ગં કૃતકત્વાદિરૂપમપ્રાપ્તબહિઃ-
સત્તાકમદ્વયબોધમાત્રતયા કારણેન જ્ઞાપકત્વાયાલમ્, જ્ઞાપ્યસ્યાતદાત્મકત્વાચ્ચ । એતદેવાહ
ન હીત્યાદિના । ન હિ કૃતકત્વાદિજ્ઞાનં અનિત્યત્વાદિજ્ઞાનાત્મકમ્ । કથં નેત્યાહ-તથાઽ-
નનુભવાત્-કૃતકત્વાદિજ્ઞાનસ્યાનિત્યત્વાદિજ્ઞાનાત્મકત્વેનાનનુભવાત્ । અનાત્મભૂતજ્ઞાનાન્તર-
ગમકત્વે ચ કૃતકત્વાદિજ્ઞાનસ્ય સ્વભાવત્વહાનિઃ । તદ્ધીત્યાદિ । તદ્ યસ્માદનિત્યત્વાદિજ્ઞાનં
કારણભૂતં વા ગમ્યેત તેન કાર્યભૂતં વા । ઉભયથાઽપિ-એવં ન યુક્તિયુક્તં સ્વભાવત્વમ્ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

છે (અર્થાત્, જ્ઞાનાદ્વૈતમતે, તે બે હેતુ પણ જ્ઞાપક બનતા નથી.) તે આ પ્રમાણે -

❖ સ્વભાવહેતુની જ્ઞાપકતાનો નિરાસ ❖

'અયં અનિત્યઃ કૃતકત્વાત્' અર્થાત્ આ પદાર્થ અનિત્ય છે, કારણ કે તે ઉત્પન્ન કરાયેલ છે.
અહીં કૃતકત્વ તે સ્વભાવહેતુ છે. પણ જ્ઞાનાદ્વૈતમતે આ હેતુ અનિત્યતાનો જ્ઞાપક બને નહીં. તે આ
રીતે -

જ્ઞાનાદ્વૈતમતે કૃતકત્વાદિરૂપ સ્વભાવહેતુ પણ બહાર સત્તાવાળો નથી (અર્થાત્ બાહ્ય તેનું અસ્તિત્વ
નથી) પણ તે માત્ર શુદ્ધ-અદ્વયબોધરૂપ છે અને તો તે અનિત્યતાને જણાવવા સમર્થ થાય નહીં, કારણ
કે કૃતકત્વ તે અનિત્યત્વરૂપ નથી અને તો તે તેનો સ્વભાવહેતુ પણ ન જ બની શકે.

અને જ્ઞાપ્ય જે અનિત્યત્વાદિ જ્ઞાન છે, તે તદાત્મક (=જ્ઞાપકાત્મક) કૃતકત્વાદિ જ્ઞાનરૂપ નથી.
તેનું કારણ એ કે, કૃતકત્વાદિ જ્ઞાનનો અનિત્યત્વાદિ જ્ઞાનરૂપે અનુભવ કદી થતો નથી (બંને જ્ઞાનનો
અનુભવ જુદા જુદા રૂપે જ થાય છે.)

(આમ જો બંને જ્ઞાન જુદા હોય, તો કૃતકત્વજ્ઞાન અનિત્યત્વજ્ઞાનના સ્વભાવરૂપ શી રીતે
કહેવાય ? અને તો તે સ્વભાવ હેતુ શી રીતે બને ?)

પ્રશ્ન : કૃતકત્વજ્ઞાનને, અનાત્મભૂત (=પોતાથી અભેદ ન પામેલા) પણ અનિત્યત્વજ્ઞાનનો
ગમક માની લઈએ તો ? (અર્થાત્ તેના દ્વારા, ભિન્ન પણ અનિત્યત્વજ્ઞાનનું અનુમાન માની લઈએ
તો ?)

ઉત્તર : તો તો કૃતકત્વાદિજ્ઞાનમાં સ્વભાવત્વ નહીં ઘટે. તેનું કારણ એ કે, અનિત્યત્વજ્ઞાન
અનાત્મભૂત (=કૃતકત્વજ્ઞાનથી ભિન્નરૂપ) છે. એટલે કૃતકત્વજ્ઞાન દ્વારા, તે કાં'તો કારણ તરીકે જણાશે

વેત્યુભયથાઽપિ ન યુક્તિયુક્તં સ્વભાવત્વમ્, નિયમતો ભેદાત્ । (૨૭૨) એવં કેવલભૂતલા-
દિજ્ઞાનાદપિ ઘટાભાવજ્ઞાનાદૌ યોજના કાર્યા । ઇતિ લિજ્ઞાન્તરત્વાભાવો ભવત્રીત્યા,
તત્ત્વતસ્તથાઽનનુભૂતેરિતિ । (૨૭૩) એવં ચ યદિદમાશક્લ્ય

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કુત્ત્વ ઇત્યાહ-નિયમતઃ ભેદાદનયોઃ । એવં કેવલભૂતલાદિજ્ઞાનાદપિ સકાશાદ્ ઘટાભાવજ્ઞાનાદૌ
સાધ્યે યોજના કાર્યા । ઇતિ-એવં લિજ્ઞાન્તરત્વાભાવો ભવત્રીત્યા-અદ્વયબોધમાત્રતયા તત્ત્વતઃ-
પરમાર્થેન તથા-લિજ્ઞલિજ્ઞિતયા અનનુભૂતેરિતિ । એવં ચ સતિ યદિદમાશક્લ્ય અનગ્નિજન્યો

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અથવા તો કાર્ય તરીકે જૈણાશે.

હવે આ બેમાંથી કોઈપણ રીતે, કૃતકત્વજ્ઞાન તે અનિત્યત્વજ્ઞાનના સ્વભાવરૂપે સિદ્ધ થતો નથી.
(કોઈપણ રીતે તેનું સ્વભાવપણું તર્કસંગત જણાતું નથી) કારણ કે તે રૂપે જણાવવામાં નિયમા તે બે
જ્ઞાનનો ભેદ જ સિદ્ધ થાય છે.

(ભાવાર્થ એ કે, અનિત્યત્વજ્ઞાન, કૃતકત્વજ્ઞાનનાં કારણરૂપે જણાશે કે કાર્યરૂપે જણાશે - બંને
રીતે તે બે જ્ઞાન ભિન્ન જ સાબિત થશે. કારણ કે, કાર્ય-કારણ બે એક ન હોય. હવે જો બંને જુદા
હોય, તો કૃતકત્વજ્ઞાન, અનિત્યત્વજ્ઞાનનો સ્વભાવ બની શકે નહીં અને તો તે સ્વભાવહેતુ તરીકે
સંગત થાય નહીં.)

આમ, હે બૌદ્ધો ! તમારા મતે સ્વભાવહેતુ પણ જાપક બનવા માટે સમર્થ નથી.

❖ અનુપલબ્ધિહેતુની પણ જાપકતાનો નિરાસ ❖

(૨૭૨) 'અત્ર ન ઘટઃ, ઉપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્તસ્યાનુપલંભાત્' - અહીં અનુપલબ્ધિહેતુથી ઘટનો
અભાવ સિદ્ધ કરાઈ રહ્યો છે. યોગ્યચારમતે બાહ્યાર્થ તો મનાતો નથી, બધું જ્ઞાનરૂપ મનાય છે. એટલે
તે કેવલ (=ઘટરહિત) ભૂતલજ્ઞાનથી ઘટાભાવજ્ઞાન સિદ્ધ કરે છે.

પણ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે, હવે તે પણ સિદ્ધ થઈ શકે નહીં. (અહીં આશય એ લાગે છે કે,
જ્ઞાનાદૈતમતે બધું શુદ્ધ-અદ્વયબોધરૂપ હોવાથી, ભૂતલજ્ઞાન, ઘટાભાવજ્ઞાન એવાં વિશેષ-આકારવાળા
જ્ઞાન જ નથી, કે જેથી ભૂતલજ્ઞાન દ્વારા ઘટાભાવજ્ઞાનનું અનુમાન સંગત બને...)

(ઈતિ લિજ્ઞાન્તરત્વાભાવો... એ પંક્તિનો ભાવાર્થ આવો જણાય છે -) અરે બૌદ્ધો ! તમે તો
શુદ્ધ-અદ્વય બોધમાત્રને જ માનતા હોવાથી, તમારા મતે તો, (લિંગીનું=) સાધ્યનું લિંગથી આંતરું

❖ અનિત્યતાના કારણે તેને કૃતક (=ઉત્પન્ન થનાર) કહીએ, ત્યારે અનિત્યત્વ કારણ અને કૃતકત્વ કાર્ય...
અને ઉત્પન્ન થયેલ હોવાથી તેને અનિત્ય કહીએ, ત્યારે (જ્ઞાનરૂપ) કૃતકત્વ કારણ અને (જ્ઞાનરૂપ) અનિત્યત્વ કાર્ય
- આમ, અનિત્યત્વજ્ઞાન કાર્ય-કારણરૂપે જણાય, એવું લાગે છે...

૧. પૂર્વમુદ્રિતે 'અભેદાદન૦' ઇત્યશુદ્ધપાઠઃ, અત્ર તુ D-પ્રતેન શુદ્ધિઃ કૃતા । ૨. 'સાધ્યયોજના' ઇતિ ક-પાઠઃ ।
૩. પૂર્વમુદ્રિતે 'દ્વયબોધ૦' ઇત્યશુદ્ધપાઠઃ, અત્ર તુ D-પ્રતેન શુદ્ધિઃ કૃતા । ૪. 'લિજ્ઞતયા' ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતપાઠઃ, અત્ર તુ ઙ-
પાઠઃ ।

“^{PP}અનગ્નિજન્યો ધૂમઃ સ્યાત્ તત્ કાર્યાત્ કારણે ગતિઃ ।
ન સ્યાત્ કારણતાયાં વા કુત એકાન્તતો ગતિઃ ? ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ધૂમઃ સ્યાદિત્યાદિ વાર્તિકકારેણોક્તં તદુક્તિમાત્રમેવેતિ યોગઃ । અનગ્નિજન્યો ધૂમઃ સ્યાત્ પ્રતિભાસાન્તરોત્પાદેન તત્-તસ્માત્ કાર્યાત્-ધૂમાત્ કારણે ગતિર્ન સ્યાદગ્નૌ કારણતાયાં વા ધૂમસ્યાગ્નૌ તદુત્તરકાલં તત્પ્રતિભાસભાવતઃ કુત એકાન્તતો ગતિઃ, ધૂમાદગ્નેઃ નાવશ્યં કારણાનિ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પણ રહે નહીં. કારણ કે તમે જ કહો છો કે, જ્ઞાન શુદ્ધબોધરૂપ છે, એટલે પરમાર્થથી તેનો લિંગ-લિંગી એમ જુદા જુદા રૂપે અનુભવ જ નથી થતો... (ફલતઃ સાધ્ય-હેતુ બંને એક-શુદ્ધબોધરૂપ જ સાબિત થાય, જુદા જુદા નહીં.)

સાર : તેથી જ્ઞાનાદ્વૈતમતે, ત્રણેમાંથી એક પણ હેતુ જાપક બનતા નથી. એટલે તેઓના મતે જાપકવ્યવસ્થા સંગત થાય નહીં.

❖ વાર્તિકકારના કથનની વચનમાત્રતા ❖

(૨૭૩) આમ જ્ઞાનાદ્વૈતમતે, જાપકવ્યવસ્થા અસંગત હોવાથી, વાર્તિકકાર ધર્મકીર્તિએ, આશંકા ઉપાડીને પ્રમાણવાર્તિકમાં જે સમાધાન કહ્યું, તે પણ વચનમાત્ર જણાઈ આવે છે. (પ્રમાણવાર્તિકમાં કહેલી વિગત આ પ્રમાણે છે -)

“(૧) આશંકા : ધૂમ જો અગ્નિ સિવાય બીજા પણ પ્રતિભાસથી ઉત્પન્ન થતો હોય, તો ધૂમરૂપ કાર્યથી અગ્નિરૂપ કારણનું અનુમાન શી રીતે થાય ? (તેનાથી અગ્નિરૂપ કારણનું અનુમાન ત્યારે જ થાય કે તે જો માત્ર તેનાથી જ ઉત્પન્ન થતો હોય... પણ તેવું તો છે નહીં.)

(પહેલા ધૂમપ્રતિભાસ થાય છે અને પછી અગ્નિપ્રતિભાસ થાય છે. એટલે તેને લઈને) જો ધૂમપ્રતિભાસને, અગ્નિપ્રતિભાસના કારણ તરીકે માનશો, તો પણ એકાંતે (=અસંદિગ્ધપણે) ધૂમથી અગ્નિનો બોધ શી રીતે થઈ શકે ? (કારણ કે, કારણો, હંમેશા કાર્યવાળા હોય એવું જરૂરી નથી. સામગ્રી ન મળ્યે તેનાથી કાર્ય ન પણ થાય. તેથી કારણથી (=ધૂમથી) કાર્યનું (=અગ્નિનું) અનુમાન એકાંતે માની શકાય નહીં...)

આવું હોય, તો હે બૌદ્ધો ! તમારા મતે જાપકવ્યવસ્થા કેવી રીતે સંગત થશે ? (ધૂમથી અગ્નિનું અનુમાન કેવી રીતે ઘટશે ?)

❖ ‘નન્વસ્તિ વિરોધઃ । તથા हि-ધૂમજ્ઞાનાદગ્નિજ્ઞાનોત્પાદે-અનગ્નિજન્યો ધૂમઃ સ્યાત્ । અગ્નિપ્રતિભાસસ્ય પ્રાગવિદ્યમાનત્વાત્ વિપર્યયઃ સ્યાત્ । તત્ તસ્માત્ કાર્યાત્-કારણે ગતિર્ન સ્યાત્ । અગ્નિજ્ઞાનં પ્રતિ ધૂમજ્ઞાનસ્ય કારણતાયાં કારણાત્ કાર્ય એકાન્તતોઽસંદિગ્ધા કુતો ગતિરિતિ ? ॥ ૩૧૫ ॥’ - પ્રમાણવાર્તિકકવૃત્તિઃ ।

PP

તત્રાપિ ધૂમાભાસા ધીઃ પ્રબોધપટુવાસનામ્ ।
 જનયેદગ્નિનિર્ભાસાં ધિયમેવ ન પાવકમ્ ॥
 તદ્યોગ્યવાસનાગર્ભં એવં ધૂમાવભાસિનીમ્ ।
 વ્યનક્તિ ચિત્તસન્તાનો ધિયં ધૂમોઽગ્નિતસ્તતઃ ॥^૧

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તદ્વન્તિ ભવન્તિ^૩ ઇતિ કૃત્વા । ઇહોત્તરમ્-તત્રાપીત્યાદિ । તત્રાપિ-વ્યતિકરે ધૂમાભાસા ધીઃ પ્રબોધ-પટુવાસનાં વિશિષ્ટાં જનયેદગ્નિનિર્ભાસાં ધિયમેવ, ન પાવકં-નાગ્નિમ્ । એવમપિ કથમગ્નેર્ધૂમ ઇત્યાહ-તદ્યોગ્યવાસનાગર્ભઃ-અગ્નિનિર્ભાસયોગ્યવાસનાગર્ભઃ એવં ધૂમાવભાસિનીં ધિયં વ્યનક્તિ ચિત્તસન્તાનઃ ઇતિ તતઃ-સન્તાનાપેક્ષયા ધૂમોઽગ્નિત ઇત્યુચ્યતે । ઇત્યાદિ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૨) સમાધાન : (તત્રાપિ=) ધૂમથી અગ્નિનું અનુમાન કરવામાં પણ, ધૂમનિર્ભાસરૂપ બુદ્ધિ, પ્રબોધપટુવાસનાવાળી અગ્નિનિર્ભાસરૂપ બુદ્ધિને જ ઉત્પન્ન કરે છે, (બાહ્ય કોઈ) વાસ્તવિક અગ્નિને નહીં* (કારણ કે બાહ્ય અગ્નિને ઉત્પન્ન કરે એવું કદી દેખાતું નથી...)

(આશય એ કે, ધૂમનિર્ભાસ બુદ્ધિથી અગ્નિનિર્ભાસ બુદ્ધિ થવી એ જ ધૂમથી અગ્નિનું અનુમાન છે. આમ, જ્ઞાપકવ્યવસ્થા સંગત જ છે.)

(અહીં ધૂમનિર્ભાસથી અગ્નિનિર્ભાસની ઉત્પત્તિ આ રીતે વિચારવી - એક જ (અનગ્નિરૂપ) પ્રતિભાસથી ધૂમ-અગ્નિનિર્ભાસની ઉત્પત્તિ થાય છે. એટલે બંને એક કારણસામગ્રીને આધીન છે. હવે ધૂમનિર્ભાસ તે અનગ્નિનિર્ભાસ સાથે (કાર્ય-કારણરૂપે) પ્રતિબદ્ધ-સંલગ્ન છે. એટલે તે અનગ્નિનિર્ભાસથી જ્યારે અગ્નિનિર્ભાસ થાય, ત્યારે ઉપચારથી તે અનગ્નિનિર્ભાસ સાથે સંલગ્ન ધૂમનિર્ભાસથી પણ અગ્નિનિર્ભાસ થયો કહેવાય... આમ ધૂમનિર્ભાસથી અગ્નિનિર્ભાસ ઉત્પન્ન થાય.)

(પ્રશ્ન : તો પછી ધૂમ અગ્નિજન્ય કેમ કહેવાય છે ?)

(૩) ઉત્તર : અગ્નિનિર્ભાસને (યોગ્ય=) ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ (વાસના=) શક્તિ જેમાં છે એવો ચિત્તસંતાન જ ધૂમનિર્ભાસી બુદ્ધિને વ્યક્ત કરે છે - ઉત્પન્ન કરે છે. એટલે આમ સંતાનની

❖ આનો અર્થ એ લાગે છે કે, પ્રબોધથી પટુ વાસના છે જેમાં... અર્થાત્ ધૂમનિર્ભાસ જેવા ઉદ્બોધકનાં સંનિધાનથી ઉત્પત્તિને અભિમુખ શક્તિ છે જેમાં, એવી અગ્નિનિર્ભાસરૂપ બુદ્ધિ...

* 'તત્ર ધૂમાદ્યન્યનુમાનેઽપિ ધૂમાભાસા ધીરગ્નિવાસનાપ્રતિબદ્ધા એકસામગ્રધીનતયાઽગ્નિનિર્ભાસાં ધિયમેવ ધૂમજ્ઞાનાદેવ પ્રબોધેન પટુજનનોન્મુખા વાસના શક્તિર્યસ્યાસ્તાં ગમયેત્, ન, પાવકમ્ બાહ્યસ્વરૂપમ્, સર્વદાઽદર્શનાત્ ॥૩૧૬॥' - પ્રમાણવાર્તિકવૃત્તિઃ ।

૧-૨. અનુષ્ટુપ્ । ૩. પ્રયોગસાદૃશ્યાર્થ દ્રષ્ટવ્યં ૧૦૮૮તમં પૃષ્ઠમ્ । ૪. 'તવ સન્તાનાં' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૫. 'ધૂમોઽગ્નિવત ઇત્યું' ઇતિ ક-પાઠઃ ।

इत्यादि वार्तिककारेणोक्तं तदुक्तिमात्रमेव, उक्तवदयोगादिति ॥

(૨૭૪) અન્યસ્ત્વાહ-સંવ્યવહારાર્થમનુમાનલક્ષણપ્રરૂપણમ્ । સ ચ ઉક્તસ્વરૂપાત્ તતઃ સિદ્ધ્યત્યેવ, અન્યથા તદસિદ્ધેઃ, પરમાર્થતસ્ત્વદ્વયં બોધમાત્રં તત્ત્વમિતિ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

वार्तिककारेणोक्तं यत् तदुक्तिमात्रमेव । कथमित्याह-उक्तवदयोगादिति ॥

અન્યસ્ત્વાહ-સંવ્યવહારાર્થમનુમાનલક્ષણપ્રરૂપણમ્ । સ ચ-સંવ્યવહાર ઉક્તસ્વરૂપાત્ તતઃ-અનુમાનલક્ષણાત્ સિદ્ધ્યત્યેવ, અન્યથા-ઉક્તલક્ષણાનુમાનવ્યતિરેકેણ તદસિદ્ધેઃ-વ્યવહારાસિદ્ધેઃ । પરમાર્થતસ્ત્વદ્વયં બોધમાત્રં તત્ત્વં ગ્રાહ્યગ્રાહકાકારશૂન્યમિતિ નાનુમાનાનુ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(=જ્ઞાનપરંપરાની) અપેક્ષાએ ધૂમ તે અગ્નિથી ઉત્પન્ન થયો કહેવાય*...

(ભાવ એ કે, ધૂમનિર્ભાસિને ઉત્પન્ન કરનાર જે સંતાન છે, તેમાં જ અગ્નિનિર્ભાસજનન-યોગ્યતાની વાસના છે. એટલે તેમાં અગ્નિનિર્ભાસ પણ પ્રતિબદ્ધ છે. તેથી તે સંતાન દ્વારા જ્યારે ધૂમનિર્ભાસ ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે તે વાસનાને સંલગ્ન અગ્નિનિર્ભાસથી પણ ધૂમનિર્ભાસ ઉત્પન્ન થયો, એવું લોકો માને છે.)

તેથી જ્ઞાનાદ્વૈતમતે પણ શાપકવ્યવસ્થા નિર્બાધ ઘટે છે... (પ્રમાણવાર્તિક-૩૯૫-૩૯૬-૩૯૭)''

સ્યાદ્વાદી : વાર્તિકકારનું આ બધું કથન વચનમાત્ર જણાઈ આવે છે. કારણ કે આમાંની એક પણ વાતો જ્ઞાનાદ્વૈતમતે ઘટતી નથી. (કેમ નથી ઘટતી ? તે વાત અમે પૂર્વે વિસ્તારથી કહી.)

સાર : જ્ઞાનાદ્વૈતમતે શાપકવ્યવસ્થા અસંગત જ છે.

(હવે કોઈકનું એવું માનવું છે કે, અનુમાન-અનુમેયની વ્યવસ્થા વાસ્તવમાં તો અસંગત જ છે, માત્ર તે વ્યવહાર પૂરતી મનાય છે... પણ ગ્રંથકારશ્રી, હવે તેનું મંતવ્ય બતાવી નિરાકરણ કરશે...)

❖ અનુમાન અંગે પૂર્વપક્ષમંતવ્યનો નિરાસ ❖

(૨૭૪) પૂર્વપક્ષ : અનુમાનનાં લક્ષણની પ્રરૂપણા તે માત્ર વ્યવહાર પૂરતી છે અને વ્યવહાર તો અમે બતાવેલા (કાર્યહેતુ-આદિવાળા) અનુમાનથી સિદ્ધ જ છે. હા, (અન્યથા) અમે બતાવેલું અનુમાન ન માનો, તો લોકપ્રસિદ્ધ વ્યવહાર સિદ્ધ થાય નહીં... (ટૂંકમાં, વ્યવહાર માટે અનુમાન સ્વીકારવું જોઈએ...)

પણ પરમાર્થથી તો, ગ્રાહ્ય-ગ્રાહક આકારદ્વયથી શૂન્ય (અદ્વયરૂપ) શુદ્ધબોધ માત્ર જ વાસ્તવિક

❖ ‘અગ્નિવાસનાધૂમજ્ઞાનયોર્હેતુફલ્લતામાખ્યાતુમાહ-તસ્યાગ્નિપ્રતિભાસસ્ય યોગ્યા જનનસમર્થા વાસનાગર્ભે સ્વભાવભૂતા યસ્ય ચિત્તસન્તાનસ્ય સ ચિત્તસન્તાનો ધૂમાવભાસિનીં ધિયં વ્યનક્તિ ઉત્પાદયતિ । તતોઽગ્નિત-એવ ધૂમો ભવતીતિ ન કાર્યકારણતાવિપર્યયઃ । ન ચ કારણાત્ કાર્યાનુમાનમ્, અગ્નિવાસનાપ્રભવત્વાત્, ધૂમાગ્નિજ્ઞાનયોઃ । ધૂમજ્ઞાનાત્ પ્રબુદ્ધાગ્નિ-વાસનાદ્વારેણાગ્નિજ્ઞાનાનુમિતિરેકસામગ્ર્યધીના ॥૩૯૬॥’ - પ્રમાણવાર્તિકવૃત્તિઃ ।

નાનુમાનાનુમેયવ્યવસ્થા । એતદપ્યસત્, વિચારાક્ષમત્વાત્ । તથાહિ-કોઽયં સંવ્યવહારઃ ? અન્યતોઽન્યપ્રતિપત્તિઃ । (૨૭૫) યદ્યેવં કથમદ્વયં બોધમાત્રં તત્ત્વમ્ ? ન સા પરમાર્થત્ત્વમ્ ? નાસ્ત્યેવ તર્હિ કિં તદર્થમનુમાનલક્ષણપ્રરૂપણયા ? અથ સાઽપ્યસતી, કથં

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

મેયવ્યવસ્થા । એતદાશઙ્ક્યાહ-એતદપ્યસત્-અશોભનમ્ । કુત્ત્વમ્-વિચારાક્ષમત્વાત્ । એતદેવાહ તથાહીત્યાદિના । તથાહિ-કોઽયં સંવ્યવહારો નામ ? એવં પૃષ્ઠઃ પર આહ-અન્યતો-ઽન્યપ્રતિપત્તિઃ, લિઙ્ગાત્ લિઙ્ગિપ્રતિપત્તિરિત્યર્થઃ । એતદાશઙ્ક્યાહ-યદ્યેવં કથમદ્વયં બોધમાત્રં તત્ત્વમ્ ? અત્રાહ-ન સા-અન્યતોઽન્યપ્રતિપત્તિઃ પરમાર્થત્ત્વમ્ ? નાસ્ત્યેવ તર્હિ સા કિં તદર્થમ્-અન્યતોઽન્યપ્રતિપત્તિર્થમનુમાનલક્ષણપ્રરૂપણયા ? ન કિઙ્ચિદિત્યર્થઃ । પરાભિપ્રાયમાહ-અથ સાઽપ્યસતી-અનુમાનલક્ષણપ્રરૂપણા । એતદાશઙ્ક્યાહ-કથં શાસ્ત્રેણ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

છે. એટલે ધૂમપ્રતિભાસથી વહ્નિપ્રતિભાસનું અનુમાન એમ અનુમાન-અનુમેયાદિ (આકારદ્વયવાળી) વ્યવસ્થા પરમાર્થથી છે જ નહીં.

સ્યાદ્વાદી : તમારી આ વાત પણ અસત્ જણાય છે, કારણ કે તે વિશેનાં તર્કપૂર્ણ વિચારોમાં તે અસક્ષમ જણાય છે. તે આ પ્રમાણે -

તમે વ્યવહાર માટે અનુમાનની પ્રરૂપણા કરો છો, પણ અમારે પૂછવું છે કે આ 'વ્યવહાર' એટલે શું ?

બૌદ્ધ : બીજા દ્વારા બીજાનો બોધ એ જ વ્યવહાર... (ભાવ એ કે, ધૂમપ્રતિભાસ દ્વારા વહ્નિપ્રતિભાસનો બોધ એ જ વ્યવહાર; તેના નિર્વાહ માટે જ અનુમાનની પ્રરૂપણા કરાય છે.)

(૨૭૫) સ્યાદ્વાદી : જો આ વ્યવહાર સાચો હોય, તો આકારદ્વયથી રહિત અદ્વયબોધમાત્ર જ વાસ્તવિક છે, એવું શી રીતે કહેવાય ? (બીજાથી બીજાના બોધરૂપ વ્યવહાર; તે તો અનુમાન-અનુમેયાદિ જુદા જુદા આકારોમાં જ ઘટે, શુદ્ધબોધમાત્રમાં નહીં.)

બૌદ્ધ : બીજાથી બીજાનો બોધ પણ પરમાર્થથી તો છે જ નહીં (એટલે તેના નિર્વાહ માટે અનુમાન-અનુમેયાદિ વ્યવસ્થા પારમાર્થિક માનવાની કોઈ જરૂર નથી.)

સ્યાદ્વાદી : જો બીજાથી બીજાનો બોધ પરમાર્થથી થતો જ ન હોય, તો તેના માટે, અનુમાનનાં લક્ષણની પ્રરૂપણા કરવાની જરૂર શું ? (તમે બીજાથી બીજાનો બોધ ઘટાડવા જ અનુમાન કહો છો, પણ હવે તે જ પરમાર્થથી નથી, તો અનુમાન કહેવાનું પ્રયોજન શું ?)

બૌદ્ધ : અનુમાનની પ્રરૂપણા તે પણ પરમાર્થથી તો અસત્ જ છે.

સ્યાદ્વાદી : અરે ! તો શાસ્ત્રથી તેનું નિરૂપણ શા માટે ? (નિરૂપણ તો કર્યું છે જ.) આશય એ

શાસ્ત્રપ્રણયનમ્ ? તદપ્યસદેવેતિ । તદિદં વિહારકક્ષાપ્રવેશનમિત્યલમત્ર નિર્બન્ધેન ॥

(૨૭૬) કિઞ્ચાદ્વયે બોધમાત્રે તત્ત્વે ન ભવાપવર્ગવિશેષ ઇતિ ન યુક્તા તત્ત્વ-
કલ્પના । કથં ન વિશેષો ગ્રાહ્યાદિપ્રપન્નવતો ભવત્વાત્ તદ્રહિતસ્ય ચાપવર્ગત્વાદિતિ, ન,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પ્રણયનમ્ ? અસ્તિ ચૈતત્ । અત્રાહ-તદપ્યસદેવેતિ શાસ્ત્રપ્રણયનમ્ । એતદાશઙ્ક્યાહ-તદિદં
160 વિહારકક્ષાપ્રવેશનં સર્વાપલાપેન ઇત્યલમત્ર નિર્બન્ધેન, દુઃસ્થિતત્વાદસ્ય ॥

અભ્યુચ્ચયમાહ કિઞ્ચેત્યાદિના । કિઞ્ચાદ્વયે ગ્રાહ્યાકારાદિરહિતે બોધમાત્રે તત્ત્વે-વસ્તુનિ
ન ભવાપવર્ગવિશેષ ઇતિ કૃત્વા ન યુક્તા તત્ત્વકલ્પના-અદ્વયબોધમાત્રતત્ત્વકલ્પના । અત્રાહ-
કથં ન વિશેષઃ, ભવાપવર્ગયોરિતિ પ્રક્રમઃ, ગ્રાહ્યાદિપ્રપન્નવતો બોધસ્યેતિ સામર્થ્ય ભવત્વાત્-
સંસારત્વાત્ તદ્રહિતસ્ય-ગ્રાહ્યાદિપ્રપન્નરહિતસ્ય ચાપવર્ગત્વાત્-મોક્ષત્વાદિતિ । એતદાશઙ્ક્યાહ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

કે, અનુમાનની પ્રરૂપણા જ અસત્ હોય, તો તેનું શાસ્ત્રથી પ્રણયન કરવાની જરૂર શું ?

બૌદ્ધ : શાસ્ત્રપ્રણયન પણ પરમાર્થથી અસત્ જ છે.

સ્યાદ્વાદી : અરે ! (આ રીતે તો તમે શાસ્ત્રપ્રણયનનો પણ અપલાપ કરી દીધો અને) એ રીતે
તો બધાનો અપલાપ કરી મૂકશો... આ તો તમારી, બધા વિચાર વિમર્શોને છોડીને, મઠના એક
ખૂણામાં છુપાઈ જવાની મૂર્ખચેષ્ટા છે.

નિષ્કર્ષ : તેથી આકારદ્વયથી રહિત શુદ્ધ બોધમાત્રનું જ અસ્તિત્વ બિલકુલ માની શકાય નહીં...
કારણ કે તેમાં, લોકપ્રસિદ્ધ વ્યવસ્થાઓનો વિલોપ થાય છે જ.

(હવે ગ્રંથકારશ્રી, શુદ્ધ બોધમાત્રનું જ અસ્તિત્વ માનવામાં બીજી અનેક આપત્તિઓ બતાવીને,
બાહ્યાર્થની સચોટ સિદ્ધિ કરશે.)

❖ જ્ઞાનાદ્વૈતમતે ભવ-અપવર્ગનો તફાવત અસંગત ❖

(૨૭૬) બીજી વાત, ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકાદિ આકારદ્વયથી રહિત શુદ્ધ બોધમાત્રને જ પારમાર્થિક માનો,
તો તો ભવ-અપવર્ગનો (સંસાર-મોક્ષનો) તફાવત પણ સંગત થશે નહીં. એટલે પણ તમારી (અદ્વય
બોધમાત્રને જ પારમાર્થિક માનવાની) કલ્પના યુક્તિયુક્ત નથી.

જ્ઞાનાદ્વૈતવાદી : અરે ! ભવ-અપવર્ગનો તફાવત અસંગત કઈ રીતે ? (સંગત જ છે...
જુઓ -) ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકાદિ આકારના પ્રપંચવાળો બોધ એ જ સંસારરૂપ છે અને તે (ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકાદિ
પ્રપંચ) વિનાનો બોધ એ જ મોક્ષરૂપ છે. (આમ ભવ-મોક્ષની વ્યવસ્થા સંગત જ છે, તો અદ્વય બોધમાત્ર

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

160. વિહારકક્ષાપ્રવેશનમિતિ । સર્વવિચારપરિહારેણ મઠૈકકોણપ્રવેશ ઇત્યર્થઃ ॥

૧. 'મઠૈકકોણ' ઇતિ ટિપ્પણ-પાઠઃ ।

અદ્વયે બોધમાત્રે ગ્રાહ્યાદિપ્રપञ्ચાભાવાત્, ભાવે વાઽદ્વયત્વવિરોધાત્, નિમિત્તાસિદ્ધેશ્ચ । તથાહિ-
કિમસ્ય નિમિત્તમ્ ? અનિમિત્તત્વેઽભાવપ્રસङ्ગઃ । (૨૭૭) બોધમાત્રનિમિત્તત્વે સદાપત્તિઃ
। અવિદ્યા નિમિત્તમિતિ ચેત્, બાહ્યાર્થસિદ્ધિઃ । બોધમાત્રમેવાવિદ્યેતિ ચેત્, નનૂક્તો દોષઃ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ન, અદ્વયે બોધમાત્રે તત્ત્વે ગ્રાહ્યાદિપ્રપञ્ચાભાવાત્, ભાવે વા ગ્રાહ્યાદિપ્રપञ્ચસ્ય અદ્વયત્વ-
વિરોધાત્ । તથા નિમિત્તાસિદ્ધેશ્ચ ગ્રાહ્યાદિપ્રપञ્ચસ્ય । તથાહિ-કિમસ્ય-ગ્રાહ્યાદિપ્રપञ્ચસ્ય
નિમિત્તમ્ ? અનિમિત્તત્વે સત્યભાવપ્રસङ્ગોઽસ્ય । બોધમાત્રનિમિત્તત્વે સદાપત્તિસ્તસ્યાપવર્ગેઽપિ
ભાવાત્ । અવિદ્યા નિમિત્તમ્ । ઇતિ ચેત્, એતદાશङ્ક્યાહ-બાહ્યાર્થસિદ્ધિઃ, બોધમાત્રતોઽન્યત્વાત્

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

કેમ ન મનાય ?)

સ્યાદ્વાદી : તમારી વાત ઉચિત નથી. તેનું કારણ એ કે, આકારદ્વયથી રહિત શુદ્ધ બોધમાત્ર જ
પારમાર્થિક હોય, તો ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકાદિ જુદા જુદા આકારવાળા પ્રપંચનું અસ્તિત્વ જ ન રહે. અથવા
જો ગ્રાહ્યાદિ-આકારવાળા પ્રપંચનું અસ્તિત્વ માનો, તો તે બોધની શુદ્ધ-અદ્વયરૂપતાનો વિરોધ થશે.
(કારણ કે આવા જુદા જુદા આકારના પ્રપંચવાળો બોધ, શુદ્ધ-અદ્વયરૂપ ન જ હોય...)

વળી, ભવને તમે ગ્રાહ્યાદિપ્રપંચરૂપ કહો છો, પણ વાસ્તવમાં ગ્રાહ્યાદિપ્રપંચનું કોઈ નિમિત્ત
પણ સિદ્ધ થતું નથી (અર્થાત્ તમારા મતે, તે ગ્રાહ્યાદિ જુદા-જુદા આકારના પ્રપંચનું, કોઈ કારણ જ
સિદ્ધ થતું નથી.)

તે આ પ્રમાણે -

ગ્રાહ્યાદિ પ્રપંચને નિમિત્ત વિનાનું (=કારણવિહીનું) તો ન જ મનાય, નહીંતર તો શશશુંગની
જેમ, તેનો પણ અભાવ માનવો પડશે ! (કાં'તો આકાશની જેમ સદા-મોક્ષમાં પણ ભાવ માનવો
પડશે. કહ્યું છે કે - 'કારણવિહીણા પદાર્થનું કાં'તો નિત્ય સત્ત્વ હોય અથવા તો નિત્ય અસત્ત્વ હોય?')

એટલે તેનું (=ગ્રાહ્યાદિ પ્રપંચનું) કોઈકને કોઈક નિમિત્ત તો માનવું જ રહ્યું. તો તેના 'નિમિત્ત'
તરીકે તમે કોને માનશો ?

(૨૭૭) બૌદ્ધ : શુદ્ધબોધમાત્રને... (અર્થાત્ તે શુદ્ધ બોધમાત્રથી જ ગ્રાહ્યાદિ પ્રપંચો ઊભા
થાય છે.)

સ્યાદ્વાદી : તો તો તે પ્રપંચનું સદા અસ્તિત્વ માનવું પડશે, કારણ કે મોક્ષમાં પણ શુદ્ધબોધનું
અસ્તિત્વ છે જ અને તો મોક્ષમાં પણ પ્રપંચો હોવાનું ફક્ત થશે.

(આશય એ કે, તે પ્રપંચનું કારણ તમે શુદ્ધબોધ માન્યો. હવે એ શુદ્ધબોધ તો મોક્ષમાં પણ
હોવાથી, ત્યાં પણ તેના કાર્યભૂત ગ્રાહ્યાદિપ્રપંચનું અસ્તિત્વ માનવું પડશે.)

બૌદ્ધ : તો તેના નિમિત્ત તરીકે 'અવિદ્યા'ને માનીશું (તે અવિદ્યા મોક્ષમાં નથી. એટલે મોક્ષમાં

ક્લિષ્ટં તદેવ સેતિ ચેત્, કુતઃ ક્લિષ્ટત્વમ્ ? સ્વભાવત એવેતિ ચેત્, ન તતઃ શુદ્ધિઃ, (૨૭૮)
અબોધક્ષણસ્યેવ તતોઽક્લિષ્ટસ્યાનુદયાત્ । અક્લિષ્ટશ્ચાસૌ શુદ્ધિઃ, સ ચાયુક્તઃ તતઃ,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તસ્યા ઇતિ ભાવઃ । બોધમાત્રમેવાવિદ્યા । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-નનૂક્તો દોષઃ-બોધમાત્ર-
નિમિત્તત્વે સદાપત્તિઃ । ક્લિષ્ટં તદેવ-બોધમાત્રં સા-અવિદ્યા । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-કુતઃ
ક્લિષ્ટત્વં બોધમાત્રસ્ય ? સ્વભાવત એવ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-ન તતઃ શુદ્ધિઃ, ન
ક્લિષ્ટાદક્લિષ્ટજન્મેત્યર્થઃ । એતદેવાહ અબોધેત્યાદિના । અબોધક્ષણસ્યેવેતિ નિર્દર્શનમ્ । તતઃ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ગ્રાહ્યાદિ પ્રપંચ નહીં માનવા પડે.)

સ્યાદ્વાદી : અરે ! આ અવિદ્યાને કારણ તરીકે કહેવાથી ખરેખર તો બાહ્યાર્થની સિદ્ધિ જ થઈ
ગઈ ! ભાવ એ કે, અવિદ્યા શુદ્ધબોધથી જુદી છે અને એવી જુદી અવિદ્યા માનવામાં, ખરેખર તો
(કર્મ જેવા) બાહ્યાર્થની જ સિદ્ધિ થાય...

બૌદ્ધ : પણ અમે તે અવિદ્યાને જુદી નહીં માનીએ, પરંતુ શુદ્ધ બોધમાત્રરૂપ જ માનીશું (એટલે
હવે બાહ્યાર્થની સિદ્ધિ નહીં થાય...)

સ્યાદ્વાદી : પણ આવું કહેવાથી તો ફરી પહેલાવાળો દોષ જ આવી જવાનો... કારણ કે અવિદ્યાને
શુદ્ધ બોધરૂપ માની, એટલે ફલતઃ તો શુદ્ધ બોધ જ કારણ તરીકે મનાયો અને એ કારણ તો મોક્ષમાં
પણ હોવાથી સદા (મોક્ષમાં પણ) ગ્રાહ્યાદિ પ્રપંચો માનવા પડશે ! (તેથી પૂર્વોક્ત દોષ તદવસ્થ જ
રહ્યો...)

બૌદ્ધ : અમે શુદ્ધબોધને નહીં, પણ તેવા ક્લિષ્ટ બોધને જ અવિદ્યારૂપ માનીશું (એટલે તે દોષ
નહીં આવે, કારણ કે ક્લિષ્ટ બોધ મોક્ષમાં નથી.)

સ્યાદ્વાદી : પણ પહેલા તો એ કહો કે, બોધનું ક્લિષ્ટપણું જ શી રીતે આવ્યું ? (તમે તો શુદ્ધ
બોધમાત્રને જ પારમાર્થિક માનો છો, તો તેમાં આવી ક્લિષ્ટતા શી રીતે આવી ?)

બૌદ્ધ : તે બોધનું ક્લિષ્ટપણું સ્વભાવથી જ છે.

સ્યાદ્વાદી : તો તે બોધથી શુદ્ધિ થઈ શકે નહીં.

(આશય એ કે, ક્લિષ્ટ બોધક્ષણ એ સંસાર છે અને તે બોધક્ષણ આગળ જઈને અક્લિષ્ટ-
શુદ્ધબોધક્ષણને ઉત્પન્ન કરે છે અને એ શુદ્ધ બોધક્ષણ જ મોક્ષ છે, એવું તમે કહો છો. પણ તે રીતે,
ક્લિષ્ટ બોધથી અક્લિષ્ટ બોધનો જન્મ સંગત જ થઈ શકે નહીં.)

(૨૭૮) એ જ વાત ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે -

તે ક્લિષ્ટબોધથી, જેમ પોતાથી વિજાતીય અબોધરૂપ (=જડવસ્તુરૂપ) ક્ષણ ઉત્પન્ન થતી નથી,
તેમ પોતાથી વિજાતીય અક્લિષ્ટક્ષણ પણ ઉત્પન્ન ન જ થાય.

૧. 'તતઃ અબોધ૦' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. 'શુદ્ધઃ સ' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૩. દ્રષ્ટવ્યં ૧૧૨૮તમં પૃષ્ઠમ્ । ૪. 'અબોધે
ક્ષણ૦' ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।

સઙ્ક્લેશમાત્રત્વાત્ । તદ્ધિ સ્વસ્વભાવેનાજનયજ્જનકધર્મતામતિપતતિ જનયચ્ચ તેન ભિન્નજાતીયમ્ । ન હિ શુદ્ધબોધમાત્રાદશુદ્ધબોધજન્મ, તત્તત્સ્વભાવનિયમાત્, (૨૭૯) ન

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ક્લિષ્ટાદ્ બોધમાત્રાત્ અક્લિષ્ટસ્યાનુદયાત્¹⁶¹ તસ્યૈવ । અક્લિષ્ટશ્ચાસૌ-બોધઃ શુદ્ધિરુચ્યતે । સ ચૈવમ્ભૂતોઽયુક્તઃ તતઃ--ક્લિષ્ટાદ્ બોધમાત્રાત્ । કુત્ત્વિત્યાહ-સઙ્ક્લેશમાત્રત્વાત્ તસ્ય । તદ્ધિ-ક્લિષ્ટં બોધમાત્રં સ્વસ્વભાવેન-આત્મીયેન રૂપેણ ક્લિષ્ટતાલક્ષણેન અજનયત્ । કિમિત્યાહ-જનકધર્મતામતિપતતિ, જનયચ્ચ તેન-સ્વસ્વભાવેન (ભિન્નજાતીયં-) વિજાતીયં કાર્યં જનકધર્મતામતિપતતિ । એતદેવ નિર્દર્શનાન્તરેણાહ-ન હિ શુદ્ધબોધમાત્રાત્ સંકાશાદ્ અશુદ્ધ-

❖.....❖ અનંકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(તસ્યૈવ) અક્લિષ્ટક્ષણનું કારણ વિવક્ષિત ક્લિષ્ટક્ષણ, તે જ આગળ જઈને અક્લિષ્ટરૂપે ઉદય ન પામે. (અભિપ્રાય એ કે, વિવક્ષિત ક્લિષ્ટક્ષણ, જેમ પોતાના કારણભૂત ક્લિષ્ટક્ષણથી ક્લિષ્ટરૂપે જ ઉત્પન્ન થઈ, તેમ વિવક્ષિત ક્લિષ્ટક્ષણથી પણ ક્લિષ્ટરૂપ જ કાર્યનો ઉત્પાદ થાય, અક્લિષ્ટરૂપ કાર્યનો નહીં...)

હવે શુદ્ધિ તો અક્લિષ્ટબોધને કહેવાય છે. તો આવો શુદ્ધિરૂપ અક્લિષ્ટબોધ, ક્લિષ્ટ બોધમાત્રથી ઉત્પન્ન થવો બિલકુલ યુક્ત નથી, તેનું કારણ એ જ કે, તે ક્લિષ્ટબોધ તો માત્ર સંક્લેશરૂપ છે. (અને તો તેનાથી અસંક્લિષ્ટ બોધ ન જ થાય) તે આ પ્રમાણે -

(૨) તે ક્લિષ્ટબોધ, પોતાના કાર્યની ઉત્પત્તિ, જો પોતાના ક્લિષ્ટતારૂપ સ્વભાવના આધાન દ્વારા ન કરે, તો તો તેના કારણધર્મનું ઉલ્લંઘન થઈ જાય, અર્થાત્ તે કારણ જ ન બને.

(ભાવાર્થઃ ક્લિષ્ટ ક્ષણ જો અક્લિષ્ટ ક્ષણ ઉત્પન્ન કરે તો પોતાના સ્વભાવથી ક્લિષ્ટ ક્ષણ ઉત્પન્ન ન કરવાથી પોતાનામાં રહેલ ક્લિષ્ટક્ષણની કારણતાને ઓળંગે, કેમ કે કારણતા છે છતાં ઉત્પન્ન નથી કરતી..)

(૧) જો તે વિજાતીયકાર્યને (અક્લિષ્ટ ક્ષણને) ઉત્પન્ન કરે, તો પણ કારણતાધર્મને ઓળંગે. (કેમ કે કારણતા ન હોવા છતાં ઉત્પન્ન કરે છે...)

આ જ વાતને (=ક્લિષ્ટથી અક્લિષ્ટ બોધ ન થાય એ વાતને) બીજા ઉદાહરણથી સમજાવે છે -

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

161. તસ્યૈવેતિ । અક્લિષ્ટક્ષણહેતોર્વિવક્ષિતાનન્તરક્લિષ્ટક્ષણસ્યૈવ । અયમભિપ્રાયઃ-યથાઽયમક્લિષ્ટ-ક્ષણહેતુતયા પરિકલ્પિતઃ ક્લિષ્ટો જ્ઞાનક્ષણઃ સ્વકારણાત્ ક્લિષ્ટક્ષણાત્ ક્લિષ્ટ એવાજનિ એવમસ્માદપિ ક્લિષ્ટાત્ ક્લિષ્ટસ્યૈવોત્પાદો યુક્તઃ, નાક્લિષ્ટસ્યૈતિ ॥

૧. 'સઙ્ક્લેશાદ્' इति क-पाठः । २. पूर्वमुद्रितेऽत्र 'परिकल्पितः' इति अधिकपाठोऽशुद्धः । ३. पूर्वमुद्रितेऽत्र 'क्लिष्ट एवाजनि' इति पाठो नास्ति, अत्र N-प्रतानुसारेण विन्यासः ।

નીલાત્ શુક્લોદયવદદોષઃ, તન્માત્રાત્રીલાન્તરવત્ તદસિદ્ધેઃ, શક્યન્તરો-પાદાનં હિ તદિષ્યતે,

“^{PP}કસ્યચિત્ કિઞ્ચિદેવાન્તર્વાસનાયાઃ પ્રબોધકમ્ ।

તતો ધિયાં વિનિયમો ન બાહ્યાર્થવ્યપેક્ષ્યા ॥”

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

બોધજન્મ । કુત્તરિત્યાહ-તત્તત્સ્વભાવનિયમાત્ તસ્ય-શુદ્ધબોધમાત્રસ્ય શુદ્ધબોધમાત્ર-જનનસ્વભાવનિયમાદિતિ । ન નીલાદ્ બોધમાત્રાચ્છુક્લોદયવદદોષઃ, કિન્તુ દોષ એવ । કુત્તરિત્યાહ-તન્માત્રાત્-નીલમાત્રાત્, નીલાન્તરવદિતિ નિદર્શનં સજાતીયમેવ । તદસિદ્ધેઃ-શુક્લોદયાસિદ્ધેઃ । ઇત્થં ચૈતદક્ષીકર્ત્તવ્યમિત્યાહ-શક્યન્તરોપાદાનં, શુક્લશક્યુપાદાનં-મિત્યર્થઃ, યસ્માત્ તત્-શુક્લમિષ્યતે ભવદ્ધિઃ । કુત્તરિત્યાહ-કસ્યચિત્-બોધમાત્રસ્ય કિઞ્ચિ-દેવ-શક્તિરૂપં અન્તર્વાસનાયાઃ પ્રબોધકં ભવતિ, તતો ધિયાં વિનિયમો નીલશુક્લાદિતયા,

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

શુદ્ધ બોધમાત્રથી, કદી અશુદ્ધ બોધનો જન્મ થતો નથી. તેનું કારણ એ જ કે, શુદ્ધબોધ, તે માત્ર શુદ્ધબોધને જ ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવરૂપે નિયત છે (એટલે તેનાથી કદી અશુદ્ધબોધ ન જ થાય.)

(તેમ અશુદ્ધબોધ પણ માત્ર અશુદ્ધબોધને જ ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવરૂપે નિયત છે અને તો તેનાથી પણ શુદ્ધ-અક્લિષ્ટ બોધ ન જ થાય...)

(૨૭૯) બૌદ્ધ : ક્યારેક નીલાનુભવ પછી શુક્લાનુભવ થાય છે. તો અહીં શુક્લાનુભવના કારણ તરીકે નીલાનુભવ જ મનાય છે. તે સિવાય બીજું કોઈ નહીં... તો અહીં નીલબોધથી શુક્લ-બોધની ઉત્પત્તિ થવામાં (=વિજાતીયબોધની ઉત્પત્તિ થવામાં) જેમ કોઈ દોષ નથી, તેમ ક્લિષ્ટબોધથી અક્લિષ્ટબોધની ઉત્પત્તિ થવામાં પણ કોઈ દોષ નથી.

સ્યાદ્વાદી : તમારી વાત બરાબર નથી. કારણ કે જે રીતે નીલબોધમાત્રથી સજાતીય નીલબોધની ઉત્પત્તિ થાય છે, તે જ રીતે વિજાતીય શુક્લબોધની ઉત્પત્તિ સિદ્ધ થઈ શકે નહીં... (પણ સાથે બીજું સહકારી કારણ પણ જોઈએ.) શુક્લબોધને ઉત્પન્ન કરનાર તેવી શક્તિ હોવી જરૂરી છે (કે જેમાંથી શુક્લબોધ થાય. એવું તો તમે પણ માનો છો જ.) કહ્યું છે કે -

“કોઈક જ્ઞાનની કોઈક શક્તિ જ, અંદર રહેલી વાસનાને જાગૃત કરનાર છે અને એટલે જ બુદ્ધિઓનું નીલ-શુક્લાદિરૂપ નિયમન છે (બાકી તે નિયમન) કોઈ બાહ્યાર્થની અપેક્ષાએ નથી...” (પ્રમાણવાર્તિક ૨/૩૩૬)

ભાવાર્થ : નીલજ્ઞાન-શુક્લજ્ઞાન એમ જુદા જુદા આધારે જ્ઞાનનું નિયમન હોવાનું કારણ શું ?

❖ ‘એવં તર્હિ જ્ઞાનસ્ય ગજાદ્યાકારસ્યાલોકાદિનિમિતાન્તરસદ્ભાવેઽપિ દેશકાલાદિપ્રતિનિયમદર્શનાદ્ અર્થો વ્યવસ્યતિ

૧. અનુષ્ટુપ્ । ૨. ‘મિત્યર્થઃ યસ્માત્ તત્ શુક્લમિત્યર્થઃ યસ્માત્’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।

इत्यादिवचनात् । (२८०) न चात्रोपादाननिमित्तभावो ज्यायान्, कस्यचित् क्वचित् सहकारित्वायोगादिति विलोठितं प्रपञ्चेन ॥

(૨૮૧) અનન્તરવિજ્ઞાનશક્તિપક્ષે તુ ન નીલાચ્છુક્લજન્મ, તથાઽનુભવભાવેઽપિ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

न बाह्यार्थव्यपेक्षया इत्यादिवचनात् कारणात् । न चात्रोपादाननिमित्तभावो ज्यायान् । कुत इत्याह-भवत्पक्षे कस्यचित् क्वचित् सहकारित्वायोगादिति एतन्निलोठितं प्रपञ्चेन अधस्तात् ॥

अनन्तरेत्यादि । ¹⁶²अनन्तरविज्ञानशक्तिपक्षे पुनस्तस्यैवैषा शक्तिरित्यस्मिन् न नीलाद्

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

तेनुं कारण अे ज के, कोर्कने नीलजननशक्ति ज, अंतर्गत नीलाकारवासनाने उत्पन्न करे छे... कोर्कने शुक्लजननशक्ति ज, अंतर्गत शुक्लाकार वासनाने उत्पन्न करे छे... आवुं होवाथी ज नील-शुक्लादि बुद्धि-आकारोनुं नियमन छे, बाकी बाह्यार्थने लईने तेमनुं नियमन छे - अेवुं नथी.

इलितार्थ अे के, शुक्लाकार वासनाने जगृत करवानुं सामर्थ्य, अन्य शक्तिमां छे, मात्र नील-बोधमां नही (अेटले नीलबोध द्वारा शुक्लबोधनी उत्पत्ति थवी बिलकुल संगत नथी.)

(૨૮૦) બૌદ્ધ : અહીં અમે ઉપાદાન-નિમિત્તભાવ માની લઈશું. (અર્થાત્ શુક્લબોધનું ઉપાદાનકારણ નીલબોધ અને અન્યશક્તિ એ નિમિત્તકારણ.)

स्याद्वादी : પણ તમારા મતે ઉપાદાન-નિમિત્તભાવ પણ જરાય સંગત નથી. કારણ કે તમારા મતે કોઈ કોઈનું સહકારી બની શકતું નથી, એવું અમે ત્રીજા અધિકારમાં વિસ્તારથી બતાવી ગયા... (હવે સહકારી ન બને, તો ઉપાદાન-નિમિત્ત બંને ભેગા મળીને કાર્યને શી રીતે ઉત્પન્ન કરે ?) એટલે તમારી આ વાત પણ તર્કસંગત નથી.

(સાર એ કે, માત્ર નીલજ્ઞાનથી શુક્લજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થવી બિલકુલ સંગત નથી. એટલે તેનું ઉદાહરણ લઈને ક્વિલ્ષ્ટબોધથી અક્વિલ્ષ્ટબોધની ઉત્પત્તિ માની શકાય નહીં.)

(૨૮૧) બૌદ્ધ : નીલજ્ઞાનમાં જ એવી શક્તિ છે કે જેથી તે ખોતાના પછી તરત જ શુક્લજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરી દે છે... (તો પછી નીલજ્ઞાનથી શુક્લજ્ઞાન થવામાં વાંધો શું ?)

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

162. अनन्तरविज्ञानशक्तिपक्षे इति । नीलज्ञानस्यैवेदृशी शक्तिर्येन तदनन्तरं शुक्लज्ञानमुत्पद्यते इत्यस्मिन् ॥

इत्याह-कस्यचिज्ज्ञानस्य गजाद्याकारस्य किञ्चिदेवज्ञानमन्तर्वासनायाः समनन्तरप्रत्ययान्तरवर्तिन्या नियतज्ञानाजनन-योग्यतालक्षणायाः, प्रबोधके कार्योत्पादनाभिमुख्यकारकम् । ततः प्रबोधकवशात् धियां नियताकारतया विनियमः, न

૧. ‘જ્યાયતે’ ઇતિ ડ-પાઠઃ । ૨. ‘નીલાદિજ્ઞાનાત્’ ઇતિ ડ-પાઠઃ ।

સત્ર્યાયાયોગાત્, હેત્વભેદે ફલભેદાનુપપત્તેઃ, અન્યથાઽતિપ્રસજ્ઞાત્, નીલાચ્છુક્લવચ્છુદ્ધા-
દપ્યશુદ્ધજન્માનિષેધાત્ । (૨૮૨) ન શુદ્ધોઽશુદ્ધજનનસ્વભાવઃ । ઇતર ઇતરસ્વભાવઃ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વિજ્ઞાનાત્ શુક્લજન્મ-શુક્લવિજ્ઞાનોદયઃ । તથાઽનુભવભાવેઽપિ સતિ કિમિત્યાહ-સત્ર્યાયા-
યોગાત્ । અયોગશ્ચ હેત્વભેદે સતિ ફલભેદાનુપપત્તેઃ । અભિત્રં ચ નીલવિજ્ઞાનં નીલશુક્લહેતુઃ,
શક્તિરપિ તદેવેત્યભિપ્રાયઃ । એવં ચોક્તદોષસિદ્ધિરેવ । ઇત્થં ચૈતદક્ષીકર્ત્તવ્યમિત્યાહ-અન્યથા-
ઽતિપ્રસજ્ઞાત્ । એનમેવાહ-નીલાચ્છુક્લવદિતિ નિદર્શનમ્ । શુદ્ધાદપિ બોધાદશુદ્ધજન્મા-
નિષેધાત્ । આહ-ન શુદ્ધોઽશુદ્ધજનનસ્વભાવઃ, બોધ ઇતિ પ્રક્રમઃ । અત્રોત્તરમ્-ઇતરઃ-ક્લિષ્ટ
ઇતરજનનસ્વભાવઃ-શુદ્ધજનનસ્વભાવઃ કથમ્ ? અત્રાહ-સર્વથા સદ્-ક્લેશનિવૃત્તેઃ-નિર-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સ્યાદ્વાદી : તેવું માનો તો પણ નીલજ્ઞાનથી શુક્લજ્ઞાનનો ઉદય સંગત થાય નહીં... ભલે નીલજ્ઞાન
પછી તરત શુક્લજ્ઞાનનો અનુભવ થતો હોય, તો પણ તમારી (નીલજ્ઞાનથી શુક્લજ્ઞાન થવાની) વાત
સત્ર્યાય (=વાસ્તવિક તર્ક) પ્રમાણે ઘટતી નથી. જુઓ -

હેતુનો અભેદ હોય, તો ફળભેદ સંગત થાય નહીં. અર્થાત્ એક જ હેતુથી જુદા જુદા અનેક
ફળો સંગત નથી. હવે નીલબોધ અને શુક્લબોધ - બંનેને ઉત્પન્ન કરનાર હેતુ નીલજ્ઞાન-એક છે
અને તે બંનેને ઉત્પન્ન કરનારી શક્તિ પણ એક છે... તો આવા એક હેતુ-શક્તિથી જુદા જુદા (નીલ-
શુક્લાદિ) બોધ થવા બિલકુલ સંગત નથી.

(એવં ચોક્તદોષસિદ્ધિરેવ= બંનેનું કારણ એક-અભિન્ન હોવાથી, હેતુ-અભેદે ફળભેદની
અસંગતિનો દોષ અહીં પણ ઊભો રહેશે જ...)

બૌદ્ધ : (અન્યથા=) હેતુના અભેદે પણ ફળભેદ માની, જો નીલજ્ઞાનથી શુક્લજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ
માની લઈએ તો ?

સ્યાદ્વાદી : તો તો અતિપ્રસંગ એ આવશે કે, નીલજ્ઞાનથી શુક્લજ્ઞાનની જેમ, શુદ્ધજ્ઞાનથી પણ
અશુદ્ધજ્ઞાન થઈ શકશે (યોગીનાં શુદ્ધજ્ઞાનથી પણ અશુદ્ધજ્ઞાન થવા લાગશે), એનો પણ નિષેધ નહીં
કરી શકાય.

(૨૮૨) બૌદ્ધ : શુદ્ધબોધનો, અશુદ્ધબોધને ઉત્પન્ન કરવાનો સ્વભાવ જ નથી (એટલે તેનાથી
અશુદ્ધબોધ ન જ થાય...)

સ્યાદ્વાદી : જો શુદ્ધબોધનો અશુદ્ધબોધજનનસ્વભાવ ન હોય, તો ક્લિષ્ટબોધનો અક્લિષ્ટ-
બોધજનનસ્વભાવ પણ શી રીતે હોય ? (એટલે તેનાથી પણ શુદ્ધબોધ ન જ થાય.)

બૌદ્ધ : નિરન્વયપણે (=અંશતઃ પણ અસ્તિત્વ વિના સંપૂર્ણપણે) સંક્લેશનો નાશ થવાથી,

બાહ્યાર્થવ્યપેક્ષયા સઃ ॥ (પ્રમાણવાર્તિકવૃત્તિઃ)

કથમ્ ?, સર્વથા સઙ્ક્લેશનિવૃત્તેઃ શુદ્ધબોધેઽપિ તુલ્યૈવેયમ્ । (૨૮૩) કથં ભૂય-
સ્તદ્ભાવઃ એવ ? મા ભવત્તિતિ નિષિધ્યતે । ઇત્થં ચૈતદઙ્ગીકર્તવ્યમ્, અન્યથા યસ્ય સર્વથા

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ન્વયસઙ્ક્લેશનાશતો વિજાતીયજનનસ્વભાવસિદ્ધેરિત્યર્થઃ । એતદાશઙ્ક્યાહ-¹⁶³શુદ્ધબોધેઽપિ તુલ્યૈ-
વેયં-સર્વથા સઙ્ક્લેશનિવૃત્તિઃ, અતો વિજાતીયજનનસ્વભાવસિદ્ધેઃ ક્લિષ્ટબોધો ભવતીતિ અભિ-
પ્રાયઃ । અત્રાહ-કથં ભૂયઃ-પુનસ્તદ્ભાવઃ-શુદ્ધબોધભાવઃ ? એતદાશઙ્ક્યાહ-મા ભવત્તિતિ
નિષિધ્યતે । ઇત્થં ચૈતદઙ્ગીકર્તવ્યમનન્તરોદિતમ્ । અન્યથા-એવમનભ્યુપગમે સતિ યસ્ય સર્વથા

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

ક્લિષ્ટબોધ તે વિજાતીયને ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવવાળો બને છે. (એટલે સર્વથા સંકલેશની નિવૃત્તિ
થયે, તેનાથી, વિજાતીય પણ શુદ્ધબોધ થવો સંગત જ છે.

સ્યાદ્વાદી : અરે ! સર્વથા સંકલેશની નિવૃત્તિ તો શુદ્ધબોધમાં પણ સમાન જ છે. (તાત્પર્ય એ
કે, સંકલેશનિવૃત્તિને તમે વિજાતીયજનનનું કારણ કહ્યું, તો તેવી સંકલેશનિવૃત્તિ તો શુદ્ધબોધમાં પણ
હોવાથી શુદ્ધબોધ પણ ક્લિષ્ટ બોધને ઉત્પન્ન કરશે...) પણ તેવું (=શુદ્ધથી ક્લિષ્ટનું ઉત્પાદન) તો
થતું નથી. એટલે માનવું જ રહ્યું કે, ક્લિષ્ટથી શુદ્ધનો જન્મ પણ ન જ થાય...

(૨૮૩) બૌદ્ધ : જો તે શુદ્ધબોધથી ક્લિષ્ટબોધ થાય, તો ફરી શુદ્ધબોધ કેવી રીતે થાય ?

સ્યાદ્વાદી : ન થાઓ - એ પ્રમાણે અમે નિષેધ કરીએ છીએ. (અર્થાત્ ફરી શુદ્ધબોધ સંગત થશે
નહી.)

(ઇત્થં ચૈતદં) અમે કહ્યું તે બધું માનવું જ જોઈએ, નહીંતર તો, જેની સર્વથા નિવૃત્તિ છે, તે

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

163. શુદ્ધબોધેઽપિ તુલ્યૈવેયમ્ સર્વથા સઙ્ક્લેશનિવૃત્તિરિતિ । અત્ર 'સર્વથા'શબ્દસ્યાગ્રતો-
ઠકારપ્રશ્લેષઃ કાર્યઃ । તતોઽસઙ્ક્લેશનિવૃત્તિરિતિ ભવતિ । અત્ર ચાચં ભાવાર્થઃ-યથા સઙ્ક્લિષ્ટક્ષણાદનન્તરં
સર્વથા સઙ્ક્લેશનિવૃત્તૌ સત્યાં શુદ્ધઃ ક્ષણ ઉત્પદ્યત ઇત્યઙ્ગીક્રિયતે તથાઽસઙ્ક્લિષ્ટક્ષણાદનન્તરં સર્વ-
પ્રકારૈરસઙ્ક્લેશનિવૃત્તેઃ ક્લિષ્ટઃ ક્ષણ ઉત્પદ્યત ઇત્યપ્યભ્યુપગમ્યતાં, સર્વથા નિવૃત્તેરુભયત્રાપ્યવિશિષ્ટત્વાત્ ॥

❖ વિવરણમાં 'સર્વથાઽસંકલેશનિવૃત્તિ' એમ 'સંકલેશ'ની આગળ 'અ'કાર જોડવાનો નિર્દેશ કર્યો છે અને તે
મુજબ અર્થ કરવાનું જણાવ્યું છે, પણ તેમનો આશય સમજાતો નથી. કારણ કે શુદ્ધબોધમાં તેવી અસંકલેશનિવૃત્તિ
બૌદ્ધમાન્ય નથી. અને આવું કહેવાથી તો બૌદ્ધને સમાધાન મળી જાય કે, શુદ્ધબોધમાં અસંકલેશનિવૃત્તિ કદી થવાની જ
ન હોવાથી તેનાથી અશુદ્ધ-ક્લિષ્ટ બોધ કદી નહીં થાય..)

૧. 'સિદ્ધે ક્લિષ્ટ૦' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'ભવત્તિતિ' ઇતિ ડ-પાઠઃ । ૩. પૂર્વમુદ્રિતેઽત્રાશુદ્ધિપ્રચુરપાઠઃ, અત્ર N-
પ્રતેન શુદ્ધિઃ કૃતા । ૪. પૂર્વમુદ્રિતે 'નિવૃત્તેરિતિ' ઇત્યશુદ્ધપાઠઃ, અત્ર N-પ્રતેન શુદ્ધિઃ કૃતા । ૫. પૂર્વમુદ્રિતે 'નિવૃત્તેસ્તુલ્યત્વાત્'
ઇતિ સાધિકપાઠઃ, સ ચાગ્રેતનપદસ્ય પુનરુક્ત્યાપાદકત્વાત્ ન સમ્યક્ પ્રતિભાતિ ।

નિવૃત્તિસ્તસ્યાનન્તરં તત્સદૃશેનૈવ ભવિતવ્યમિત્યુક્તદોષાનતિવૃત્તિરેવ ॥

(૨૮૪) કિઞ્ચાદ્વયે બોધમાત્રે તત્ત્વે સઙ્ક્લિષ્ટોઽસઙ્ક્લિષ્ટશ્ચ બોધ इत्येतदेवा-
સમ્ભવિ અન્યત્ર વચનમાત્રાત્ ઉભયત્ર બોધમાત્રભાવાત્, અન્યથા તત્તત્ત્વાસિદ્ધેઃ, તદ-
તિરિક્તસ્ય ચાભાવાદ્ (૨૮૫) બોધભેદમાત્રસ્યાપ્રયોજકત્વાત્, તસ્મિન્ સત્યપિ જાતિ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

નિવૃત્તિસ્તસ્યાનન્તરં તત્સદૃશેનૈવ ભવિતવ્યં સર્વથા નિવૃત્ત્યાઽપિ વિજાતીયજનનસ્વ^૧ભાવ-
તાક્ષેપાદિતિ-એવમુક્તદોષાનતિવૃત્તિરેવ । ન ક્લિષ્ટાચ્છુદ્ધજન્મેતિ ભાવઃ ॥

અ^૨ભ્યુચ્ચયમેવાહ કિઞ્ચેત્યાદિના । કિઞ્ચ અદ્વયે બોધમાત્રે તત્ત્વે સઙ્ક્લિષ્ટઃ અસ-
ઙ્ક્લિષ્ટશ્ચ બોધ इत्येतदेवासમ્ભવિ તત્ત્વતઃ, અન્યત્ર વચનમાત્રાત્, નિરર્થકાદિતિ । એતદેવાહ-
ઉભયત્ર-સઙ્ક્લિષ્ટેઽસઙ્ક્લિષ્ટે ચ બોધમાત્રભાવાત્, અન્યથા તત્તત્ત્વાસિદ્ધેઃ-બોધમાત્ર-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

બંને, પોતાના પછી વિજાતીયકાર્યજનનસ્વભાવે સરખા થશે અને તો ઉપરોક્ત દોષ તદવસ્થ જ રહેશે,
તેનું ઉલ્લંઘન થઈ શકશે નહીં.

(અર્થાત્ જેની સર્વથા નિવૃત્તિ થઈ, તેનો પોતાની પછી વિજાતીયને ઉત્પન્ન કરવાનો સ્વભાવ
રહેવાથી ક્લિષ્ટ-શુદ્ધ-ક્લિષ્ટ-શુદ્ધ એવી પરંપરા ચાલ્યા જ કરશે...)

સાર : તેથી ક્લિષ્ટબોધથી શુદ્ધબોધનો જન્મ થઈ શકે નહીં અને તો ક્લિષ્ટ-શુદ્ધ બોધને લઈને
ભવ-અપવર્ગની વ્યવસ્થા પણ સંગત થાય નહીં (એટલે જ્ઞાનાદ્વૈતમતે તો, સંસાર-મોક્ષની વ્યવસ્થા
પણ અસંગત છે, એવું ફલિત થયું.

❖ જ્ઞાનાદ્વૈતમતે બોધની ક્લિષ્ટ-અક્લિષ્ટતા પણ અસંગત ❖

(૨૮૪) બીજી વાત એ કે, તમે ક્લિષ્ટ-અક્લિષ્ટ બોધને લઈને ભવ-અપવર્ગની વ્યવસ્થા કરો
છો... પણ આકારદ્વયથી રહિત-અદ્વયરૂપ શુદ્ધ બોધમાત્રનું અસ્તિત્વ માનવામાં, પરમાર્થથી (૧)
સંક્લિષ્ટબોધ, અને (૨) અસંક્લિષ્ટ બોધ - એમ બોધનાં જુદા જુદા પ્રકારો બિલકુલ સંગત નથી.
(અન્યત્ર વચનમાત્રાત્=) હા, નિરર્થક બોલવા પૂરતા તે ભેદો કહેતા હો, તો ઘટી જશે (પણ પરમાર્થથી
તે ભેદો ઘટતા નથી...)

તેનું કારણ એ કે, સંક્લિષ્ટ-અસંક્લિષ્ટ બંને પ્રકારના બોધમાં, માત્ર શુદ્ધબોધનું જ અસ્તિત્વ
છે (અન્યથા=) જો શુદ્ધબોધમાત્રનું અસ્તિત્વ ન માનો, તો એનો મતલબ એ થાય કે, બંને બોધમાં
કોઈક બીજું તત્ત્વ પણ ભળેલું છે... અને એવું હોય, તો તે બોધની શુદ્ધબોધરૂપતા સિદ્ધ થાય નહીં.

એટલે તે બંને બોધમાં, શુદ્ધબોધમાત્રનું જ અસ્તિત્વ છે. તે શુદ્ધબોધથી જુદા બીજા કોઈ તત્ત્વનું
અસ્તિત્વ નથી (કે જે તત્ત્વ, બંને બોધને સંક્લિષ્ટ-અસંક્લિષ્ટ એમ ભિન્નરૂપે જણાવે.)

૧. 'સ્વવનાક્ષેપાઃ' इति ड-पाठः । ૨. 'અભ્યુચ્ચયમાહ' इति ड-पाठः ।

ભેદાયોગાત્ શુદ્ધબોધભેદેષુ તદનુપપત્તેઃ । એવમપિ તદઙ્ગીકરણે ઇષ્ટબાધા શુદ્ધબોધા-
નામપિ ક્લિષ્ટેતરત્વપ્રસજ્ઞાત્, તેષામપિ મિથો ભેદાત્, તન્માત્રસ્ય ચ તદ્ભાવહેતુત્વાત્,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તત્ત્વાસિદ્ધેઃ તદતિરિક્તસ્ય ચ-બોધમાત્રાતિરિક્તસ્ય ચ અભાવાદ્ । બોધભેદમાત્રસ્ય ચ
કેવલસ્ય અપ્રયોજકત્વાત્ । કથમિત્યાહ-તસ્મિન્ સત્યપિ-બોધભેદમાત્રે જાતિભેદાયોગાત્ ।
અયોગશ્ચ શુદ્ધબોધભેદેષુ નાનાસન્તાનાન્તરવર્તિષુ તદનુપપત્તેઃ-જાતિભેદાનુપપત્તેઃ । એવમપિ-
બોધભેદમાત્રતાયાં તદઙ્ગીકરણે-જાતિભેદાઙ્ગીકરણે ઇષ્ટબાધા । કથમિત્યાહ-શુદ્ધબોધાનામપિ
સન્તાનાન્તરવર્તિનાં ક્લિષ્ટેતરત્વપ્રસજ્ઞાત્ । પ્રસજ્ઞશ્ચ તેષામપિ-શુદ્ધબોધાનાં મિથઃ-પરસ્પરં ભેદાત્,
તન્માત્રસ્ય ચ-ભેદમાત્રસ્ય ચ તદ્ભાવહેતુત્વાત્-ક્લિષ્ટેતરભાવહેતુત્વાત્ । અન્યથા-એવમનખ્યુ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

તેથી તમારા મતે ક્લિષ્ટ-અક્લિષ્ટ બોધ બિલકુલ સંગત નથી.

(૨૮૫) બૌદ્ધ : બંને બોધ ભિન્ન-ભિન્ન છે. તો તેમની ભિન્નતાને લઈને જ, ક્લિષ્ટ-
અક્લિષ્ટરૂપે તેમનો જાતિભેદ માની લઈએ તો ?

સ્વાદ્વાદી : પણ તેવું ન મનાય, કારણ કે તે તે બોધનો ભેદ; તે જ તેમની જુદી જાતિઓ માનવામાં
પ્રયોજક નથી (અર્થાત્ બોધભેદ હોવા માત્રથી જાતિભેદ ન માની લેવાય.) તેનું કારણ એ કે, અલગ-
અલગ બુદ્ધમાં રહેલ જ્ઞાનોમાં, બોધભેદ હોવા છતાં પણ, જાતિભેદની અસંગતિ જણાય છે. એટલે
તે (=બોધભેદ) હોવા માત્રથી જાતિભેદ ન ઘટે.

ભાવાર્થ : બધા બુદ્ધપુરુષોનાં જ્ઞાનો, અદ્વયબોધરૂપે સરખા છે, તેઓમાં કોઈ જાતિભેદ નથી.
હવે જો બોધમાત્રથી પણ જાતિભેદ મનાતો હોય, તો તો અલગ-અલગ બુદ્ધપુરુષનાં જ્ઞાનોમાં પણ
જાતિભેદ માનવો પડશે (અને તો તેમના જ્ઞાનો પણ ક્લિષ્ટ-અક્લિષ્ટ રૂપે જુદા જુદા માનવા પડશે)
જે બિલકુલ સંગત નથી. તેથી તેવું ન મનાય. તેમ છંદસ્થ-બુદ્ધના બોધ પણ ભિન્ન હોવા માત્રથી
તેમનો જાતિભેદ ન મનાય (વ્યક્તિભેદ છે, જાતિભેદ નથી.)

બૌદ્ધ : (એવમપિ...) અમે બોધભેદ હોવા માત્રથી જ જાતિભેદ માની લઈએ તો ?

સ્વાદ્વાદી : તો તો તમને જે ઈષ્ટ છે, તેનો બાધ થશે. તે આ પ્રમાણે - અલગ અલગ યોગી
પુરુષોનાં જ્ઞાનો (શુદ્ધ-અદ્વયબોધરૂપે) સરખા હોવા તમને ઈષ્ટ છે, પણ હવે તેનો બાધ થશે.

તેનું કારણ એ કે, તે યોગીઓનાં જ્ઞાનો પણ પરસ્પર ભિન્ન-ભિન્ન છે (એક યોગીનું જ્ઞાન જ
બીજા યોગીનું નથી. પણ બંનેનું જ્ઞાન જુદું જુદું છે) અને તમે માત્ર બોધભેદને જ, ક્લિષ્ટ-અક્લિષ્ટ
એમ જુદી જુદી જાતિઓનું કારણ માનો છો. એટલે તો જુદા જુદા યોગીઓમાં રહેલ શુદ્ધબોધો પણ,
ક્લિષ્ટ-અક્લિષ્ટ એમ જુદી જુદી જાતિવાળા માનવા પડશે ! (જે તમને ઈષ્ટબાધક છે.)

બૌદ્ધ : (એવમનખ્યુપગમે -) તો અમે બોધભેદમાત્રથી જાતિભેદ નહીં માનીએ, પણ તે જ્ઞાનોમાં

અન્યથાઽધિકભાવસિદ્ધિઃ, (૨૮૬) ક્લિષ્ઠો બોધ ઇતિ ક્લેશસ્ય બોધવિશેષણત્વાત્, અસતો વિશેષણત્વાયોગાત્ અતિપ્રસજ્ઞાત્, તદિતરત્રાપ્યવિશિષ્ટત્વાત્ । તથાહિ-બોધો બોધ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પગમેઽધિકભાવસિદ્ધિઃ । ક્લિષ્ઠો બોધ ઇતિ-એવં ક્લેશસ્ય બોધવિશેષણત્વાત્, અસતઃ- ક્લેશસ્ય વિશેષણત્વાયોગાત્ । અયોગશ્ચ અતિપ્રસજ્ઞાત્ । તદિતરત્રાપિ-શુદ્ધબોધેઽવિશિષ્ટ- ત્વાત્ અસદ્વિશેષણસ્ય । એતદેવ ભાવયતિ તથાહીત્યાદિના । તથાહિ-¹⁶⁴બોધો બોધ ઇતિ તત્ત્વે

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

જ એવું એક અલગ તત્ત્વ માનીશું કે જેનાથી ક્લિષ્ટ-અક્લિષ્ટરૂપે જ્ઞાનનો વિભાગ સંગત થઈ જાય... સ્યાદ્વાદી : બસ, તો એ જુદા તત્ત્વ તરીકે જ્ઞાનથી અધિક બાહ્યભાવની જ સિદ્ધિ થશે (અને તો જ્ઞાનાદ્વૈતવાદ તર્કશૂન્ય જ જણાઈ આવશે.)

❖ જ્ઞાનાદ્વૈતમતે વિશેષણવિશિષ્ટ બોધની અસંગતિ ❖

(૨૮૬) વળી, તમે ‘ક્લિષ્ટબોધ’ એમ જે કહો છો, તેમાં, ક્લેશને બોધના વિશેષણ તરીકે મૂકો છો. પણ જ્ઞાનાદ્વૈતમતે તો જ્ઞાનથી અતિરિક્ત બધું અસત્ હોવાથી, તે અસત્ ક્લેશ વિશેષણ બની શકે નહીં. (ભાવ એ કે, વિશેષ્યને વિશિષ્ટ કરનાર વિશેષણ તો સત્ જ બને. જ્ઞાનથી અતિરિક્ત ક્લેશ જેવું અસત્ તત્ત્વ નહીં.)

પ્રશ્ન : (અન્યથા=) તેવા અસત્ને પણ વિશેષણ માની લઈએ તો ?

ઉત્તર : તો તો અતિપ્રસંગ એ આવશે કે, શુદ્ધબોધમાં પણ તે ક્લેશને વિશેષણ તરીકે માનવું પડશે. કારણ કે તે અસદ્ વિશેષણ તો શુદ્ધબોધમાં પણ સમાનપણે રહેલું છે.

(આશય એ કે, તે અસત્ વિશેષણ બંને ઠેકાણે અસત્ છે, અર્થાત્ છે જ નહીં. તો તે, અશુદ્ધબોધમાં ન હોવા છતાં પણ જો તેનું વિશેષણ બનતું હોય, તો શુદ્ધબોધમાં ન હોવા છતાં પણ તેનું પણ વિશેષણ બની જ શકે. એટલે ક્લેશવિશેષણથી વિશિષ્ટ હોવાથી તેને ક્લિષ્ટ માનવાની આપત્તિ આવશે...)

આ જ વાતને ભાવનાપૂર્વક જણાવે છે -

જ્ઞાનાદ્વૈતમતે ‘ક્લિષ્ટ બોધ’ આનો અર્થ શું થાય ? તમારા મતે તો બોધથી અતિરિક્ત ક્લિષ્ટતાનું કારણ કોઈ જ નથી. એટલે તેનો અર્થ એ થાય કે - ‘બોધ બોધ’.

હવે આ ‘બોધ બોધ’માં પણ ક્લેશ જેવું તત્ત્વ તો રહ્યું જ નથી, છતાં પણ જેમ તમે ક્લેશને તેનું

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

164. બોધો બોધ ઇતિ । ક્લિષ્ટો બોધ ઇતિ કોઽર્થઃ ? બોધો બોધ ઇતિ, ક્લિષ્ટતાહેતોરન્યસ્ય કસ્યચિદભાવાત્ ॥

૧. પૂર્વમુદ્રિતે ‘ક્લિષ્ઠો બોધ ઇતિ’ ઇતિ પાઠો નાસ્તિ, અત્ર N-પ્રતાનુસારેણ વિન્યસ્તઃ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
 ઇતિ તત્ત્વે ક્લેશાભાવ ઉભયત્રાવિશિષ્ટ એવેતિ । (૨૮૭) ન ચ નિરંશં તત્ત્વમિતિ તત્ત્વતો
 ન વિશેષણવિશેષ્યભાવઃ, ક્લિષ્ટો બોધ ઇતિ તત્ત્વાનુપપત્તેર્નિરંશસ્યૈકસ્વભાવત્વાત્ તસ્ય
 ચ બોધ એવોપયોગાત્, અન્યથા તદબોધતાપત્તેઃ ક્લિષ્ટ ઇતિ શબ્દહેત્વભાવાત્ તત્ત્વતસ્તત્ત-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
 ક્લેશાભાવ ઉભયત્ર-બોધે અવિશિષ્ટ એવેતિ તદિતરત્રાપ્યવિશિષ્ટત્વસિદ્ધિઃ । ન ચેત્યાદિ । ન
 ચ નિરંશં તત્ત્વમિતિ કૃત્વા તત્ત્વતઃ-પરમાર્થેન હેતુના ન વિશેષણ-વિશેષ્યભાવઃ । કુત્ત ઇત્યાહ-
 ક્લિષ્ટો બોધ ઇતિ-એવં તત્ત્વાનુપપત્તેઃ । અનુપપત્તિશ્ચ નિરંશસ્યૈકસ્વભાવત્વાત્ તસ્ય ચ-
 એકસ્ય સ્વભાવસ્ય બોધ એવોપયોગાત્ । ઇત્યં ચૈતદઙ્ગીકર્તવ્યમિત્યાહ-અન્યથા-એવમનભ્યુપગમે
 તદબોધતાપત્તેઃ તસ્ય-બોધસ્યાબોધતાપત્તેઃ । એવં ક્લિષ્ટ ઇતિ શબ્દહેત્વભાવાત્ બોધૈક-
 સ્વભાવતયા । અત એવાહ-તત્ત્વતઃ-પરમાર્થેન તત્ત્વાવિશેષાત્-બોધતત્ત્વાવિશેષાત્ । ઇતિ-

❖.....❖ અનૈકાંતરશ્મિ ❖.....❖

વિશેષણ બનાવો છો, તેમ શુદ્ધબોધમાં ક્લેશ ન હોવા છતાં, તેને તેનું પણ વિશેષણ બનાવાશે જ.

આશય : ક્લેશનો અભાવ બંને ઠેકાણે સમાન જ છે. તે છતાં, ક્લેશને અશુદ્ધબોધનું વિશેષણ
 બનાવવું અને શુદ્ધબોધનું વિશેષણ ન બનાવવું - એવો ભેદ સિદ્ધ થઈ શકે નહીં. અર્થાત્ તે બંનેનું
 વિશેષણ બનશે અને તો શુદ્ધબોધ પણ ક્લિષ્ટ થઈ જશે.

એટલે તમારા મતે તો 'ક્લિષ્ટ બોધ' એવું કહેવું પણ સંગત થતું નથી.

(૨૮૭) બૌદ્ધ : શુદ્ધ-અદ્વયબોધ તો નિરંશ-એકસ્વભાવી છે. એટલે તેમાં તો (ક્લેશ વિશેષણ
 અને બોધ વિશેષ્ય - એવા) જુદા જુદા આકારો હોતા જ નથી. માટે પરમાર્થથી તો વિશેષ્ય-વિશેષણભાવ
 છે જ નહીં.

સ્યાદ્વાદી : તમારી વાત યોગ્ય નથી, કારણ કે જો પરમાર્થથી વિશેષ્ય-વિશેષણભાવ ન હોય,
 તો 'ક્લિષ્ટ બોધ' એવું સ્વરૂપ જ સંગત નહીં થાય, કારણ કે જ્ઞાનાદિ વસ્તુ નિરંશ એકસ્વભાવી છે.
 હવે તે એકસ્વભાવ તો વસ્તુમાં (જ્ઞાનમાં) 'બોધ' સ્વરૂપ લાવવામાં જ વપરાઈ ગયો (અર્થાત્ તે
 સ્વભાવનો ઉપયોગ અહીં જ થઈ ગયો.) હવે ક્લિષ્ટતા શેનાથી આવે ? ન આવી શકે. જો તે
 એકસ્વભાવ ક્લિષ્ટતા લાવવા વાપરો, તો બોધરૂપતા શેનાથી આવશે ? નહીં આવે અને તો તેની
 અબોધરૂપતા જ થશે.

એટલે જ્ઞાન તો માત્ર એક-બોધસ્વભાવી જ માનવો રહ્યો. હવે આવા એકસ્વભાવી બોધમાં
 'ક્લિષ્ટ' એવા શબ્દનું કોઈ કારણ જ વિદ્યમાન નથી, કે જેને લઈને બોધ વિશે ક્લિષ્ટશબ્દનો પ્રયોગ
 સાર્થક બને.

એટલે જ ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

પરમાર્થથી તો તેમાં (=બોધમાં) શુદ્ધ બોધમાત્ર જ અવિશેષપણે રહેલું છે (એટલે તેમાં કોઈ

ત્વાવિશેષાત્ । ઇતિ યથોદિતતત્ત્વાનુપપત્તિઃ ॥

(૨૮૮) એતેન યદુચ્યતે-“તદેવાદ્વયં બોધમાત્રં તથાસ્વભાવત્વાત્ તથાઽવભાસમાનં ગ્રાહ્યાદિરૂપત્વાદ્ વિકલ્પાત્મકત્વાત્ ક્લિષ્ઠો બોધ ઉચ્યતે” ઇત્યાદિ તદપિ પ્રતિક્ષિતમ્, અદ્વયસ્ય નિરંશત્વાત્, અસતશ્ચાનનુભવાત્ । ઇતિ કર્મલક્ષણ એવ ક્લેશોઽસ્તુ । સત્ય-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

એવં યથોદિતતત્ત્વાનુપપત્તિઃ, ક્લિષ્ઠબોધ ઇતિ તત્ત્વાનુપપત્તિરિત્યર્થઃ ॥

એતેન યદુચ્યતે પરૈઃ-તદેવાદ્વયં બોધમાત્રં વસ્તુ તથાસ્વભાવત્વાત્ કારણાત્ તથા-ઽવભાસમાનં ગ્રાહ્યાદિરૂપતયૈવ ગ્રાહ્યાદિરૂપત્વાત્ કારણાત્ વિકલ્પાત્મકત્વાદેવ ક્લિષ્ઠો બોધ ઉચ્યતે ઇત્યાદિ યદુચ્યતે તદપિ પ્રતિક્ષિતમ્ । કથમિત્યાહ-અદ્વયસ્યૈકતયા નિરંશત્વાત્, અસતશ્ચ-ક્લેશસ્ય અનનુભવાત્ । ઇતિ-એવં કર્મલક્ષણ એવ ક્લેશોઽસ્તુ । સત્યસ્મિન્ન-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

એવું જુદું નિમિત્ત નથી, કે જેને લઈને ક્લિષ્ટ શબ્દનો પ્રયોગ સાર્થક બને.)

તેથી હે જ્ઞાનાદ્વૈતવાદીઓ ! તમારા મતે તો ‘ક્લિષ્ટ બોધ’ એવું સ્વરૂપ પણ સંગત થતું નથી.

આવું હોવાથી, કેટલાકો ક્લિષ્ટબોધની સંગતિ કરવા જે કહે છે, તેમનું કથન પણ નિરાકૃત થાય છે. તે આ પ્રમાણે -

❖ ક્લિષ્ટતાસાધક અન્યમંતવ્યનો નિરાસ ❖

(૨૮૮) પૂર્વપક્ષ : આકારદ્વયથી રહિત અદ્વય-બોધમાત્ર જ વાસ્તવિક છે અને તે બોધ જ તથાસ્વભાવે ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકાદિરૂપે અવભાસિત થાય છે (અર્થાત્ અનુભવાય છે) એટલે આ અદ્વયબોધ જ, ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકાદિ વિકલ્પ-આત્મક હોવાથી ‘ક્લિષ્ટ બોધ’ કહેવાય છે. (અને જ્યારે તે વિકલ્પો દૂર થઈ જાય, ત્યારે તે જ અદ્વયબોધ શુદ્ધ કહેવાય છે.)

ઉત્તરપક્ષ : તમારી આ વાત બિલકુલ યોગ્ય નથી. કારણ કે અદ્વયબોધ તો એકસ્વભાવી હોવાથી નિરંશ છે, આવા નિરંશ-એકસ્વભાવી બોધના ક્લિષ્ટ-અક્લિષ્ટ એમ જુદા જુદા ભેદ સંગત થાય નહીં.

હવે જો ક્લેશને કારણે તેને ક્લિષ્ટ કહેતા હો, તો તો જ્ઞાનથી અતિરિક્ત ક્લેશને અસત્ ન માની શકાય. એટલે તો ક્લેશને સત્ જ માનવો રહ્યો અને આ ક્લેશ કર્મરૂપ જ થાયો. હવે કોઈ અસંગતિ નહીં રહે. જુઓ -

❖ બોધમાં જે એકસ્વભાવ છે, તે બોધશબ્દનું નિમિત્ત છે. હવે તે જ ક્લિષ્ટશબ્દનું નિમિત્ત ન બને, નહીંતર તો હેતુ-અભેદ ફળ-અભેદની આપત્તિ આવે... અને તે સિવાય તેમાં બીજું પણ કોઈ નિમિત્ત નથી કે જેનાથી ક્લિષ્ટશબ્દની પ્રવૃત્તિ થાય...

૧. ‘દ્વયબોધઃ’ ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. ‘ગ્રાહ્યત્વાદિરૂપઃ’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।

સ્મિન્નપરિકલ્પિતે તદ્યોગાત્ ક્લિષ્ટતા તદ્વિયોગાચ્ચ પરમાર્થત એવ શુદ્ધિરિત્યુપપદ્યતે
ભવાપવર્ગવિશેષો નાન્યથા । એવં ચ તસ્ય કર્મણઃ સત્ત્વાદચેતનત્વાદ્ બાહ્યસિદ્ધિરેવેત્યલં
પ્રસજ્ઞેન ॥

(૨૮૧) ઇતશ્ચ બાહ્યપ્રતિક્ષેપોડ્યુક્તઃ, આસવચનવિરોધાત્, 'સચ્ચિતાલમ્બના પજ્ઞ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પરિકલ્પિતે-કર્મલક્ષણે ક્લેશે તદ્યોગાત્-કર્મલક્ષણક્લેશયોગાત્ ક્લિષ્ટતા તદ્વિયોગાચ્ચ-
અપરિકલ્પિતક્લેશવિયોગાચ્ચ પરમાર્થત એવ શુદ્ધિરિતિ-એવમુપપદ્યતે । કિમિત્યાહ-
ભવાપવર્ગવિશેષો નાન્યથા । એવં ચ સતિ તસ્ય કર્મણઃ ક્લેશરૂપસ્ય સત્ત્વાદચેતનત્વાદ્
બાહ્યસિદ્ધિરેવ બોધભેદેન ઇત્યલં પ્રસજ્ઞેન ॥

ઇતશ્ચ બાહ્યપ્રતિક્ષેપોડ્યુક્તઃ । કુત ઇત્યાહ-આસવચનવિરોધાત્ । વિરોધશ્ચ સચ્ચિતા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

આવો અપરિકલ્પિત (=વાસ્તવિક) કર્મરૂપ ક્લેશ વિદ્યમાન હોય, તો બોધની ક્લિષ્ટતા... અને
તે કર્મરૂપ ક્લેશનો વિયોગ થાય, તો બોધની પરમાર્થથી શુદ્ધિ... આમ, બોધની ક્લિષ્ટ-શુદ્ધતા પણ
સંગત થઈ જાય અને તેને લઈને ભવ-અપવર્ગની વ્યવસ્થા પણ સંગત થઈ જાય... (કર્મસંયોગે ક્લિષ્ટ
બોધ રહે ત્યાં સુધી સંસાર અને કર્મવિયોગે શુદ્ધબોધ થયે મોક્ષ - એમ સંસાર-મોક્ષની વ્યવસ્થા યથાર્થપણે
ઘટી જાય.)

પણ આવું બધું ત્યારે જ ઘટે, કે જ્યારે જ્ઞાનથી અતિરિક્ત કર્મ જેવાં તત્ત્વનું અસ્તિત્વ હોય,
અન્યથા નહીં. અને એટલે જો તે 'કર્મ' માનશો, તો તે ક્લેશરૂપ કર્મ વાસ્તવિક અને અચેતનરૂપ
હોવાથી, જ્ઞાનથી જુદા કર્મ નામના બાહ્યભાવની જ સિદ્ધિ થશે.

નિષ્કર્ષ : ક્લિષ્ટ-અક્લિષ્ટ બોધને લઈને ભવ-અપવર્ગની વ્યવસ્થા પણ, કર્મ જેવા બાહ્યભાવને
માનવાથી જ સંગત થાય છે, અન્યથા નહીં. એટલે બાહ્યાર્થનું અસ્તિત્વ માનવું જ રહ્યું.

હવે આ પ્રસંગથી સર્યું.

(હવે ગ્રંથકારશ્રી, બાહ્યાર્થને સિદ્ધ કરવા તેમના જ આપ્તપુરુષનાં બાહ્યાર્થસાધક વચનનો ઉલ્લેખ
કરે છે -)

*** બાહ્યાર્થનિરાકરણમાં આપ્તવચનનો વિરોધ ***

(૨૮૮) આ (=આગળ કહેવાતા) કારણથી પણ બાહ્યાર્થનો નિરાસ યુક્ત નથી, કારણ કે
તેમાં આપ્તવચનનો વિરોધ સ્પષ્ટપણે જણાઈ રહ્યો છે. જુઓ તમારા આપ્તપુરુષનું બાહ્યાર્થસાધક વચન :

❖ કર્મને 'વાસ્તવિક' કહીને તેનું નિબંધિ અસ્તિત્વ જણાવ્યું અને 'અચેતનરૂપ' કહીને જ્ઞાનથી જુદારૂપે તેનું
અસ્તિત્વ સૂચિત કર્યું.

૧. 'પ્રતિક્ષેપો યુક્તઃ' इति क-पाठः ।

વિજ્ઞાનકાયા: 'ઇતિ વચનપ્રામાણ્યાદ્ બાહ્યસંચયસ્યેષ્ટત્વાત્, આલમ્બનત્વેન તદ્વસ્તુત્વસિદ્ધેઃ, વિજ્ઞાનજનકત્વાત્, અવસ્તુનો જનકત્વાયોગાત્, ઉક્તવત્ તદ્ભાવાવિરોધાચ્ચ । (૨૧૦) તથાહિ- 'તત્ત્રૈરન્તર્યાવસ્થાનમેવ તેષાં તથાસ્વભાવતયા કથચ્છિદપૃથગ્ભૂતૃતથાવિધૈ-કપરિણામવત્ તત્સમૂહઃ' ઇત્યુક્તમ્ । સમૂહઃ સંચય ઇતિ ચાનર્થાન્તરમેવ । (૨૧૧) ન ચેદં

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

લમ્બનાઃ પછ રૂપાદિજ્ઞાનભેદતઃ વિજ્ઞાનકાયા ઇતિ વચનપ્રામાણ્યાદેવં બાહ્યસંચય-સ્યેષ્ટત્વાદિતિ । આલમ્બનત્વેન હેતુના તદ્વસ્તુત્વસિદ્ધેઃ । સિદ્ધિશ્ચ વિજ્ઞાનજનકત્વાત્ । અવસ્તુનો જનકત્વાયોગાત્ ઉક્તવત્-યથોક્તં તદ્ભાવાવિરોધાચ્ચ-સંચયભાવાવિરોધાચ્ચ । પ્રાગુક્તસ્મરણાર્થમાહ તથાહીત્યાદિના । તથાહિ-તત્ત્રૈરન્તર્યાવસ્થાનમેવ, પ્રક્રમાત્ પરમાણુ-નૈરન્તર્યાવસ્થાનમેવ તેષાં-પરમાણુનાં તથાસ્વભાવતયા કારણેન કથચ્છિદપૃથગ્ભૂતૃતથા-વિધૈકપરિણામવત્, તત્ત્રૈરન્તર્યાવસ્થાનં તત્સમૂહઃ-પરમાણુસમૂહઃ ઇત્યુક્તં પ્રાક્ । મા ભૂત્ સમૂહ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

“સંચિત-આલંબનવાળા (=સમૂહરૂપે રહેલા એવા પરમાણુઓને વિષય કરનારા) રૂપજ્ઞાન આંદિના ભેદે પાંચ પ્રકારના વિજ્ઞાનો છે.”

આ વચનના આધારે, તમારા આપ્તપુરુષને પણ બાહ્યસંચય ઈષ્ટ જ છે, એવું સ્પષ્ટ જણાય છે. (બાહ્યસંચય એટલે પરમાણુનાં સમૂહરૂપે રહેલો એવો બાહ્યાર્થ, તે આપ્તને ઈષ્ટ જ છે.)

અને તે બાહ્યસંચયને, જ્ઞાનના આલંબન (=વિષય) તરીકે કહ્યો હોવાથી, તેની વસ્તુરૂપતા પણ સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે તે સ્વવિષયક વિજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે... જો તે અવસ્તુરૂપ હોય, તો જનક બની શકે નહીં. (અર્થાત્ અવસ્તુરૂપ તે આલંબન, સ્વવિષયક વિજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરી શકે નહીં. એટલે તેને વાસ્તવિક જ માનવો રહ્યો.)

અને પૂર્વે કહ્યા મુજબ, તે બાહ્ય સંચય હોવામાં કોઈ વિરોધ પણ નથી. (હવે ગ્રંથકારશ્રી, પૂર્વે કહેલી વાતોને યાદ કરાવવા કહે છે -)

(૨૯૦) જુઓ - “પરમાણુથી કથંચિદ્ અપૃથગ્ભૂત એવા એકત્વપરિણામવાળું, પરમાણુઓનું તથાસ્વભાવે જે નૈરન્તર્યાવસ્થાન; એ જ સમૂહ છે” - આ બધી વાતો પૂર્વે કરી જ દીધી છે. એટલે તે બધી યુક્તિથી બાહ્યસંચય હોવામાં કોઈ વિરોધ નથી.

❖ અહીં ‘આદિ’ શબ્દથી, (૨) શબ્દજ્ઞાન, (૩) રસજ્ઞાન, (૪) સ્પર્શજ્ઞાન, અને (૫) ગંધજ્ઞાન - એમ બીજા પણ ચાર ભેદો ગ્રહણ કરવા...

❖ આ બધી વાતોનો ભાવાર્થ, પૂર્વે લખેલા વિવેચન પરથી સમજવો.

૧. ‘ભૂતભૂતતથા’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. ‘પરિણામવત્સમૂહઃ’ ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૩. ૧૧૦તમે પૃષ્ઠે । ૪. ‘સિદ્ધેઽસિદ્ધિશ્ચ’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૫. ‘સિદ્ધિશ્ચ તદ્વિજ્ઞાન’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૬. ૧૧૦તમે પૃષ્ઠે ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
 ગમ્भीરદેશનાયોગ્યતાપાદનાય વિનેયાનુગુણ્યત ઉક્તમિતિ યુક્તમ્, પ્રમાણાભાવાત્, તદ્વિવક્ષાયા અપ્રત્યક્ષત્વાત્ તથાઽનુભવાભાવાત્, તથાપિ તત્કલ્પને અતિપ્રસન્નાદિતિ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
 સન્નયયોર્ભેદપ્રતિપત્તિરિત્યાહ-સમૂહઃ સન્નય્ય ઇતિ ચાનર્થાન્તરમેવ । ન ચેદં સંજ્ઞિતાલમ્બના ઇત્યાદિ ગમ્भीરદેશનાયોગ્યતાપાદનાય, વિજ્ઞાનદેશનાયોગ્યતાપાદનાયેત્યર્થઃ, વિનેયાનુગુણ્યતઃ-શિષ્યાનુગુણ્યેન ઉક્તમિતિ યુક્તં વક્તુમ્ । કુત ઇત્યાહ-પ્રમાણાભાવાત્, તદ્વિવક્ષાયાઃ-આસ-વિવક્ષાયા અપ્રત્યક્ષત્વાત્-પરોક્ષત્વાત્ । અપ્રત્યક્ષત્વં ચ તથાઽનુભવાભાવાત્-તદ્વિવક્ષા-પ્રઘળતયાઽનુભવાભાવાત્ । તથાપિ-એવમપિ તત્કલ્પને-વિનેયાનુગુણ્યત ઉક્તમિતિ કલ્પને,

❖.....❖ અનૈકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

પ્રશ્ન : પૂર્વે તો તમે સમૂહનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવા યુક્તિ બતાવી હતી, તો તેના આધારે સંનયની સિદ્ધિ શી રીતે થાય ?

ઉત્તર : અરે ભાઈ ! સમૂહ-સંનય એ બધા એક જ અર્થના પર્યાયવાચી શબ્દો છે. એટલે સમૂહ સિદ્ધ થવાથી સંનય પણ સિદ્ધ થાય જ.

આમ, આપ્તવચનથી પણ બાહ્યાર્થની સિદ્ધિ થાય છે.

(૨૮૧) બૌદ્ધ : ‘સંચિત-આલંબનવાળા પાંચ વિજ્ઞાનો છે’ એ કથન તો, ગંભીર દેશનાની યોગ્યતા ઊભી કરવા, માત્ર શિષ્યને અનુસરીને અર્થાત્ તેની યોગ્યતાનુસારે કર્યું છે. બાકી હકીકત તેવી નથી.

આશય એ કે, જ્ઞાનાદ્વૈત જ વાસ્તવિક છે, તે સિવાય બાહ્ય-અર્થ કોઈ છે જ નહીં - એવું કહેવું તે ગંભીર દેશના છે. પણ આ દેશના પહેલેથી જ આપી દેવાય, તો શિષ્ય, તેનો અનુભવ ન હોવાથી સમજી શકે નહીં. એટલે તે ગંભીર દેશનાની યોગ્યતા ઊભી કરવા, પહેલા તો તેને બાહ્યાર્થવિષયક વિજ્ઞાનનો જ ઉપદેશ અપાય (પછી યોગ્યતા આવ્યે જ્ઞાનાદ્વૈતનો ઉપદેશ અપાય...) એટલે તે આપ્તવચન, શિષ્યના અનુસરણ પૂરતું જ હોવાથી, તેનાથી વાસ્તવમાં બાહ્યવિષયક વિજ્ઞાન સિદ્ધ થાય નહીં.

સ્યાદ્વાદી : આવું કહેવું યોગ્ય નથી, કારણ કે તે વાતમાં કોઈ પ્રમાણ નથી. જુઓ - આપ્તપુરુષની વિવક્ષા આપણને તો અપ્રત્યક્ષ જ છે. તેનું કારણ એ કે આપ્તની વિવક્ષાનું ગ્રહણ થતું હોય એવો અનુભવ આપણને કદી થતો નથી. *

હવે આપ્તને કહેવાની ઈચ્છા, તેનું જ જ્યારે પ્રત્યક્ષ થતું નથી, ત્યારે શી રીતે કહી શકાય ? કે તે આપ્તનું વચન માત્ર શિષ્યનાં અનુસરણ પૂરતું જ છે, વાસ્તવમાં નહીં.

પ્રશ્ન : વિવક્ષા અપ્રત્યક્ષ હોવા છતાં પણ, શિષ્યના અનુસારે જ તેમણે તેવું કહ્યું છે, એવું માની લઈએ તો ?

(૨૧૨) ન ચ “ચિત્તમાત્રં ભો જિનપુત્ર યદેતત્ ત્રૈધાતુકમ્” ઇત્યાદિ બાધકં વચનમેવ પ્રમાણમત્ર, તદનામતાપત્તેઃ વિરુદ્ધાર્થાભિધાનાત્ તુલ્યયોગક્ષેમત્વાત્, અસ્યૈવ ચાન્યાર્થ-ત્વાદિતિ । (૨૧૩) તથાહિ-ઇદમેવ યુક્તં યદાસ્થાનિવૃત્ત્યર્થમસ્ય સંયોગવિયોગાભ્યાં

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કિમિત્યાહ-અતિપ્રસન્નાદિતિ । ન ચ “ચિત્તમાત્રં ભો જિનપુત્ર યદેતત્ ત્રૈધાતુકં”-કામ-રૂપાઽરૂપધાતુરૂપમિત્યાદિ બાધકં વચનમેવ પ્રમાણમત્ર વિનેયાનુગુણ્યતઃ ઉક્તમિતિ કલ્પનાયામ્ । કુત ઇત્યાહ-તદનામતાપત્તેઃ આસ્યાનામતાપત્તેઃ । આપત્તિશ્ચ વિરુદ્ધાર્થાભિધાનાત્ । તથા તુલ્યયોગક્ષેમત્વાત્ । એતદેવાહ-અસ્યૈવ-ચિત્તમાત્રમિત્યાદેવચનસ્ય અન્યાર્થત્વાદિતિ । ઇદમેવ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ઉત્તર : તો તો અતિપ્રસંગ એ આવશે કે, બધા પોતપોતાનો મનોઘટિત અર્થ કરવા લાગશે ! (કારણ કે આપ્તવિવક્ષા જાણ્યા વિના પણ, જેમ તમે તમારો અર્થ કરો છો તેમ બીજા પણ પોતાના અર્થો કરશે.)

એટલે તે બાહ્યાર્થસાધક આપ્તવચન; શિષ્યનાં અનુસરણ પૂરતું જ છે - એવું કહેવામાં કોઈ પ્રમાણ નથી.

(૨૯૨) બૌદ્ધ : અમારી પાસે પ્રમાણ છે. જુઓ અમારા આપ્ત પુરુષનું જ વચન;

“હે જિનપુત્ર ! જે આ (૧) કામ, (૨) રૂપ, અને (૩) અરૂપ - એમ ત્રણ ધાતુઓ છે, તે માત્ર ચિત્તરૂપ છે. (જ્ઞાનરૂપ છે, બાહ્યાર્થરૂપ નહીં.)”

આ વચન જ બાહ્યાર્થની સિદ્ધિ માટે બાધક છે અને એટલે જ અમે પૂર્વોક્ત આપ્તવચન શિષ્યને અનુસરવા પૂરતું કહીએ છીએ. (આશય : આ વચનથી આપ્તપુરુષે કામાદિ બધાને જ્ઞાનરૂપ કહીને બાહ્યાર્થનો નિષેધ કર્યો છે. એટલે આ વચનના આધારે માનવું જ રહ્યું કે, પૂર્વોક્ત વચન પણ બાહ્યાર્થસાધક નહીં; પણ માત્ર શિષ્યને અનુસરવા પૂરતું જ છે.)

સ્વાદ્વાદી : અરે ! આવું કહેવાથી તો, તમારા આપ્તપુરુષને ‘અનાપ્ત’ માનવાની આપત્તિ આવશે. તેનું કારણ એ કે, તે આપ્ત પૂર્વાપર વિરુદ્ધ અર્થનું કથન કરે છે. (‘સન્નિતા.’ એના દ્વારા બાહ્યાર્થને જણાવ્યો અને ‘ચિત્તમાત્ર.’ એના દ્વારા બાહ્યાર્થનો નિષેધ કર્યો - આ કથન તો પૂર્વાપર વિરુદ્ધ જ થયું કહેવાય.)

બીજી વાત, યોગક્ષેમ તો બંને વચન વિશે તુલ્ય જ છે. અર્થાત્, જેમ તમે ‘સન્નિતા.’ પંક્તિનો (અર્થ, બાહ્યાર્થપરક નહીં, પણ શિષ્ય-અનુસરણપરક) બીજો અર્થ કરી દો છો, તેમ ‘ચિત્તમાત્ર.’ એ પંક્તિનો પણ (અર્થ જ્ઞાનમાત્રપરક નહીં, પણ શિષ્ય-અનુસરણપરક) બીજો અર્થ કરી જ શકાય છે.

૧. ‘તદનામતાપ્તેઃ’ ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. ‘અસ્યૈવાનાર્થઃ’ ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૩. ‘બોધકં’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।

હર્ષાદિકરણેન સંકલ્પમાત્રરમણીયતાકથનમ્, (૨૧૪) અન્યથા બાહ્યાભાવેન દાન-પારમિતાદીનાં તન્નિબન્ધનગુણાનામભાવઃ, તદભાવાચ્ચ તસ્યૈવ ભગવતોઽભાવપ્રસન્નઃ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ભાવયતિ તથાહીત્યાદિના । તથાહીતિ પૂર્વવત્ । इदमेव युक्तं यदास्थानिवृत्त्यर्थमस्य-अर्थस्य संयोगवियोगाभ्यां हर्षादिकरणेन, 'आदि'शब्दाद् विषादादिग्रहः, सङ्कल्पमात्ररमणीय-ताकथनम् । अन्यथा-एवमनभ्युपगमे बाह्याभावेन हेतुना¹⁶⁵ दानपारमितादीनाम् । 'आदि'-शब्दाच्छीलपारमितादिग्रहः । तन्निबन्धनगुणानाम्-आसन्निबन्धनगुणानामभावः, तदभावाच्च-तन्निबन्धनगुणाभावाच्च तस्यैव भगवतः-आसस्य अभावप्रसङ्गः । न च विज्ञानमात्र-

❖.....❖ अनेકાંતરશ્મિ ❖.....❖

('ચિત્તમાત્ર.' એ પંક્તિનો બીજો અર્થ શી રીતે કરાય ? એ જ ગ્રંથકારશ્રી બતાવે છે -)

(૨૯૩) શિષ્યને ઈષ્ટ વસ્તુનો સંયોગ થયે હર્ષ થાય છે અને તેનો વિયોગ થયે શોક થાય છે. પણ આ હર્ષ-શોકાદિ તો સંસારનું કારણ છે. એટલે જ આપ્તે 'ચિત્તમાત્ર' એ પંક્તિ કહીને બધાને જ્ઞાનરૂપ કહ્યું. તેનો ભાવાર્થ એ કે, દરેક વસ્તુઓ આપણને માત્ર સંકલ્પ-વિકલ્પોથી જ રમણીય લાગે છે. (બાકી હકીકતમાં તે વસ્તુ તેવી ન પણ હોય.)

અને આવું કહેવાથી શિષ્યને સમજાય છે કે - 'દરેક વસ્તુઓ સંકલ્પમાત્રમાં જ રમણીય છે, વાસ્તવમાં નહીં' અને આવું સમજવાથી, તેને વસ્તુ વિશેની આસ્થા દૂર થાય છે (અને હર્ષ-શોકાદિ ઘટતા જાય છે.)

એટલે ફલિતાર્થ એ કે, 'ચિત્તમાત્ર.' એ કથન બધાને જ્ઞાનરૂપ જણાવનારું નથી, પણ શિષ્યને જે ત્રણ ધાતુ વિશે આસ્થા થાય છે, તેને દૂર કરવા પૂરતું છે.

(૨૯૪) (એવમનભ્યુપગમે=) જો આવું ન માનો અને તે વચનને બાહ્યાર્થનિષેધક માનો, તો તો - કોઈ બાહ્ય અર્થ ન રહેવાથી - આપ્તતાના કારણભૂત દાનપારમિતા (=દાનનાં પ્રકર્ષની પ્રાપ્તિ) શીલપારમિતા આદિ ગુણોનો અભાવ થઈ જશે ! અને એ ગુણોના અભાવથી તો તે આપ્ત ભગવાનનો જ અભાવ થઈ જશે !

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

165. દાનપારમિતાદીનામિતિ । દાનસ્ય પ્રકર્ષપ્રાપ્તિર્દાનપારમિતા । એવમન્યાહપિ ॥

❖ 'તાસ્તુ (પારમિતાઃ) ઇત્યમ્ - દાન-શીલ-નૈષ્કર્મ્ય-પ્રજ્ઞા-વીર્ય-ક્ષાન્તિ-સત્ય-અધિજ્ઞાન-મૈત્રી-ઉપેક્ષાઃ ।' બુદ્ધવંસ । અભિધર્મકોશે ષટ્ પારમિતાઃ । અભિધર્મકોશ-૪ ।

૧. 'બાહ્યતાભાવેન' ઇતિ ક-પાઠઃ ।

(૨૧૫) ન ચ વિજ્ઞાનમાત્રસમ્પાદનીયા એવ તે, લોકે તથાડર્શનાત્, દાનાદિજ્ઞાનભાવેડપિ પરપ્રીત્યાદ્યભાવાત્, (૨૧૬) અતઃ શૂન્યતાવચનવત્ર્યાયબાધિતત્વાત્ પ્રમાણાભાવા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સમ્પાદનીયા એવૈતે-દાનપારમિતાદયઃ । કુત્તરિત્યાહ-લોકે તથાડર્શનાત્ । અદર્શનં ચ દાનાદિજ્ઞાનભાવેડપિ પરપ્રીત્યાદ્યભાવાત્ પરોડત્ર સમ્પ્રદાનમ્ । ‘આદિ’શબ્દાદ્ ભુક્ત્યાદિ-ગ્રહઃ । ઉપસંહરત્રાહ-અતઃ શૂન્યતાવચનવદિતિ નિદર્શનમ્ । શૂન્યાઃ સર્વસંસ્કારા ઇત્યાદિ ન્યાય-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ભાવાર્થઃ : તે આપ્ત ત્યારે કહેવાય કે, જ્યારે તેમાં દાન-શીલાદિ ગુણોનો તીવ્રતમ વિકાસ હોય. હવે દાન તો લેનાર વ્યક્તિ - ધન આદિ બાહ્ય અર્થ હોય, તો જ સંગત થાય. અન્યથા (=બાહ્યાર્થ વિના) કોને દાન ? શેનું દાન ? એ બધા પ્રશ્નોથી દાનાદિ ગુણો અસંગત થઈ જાય અને ગુણો ન ઘટવાથી, તન્મૂલક તેમની આપ્તતા પણ નીકળી જાય. ફલતઃ (આપ્તતા નીકળવાથી) કોઈ આપ્ત જ ન રહે... એટલે બાહ્ય-અર્થનું અસ્તિત્વ માનવું જ રહ્યું... (તો જ તેમની દાનપારમિતાદિ ઘટી શકશે.

(૨૮૫) બૌદ્ધઃ : દાનાદિનાં જ્ઞાનમાત્રથી જ, તે દાનપારમિતાદિ ગુણોનું સંપાદન માની લઈએ તો ? (અર્થાત્ દાનનું પ્રકર્ષજ્ઞાન થવાથી જ, તેમનું દાન પ્રકર્ષપ્રાપ્ત થયું છે... એમ શીલાદિ ગુણો પ્રકર્ષપ્રાપ્ત થયા છે, એવું માની લઈએ તો ?)

સ્યાદ્વાદીઃ : પણ તેવું ન મનાય, કારણ કે લોકમાં તેવું કદી દેખાતું નથી અને તેનું (=ન દેખાવાનું) કારણ પણ એ જ કે દાતાને દાનાદિનું જ્ઞાન હોવા માત્રથી લેનારને પ્રીતિ આદિ કદી થતાં નથી.

(આશય એ કે, આપનારને આપવાનું જ્ઞાન હોય તેટલા માત્રથી લેનાર ખુશ ન થઈ જાય. લેનાર તો ધનાદિ મળવાથી જ ખુશ થાય અને ખુશ થવાથી જ તે આપનારના દાનાદિ ગુણો પ્રશંસાય અને તેને આપ્ત તરીકે સ્વીકારાય...)

એટલે દાનપારમિતાદિ ગુણો, માત્ર દાનનાં જ્ઞાનથી ન માની લેવાય. પણ ધનાદિ આપવાથી મનાય. એટલે તે ગ્રંથોનું અસ્તિત્વ સાબિત કરવા પણ ધનાદિ બાહ્યાર્થનું અસ્તિત્વ માનવું જ રહ્યું.

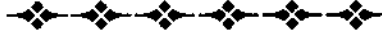
(૨૮૬) ઉપસંહારઃ : ‘સર્વ શૂન્યમ્’ - એ વાતને સિદ્ધ કરનારી યુક્તિઓ જાતિયુક્તિરૂપ

❖ આદિ શબ્દથી ભુક્તિ-આદિનું ગ્રહણ કરવું. એટલે ભાવ એ કે, વસ્તુને આપવાનું જ્ઞાન હોવા માત્રથી, લેનારને તે વસ્તુની પ્રાપ્તિ-પ્રીતિ-ભોગવટો થઈ જતો નથી.

૧. ‘ભાવોડપિ’ ઇતિ ઙ્ગપાઠઃ ।

જ્ઞાતિયુક્તિયોગાત્ ત્રૈધાતુકાસ્થાનિવૃત્ત્યર્થમેવૈતદિતિ યુક્તમ્ । (૨૧૭) એવં ચાસ-
વચનતોઽપિ સિદ્ધે બાહ્યોઽર્થે વ્યવસ્થિતં સદસદાદિત્વં ઘટસ્ય ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

બાધિતત્વાત્ હેતોઃ પ્રમાણાભાવાત્ શૂન્યતાયાં ¹⁶⁶જાતિયુક્તિયોગાત્ ¹⁶⁷એતદ્યુક્તીનાં ત્રૈધાતુ-
કાસ્થાનિવૃત્ત્યર્થમેવ તત્-વચનં યદુત “ચિત્તમાત્રમ્” इत्यादि इति युक्तं वक्तुम् । एवं

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(નિગ્રહસ્થાનગ્રસિત) હોવાથી અને સર્વ શૂન્યમ્ માનવામાં કોઈ પ્રમાણ ન હોવાથી, જેમ ‘શૂન્યાઃ સર્વસંસ્કારાઃ’ - ‘બધા સંસ્કરો શૂન્ય છે, અર્થાત્ છે જ નહીં’ - એ વચન ન્યાયબાધિત હોવાથી અનાદરણીય છે. તેમ જ્ઞાનાદૈતને જણાવનારું ‘ચિત્તમાત્રં’ વચન પણ ન્યાયબાધિત હોવાથી અનાદરણીય જ ફલિત થાય છે.

એટલે તે વચનને જ્ઞાનમાત્રતાસાધક તરીકે નહીં, પણ ત્રણ ધાતુ વિશેની આસ્થા દૂર કરવા પૂરતું જ માનવું જોઈએ.

(૨૯૭) એટલે આ વચન, પૂર્વોક્ત (સન્નિતા...) વચનથી થનારી બાહ્યાર્થસિદ્ધિમાં, બાધક

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

166. જાતિયુક્તિયોગાદિતિ । જાતિયુક્તિભિર્યોગાત્-સમ્બન્ધાત્ ॥

167. એતદ્યુક્તીનામિતિ । એતદ્યુક્તીનાં-શૂન્યતાવાદયુક્તીનામ્ ॥

168. ત્રૈધાતુકાસ્થાનિવૃત્ત્યર્થમેવૈતિ । રૂપા-ઠરૂપા-કામાસ્ત્રયો ધાતવઃ । એતત્ સ્વરૂપં ચ બૌદ્ધરાદ્ધાન્તસિદ્ધિમિતિ ॥

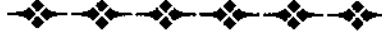
इति श्रीमुनिचन्द्रसूरिविरचिते अनेकान्तजयपताकोद्घोतदीपिकावृत्तिटिप्पणके योगाचारमतवादः ॥

❖ જ્ઞાનાદૈતવાદી, ‘સર્વ શૂન્યમ્’ એવા વચનને કઈ રીતે સમજાવશે ? તે પ્રમાણબાધિત જ છે, તેમ છતાં શ્રોતાની કુવાસનાની નિવૃત્તિ માટે જ તેનો વપરાશ થાય છે, તે રીતે ‘ચિત્તં’ વચન પણ તેવું જ છે.

૧. પૂર્વમુદ્રિતે ‘પ્રમાણભાવાત્’ इत्यशुद्धपाठः, अत्र H-G-D-प्रतानुसारेण शुद्धिः कृता । २. ‘रूप्या-ऽरूप्य-काम्यास्त्रयो’ इति च-पाठः ।

ચામવચનતોઽપિ સિદ્ધે બાહ્યોઽર્થે કિમિત્યાહ-વ્યવસ્થિતં સદસદાદિત્વં ઘટસ્ય ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

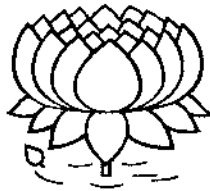
બની શકે નહીં. ફલતઃ આપ્તવચનથી પણ બાહ્ય-અર્થની સચોટ સિદ્ધિ થશે જ અને તો ઘટાદિ બાહ્ય-અર્થનું સદ્-અસદાદિપણું નિર્બાધિ વ્યવસ્થાપિત થશે...

નિષ્કર્ષ : આમ, અનેક તર્કોથી ઘટાદિ બાહ્ય-અર્થનું અસ્તિત્વ નિર્બાધિ જણાઈ આવે છે અને તો તે ઘટાદિનું (૧) સદ્-અસદ્, (૨) નિત્યાનિત્ય, (૩) સામાન્ય-વિશેષ, (૪) અભિલાષ્ય-અનભિલાષ્ય વગેરે સ્વરૂપ પણ નિર્બાધિ સિદ્ધ થઈ શકે.

તેથી પૂર્વપક્ષમાં તમે જે કહ્યું હતું કે, - “ઘટાદિ બાહ્ય-અર્થ જ નથી, તો તમે સદસદાદિ સ્વરૂપ કોનું બતાવો છે?” - તે બધું કથન નિરાકૃત થાય છે.

॥ આ પ્રમાણે બાહ્ય-અર્થનું સચોટ અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરતા પાંચમા અધિકારનું
ગુજરાતી વિવેચન સાનંદ સંપન્ન થયું ॥

॥ ઇતિ શમ્ ॥

परिशिष्ट - १

अनेकान्तजयपताकाऽन्तर्गतानां
प्रमाणवार्तिकश्लोकानां स्वोपज्ञव्याख्यायाः
मनोरथनन्दिकृतवृत्त्याश्च समुपन्यासः

पृ. ८९८, पं. ३०

स्यादाधारो जलादीनां गमनप्रतिबन्धतः ।

अगतीनां किमाधारैर्गुणसामान्यकर्मणाम् ॥१/७०॥

एवं सामान्येनाश्रयाश्रयिभावदूषणमभिधाय द्रव्यदूषणादौ विशेषे दूषणं वक्तुमाह-स्यादा-
धारो जलादीनां प्रसर्पणधर्माणां गमनप्रतिबन्धतः कुण्डादिः । अगतीनां निष्क्रियत्वात्
किमाधारैः गुणिव्यक्त्यादिभिर्गुणसामान्यकर्मणां पदार्थानाम् ? ॥१७०॥

पृ. ९४१, पं. १

रूपादयो घटस्येति तत्सामान्योपसर्जनाः ।

तच्छक्तिभेदाः ख्याप्यन्ते वाच्योऽन्योऽपि दिशानया ॥१/१०४॥

(म०) समुदायाभिधायी चाप्रतिक्षिप्तधर्मान्तर एव भवतीति सौवर्णो घटः इत्यादि सामानाधिकरण्यम् । स च द्विविधः-अनेकवृत्तिः, अन्यथा च । तथा घटादिशब्दो विन्ध्याद्रि-शब्दश्च । यदि रूपादयः केवलाः, नास्त्यवयवी, तदा कथं घटस्य रूपादय इति सम्बन्धः ? इत्याह-रूपादयो घटस्य इति सम्बन्धवाचिन्या श्रुत्या तत्सामान्योपसर्जना घटत्वसामान्य-विशेषितास्तेषां रूपादीनां शक्तिभेदा रञ्जनादयः ख्याप्यन्ते, घटव्यपदेशविषयसमुदायान्त-र्गतं रञ्जनक्षमरूपं निष्कृष्योच्यत इत्यर्थः । अन्योऽपि चन्दनस्य गन्धः इत्यादिव्यपदेशोऽनया दिशा वाच्यः । विस्तरस्तृतीयपरिच्छेद एवास्य । तदेवमवयव्यादीनां प्रतिषेधात् पानकादिरिव परमाणुपुञ्जरूप एव देहः प्रत्यक्षेणैक्ष्यत इति स्थितम् ॥१/१०४॥

पृ. ९६९, पं. १

दर्शनोपाधिरहितस्याग्रहात् तद्ग्रहे ग्रहात् ।

दर्शनं नीलनिर्भासं नार्थो बाह्योऽस्ति केवलम् ॥२/३३५॥

तत्र दर्शनेन ज्ञानेनोपाधिना विशेषणेन रहितस्य नीलादेरग्रहात् तस्य ग्रहे च नीलस्य ग्रहात् सहैव नीलधियोर्वेदनात् दर्शनं नीलादिनिर्भासं नीलाकारं व्यवस्थितम् । यत् तावत् नीलादिकं बाह्यमित्युच्यते तद् ज्ञानेन सहोपलम्भनियमात् तदभिन्नस्वभावम्, द्विचन्द्रादिवत् ।

कस्तर्हि नास्ति इत्याह-बाह्यो नीलादिरर्थः केवलं नास्ति, तत्साधकत्वेनाभिमतस्याध्य-क्षस्यासामर्थ्यात् ॥२/३३५॥

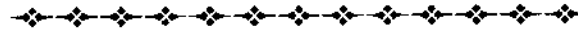

पृ. १०७१, पं. २

नीलादिरूपस्तस्यासौ स्वभावोऽनुभवश्च सः ।

नीलाद्यनुभवात् ख्यातः स्वरूपानुभवोऽपि सन् ॥२/३२८॥

(म०) कथं तर्हि नीलाद्यनुभवप्रसिद्धिः इत्याह-तस्य ज्ञानस्य नीलादिरूपोऽसौ स्वभावोऽनुभवः प्रकाशात्मकश्च सः । तेन स्वरूपानुभवोऽपि सन्नीलाद्यनुभवात् तथा सम्प्रसिद्धिः ॥२/३२८॥

पृ. १०८४, पं. १

बीजादङ्कुरजन्माग्नेर्धूमात् सिद्धिरितीदृशी ।

बाह्यार्थाश्रयिणी यापि कारकज्ञापकस्थितिः ॥२/३९३॥

(म०) ननु बाह्यार्थाभावे बीजादङ्कुरस्य जन्मेतीदृशी एवंजातीया यापि प्रतीतिसिद्धा कारकस्थितिः । धूमात् कार्यात् कारणस्याग्नेः सिद्धिरितीदृशी यापि ज्ञापकहेतुस्थितिः तदुच्छेदः स्यात्, हेतुफलभावाश्रयस्य बाह्यस्यैवाभावात् ॥२/३९३॥

सापि तद्रूपनिर्भासा तथा नियतसङ्गमाः ।

बुद्धीराश्रित्य कल्प्येत यदि किं वा विरुध्यते ? ॥२/३९४॥

(म०) अत्राह-सा कारकज्ञापकस्थितिरपि तद्रूपनिर्भासा बीजाङ्कुरधूमाग्निप्रतिभास-वासनाप्रतिनियमात् । तथा क्रमविशेषेण नियतः सङ्गम उत्पादो यासां ताः बुद्धीराश्रित्य यदि कल्प्येत तदा किं वा विरुध्यते ? न किञ्चित् । यथा हि बीजप्रतिभासं ज्ञानं स्वहेतोः प्रबुद्धा-

इकुरज्ञानवासनापाटवमङ्कुरज्ञानं जनयति, एवं धूमज्ञानमग्निज्ञानमुत्पादयति । तावतैव च ज्ञापकव्यवस्थाया अविरोधः ॥२/३९४॥

पृ. ११२३, पं. १

अग्निजन्यो धूमः स्यात् तत्कार्यात् कारणे गतिः ।

न स्यात् कारणतायां वा कुत एकान्ततो गतिः ॥२/३९५॥

(म०) नन्वस्ति विरोधः । तथा हि-धूमज्ञानादग्निज्ञानोत्पादेऽग्निजन्यो धूमः स्यात् । अग्निप्रतिभासस्य प्राग्विद्यमानत्वात् विपर्ययः स्यात् । तत् तस्मात् कार्यात् कारणे गतिर्न स्यात् । अग्निज्ञानं प्रति धूमज्ञानस्य कारणतायां वा कारणात् कार्य एकान्ततोऽसन्दिग्धा कुतो गतिरिति ? ॥२/३९५॥

पृ. ११२४, पं. १

तत्रापि धूमाभासा धीः प्रबोधपटुवासनाम् ।

गमयेदग्निनिर्भासां धियमेव न पावकम् ॥२/३९६॥

(म०) अत्राह- तत्र धूमादन्यनुमानेऽपि धूमाभासा धीरग्निवासनाप्रतिबद्धा एकसामग्र्य-धीनतयाऽग्निनिर्भासां धियमेव धूमज्ञानादेव प्रबोधेन पटुजननोन्मुखा वासना शक्तिर्यस्यास्तां गमयेत्, न पावकं बाह्यरूपम्, सर्वदाऽदर्शनात् ॥२/३९६॥

तद्योग्यवासनागर्भ एव धूमावभासिनीम् ।

व्यनक्ति चित्तसन्तानो धियं धूमोऽग्नितस्ततः ॥२/३९७॥

(म०) अग्निवासनाधूमज्ञानयोर्हेतुफलतामाख्यातुमाह-तस्याग्निप्रतिभासस्य योग्या जननसमर्था वासनागर्भे स्वभावभूता यस्य चित्तसन्तानस्य स चित्तसन्तानो धूमावभासिनीं धियं व्यनक्ति उत्पादयति । ततोऽग्नित एव धूमो भवतीति न कार्यकारणताविपर्ययः । न च कारणात् कार्यानुमानम्, अग्निवासनाप्रभवत्वात् धूमाग्निज्ञानयोः । धूमज्ञानात् प्रबुद्धाग्निवासना-द्वारेणाग्निज्ञानानुमितिरेकसामग्र्यधीना ॥२/३९७॥

पृ. ११३१, पं. ३

कस्यचित् किञ्चिदेवान्तर्वासनायाः प्रबोधकम् ।

ततो धियां विनियमो न बाह्यार्थव्यपेक्षया ॥२/३३६॥

(म०) एवं तर्हि ज्ञानस्य गजाद्याकारस्यालोकादिनिमित्तान्तरसद्भावेऽपि देशकालादि-
प्रतिनियमदर्शनाद् अर्थो व्यवस्यति इत्याह-कस्यचिज्ज्ञानस्य गजाद्याकारस्य किञ्चिदेव ज्ञान-
मन्तर्वासनायाः समनन्तरप्रत्ययान्तरवर्तिन्या नियतज्ञानजननयोग्यतालक्षणायाः, प्रबोधकं कार्यो-
त्पादनाभिमुख्यकारकम् । ततः प्रबोधकवशात् धियां नियताकारतया विनियमः, न बाह्यार्थ-
व्यपेक्षया सः । को हि विशेषो बाह्यो वा नियामकः प्रतिभासस्य, प्रबुद्धवासनाविशेषः सम-
नन्तरप्रत्ययो वा ? तत्र वासनायाः सामर्थ्यं स्वप्नादावुपलब्धम्, न तु बाह्यस्य (तस्य) नित्य-
परोक्षत्वात् । न तथापि परोक्षस्य बाह्यस्य साधकस्याभावेऽपि नाभावस्थितिरिति चेत्,
प्रतिभासमानं ज्ञानं बाह्यं तु न प्रतिभासत एवेति तावतैवाभिमतसिद्धेः साधकप्रमाणरहित-
पिशाचायमानबहिरर्थनिषेधे नास्माकमादरः । यदि तु तन्निषेधनिर्बन्धो गरीयान्, सांशत्वानंशत्व-
कल्पनया परमाणुप्रतिषेधे आचार्यीयः पर्येषितव्यः ॥२/३३६॥

स्वतः प्रवृत्तिसाम्राज्यं किं चाखंडमुखेच्छया ।
निराबाधं च वैराग्यमसंगे तदुपक्षयात् ॥२४॥

- द्वात्रिंशद्द्वात्रिंशिका मूलम् ।

પરિશિષ્ટ - ૨

અનેકાંતજયપતાકાગ્રંથમાં પાંચમા અધિકારમાં આવતા
'બાહ્યાર્થસિદ્ધિ' વિષયની સાથે તુલના ધરાવનારી
સટીક

(આંશિક - ઉદ્ધરણરૂપ*)

- ❖ મૂળગ્રંથકર્તા : પ.પૂ. સૂરિપુરંદર આ. ભ. શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરિ મ.સા.
ટીકાકારશ્રી : પ.પૂ. આ. ભ. શ્રીમદ્ મલયગિરિસૂરિ મ.સા.

(તુલનાત્મક અભ્યાસ થાય, એ માટે ધર્મસંગ્રહણી ગ્રંથનું આ અમુક
ઉદ્ધરણ પરિશિષ્ટ રૂપે પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યું છે.)

यत्पुनरुक्तं - यदपि जन्तुशरीरे उभयजं तत्राप्यविगानमेवेति, तत्र ज्ञानवाद्याह -

बज्झत्थाभावातो भत्ती एसा इमो तु देहोत्ति ।

विन्नाणमेत्तमेव उ परमत्थो कह णु अविगाणं ? ॥६३६॥

(बाह्यार्थाभावाद् भक्तिरेषाऽयं तु देह इति ।

विज्ञानमात्रमेव तु परमार्थः कथं नु अविगानम् ॥६३६॥)

ननु विज्ञानमात्रमेव परमार्थः न तु बाह्योऽर्थः, तस्य वक्ष्यमाणयुक्त्या अनुपपद्यमानत्वात्, ततो बाह्यार्थाभावात् यदेतदुच्यते - 'अयं देह इति, भक्तिरेषा-स्वदर्शनानुराग एषः । ततः कथं नु अविगानम् ? येनोच्यते 'जं पुण जंतुसरीरे उभयजमित्थंपिमं चेव'ति ॥६३६॥

कथं पुनर्बाह्यार्थाभावः सिद्धो येन विज्ञानमात्रमेव परमार्थः स्यादिति चेत् ? अत आह -

बज्झत्थो परमाणू समुदायो अवयवी व होज्जाहि ? ।

गाहगपमाणविरहा सव्वोऽवि ण संगतो एस ॥६३७॥

(बाह्यार्थः परमाणवः समुदायोऽवयवी वा भवेत् ।

ग्राहकप्रमाणविरहात् सर्वोऽपि न संगत एषः ॥६३७॥)

बाह्योऽर्थो हि परमाणवो वा समुदायो वा - परमाणुसमुदायः अवयवी वा भवेत् ? न च एष सर्वोऽपि संगतः, कुत इत्याह-तद्ग्राहकप्रमाणाभावात् । न च प्रमाणमन्तरेण प्रमेयव्यवस्था युक्ता, मा प्रापदतिप्रसङ्ग इति ॥६३७॥

तत्र यथा परमाणुषु ग्राहकप्रमाणाभावस्तथोपपादयन्नाह -

परमाणवो ण इंदियगम्मा तग्गाहकं कुतो माणं ? ।

अविगाणाभावातो ण जोगिनाणंपि जुत्तिखमं ॥६३८॥

(परमाणवो नेन्द्रियगम्यास्तद्ग्राहकं कुतो मानम् ।

अविगानाभावान्न योगिज्ञानमपि युक्तिक्रमम् ॥६३८॥)

परमाणवो नेन्द्रियगम्या-न चक्षुरादीन्द्रियगोचराः ततस्तद्ग्राहकं प्रत्यक्षं प्रमाणं कुतो भवेत् ? न कुतश्चिदिति भावः, अतीन्द्रियत्वात् । स्यादेतत्, मा भूदस्मदादिप्रत्यक्षं तद्ग्राहकं प्रमाणं, योगिप्रत्यक्षं तु तद्ग्राहकं भविष्यतीति आह - 'अविगाणेत्यादि' । न योगिज्ञानमपि-न योगि-प्रत्यक्षमपि परमाणुसिद्धौ युक्तिक्रमम्, कुत इत्याह-अविगानाभावात् विगानादित्यर्थः ॥६३८॥

विगानमेव दर्शयति-

केई पेच्छइ जोगी परमाणु सुन्नतं तहा अन्ने ।

एगप्पवायगहणे को णु पदोसो तु इतरम्मि ? ॥६३९॥

(केचित् प्रेक्षते योगी परमाणून् शून्यतां तथाऽन्ये ।

एकप्रवादग्रहणे को नु प्रद्वेषस्तु इतरस्मिन् ॥६३९॥)

केचिद् ब्रुवते - योगी परमाणून् प्रेक्षते, तथा अन्ये ब्रूवते-शून्यतां प्रेक्षत इति । एक-प्रवादग्रहणे च 'परमाणून् योगी प्रेक्षत' इत्येवंलक्षणे प्रवादाभ्युपगमे च को नु इतरस्मिन् - 'शून्यतां योगी प्रेक्षत' इत्येवंलक्षणे प्रवादे द्वेषः ? येनासावपकर्ण्यते, नैवासौ युक्तः, तन्निबन्धन-प्रमाणाभावादिति भावः ॥६३९॥

अर्थवादिनो मतमाशङ्कमान आह -

ते चेव कज्जगम्मा दीसति य घडाइयं इहं कज्जं ।

ण य दुयणुमादिजोगं विहाय सत्ता इमस्स भवे ॥६४०॥

(त एव कार्यगम्या दृश्यते च घटादिकं इह कार्यम् ।

न च द्व्यणुकादियोगं विहाय सत्ता अस्य भवेत् ॥६४०॥)

त एव-परमाणवो बाह्योऽर्थः कथंभूतास्ते इत्याह-कार्यगम्याः-कार्यान्यथानुपपत्ति-लक्षणप्रमाणगम्याः, न च तत्कार्यमसिद्धम्, यत आह-दृश्यते च घटादिकमिह परमाणूनां कार्यं, चो हेतौ, यस्मान्न खलु अस्य-प्रत्यक्षत उपलभ्यमानस्य घटादिकार्यस्य द्व्यणुकादियोगं विहाय-द्व्यणुकत्र्यणुकादिव्यतिरेकेण सत्ता भवति, ततो घटादिकमवश्यं परमाणूनां कार्यमित्यवगन्तव्यम् । तथा च सति परमाणवः कार्यगम्याः सिद्धा एव ॥६४०॥

अत्र ज्ञानवादी दूषणमाह-

कह दीसतित्ति वच्चं ? जायइ संवेदणं तदाकारं ।

दोण्हवि एगत्तं इय तस्साणागारभावो वा ॥६४१॥

(कथं दृश्यत इति वाच्यम् ? जायते संवेदन तदाकारम् ।

द्वयोरपि एकत्वमिति तस्यानाकारभावो वा ॥६४१॥)

कथं घटादिकं दृश्यत इति वाच्यं ? किमत्र वाच्यं ? यतो जायते संवेदनं तदाकारं - घटादिरूपार्थाकारं ततस्तत् दृश्यत इत्युच्यते इति चेत् ? आह - 'दोण्हवि एगत्तं इय'ति । इति - एवं सति संवेदनस्यार्थाकारत्वे सतीतियावत् द्वयोरपिज्ञानार्थयोरेकत्वं प्राप्नोति, तथाहि-संवेदन-मार्थाकारमभ्युपगम्यते ततोऽर्थस्याकारो यस्मिन् वेदने तदार्थाकारमिति संवेदनस्यार्था-काराभिन्नत्वात् द्वयोरप्येकत्वं प्राप्नोत्येवं । 'तस्साणागार भावो व'ति । यद्वा तस्यार्थस्यानाकार-भावः प्राप्नोति, तदाकारस्य संवेदने संक्रान्तत्वात् ॥६४१॥

एतदेव दूषणद्वयं सप्रपञ्चं भावयन्नाह-

सो खलु तस्सागारो भिन्नोऽभिन्नो व होज्ज ? जति भिन्नो ।

तस्सत्ति को णु जोगो ? इतरम्मि तु उभयदोसोत्ति ॥६४२॥

(स खलु तस्याऽऽकारो भिन्नोऽभिन्नो वा भवेद् ? यदि भिन्नः ।

तस्येति को नु योगः ? इतरस्मिंस्तूभयदोष इति ॥६४२॥)

स खलु तस्य - अर्थस्याकारस्ततोऽर्थाद्भिन्नो वा भवेद् अभिन्नो वा ? यदि भिन्नस्तत-
स्तस्यार्थस्यायमाकार इति को नु योगः संबन्धः ? नैव कश्चित्, भेदे सति तादात्म्यायोगात्,
तदुत्पत्तेश्चानभ्युपगमात्, । इतरस्मिंस्तु-अभेदपक्षे उभयदोषः पूर्वोक्तः प्राप्नोति ॥६४२॥

तमेव विततीकर्तुमाह -

तदभिन्नागारत्ते दोण्हवि एगत्तमो कहं ण भवे ? ।

नाणे व तदागारे तस्साणागारभावोत्ति ॥६४३॥

(तदभिन्नाकारत्वे द्वयोरपि एकत्वं कथं न भवेत् ।

ज्ञाने वा तदाकारे तस्यानाकारभाव इति ॥६४३॥)

तदभिन्नाकारत्वे-अर्थाभिन्नाकारत्वे सति संवेदनस्य द्वयोरपि-संवेदनार्थयोरेकत्वं कथं
न भवेत् ? भवेदेवेति भावः, द्वयोरप्येकस्मादाकारादभिन्नत्वात् । ज्ञाने वा-ज्ञान एव वा तदाकारे-
विवक्षिताकारसहिते सति तस्य-अर्थस्यानाकारभावः प्राप्नोति, तदाकारस्य ज्ञाने संक्रान्तत्वात्
॥६४३॥

अत्रार्थवादिमतमाशङ्कमान आह -

सिय तत्तुल्लागारं जं तं भणिमो अओ तदागारं ।

तग्गहणाभावे णणु तुल्लत्तं गम्मई कह णु ? ॥६४४॥

(स्यात्, तत्तुल्याकारं यत् तद् भणामः अतस्तदाकारम् ।

तद्ग्रहणाभावे ननु तुल्यत्वं गम्यते कथं नु ॥६४४॥)

स्यादेतत्, न ब्रूमोऽर्थगताकारक्रोडीकरणेन संवेदनं तदाकारं, किंतु यत्-यस्मात् तत्-
संवेदनं तत्तुल्याकारम्-अर्थाकारसदृशाकारमितियावत्, अतः-अस्मात्कारणात् तदाकारम्-अर्था-
कारं ब्रूमः, ततो न कश्चिदोष इति, अत्राह-‘तग्गहणेत्यादि’ । तद्ग्रहणाभावे तस्यार्थस्य ग्रहणा-
भावे सति ननु संवेदनाकारस्यार्थाकारेण सह तुल्यत्वं कथं गम्यते ? नैव कथंचनेति भावः
सादृश्यनिश्चयस्योभयग्रहणाधिष्ठानत्वात् ॥६४४॥

अह सागाराउ च्चिय तत्तुल्लो दीसती तु सो जेणं ।

तम्मत्ताणुहवणमो विहाय किं दंसणं अन्नं ? ॥६४५॥

(अथ स्वाकारादेव तत्तुल्यो दृश्यते तु स येन ।

तन्मात्रानुभवनं विहाय किं दर्शनमन्यत् ॥६४५॥)

अथोच्येत स्वाकारादेव-नीलादिरूपात् स्वसंवेदनप्रमाणेनानुभूयमानात् सकाशात् तत्तुल्यो-
ज्ञानाकारतुल्योऽर्थो गम्यते । यदप्युक्तम्-‘तगहणाभावे णणु इत्यादि’ तदप्युक्तम्, येन कारणेन
स्वाकारादनुभूयमानात्सोऽर्थो दृश्यत एव । तुशब्द एवकारार्थः । तथा च लोके वक्तारो भवन्ति-
‘नीलाकारं मे ज्ञानं समुत्पन्नमतो बाह्येनापि नीलेन भवितव्यमिति’ । अत्राह-‘तम्मत्तेत्यादि’
तन्मात्रानुभवनं-ज्ञानगतस्वरूपमात्रानुभवनं ‘मो’ निपातः पूरणार्थः, विहाय परित्यज्य किमन्यत्
दर्शनं येनोच्येत ‘दीसई उ सो जेणं ति’ ? नैव किंचित्, किंतु ज्ञानगतस्वरूपमात्रानुभवनमेव
॥६४५॥

अथ मन्येथाः एतदेवार्थदर्शनं यज्ज्ञानस्य स्वाकारानुभवनमित्यत आह-

तस्मि य वेदिज्जंते पडिवत्तीए कहां न अन्नस्स ? ।

जायइ अइप्पसंगो तुल्लत्ताओ तयमसिद्धं ॥६४६॥

(तस्मिंश्च वेद्यमाने प्रतिपत्त्या कथं नान्यस्य ।

जायतेऽतिप्रसंगस्तुल्यत्वात् तदसिद्धम् ॥६४६॥)

तस्मिंश्च-नीलाद्याकारोपेतज्ञानस्वरूपमात्रे वेद्यमाने कथमन्यस्यापि पीतस्य प्रतीपत्त्या
हेतुभूतया न जायते अतिप्रसङ्गः ? जायत एवेति भावः, नियामकाभावात् । ‘तुल्लत्ताउ’ति ।
स्यादेतत्, तत् ज्ञानं न पीतेनार्थेन तुल्यं किंतु नीलेन ततस्तेनैव सह तुल्यत्वात् तस्यैव
प्रतिपत्तिर्भविष्यति न पीतस्येति नातिप्रसङ्गः । अत आह - ‘तयमसिद्धंति’ । तत् - तुल्यत्व-
मसिद्धं, तुल्यत्वसिद्धेरुभयग्रहणनिबन्धनत्वात्, तस्य चोभयग्रहणस्याभावादिति ॥६४६॥

अपि च,

तुल्लत्तं सामन्नं एगमणेगासितं अजुत्तरं ।

तम्हा घडादिकज्जं दीसइ मोहाभिहाणमिदं ॥६४७॥

(तुल्यत्वं सामान्यमेकमनेकाश्रितमयुक्ततरम् ।

तस्माद् घटादिकार्यं दृश्यते मोहाभिधानमिदम् ॥६४७॥)

तुल्यत्वं-तुल्यरूपत्वं सामान्यं, तच्च एकम् - एकरूपं सत् अनेकाश्रितं-ज्ञानार्थोभया-
श्रितमित्ययुक्ततरम्, एकस्यानेकाश्रितत्वायोगात्, अन्यथैकत्वक्षतेः । तस्मात् परमाणूनां कार्यं
घटादि दृश्यत इति मोहाभिधानमिदम् ॥६४७॥

अह उ निरागारं चिय विन्नाणं गाहगं कहं सिद्धं ? ।

भावम्मिवि तस्सेव उ ण उ अन्नस्सत्ति को हेतु ? ॥६४८॥

(अथ तु निराकारमेव विज्ञानं ग्राहकं कथं सिद्धम् ।

भावेऽपि तस्यैव तु न तु अन्यस्येति को हेतुः ? ॥६४८॥)

अथैतद्दोषभयादेवमुच्येत - न साकारं ज्ञानं किंतु निराकारमेव सद् बाह्यस्य घटादेः परिच्छेदकमिति । अत्राह 'गाहगं कहं सिद्धं' । यद्यर्थाकारपरिस्फूर्तिर्ज्ञाने नाभ्युपगम्यते ततः कथं तत् ज्ञानमर्थस्य ग्राहकं सिद्धं ? नैव सिद्धमिति भावः । अर्थग्राहकत्वनिबन्धनविशेषाभावात् । अस्तु वा निराकारमपि सदर्थस्य ग्राहकं तथापि तत्तस्यैवार्थस्य ग्राहकं न त्वन्यस्येत्यत्र को हेतुः ? नैव कश्चनेत्यर्थः, तत्सत्तामात्रस्य सर्वानर्थान् प्रत्यविशिष्टत्वात् ॥६४८॥

अत्र परो विशेषमाह -

तेणेव जतो जणितं किमेत्थ माणं ? तदत्थपडिवत्ती ।

सा किं नाणा भिन्ना ? आममपुव्वो इमो मोहो ॥६४९॥

(तेनैव यतो जनितं किमत्र मानम् ? तदर्थप्रतिपत्तिः ।

सा किं ज्ञानाद् भिन्ना ? आममपूर्वोऽयं मोहः ॥६४९॥)

यतो-यस्मात्तेनैव अर्थेन तत् ज्ञानं जनितं न त्वन्येन, तत्कथमन्यस्यापि तद्ग्राहकं भवेत् ? अत्राह-ननु तेनैवार्थेन इदं विज्ञानं जनितं न त्वन्येनेत्यत्र किं मानं-प्रमाणं ? नैव किंचनेति भावः । अथोच्येत तदर्थप्रतिपत्तिरेव प्रमाणम्, तथाहि-सोऽर्थस्तेन ज्ञानेन प्रतिपद्यते, न च सा प्रतिपत्तिस्ततोऽर्थादुत्पत्तिमन्तरेणोपपद्यत इति । अत्राह-'सा किं नाणेत्यादि' । ननु सा-प्रतिपत्तिः किं ज्ञानाद्भिन्ना ? येनैवमुच्यते अर्थप्रतिपत्त्या ज्ञानस्य तज्जनितत्वं गम्यते तस्माच्च प्रतिकर्मव्यवस्थेति, नैव भिन्ना, किंतु सा ज्ञानमेव, तच्चाद्यापि दुःस्थितमित्यामम्-अतिशयेनापूर्वो मोहो येन प्रेक्षावानपि भवानित्थमसंबन्धं भाषत इति ॥६४९॥

एतेणं समुदायो पडिभणिओ चेव होइ नायव्वो ।

जं दुयणुमादिजोगं विहाय णो जुज्जए सोऽवि ॥६५०॥

(एतेन समुदायः प्रतिभणित एव भवति ज्ञातव्यः ।

यद् द्रव्यणुकादियोगं विहाय नो युज्यते सोऽपि ॥६५०॥)

एतेन परमाणुनिराकरणेन समुदायोऽपि प्रतिभणित एव-निराकृत एव भवति ज्ञातव्यः, समुदाय्यभावे समुदायाभावात् । अन्यच्च सोऽपि परमाणुसमुदायो यस्मान्न द्रव्यणुकादियोगं-द्रव्यणुकत्रयणुकादिसंबन्धं विना युज्यते ॥६५०॥

ततः किमित्याह -

संयोगोऽपि य तेसिं देसेणं सव्वहा व होज्जाहि ? ।

देसेण कहमणुत्तं ? अणुमेत्तं सव्वहाभवणे ॥६५१॥

(संयोगोऽपि च तेषां देशेन सर्वथा वा भवेत् ? ।

देशेन कथमणुत्वम् ? अणुमात्रं सर्वथाभवने ॥६५१॥)

संयोगोऽपि च तेषां परमाणूनां किं देशेन भवेत् सर्वात्मना वा ? यदि देशेन ततः कथं तेषां परमाणुत्वं ? निरंशस्यैव परमाणुत्वाभ्युपगमात्, देशाभ्युपगमे सांशताप्रसङ्गात् । अथ सर्वथेति पक्षस्तत्राह-‘अणुमेत्तं सव्वहाभवणे’ । सर्वथा-सर्वात्मना संयोगस्य भवनेऽभ्युपगम्यमाने अणुमात्रं प्राप्नोति, परमाणोः परमाण्वन्तरे सर्वात्मना प्रवेशात् ॥६५१॥

अह अपरोप्परपच्चासन्नत्तणमो उ होइ संजोगो ।

पत्तेयं व अगहणं पावइ इय समुदिताणंति (णंपि पा.) ॥६५२॥

(अथ परस्परप्रत्यासन्नत्वं तु भवति संयोगः ।

प्रत्येकमिवाग्रहणं प्राप्नोतीति समुदितानामपि ॥६५२॥)

अथ मन्येथा न परपस्पररूपप्रवेशलक्षणः परमाणूनां संयोगः, किंतु परस्परं प्रत्यासन्नत्वमेव, तथा च सति न पूर्वोक्तदोषावकाश इति । अत्राह-‘पत्तेयं वेत्यादि’ । वशब्द उपमायाम्, यदाह वररुचि :- “पिव-मिव-विव-इवार्थे वक्ष्येति” । प्रत्येकमिव-केवलानामिव समुदिता-नामपि स्वस्वरूपनियतत्वात् तेषामग्रहणं प्राप्नोति ॥६५२॥

अपि च -

हाणी य अणुत्तस्सा दिसिभेदातो णयन्नहा घडति ।

तेसिमिहो पच्चसन्नतत्ति परिफग्गुमेयंपि ॥६५३॥

(हानिश्चाणुत्वस्य दिग्भेदतो नान्यथा घटते ।

तेषां मिथः प्रत्यासन्नत्वमिति परिफल्गु एतदपि ॥६५३॥)

यदि परस्परं प्रत्यासन्नत्वं संयोग इष्यते ततो दिग्भागभेदतोऽवश्यं दिग्भागभेदसंभवतो हानिश्चाणुत्वस्य प्राप्नोति । ‘नयेत्यादि’ । चो हैतौ । यस्मान्नान्यथा-दिग्भागभेदमन्तरेण तेषामणूनां मिथः-परस्परं प्रत्यासन्नता घटते । तथाहि-एकस्य परमाणोः सर्वासु दिक्षु तदपरपरमाणुभावेन मिथस्तेषां प्रत्यासन्नत्वं, तथाच सत्यवश्यं दिग्भागभेदसंभवस्तस्माच्च परमाणुत्वक्षितिरित्येतदपि समुदायपरिकल्पनं परिफल्गु असारमिति ॥६५३॥

अवयविपक्षमधिकृत्याह-

अवयविणोवि य गहणं समुदायअगहणओ णिसिद्धं तु ।

वित्तीवि अवयवेसुं न सव्वाहा जुज्जती तस्स ॥६५४॥

(अवयविनोऽपि च ग्रहणं समुदायाग्रहणतो निषिद्धं तु ।

वृत्तिरपि अवयवेषु न सर्वथा युज्यते तस्य ॥६५४॥)

अवयविनोऽपि च ग्रहणं समुदायाग्रहणतो निषिद्धमेव द्रष्टव्यम् । तुशब्द एवकारार्थः । नहि स्वारम्भकाणुद्वयग्रहणमन्तरेण द्विप्रदेशिकावयविनो ग्रहणमुपपद्यते, तस्य च स्वारम्भकाणुद्वयस्य ग्रहणं 'पत्तेयं व अगहणमित्यादिना प्रागेवापास्त-मिति, अन्यच्च-वृत्तिरपि तस्यावयविनः स्वारम्भकेष्ववयवेषु सर्वथा न घटते ॥६५४॥

तथाहि -

पत्तेयमवयवेसु देसेणं सव्वहा व सो होज्जा ? ।

देसेणं सावयवोऽवयविबहुत्तं अदेसेणं ॥६५५॥

(प्रत्येकमवयवेषु देशेन सर्वथा वा स भवेत् ।

देशेन सावयवोऽवयविबहुत्वमदेशेन ॥६५५॥)

प्रत्येकमवयवेषु सः- अवयवी देशेन वा भवेत् सर्वथा-सर्वात्मना वा ? यदि देशेन ततः सोऽवयवी सावयवः- सदेशः प्राप्नोति, तथा च सति स्वाभ्युपगमविरोधः । अथादेशेन-कात्स्न्येनेति पक्षस्ततोऽवयविबहुत्वं प्राप्नोति, यावन्तोऽवयवास्तावन्तोऽवयविनः प्राप्नुवन्ति, तथा च प्रतीतिविरोधः ॥६५५॥

अह वड्डित्ति भणामो जुज्जति एतं विहाय पक्खदुगं ।

जइ होइ कोइ अवरो वित्तिपगारो स तु ण दिट्ठो ॥६५६॥

(अथ वर्त्तत इति भणामो युज्यते एतद् विहाय पक्षद्विकम् ।

यदि भवति कोऽपि अपरो वृत्तिप्रकारः स तु न दृष्टः ॥६५६॥)

अथोच्येत, न भणामो वयमवयवी देशेन कात्स्न्येन वा वर्त्तते, एकस्य देशकात्स्न्य-विकल्पायोगात्, किंतु स तत्र वर्त्तत इत्येव भणामः, ततः कुतः पूर्वोक्तदोषावकाश इति । अत्राह- 'जुज्जइ इत्यादि' । युज्यते एतत्-पूर्वोक्तं यदि देशकात्स्न्यलक्षणपक्षद्विकं विहाय अपरः कोऽपि वृत्तिप्रकारो भवेत्, स तु न दृष्ट इति वचनमात्रमेतत् ॥६५६॥

किं च इमोऽवयवाणं अभिन्नदेशो व्व होज्ज इतरो वा ? ।

जति तावऽभिन्नदेशो भिन्ना दुपदेसिए ण अणू ॥६५७॥

(किञ्चायमवयवानामभिन्नदेशो वा भवेदितरो वा ? ।

यदि तावदभिन्नदेशो भिन्नौ द्विप्रदेशिके नाणू ॥६५७॥)

एवं च अणिच्चत्तं सपदेसत्तं च पावइ अणूणं ।

तब्भेदासति तदभिन्नदेशताऽवयविणो जुत्ता ॥६५८॥

(एवं चानित्यत्वं सप्रदेशत्वं च प्राप्नोति अणूनाम् ।

तदभेदासति तदभिन्नदेशताऽवयविनो युक्ता ॥६५८॥)

किंच - अयम् - अवयवी स्वारम्भकाणामवयवानामभिन्नदेशो वा भवेत् इतरो वा-
भिन्नदेशः ? तत्र यदि तावदभिन्नदेश इति पक्षस्ततो द्विप्रदेशिकेऽवयविनि न भिन्नौ तावणू ।
कुत इति चेत् ? अत आह-‘तब्भेदासइ इत्यादि’ उत्तरार्द्धम् । यस्मात्ताभ्याम्-अणुभ्यां सह
भेदासति-भेदासत्त्वे भेदाभावे सति तदभिन्नदेशता-स्वारम्भकाणुद्वयाभिन्नदेशता अवयविनो युक्ता
नान्यथा, ततो नाभिन्नदेशतायां तावणू भिन्नौ भवितुमर्हतः ॥६५७॥ पूर्वार्द्धम्, एवं च सति
अण्वोरवयविनः सकाशाद्भेदाभावे सति द्विप्रदेशिकावयविवद् अण्वोरपि अनित्यत्वं सप्रदेशत्वं
च स्वतन्त्राभ्युपगमविरोधि प्राप्नोतीति ॥६५८॥

अत्रार्थवादिनां मतमपाकर्तुमाशङ्कमान आह -

सिय अवयवी अमुत्तो जं ता तदभिन्नदेशयाए वि ।

आगासेण व दोसा अणिच्चमादी कुतो नूणं ? ॥६५९॥

(स्याद् अवयवी अमूर्त्तो यत् तत् तदभिन्नदेशतायामपि ।

आकाशेनेव दोषा अनित्यत्वादयः कुतो नूनम् ? ॥६५९॥)

स्यादेतत्, यत-यस्मादमूर्त्तोऽवयवी ‘ता’ तस्मात् तदभिन्नदेशतायामपि-आकाशेनेव
तेनावयविना सह अभिन्नदेशतायामपि अणुद्वयस्य कुतो नूनमनित्यत्वादयो दोषाः प्राप्नुवन्ति ?
नैव कुतश्चिदिति भावः ॥६५९॥

अत्राह -

हंत अमुत्तत्तम्मिवि आगासस्सेव अणुवलंभो से ।

पावति तदभेदातो इतरस्सवि अहव उवलंभो ॥६६०॥

(हन्त ! अमूर्त्तत्वेऽपि आकाशस्येवानुपलम्भस्तस्य ।

प्राप्नोति तदभेदादितरस्यापि अथवा उपलम्भः ॥६६०॥)

यद्यप्यनित्यत्वादिदोषप्रसङ्गभयादमूर्त्तोऽवयवी अभ्युपगम्यते तथापि अमूर्त्तत्वेऽपि 'हन्तेति' परामन्त्रणे 'से' तस्यावयविन आकाशस्येवानुपलम्भः प्राप्नोति, अथवा इतरस्यापि-आकाशस्य अवयविन इव उपलम्भः प्राप्नोति । कुत इत्याह-तदभेदात्-तयोरमूर्त्तत्वाभिन्नदेशत्वयो-रुभयत्राप्यभेदात्-अविशेषात् ॥६६०॥

अत्रार्थवादिनो मतमाह -

समवायलक्षणेण संबन्धेण ण तं पि संबद्धं ।

तदभिन्नदेशताए को अन्नो एस समवायो ? ॥६६१॥

(समवायलक्षणेन सम्बन्धेन न तदपि सम्बद्धम् ।

तदभिन्नदेशतायाः कोऽन्य एष समवायः ॥६६१॥)

अवयव्येष स्वावयवैः सह समवायलक्षणेन संबन्धेन संबद्धो न तदपि-आकाशं, ततो नामूर्त्तत्वाभिन्नदेशत्वाविशेषेऽपि तस्योपलम्भप्रसङ्ग इति । अत्राह - 'तदभिन्नेत्यादि' । ननु तदभिन्नदेशतायाः-स्वावयवाभिन्नदेशतायाः सकाशात् अन्यः क एष समवायोऽवयविनः स्वावयवेषु ? नैव कश्चिदित्यर्थः, किंतु तदभिन्नदेशतैव, सा चाकाशेऽप्यविशिष्टेति तस्याप्युपलम्भः प्राप्नोति, न च भवति, तस्मादवयविनोऽपि मा भूदिति ॥६६१॥

तम्हा मुत्तसरुवानुगमं मोत्तूण णत्थऽमुत्तस्स ।

ग्रहणं तब्भावम्मि य एगंतेणं क्हं भेदो ? ॥६६२॥

(तस्मान्मूर्त्तस्वरूपानुगमं मुक्त्वा नास्त्यमूर्त्तस्य ।

ग्रहणं तद्भावे च एकान्तेन कथं भेदः ॥६६२॥)

तस्मान्मूर्त्तस्वरूपानुगमं-मूर्त्तिमत्स्वारम्भकावयवस्वरूपानुगमनं मुक्त्वा नास्त्यमूर्त्तस्यावयविनो ग्रहणं, तद्भावे च मूर्त्तस्वारम्भकावयवस्वरूपानुगमभावे च कथमेकान्तेन द्विप्रदेशिकावयविपरमाणुद्वयोर्भेदः ? किंत्वभेद एव, तथा च सति पूर्वोक्तानित्यत्वादिदोषप्रसक्तिरव्याहतप्रसरेति यत्किंचिदेतत् । किं च, तस्यावयविनः स्वारम्भकावयवभ्यो जन्मापि न युक्त्योपपद्यते । तथाहि-परमाणव आकालमप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकस्वभावाः । "सूक्ष्मो नित्यश्च भवति परमाणुरित्यादिवचनात्," ततश्च यदि प्रागवयविनो द्रव्यणुकादेर्न जनकास्ततः पश्चादपि तत्स्वभावानिवृत्तेरजनका एव, अन्यथा प्रागपि ते जनयेयुरिति । अपि च, यदि स्वारम्भकावयवभ्यो-ऽवयवी भिन्नः समुत्पद्यते ततः पञ्चपलपरिमाणसूत्रपिण्डादेः पटादिरूपार्थान्तरावयविनिष्पत्तौ तस्यापि महत्वेनाभ्युपगमात् तोलने तुलानतिविशेषो गृह्येत, न च गृह्यते, तत्कथमास्था तत्र विदुषाम् ? अथोच्येत-यथा जलान्मत्स्यस्य काष्ठाद्वा घुणस्यार्थान्तरभूतस्योत्पत्तावपि न

जलादितोलने तुलानतिविशेषो भवति, जलादिना मत्स्यादिगुरुत्वस्य प्रतिबन्धात्, तथा पटा-
दिरूपावयवगुरुत्वस्यापि सूत्रपिण्डादिना प्रतिहतत्वात् न तत्तोलने तुलानतिविशेषो भवतीति,
तदप्ययुक्तम्, दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यात्, मत्स्यादयो हि न सकलं जलादिकमभिव्याप्याव-
तिष्ठन्ते किंतु तदेकदेशं, ततोऽपान्तरालस्खलनेन जलादिना तद्गुरुत्वप्रतिबन्धसंभवात् तत्र
तुलानतिविशेषो न भवति, अयं च पुनरवयवी सर्वानपि स्वावयवानभिव्याप्यावतिष्ठते ततः
स्वावयवैरपान्तरालस्खलनाभावेन तद्गुरुत्वप्रतिबन्धायोगादवश्यं तोलने तुलानतिविशेषो भवेत्,
न च भवति, तस्मान्नावयवी कश्चिदर्थान्तरभूतः स्वावयवेभ्यः समुत्पद्यत इति । अन्यच्च, असौ
पटादिकोऽवयवी एकोऽभ्युपगम्यते ततस्तदेकदेशचलने सर्वस्यापि पटादेश्चलनप्रसङ्गः,
तस्यैकस्वरूपत्वात्, अचलने वा चलाचलतदेकदेशयोर्विरुद्धधर्मसंसर्गादभेदप्रसङ्गः, न च वाच्य-
मत्रावयवश्चलनक्रियावान् नावयवी, ततो नोक्तदोषावकाश इति, अवयविनो विनाशप्रसङ्गात्
तथाहि-अवयवेषु चलनक्रियावत्सु विभागो जायते, तेन च विभागेन संयोगोऽसमवायिकारणं
निवर्त्यते, तस्मिंश्च निवर्तिते सत्यवयविनो विनाशप्रसङ्गः । निमित्तकारणं हि तन्तुवायादिकं
निवर्तमानं पटादिकं न निवर्तयति, यत्तु असमवायिकारणं संयोगः समवायिकारणं तु तन्त्वादि
तन्निवर्तमानमवश्यं निवर्तयतीति । तथा एकस्यावयवस्यावरणे सर्वस्याप्यावरणप्रसङ्गः, आवृत्तै-
कावयवस्थावयवविरूपादवयवान्तरस्थस्यावयविरूपस्याभिन्नत्वात्, अथानावृतावयवस्थमवयवि-
रूपमनावृतामिव दृश्यत इति मन्येथाः, ननु तर्हि दृश्यमानावयवविरूपाव्यतिरेकादावृतावयवस्थ-
मप्यवयविरूपं दृश्येत, अन्यथा तयोर्भेदप्रसङ्गात्, अवयवस्यावरणं नावयविन इति यथोक्त-
दोषाभाव इति चेत् ? एवं तर्हि प्रभूतावयवावरणेऽपि तस्यानावृतावयवस्यावयवस्थायामिव सर्वा-
त्मना दर्शनप्रसङ्गः । अथोच्येत-अवयवद्वारेणावयविनो दर्शनमित्यदृष्टावयवस्याप्रतिपत्तिरिति, तद-
युक्तम्, आवृतावयवस्थानावृतावयवस्थावयविरूपयोरभेदेन सर्वात्मना प्रतिपत्तिप्रसङ्गस्य परि-
हर्तुमशक्यत्वात् । न चार्वाग्भागापरभागादयः सर्वेऽप्यवयवा युगपदुपलब्धुं शक्यन्ते, ततोऽवयव-
दर्शनद्वारेणावयविनो दर्शनाभ्युपगमे सर्वदैवास्यादर्शनप्रसङ्गः, रक्ते चैकस्मिन्नवयवे तत्स्थस्या-
वयविरूपस्यावयवान्तरेऽप्यभेदेन भावात् सर्वत्रापि रागप्रसङ्गो न वा क्वचिदपि । **अवयवस्य**
रागो नावयविन इति चेत् ? **नन्वेवं** तर्हि अवयवरूपं रक्तमवयविरूपं चारक्तमित्येवं
रक्तारक्ततयोपलम्भः स्यात्, न चारसावस्तीति बालिशजल्पितमेतत् । अपि च, चतुरश्रा(स्त्रा)वयवि
द्रव्यं येन प्राग्देशेन व्याप्तं तं प्राग्देशं परिच्छिन्दता प्रत्यक्षेण तस्याभावो व्यवच्छिद्यते, अन्यथा
स एव परिच्छिन्नो न भवेत्, यदपि च प्रत्यग्लक्षणं देशान्तरं तदपि तेन व्यवच्छिद्यते, तस्य
तदभावाव्यभिचारित्वात्, चतुरश्रा(स्त्रा)वयवि द्रव्यरूपं चैकमभ्युपगम्यते ततो यदेव तद्रूपं
प्राग्देशेन व्याप्तं तदेव तदभावेनापि व्याप्तमित्यायातं, तस्य प्रत्यग्देशेनापि व्याप्त्यभ्युपगमात्,

अन्यथा तस्यावयविद्रव्यरूपस्य चतुरश्र(स)स्य एकत्वाभ्युपगमक्षितिप्रसङ्गात्, प्रत्यग्देशस्य च प्राग्देशाभावोपेतत्वात्, न चैतद्युक्तम्, एकत्र विधिप्रतिषेधयोर्युगपदसंभवात् । तन्न कश्चित्पर-परिकल्पितोऽवयवी घटते इति ॥६६२॥

उपसंहारमाह -

इय युक्तिविरहतो खलु बुहेण बज्झत्थसत्त्वमिति मोहो ।

संसारखयनिमित्तं वज्जेयव्वो पयत्तेणं ॥६६३॥

(इति युक्तिविरहतः खलु बुधेन बाह्यार्थसत्त्वमिति मोहः ।

संसारक्षयनिमित्तं वर्जयितव्यः प्रयत्नेन ॥६६३॥)

इति:- एवं (प्र)दर्शितप्रकारेण युक्तिविरहतः खलु बाह्यार्थसत्त्वमिति-बाह्यार्थोऽस्तीति विज्ञानं मोहः, स च बुधेन संसारक्षयनिमित्तं 'संसारक्षयो मम भवतु' इत्येवमर्थं प्रयत्नेन वर्जयितव्यः, मोहस्य संसारनिबन्धनत्वात् ॥६६३॥

तथा चाह -

रज्जुम्मि सप्पणाणं मोहो भयादयस्सतो दोसा ।

ते चेव उ तन्नाणे ण होन्ति तत्तो य सुहसिद्धी ॥६६४॥

(रज्जौ सर्पज्ञानं मोहो भयादयस्ततो दोषाः ।

त एव तु तज्ज्ञाने न भवन्ति ततश्च सुखसिद्धिः ॥६६४॥)

रज्जौ-दर्भादिदवरके यत् सर्पज्ञानमुपजायते तस्मान्मोहस्तस्माच्च मोहात् भयादयो दोषाः । मकारोऽलाक्षणिकः । आदिशब्दात्तत्संस्पर्शनेन हृदयोत्कम्पविह्वलतादिदोषपरिग्रहः । त एव-भयादयो दोषाः तज्ज्ञाने-'रज्जुरियं न सर्प' इति विज्ञाने न भवन्ति । 'ततो य'त्ति । तस्माच्च भयादिदोषाभावात् सुखसिद्धिरेष दृष्टान्तः ॥६६४॥

अमुमेवार्थं दार्ष्टान्तिके योजयन्नाह -

बज्झत्थे विन्नाणं मोहो रागाइया तओ दोसा ।

ते चेव उ तन्नाणे न होन्ति तत्तो य मोक्खसुहं ॥६६५॥

(बाह्यार्थे विज्ञानं मोहो रागादयस्ततो दोषाः ।

त एव तु तज्ज्ञाने न भवन्ति ततश्च मोक्षसुखम् ॥६६५॥)

बाह्यार्थे यद्विज्ञानं तत्सत्त्वसाधनप्रवणमुपजायते तत् मोहो, बाह्यार्थस्य युक्त्याऽनुप-

पद्यमानत्वात्, तस्माच्च मोहादद्विषया रागादयो दोषाः प्रादुष्यन्ति । “मोहो निदानं दोषाणमि”ति-
वचनात् । त एव तु रागादयो दोषाः तज्ज्ञाने नास्त्यासौ बाह्योऽर्थ इति बाह्यार्थयाथात्म्यपरिज्ञाने
न भवन्ति, मोहाभावात्, ततश्च तस्माच्च-रागादिदोषाभावात् मोक्षसुखम् । तस्मान्मोहस्यैव
संसारनिबन्धनत्वात् तत्परिक्षयनिमित्तं सोऽवश्यं वर्ज्यितव्यः ॥६६५॥

तदेवं ज्ञानवादिनाऽभिहिते सत्यचार्योऽभिहितपरमाण्वादिविकल्पेषु दोषाभावं विवक्षुरपि
परपक्षस्यातीवासारतामुपदर्शयितुकामो यथाभ्युपगमं परस्य प्रतिबन्दि(न्दी) ग्रहेण तावदूषण-
माह -

सागारमणागारं उभयाणुभयं व होज्ज णाणंपि ? ।

गाहगपमाणविरहा ण संगतं सव्वपक्खेसु ॥६६६॥

(साकारमनाकारमुभयानुभयं वा भवेद् ज्ञानमपि ? ।

ग्राहकप्रमाणविरहान्न संगतं सर्वपक्षेषु ॥६६६॥)

आस्तां तावदन्यत्, यद्विज्ञानं त्वयाऽभ्युपगम्यते तर्त्तिक साकारमनाकारम् उभयं-साकारा-
नाकारमनुभयं वा न साकारं नाप्यनाकारं भवेदिति विकल्पचतुष्टयं, गत्यन्तराभावात् । न चैतेषु
सर्वेष्वपि पक्षेषु तत् ज्ञानं संगतम् । कुत इत्याह-तद्ग्राहकप्रमाणाभावात् ॥६६६॥

सोऽपि कथं सिद्ध इति चेत् ? अत आह -

नाणंतरं न इंदियगमं तग्गाहगं कुतो माणं ? ।

एमादि हंदि तुल्लं पायं विन्नाणपक्खे वि ॥६६७॥

(ज्ञानान्तरं नेन्द्रियगम्यं तद्ग्राहकं कुतो मानम् ? ।

एवमादि हंदि तुल्यं प्रायः विज्ञानपक्षेऽपि ॥६६७॥)

ग्राहकप्रमाणं प्रमेयत्वेन विवक्षितं ज्ञानमेव ग्राहकज्ञानापेक्षया ज्ञानान्तरं तच्चातीन्द्रिय-
त्वान्नेन्द्रियगम्यं तत्कथं तद्ग्राहकं प्रत्यक्षं प्रमाणं भवेदित्येवमादिकमादिशब्दाद् ‘अविगाणा-
भावाओ न जोगिनाणंपि जुत्तिखम’मित्यादि परिगृह्यते, ‘हंदीति’ परामन्त्रणे, प्रायो, विज्ञानपक्षेऽपि
तुल्यमतो ज्ञानेन सह तुल्ययोगक्षेमत्वात् ज्ञानवत् बाह्योऽप्यर्थोऽभ्युपगन्तव्यो न वा ज्ञानमपि
॥६६७॥

अभ्युच्चयेन प्रतिविकल्पं दोषान्तरमभिधित्सुराह -

किं चागारो तस्सा किमंगभूतो उआहु विसयातो ? ।

जति ताव अंगभूतो कहं णु णाणंतरावगमो ? ॥६६८॥

(किं चाकारस्तस्य किमङ्गभूत उत विषयात् ? ।

यदि तावदङ्गभूतः कथं नु ज्ञानान्तरावगमः ? ॥६६८॥)

किञ्च तस्य-ज्ञानस्याकारः किमङ्गभूत उत विषयादुत्पन्नः ? इति विकल्पद्वयम् । तत्र यदि तावदङ्गभूतस्ततः कथं नु तेन ज्ञानेन ज्ञानान्तरस्यावगमः ? नैव कथंचनेति भावः, तस्य स्वाकारमात्रसंवेदनप्रवणत्वात् ॥६६८॥

अणवगममि य परमोहविउट्टणं केण सत्थमुवदिदं ? ।

तदभावे सम्ममिदं मिच्छा इतरं तु को मोहो ? ॥६६९॥

(अनवगमे च परमोहविकुट्टनं केन शास्त्रमुपदिष्टम् ? ।

तदभावे सम्यगिदं मिथ्या इतरत्तु को मोहः ? ॥६६९॥)

अनवगमे च ज्ञानेन ज्ञानान्तरस्य केन 'परमोहविउट्टणंति' परमोहविकुट्टनं शास्त्रमुपदिष्टं ? नैव केनचिदुपदिष्टं प्राप्नोति, परस्यैवाप्रतिपत्ति(त्ते) रितिभावः । तदभावे-शास्त्राभावे सम्यगिदं-तन्निमित्तं विज्ञानमितरच्च-अतन्निबन्धनं मिथ्येति यो मोहः स को नाम ? अपूर्वोऽयमेकान्तेना-संभवी जात इत्यभिप्रायः ॥६६९॥

एकान्तेनासंभवित्वमेव दृष्टान्तेन भावयति -

चोरो वंझापुत्तो अतो असाहुत्ति किमिह विन्नाणं ।

जायइ तिक्खं च जओ खरसंगं तेण साहुत्ति ? ॥६७०॥

(चौरौ वन्ध्यापुत्रोऽतोऽसाधुरिति किमिह विज्ञानम् ।

जायते तीक्ष्णं च यतः खरशृङ्गं तेन साधु इति ॥६७०॥)

यतश्चौरौ वन्ध्यापुत्रोऽतोऽसाधुः यद्वा यतः खरशृङ्गं तीक्ष्णं तेन कारणेन साधु इति किमिह विज्ञानं जायते ? नैव जायत इत्यर्थः, वन्ध्यापुत्रादेरसत्त्वात् । तथा शास्त्रस्यैवाभावात् कथं तदुत्थं विज्ञानं सम्यक् इतरच्च मिथ्येति विज्ञानमिहोपजायत इति ? ॥६७०॥

एयविगप्पाभावे कुतो विवादोत्ति ? कुणसि य तुमंति ।

खंधारुढो उल्लुगो विसुमरितो तं इमं णायं ॥६७१॥

(एतद्विकल्पाभावे कुतो विवाद इति ? करोषि च त्वमिति ।

स्कन्धारूढ उल्लुको विस्मृतस्तदिदं ज्ञातम् ६७१॥)

एतद्विकल्पाभावे च-सम्यगिदमितरच्च मिथ्येति विकल्पाभावे च कुतोऽयं विवादो युज्यते ? तत इत्थं त्वन्नीत्या सर्वथा विवादानुपपत्तौ तमेवेदानीं कुर्वन् यदिदं ज्ञातं लोके श्रूयते - 'तव स्कन्धारूढोऽप्युल्लु(लू)को विस्मृत इति,' तत्सत्यं त्वं करोषीति ॥६७१॥

अत्र पर आह -

बुद्धादिचित्तमेतत् पडुच्च सिय तारिसं हवति नाणं ।

जं सहओऽवमन्नइ बज्झत्थासत्तमादीयं ॥६७२॥

(बुद्धादिचित्तमात्रं प्रतीत्य स्यात् तादृशं भवति ज्ञानम् ।

यत् शब्दतोऽवमन्यते बाह्यार्थासत्त्वादिकम् ॥६७२॥)

स्यादेतत्, बुद्धादिचित्तमात्रम् आदिशब्दात्तदन्यप्रज्ञापकादिपरिग्रहः प्रतीत्य-आश्रित्य तादृशमस्मादृशां ज्ञानं भवति, यद् भवान् बाह्यार्थासत्त्वादिकं शब्दतः-शब्देभ्यो बुद्धाद्यभिहितेभ्यः सकाशात् प्रतीयमानमवमन्यते । साक्षात्बुद्धादिना एवमभिहितं यथा-‘बाह्योऽर्थो नास्ति किंतु ज्ञानमात्र’मित्यवमन्यते इत्यर्थः ॥६७२॥

एवमिह इमं सम्मं मिच्छ इतरं तु होइ पडिवत्ती ।

बज्झत्थाभावम्मिवि एवं सेसोवि ववहारो ॥६७३॥

(एवमिहेदं सम्यग् मिथ्या इतरत्तु भवति प्रतिपत्तिः ।

बाह्यार्थाभावेऽपि एवं शेषोऽपि व्यवहारः ॥६७३॥)

एवम्-अनेन प्रकारेण इदं सम्यक् बुद्धादिना साक्षादेवमभिहितत्वात्, इतरत् मिथ्या तीर्थान्तरीयैरभिहितत्वात् इति प्रतिपत्तिर्भवति । एवं शेषोऽपि त्यागादानादिको व्यवहारो बाह्यार्थाभावेऽपि द्रष्टव्यः । तस्यापि परादिचित्तमात्रं प्रतीत्य तथाभावात्ततो न किञ्चिन्नः क्षूणमिति ॥६७३॥

अत्राह -

तस्सावगमाभावे तस्सतामेत्तहेतुगो एस ।

इच्छिज्जइ ववहारो जति ता अत्थेवि तुल्लमिदं ॥६७४॥

(तस्यावगमाभावे तत्सत्तामात्रहेतुक एषः ।

इष्यते व्यवहारो यदि ततोऽर्थेऽपि तुल्यमिदम् ॥६७४॥)

यदि तस्य-बुद्धादिचित्तमात्रस्यावगमाभावेऽपि तत्सत्तामात्रहेतुको-बुद्धादिचित्तमात्रहेतुक एष व्यवहार इष्यते ‘ता’ तत् इदमर्थेऽपि तुल्यम्, तथाहि-अत्राप्येवं वक्तुं शक्यत एव यथा - अर्थस्यावगमाभावेऽपि तत्सत्तामात्रनिबन्धन एव सर्वोऽपि लौकिको व्यवहार इति ॥६७४॥

अह कहवि तस्सवगमो तहेव अत्थम्मि मच्छरो को णु ? ।

सो नत्थि अजुत्तीओ नाणम्मिवि हंत तुल्लमिदं ॥६७५॥

(अथ कथमपि तस्यावगमस्तथैवार्थे मत्सरोः को नु ? ।

स नास्ति अयुक्तितो ज्ञानेऽपि हन्त तुल्यमिदम् ॥६७५॥)

अथ कथमपि पूर्वोक्तदोषभयात्तस्य-बुद्धादित्तमात्रस्यावगम इष्यते, ननु तर्हि तथैव यथा बुद्धादिचित्ते तथा अर्थेऽप्यवगमो भविष्यति, ततः को नु भवतस्तत्र मत्सरो येनासौ नेष्यते ? नैवासौ युक्तो, भवदुक्तन्यायस्योभयत्रापि तुल्यत्वात् । अथोच्येत-सोऽर्थः सर्वथा नास्ति अयुक्तितः-तत्साधकयुक्त्यभावत इत्यत आह-‘णाणम्मि वी’त्यादि । ‘हन्तेति’ प्रत्यवधारणे तदुक्तम् - “हन्त संप्रेषणप्रत्यवधारणविषादेष्विति” ज्ञानेऽपीदं-तत्साधकयुक्त्यभावलक्षणं (प्रमाणं) तुल्यमेव ॥६७५॥

कथमित्याह -

जं गज्झगाहगोभयमणुभयरूवं व होज्ज विन्नाणं ? ।

जति गज्झरूवं मो ता ण गाहगं अत्थि भुवणेऽपि ॥६७६॥

(यद् ग्राह्यग्राहकोभयानुभयरूपं वा भवेद् विज्ञानम् ।

यदि ग्राह्यरूपं ततो न ग्राहकमस्ति भुवनेऽपि ॥६७६॥)

यत् - यस्मादिदं विज्ञानं किं ग्राह्यरूपं भवेत् उत ग्राहकरूपम् आहोस्विदुभयरूपम् अनुभयरूपं वा-न ग्राह्यरूपं नापि ग्राहकरूपमिति ? तत्र यदि ग्राह्यरूपमिति पक्षो ‘मो’ निपातः पूरणे, ‘ता’ ततो न ग्राहकं ज्ञानमस्ति, भुवनेऽपि सकले सर्वेषामपि ज्ञानानां घटादिवत् सर्वथा ग्राह्यरूपैकस्वभावत्वाभ्युपगमात् ॥६७६॥

ततः किमित्याह -

तदभावम्मि य कह गज्झरुवता अह सरूवगज्झाओ ? ।

नियरुवगाहगत्तेवि कहं णु तं गज्झरूवं तु ? ॥६७७॥

(तदभावे च कथं ग्राह्यरूपताऽथ स्वरूपग्राह्यात् ।

निजरूपग्राहकत्वेऽपि कथं नु तद् ग्राह्यरूपं तु ? ॥६७७॥)

तदभावे च-सर्वथा ग्राहकज्ञानाभावे च कथं ग्राह्यरूपता भवेत् ? ग्राहकापेक्षं हि ग्राह्यं तत्कथं तदभावे ग्राह्यरूपता भवेदिति । अथोच्येत, ‘सरूपगज्झाओ’ति । भावप्रधानोऽयं निर्देशः, स्वरूपग्राह्यत्वाद् ग्राह्यरूपता, तद्धि स्वसंवेदनस्वभावं, ततस्तस्य स्वस्वरूपमेव ग्राहकं, स्वरूपग्राहकापेक्षया च ग्राह्यरूपतेति । अत्राह-‘नियरुवेत्यादि’ । निजं रूपं ग्राहकं यस्य तस्य भावस्तस्मिन्नपि अभ्युपगम्यमाने सति कथं नु तत् ज्ञानं ग्राह्यरूपमेव ? तुरवधारणे, नैवेति-भावः । ग्राहकरूपत्वस्यापीदानीमभ्युपगमादिति ॥६७७॥

द्वितीयं पक्षमाशङ्क्य दूषयति -

अह ग्राहगरूपं चिय इय वि गज्झस्सऽभावतो णेयं ।

विवरीयं सव्वं चिय जं भणितं गज्झपक्खम्मि ॥६७८॥

(अथ ग्राहकरूपमेव इत्यपि ग्राह्यस्याभावाद् ज्ञेयम् ।

विपरीतं सर्वमेव यद् भणितं ग्राह्यपक्षे ॥६७८॥)

अथ मन्येथास्तत् ज्ञानं ग्राहकरूपमेवेति पक्षो न ग्राह्यरूपमिति । अत्राह - 'इयवीत्यादि' इत्यपि-अस्मिन्नपि पक्षेऽभ्युपगम्यमाने ग्राह्यस्याभावात्-सर्वथा ग्राह्यरूपस्य ज्ञानान्तरस्याभावा-द्यद्भणितं ग्राह्यपक्षे दूषणं तत्सर्वं विपरीतं ज्ञेयम्, तथाहि-यदि तत् ज्ञानं ग्राहकरूपमेवेत्य-भ्युपगमस्तर्हि समस्तेऽपि भुवने सकलज्ञानानां ग्राहकरूपैकस्वभावत्वाभ्युपगमात् सर्वथा न समस्ति ग्राह्यं विज्ञानं, तदभावे च कथं ग्राहकरूपता ? ग्राह्यापेक्षयैव तस्याः संभवात् । अथ स्वरूपग्राह्यापेक्षया ग्राहकरूपता न तर्हि तद्विज्ञानं ग्राहकमेव, ग्राह्यरूपत्वस्यापीदानीमभ्युपगमा-दिति ॥६७८॥

तृतीयं पक्षमधिकृत्याह -

सिय तं उभयागारं विरोहभावा ण संगतमिदं पि ।

तेसिं पि मिहो भेओऽभेदो उभयं व होज्जाहि ? ॥६७९॥

(स्यात् तदुभयाकारं विरोधभावान्न संगतमिदमपि ।

तेषामपि मिथो भेदोऽभेद उभयं वा भवेत् ॥६७९॥)

स्यादेतत्, तत्-विज्ञानमुभयाकारं-ग्राहकरूपं ग्राह्यरूपं च, ततो न कश्चिदिह पूर्वोक्त-दोषावकाशः । अत्राह-'विरोहेत्यादि' । इदमपि उभयाकारत्वं न संगतम् । कुत इत्याह-विरोध-भावात् । तथाहि-तत् ज्ञानमेकस्वभावं तद्यदि ग्राहकरूपं कथं ग्राह्यरूपं ? ग्राह्यरूपं चेत् कथं ग्राहकरूपमिति । अन्यच्च, तयोरपि-ग्राह्याकारग्राहकाकारयोर्मिथः-परस्परं भेदो वा स्यादभेदो वा उभयं वेति ? पक्षत्रयम् ॥६७९॥

तत्राद्यपक्षमधिकृत्याह -

भेदे कहमेगं णणु उभयागारं ? णहेगवावित्तं ।

दोण्ह विरुद्धाण जतो दिट्ठं इट्ठं च समयम्मि ॥६८०॥

(भेदे कथमेकं ननु उभयाकारम् ? नहि एकव्यापित्वम् ।

द्वयोर्विरुद्धयोः यतो दृष्टमिष्टं च समये ॥६८०॥)

यदि भेदस्तर्हि तस्मिन् सति कथं नन्वेकं सत् उभयाकारं भवेत् ? नैव भवेदिति भावः ।
कुत इत्याह-यतो यस्मान्न हि-न खलु द्वयोर्विरुद्धयोरेकव्यापित्वमेकस्वभावमर्थमभिव्याप्या-
वस्थानमिह लोके दृष्टं नापि भवतः स्वसमये इष्टमिति ॥६८०॥

अह उ अभेदो ता एगभावतो चेव णोभयागारं ।

परिगप्पणम्मि एवं अतिप्पसंगो पमासिद्धो ॥६८१॥

(अथ त्वभेदस्तस्मादेकभावादेव नोभयाकारम् ।

परिकल्पने एवं अतिप्रसङ्ग प्रमासिद्धः ॥६८१॥)

अथ तयोर्ग्राह्याकारग्राहकाकारयोरभेद इति पक्षः । अत्राह-‘ता’ ततोऽन्यतराकारस्यान्यतरा-
काराव्यतिरिक्ततया तत्स्वरूपतापत्तेरेकभावत एव-एकस्यैवान्यतरस्याकारस्य भावतो न तत्
ज्ञानमुभयाकारम् । अथोच्येत स्वभावतस्तत् अन्यतरात्मकमेव, द्वितीयं तु रूपं तत्र परि-
कल्पितमिति यथोक्तदोषाभाव इति । अत आह-‘परिकल्पेत्यादि’ । परिकल्पने चैवं क्रियमाणे-
ऽतिप्रसङ्गः प्रमासिद्धो-न्याय(ज्ञान)सिद्धः प्राप्नोति । यत् किञ्चित् दृष्ट्वा षष्ठस्कन्धस्याप्येवं
परिकल्पनाप्रसक्तेः, तस्याः पुरुषेच्छामात्रानुरोधित्वात्, पुरुषेच्छयाश्चैवमप्यनिवारितप्रसरत्वात्
॥६८१॥

भेदाभेदपक्षमधिकृत्याह -

भेदाभेदो य विरोधदोसतो समयकोवतो चेव ।

बज्झत्थावत्तीए य सम्मं जुत्तिं न संसहइ ॥६८२॥

(भेदाभेदौ च विरोधदोषतः समयकोपत एव ।

बाह्यार्थापत्तेश्च सम्यग्युक्तिं न संसहते ॥६८२॥)

भेदोभेदौ च विचार्यमाणौ न सम्यक् युक्तिं संसहेते । कुतः ? इत्याह-विरोधदोषात् ।
तथाहि-यदि भेदः कथमभेदः अथाभेदः कथं भेद इति ? अथ कथंचिदितरेतरानुवेधेन नायं
भेदाभेदपक्षो विरुद्ध इत्युच्येत तत्राह-समयकोपतश्चैव न सम्यग् युक्तिं संसहेते इति संबन्धः ।
एकान्तैकस्वभावाभ्युपगमपरो हि युष्मद्राद्धान्तस्तत्कथमितरेतरानुवेधतो जात्यन्तरात्मकभेदा-
भेदपक्षोऽभ्युपगम्यते, परसिद्धान्ताभ्युपगमप्रसङ्गात् । तथा बाह्यार्थापत्तेश्च न भेदाभेदौ युक्तिं
संसहेते । तथाहि-यदि ग्राह्यग्राहकाकारयोर्भेदाभेदावभ्युपगम्येत तर्हि बाह्यार्थेऽपि तुल्यांशा-
तुल्यांशयो(तुल्यांशयोरिति पाठा.) रवयव्यवयवशब्दवाच्ययोर्भेदाभेदावभ्युपगन्तव्यौ, दोषा-
भावात् । तथा च सति न कश्चिद्वक्ष्यमाणनीत्या उक्तवृत्त्ययोगादिदोषाणामवकाश इति बाह्यार्था-
पत्तिरव्याहतैवेति ॥६८२॥

चरममवान्तरमूलपक्षमधिकृत्याह -

अह अणुभयरूपं चिय नत्थि तयं हंदि खरविषाणं व ।

एवं च ठिए संते नाणम्मिवि तुज्झ का जुत्ती ? ॥६८३॥

(अथानुभयरूपमेव नास्ति तद्वद् हंदि खरविषाणमिव ।

एवं च स्थिते सति ज्ञानेऽपि तव का युक्तिः ? ॥६८३॥)

अथानुभयरूपमेव तत् ज्ञानमिति पक्षः, हन्त तर्हि तद्वत्-ज्ञानं खरविषाणमिव सर्वथा नास्त्येव । किं हि तत् सद्भवेत् यत् सर्वथा न ग्राह्यरूपं नापि ग्राहकरूपमिति । एवं च स्थिते सति ज्ञानेऽपि तवाभ्युपगते का युक्तिः ? नैव काचिदित्यर्थः, ततश्चैवमुभयोरपि ज्ञानार्थयो-र्युक्त्यभावेऽविशिष्टे सति को नु मत्सरो ? येनार्थो नाभ्युपगम्यते किंतु केवलं ज्ञानमेवेति ॥६८३॥

अत्र परस्य मतमाशङ्कमान आह -

अह उ ससंवेदणसिद्धमेव णणु णिययमित्थ विन्नाणं ।

अत्थस्स दंसणं इय सिद्धं नणु सयल(ले)लोगेवि ॥६८४॥

(अथ तु स्वसंवेदनसिद्धमेव ननु नियतमत्र विज्ञानम् ।

अर्थस्य दर्शनमिति सिद्धं ननु सकले लोकेऽपि ॥६८४॥)

अथाभिदधीथाः ननु नियतं-निश्चितमत्र-जगति विज्ञानं स्वसंवेदनप्रमाणसिद्धमेव तत्कथमस्य प्रतिक्षेपः क्रियते ? प्रतिक्षेपयुक्तीनामध्यक्षसिद्धविषयतया युक्त्याभासत्वात् । अत्राह- 'अत्थस्सेत्यादि' । ननु इति - एवं ज्ञानस्येवेत्यर्थः अर्थस्यापि दर्शनं सकलेऽपि लोके सिद्धं, ततो न तस्याप्यर्थस्य प्रतिक्षेपो युक्तः, अभिहितयुक्तीनामध्यक्षसिद्धविषयतया युक्त्याभासत्वादिति ॥६८४॥

यदुक्तम् - 'किंचागारो तस्सा किमंगभूतो' इत्यादि, तत्र द्वितीय पक्षमधिकृत्याह -

अह विसया आगारो स उ णाणं अत्थभणियदोसातो ।

सो कह णु तओ जुत्तो ? तहेव किंवा न बज्झाओ ? ॥६८५॥

(अथ विषयादाकारः स तु ज्ञानमर्थभणितदोषात् ।

स कथं नु ततो युक्तः ? तथैव किं वा न बाह्यात् ॥६८५॥)

अथ मन्येथाः-नासावाकारो ज्ञानस्याङ्गभूतः किंतु विषयादुपजायते, स तु विषयो ज्ञानं-ज्ञानान्तरं न पुनः परपरिकल्पितो बाह्योऽर्थ इति । अत्राह-'अत्थभणिएत्यादि' । अर्थभणित-दोषात्-अर्थपक्षभणितदोषप्रसङ्गात्, सः आकारस्ततो-ज्ञानरूपाद्विषयात् कथं नु युक्तः ? नैव कथंचनेतिभावः । 'तहेव किंवा न बज्झाउ'ति । वाशब्दः पक्षान्तरसूचने । ततो यथा ज्ञानरूपा-

द्विषयादसावाकारोऽभ्युपगम्यते तथैव बाह्यादप्यर्थात्किन्नाभ्युपगम्यते ? उभयत्रापि विशेषाभावात् ॥६८५॥

अनाकारपक्षमधिकृत्याह -

अह उ अणागारं चिय विन्नाणं तहवि गाहगं तेसिं ।

अत्थस्सवि एवं चिय गाहगभावम्मि को दोसो ॥६८६॥

(अथ तु अनाकारमेव विज्ञानं तथापि ग्राहकं तेषाम् ।

अर्थस्यापि एवमेव ग्राहकभावे को दोषः ? ॥६८६॥)

अथ, तुः पूरणे, विज्ञानमनाकारमेव न साकारं तथापि कुतश्चित् प्रतिनियतस्वभाव-विशेषात्तेषां ज्ञानान्तराणां ग्राहकमिति मन्येथाः ? अत्राह-‘अत्थस्स वी’त्यादि । अर्थस्यापि ग्राह्यभावमापन्नस्य एवमेव-ज्ञानान्तरस्येव विषये विवक्षितज्ञानस्य ग्राहकभावे सति को दोषो ? नैव कश्चनेति भावः, अभिहितयुक्तेरत्रापि समानत्वात् ॥६८६॥

तृतीयं पक्षमधिकृत्याह -

सागारअणागारं तु विरोहा कह णु जुज्जती नाणं ? ।

भावेवि तदन्तरग्रहणमो फुडं अत्थतुल्लं तु ॥६८७॥

(साकारानाकारं तु विरोधात्कथं नु युज्यते ज्ञानम् ? ।

भावेऽपि तदन्तरग्रहणं स्फुटं अर्थतुल्यं तु ॥६८७॥)

साकारानाकारं तु ज्ञानं कथं नु युज्यते ? नैव कथंचनेति भावः । कुत इत्याह-विरोधात्-विरोधदोषात् । तथाहि-यदि साकारं कथमनाकारम् ? अथानाकारं कथं साकारमिति ? अस्तु वा यथाकथंचनापि तत्साकारानाकारं तथापि यत् तस्य तदन्तरग्रहणं ‘मो’ निपातः पूरणे, तत् स्फुटमर्थतुल्यमेव-अर्थग्रहणतुल्यमेव । तुरेवकार्थः । अर्थस्याप्येवं ग्रहणमनिवार्यमिति भावः । उभयोरपि-ज्ञानान्तरार्थयोस्तत्त्वतस्तुल्ययोगक्षेमत्वात् ॥६८७॥

तुरीयं पक्षं दूषयन्नाह -

अणुभयरुवमभावो तब्भावे सव्वसुन्नतावत्ती ।

सा अणुहवसिद्धेणं विरुज्जती निययनाणेणं ॥६८८॥

(अनुभयरूपमभावस्तद्भावे सर्वशून्यतापत्तिः ।

साऽनुभवसिद्धेन विरुध्यते निजकज्ञानेन ॥६८८॥)

अनुभयरूपं-न साकारं नाप्यनाकारमिति यदि विज्ञानमभ्युपगम्यते, ततः खरविषाणस्येव तस्याभावः प्राप्नोति । किं हि तत्सद्भवेद्यन्न साकारं नाप्यनाकारमिति ? ततः किमित्याह-

‘तद्भावे’ इत्यादि । तद्भावे-ज्ञानाभावभावे सर्वशून्यतापत्तिः प्राप्नोति, ज्ञानार्थव्यतिरेकेण वस्त्वन्तर-स्याभावात् । भवत्वेवं का नो हानिरिति चेत् ? अत आह-‘सा अणुहवेत्यादि’ । सा-सर्व-शून्यतापत्तिरनुभवसिद्धेन स्वसंवेदनप्रमाणसिद्धेन निजकज्ञानेन विरुध्यते, यदि हि सर्वशून्यता स्यात्ततः कथमिदमात्मीयमपि ज्ञानमनुभूयेतेति ? अपि च, इयमपि सर्वशून्यता प्रमाणतो वा व्यवस्थायेत अप्रमाणतो वा ? किंचातः ? यदि प्रमाणतस्ततः सर्वशून्यताया अभावः, प्रमाणस्य विद्यमानत्वात् ॥६८८॥

तथाचाह -

माणे इमीएऽभावो विणा तयं जइ इमीएँ सिद्धिंति ।

तत्तोच्चिय अत्थस्सवि सिद्धीएँ निवारणमजुत्तं ॥६८९॥

(मानेऽस्या अभावो विना तद्वत् यदि अस्याः सिद्धिरिति ।

तत एव अर्थस्यापि सिद्धेर्निवारणमयुक्तम् ॥६८९॥)

माने-प्रमाणे साधके अभ्युपगम्यमाने सर्वशून्यताया अभावः प्राप्नोति । अथाप्रमाणत इति पक्षस्तर्हि कथं तस्याः सिद्धिः ? प्रमाणमन्तरेण प्रमेयसिद्ध्ययोगात् । अन्यथा यदि तद्वत्-प्रमाण विनाऽपि अस्याः- सर्वशून्यतायाः सिद्धिरिष्यते, तर्हि तत एव-प्रमाणाभावादर्थस्यापि सिद्धेर्भवन्त्या निवारणमयुक्तं, प्रमाणाभावस्य प्रमेयसिद्ध्यभावानिबन्धनत्वात् । ततश्च यो ग्राहकप्रमाणविरहादिभिर्बाह्यार्थाभावसाधने हेतुरुपन्यस्तः सोऽनैकान्तिक इति ॥६८९॥

अन्यच्च -

न य सो उवलब्धिलक्खणपत्तो जमदरिसणे वि ता तस्स ।

तदभावनिच्छयो णणु एगंतेणं कुतो सिद्धो ? ॥६९०॥

(न च स उपलब्धिलक्षणप्राप्तो यददर्शनेऽपि तस्मात्तस्य ।

तदभावनिश्चयो ननु एकान्तेन कुतः सिद्धः ? ॥६९०॥)

न च यत्-यस्मात्सः-बाह्योऽर्थ उपलब्धिलक्षणप्राप्तः, ‘ता’ तस्मात्तस्य-बाह्यार्थस्या-दर्शनेऽपि नन्वेकान्तेन तदभावनिश्चयो-बाह्यार्थाभावनिश्चयः कुतः सिद्धः ? नैव कुतश्चिदिति-भावः । दर्शनाभावमात्रस्यानुपलब्धिलक्षणप्राप्तेष्वभावसाधकत्वायोगात् । तत एवमपि पूर्वोक्तो हेतुरनैकान्तिक एव ॥६९०॥

अह सो परस्स एवं तदभावो तस्स चेव सज्झोत्ति ।

तुह आयनिच्छयो कह ? अजुत्तितो सा समा णाणे ॥६९१॥

(अथ स परस्य एवं तदभावस्तथैव साध्य इति ।

तवात्मनिश्चयः कथम् ? अयुक्तितः सा समा ज्ञाने ॥६९१॥)

अथ सः बाह्योऽर्थः परस्य-अर्थवादिन एवम्-उपलब्धिलक्षणप्राप्तोऽभिमतस्तत्कथं तस्यादर्शनादभावनिश्चयो न भवतीति ? अत्राह - 'तदभावो' इत्यादि । यदि परस्योपलब्धिलक्षणप्राप्तोऽर्थोऽभिमतस्ततस्तस्यैव-परस्य तदभावो बाह्यार्थाभावः साध्यः स्यात्, तव पुनरात्मनिश्चयो-बाह्यार्थाभावविषयः कथमुपजायते ? पर आह - 'अजुत्तिउ'त्ति । अयुक्तेः-युक्त्य-भावात् । यद्यपि हि नोपलब्धिलक्षणप्राप्तोऽर्थस्तथापि नासौ युक्त्या युज्यत इति तदभावनिश्चयः कर्तुं शक्यत एवेति । अत्राह-'सा समा णाणे' । सा-अयुक्तिज्ञानेऽपि समा-तुल्या यथाऽभिहितं प्राक्, ततो नायुक्तेरप्यर्थाभावनिश्चयः ॥६९१॥

किंच -

न य णाणाण विरोहो सिद्धो अत्थस्स जणयतब्भावे ।

गम्मति इहराभावो सिद्धीए य कह तओ नत्थि ॥६९२॥

(न च ज्ञानानां विरोधः सिद्धोऽर्थस्य जनकतद्भावे ।

गम्यते इतरथाभावः सिद्धौ च कथं सको नास्ति ॥६९२॥)

न च ज्ञानानां विषये अर्थस्य यो जनकतद्भावः- स चासौ भावश्च तद्भावो जनकश्चासौ तद्भावश्च जनकतद्भावो, जनकस्वभावत्वमितियावत् तस्मिन् कश्चिद्विरोधः सिद्धः, तत्साधक-प्रमाणाभावात्, अपितु तथातथाविचित्राकारोपेतज्ञानप्रबन्धदर्शनाद् गम्यते अर्थस्य जनकतद्भावः इतरथा-एवमनभ्युपगमे ज्ञानस्याभावः प्राप्नोति, आकाराधानसमर्थस्य कारणान्तरस्याभावात् । सिद्धौ च-भावे च ज्ञानस्य तत्तत्तथाविधविचित्राकारोपेतस्य कथं 'तउ'त्ति सकः-अर्थो नास्तीत्युच्यते इति । स्यादेतत् यद्यर्थो भवेत् ततस्तद्ग्राहकं प्रमाणमपि प्रवर्तेत, न च प्रवर्तते, तस्मात्स नास्त्येवेति ॥६९२॥

अत आह -

ग्राहकप्रमाणविरहो एवं साधारणो उ नाणेवि ।

अत्थि य तं अत्थस्सवि सत्ता तह चेव अणिसेज्झा ॥६९३॥

(ग्राहकप्रमाणविरह एवं साधारणस्तु ज्ञानेऽपि ।

अस्ति च तदर्थस्यापि सत्ता तथैवानिषेध्या ॥६९३॥)

ग्राहकप्रमाणविरह एवम्-अनन्तरोक्तेन प्रकारेण ज्ञानेऽपि साधारण एव । तुशब्द एव-कारार्थः । अथ च तत् ज्ञानमस्ति, तथा अर्थस्यापि सत्ता अनिषेध्यैव ॥६९३॥

अत्रैवोपचयमाह -

किंच इहं नीलातो जायइ पीतादणेगधा णाणं ।

णय तं अहेतुगं चिय को हेतू तस्स वत्तव्वं ? ॥६९४॥

(किञ्चेह नीलाद् जायते पीताद्यनेकधा ज्ञानम् ।

न च तदहेतुकमेव को हेतुस्तस्य वक्तव्यम् ? ॥६९४॥)

किंच इह-जगति नीलात्-नीलाकारात् विज्ञानादनन्तरं जायते पीतादि-पीताकारादि ज्ञान-
मनेकधा-अनेकप्रकारं, न च तत्-पीतादिकज्ञानमहेतुकं, सदाभावादिप्रसङ्गात्, ततो यदि
बाह्योऽर्थस्तथा तथा विचित्राकाराधायकत्वेन नाभ्युपगम्यते तर्हि तस्य पीतादिज्ञानस्य को हेतुरिति
वक्तव्यम् ? ॥६९४॥

पर आह -

आलयगता अणेगा सत्तीओ पागसंपउत्ताओ ।

जणयंति नीलपीतादिनाणमन्नो न हेतुत्ति ॥६९५॥

(आलयगता अनेकाः शक्तयः पाकसंप्रयुक्ताः ।

जनयन्ति नीलपीतादिज्ञानमन्यो न हेतुरिति ॥६९५॥)

आलयगताः-आलयविज्ञानगता अनेकाः शक्तयः । 'पागसंपउत्त'त्ति । पाकसंप्रयुक्ता
विपाकप्राप्ताः सत्यो जनयन्ति नीलपीतादिकं-नीलपीताद्याकारं ज्ञानमतस्ता एव हेतवो न पुनरन्यो
बाह्योऽर्थ इति ॥६९५॥

अत्राचार्य आह -

ता आलयातो भिन्नाऽभिन्ना वा होज्ज ? भेदपक्खम्मि ।

ता चेव उ बज्झत्थोऽभेदे सव्वाणमेगत्तं ॥६९६॥

(ता आलयाद् भिन्ना अभिन्ना वा भवेयुः ? भेदपक्षे ।

ता एव तु बाह्यार्थोऽभेदे सर्वासामेकत्वम् ॥६९६॥)

ताः-शक्तयो नीलपीताद्याकारज्ञानहेतवः आलयात्-आलयविज्ञानात्सकाशात् भिन्ना वा
भवेयुरभिन्ना वा ? तत्र यदि भेदपक्षस्ततस्ता एव-शक्तयो बाह्योऽर्थः, ज्ञानादन्यस्य सर्वस्यापि
वस्तुसतो बाह्यार्थत्वेनाभ्युपगमात् । अभेदे-अभेदपक्षे चाभ्युपगम्यमाने सर्वासामपि शक्तीनामेकत्वं
प्राप्नोति, एकस्मादालायादनन्यत्वात्, तत्स्वरूपवत् ॥६९६॥

एतदेव भावयति -

एगो स आलयो जं तत्तोऽभिन्नाण णत्थि नाणत्तं ।

नाणत्तेवि य पावति तदभेदा आलयबहुत्तं ॥६९७॥

(एकः स आलयो यत्तस्मादभिन्नानां नास्ति नानात्वम् ।

नानात्वेऽपि च प्राप्नोति तदभेदादालयबहुत्वम् ॥६९७॥)

यत्-यस्मात्स आलय एकस्ततः-तस्मादालयादभिन्नानां शक्तीनां नैव नानात्वमस्ति-नैव नानात्वमुपपद्यते, नानात्वे वा तासां शक्तीनामिष्यमाणे तदभेदात्-शक्त्यभेदादालयस्य बहुत्वं प्राप्नोति, तथा च सत्यभ्युपगमविरोधः ॥६९७॥

पक्षान्तरं दूषयितुमाशङ्कते -

अह ता भिन्नाभिन्ना विरोहतो णेस संगतो पक्खो ।

ण य एगंतावच्चा अवच्चसद्दप्पवित्तीओ ॥६९८॥

(अथ ता भिन्नाभिन्ना विरोधानैष संगतः पक्षः ।

न चैकान्तावाच्या अवाच्यशब्दप्रवृत्तेः ॥६९८॥)

अथ ताः-शक्तय आलयात्सकाशान् भिन्ना नाप्यभिन्नाः किंतु भिन्नाभिन्नास्ततो न कश्चिदोषः इति मन्येथाः । अत्राह-विरोहेत्यादि' । विरोधतो-विरोधदोषप्रसङ्गान्नैष पक्षः संगतः । तथाहि-यदि भिन्ना कथमभिन्नाः अथाभिन्ना कथं भिन्ना इति ? कथंचिद्वादाभ्युपगमेन चाविरोधे स्वदर्शनपरित्यागप्रसङ्गः । अथोच्येत न ताः शक्तयो भिन्ना नाप्यभिन्ना नापि भिन्नाभिन्नाः किं त्वेकान्तेनावाच्यास्तत्कथमुक्तदोषावकाश इति । अत आह--'नयेत्यादि । न च ताः शक्तय एकान्तेनावाच्याः, कुत इत्याह-अवाच्यशब्दप्रवृत्तेः, यदि हि एकान्तेनावाच्याः शक्तयस्ततः कथमवाच्यशब्दस्यापि तत्र प्रवृत्तिर्भवेदिति ? ॥६९८॥

पुनरपि परस्य मतमाशङ्कमान आह -

परिगप्पिता तु अह ता विसिद्धफलकारणं कहन्नु मता ? ।

तब्भावा फलभावे अतिप्पसंगो स चाणिद्धो ॥६९९॥

(परिकल्पितास्तु अथ ता विशिष्टफलकारणं कथं नु मताः ? ।

तद्भावात्फलभावेऽतिप्रसङ्गः स चानिष्टः ॥६९९॥)

अथैताः शक्तयो न वस्तुसत्यो येन भेदाभेदादयो भवेयुः, किंतु परिकल्पिता एव, ततो न कश्चित्पूर्वोक्तो दोषः । अत्राह - 'विसिद्धेत्यादि' । यदि परिकल्पितास्ततः कथं नु विशिष्ट-फलकारणं-वस्तुसद्विशिष्टपीतादिज्ञानलक्षणफलनिबन्धनं मताः ? परिकल्पितं हि परमार्थतो-ऽसत्, तत्कथं ता विशिष्टफलनिबन्धनं भवेयुरिति ? यदि पुनरस्तद्भावात्-परिकल्पितभावात्

फलभावोऽभ्युपगम्येत ततस्तस्मिन् सति अतिप्रसङ्गः प्राप्नोति, स चानिष्ट इति यत्किंचिदेतत् ॥६९९॥

उपसंहरति -

ता जो इमस्स हेतू सो च्चिय बज्झत्थमोऽवसेणावि ।

अब्भुवगंतव्वमिदं एवं बज्झत्थसिद्धीओ ॥७००॥

(तस्माद् योऽस्य हेतुः स एव बाह्यार्थोऽवशेनापि ।

अभ्युपगन्तव्यमिदमेवं बाह्यार्थसिद्धितः ॥७००॥)

‘ता’ तस्मात् योऽस्य-पीतादिज्ञानस्य हेतुः, स एव बाह्योऽर्थः इतीदमवशेनापि-अकामेनापि अभ्युपगन्तव्यम् । एवं च सति बाह्यार्थसिद्धिरव्याहतप्रसरेति स्थितम् ॥७००॥

अत्र परस्य मतमाशङ्कमान आह -

अह तु सहावो हेऊ भावोऽभावो व होज्ज ? जति भावो ।

सो चेव उ बज्झत्थो अह तु अभावो ण हेउत्ति ॥७०१॥

(अथ तु स्वभावो हेतुर्भावोऽभावो वा भवेत् ? यदि भावः ।

स एव तु बाह्यार्थः अथ तु अभावो न हेतुरिति ॥७०१॥)

अथ न बाह्योऽर्थो हेतुः किंतु स्वभाव एव । तुरेवकारार्थो भिन्नक्रमश्च स चेह योजित एव । अत्राह-‘भावो इत्यादि’ । भावो वा स स्वभावो भवेदभावो वा ? तत्र यदि भावस्ततः स एव बाह्योऽर्थः केवलं स्वभावशब्देनाभ्युपगतः । अथाभावस्तर्हि न हेतुः, अभावस्य हेतुत्वायोगात्, अन्यथा तत एव कटककुण्डलाद्युत्पत्तेर्विश्वस्यादरिद्रताप्रसङ्गः ॥७०१॥

पुनरप्यत्र परमारेकमान (ण) आह -

सो भावोत्ति सहावो तस्सेव जमायरूवमो अह उ ।

तं चेव कारणंतरविगलं पीतादिहेउत्ति ॥७०२॥

(स्वो भाव इति स्वभावस्तस्यैव यदात्मस्वरूपमथ तु ।

तदेव कारणान्तरविकलं पीतादिहेतुरिति ॥७०२॥)

अथ मन्येथाः स्वः-आत्मीयो भावः-सत्ता स्वभाव इति व्युत्पत्तेः तस्यैव नीलज्ञानस्य यदात्मरूपं तदेव च कारणान्तरविकलं-बाह्यार्थादिहेत्वन्तरविरहितं-पीतादिज्ञानहेतुरिति न कश्चिदोषः ॥७०२॥

अत्राह -

नीलत्ते सामन्ने कारणविगलत्तणे य किन्नेवं ? ।

अन्नंपि नीलहेउ जायइ पीतादिहेउत्ति ॥७०३॥

(नीलत्वे सामान्ये कारणविकलत्वे च किन्नेवम् ? ।

अन्यदपि नीलहेतुः जायते पितादिहेतुरिति ॥७०३॥)

नीलत्वे-नीलज्ञानत्वे सामान्ये कारणविकलत्वे च-बाह्यार्थादिकारणान्तररहितत्वे च सामान्ये सति किन्नैवमन्यदपि-नीलज्ञानं नीलहेतुः-विवक्षितनीलज्ञानहेतुभूतं जायते पीतादिहेतुः ? इदमुक्तं भवति-इह कदाचित् प्रबन्धवन्त्यपि ज्ञानानि जायन्ते, तथानुभवात्, यदि नीलज्ञानस्यात्मरूपमेव कारणान्तरविकलं पितादिज्ञानहेतुरिष्यते तर्हि यथा चरमं नीलज्ञानं पितादिज्ञानान्तरहेतुस्तथा ततः प्राचीनमपि कस्मान्न भवति ? विशेषाभावादिति ॥७०३॥

अह तं विसिद्धं चिय वइसिद्धं हंत किंकयं तस्स ? ।

अह तु सहेतुकयं चिय ण तेसि तत्ताविसेसातो ॥७०४॥

(अथ तद्विशिष्टकमेव वैशिष्ट्यं हन्त किंकृतं तस्य ? ।

अथ तु स्वहेतुकृतमेव न तेषां तत्त्वाविशेषात् ॥७०४॥)

अथ तत्-नीलज्ञानं विशिष्टमेव पितादिज्ञानहेतुरिष्यते न यत्किमपि, न च नीलज्ञान-हेतुर्नीलज्ञानं विशिष्टमिति न ततोऽपि पीतादिज्ञानभाव इति । अत्राह - 'वइसिद्धमित्यादि' । वैशिष्ट्यं हन्त किंकृतं तस्य-पितादिज्ञानान्तरहेतोर्विवक्षितनीलज्ञानस्य ? अथोच्येत किमत्र हेत्वन्तरेण ? स्वहेतुकृतमेव तस्य वैशिष्ट्यमिति । अत आह-'न तेसि तत्ताविसेसाओ' । यदे-तदनन्तरमुक्तं तन्न, तयोः-नीलज्ञानहेतुपितादिज्ञानान्तरहेतुर्नीलज्ञानयोस्तत्त्वाविशेषात्-स्वरूपाविशेषात् ॥७०४॥

एतदेवाह -

नीलक्खणजणगातो जाओ तस्सेव जुज्जई हेऊ ।

भेदगभावाभाव अतीतनीलक्खणा जह उ ॥७०५॥

(नीलक्षणजनकाद् जातास्तस्यैव युज्यते हेतवः ।

भेदकभावाभावादतीतनीलक्षणा यथा तु ॥७०५॥)

यथा अतीतनीलक्षणा-अतीतनीलज्ञानक्षणा नीलज्ञानक्षणजनकाद्धेतोर्जाताः सन्तस्तस्यैव-नीलज्ञानक्षणस्य हेतवोऽभवन्, तथा विवक्षितो नीलज्ञानक्षणो नीलज्ञानक्षणजनकाद्धेतोर्जातः सन् तस्यैव नीलज्ञानक्षणस्य हेतुर्युज्यते, न पीतादिज्ञानस्य । कुत इत्याह-'भेदकभावाभावात्' । भेदकं यद्भावान्तरं तस्याभावात् ॥७०५॥

एतदेवाह -

कालो उ भेदगो चेव तब्भावे कह ण बज्झसिद्धि ? ।

णाणंतरंपि भिन्नाभिन्नाद्धमजुत्तमेजुत्तं (मेगंता) ॥७०६॥

(कालस्तु भेदक एव तद्भावे कथं न बाह्यसिद्धिरिति ? ।

ज्ञानान्तरमपि भिन्नाभिन्नाद्धमयुक्तमेकान्तेन ॥७०६॥)

कथमुच्यते भेदकभावाभावो ? यावता अस्ति कालो भेदकः, तथाहि-विवक्षितं चरमं नीलज्ञानमिदानींतनक्षणवर्ति ततः पीतादिज्ञानहेतुः, शेषाणि तु तदन्यक्षणवर्तीनि, ततो नीलज्ञान-स्यैव तानि कारणानि इति चेत् ? ननु तद्भावे कथं न बाह्यार्थसिद्धिः ? तस्यापि (कालस्यापि) बाह्यार्थत्वात् । स्यादेतत् न कालो भेदकः, किंतु ज्ञानान्तरमेव, ततो नोक्तदोषप्रसङ्ग इति । अत आह-‘णाणंतरंपी’त्यादि ज्ञानान्तरमपि तद्भेदकत्वेनाभ्युपगम्यमानं भिन्नाद्धं-भिन्नकाल-मभिन्नाद्धम्-अभिन्नकालं वा एकान्तेनायुक्तमेव । तथाहि-नाभिन्नाद्धं ज्ञानान्तरं भेदकं युक्तं, समकालभावितया परस्परमुपकार्योपकारकत्वाभावात् । भिन्नाद्धमपि ज्ञानान्तरं यावद्विवक्षित-नीलज्ञानोपादानस्य वैशिष्ट्यं नाधत्ते तावन्न विवक्षितनीलज्ञानस्य भेदकं युक्तम्, उपादानस्य ततः सकाशात् विशेषाभावे फले विशेषायोगात्, उपादानस्य च ततो ज्ञानान्तराद्विशेषो न युक्तः, समकालभावित्वादिति, एतच्च ‘वइसिद्धंपि न जुज्जइ खणिगते कारणस्से’त्यादिना ग्रन्थेन विस्तरतः प्रागभिहितमिति नेह पुनः प्रतायते । तन्न ज्ञानान्तरमपि भेदकं युक्तमिति कथं विवक्षितं नीलज्ञानं पीतादिज्ञानहेतुरुपपद्यते ? ॥७०६॥

जायइ य नीलसंवेदणाउ (तो) पीतादि तुह मतेणावि ।

सा जो इमस्स हेतू सो च्चिय बज्जत्थमो नेओ ॥७०७॥

(जायते च नीलसंवेदनात् पीतादि तव मतेनापि ।

तस्माद् योऽस्य हेतुः स एव बाह्यार्थो ज्ञेयः ॥७०७॥)

जायते च विवक्षितानीलसंवेदनात्पीतादि-पीताद्याकारोपेतं ज्ञानं तव मतेनापि, ‘ता’ तस्माद् योऽस्य पीताद्याकारवैचित्र्यस्य हेतुः स एव बाह्यार्थो ज्ञेयः । मो निपातः पूरणे ॥७०७॥

अत्र परस्याभिप्रायमाह -

सिय अघडमाणभावे तुल्ले दोण्हंपऽभावओ होउ ।

नीसेससुण्णयच्चिय पडिहणिया अणुभवेणेसा ॥७०८॥

(स्यादघटमानभावे तुल्ये द्वयोरपि अभावतो भवतु ।

निःशेषशून्यतैव प्रतिभणिता अनुभवेन एषा ॥७०८॥)

स्यादेतत्, इत्थमघटमानभावो तुल्ये सति द्वयोरपि-ज्ञानार्थयोरभावतो निःशेषशून्यतैव भवतु, अस्या एव संप्रति युक्तियुक्ततया प्रतिभासमानत्वात् । अत्राह - 'पडिहणिएत्यादि ।' एषा-निःशेषशून्यता स्वसंवेदनप्रमाणसिद्धेनात्मीयेनानुभवेन प्रतिभणिता-निराकृता प्राक्, 'सा अणुहव-सिद्धेण विरुज्झई निययनाणेण' इत्यादिना ग्रन्थेन ॥७०८॥

न चार्थस्याघटमानभावो यत आह -

न य न घडइ बज्झत्थो जमणू तल्लेतरादिरूवा उ ।

संसा णंसा य तओ जुत्ता संबंधसिद्धिं ॥७०९॥

(न च न घटते बाह्यार्थो यदणवस्तुल्येतरादिरूपास्तु ।

सांशा अनंशाश्च ततो युक्ता सम्बन्धसिद्धिरिति ॥७०९॥)

न च न घटते बाह्योऽर्थ किंतु घटत एव । यत् - यस्माद् अणवः-परमाणवस्तुल्येतरा-दिरूपाः-साधारणासाधारणादिस्वभावाः तथा सांशा अनंशाश्च=कथंचित्सांशा कथंचिच्चानंशाः, ततो युक्ता तेषां संबन्धसिद्धिः ॥७०९॥

एनामेव भावयन्नाह -

जं चेव खलु अणूणं पच्चासन्नत्तणं मिहो एत्थ ।

तं चेव उ संबंधो विसिद्धपरिणामसाविक्रवं ॥७१०॥

(यदेव खलु अणूनां प्रत्यासन्नत्वं मिथोऽत्र ।

तदेव तु सम्बन्धो विशिष्टपरिणामसापेक्षम् ॥)

यदेव खल्वत्र-जगति मिथः-परस्परमणूनां प्रत्यासन्नत्वं विशिष्टपरिणामसापेक्षं तत्तथा-स्वभावतासंपादितसत्ताकं कथंचिदपृथग्भूतापरिकल्पिततथाविधैकत्वरूपविशिष्टपरिणामसापेक्षं, तदेव नस्तेषां परमाणूनां संबन्ध इति कथमर्थस्यायुक्ता ? ॥७१०॥

अत्र पर आह -

देसेणं संबंधो इय देसे सति य कहमणुत्तं ति ?

अप्पतराभावातो णहप्पतरयं तओ अत्थि ॥७११॥

(देशेन सम्बन्ध इति देशे सति च कथमणुत्वमिति ? ।

अल्पतराभावात् न हि अल्पतरं ततोऽस्ति ॥७११॥)

ननु इति-एवममुना प्रकारेण देशेन परमाणूनां संबन्धोऽभ्युपगतः स्यात्, अन्यथा मिथस्तेषां प्रत्यासन्नत्वानुपपत्तेरित्युक्तं प्राक् पूर्वपक्ष एव, सति च देशे परमाणूनामभ्युपगम्यमाने कथमणुत्वं-परमाणुत्वं भवेत् ? । अत्राह - अल्पतराभावात्-ततोऽधिकृतात्परमाणोरन्यस्याल्पतरस्याभावात् ।

एतदेव स्पष्टयति- 'नहम्पतरयं तओ अत्थि' । न हि यस्मात् ततः-अधिकृतात्परमाणोरन्यदल्प-तरमस्ति, ततस्तस्य परमाणुत्वं न व्याहन्यत इति ॥७११॥

पच्चासत्ती य मिहो तेसिं धम्मंतराणुवेधातो ।

धम्मंतरभावातो ग्रहणं इय समुदियाणं तु ॥७१२॥

(प्रत्यासत्तिश्च मिथस्तेषां धर्मान्तरानुवेधात् ।

धर्मान्तरभावाद् ग्रहणमिति समुदितानां तु ॥७१२॥)

प्रत्यासत्तिश्च मिथः-परस्परं तेषां भवति, धर्मान्तरानुवेधात्-इन्द्रियग्राह्यतालक्षणस्वभावा-न्तरानुवेधात्, न तु स्वस्वरूपावस्थितानामेव, ततो धर्मान्तरानुवेधभावादभिहितलक्षणात् समुदितानां सतां इति-एवं यथा-सकलजनैरनुभूयते तथा ग्रहणमुपपद्यत एव । उक्तं च -“परमाणूनामेवायं स्वभावो येन तत्कालाद्यपेक्षया तत्र तत्र देशे तैस्तैस्तदन्यपरमाणुभिः सह परस्परं नैरन्तर्येण घटादिलक्षणसंस्थानवता(वन्तो)ऽवतिष्ठन्ते बादरीभवन्ति च, बादरत्वं च समुदितानामिन्द्रिय-ग्राह्यस्वभावतेति” । एतेन यदुक्तं प्राक्-‘परमाणवो न इंदियगम्मा’ इत्यादि तत्प्रत्युक्तमवसेयं तथासमुदितानां चक्षुरिन्द्रियग्राह्यत्वाभिधानात् ॥ यदप्युक्तम्-अविगानाभावान्न ‘योगिज्ञानमपि युक्तिक्रममिति’ तदप्ययुक्तम्, तस्य सद्भूतवस्तुतत्त्वपरिच्छेदप्रवणत्वात् । बाह्यस्य चार्थस्य तत्साधकप्रमाणभावतो बाधकाभावाच्च सद्भूतवस्तुरूपत्वात् । तत्र तत्साधकं प्रमाणं ज्ञाना-कारवैचित्र्यान्यथानुपपत्तिलक्षणं प्रागुपन्यस्तं, वक्ष्यति च- ‘बाधकाभावश्चेदानीमेवोपदर्श्य-मानोऽस्तीति’ । यदप्याशङ्कितम्-‘ते चेव कज्जगम्मा’ इत्यादि तदपि न समीचीनमेव, यतो न खल्विह पूर्वपरिणामिकारणमन्तरेण किञ्चिदपि कार्यमुपजायते, “न तथाभाविनं हेतुमन्तरेणो-पजायते किञ्चिदिति’ वचनात्, अन्यथा खरविषाणास्याप्युत्पत्तिप्रसङ्गादित्युक्तमनेकधा प्राक् । ततो विशिष्ट संस्थानोपेतपरमाणुनैरन्तर्यात्मकघटादिकार्यदर्शनात् प्रत्येकावस्थाभाविनोऽपि तत्कारणभूताः परमाणवोऽनुमीयन्त एव । यदपि ‘कह दीसइत्ति वच्च’ मित्याद्यभिहितं तदप्ये-कान्तेनापेशलमेव, विषयग्रहणपरिणामलक्षणस्यैव प्रतिप्राणि प्रसिद्धस्याकारस्य ज्ञानेऽभ्युपगमात्, न चैतदभ्युपगममात्रं किंतु वस्तुतत्त्वमेव, यदाहुः श्रीमल्लवादिनः-“न विषयग्रहणपरिणामा-दृतेऽपरः संवेदने विषयप्रतिभासो युक्तो युक्त्ययोगादिति” । ततो नार्थस्यानाकारभावो नापि ज्ञानार्थयोरैक्यं, न चार्थस्याग्रहणं येन ‘तग्गहणाभावाओ तुल्लत्तं गम्मई किह णु’ इत्यादिदोष-प्रसक्तिर्भवेत् । न च तन्निराकारमभ्युपगम्यते येन तत्पक्षभावि प्रतिकर्मव्यवस्थानुपपत्तिलक्षणो दोषः स्याद् विषयग्रहणपरिणामलक्षणस्याकारस्याभ्युपगमादिति सर्वं सुस्थमेव । एतच्च प्रस्तावानुरोधादिहोक्तमन्यथा पुनरेतदाचार्यः स्वयमेव ‘ता विसयग्रहणपरिणामओ य सागारया हवइ तस्सेत्यादिना प्रपञ्चतोऽभिधायस्यतीति ॥७१२॥

तत्र यदुक्तम्-‘नह्यप्यतरयं तओ अत्थि’त्ति, तत्र पर आह -

दिसिभेयाउ च्चिय सक्कभेदओ कह ण अप्पतरगंति ? ।

दब्बेण सक्कभेदं विवक्खितं ता कुतो तमिह ? ॥७१३॥

(दिग्भेदादेव शक्यभेदतः कथं नाल्पतरमिति ।

द्रव्येनाऽशक्यभेदं विवक्षितं ततः कुतस्तदिह ॥७१३॥)

ननु दिग्भेदात्-पूर्वादिदिग्भेदात्खलु शक्यः परमाणोर्भेदः, कर्तुं ततः कथमुच्यते - नहि ततोऽल्पतरमन्यदस्तीति । नैष दोषः यतः परमाणुरिति द्रव्यतोऽशक्यभेदं विवक्षितं, न च तस्य द्रव्यतो भेदः कर्तुं शक्यते, ‘ता’ तस्मात्कुत इह जगति तत्-विवक्षितपरमाणोरपि सकाशा-दन्यदल्पतरं भवेत् ? नैव कुतश्चिदिति भावः । ननु च यदि द्रव्यतोऽशक्यभेदं तत् परमाणुद्रव्यं तर्हि तस्य दिग्भागभेदोऽपि न स्यात्, सोऽपि हि द्रव्यरूपस्य सतस्तस्य परमाणोरंशेन भवति, तथा च सति भगवन्मुनीन्द्रवचनविरोधः, एगप्रदेशावगाढं परमाणुद्रव्यं सप्तप्रदेशा च तस्य स्पशनेति ॥७१३॥

अत आह-

तस्सवि सदवत्थाणा दिसभेदो सो य तस्स धम्मोत्ति ।

तदभावेऽभावातो अपदेसो दब्बयाए तु ॥७१४॥

(तस्यापि सदवस्थानात् दिग्भेदः स च तस्य धर्म इति ।

तदभावेऽभावादप्रदेशो द्रव्यतया तु ॥७१४॥)

तस्यापि-द्रव्यतोऽशक्यभेदस्यापि आस्तां तावदन्यस्येत्यापिशब्दार्थः, दिग्भेदः-पूर्वादि-दिग्भेदः । कुत इत्याह-‘सदवस्थानात्’ सतोऽवश्यं क्वचिदवस्थानं सदवस्थानं तस्मात्, तद्धि द्रव्यतोऽशक्यभेदमपि सत्, सच्चावश्यं क्वचिदवतिष्ठत इति । स च दिग्भागभेदो न कल्पनामात्रं, नापि द्रव्यरूपतया अंशेन, किंतु तात्त्विको धर्मो यत आह-‘सो य तस्स धम्मो’त्ति । स च-दिग्भागभेदस्तस्य-परमाणोर्धर्मः-पर्यायः । इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमन्यथा तदभावे-यथोदित-दिग्भागभेदाभावे अवस्थानस्याभावेनाभावप्रसङ्गात् । ननु यदि तात्त्विको दिग्भागभेदः परमाणो-रभ्युपगम्यते तर्हि तस्य सप्रदेशता बलात् प्रसज्यते, तथा च सति “परमाणुरप्रदेश इति” पार-मेश्वरवचनविरोधप्रसङ्ग इति । अत आह ‘अपदेसो दब्बयाए उ’ । परमाणुरप्रदेशो भगवद्भि-रभिहितो द्रव्यतयैव द्रव्यरूपतयैव, तुरवधारणे, न तु पर्यायतः, पर्यायतस्तस्य सप्रदेशतयाभ्युप-गमात् । तदुक्तं प्रज्ञसौ द्रव्यक्षेत्राद्यपेक्षया सप्रदेशाप्रदेशत्वचिन्तायाम्-“भावओ सप्पदेसे” (छा.

भावतः सप्रदेशः) इति । दिग्भागभेदश्च तस्य परमाणोः पर्यायः, ततस्तदपेक्षया सप्रदेशतायां न कश्चिद्विरोधः ॥७१४॥

अथ कथं तस्य द्रव्यरूपता सिद्धा येनोच्यतेऽप्रदेशो द्रव्यतयेति । अत आह -

रूपादिसंगतो जं ण य रूवाणूवि केवलो अत्थि ।

तस्स रसाद्यनुवेहा तेसिंपि य तदणुवेधातो ॥७१५॥

(रूपादिसंगतो यन्न च रूपाणुरपि केवलोऽस्ति ।

तस्य रसाद्यनुवेधात् तेषामपि च तदनुवेधात् ॥७१५॥)

यत्-यस्माद् रूपादिभिः संगतो-युक्तोऽयं परमाणुरन्यथा तदभावप्रसङ्गात् । किं हि तन्मूर्त्त-
मस्ति यत् रूपादिमन्न भवतीति । ततो रूपादिमत्त्वात् गुणपर्यायवद् द्रव्यमिति द्रव्यलक्षणतः
परमाणुर्द्रव्यमेव । इह सुगतमतानुसारिणः प्राहुः-“प्रत्येकं रूपादिरूपाः परमाणवः,” ततस्तन्मत-
विकुट्टनार्थमाह-‘नय रूवाणूवि केवलो अत्थि’ति । न च रूपाणुरपि केवलोरसादिविकलो-
ऽस्ति, उपलक्षणमेतत् नापि रसाद्यणवः केवलाः सन्तीति । कुत इत्याह-तस्य रूपाणोः
रसाद्यनुवेधात् । तथाहि-य एव धृतपरमाणवश्चक्षुषोपलभ्यन्ते त एव रसनया मधुररसतया
आस्वाद्यन्ते मृदुस्पर्श-विशेषस्वभावतया च स्पृश्यन्ते, ततोऽस्ति रूपाणूनां रसाद्यनुवेधः, तथा
तेषामपि रसाद्यणूनां तदनुवेधात्-रूपाद्यनुवेधात्, तथा प्रत्यक्षत एवोपलम्भात् । तथाहि-य
एवेक्षुरसपरमाणवो मधुररसतया आस्वाद्यन्ते य एव च कठिनकामिनीकुचकलशपरमाणवः
करादिना स्पृश्यन्ते, त एव रूपगुणानुषक्ता उपलभ्यन्ते, अन्यथा तेषां चक्षुषोपलम्भो न स्यात्,
तेषां तदविषयत्वात्, तथा च प्रत्यक्षविरोध इति ॥७१५॥

अत्रैवाशङ्काशेषं परिहरन्नाह -

णयऽमुत्ता एव गुणा एते खस्सेव तदणुवेहेवि ।

अद्वरिसणप्पसंगा मुत्तामुत्तेक्कभावो वा ॥७१६॥

(नचामूर्त्ता एव गुणा एते खस्येव तदनुवेधेऽपि ।

अदर्शनप्रसङ्गान् मूर्त्तामूर्त्तैक्यभावो वा ॥७१६॥)

न च एते रूपादयो गुणा अमूर्त्ता एव । कुत इत्याह-अदर्शनप्रसङ्गात् । अथ कथमदर्शन-
प्रसङ्गो यावता मूर्त्तिमता द्रव्येण सहानुवेधात् दर्शनं भविष्यतीत्यत आह-‘खस्सेव तदणुवेहेवि’ ।
तेन - मूर्त्तिमता द्रव्येण सहानुवेधेऽपि आस्तामननुवेधे इत्यपिशब्दार्थः, खस्येव-आकाशस्येव
अदर्शनप्रसङ्गः । आकाशस्यापि हि रूपादीनामिव तेन मूर्त्तिमता द्रव्येण सहानुवेधोऽस्ति, तस्य
सर्वगतत्वात्, न च तदुपलभ्यते, स्वयममूर्त्तत्वात्, तद्वत् रूपादयोऽप्यमूर्त्तत्वे सति नोपलभ्येरन् ।

अथोच्येत-न रूपादीनामिवकाशस्यापि मूर्तिमता द्रव्येण सह इतरेतरस्वरूपप्रवेशात्मकोऽनु-
वेधोऽस्ति, किंतु तदभिन्नदेशतामात्रलक्षणस्ततो नाकाशस्येव रूपादीनामदर्शनप्रसङ्गः । अत आह-
'मुत्तामुत्तेक्कभावो वा' इति । वाशब्दः पक्षान्तरसूचने । यदि इतरेतरप्रवेशात्मकोऽनुवेधो
रूपादीनामिष्यते, तर्हि मूर्तद्रव्यस्यामूर्तानां च रूपादीनां परस्परमैक्यभावः प्राप्नोति, इतरस्ये-
तरस्मादव्यतिरिक्तत्वात्, तत्स्वरूपवत्, ततो द्रव्यं वा केवलं भवेत् न रूपादयो, रूपादयो वा
भवेयुर्न तु द्रव्यं, तथा च सति प्रतीत्यादिविरोध इति कथंचिदितरस्वरूपप्रवेशात्मकोऽनुवेध
एष्व्यो न तु सर्वात्मना, तथा च सति नामूर्त्ता एव रूपादयो गुणाः किंतु कथंचिदिति स्थितम्
॥७१६॥

तदेवं देशसंबन्धपक्षे दोषाभावमभिधाय सांप्रतं कात्स्न्यपक्षेऽपि तं भावयन्नाह -

णय अणुमेत्तं जुत्तं सत्ताओ सव्वहावि संजोगे ।

बादरमुत्तत्ताणासभावतो उवचयविसेसा ॥७१७॥

(न च अणुमात्रं युक्तं सत्त्वात् सर्वथापि संयोगे ।

बादरमूर्तत्वानाशभावाद् उपचयविशेषात् ॥७१७॥)

न च सर्वथापि-सर्वात्मनापि संयोगेऽभ्युपगम्यमाने अणुमात्रं युक्तम् । कुत इत्याह-
उपचयविशेषात्-उपचयविशेषभावात् । सोऽपि कथमिति चेत् ? अत आह-'बादरमुत्तत्ताणा-
सभावओ' । अनाश इत्युत्पादोऽभिधीयते न स्थितिः, तदभावे तस्या एवाभावात्, बादरमूर्तत्वेन
स्थूरमूर्तत्वेन अनाशात्-उत्पादात् तावणू सूक्ष्ममूर्तत्वमपहाय तथारूपचित्रस्वभावतया तथाविधै-
कबादरमूर्तत्वेनाभूतामितियावत् । कुत एतदित्यमवगम्यत इति चेत् । आह-'सत्ताउ'ति । सत्त्वात्,
इह हि न सतः सर्वथा विनाशो नाप्यत्यन्तासत उत्पादः । यदाह-'नासतो विद्यते भावो, नाभावो
विद्यते सत इति' । तद्यदि परमाणोः परमाण्वन्तरेण सह सर्वात्मना संयोगे सति अणुमात्रता
भवेत्तर्हि तस्य-परमाण्वन्तरस्याभाव एवाभ्युपगतः स्यात्, न च सतः सर्वथा विनाशो भवति,
तस्मात्सत्त्वादनुमीयते न सर्वात्मनापि संयोगे सत्यणुमात्रता भवति, किंतूपचयविशेष इति न
कश्चिदोषः ॥७१७॥

अवयविपक्षे निर्दोषतामुद्भावयन्नाह -

णय अवयवी विभिन्नो एगंतेणऽवयवाण जइणेहि ।

इच्छिज्जइ त्ति दोसा तदणुगता तेण णो जुत्ता ॥७१८॥

(न चावयवी विभिन्न एकान्तेनावयवेभ्यो जनैः ।

इष्यते इति दोषास्तदनुगतास्तेन न युक्ताः ॥७१८॥)

न चावयवी जैनेरेकान्तेन स्वावयवेभ्यो विभिन्न इष्यते, किंतु तेभ्यः कथंचिदनन्यः- तदेकत्वपरिणामलक्षणस्तेन कारणेन ये दोषास्तदनुगता-अवयविपक्षानुगताः प्रागभिहितास्ते सर्वेऽपि न युक्ताः, परपरिकल्पितादवयविनोऽस्य सर्वथा जात्यन्तरत्वात् । तथाहि-नात्र देश-कात्स्न्यवृत्त्याऽयोगलक्षणदूषणमुपढौकते, तस्यावयवेभ्योऽर्थान्तरभूते एवावयविनि संभवात् । यदप्युक्तम्-‘जइ तावऽभिन्नदेसो भिन्ना दुपएसिए न अणु’ इत्यादि, तदपि न नो बाधायै, तयोरेव परमाण्वोस्तरूपविचित्रस्वभावतया तथाविधैकत्वपरिणामभावाभ्युपगमेन कथंचित् सप्रदेशत्वादेरपीष्टत्वात् । यच्च ‘सिय अवयवी अमुत्तो’ इत्याद्यभिहितं तदपि यथोक्तेऽवयविनि सर्वथाऽनवकाशमेव । यदप्युक्तम्-‘न च स्वारम्भकावयवेभ्योऽस्य जन्मोपपद्यते’ इत्यादि, तदप्यपरेषामेव दोषाय, नास्माकं, परमाणूनामपि तथारूपचित्रस्वभावतया तथातथापरिणामि-त्वाभ्युपगमात्, तथाविधैकत्वपरिणामस्य चावयवित्वेनाभ्युपगमात् । न चैवं तुलानतिविशेषा-ग्रहणमपि दोषकृत्, द्रव्यान्तरभूतस्यावयविनोऽनभ्युपगमात् । योऽपि स्वरूपविकारज्ञानविषयत्वा-र्थान्तरसंसर्गयुगपद्विधिप्रतिषेधविषयश्चतुर्द्धाविरुद्धधर्मसंसर्गः कम्पाकम्पादिरुक्तः, सोऽपि न नो बाधायै, यतः परमाणूनां तथा चित्रस्वभावतया यः कथंचिदेकत्वपरिणामः सोऽवयवी, एकत्वपरिणामश्च नाम समानपरिणामो, तच्चासावेकान्तेन तेषामभेदे भवति तत्कथं विरुद्धधर्मसंसर्गो दोषाय ? एकस्य हि स विरुध्यते नानेकेषाम्, तन्न पूर्वोक्तदोषाणामिह मनागप्यवकाशः ॥७१८॥

तथा चाह -

एगाणेगसरूपं वत्थु च्चिय दव्वपज्जवसहावं ।

जह चेव फलनिमित्तं तह भणियं जिणवरिंदेहिं ॥७१९॥

(एकानेकस्वरूपं वस्तु एव द्रव्यपर्यायस्वभावम् ।

यथैव फलनिमित्तं तथा भणितं जिनवरेन्द्रेः ॥७१९॥)

‘चिये’ति निपातोऽवधारणार्थः, स च भिन्नक्रमः । वस्तु द्रव्यपर्यायस्वभावम्-अनुगम-व्यावृत्तिस्वभावमेकानेकस्वरूपमेव-साधारणासाधारणस्वरूपमेव सत् यथैव फलनिमित्तं भवति-विशिष्टपरिदृश्यमानवत्तदर्थक्रियासमूहकारि भवति तथैव भणितं जिनवरेन्द्रेः-क्षीणसकल-रागादिदोषजालैस्तीर्थकरैः, तत्कथमिहानन्तरोक्ततुच्छशठोक्तीनामवकाशः ?, तस्मात् घटत एव बाह्योऽर्थ इति स्थितम् ॥७१९॥

रज्जुम्मि सप्पणांणं एमादि जमुत्तमेयवि मोहो ।

बज्झत्थाभावे रज्जू सप्पो कुतो एयं ? ॥७२०॥

(रज्जौ सर्पज्ञानमेवमादि यदुक्तमेतदपि मोहः ।

बाह्यार्थाभावे यद् रज्जुः सर्पः कुत एतद् ? ॥७२०॥)

यदपि प्रागुपसंहरता 'रज्जुमि सप्पनाण'मित्याद्युक्तमेतदपि विचार्यमाणं परेषां मोह एव-
मोहसूचकमेव । कुत इत्याह- 'बज्जत्थेत्यादि' । यत्-यस्माद्बाह्यार्थाभावे सति 'रज्जुरियमयं
सर्प' इत्येतदपि कुतः ? नैव कुतश्चिदित्यर्थः ॥ ततो बाह्यार्थानभ्युपगमे यदेतदुच्यते तत्केवलं
मोह इति ॥७२०॥

अत्र परस्याभिप्रायमाशङ्कमान आह -

सिय भन्तिमेत्तमेयं वत्तव्वं को इमीए हेउत्ति ? ।

निरहेउगा ण जुत्ता सइभावाभावदोसाओ ॥७२१॥

(स्याद् भ्रान्तिमात्रमेतद् वक्तव्यं कोऽस्या हेतुरिति ? ।

निर्हेतुका न युक्ता, सदा भावाभावप्रसङ्गात् ॥७२१॥)

स्यादेतत्, 'रज्जुरियमयं सर्प' इति यद्विज्ञानं तत् भ्रान्तिमात्रं-न तात्त्विकं, रज्ज्वादेर्बाह्या-
र्थस्याभावात्, ततो न कश्चिन्नो दोषः, तात्त्विकत्वाभ्युपगमे हि दोषो भवति, नान्यथा । अत्राह-
ननु तर्हि वक्तव्यं कोऽस्या-अनन्तरोदिताया भ्रान्तेर्हेतुः ? न खलु सा निर्हेतुका युक्ता, सदा
भावाभावप्रसङ्गात् "नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वाऽहेतोरन्यानपेक्षणादिति" न्यायात् ॥७२१॥

अह तु अविज्जाहेतू सावि ण णाणा पुढो तुहं काई ।

तंपि इह हेउ नाणं तओ विसेसो य पडिभणिओ ॥७२२॥

(अथ तु अविद्या हेतुः, सापि न ज्ञानात् पृथक् तव काचित् ।

तदपि इह हेतुर्ज्ञानं ततो विशेषश्च प्रतिभणितः ॥७२२॥)

अथ पुनरुच्येत-अविद्या नाम पूर्वोक्ताया भ्रान्तेर्हेतुरिति । तदप्ययुक्तम्, यतः साप्यविद्या
तव मतेन न ज्ञानात्पृथग्भूता काचिदस्ति, बाह्यार्थसिद्धिप्रसङ्गात्, किंतु ज्ञानमेव, तदपि च ज्ञानमिह
हेतुः-हेतुभूतमुपादानभूतं । 'ततो विसेसो य'ति । ततो-ज्ञानात्सहकारिभूतात् यो विशेष उपादान-
हेतोः सोऽपि आलयगया अणेगा सत्तीओ पागसंपउत्ताओ' इत्यादिना प्रबन्धेन प्राक्प्रतिभणितो-
निराकृत इति नेह पुनरुच्यते ॥७२२॥

अत्रैवाभ्युच्चयेन दूषणमाह -

किंचेह सच्चपुव्वा दिद्धा भन्ती मरीयिमादीसु ।

तं पुण किमेत्थ विन्नाणमेत्तमेतंपि पडिसिद्धं ॥७२३॥

(किञ्चेह सत्यपूर्वा दृष्टा भ्रान्ति मरीचिकादिषु ।

तत्पुनः किमत्र ? विज्ञानमात्रमेतदपि प्रतिषिद्धम् ॥७२३॥)

किंच इह-जगति या काचन भ्रान्तिः सा सर्वापि सत्यपूर्वा-सत्यार्थदर्शनपूर्विका दृष्टा, यथा-मरीचिकासु जलभ्रान्तिः । तदुक्तम्-“साधर्म्यदर्शनाल्लोके, भ्रान्तिर्नामोपजायते । अतदात्मनि तादात्म्यव्यवसायेनेति” ॥ तत इयमपि भ्रान्तिरवश्यं किंचन तथाभूतं सत्यमवलम्बते, तत्पुनः सत्यं किमत्र भवेत् ? विज्ञानमात्रमिति चेत् ? नन्वेतदपि विज्ञानमात्रं केवलं प्राक् प्रपञ्चेन प्रतिषिद्धम् । ततः सत्यतथाभूतबाह्यार्थनिबन्धनैवेयमपि भ्रान्तिरिति बाह्यार्थसिद्धिः ॥७२३॥

अन्यच्च -

विनाणमेत्तपक्खेवि जं व रागादिया धुवं दोसा ।

ता ते ण तन्निमित्ता को णु पओसो तुहऽन्तथ ? ॥७२४॥

(विज्ञानमात्रपक्षेऽपि यच्च रागादिका ध्रुवं दोषाः ।

तस्मात्ते न तन्निमित्ताः को नु प्रद्वेषस्तवान्यत्र ॥७२४॥)

विज्ञानमात्रपक्षेऽपि यत्-यस्माद् रागादय आदिशब्दात् द्वेषमोहपरिग्रहः दोषा ध्रुवं-निश्चिताः सन्ति । तदुक्तम्-

“चित्तमेव हि संसारो, रागादिक्लेशवासितम् ।

तदेव तैर्विनिर्मुक्तं, भवान्त इति कथ्यते” ॥१॥ इति ।

तत किमित्याह-‘ता ते न तन्निमित्तेति’ । ‘ता’ तस्मात्ते-तव मते न तन्निमित्ता-न विज्ञान-मात्रनिमित्ता भ्रान्तिः किंतु रागादिदोषनिमित्ता, रागादिदोषाभ्युपगमे च को नु प्रद्वेषस्तवान्यत्रार्थे येन स नाभ्युपगम्यते ? नैवासौ युक्तः, उभयोरपि तुल्ययोगक्षेमतया तस्य निष्कारणत्वात् इति भावः ॥७२४॥

पुनरपि परस्य मतमाशङ्कमान आह -

सिय तब्बुद्धिनिमित्ताऽसंतो सो बुद्धिकारणं किह णु ? ।

जह वंझापुत्तादि ण तत्थ संबंधपडिसेहा ॥७२५॥

(स्यात् तद्बुद्धिनिमित्ताऽसन् स बुद्धिकारणं कथं नु ? ।

यथा वन्ध्यापुत्रादयो न तत्र सम्बन्धप्रतिषेधात् ॥७२५॥)

स्यादेतत्, नासौ भ्रान्तिर्विज्ञानमात्रनिमित्ता नापि रागादिदोषनिमित्ता किंतु तद्बुद्धिनिमित्ता-अर्थबुद्धिनिमित्ता, ततो न कश्चिदनन्तरोक्तदोषावकाशः । अत्राह - ‘असंतो’ इत्यादि । सः-अर्थोऽसन्-अत्यन्ताविद्यमानः सन् कथं नु बुद्धेः कारणं भवेत् ? नैव कथंचनापीति भावः ।

असतः सर्वसामर्थ्यरहिततया कारणत्वायोगात् । पर आह-‘जह वंझापुताई’ । यथा वन्ध्यापुत्रादय आदिशब्दात् खरशृङ्गाग्रहणम् । एतदुक्तं भवति-यथा वन्ध्यापुत्रादयः स्वरूपेणासन्तोऽपि नास्ति वन्ध्यापुत्र इत्येवमादेर्विज्ञानजातस्य हेतवो भवन्ति, तथाऽर्थोऽपि स्वरूपेणासन्नपि स्वबुद्धेर्निमित्तं भविष्यतीति । अत्राह-‘नेति’ यदेतदुक्तं तन्न, कुत इत्याह-संबन्धप्रतिषेधात् ‘नास्ति वन्ध्यापुत्र’ इत्यादौ संबन्धप्रतिषेधनात् । न हि तत्र वन्ध्यादयः प्रतिषिध्यन्ते, तेषामध्यक्षत एवोपलभ्यमानत्वात्, नापि पुत्रादयस्तेषामपि सामान्यतोऽन्यत्रोपलब्धेः, किंतु वन्ध्यादेः, पुत्रादिना सह यः संबन्धः स प्रतिषिध्यते, संबन्धाभावोऽपि च नैकान्तेन तुच्छरूपो यतस्तेन व्यभिचारः स्याद्, अपि तु वन्ध्यादेरेव पुत्रजनकत्वादिधर्मवैकल्यपरिणतिलक्षणः स्वभावविशेषः, ततो नासौ तथाप्रतिषेधबुद्धेर्निमित्तं भवन् विरुध्यते ॥७२५॥

अथ कदाचित्परस्य स्वपक्षसिसाधयिषुतातरलितमतित्वादेवमपि श्रद्धा भवेत्-यथा वयमप्येवमर्थस्य प्रतिषेधं करिष्याम इत्यत आह -

एवं किमस्थि अन्नं ? जमेत्थ उद्दिस्स अत्थजोगस्स ।

कीरइ पडिसेहो सति च तम्मि अत्थो कहं नत्थि ? ॥७२६॥

(एवं किमस्ति अन्यत् ? यदत्र उद्दिश्य अर्थयोगस्य ।

क्रियते प्रतिषेधः सति च तस्मिन् अर्थः कथं नास्ति ? ॥७२६॥)

एवं यथा-‘नास्ति वन्ध्यापुत्र’ इत्यादौ पुत्रादिस्तथा किमन्यदस्ति विज्ञानातिरिक्तं यत् उद्दिश्य अत्र-विज्ञाने अर्थयोगस्य-अर्थसंबन्धस्य प्रतिषेधः, क्रियते ? अस्तीति चेत् ? अत आह - ‘सइ य’ इत्यादि, सति च तस्मिन्-विज्ञानादन्यस्मिन् वस्तुभूते कथमुच्यते-‘अर्थो नास्तीति’ । विज्ञानातिरिक्तस्य सर्वस्याप्यन्यस्य वस्तुभूतस्यार्थशब्दवाच्यत्वात् ॥७२६॥

पर आह -

सिय सव्वक्खोवक्खारहिओ वंझासुओ मओ एत्थ ।

कह तम्मि हंत नाणं अभिहाणं वावि पुव्वुत्तं ? ॥७२७॥

(स्यात् सर्वा सर्वाख्योपाख्यारहितो वन्ध्यासुतो मतोऽत्र ।

कथं तस्मिन् हन्त ! ज्ञानमभिधानं वापि पूर्वोक्तम् ॥७२७॥)

स्यादेतत्, अत्र ‘नास्ति वन्ध्यापुत्र’ इत्यादौ प्रतिषेधे न संबन्धाभावमात्रं विषयत्वेन मतं, किंतु सर्वाख्योपाख्याविरहितो वन्ध्यासुतः, उपलक्षणत्वादेतस्य खरशृङ्गादिरपि, ततस्तदवस्थ एव असन् सोऽर्थः कथं बुद्धेः कारणं भवतीत्यस्य व्यभिचारः । अत्राह-‘कह तम्मीत्यादि’ ।

यदि वन्ध्यासुतादिरेव तत्र विषयत्वेनाभिमतस्ततः कथं तस्मिन्-वन्ध्यासुतादौ सर्वाख्योपाख्या-
विरहिते हन्त ज्ञानमभिधानं वा पूर्वोक्तस्वरूपं प्रवर्तते ? नैव कथंचनापि प्रवर्तते इति भावः ।
सर्वाख्योपाख्याविरहितत्वेन तस्य विषयत्वशक्तेरप्ययोगात् ॥७२७॥

अत्रैव प्रतिषेधविचारावसरे सौगतविशेषान्तरस्यापि मतमपनिनीषया निर्दिशति -

भावोवलंभओ च्विय केइ अभावोऽवि गम्पती तुच्छो ।

एयमिह उवलभामि एयं तु न (नैव) ति विन्नाणा ॥७२८॥

तुच्छत्वं एगंता एतं तु णेवत्तिसद्वित्तीउ ।

कह सिज्झत्तित्ति ? तम्हा वत्थुसहावो अभावो (उ) वा ॥७२९॥

(भावोपलम्भादेव केचिदभावोऽपि गम्यते तुच्छः ।

एतदिह उपलभे एतत्तु न (नैव) इति विज्ञानात् ॥७२८॥)

(तुच्छत्वमेकान्तादेतत्तु नैवेति शब्दवित्तिभ्याम् ।

कथं सिध्यति ? तस्माद्वस्तुस्वभावोऽभावो (तु) वा ॥७२९॥)

केचिदर्थनयप्रधानाः सन्तो धर्मकीर्त्यादय एव बुवते - यथा भावोपलम्भादभावोऽप्ये-
कान्तेन तुच्छरूपोऽपि गम्यते । कथमित्याह-एतत्-घटादिकमिह-भूतलादौ उपलभे एतत्तु-
पटादिकं नैवेति शब्दप्रवृत्तेर्वित्तिप्रवृत्तेश्च (अभावस्यैकान्तात्सर्वथा सकलाख्योपाख्याविरहितरूप-
तया सिद्धिः, तन्न, नैवेतिशब्दप्रवृत्तेर्विज्ञानप्रवृत्तेश्च) कथमेकान्तेन पटाद्यभावस्य वन्ध्यापुत्रा-
द्यभावस्य च तुच्छत्वमेकान्तात् ? एकान्तेन तुच्छत्वं सकलाख्योपाख्याविरह रूपत्वं (कथं)
सिध्यति ? नैव सिध्यतीति भावः । एकान्ततुच्छस्य ज्ञेयत्वादस्वभावायोगतस्तत्र यथोक्तवित्ति-
प्रवृत्त्यादेरसंभवात् । तस्मादभावो वस्तुस्वभाव एव यथोक्तोऽवगन्तव्यो नत्वेकान्तेन तुच्छरूपः ।
तुशब्द एवकारार्थो भिन्नक्रमश्च स च यथास्थानं योजित एव ॥७२८-७२९॥

भावेवि न तुच्छंमि (तस्मि य भावेऽवस्स न तुच्छे) नाणं सद्दो य सव्वहा कमति ।

ता वंझासुतणातं न संगयत्थं ते (स) विन्नाणा ॥७३०॥

(भावेऽपि न तुच्छे (तस्मिश्च भावेऽवश्यं न तुच्छे) ज्ञानं शब्दश्च सर्वथा क्रमते ।

तस्माद् वन्ध्यासुतजातं न संगतार्थं ते (स) विज्ञानात् ॥७३०॥)

भावेऽपि-सद्भावेऽप्येकान्तेन तुच्छरूपस्याभावस्य न तुच्छे तस्मिन्नभावे ज्ञानं शब्दो वा
क्रमते, तद्विषयत्वशक्त्ययोगात्, अन्यथा तुच्छत्वानुपपत्तेः, अस्ति चाविगानेन सकलजनप्रसिद्धं
तद्विषयं क्रममाणं ज्ञानादि, ततो 'नास्ति वन्ध्यापुत्र' इत्येवंविज्ञानादुपलक्षणमेतत् एवंरूपशब्द-
प्रवृत्तेश्च यत् प्रागुदीरितं वन्ध्यासुतनिदर्शनं 'जह वंझापुत्ताई' इति, तत्र संगतार्थं-न समीचीना-

भिधेयं, तत्राप्येकान्ततुच्छरूपस्याभावस्य विषयत्वाभावात् । तन्नार्थोऽसन्स्वबुद्धिनिमित्तं भवति, किंतु, सन्नेव, अनुभूयते चाविगानेनार्थबुद्धिस्ततस्तदन्यथानुपपत्त्या बाह्योऽर्थोऽभ्युपगन्तव्यः ॥७३०॥

एतदेवोपसंहरन्नाह -

इय अत्थि नाणगम्यो बज्झो अत्थो न अन्नहा णाणं ।

जुज्जइ सागारं तह बुद्धस्स य दाणपारमिता ॥७३१॥

(इति अस्ति ज्ञानगम्यो बाह्योऽर्थो नान्यथा ज्ञानम् ।

युज्यते साकारं तथा बुद्धस्य च दानपारमिता ॥७३१॥)

इति:- एवमुपदर्शितेन न्यायेन अस्ति ज्ञानगम्यो बाह्योऽर्थः । कथमित्याह-यस्मान्न अन्यथा-बाह्यार्थमन्तरेण ज्ञानं युज्यते साकारम्-अर्थाकारोपेतं, ततोऽर्थाकारान्यथानुपपत्त्या बाह्योऽर्थो ज्ञानगम्य इति प्रतिपत्तव्यम् । न, केवलमसौ ज्ञानगम्यः किंत्वागमगम्योऽपि । तथा चाह-‘तह बुद्धस्स य दाणपारमिया’ । बुद्धस्य च या आगमाभिहिता दानपारमिता सापि बाह्यार्थसद्भावमन्तरेण सर्वथा न युज्यते, पुष्कलचित्तेन वित्तातिसर्जनरूपत्वात् दानपारमितायाः । तस्मादागम-प्रामाण्यमपीच्छता अवश्यमेव बाह्योऽर्थोऽभ्युपगन्तव्यः ॥७३१॥

एतदेव क्रमेणोपपिपादयिषुराह -

तं केवलं अमुत्तं न य आगारो इमस्स जुत्तोत्ति ।

तदभावमि य पावइ वत्तं संवेयणाभावो ॥७३२॥

(तत्केवलममूर्तं न चाकार एतस्य युक्त इति ।

तदभावे च प्राप्नोति व्यक्तं संवेदनाभावः ॥७३२॥)

तत्-ज्ञानं केवलं स्वरूपेण चिन्त्यमानममूर्तं-मूर्तिविरहितं, न चामूर्तस्य स्वरूपत आकारो युज्यते, तथाऽनुपलम्भात्, तदभावे च-आकाराभावे च स्वसंवेदनसिद्धस्य घटपटादिसंवेदनस्य व्यक्तं-स्फुटमभावः प्राप्नोति । आकारविशेषमन्तरेण प्रतिकर्म व्यवस्थानाभावात् ॥७३२॥

ता विसयगहणपरिणामतो तु सागारता भवइ तस्स ।

तदभावे तदभावो न य सो तम्हा तओ अत्थि ॥७३३॥

(तस्माद्विषयग्रहणपरिणामतस्तु साकारता भवति तस्य ।

तदभावे तदभावो न च स तस्मात्सकोऽस्ति ॥७३३॥)

‘ता’ तस्मादनुभवसिद्धघटपटादिसंवेदनान्यथानुपपत्तितो ध्रुवमेतदभ्युपगन्तव्यं यथा विषय-ग्रहणपरिणामतोविषयग्रहणपरिणामलक्षणाकारसद्भावतस्तस्य-ज्ञानस्य साकारता भवतीति ।

विषयग्रहणपरिणामतः साकारता नत्वन्यथेत्येतत्कथमवसीयत इति चेत् ? अत आह--‘तदभावे तदभावो’ । यस्मात्तदभावे-विषयग्रहणपरिणामाभावे तदभावः तस्याः साकारताया अभावः, तमन्तरेण तस्याः सर्वथानुपपद्यमानत्वात्, यथोक्तं प्राक् भौतिकपुरुषवादिमतपरीक्षायाम् । ‘न य सो’ति । न च सः-साकारताया अभावोऽस्ति, तस्याः स्वसंवेदनसिद्धतया अपह्नोतुमशक्यत्वात्, अन्यथा प्रतिकर्मव्यवस्थानुपपत्तेश्च । तस्मात्सको-विषयग्रहणपरिणामोऽस्तीति गम्यते ॥७३३॥

एतेणं आगारो भिन्नोऽभिन्नोति एवमादीयं ।

जं भणियं तं सव्व पडिसिद्धं होइ दडुव्वं ॥७३४॥

(एतेनाकारो भिन्नोऽभिन्न इति एवमादिकम् ।

यद्भणितं तत्सर्वं प्रतिषिद्धं भवति द्रष्टव्यम् ॥७३४॥)

‘एतेन’ विषयग्रहणपरिणामलक्षणाकारव्यवस्थापनेन ‘सो खलु तस्सागारो भिन्नोऽभिन्नो वे’त्येवमादिकं यद्भणितं तत्सर्वं प्रतिषिद्धं भवति द्रष्टव्यम् ॥७३४॥

कथमित्याह -

जं ग्राहकपरिणामो णियतो नाणम्मि होइ आगारो ।

न विसयगतसंक्रमतो जहुत्तदोसप्पसंगातो ॥७३५॥

(यद्ग्राहकपरिणामो नियतो ज्ञाने भवति आकारः ।

न विषयगतसंक्रमतो यथोक्तदोषप्रसङ्गात् ॥७३५॥)

यत्-यस्माद्य एव नियतो ज्ञाने ग्राहकपरिणामः स एव भवत्याकारो न विषयगतसंक्रमतो-न विषयसंबन्धाकारसंक्रमतो ज्ञातव्यः कुत इत्याह-यथोक्तदोषप्रसङ्गात्-पूर्वाभिहितसकलदोष-जालप्रसङ्गात् ॥७३५॥

स्यादेतत्, यदि विषयग्रहणपरिणामलक्षणो ज्ञाने आकारस्ततः किमित्याह -

ण य गज्झमन्तरेणं सो जायइ जेण तेण तस्सिद्धी ।

तत्तो तु संगया बज्झदंसणाणुभवतो चेव ॥७३६॥

(न च ग्राह्यमन्तरेण स जायते येन तेन तत्सिद्धिः ।

ततस्तु संगता बाह्यदर्शनानुभवत एव ॥७३६॥)

न च सः-विषयग्रहणपरिणामलक्षण आकारो येन कारणेन ग्राह्यमर्थमन्तरेण जायते, तेन कारणेन तत एव-आकारादन्यथानुपपद्यमानात्, तुरवाधारणे, यो बाह्यस्यार्थस्यानुभवस्तस्मादेव तत्सिद्धिः-बाह्यार्थसिद्धिः संगता-युक्त्युपपन्नेति स्थितम् ॥७३६॥

‘बुद्धस्य य दाण पारमिये’त्येतद्व्याचिख्यासुर्दानपारमितां तावद् व्याचष्टे -

दैतस्स हिरन्नादि अब्भासा देहमादियं चेव ।

अग्गहविणिवित्ती जा सेट्ठा सा दाणपारमिया ॥७३७॥

(ददतो हिरण्यादि अभ्यासाद्देहादिकमेव ।

आग्रहविनिवृत्तिर्या श्रेष्ठा सा दानपारमिता ॥७३७॥)

ददतो-ददानस्य हिरण्यादिकमभ्यासात् प्रकर्षप्राप्तात् देहादिकमपि ददतो या हिरण्यादि-
विषया आग्रहविनिवृत्तिः-मूर्च्छनिवृत्तिः श्रेष्ठा-अत्यन्तविशुद्धा सा दानपारमिता भवति ॥७३७॥

ततः किमित्याह -

तदभावमि य कह सा ? चित्ताओ चेव दाणरूवाओ ।

तंपग्गहिते ण जुत्तं अत्थिमि गहोवि कह(जह) पुर्व्वि ॥७३८॥

(तदभावे च कथं सा ? चित्तादेव दानरूपात् ।

तदपि अगृहीते न युक्तमर्थिनि ग्रहोऽपि कथं पूर्व्वम् ॥७३८॥)

तदभावे च-हिरण्यादिलक्षणबाह्यार्थाभावे च कथं सा-दानपारमिता भवेत् ? नैव
भवेदितिभावः, तस्यास्तदतिसर्जनरूपत्वात् । अथोच्येत चित्तादेव दानरूपात्सा दानपार-
मितेष्यते यथा - 'मया स्वदेहादिकमपि दत्त्वा परेषामुपकर्तव्य'मित्यत्राह-'तंपीत्यादि' । ननु
तदपि दानरूपं चित्तमर्थिन्यगृहीते सति सर्वथा न युक्तं, तथानुभवाभावात्, ग्रहश्चार्थिनः
कथमुपपद्यते ? नैव कथंचनेत्यर्थः । कथमित्याह-'जह पुर्व्वि' । यथाभिहितं प्राक् प्रपंचेन
तथा नोपपद्यते ॥७३८॥

अत्र पर आह -

अग्गहियमिवि जायइ चित्तुप्पातो तहाविहो तस्स ।

नियहेतुसहावातो इतरस्सवि लुब्धचित्तस्स ॥७३९॥

(अगृहीतेऽपि जायते, चित्तोत्पादस्तथाविधस्तस्य ।

निजहेतुस्वभावादितरस्यापि लुब्धचित्तस्य ॥७३९॥)

अगृहीतेऽप्यर्थिनि तस्य-बुद्धस्य भगवतो निजहेतुस्वभावतः-तथाभूतस्वकारणकलाप-
सामग्रीसद्भावतस्तथाविधाश्चित्तोत्पादो जायते यथा - 'मयैतस्मायुपकर्तव्य'मिति । इतरस्यापि
च लुब्धचित्तस्य हिरण्यग्रहणाभिमुखीभूतमानसस्य निजहेतुस्वभावतस्तथाविधचित्तोत्पादो जायते
यतोऽस्माकमयं भगवानुपकारक इति प्रतीतिरुपजायते, ततो नेह कश्चित्पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गः ॥७३९॥

अत्राह -

माणं किमेत्थ तुज्झं ? पच्चक्खं ताव ण घडई चेव ।

अविगप्पगं जमिडं अगाहगं तह य अन्नस्स ॥७४०॥

(मानं किमत्र तव ? प्रत्यक्षं तावन्न घटत एव ।

अविकल्पकं यदिष्टमग्राहकं तथा चान्यस्य ॥७४०॥)

‘अत्र’ अनन्तराभिहितकल्पनायां ‘मानं’ प्रमाणं तव किं ? प्रत्यक्षमनुमानं वा ? तत्र प्रत्यक्षं तावन्न घटते, यत्-यस्मात्तत्प्रत्यक्षमविकल्पकं-कल्पनापोढमिष्टम्, ‘तद्यदपि गृह्णाति तन्न निश्चयेन, किंतु तत्प्रतिभासेन’तिवचनात्, ततो न तद्विवक्षितार्थनिश्चयकम् । अथोच्येत-मा घटिष्ट प्रत्यक्षमविकल्पकं सविकल्पकं घटिष्यत एवेति । तदप्ययुक्तम्, तस्याप्रमाणत्वात्, भवतु वा प्रमाणं तथापि न तत् अन्यस्य-आत्मव्यतिरिक्तस्य ग्राहकम् । तथा चाह-आगाहगं तह य अन्नस्स’ सर्वस्यापि ज्ञानस्य स्वाकारमात्रवेदनमिष्टं, तथाऽ(मिष्टतयाऽ पाठा.)भ्युपगमात्, अन्यथा अर्थस्यापि तद्वद्ग्रहणप्रसङ्गात् ॥७४०॥

अणुमाणंपि हु तप्पुव्वगं ति णो गाहगं अहिगतस्स ।

णय अन्नमत्थि माणं एतममाणं कहं हवतु ? ॥७४१॥

(अनुमानमपि हु तत्पूर्वकमिति नो ग्राहकमधिकृतस्य ।

न चान्यदस्ति मानमेतमानं कथं भवतु ? ॥७४१॥)

अनुमानमपि यस्मात् तत्पूर्वकम् इति तस्मान्न ग्राहकमधिकृतस्य-कल्प्यमानस्यार्थस्य, न चान्यत्तव मते किंचिदस्ति प्रमाणम्”प्रत्यक्षमनुमानं च प्रमाणे” इति वचनात् । तत एतत् पूर्वोक्तं कल्प्यमानमप्रमाणं कथं समीचीनं भवेत् ? नैव भवेदिति भावः । प्रमाणमन्तरेण प्रमेयव्यवस्थाया अयोगात् अन्यथा सर्वस्य सर्वेष्टार्थसिद्धिप्रसक्त्या अतिप्रसङ्गात् ॥७४१॥

उपसंहारमाह -

बज्झत्थाभावातो भत्ती एसा इमो तु देहोत्ति ।

विन्नाणमेत्तमेव उ परमत्थु (थो) विहाडिओ एवं ॥७४२॥

(बाह्यार्थाभावाद् भक्तिरेषा अयं तु देह इति ।

विज्ञानमात्रमेव तु परमार्थो विघटित एवम् ॥७४२॥)

यदुक्तम्-‘विज्ञानमात्रमेव परमार्थो नतु बाह्योर्थः, ततस्तदभावादयं देह इति भक्तिरेषा-कल्पनामात्रमिदमिति’, तत्र स विज्ञानमात्रलक्षणः परमार्थः ‘एवं’प्रदर्शितेन न्यायेन विघटितः, तस्मादस्ति बाह्यो देहस्तद्भावे च तदनुग्रहोपधातनिमित्ततया आत्मनः सुखदुःखान्यथानुपपत्त्या

तेन मूर्तिमताऽपि सह संयोगोऽभ्युपगन्तव्यः, तथा च सति कर्मणापि मूर्तिमता सह भविष्यतीति सिद्धं नः कर्म मूर्तिमत् ॥७४२॥

एतदेवोपसंहरन्नाह -

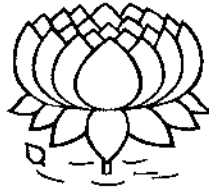
तम्हा मुत्तं कम्मं सिद्धमिदं जुत्तिओ इहं ताव ।

परमत्थपेच्छोहि जिणवयणाओ य विन्नेयं ॥७४३॥

(तस्मान्मूर्त्तं कर्म सिद्धमिदं युक्तित इह तावत् ।

परमार्थप्रेक्षकैर्जिनवचनतश्च विज्ञेयम् ॥७४३॥)

यत् एवं तस्मादिदं कर्म तावन्मूर्त्त-मूर्तिमत् सिद्धं-प्रतिष्ठापुगतं युक्तितोऽनन्तराभिहितायाः सकाशात् । परमार्थप्रेक्षकैः पुनर्जिनवचनत एव, चोऽवधारणे, परमार्थतो विज्ञेयम् । अर्वागदर्शिनः केवलज्ञानावसेयभावस्वभावसम्यक्परिज्ञानाभावात्, “नो केवलिए भावे जं छउमत्थो मुणइ सम्ममिति” (छा० नो कैवलिकान् भावान् यत् छद्यस्थो जानाति सम्यगिति) पूर्वसूरिवचनात् ॥७४३॥

प्रादेशिकेभ्यः परशासनेभ्यः, पराजयो यत्तव शासनस्य ।
खद्योतपोतद्युतिडम्बरेभ्यो, विडम्बनेयं हरिमण्डलस्य ॥

-अयोगव्यवच्छेदद्वारिणिका ।

॥ सूरिपुरन्दरश्रीहरिभद्रसूरिस्तुतयः ॥

सूर्यप्रकाश्यं क्व नु मण्डलं दिवः, खद्योतकः क्वास्य विभासनोद्यमी ।

क्व धीशगम्यं हरिभद्रसद्वचः क्वाऽधीरहं तस्य विभासनोद्यतः ॥

-श्रीजिनेश्वरसूरिकृता अष्टकटीका

परहिताधाननिबिडनिबुद्धिभगवान्

सुगृहीतनामधेयः श्रीहरिभद्रसूरिः ॥

- श्रीमुनिचन्द्रसूरिकृता उपदेशपदवृत्तिः

नित्यं श्रीहरिभद्रसूरिगुरवो जीयासुरत्यद्भूत-

ज्ञानश्रीसमलङ्कृताः सुविशदाचारप्रभाभासुराः ।

येषां वाक्प्रपया प्रसन्नतरया शीलाम्बुसंपूर्णया

भव्यस्येह न कस्य कस्य विदधे चेतोमलक्षालनम् ॥

-श्रीप्रभानन्दसूरिकृता जम्बूद्वीपसङ्ग्रहणीवृत्तिः

उडयम्मि मिहिरि भदं सुदिट्टिणो होइ मग्गदंसणओ ।

तह हरिभद्दायरियम्मि भद्दायरियम्मि उदयमिण् ॥

- श्रीजिनदत्तसूरिकृतगणधरसार्धशतकम्

श्री सिद्धसेन-हरिभद्रमुखाः प्रसिद्धास्ते सूरयो मयि भवन्तु कृतप्रसादाः ।

येषां विमृश्य सततं विविधान् निबन्धान् शास्त्रं चिकीर्षति तनुप्रतिभोऽपि मादृक् ॥

- श्रीवादिदेवसूरिकृतस्याद्धादरत्नाकरः

हारिभद्रं वचः क्वेदमतिगम्भीरपेशलम् ।

क्व चाहं जडधीरेष स्वल्पशास्त्रकृतश्रमः ॥

- श्रीमलयगिरिसूरिकृता धर्मसङ्ग्रहणीवृत्तिः

॥ सूरिपुरन्दरश्रीहरिभद्रसूरिस्तुतयः ॥

मतिर्बौद्धाः ! शुद्धा प्रभवति कथं साऽद्यभवतां,
विचारश्चार्वाकाः ! प्रचरति कथं चारुचतुरः ।

कुतर्कस्तर्कज्ञाः ! किमपि स कथं तर्कयति वः,
सति स्याद्वादे श्रीप्रकटहरिभद्रोक्तवचने ॥ १ ॥

ग्रावग्रन्थिप्रमाथिप्रकटपटुरणत्कारवाग्भारतुष्ट-
प्रेङ्खर्द्वर्षिष्ठदुष्टप्रमदवशभुजास्फालनोत्तालबालाः ।

यद् दृष्ट्वा मुक्तवन्तः स्वयमतनुमदं वादिनो हरिभद्रं,
तद् गम्भीरं प्रसन्नं न हरति हृदयं भाषितं कस्य जन्तोः ॥ २ ॥

यथास्थितार्हन्मतवस्तुवादिने निराकृताशेषविपक्षवादिने ।
विदग्धमध्यस्थनृमूढतारये नमोऽस्तु तस्मै हरिभद्रसूरये ॥ ३ ॥

- श्रीयशोदेवमुनिकृता प्रशंसा

श्रीहरिभद्रसूरीन्द्रः वारीन्द्र इव विश्रुतः ।

परतीर्थ्यास्त्रासयित्वा मृगानिव गुरुर्जयी ॥

- कश्चित् पूर्वमहर्षिः

हारिभद्रं वचः क्वेदमतिगम्भीरपेशलम् ।

क्व चाहं शास्त्रलेशज्ञस्तादृक्तन्त्राऽविशारदः ॥ १ ॥

येषां गिरं समुपजीव्य सुसिद्धविद्यामस्मिन् सुखेन गहनेऽपि पथि प्रवृत्तः ।

ते सूरयो मयि भवन्तु कृतप्रसादाः श्रीसिद्धसेनहरिभद्रमुखाः सुखाय ॥ २ ॥

- श्रीयशोविजयोपध्यायकृता स्याद्वादकल्पलता

सिरिपायलित्तकङ्क-बप्पभट्टि-हरिभद्रसूरिपमुहाणं ।

किं भणिमो उणज्ज वि न गुणेहिं समो जगे सुकई ॥

- श्रीविजयसिंहसूरिकृता भुवनसुन्दरीकथा

भद्रं सिरिहरिभद्रस्स सूरिणो जस्स भुवणरंगम्मि ।

वाणीविसट्ठरसभावमंथरा नच्चए सुइरं ॥

- श्रीलक्ष्मिगणिकृतं सुपाश्वनाथचरित्रम्

य एव दोषाः किल नित्यवादे, विनाशवादेऽपि समास्त एव ।
परस्परध्वंसिषु कण्टकेषु जयत्यधृष्यं जिन ! शासनं ते ॥
अन्ययोगव्यवच्छेदद्वात्रिंशिका ।

Anekant jaypataka

परमागमस्य बीजं निषिद्धजात्यन्धसिन्धुविधानम् ।
सकलनयविलसितानां विरोधमथनं नमाम्यनेकान्तम् ॥
अकलङ्कवाक्यम् ।

09428 500 401